

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ

JUHÁSZ DEZSŐ

104. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
2008

TARTALOM

ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES: Elindult az Anyanyelv-pedagógia című elektronikus folyóirat	383
BALÁZS GÉZA: Titkos nyelvek – etnolingvisztikai univerzálék	197
BALÁZSI JÓZSEF ATTILA: Kamion 74. – Petrezselymet árul. – Majomsziget	463
BALOGH JUDIT: Pereszlényi Pál, A magyar nyelv grammatikája, Grammatica linguae ungaricae	96
BALOGH LAJOS: Pesti János 70 éves	248
BÁRTH M. JÁNOS: Sirkka Paikkala főszerk., Suomalainen paikkannimikirja	363
BÁRTHÁZI ESZTER: Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközök a sajtóreklámokban	443
BEKE JÓZSEF: Állhat	334
BENE ANNAMÁRIA: Az igék argumentumszerkezeti felépítésének szerepe a műveltető igealakok képzésében	51
BENKŐ LORÁND: A <i>rozsomák</i> -tól a <i>rozsok</i> -ig	79
BLAHÓ GYÖRGY: Agasakk	469
BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZZSINA SÁRA: Régi nyelvatlaszok – új módszerek. Nyelvtechnológiai eljárások a nyelvföldrajzban	335
BÖLCSKEI ANDREA: Beszámoló a VI. Magyar Névtudományi Konferenciáról	117
CSERNEKSKÓ ISTVÁN: Lőrincze Lajos emlékezete Kárpátalján	353
DÖMÖTÖR ADRIENNE: A <i>hoggy úgy mondjam</i> diskurzusjelölő	427
ELEKFI LÁSZLÓ: „A magyar nyelv nagyszótára” első két kötetéről	11
FÁBIÁN ZSUZSA: Forgács Tamás, Bevezetés a frazeológiába	233
N. FODOR JÁNOS: Egy német ajkú deák által lejegyzett szabolcsi összeírás a XVI. század első évtizedeiből 254. – A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről.286. – N. Fodor János írja	384
GÓSY MÁRIA: Önellenzési folyamatok a beszédben	402
GRÉCZI–ZSOLDOS ENIKŐ: Kabán Annamária, Lét és nyelv. Tanulmányok a nyelvtudomány és a nyelvhasználat történetéből	99
Haader Lea: Emlékezés Kubinyi Lászlóra születésének 80. évfordulóján	374
Heltai Pál: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., Műhelytanulmányok a nyelvmuvelésről	224
HOLLER LÁSZLÓ: Anonymus és a „Fekete-tenger”	306
HONTI LÁSZLÓ: Bereczki Gábor 80 éves 250. – Búcsú Rédei Károlytól	507
JUHÁSZ DEZSŐ: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 103. közgyűlése	107
KABÁN ANNAMÁRIA: Balázs Géza, Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése	239
KEMÉNY GÁBOR: Büky László, Szó, stílus, értelmezés 92. – A <i>pajzsos ember</i> motívuma Krúdy Gyula prózájában 203. – Lexikográfiai füzetek 1–3.	488

Kerekasztalvita a fonológia helyzetéről.....	21
KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA: Megjegyzések a nyelvészeti adatok és evidencia problémájáról folyó vita jelenlegi állásáról	274, 385
KICSI SÁNDOR ANDRÁS: Vörös Éva, A magyar gyógynövények neveinek történetimológiai szótára	499
KISS JENŐ: Finnugor nyelvészeti kiadványok 89. – A nyelvi változás – kutatói dilemmák	257
†KISS LAJOS: Helynévmagyarázatok	104, 242, 372, 501
É. KISS KATALIN: Tagadás vagy egyeztetés? A <i>senki, semmi</i> típusú névmások szórendi helye, jelentése és hangsúlyozása	129
KONTRA MIKLÓS: Rövid beszámoló a XIII. nemzetközi dialektológiai módszertani konferenciáról	500
KOROMPAY KLÁRA: A. Molnár Ferenc – M. Nagy Ilona szerk., Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből 484. – Búcsú D. Bartha Katalintól	504
KONG KUN–JÜ: Negyvenhat éves a magyaroktatás Kínában	101
KOZMA JUDIT: Konferencia a családnév-változtatásokról	382
MAITZ PÉTER: A szociolingvisztikai nyelvcsere-kutatások lehetőségeiről és korlátairól	154
MIZSER LAJOS: Sziget	207
MOKÁNY SÁNDOR: Betekintés az onomasziológiailag rokon magyar és (kárpát)ukrán szavak alakulásmódjába	470
A. MOLNÁR FERENC: Szabó T. Attila egy levele Illyés Gyulának a régi magyar nyelv stílusában	218
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Király Péter kilencvenéves	116
Pályázati felhívás	253
PEREDY MÁRTA: A kötelező határozók aspektuális szerepe	39, 143
PÉTER MIHÁLY: A magyar aspektusról – más aspektusból	1
PINTÉR TIBOR: Gondolatok a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz bővítéséről	81, 211
PUSZTAI FERENC: Magay Tamás 80 éves	379
RÓNA-TAS ANDRÁS: Búcsú Berta Árpádtól	246
SENGA TORU: A <i>bonc</i> szó eredete és ami körülötte van a japán nyelvtörténet tükrében	173, 316
SINOR DÉNES: Emlékezés Országh Lászlóra	223
SLÍZ MARIANN: Az oklevélírási gyakorlat hatása a családnévek kialakulására a XIV. században.....	186
SZABÓ JÓZSEF: Zárszó az V. Dialektológiai Szimpozionon	121
SZATHMÁRI ISTVÁN: A zempléni-abauji táj és anyanyelvünk 479. – Búcsú Fábían Páltól	510
SZENTGYÖRGYI RUDOLF: Eöry Vilma főszerk., Értelmező szótár+ 366. – Adamik Béla, Nyelvpolitika a Római Birodalomban	493
A szerkesztőség írja	126
TÁTRAI SZILÁRD: Vecsey Zoltán, Név és tárgy. A tulajdonnevek szemantikájáról	359
Tóth Péter: A <i>Técső</i> helynév eredetéről 208. – Csűry Bálint nyelvgyűjtésének korai szakaszáról	351
TÖLGYESI BEATRIX: Mitől lengyel a <i>rozsomák</i> ?	76
H. VARGA MÁRTA: A cselekvés, történés eredményének kifejezésére szolgáló deverbális nomen képzők (A nomen acti képzői)	65

ZELLIGER ERZSÉBET: Érszegi Géza szerk., Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére 237. – Hozzászólás Király Péter „A honalapítás vitás eseményei” című könyvéhez.....	369
ZOLTÁN ANDRÁS: Király Péter, A honalapítás vitás eseményei	355
Élő nyelv	81, 211, 335
Kisebb közlemények	197
Különfélék	101, 242, 369, 500
Levélszekrény	126, 384
Nyelvművelés	479
Nyelvtörténeti adatok	254
Szemle	89, 224, 355, 484
Szó- és szólásmagyarázatok	74, 207, 463
Társasági ügyek	107, 248, 504
Tudománytörténet	218

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- afázias beszédjelenségek fonológiai elemzése 141–7
- Adamik Béla, Nyelvpolitika a Római Birodalomban 493–8
- agasakk 469 –70
- állhat 334–5
- állítmányi szerepű igekötős igék 1–9
- Anyanyelv-pedagógia (elektronikus folyóirat) 383–4
- aspektus 43–50
- aspektus és névelőhasználat 8–9
- aspektus és a nyilatkozat topic-comment szerkezete 1–9
- Balázs Géza, Szövegantropológia 239–42
- bennható igékből képzett műveltető igék 58–9
- Bereczki Gábor 250–2
- Berta Árpád 246–8
- Bessenyei György 481
- bonc* a magyar szótáriradalomban 327–8
- bonc* szó eredete 173–85, 316–28
- bonzo* ~ *bonze* szó etimológiája európai szótárakban 180–5
- Büky László, Szó, stílus, értelmezés 92–5
- családnevek a XIV. században 186–95
- családnév-változtatások 382–3
- cselekvés, történéis eredményét kifejező deverbális nomenképzők 65–74
- Csúry Bálint korai (beregi és ugoccai) nyelvjárásgyűjtése 351–3
- D. Bartha Katalin 504–6
- deres* ~ ukr. *кобуна* 471–2
- elméleti nyelvészet empiriavitái 277–80
- Erdélyi János 483
- erdélyi magyar nyelvtudomány és nyelvhasználat 99–101
- evidencia fogalma a tudományelméletben 275–83
- Fábián Pál 510
- „Fekete-tenger” (nigrum mare) Anonymusnál 306–14
- finnugor nyelvészeti kiadványok 89–92
- nyelvpolitikai kiadványok 89–92
- fonetikai alapú fonológia 31–4
- Forgács Tamás, Bevezetés a frazeológiába 233–7
- frazéma, frazeologizmus 233–7

- funkcionális-szemantikai családnév-
elemzés 294–301
- Füst Milán költői nyelve 92–4
- gyógynövénynevek szótára 499–500
- hájkerület* ~ ukr. *омочину* 477
- Halotti beszéd 484–5
- VI. Magyar Névtudományi
Konferencia 117–21
- háztűznéző* ~ ukr. *печозгладуни* 473–4
- helynévmagyarázatok 104–7, 207–10,
242–5, 372–4, 501–4
- hogy úgy mondjam* 427–41
- hogy úgy mondjam* a kortárs
nyelvhasználatban 439–41
- hogy úgy mondjam* használati szerepei
428–37
- hogy úgy mondjam* szerkezet
történeti háttere 433–6
- honfoglalás időpontja 356–8
- XX. századi magyar költői
nyelvhasználat 91–4
- igefókuszos mondatok 149–50
- igei argumentum,
argumentumszerkezet 53–4
- igék bennható–mediális–tárgyas
felosztása 51–3
- igékötős igék szórendje
és az aspektualitás 1–9
- irodalmi nyelvünk 479
- izék* ~ ukr. *із'ю* 477–8
- japán *bōzu* szó nyelvtörténeti háttere
317–27
- Kabán Annamária, Lét és nyelv
99–101
- kalandozások* terminus 355–6, 371–2
- kamion 74–5
- Károli Gáspár 480
- Kárpát–medencei magyar nyelvi
korpusz 81–9
- Kárpát–medencei magyar nyelvi
korpusz határon túli alkorpusza
211–7
- Kazinczy Ferenc 481–2
- kései ómagyar családnéveink rendszere
293–303
- Király Péter 116–7
- Király Péter, A honalapítás vitás
eseményei 355–8, 369–72
- Kiss Lajos helynévmagyarázatai
104–7, 242–5, 372–4, 501–4
- komor bika* ~ ukr. *хмурний бил*
474–6
- konferencia a családnév-
változtatásokról 382–3
- Kossuth Lajos 482–3
- kötelező határozók 39–50, 143–52
- kötelező határozók aspektuális
szerepe 39–50, 143–52
- Krúdy „pajzsos ember” motívuma
203–7
- Kubinyi László 374–9
- laboratóriumi fonológia 34
- létesítőigék 49–50, 144–52
- Lexikográfiai füzetek 1–3. 488–93
- Lőrincze Lajos emléke Kárpátalján
353–4
- madárnyelv 198–200
- Magay Tamás 379–82
- magyar aspektus 1–9
- magyar bibliafordítások 486–7
- magyar családnévek rendszerezési
lehetősége 286–304
- magyar egyházi nyelv története 484
- „A magyar nyelv nagyszótára”
első két kötete 11–20
- „A magyar nyelv nagyszótára”
első két kötete – a nyomtatott
szótár értékelése 15–20
- Magyar Nyelvtudományi Társaság
103. közgyűlése 107–16
- magyarokra vonatkozó korai
személynévi adatok 357, 370–1
- magyaroktatás Kínában 101–4
- magyar szótárirodalom bibliográfiája
488–9
- mai magyar fonológia 21–34
- majomsziget 466
- MCsNyA. (A moldvai csángó
nyelvjárás atlasza)
informatizálása 338–49
- megakadásjelenségek a beszédben
402–23

- megkülönböztető névelemek 186–95
 modern fonológia 25–34
 motivációs alapú
 családnév-tipológiák 287–90
 Műhelytanulmányok a
 nyelvművelésről 224–33
 műveltető igealakok képzése 51–65

 német ajkú deák szabolcsi összeírása
 a XVI. század első negyedéből
 254–6
 névrész és névelem 293–4
 N. Fodor János írja 384
 nomen acti képzői 65–74
 nyelv 258–70
 nyelvészeti adatok és evidencia
 274–86, 385–99
 nyelvészeti adatok mibenléte 385–94
 nyelvészeti evidencia 394–9
 nyelvhasználat 260–8
 nyelvi befolyásolás 443–61
 nyelvi manipuláció a
 sajtóreklámokban 443–61
 nyelvi tévhitek 230–2
 nyelvi változás 257–70
 nyelvjáráskutatás 121–5
 nyelvművelés 224–33

 oklevélírási gyakorlat hatása
 a családnevek kialakulására
 186–95
 Ómagyar Mária-siralom 484–6
 onomasziológiai rokon magyar
 és (kárpát)ukrán szavak 470
 Országh László 223–4, 491
 Országh László, a lexikográfus 491

 önellenőrzés (önmonitorozás)
 a beszédben 405–23
 „összefoglaló” és „kirekesztő” szórend
 1, 4–5
 V. Dialektológiai Szimpozion 121–5

 pályázati felhívás 253
 percepció monitorozás hurok-
 elmélete 410–1
 Pereszlényi Pál, A magyar nyelv
 grammatikája. *Grammatica*
 lingvae ungaricae 96–9

 Pesti János 248–9
 petrezselymet árul 463
 portugál *bonzó* szó eredete 174–85,
 327
 pszichológiai stratégiák a
 sajtóreklámokban 453–4
 pszichológiai stratégiákat tükröző
 nyelvhasználati eszközök
 a sajtóreklámokban 455–60

 Rákóczi-kor anyanyelvi műveltsége
 480–1
 Rédei Károly 507–9
 reformáció szerepe a magyar nyelvi
 egységesülésben 479–83
 régi nyelvatlaszok informatizálása
 335–50
 rejtett és felszíni önellenőrzés
 a beszédben 406–16
 római nyelvpolitika 493–8
 rozsnok ~ rozsnak 79–80
 rozsomák 76–9

 sárospataki iskola szerepe
 az anyanyelv-fejlesztésben
 480–3
 spontán beszéd hibáinak elemzése
 405–23
 Szabó T. Attila és Szótörténeti tára
 490–1
 Szabó T. Attila levele Illyés
 Gyulának 218–22
 Szenczi Molnár Albert 480
 szerkesztőségi közlemény 126
 Sziget 207–8
 Szkítia, szkíták 308–14
 szófaji-jelentéstani alapú
 családnév-rendszerzés
 290–2
 szólás- és közmondáskutatás 233–7
szomorú ~ or. *смурый* 476–7
 szövegek osztályozása 241
 szövegtani kutatások 239–42
 szövegtan különböző megközelítései
 239–41

 Tanulmányok a 950 éves
 Tihanyi alapítólevél tiszteletére
 237–9

Tanulmányok a magyar egyházi nyelv
története köréből 484–8
tárgyas igékből képzett műveltető igék
61–3
Técső 208–10
titkos nyelvek 197–203
XIII. nemzetközi dialektológiai
módszertani konferencia 500–1
XVI. század eleji szabolcsi
névösszeírás 254–6
XVI. századi szabolcsi
jobbágynevek 254–6
XIV. századi oklevélírási gyakorlat
a családnevekben 186–95

Tolnai Vilmos a madárnyelvről
198–202
tulajdonnév formális szemantikai
leírása 359–62

úgymond 439–41

Vecsey Zoltán, Név és tárgy
359–62

vonzatok 146–52

Vörös Éva, A magyar
gyógynövénynevek
történeti-etimológiai szótára
499

KISS GABRIELLA

**M
NY**

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CIV.

ÉVFOLYAM

2008.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SIPTÁR PÉTER, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Nemzetközi tanácsadó testület:

**ARTOWICH, ELZBIETA (PL), GHENO, DANILO (I),
GRÜNTHAL, RIHO (FIN), GUSZEV, VALENTIN (RU),
PÉNTEK JÁNOS (RO), SUSAN, GAL (USA),
WINKLER, EBERHARD (D)**

TARTALOM

<i>Péter Mihály</i> : A magyar aspektusról – más aspektusból	1
<i>Elekfi László</i> : „A magyar nyelv nagyszótára” első két kötetéről	11
Kerekasztalvita a fonológia helyzetéről	21
<i>Peredy Márta</i> : A kötelező határozók aspektuális szerepe	39
<i>Bene Annamária</i> : Az igék argumentumszerkezeti felépítésének szerepe a műveltető igealakok képzésében	51
<i>H. Varga Márta</i> : A cselekvés, történés eredményének kifejezésére szolgáló dever- bális nomenképzők (A nomen acti képzői)	65
Szó- és szólas magyarázatok. <i>Balácsi József Attila</i> : Kamion. – <i>Töl- gyesi Beatrix</i> : Mitől lengyel a rozsmák? – <i>Benkő Loránd</i> : A rozsmák-tól a rozsnok-ig	74
Élő nyelv. <i>Pintér Tibor</i> : Gondolatok a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz bővítéséről	81
Szemle. <i>Kiss Jenő</i> : Finnugor nyelvészeti nyelvpolitikai kiadványok. – <i>Ke- mény Gábor</i> : Büky László: Szó, stílus, értelmezés. – <i>Balogh Judit</i> : Pereszlényi Pál, A magyar nyelv grammatikája. <i>Grammatica lingvae ungaricae</i> . – <i>Gréczi- Zsoldos Enikő</i> : Kabán Annamária, Lét és nyelv. Tanulmányok a nyelvtudomány és nyelvhasználat történetéből	89
Különfélék. <i>Kong Kun-jü</i> : Negyvenhat éves a magyaroktatás Kínában. – <i>†Kiss Lajos</i> : Helynévmagyarázatok	101
Társasági ügyek. <i>Juhász Dezső</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság 103. köz- gyűlése. – <i>Nyomárkay István</i> : Király Péter kilencvenéves. – <i>Bölcскеi Andrea</i> : Beszámoló a VI. Magyar Névtudományi Konferenciáról. – <i>Szabó József</i> : Zárszó az V. Dialektológiai Szimpozionon	107
Levélszekrénny. <i>A szerkesztőség</i> írja	126

MAGYAR NYELV

CIV. ÉVF.

2008. MÁRCIUS

1. SZÁM

A magyar aspektusról – más aspektusból*

1. A mai magyar nyelv leírásának egyik régóta és többször tárgyalt fejezete az állítmányi szerepű igekötős igék viselkedése, az ún. „összefoglaló”, illetve „kirekesztő” szórendű szerkezetek jelensége. BRASSAITól kezdve napjainkig egyre inkább tért nyer az a felfogás, amely e jelenséget a mondatok téma–rematikus (másképpen: topic–comment) szerkezetéből, a nyelv logikai rendszeréből” eredezteti. (É. KISS 2006: 443, korábban UŐ 1976. Megjegyzendő azonban, hogy a téma–rematikus szerkezet nem logikai, hanem k o m m u n i k a t í v kategória, amely a mondatnak, pontosabban a nyilatkozatnak az adott szövegösszefüggésnek, illetve szituációnak megfelelő közlési irányultságát fejezi ki. Vö. MATHESIUS 1947., KACNELSZON 1986: 156, PÉTER 1986: 8.) Emellett az utóbbi évtizedekben nyelvészeink egyre nagyobb figyelmet szentelnek az igekötős igék szórendjének összefüggésére az aspektualitás kategóriájával. Az alábbiakban arra teszek ismételt kísérletet, hogy nyelvünk aspektus-kategóriájának sajátságai alapján értelmezsem a szóban forgó jelenségsoportot (l. PÉTER 1991b). Úgy vélem, e kísérletet az is indokolja, hogy feltételezései olyan elvi alapokra épülnek, amelyeknek felelevenítése, illetve érvényesítése napjainkban nem haszon nélkül való. Ezek röviden a következők.

2. A) A nyelv nyitott, dinamikus rendszer, amely az őt használó közösség mindenkori szükségleteit stabilitás és változás dialektikus egységében elégíti ki (vö. BENKŐ 1988: 31). BOLINGER szellemes oximoronjával szólva: a nyelvi struktúra egy soha nem rendezett konfliktus megoldása („Structure is the resolution of a conflict that is never settled...”; BOLINGER 1972: 18). A struktúra viszonylag stabil elemei mellett a nyelv mindenkori állapotában jelen vannak eltűnőben, valamint kialakulóban levő elemek is. Ennek megfelelően a nyelvi struktúra olyan alakzatokból épül fel, amelyekben a stabil középponti magtól fokozatos átmenet vezet egy diffúz periférikus tartományhoz; más szóval: a nyelvi struktúra olyan egyenlőtlen sűrűségű tér, amely a centrum – periféria – átmenet elve alapján van strukturalva (l. DANES 1966.). Ennek következtében az egyes nyelvi kategóriák között nem húzódnak éles határvonalak; a nyelvi struktúra valamennyi szintjén számolnunk kell átmeneti, illetve közbülső jelenségekkel. (Vö. LAZICZIUS 1941: 14; újabban KESZLER 1995., LENGYEL 1995. passim.)

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 103. közgyűlésén 2007. december 12-én.

B) A nyelvi rendszer ilyenén felfogásának gyümölcsöző továbbfejlesztése a funkcionális–szemantikai mezők elmélete, amelyet JESPERSEN és MESCANYINOV kezdeményezése nyomán BONDARKO fejlesztett ki, s amelyet hazai szlavistáink eredményesen alkalmaznak grammatikai vizsgálódásaikban (BONDARKO 1971., JÁSZAY–TÓTH 1987., JÁSZAY 1993., PÁTROVICS 2004.). Funkcionális–szemantikai mezőn különféle nyelvi eszközök olyan együttese értendő, amelyek közös invariáns jegyek alapján képesek együttműködni meghatározott szemantikai funkciók ellátására. A mező középponti magját „specializált” morfológiai kategória alkotja, amelynek működését más (lexikai, szintaktikai stb.) eszközök segít(het)ik. A funkcionális mezők szemlélete egyrészt lehetővé teszi a grammatikai és nem-grammatikai, illetve közbülső eszközök és jelentések integrált kezelését, másrészt segít megvilágítani egyes kategóriák kialakulásának és fejlődésének folyamatát, valamint jelentős fogódzót nyújt a rokon és/vagy nem rokon nyelvek tiológiai vizsgálatához.

C) A nyelvre mint az ember kizárólagos attribútumára objektivitás és szubjektivitás dialektikus egysége jellemző. A nyelvvel nemcsak ábrázoljuk, hanem értékeljük is a nyelven kívüli világot. A nyelv használatában (azaz a beszédben, nyilatkozatokban, de az egyes szavak nem kis részében is) a jelentés ábrázoló és értékelő komponense egybeolvad, „amalgámot alkot” (vö. VOLF 1981: 393). Nyelvészeti szempontból az értékelés a modalitás egyik fajtája és, mint a nyilatkozat modális kerete, a pragmatika szférájába tartozik; ugyanakkor azonban szemantikai kategória is, minthogy szerves része a nyelvi elemek jelentésszerkezetének (vö. PÉTER 1991a: 47).

A nyelvi értékelés eszközeit vizsgáló nyelvészeti axiológiában megkülönböztetünk általános (*jó és rossz*), valamint speciális (pl. *szép, hasznos, rút, haszontalan*) értékelést. Az értékelés rendszerint társadalmilag és történetileg meghatározott (pl. egy *jó autó* ismérvei napjainkban mások, mint a múlt század 30-as éveiben), de lehet egyéni is (pl. a beszélő egy dízelmotoros Mercedest is nevezhet *tragacs*-nak). A társadalmi érvényű értékelések mindenkor bizonyos normákra, a valóság idealizált modelljének megfelelő elképzelésekre, követelményekre vonatkoznak. Normán ebben az esetben nem valamely értékelő skála középpontja, hanem pozitív pólusa értendő (vö. ARUTYUNOVA 1988: 235, 305). *Jó* az, ami az „ideális világmodell” adott normájának megfelel, ami pedig eltér ettől a normától, az *rossz*.

D) Az aspektualitás (akárcsak a temporalitás, modalitás, diatézis stb.) funkcionális–szemantikai mezőt alkot, amelynek középponti magja az adott nyelvben kötelezően kifejezendő morfológiai kategória, amilyen a szláv nyelvekben a „vid”. Az aspektualitás többszintű jelenség, kifejezésében lexikai–szemantikai, szintaktikai és pragmatikai tényezők bonyolult kölcsönhatásban vesznek részt. Egyébként még az orosz „vid” sem tekinthető tisztán grammatikai jelenségnek: ahogyan VINOGRADOV rámutatott, a „vid” kategóriája „grammatikai és lexikai jelentések együttműködésének és harcának színtere” (VINGORADOV 1986: 410. Saját fordításom: P. M.).

3. Az aspektualitás (a továbbiakban a rövidség kedvéért: aspektus), miként elnevezése is mutatja (lat. *aspectus* az *aspicio* 'szemlél', 'fontolóra vesz' igéből) az ige által jelölt cselekvés vagy folyamat szemléletét jelenti, s az ún. perfektív és imperfektív igék megkülönböztetésében nyilvánul meg. A perfektív igék aspektuális alapjelentése a cselekvésnek osztatlan teljességében, totalitásban történő szemléletét fejezi ki. Korábban a filmművészet formanyelvéből kölcsönzött hasonlattal a perfektív igéknek ezt a jelentését a „total plán” beállításmódjának feleltetem meg, az imperfektív igékét pedig a „premier plánnak” vagy a félközeli „szekond plánnak” (PÉTER 1991b: 529). ISAČENKO a beszélő és a cselekvés közötti „távolság” különbségével hozza kapcsolatba a szembeállítást (ISAČENKO 1960: 133). COMRIE folyadékcsepphez hasonlítja a perfektív igét, amelynek belső komplexitása nem tárul fel a szemlélő előtt (COMRIE 1976: 18). A magyarban a perfektív–imperfektív szembenállás lényeges tulajdonsága, hogy a perfektív ige az oppozíció jelölt tagja, azaz mindenkor jelzi a cselekvés totalis szemléletét; ezzel szemben az imperfektív ige mint az oppozíció jelöletlen tagja nem jelzi a cselekvés totalitását, ám a szituációtól, illetve a szöveggörnyezettől függően mindkét jelentésben szerepelhet; más szóval: az imperfektív ige magában foglalja „a totalitás nem-jelzésének” és a „nem-totalitás jelzésének” kettősségét. (A grammatikai oppozíciók tagjainak általában „nem egyenrangú” természetét JAKOBSON tárta fel, továbbfejlesztve KARCEVSKIJ tanítását a nyelvi jel aszimmetrikus dualizmusáról; l. JAKOBSON 1981., KARCEVSKIJ 1981.)

4. A) A magyar aspektus grammatikailag „nem kifejlett” kategória. COMRIE az aspektus evolúciós létrája legalsó fokán álló angol és német után következő fokra utalja a magyart, fölébe helyezve a grúz és a balti nyelveket; a létra legfelső fokán természetesen a szláv nyelvek állnak a morfológiailag megszilárdult „vid”-opozíciókkal (COMRIE 1976: 94). A magyar aspektus „kifejletlensége” elsősorban az igekötők bizonytalan szófaji státusának tulajdonítható. Nyelvünkben az igekötő olyan átmeneti szófaj, amely a „határozószótól különböző fokozatokon át a képzői érték felé tart” (H. VARGA 1993: 20; l. még J. SOLTÉSZ 1959: 7, JAKAB 1982., HADROVICS 1992: 353 kk., KIEFER–LADÁNYI 2000: 453–518). A magyar aspektus „kiforratlanságának” tulajdonítható az is, hogy szinthez tartozásának kérdésében megoszlanak a vélemények. KIEFER szerint a magyar aspektus „a mondat belső időszerkezete” (KIEFER 1996: 257). WACHA BALÁZS lexikai-szintaktikai kategóriának tekinti (WACHA 1983: 161). JÁSZAY úgy látja, hogy az aspektusjelentés – formális jegyek rendszeres szembenállása híján – gyakran szemantikai-szóképzési eszközök segítségével fejeződik ki, de rendszerint csak a mondat szintjén (JÁSZAY 1993: 78). Az aspektus jelenségét a topic–comment szerkezetből levezető vélemények szélsőséges megnyilvánulása az a megfogalmazás, miszerint a magyar mondat aspektuális tulajdonságai a szórendi alakzatoktól függenek („the aspectual properties of Hungarian sentences depend on word order configurations”; BENDE–FARKAS 1994: 146). Teljességgel elismerve a magyar aspektus többszintű „érdekelt-ségét”, hangsúlyozni kívánom, hogy – igével kifejezett cselekvés, illetve folyamat szemléletéről lévén szó – az aspektusjelentés elsődleges lexikai–szemantikai természetű, noha ez a jelentés számos esetben – kivált, ha híján van formális

jelölésnek – csak az adott szövegkörnyezetben, illetve szituációban válik explicitté. Lássunk egy KIEFER által idézett példát (KIEFER 1994: 269):

- (1) a) *Az utcát egész nap lomtalanították.*
 b) *Az utcát egy nap alatt lomtalanították.*
 c) *Az utcát lomtalanították.*

Felfogásom szerint az (1a, b) mondatokban az időhatározó nem „megszabja” az ige aspektusjelentését (ahogyan KIEFER állítja), hanem csupán előhívja, explicitté teszi az ige potenciálisan imperfektív (a), illetve perfektív (b) jelentését. Hasonlóképpen az oroszban az ún. kettős aspektusú igék (pl. *обещать* ’ígér’ és ’megígér’, *использовать* ’használ’ és ’felhasznál’) sem tekinthetők aspektuálisan „neutrálisnak”, hiszen egy konkrét szövegösszefüggésben mindig valamelyik aspektuális jelentésükben használatosak. (Vö. ISAČENKO 1960: 143–4.)¹ Egyébként az *egész nap*, *egy nap alatt* időmódosítók elsősorban lexikai jelentésük alapján hívják elő az aspektusbeli különbséget. Az (1c) mondatban viszont – formális jelöltség, illetve kontextuális támogatás hiányában – az állítmány aspektuális szempontból kétértelmű.

B) Nyelvünkben az aspektusjelentés kifejezésének legjellegzetesebb módja az ún. „összefoglaló” és „kirekesztő” szórend megkülönböztetése, illetve szembenállása: *Zsuzsi jól megtanulta a verset : Zsuzsi rosszul tanulta meg a verset.* É. KISS korábbi magyarázata szerint „a negatív értelmű határozó ... könnyebben elérhető fókusz szerepre, mint az igekötő” (É. KISS 1976: 273). Újabb tanulmányában a jelenség okát az összefoglaló és a kirekesztő értelmű fok-, mérték- stb. határozók skaláris jelentésében látja, feltételezve, hogy egy *n* skaláris módosító jelentése a természetes nyelvben ’legalább *n*; *n* vagy több’ (É. KISS 2006: 457). Úgy tűnik azonban, hogy a természetes köznapi nyelvhasználatban a

- (2) a) *János 15 palacsintát megeszik.*
 b) *János 15 palacsintát eszik meg.*

mondatok között nem az a különbség, hogy (2a)-ban ’legalább 15 palacsintáról’, (2b)-ben pedig ’pontosan 15 palacsintáról’ van szó (l. É. KISS 2006: 457). (Az előbbiben legfeljebb az intonáció utalhatna az ’*n* vagy több’ jelentésre, de erről a szerző nem tesz említést.) Szerintem (2a) a 15 palacsinta megevéését totális cselekvésként szögezi le, (2b) pedig a megevert palacsinták mennyiségét emeli ki nyomatékkal, amit a nyilatkozat intonációja is megerősít; a cselekvés tárgyának kiemelése szükségtelenné teszi totalitásának jelölését.

¹ Más funkcionális–szemantikai mezőkben is találkozhatunk különböző nyelvi szintek „előhívó”, aktualizáló szerepével. Így pl. a „birtokviszonyt” mint invariáns jelentést magas absztrakciós szinten kifejező *poszszeszivitás* egyes aljelentéseit különböző kontextusokban különféle, főleg lexikai eszközök hívják elő: pl. *befogadtam a lakásomba; tíz éve ő a fogorvosom; türkizték a kedvenc színeim; elkapta a náthám a t; nincs hozzá kedvem* stb. (KACNELSZON 1986: 157–8.)

5. A) Az „összefoglaló” és a „kirekesztő” szórendű mondatok topic–comment szerkezetére feltevésem szerint mélyebben rejlő szemantikai tényezők vannak hatással. Ilyen tényező azon értékelő jegyek halmaza, amelyek az esetek túlnyomó többségében benne foglaltatnak a perfektív ige totális jelentésében. Ezek a jegyek, mint már említettem, a szóban forgó cselekvés mindenkori társadalmi érvényű, ideális normájára vonatkoznak. Pl. napjainkban a *jól főz* cselekvés totalitása tartalmazza az [ízletesen], [változatosan], [gazdaságosan], [az egészséges táplálkozás követelményeinek megfelelően] stb. értékelő jegyeket.² Ebből a szempontból nem érdektelen jelenség, hogy erdélyi nyelvjárásokban az imperfektív (hátravetett ige-kötős) igealak a cselekvés ma j d n e m megtörténtét, vagy pedig s z á n d é k á t fejezi ki: *Úgy nevtünk, hogy pukkadtunk meg; Mennék be az ajtón, nem férek* (J. SOLTÉSZ 1959: 507). Egyébként az értékelés mozzanata, bár korlátozottabb érvénnyel, jelen van az orosz „vid” jelentésében is. JÁSZAY és TÓTH rámutatnak, hogy a „cselekvőnek a cselekvéshez, a cselekvés végrehajtásához való viszonya az aspektuson keresztül is kifejeződik: a »pozitív hozzáállás« a befejezett, a »negatív« (a cselekvés »nem-végrehajtásával« kapcsolatos) – a folyamatos aspektushoz kötődik elsősorban; vö. *Стоит прочитать* эту книгу 'érdemes elolvasni ezt a könyvet' vs. *Эту книгу не стоит читать* 'ezt a könyvet nem érdemes elolvasni''' (JÁSZAY–TÓTH 1987: 169)

B) Már ARANY JÁNOS felfigyelt rá, hogy a „pozitív jellegű” mondatok szórendje különbözik a „negatív jellegűek” szórendjétől (ARANY 1873: 10). E jelenség oka nézetem szerint az értékelő határozó és az állítmány szemantikai egyezéseinek követelményében rejlik. Szemantikai egyezésről, illetve kapcsolódásról akkor beszélhetünk, ha az adott szintaktikai szerkezet szavai közös számakkal rendelkeznek (APRESZJAN 1974: 13). Hasonlítsuk össze az alábbi két mondatot határozó és az állítmány szemantikai egyezésének lehetőségében:

- (3) a) *Zsuzsi könnyen megoldotta a számtanpéldát.*
 b) *Zsuzsi nehezen oldotta meg a számtanpéldát.*

A feladatot megoldó cselekvés totalitásában benne foglaltatnak az adott cselekvés „ideális normájának” értékelő szemái, köztük a [könnyen] széma, amely (3a)-ban explicit módon is megjelenik s ezáltal intenzívebbé teszi az értékelést. (*A jól megoldotta* kifejezés voltaképpen tautologikusnak fogható fel, minthogy a *megol-*

² FÖLDI JÁNOS Magyar Grammatikájában (1790.) a *meg* és *el* ige-kötőkről megállapítja, hogy „teljesítést és t ö k é l e t e s s é g r e v í v é s t t é s z e n é s a z i d ő s z ó é r t e l m é t m i n d e n k o r e z e k k e l n e v e l i é s v i l á g o s í t j a” (idézi J. SOLTÉSZ 1959: 11; kiemelés: P. M.). A Debreceni Grammatika (1795.) a *ki* és *le* ige-kötőkről is állítja, hogy néha „valamely szenvedésnek vagy tselekedetnek t ö k é l e t e s s é g é t vagy végre lett hajtódását” jelenti (idézi J. SOLTÉSZ uo.; kiemelés: P. M.). A TESz. tanúsága szerint a *tökél* ige a *meg* ige-kötővel a Münchener Kódexben 'teljessé, egészszé, éppé tesz' jelentésben szerepel. A szótár a *tökél* feltehető jelentésfejlődésében a 'tesz, végrehajt' és a 'befejezett' – 'tökéletes' jelentések összefüggésére mutat rá, hivatkozva a lat. *facere* 'tesz'; *perficere* 'végrehajt', 'befejez'; *perfectus* 'befejezett' és 'tökéletes'; valamint a ném. *vollenden* 'befejez', *vollendet* 'tökéletes' megfelelőesekre. BALLAGI szótárában (1873.) a *tökéletesség* 'véghezvitel', 'végrehajtás' jelentésben is szerepel: *tökéletességre ment*, a. m. végrehajtatott.

dotta igealak jelentése eleve tartalmazza az általánosan pozitív értékelést.) Ezzel szemben (3b)-ben a *nehezen* határozó részlegesen ellentmond a totalitás értékelő komponensének, ezért a hátravetett igekötős ige nem jelöli a cselekvés totalitását. Vegyük szemügyre még az alábbi változatokat:

- (3) c) **Zsuzsi nehezen megoldotta a számtanpéldát.*
 d) *Zsuzsi nagy nehezen megoldotta a számtanpéldát.*
 e) *Zsuzsi könnyen oldotta meg a számtanpéldát.*

(3c) nem elfogadható, mert a határozó és az ige jelölt totalitása, illetve annak értékelő komponense között szemantikai ellentmondás áll fenn. (3d) elfogadható, mert némiképp enyhíti az ellentmondást: a *nagy nehezen* mögé odaértünk egy implicit engedményt (*de mégis...*). (3e)-ben a *könnyen* határozó fókusz helyzetben van, ám az egyik értékelő széma nyomatékos kiemelése nem egyeztethető össze a totalitás jelölésével. Hasonló a helyzet a kvantifikáló bővítményekkel is: *gyakran megoldja...*, *ritkán oldja meg...*, *nagy ritkán / hébe-hóba megoldja...* stb.

1. A szemantikai egyeztetés elve a negatív értékelésű cselekvéseknél is érvényesül:

- (4) a) *Mari ügyetlenül odakozmálta a húst.*
 b) *A szabó csúnyán elszabta a nadrágot.*
 c) *Feri meggondolatlanul kifecsegte a titkot.*

Az *odakozmál*, *elszab*, *kifecsegt* igék negatív totalitásával („antinormájával”) szemantikailag egyeznek a szintén negatív értékelésű határozók, amelyek, akárcsak a pozitív példák esetében, erősítik az értékelést. A határozók fókuszba állítása itt felesleges szószaporításnak tűnik (?*ügyetlenül kozmálta oda*, ?*csúnyán szabta el*); a *meggondolatlanul fecsegte ki* szintagma elfogadható, ha szembeállításban szerepel: *meggondolatlanul fecsegte ki, nem szándékosan*.

2. Tagadó mondatokban a tagadott, azaz nem létező cselekvés értelemszerűen nem lehet jelölt totalitása vonatkozásában:

- (5) *Pista nem írta meg a házi feladatot.*
 (6) *Réka nem vette fel az új ruhát.*

Kivételt képeznek az olyan kontextusok, amelyekben a tagadás nem a cselekvés létezésére, hanem annak minősítésére vonatkozik, vagy amelyekben az igekötő kontrasztban áll:

- (7) *Nem megette, hanem felfalta az ebédet.*
 (8) „*Nem kiment belőle, bennszorult a pára*” (Toldi V, 9).

3. A felszólító mondatok között ARANY JÁNOS megkülönböztetett „első fokú parancsolást” (*Állj meg! Vidd el!*) és „másod fokú, erős nyomatékkal” kifejezetten (*Megállj hé! Elvidd [azt az ostort innen!]*) (ARANY 1873: 11). J. SOLTÉSZ is nyo-

matékosnak tekintette a perfektív igealakokkal kifejezett felszólítást (J. SOLTÉSZ 1959: 204). WACHA BALÁZS stiláris mozzanatnak minősíti a felszólító módú folyamatos igealakok s ü r g e t é s k é p p e n való használatát (WACHA 1989: 278). Felfogásom szerint a perfektív ige felszólító módú használata a cselekvésnek a maga teljességében való végrehajtását célozza, míg az imperfektív alakú felszólítás a végrehajtás folyamatára irányul. (A rendőrtiszt így szól az elfogott tolvajhoz: *Zsebeket kiforgatni!* Majd látva annak habozását: *Szaporán! Forgassa ki a zsebeit!*)

4. A kétféle szórend felkiáltó és kérdő mondatok megkülönböztetésére is alkalmas:

- (9) a) *Hányan eljöttek a megemlékezésre!* [Nem hittem volna, hogy ennyien.]
 b) *Hányan jöttek el a megemlékezésre?* [Szeretném tudni.]

Itt a megkülönböztetésben a szórenden kívül részt vesz a *hányan* homonímiája (értékelő szó és kérdő névmás) és az intonáció is. (Vö. PÉTER 1991: 151.)

C) 1. Mint már utaltam rá, a magyar igeekötők szófaji státusa közbülső; igeekötőinken még rajta van a határozószói „tojáshéj”, ami az igeekötős igék *m e g s z a k í t o t t* szórendű használatában is megnyilvánul:

- (10) a) *Be fogunk menni.*
 b) *Moziba fogunk menni.*
 (11) a) *Rá ne lépj!*
 b) *A fűre ne lépj!*

Az ige perfektív jelentését nemcsak igeekötő hívhatja elő, hanem fókusz helyzetű határozó vagy tárgy is:

- (12) *Iskolába adta a fiát.*
 (13) *Elesett és lábát törte.* (Vö. J. SOLTÉSZ: 1959: 2.)

2. Igeekötő nélküli igék gyakran szerepelnek perfektív jelentésben. A perfektív jelentésű ige *f o r m á l i s* jelöletlensége, akárcsak az igeekötők határozói viselkedése a magyar aspektus-kategória „fejletlenségéről” tanúskodik. Idézem WACHA példáit:

- (14) a) *Hol van? A városba ment.*
 b) *Mikor találkoztak, éppen a városba ment.*

WACHA megfogalmazásában (14a) az ige „nemfolyamatos”, (14b) pedig „folyamatos értékű felhasználását” mutatja (WACHA 1994: 16). Kevésbé óvatosan itt a perfektív és az imperfektív jelentés formálisan jelöletlen szembenállásáról beszélhetünk: (14a)-ban a latívuszi határozó, (14b)-ben pedig az *éppen* szó hívja elő, teszi explicitté a perfektív, illetve imperfektív jelentést. PETE ISTVÁN az alábbi példák alapján

- (15) a) *Mostál kezet?*
 b) *Megmostad a kezed?*
 (16) a) *Vettél be orvosságot?*
 b) *Bevetted az orvosságot?*

arra a következtetésre jut, hogy az igekötő nélküli (15a) és a hátravetett igekötős ige (16a) egyaránt használható t é n y k ö z l ő jelentésben, míg a perfektív alakok használata bizonyos előzetes szituációt feltételez (pl. be kellett vennie az orvosságot...; PETE 1994: 245). Felfogásom szerint (15a) és (16a) aspektusértéke ambivalens, a jelöletlen ige perfektív vagy imperfektív jelentését a szituáció és/vagy a szövegkörnyezet hívja elő: *Kész az ebéd. Mostál kezet?* (perf.); *Kertész-kedés után mindig mostál kezet?* (imperf.). Ezzel szemben (15b) és (16b) a konkrét cselekvés sikeres (= teljes) végrehajtására kérdeznek rá, amit a tárgy határozott névelős használata is alátámaszt.

D) Ez utóbbi példák átvezetnek az aspektus és a névelőhasználat összefüggésének kérdéséhez. PÁTROVICS szerint „ha egy adott nyelvben az aspektusjelentések kifejezése formai jegyekhez köthető és rendszeres, akkor abban a nyelvben valószínűleg nincsenek névelők. Ez a helyzet általában a szláv nyelvekben a bolgár és a macedón kivételével...” (PÁTROVICS 2004: 124. Tegyük hozzá, hogy az utóbbi két nyelv „rendhagyó” viselkedése a posztpozitív névelő balkáni szubsztrátum voltával magyarázható.) HADROVICS megállapította, hogy a magyarban az igekötő kitévése vagy elhagyása szorosan összefügg a határozott névelő használatával vagy elhagyásával, illetve a határozatlan névelő kitételével: „A maradék sonkát tegnap vacsorára *megettem*” és „Tegnap vacsorára sonkát *ettem*.” Hozzáteszi azonban, hogy ezt a szembenállást különböző fejlődési tendenciák keresztezhetik, illetve idegen nyelvi hatások befolyásolhatják (HADROVICS 1992: 361). Megjegyzendő, hogy az idézett példának ilyen változata is lehetséges: „A maradék sonkát tegnap vacsorára *ettem meg*”, minthogy a kiemelten hangsúlyos bővítmény után az ige csak aspektuálisan jelöletlen alakjában állhat.

Az igekötő helyének összefüggését a névelő használatával és a topic–comment szerkezettel az alábbiakban próbálom felvázolni a teljesség igénye nélkül:

- (17) a) *Megírtam a levelet.*
 b) *Megírtam egy levelet.*
 (18) a) *A levelet megírtam.*
 b) *Egy levelet megírtam.*
 (19) a) *A levelet írtam meg.*
 b) *Egy levelet írtam meg.*
 (20) a) *A levelet írtam.*
 b) *Egy levelet írtam.*
 (21) a) *Írtam egy levelet.*
 b) *Írtam a levelet.*
 c) *Levelet írtam.*

(17a, b), valamint (18a, b) tanúsága szerint a jelölt perfektív igealak a fókusz helyzettől függetlenül állhat határozott vagy határozatlan tárggyal. (A fókusz helyzet természetesen a szituáció függvénye: [Kész a levél?] *A levelet megírtam.* [Megírtad a három levelet?] *Egy levelet megírtam, kettő még hátra van.* (19a és, b): ha a tárgy akár határozott, akár határozatlan névelővel fókusz helyzetben van, akkor a perfektív jelentésű ige is jelöletlen formában áll, minthogy a nyilatkozat a totális cselekvés egyik argumentumát (ti. a tárgyat) emeli ki. (20a, b): az igeikötő nélküli ige imperfektív jelentésű, mert a tárgy – akárcsak (18a és b)-ben – fókusz helyzetben áll. (21a): az ige fókusz helyzetben van, aspektuális jelentése ambivalens. (21b): határozott tárgy előtt a fókusz helyzetben álló jelöletlen ige imperfektív jelentésű. (21c): a nyilatkozat a fókusz helyzetet és az ige aspektusjelentését tekintve egyaránt „neutrális”. Az igeikötő szórendje, a fókusz helyzet és a névelőhasználat „összjátékának” lehetséges jelentésmódosító hatását jól szemlélteti VÖRÖS JÓZSEF példája: *Eltörted? Nem baj, behozom a másikat* [több nincs is!] *Eltörted? Nem baj, hozok be másikat* [a többiek közül] (VÖRÖS 1973: 419).

6. Összefoglalásképpen a következőket állapíthatjuk meg.

1. Nyelvünkben az aspektus olyan funkcionális–szemantikai kategória, amelynek nincs rendszeresen kifejezett morfológiai oppozíción alapuló középponti magja. Az aspektusjelentést igeikötők fejezik ki lexikai, szintaktikai eszközök, valamint pragmatikai tényezők támogatásával.

2. Az igeikötők közbülső szófajiságú elemek, amelyek a nyelvhasználatban még jórészt őrzik határozószói eredetüket.

3. A magyar perfektív igeik sajátossága, hogy a cselekvés osztatlan egészének (totalitásának) jelentése magában foglal egy értékelő komponenst, amely a cselekvés mindenkori ideális normájára jellemző jegyek halmazát tartalmazza.

4. Az egyenes sorrendű igeikötős igealakok perfektív jelentése jelölt; a fordított sorrendű (hátravetett igeikötős) vagy igeikötő nélküli igealakok – a szöveggörnyezettől, illetve beszédhelyzettől függően – lehetnek imperfektív vagy perfektív jelentésűek, de a perfektív jelentést nem jelölik.

5. A jelölt perfektív ige és határozói bővítménye között az értékelésre vonatkozó szemantikai egyezésnek kell fennállnia.

6. Az aspektus és a nyilatkozat topic–comment szerkezete között meghatározott kapcsolat áll fenn. Az ige nem állhat jelölt perfektív alakjában, ha bővítménye (határozó vagy határozott tárgy) fókusz helyzetben áll, ugyanis a bővítmény nyomatékos kiemelése ellentmond a cselekvés oszthatatlan egészként való szemléletének.

A hivatkozott irodalom

- APRESZJAN 1974. Апресян, Ю. Д., Лексическая семантика. Наука, Москва.
 ARANY JÁNOS 1873. A szórend. Magyar Nyelvőr 7–11.
 ARUTYUNOVA 1988. Арутюнова, Н. Д., Типы языковых значений. Наука, Москва.
 BENDE-FARKAS ÁGNES 1994. Aspect and Word Order in Hungarian. In: ZOLTÁN BÁNRÉTI ed., Papers in the Theory of Grammar. Research Institute of Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences, Bp. 140–67.

- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp.
- BOLINGER, DWIGHT 1972. Degree words. Mouton, The Hague–Paris.
- BONDARKO 1971. БОНДАРКО, А. В., Грамматическая категория и контекст. Наука, Ленинград.
- COMRIE, BERNARD 1976. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. Cambridge University Press, Cambridge.
- DANEŠ, FRANTIŠEK 1966. The relation of centre and periphery as a language universal. Travaux Linguistique de Prague 2: 9–21.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ISAČENKO 1960. Исаченко, А. В., Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Часть вторая. Издательство Словацкой Академии Наук, Братислава.
- JAKAB ISTVÁN 1982. A magyar igekötő szófajtani útja. Nyelvtudományi Értekezések 112. Akadémiai Kiadó, Bp.
- JAKOBSON, ROMAN 1981. Az orosz ige struktúrája. In: ANTAL LÁSZLÓ, Modern nyelvelméleti szövegyűjtemény I. (A prágai iskola) Tankönyvkiadó, Bp. 168–77.
- JÁSZAY LÁSZLÓ 1993. Ласло Ясаи, Лекции по глагольному виду. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- JÁSZAY LÁSZLÓ – TÓTH LÁSZLÓ 1987. Az orosz igeaspektusról magyar szemmel. Tankönyvkiadó, Bp.
- KACNELSZON 1986. Кацнельсон, С. Д., Общее и типологическое языкознание. Наука, Ленинград.
- KARCEVSKIJ, SERGE 1981. A nyelvi jel aszimmetrikus dualizmusa. In: ANTAL LÁSZLÓ: Modern nyelvelméleti szövegyűjtemény I. (A prágai iskola) Tankönyvkiadó, Bp. 194–9.
- KESZLER BORBÁLA 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. Magyar Nyelvőr 293–308.
- KIEFER FERENC 1996. Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. Magyar Nyelv 257–68.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. Az igekötők. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémia Kiadó, Bp. 453–518.
- É. KISS KATALIN 1976. A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. Nyelvtudományi Közlemények 80: 261–86.
- É. KISS KATALIN 2006. Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Magyar Nyelv 442–59.
- LAZICZIUS GYULA 1941. Átmeneti szókategóriák. Nyelvtudományi Közlemények 51: 14–25.
- LENGYEL KLÁRA 1995. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. Magyar Nyelvőr 310–33.
- MATHESIUS, VILÉM 1929. O tak zvaném aktuálním členění věty. Slovo a slovesnost 5: 171–4.
- PÁTRÓVICS PÉTER 2004. Az aspektus története és tipológiája. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PETE ISTVÁN 1994. Mondataspektus vagy ige szemlélet? Magyar Nyelvőr 232–47.
- PÉTER MIHÁLY 1986. A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. Magyar Nyelv 1–10.
- PÉTER MIHÁLY 1991a. A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai. Tankönyvkiadó, Bp.
- PÉTER MIHÁLY 1991b. Szórend és aspektualitás. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp. 527–30.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. Az ősi magyar igekötők. Akadémiai Kiadó, Bp.
- H. VARGA GYULA 1993. A magyar nyelv prefixum típusú elemei, különös tekintettel az igekötőkre. Kandidátusi értekezés tézisei, Eger.

- VINOGRADOV 1986. Виноградов, В. В., Русский язык. Грамматическое учение о слове. Высшая книга, Москва.
- VOLF 1981. Вольф, Е. М., О соотношении квалификативной и дескриптивной структур в семантике слова и высказывания. Известия АН СССР, СЛЯ, т. 40/4: 391–7.
- VÖRÖS JÓZSEF 1973. Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe. Magyar Nyelvőr 416–22.
- WACHA BALÁZS 1983. Az „aspektualitás” és tanítása. Magyar Nyelvőr 149–65.
- WACHA BALÁZS 1994. A folyamatos szemlélet a magyarban. Kandidátusi értekezés tézisei, Bp.

PÉTER MIHÁLY

On Hungarian Aspect – from another aspect

Aspect in Hungarian is a functional-semantic category lacking a regularly expressed morphological opposition as its grammatical nucleus. Aspectual meanings are expressed by verbal prefixes, lexical means, word order, and pragmatic factors. Being an intermediate word class, verbal prefixes retain certain traces of their adverbial origin, in particular their possible separation from the verb stem. The specific feature of Hungarian perfectives is that their aspectual meaning, ‘the indivisible totality of the action or process’, additionally contains an evaluative component corresponding to an actual, socially valid “ideal norm” of the action. The perfective meaning of prefixed verbs is marked, while verbs with prefixes in postverbal position are unmarked, i.e., they may have either perfective or imperfective meaning. There must be semantic concord between the evaluative sense of the perfective verb and its adverbial adjunct. The verb cannot be used in its marked perfective form if its adjunct or definite object is in focus position, because the prominence of the latter is inconsistent with the view of the action as an undivided whole.

MIHÁLY PÉTER

„A magyar nyelv nagyszótára” első két kötetről*

1. Végre megszülettek a 120 éve elindított akadémiai Nagyszótár (a továbbiakban: Nszt.) első kötetei. Mindjárt egyszerre kettő, mert a rengeteg forrásmunka adatainak felsorolása, a tájékoztatók a szótár keletkezéséről, használatáról, szerkesztési elveiről, a címszók ragozási mintáiról együtt maguk is vaskos kötetet alkotnak.

2. Az I. kötet (Segédletek) a következőket tartalmazza: a) ITTZÉS NÓRA főszerkesztői bevezetőjét; b) GERSTNER KÁROLYtól a magyar nyelv nagyszótárának rövid történetét; c) CSENGERY KINGA tájékoztatóját az elektronikus korpuszról; d) PAJZS JÚLIÁét és MÁRTONFI ATTILÁét a szótár számítógépes vonatkozásairól.

Ezt a 16 oldalnyi bevezetőt követi egy bővebb tájékoztató a szótár szerkesztési elveiről, szerkesztéséről és használatáról, további 27 oldalon ITTZÉS NÓRA főszerkesztőtől: a szótárról és szócikkeiről, a szavak jelentéséről és a példamondatokról, a frazeológiáról, a bokrosított szócikkekről, majd az utalásokról.

* I. Segédletek. 1115 oldal; II. A–Azsúroz. 1555 oldal. MTA Nyelvtudományi Intézet. Bp., 2006.

A kötet legterjedelmesebb része a források és nevek felsorolása, SZABÓ TAMÁS PÉTER munkája. Tájékoztatót ad a jegyzékek használatához, majd közli az archivális cédulaanyag forrásjegyzékét nagyjából betűrendben, C betűvel jelzett négyjegyű kódszámok szerint. Mintegy 4 oldalnyi a folyóiratok, újságok, gyűjteményes kötetek és vegyes alkalmi kiadványok jegyzéke, ezt követi – már szoros betűrendben – az egy-egy szerző nevéhez köthető művek jegyzéke. E több mint 100 oldalas felsorolás után következik 570 oldalon a hétjegyű kódszámokkal azonosítható felsorolás a „Magyar történeti szövegtár” elektronikus gyűjtéséből merített forrásokról, végül egy kiegészítő szövegtárról, mely a szótári gyűjtéstől függetlenül, nem szótári feldolgozás céljára készült, 59 CD lemezen. A forrásjegyzéket egy szigorúan betűrendes névmutató zárja a szerzők születési és (elhunytak esetében) halálozási évszámával, végül azoknak az idegen szerzőknek a névsora (évszám nélkül), akiktől fordításban idéz a szótár.

3. Külön érdekesség e nagyszótárban a címszók ragozási paradigmáinak felüntetése, mégpedig teljesebb és pontosabb formában, mint a „Magyar ragozási szótár” jelölése. Ehhez felhasználták azt a részletes összeállítást, amelyet e sorok írója „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” címen a RagSz. háttéranyagaként, azzal párhuzamosan készített. (Erről részletes beszámoló: ELEKFI 1997a.) Ezt a besorolási rendszert vette át a Nagyszótár szerkesztősége, de nem a tíz éve bemutatott formában (ahogy önálló kiadványként jelenhetett volna meg), hanem VÁRADI TAMÁS és NAGY VIKTOR számítógépes rögzítése alapján, LACZKÓ KRISZTINA elgondolása szerint bemutatva az alapminták teljes paradigmáit, a többi típusnál a jellemző eltéréseket vagy bizonyos nyelvtani alakok hiányát. Fontos eleme a magyar ragozási rendszernek az *e* és az *ë* hang különbsége, ezért a toldalékolásban itt ez is jelölve van. (De csak itt. A szótövek kiejtésjelölésére ez a történeti távlatú és nyomtatott szövegekre támaszkodó szótár nem vállalkozhatott.) A jelölések pontosságát ITTZÉS NÓRA megbízhatóan ellenőrizhette, mert maga is nyugat-dunántúli, így az *e* és *ë* hangok fonológiai értékű különbsége megvan a nyelvhasználatában.

4. A szótár részletes értékeléséhez érdemes visszatekinteni tíz éve közzétett beszámolóimra (ELEKFI 1997b, 1998a, 1998b.): mi és hogyan valósult meg az akkori tervekből (úgy, hogy valójában a végleges szerkesztési szabályzat nem e tervek alapján készült)?

Először is sikerült a szótár hosszas címét (A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára) háromszavasra rövidíteni. Nagyszótárunk csak egy van, jórészt irodalmi szövegekre épít, de – különösen a XX. század végéhez közeledve – egyre több benne a magyar köznyelvre jellemző adat (és egyre kevesebb a szerteágazó, szaporodó szaknyelvekből vett adat). Persze a köznyelvből is csak nyomtatott források alapján vesz idézetet a szótár. Elmaradt a sokszor emlegetett *akadémiai* jelző, pedig tudjuk, hogy a szótárt a Magyar Tudományos Akadémia indította el, a XX. század közepétől akadémiai intézetben készült (és anyagi források is onnan származtak), – bár első köteteit most nem az Akadémiai Kiadó jelentette meg.

A százhusz éves cédulázott anyag vagy a húsz éve kezdett számítógépes adatbázis legyen-e a Nagyszótár alapja? Ez a dilemma, mely PAPP FERENC és IMRE

SAMU első felvetése óta többször fölmerült, és eleinte a százéves anyag használhatatlanságát látszott igazolni a korszerű új gyűjtéssel szemben, a filológus KISS LAJOS történeti és szótártani szempontjainak előtérbe helyezésével szerencsésen bizonyos egyensúlyi helyzetre jutott. Mindkét gyűjtésre támaszkodik a szótár (s ennek kialakulását, arányait pontosan bemutatja GERSTNER: Nszt. I, 10–6). Egyaránt merít a szövegrészletekből álló számítógépi adattár anyagából és az érdekességeket célzó hagyományos gyűjtésből. Régi szótárból (nem szövegből) csak akkor közöl adatot, ha az a szónak történetileg első nyomtatott előfordulása. (Ezt PUSZTAI FERENC és B. LŐRINCZY ÉVA is jónak látta.) A szótárakból való gyűjtést korábban GÁLDI LÁSZLÓ, később BENKŐ LORÁND szorgalmazta. Az első szótári előfordulás idézése mellett ez úgy valósult meg, hogy a szócikk végén rövid utalás van arra, hogy a szó mely jelentős szótárainkban fordult már elő.

Amikor KISS LAJOS (elsőként a Nagyszótár tervezőinek történetében) a 2030. évet jelölte meg a Nagyszótár befejező éveként, ez sokak számára nagyon távolinak tűnt. Időszaki megszorítások, majd újabb alkudozások után sikerült megállapodni a Nagyszótár folyamatos (nem rövidtávú) pénzügyi támogatásában, és ha nem is az évi 1 (összesen 30) kötetes terjedelem látszik megvalósulni, a 2030-as befejezés reálisnak látszik, ha másfél-két évenként megjelenik egy kötet a tervezett 18-ból.

Az 1995-ben rendezett kis lexikográfiai szeminárium előadói előkészítették sok szerkesztési elv tisztázását, de ITTZÉS NÓRA, MÁRTONFI ATTILA, PUSZTAI FERENC új kezdeményezése után sok minden másképp alakult. KISS GÁBOR terjedelemszámításából az derült ki, hogy a címszók számának növelésével nem járhat együtt a szócikkek olyan méretű részletezése, amelyet GÁLDI tervezett (WACHA IMRE kidolgozásában: GÁLDI–WACHA 1957–58., majd GÁLDI 1960.), de még az sem, amit ELEKFI bemutatott (1998a). A szótár történeti jellegéből következik, hogy a változást, fejlődést régi és újabb idézetek egymásutánja dokumentálja, de nem olyan részletezéssel (évtizedenként), mint Gáldiék tették, hanem (ahogy TÓTH LAJOS is javasolta) úgy, hogy minden századból legalább egy adat szerepeljen; minden szócikkbeli egységhez (jelentéshez) kerülhetett így két-három különböző korból való idézet.

Megvalósult az a javaslat is (melyet TÓTH LAJOS, majd BAKOS FERENC és e sorok írója is támogatott), hogy legyen valamilyen szógyakoriség-mutató. Ez igen szellemesen, rövid szimbólumokkal sikerült: egy kis kör formájában, melyben kis fekete körcikk jelzi, hogy a szó a „Magyar történeti szövegtár”-ban tízen aluli nagyságrendben található; a kör fekete negyed cikke a 10–99, fele a 100–199, háromnegyede az 1000–9999 közti előfordulást jelöli, a teljesen fekete kör pedig a 100 000 feletti. Ezeket a bevezető kötetben (I, 26) ITTZÉS NÓRA a szócikkfej kapcsán pontosan bemutatja, de rövid áttekintésben is megtalálható a II. kötet hátsó kemény fedelének belső oldalán.

Nem valósult meg TÓTH LAJOSnak az a javaslata, hogy a diakroniát egy XVI. századdal kezdődő címszóanyag mutathatná be, sem ELEKFI LÁSZLÓé és BAKOS FERENCé, akik a XVII. századot, az időszaki sajtó rendszeres megindulását tekintették az újmagyar kor kezdetének. Megmaradt a korábbi elképzelések szerinti 1772. év mint a magyar felvilágosodás és nyelvi öntudatra ébredés kezdete; így a Nagyszótár az ezzel az évvel záruló „Magyar nyelvtörténeti szótár” folytatásának is tekinthető. Hozzátehetném ugyan, PUSZTAI FERENCCEL egyetértve, hogy ez így

inkább újmagyar szótörténeti tár lesz, mint nagyszótár. A középmagyar és a korai újmagyar szókincs részletes bemutatásával így adós marad a magyar lexikográfia, de ha figyelembe vesszük a sok régi írásmódú, változatos tipográfiájú adat számítógépes rögzítésének különlegesen nehéz, hosszadalmas voltát, el kell fogadnunk ezt az időbeli korlátot, melyért kárpótol a XX. század legújabb nyelvi fejleményeinek figyelembevétele, úgyhogy szókincsünk leírásának szempontjából ez a kötet mégis csak egy nagyszótár kezdete.

Megvalósulni látszik többeknek (így BENKŐ LORÁNDnak, HADROVICS LÁSZLÓnak, WACHA IMRÉnek) az a javaslata, hogy inkább a nagy szócikkek terjedelmét kell csökkenteni, mint a címszók számát. A sok címszó jobban mutatja nyelvünk gazdagságát.

Igen reálisnak mutatkozott GYENESE ILONÁnak, az „Új magyar tájszótár” tapasztalt munkatársának javaslata az értelmezések arányos terjedelméről és behelyettesíthetőségéről.

A szintén tájszótári múltú BÁNKI JUDIT összeállítását a frazeológiai egységeknek O. NAGY GÁBOR működése óta kialakult rendszerezéséről a szerkesztőség nem alkalmazta, mert a szólások művelődéstörténeti motivációját nem tartotta szótári feladatnak (hiszen századunkban külön műfajként jelennek meg szólásgyűjtemények, nem szótárak részeiként). Valódi lexikográfiai szempontnak a szókapcsolatok jelentését tekintették; nagy számban szerepelnek tagjaik saját jelentésétől eltérő jelentésű, értelmezésre szoruló szókapcsolatok, függetlenül attól, hogy esetleg szólának minősülhetnek-e. Még kevésbé tartja számon e szótár a közmondásokat. Ilyenek csak ott fordulhatnak elő, ahol valamelyik szónak a jelentését illusztrálják.

HEXENDORF EDIT munkáját, a több hullámban gyűjtött archivális anyag közös betűrendbe rendezését és címszójegyzékbe foglalását ő és kis csapata nem tudta végig teljesíteni; egy megszorító intézkedés megszakította tevékenységüket. Végül is ezt a rendezést és a címszójegyzéket fiatal munkatársak és a 90 éves GÖLNICZI MARGIT fejezték be.

CSENGERY KINGA szempontjai abban járultak hozzá a példamondatok kiválasztásához, hogy a sok irodalmi szakértő véleménye mellett is inkább a szó nyelvtörténeti jelentősége legyen döntő. A számítógépes adatgyűjtés és feldolgozás részleteit végig PAJZS JÚLIA, majd vele együttműködve MÁRTONFI ATTILA valósította meg. A morfológiai elemzés módját PAPP FERENC korábbi javaslata szerint PRÓSZÉKY GÁBOR dolgozta ki. – TIHANYI LÁSZLÓ is részt vett a számítógépes korpuszokból való lekérdezés kidolgozásában. Az ilyen alapú szócikkírást VILLÓ ILDIKÓ mutatta be először.

5. Az említett szemináriumi elaborátumoknak és az utóbbi tíz év sokirányú, megfeszített munkájának eredménye az, hogy egyrészt kezünkben van a Nagyszótár A betűs kötete és egy részletes tájékoztató kötet, másrészt számítógépen lekérdezhető az egész elektronikusan rögzített anyag, mely a nyomtatott szótárnak legalább tízszerese. A hatalmas mennyiségű gyűjtött anyagból válogatva kerültek a szócikkbe a szó jelentéseit bemutató idézetek. Ez tehát nem olyan szótár, mint az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”, a „Petőfi-szótár” vagy az „Új magyar tájszótár”, amelyekben a teljes anyag szerepel példamondatokkal vagy legalább a lelőhely megjelölésével. (L. PUSZTAI FERENC összefoglalását: ELEKFI 1997b: 297.)

Ezúttal a nyomtatott szótár további értékelésére vállalkozom. A tíz éve készült tipográfiai próbák (KISS GÁBOR mintái) közül egyik sem lett a végleges forma, hanem a betűformák és betűnagyságok sokfélesége teszi jól áttekinthetővé a szócikkek felépítését. MÁRTONFI ATTILA, CSENGERY KINGA, ITTÉS NÓRA úgy alakították ki a szótár tipográfiáját, hogy megfeleljen BAKOS FERENC javaslatának és PAPP FERENC szempontjának is, azaz nem nagyon térnek el az egynyelvű szótárakban már kialakult formáktól, de azokat tovább árnyalják, bővítik, változatosabbá teszik. A csupa nagybetűs (verzális) címszóformákat eleve elvetette a szak társak kritikája; nagybetűvel csak a (ritkán előforduló) tulajdonnevek, tulajdonnévi szórészek kezdődnek címszóként. Ellenben a szembetűnő kövér szedésű címszók jól tagolják az egész szótárt, és mellettük az alakváltozatok félkövér betűtípusa világosan érzékelteti a változatok másodrendűségét. Ez a tipográfiai megoldás emlékeztet a hétközetes ÉrtSz. szócikkfejeire, de jobban kiemeli a címszót. A félkövér betűtípus pedig szerepel a bokrosított címszók alcímszávaiban is. (Az alcímszó fogalmát és elnevezését, szócikkbeli helyét tudtommal a „Petőfi-szótár” vezette be a lexikográfiába, SZABÓ DÉNES kezdeményezésére.) A bokrosítás a Nagyszótárban arra szolgál, hogy összevonjon olyan azonos előtagú összetett szókat, amelyekben az előtag azonos jelentésű, az utótag nem szorul értelmezésre, de mindegyik összetételre érdemes bemutatni dokumentáló idézeteket.

Jó példa a címszó, a bokrosítás és az alcímszók szemléltetésére az *alabástrom*. Ez kétszer van meg címszóként: először önálló szóként egyetlen szócikknek a feje (s a szócikkfejen van két félkövér alakváltozat, jól érthető stílus-, illetve rétegminősítéssel), majd újra kövér szedéssel, de a végén kötőjellel: „**alabástrom-** (előtagként) ’alabástromból készült’...”, folytatólag egyetlen bekezdésben, || jellel elválasztva **alabástromamfora** félkövér betűkkel, irodalmi példával, utána szintén kettős vonal, **alabástromlábú**, és hasonlóan még két *alabástrom* előtagú szó, két jelentésben elosztva. Mindezek után két önálló (kövér szedésű) címszó az **alabástromfehér** melléknév és az **alabástromkő** főnév.

A betűtípusok tehát jól szemléltetik a címszók, alakváltozatok és alcímszók rangját, egymáshoz való viszonyát. Mégis ide kívánczik egy kritikai megjegyzés, de az nem a szótár szerkesztését, hanem a helyesírás és a nyelvtan viszonyát illeti. A szerkesztők pontosan ragaszkodtak a helyesírási bizottság újabb elveihez, melyek nyelvtani jellegűnek látszanak, de voltaképpen technikai eredetűek. Ezért van az, hogy két helyen szerepel az *alabástrom* szónak melléknévi értelmezése: az önálló címszó második, melléknévi szófajánál és a kötőjeles **alabástrom-** előtag 1. jelentésénél. Az az érdekes (s ebben persze helyesen járt el a szerkesztőség), hogy az idézett szövegmondatok nagyobb részében a szerzők különítették az előtagnak minősített jelzőt, akár anyagnévi, akár metaforikus értelemben. Nyelvi különbségnek tüntet fel a szótár olyasmit, ami csak írástechnikai különbség. Az *alabástrom* éppúgy melléknév az *alabástrom amfora*, mint az *alabástrom szoborcsoport* kapcsolatban. Az írásbeli különbség az 1950. és 1954. évi helyesírási vitákra, az AkH. kilencedik és tizedik kiadásának idejére megy vissza, amikor UJVÁRY LAJOS fölvetette a hosszú szavak, többszörös összetételek olvashatóságának, gyors áttekinthetőségének szempontját. Akkor fogadta el a Helyesírási Bizottság a többszörös összetételek kö-

tőjeles tagolását egy bizonyos szótagszámon túl. (Később pontosították: hat szótagnál hosszabb többszörös összetételekben legyen kötőjel a fő összetételi tagok közt.)

Ez a merőben technikai különbség a szavak hosszúsága szerint másképp jelenik meg olyan szavakban, amelyekben az előtag főnévi értéke a jelzői használaton keresztül átmegy a melléknévi szófajba. Ilyeneknél ugyanis nyilvánvaló volt, hogy hosszabb kapcsolatokban, ha akár az előtag, akár az utótag összetett, nincs értelme a kötőjelnek, mert az előtag valóságos jelző. Ezért itt a különírás áll szemben a pusztán kételemű összetételek egybeírásával. De fölvetjük a kérdést: az *alabástrom amfora* nem ugyanúgy jelzős szókapcsolat, mint az *alabástrom szoborcsoport*? Hogy pedig jelzőként melléknévi szófajú, azt bizonyítja állítmányi használata, pl. az ilyen mondatban: *Ez az edény alabástrom.* (A szó 1. jelentésében ez az állítmány annyi, mint 'alabástromból készült'.) Metaforikus jelentésben ilyen szavak szintén gyakoriak állítmányként. A teljes metafora összevont hasonlat, így értendő: 'olyan, mint...', tehát átvezet a melléknévi értékbe. Ha jelzővé alakítjuk, még jobban fölveszi a melléknévi értéket. BÁRCZI GÉZA azzal érvelt, hogy ez nem fokozható, tehát nem melléknév. (Pedig vannak más kategóriájú fokozhatatlan melléknevek is.) Hiába emlegette KELEMEN JÓZSEF a szófaji átcsapások szimmetriáját (melléknév főnevesülése, főnév melléknévvé válása), BÁRCZI és mások álláspontja alapján az ilyen jelzői használatú anyagnevek (és metaforikus főnevek) jelentéseinél, sokszor külön számozott jelentésben is csak „jelzői haszn” megjegyzést kaptak, tekintet nélkül arra, hogy ugyanilyen jelentésben állítmányként is előfordulnak. Ezt az eljárást követte az ÉKsz. 1972. és az ÉKsz. 2003. évi kiadása is, „jelzőként” megjegyzéssel, olykor csak aljelentésben említve.

A Nagyszótár az *alabástrom* valódi összetételeit önálló címszókként mutatja be: **alabástromfehér** mn, **alabástromkő** fn. A többbit, bármennyire is vitatható a helyesírási szabályzat döntése, másképp sorolta be, úgy, hogy Scylla és Charybdis közt egyensúlyozva megtalálta a módját a nyelvi (valódi) és a helyesírási összetételek megkülönböztetésének. Az **alabástrom** I. (főnévi) és II. (melléknévi) részcikkből áll, az I.-ben két, a II.-ban egyetlen jelentéssel. A melléknévi rész csak olyan példákat tartalmaz, amelyekben a jelzett szó összetett, tehát mai helyesírásunk szerint mindenképp különírandó. De utána külön egy kötőjellel végződő címszó következik: „**alabástrom-** (előtagként)”. Ide kerültek az 1. jelentéshez ('alabástromból készült') alcímszókként, egymástól két függőleges vonallal elválasztva azok az összetett címszók, amelyeknek előtagja ugyanolyan jelentésű, mint az önálló **alabástrom** melléknévi jelentése: **alabástromamfora** (melyet Babits természetesen nem írt egybe) és a többi, egyszerű utótagú összetétel, majd ugyanígy a 2. „*irod*” jelentéshez ('az alabástromhoz hasonlóan sima v. fehér') **alabástromarc** stb.

Ehhez hasonlóan pl. az **át** szócikk III. (igekötői) szófajánál az igekötőnek egy-egy jelentéséhez illeszthető igekötős igék alcímszókként kerültek az **át** valamelyik jelentéséhez (pl. 1. 'másik helyre': *átballag, átbumul*; 2. 'akadályon túlrá': *átbukik, áthajít*), ellenben az igekötő több különböző jelentését tartalmazó igék (pl. *átad, átalszik*) önálló címszók.

6. Saját elképzeléseim közül, melyeket az *út* próbaszócikkében bemutattam, nem valósult meg az a szempont, mellyel PUSZTAI FERENC is egyetértett, hogy az

idézett szövegrészekben kiemeljük (ritkítva vagy más betűformával) azokat a tipikus, de értelmezésre külön nem szoruló szókapcsolatokat – újabb kifejezéssel: kollokációkat –, amelyek jellemzők egy-egy kornak vagy társadalmi csoportnak a szóhasználatára. (BENKŐ LORÁND helypazarlásnak minősítette a sok ritkított szedést. Ezek elhagyásával vagy igen rövidre vágásával sikerült a nagy szócikkek terjedelmét elviselhető mértékűvé tenni.) – Megvalósult azonban a cédulás anyagról vett adat külön megjelölése: C.

1994-ben 900, legföljebb 1000 oldalra gondoltam tervezhetőnek egy-egy kötet terjedelmét; ehelyett a II. kötet több mint 1500 oldal lett. A szótár összterjedelmére nézve azonban már nem olyan nagy az eltérés, mert az 1500 oldalas 18 kötet nem sokkal kevesebb, mint az elgondolt, egyenként 1000 oldalas 30 kötet. – Az értelmezések tömörsége jobban megfelel a kisebb kézis�ótárnak, mint az ÉrtSz. értelmezéseinek, ezzel is könnyítve nagyobb mennyiségű szócikk kidolgozását és elhelyezését.

Az alcímszók rendszerében tehát ez a szótár nem követi a TESz.-t, ahol a címszó származékai sorakoznak a szócikk vége felé alcímszókként, sem a PetőfiSz.-t, ahol egy-egy ige szócikke után alcímszókként következnek a megfelelő igenévi adatok, jelentésszámmal visszautalva az ige illető jelentésére. A nagyszótári szerkesztés megjegyzés nélkül besorolja a főnévi és a határozói igenevek adatait az ige szócikkébe, sőt a melléknévi igeneveket is akkor, ha valóban csak igenévi alakok (így pl. az igéére jellemző vonzatuk van), de önálló cikket kezd akkor, ha az igenév átsapott a melléknév szófajába. Ez esetben kettős szófajt jelöl: az I. (mn-i ign) visszautal az ige szócikkére, a II., melléknévi cikkrész részletezi a melléknévvé vált sajátos jelentéseket. Nem követi tehát azt a régi észrevételemet (ELEKFI 1954.), hogy a melléknévi igenevek valóságos melléknevek, hiszen ugyanúgy ragozhatók (csupán nem fokozhatók, de hát más melléknévi csoportok közt is vannak fokozhatatlanok), és inkább követi KENESEI szempontjait (StrNyt. 3. Morfológia. Bp., 2000. 116–28), aki problémásnak látja az igenevet mint külön szófaji kategóriát. Nem fogadta el a szerkesztőség, amit annak idején javasoltam az igei melléknév fogalmának bevezetéséről (ahogy van igei főnév: *-ás/-és* képzős *nomen actionis*). Valóban van hajszálnyi fokozati különbség köztük: a melléknévi igenév többet őriz az ige vonzataiból, mint az igei főnév. A szótárszerkesztőség döntése végeredményben ezen a területen is józanul megfontolt kompromisszumot tükröz.

Mindezt jól illusztrálja a szótár *állít* cikke. Az *állítás* 1. jelentése „az *állít* igével kifejezett cselekvés”, példamondattal. Az *állító* cikkének I., igenévi szófajában csak visszautalást találunk, példa nincs. De van *állító* igenévi alak az *állít* 8a. jelentésében.

Van azonban egy másik probléma: a szócikk végi utalások az ige igekötős összetételeire. Csak „**O**:” jelzés utal az igei utótagú összetételekre, de hogy az előtag igekötő, azt semmi nem jelzi. Pedig az igekötő másképp viselkedik, mint a valódi összetételek előtagja: elválhat igéjétől. (És ez az ige teljes paradigmájára is kihat; jövő ideje pl. *át fog állítani*.) Ezt a különbségtételt sem az ÉrtSz., sem a RagSz. nem hanyagolta el. És ennek elhanyagolása a Nagyszótárban csak kisebb hiba. Nagyobb hiba az, hogy e szótár szerint az *átállítás* ugyanúgy összetétele az *állítás*-nak, mint az *átállít* az *állít*-nak. És ez a jelölés elvszerű, benne van a szerkesztési utasításokban is (Nszt. I, 47). Az *átállítás* ugyanis nem az *állítás* összetétele, hanem az *átállít* ige származéka. Kár, hogy ez a szótár, amelynek feladata egy diakronikus

metszet megláttatása is, nincs tekintettel a szó közvetlen összetevőire. Az igei főnév őriz ugyan valamit az ige viselkedéséből (pl. az *átállítás* mellett lehet *vmire* vonzat, és néha az igekötős ige módjára – ámbár inkább csak tagadó szerkezetben – el is válhat: *át nem állítás*), mégsem szabad azt a látszatot kelteni, mintha az *átállítás* az *át* és az *állítás* összetétele volna. – Hogyan lehetne ezen az első kötetek megjelenése után segíteni? Gondolom, egy kis módosítás a szótári sorozat következő húsz évében úgyszintén elkerülhetetlen lesz. Talán megengedhető annyi eltérés az I. és II. kötet-től, hogy az igekötős összetételeket **Ö:** helyett **Ik:** vezesse be, az állóösszetételekre pedig – mivel ezek csak technikai, de nem nyelvi szempontból összetételek – zárójeles (**Ö:**) hívhatná fel a figyelmet.

A szócikkfej általában rövidebb, mint az ÉrtSz.-ban. Egyrészt azért, mert a néha egész vagy több sornyi ragos alakok helyett két vagy legfőljebb négy karakternyi kódszám utal a sokkal bővebb ragozási mintára, másrészt mert kevesebb alak- vagy írásváltozat van a nagyszótári szócikkfejben. Az ÉrtSz. szerkesztősege annak idején azt látta következetesnek, hogy ha a címszótól eltérő szóalak fordul elő az idézett irodalmi mondatban, az legyen ott a szócikkfejben is. A nagyszótári tömegesebb idézetekben azonban olyan sokféle régi alakja fordulhat elő egy szónak, hogy fölöslegesnek látszott valamennyit előre felsorolni. Az idézetben dőlt betűkkel kiemelt címszó úgyszintén abban az alakban van, ahogy a szerző közzétette, így könnyebb mindjárt észrevenni a mai helyesírás szerinti címszótól való eltérést. Az ÉrtSz. feltűnteti az *allé* mellett az eredeti francia *allée* írásváltozatot, mert található rá régi forrásokban több adat. A nagyszótári *allé* mellett nincs ott ez a franciás írásváltozat, de megvan egy Szerb Antal-idézetben. (Az alak- és írásváltozatok nagyszótári kezeléséről kitűnően eligazító tájékoztatást ad ITTÉZS NÓRA: Nszt. I, 31–2). – Azzal a kívánsággal, azt hiszem, mindnyájan egyetértünk, hogy a más kezdőbetűjű változat mindenképp kerüljön a szócikkfejbe, mert külön utalószót is igényel.

Csak kis mértékben fogadta el a szerkesztőség azt az észrevételemet, hogy régi szövegek kapcsán óvatosan bánjunk a stílusminősítésekkel. Igen sok, nyelvi és irodalmi oldalról történt megnyilatkozás, eszmecsere után születhetett meg az a döntés, melynek eredménye szintén ITTÉZS NÓRA fogalmazásában olvasható (I, 33–4) „A lexikai minősítések” címén, egybefogva a szó használatának stílusértékét, társadalmi, térbeli és időbeli korlátait.

7. A szótár történetiségére nézve megismétlem, amit 10–12 évvel ezelőtt mondtam, bírálva TÓTH LAJOST, aki két és fél évszázadot egy nyelv történetében még nem tekintett történeti léptékű intervallumnak. A nyelv egészét tekintve ez idő alatt valóban nem történt szembetűnő korszakváltás. De a nyelv legérzékenyebb, legváltozékonyabb eleme, a szó már száz év alatt is igen sok változást mutathat: elavulhat, eltűnhet, stílusértéke, jelentése erősen változhat, alakilag sem mindig állandó.

A frazeológiai egység kritériumának nem csak azt tekintjük, hogy egy két-három szónyi szókapcsolat gyakran fordul elő, hanem hogy sajátos jelentésben használatos (azaz egyik vagy másik tagja, vagy akár a kapcsolat egésze mást jelent, mint a szó önmagában); a nagyszótár nem fukarkodik ezek kellő részletezésével, de az említés módja más, a gazdag lexikai kincset gazdaságosan mutatja be. Először is – mint annak idején BÁNKI JUDIT fejtegetése nyomán magam is szóvá tettem

(ELEKFI 1997b: 185, 198) – a pusztán jelentéstani szempontból egy csoportként említett szólások, szóláshasonlatok, közmondások halmazából ki kellett emelni a nyelvi szempontból más kategóriába tartozó közmondásokat, hiszen azok mind mondatok. Elvileg illusztrálhat közmondás is egy-egy szójelentést, de a közmondás igazságértéket tartalmazó mondat, nem lexikai egység.

Mindezt megfontolva döntött a szerkesztőség úgy, ahogy aztán ITTÉZS NÓRA (Nsz. I, 41) megfogalmazta: a szótárnak elsődleges feladata az értelmezett szókapcsolatok gondos bemutatása, de a szólásokat mint állandósult – olykor mondat értékű – kapcsolatokat másodrendű, többnyire elhanyagolható területnek tekinti, bemutatásukat szólásgyűjtemények hatáskörébe utalja. A szempontváltást az *ad* ige példáján szemléltethetjük. Az ÉrtSz. *ad*¹ szócikkének végén (I, 22) utalást találunk a *dió*-ra, és ott két szólást is látunk (I, 1017: *egy férges diót sem adnék érte*); az ÉKsz.¹ *ad* címszavánál már semmi szólás nincs, ellenben a *dió* végén ott van az ÉrtSz.-ban még nem említett *kemény v. nehéz dió* szókapcsolat értelmezve a szólások közt. Már ez az eltérés is mutatja a lexikológia és a nyelvtan viszonyának fejlődését. O. NAGY GÁBOR első nagy mestere volt nemzedékünkben a frazeológiai fogalmak tisztázásának és a szólások tervszerű gyűjtésének, de nála a művelődéstörténeti és a fogalomköri szempont olykor háttérbe szorította a nyelvit. Az 1972. évi kéziszótárban JUHÁSZ JÓZSEF és MOLNÁR ILONA közreműködésének köszönhető, hogy előtérbe kerültek a nyelvtani szempontok. JUHÁSZ JÓZSEF mint a szerkesztésnek (akkor még ideológiai szempontból is) felelős irányítója sokat foglalkozott a szótár nyelvtani vonatkozásaival és különösen a szólások nyelvi formájával: mondatok-e vagy lexikai egységként kezelhető szókapcsolatok. (Erről később külön disszertációt is készített: JUHÁSZ 1980.) MOLNÁR ILONA pedig nyelvtani szakértőként vett részt a szótár írásában, folytatva és kiigazítva KELEMEN JÓZSEF nyelvtani közreműködését (akit annak idején ORSZÁGH bízott meg a szótár nyelvtani rendszerének kézben tartásával). A frazémák osztályozásában MOLNÁR ILONA elfogadta JUHÁSZ JÓZSEF szempontjait.

Ezek után természetes, hogy a Nagyszótár *ad* igéjének szócikkében nincs utalás *dió*-ra; van azonban **Fr:** címkével egy sereg utalás olyan szócikkekre, ahol értelmezett kételemű szókapcsolatokban találunk *ad* igét, pl. az *áldás*-nál: *áldását adja vkire*. Csakhogy ez (és az *áldása rá* szókapcsolat) nem a szócikk végén található, hanem a **4a.** aljelentésnél, mégpedig jól kiemelkedő (dőlt félkövér) betűtípussal. – Ebben a kötetben az *ad* cikkvégi utalása nyomán megtaláljuk az *áruba ad* szókapcsolatot is, mely korábbi értelmező szótárainkban nem szerepel, itt pedig (*rég*) minősítést kapott. (Ma már csak *áruba bocsat* a szokásos fordulat.)

A szócikkek tagolásában elfogadta ugyan a szerkesztőség BAKOS FERENC javaslatát, hogy a jelentéseket félkövér arab szám, az aljelentéseket kisbetű vezesse be az ÉrtSz. gyakorlata szerint, mégis módosította azzal, hogy minden aljelentésénél ismétlődik a főjelentés sorszáma. Ez megkönnyíti hosszabb szócikkek áttekintését és az aljelentésre utaló hivatkozást is.

8. Egy ilyen, évtizedekre tervezett kötetsorozat szerkesztésében történhetnek történelmi vagy tudomány szemléleti okokból kisebb változások. (Igeközös szavakra való utalásban magam is javaslok némi pontosítást, GERSTNER KÁROLYnak az összeállítására nyomán pedig, melyet a Nyelvtudományi Intézetben mutatott be 2007.

november 29-én a stílusértékek és használati kötöttségek történeti változásairól, a vita során felvetődött a lexikai minősítések esetleges finomításának bevezetése.) Az évszázadnyira nyúlt szerkesztésű német Grimm-szótárnak sem pontosan olyan az utolsó kötete, mint az első. Mégis jó, ha van olyan átgondolt szerkesztési utasítás, amely alapján biztosítja az egész szótár egységét. Ez ITT ZÉS NŐRÁNAK és a tagjaiban olykor változó, de szándékaiban egyre jobban összehangolódó munkaközösségnek együttes érdeme, melyet kiegészít a munkálatok szakmai ellenőrzése, GERSTNER KÁROLY, PUSZTAI FERENC, KEMÉNY GÁBOR tanácsadói, illetve lektori munkája.

A hivatkozott irodalom

- ELEKFI LÁSZLÓ 1954. Hozzászólás Országh László előadásához. Az MTA I. Osztályának Közleményei 6: 175–7.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1997a. A Magyar ragozási szótár és „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere”. Magyar Nyelvőr 213–21.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1997b. Nagyszótári tervek és lehetőségek I. Magyar Nyelv 183–99.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1998a. Nagyszótári tervek és lehetőségek II. Magyar Nyelv 233–53.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1998b. Nagyszótári tervek és lehetőségek III. Magyar Nyelv 374–8.
- GÁLDI LÁSZLÓ – WACHA IMRE (közzétevő) 1957–58. Mutatvány az Akadémiai Nagyszótárból. Az MTA I. Osztályának Közleményei. 11: 151–73; 13: 329–53.
- GÁLDI LÁSZLÓ (közzétevő) 1960. Mutatvány a Magyar Irodalmi Nyelv Nagyszótárából. Magyar Nyelvőr 182–96.
- JUHÁSZ JÓZSEF 1980. A magyar frazeológiai egységek osztályozása. Kandidátusi értekezés tézisei, Bp.
- KENESEI ISTVÁN 2000. Az igenevek problémája. In: KIEFER FERENC szerk., Stukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Bp. 116–28.

ELEKFI LÁSZLÓ

On the first two volumes of A Comprehensive Dictionary of Hungarian

It was in 1898 that the Hungarian Academy of Sciences started preparations for the publication of a comprehensive Hungarian dictionary to follow the six-volume dictionary edited by Gergely Czuczor and János Fogarasi (1862–1874). Those preparations involved the selection of words from 18th and 19th century texts (both fiction and non-fiction) and their recording on slips, possibly with their context included. This archival material, collected for 60 years with interruptions, was complemented after 1985 with an electronic data base ten times its size whose material was partly drawn, among various other sources, from the Hungarian Historical Corpus. The material was then sorted out and philologically checked, a technique for arranging this morphologically intricate word stock was invented, and in 2006 the volume containing *a*-initial entries (Vol. II) was finally published. At the same time, a supplementary volume was also published as Vol. I that contained a summary of the editorial principles of the dictionary, its history, the structure of the entries, a detailed list of sources, and inflectional paradigms of the headwords in the form of detailed tables. – The present paper discusses the debates that preceded the finalization of the editorial rulebook, as well as grammatical and orthographic issues, problems of phraseology, and describes the clear and vivid typography of the dictionary.

LÁSZLÓ ELEKFI

Kerekasztalvita a fonológia helyzetéről

2007. november 6-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság kerekasztalvitát rendezett Budapesten az ELTE Magyar nyelvészeti könyvtárában. A vitán Péter Mihály elnökölt, a résztvevők Szépe György, Szende Tamás, Siptár Péter, Rebrus Péter és Szigetvári Péter voltak. (A meghívottak között szerepelt még Szépe Judit is, aki azonban egy másik tudományos ülésen tartott előadása miatt nem tudott jelen lenni.) A rendezvényt Juhász Dezső főtitkár nyitotta meg, aki üdvözlő szavai után szólt az előzményekről és a Társaság tudományos szándékairól. Elmondta, hogy a kerekasztal-megbeszélést közel egy éves előkészítés előzte meg. Utalt arra, hogy a Nyelvtudományi Társaság választmánya 2006 őszén egy a szakosztályelnökök és -titkárok részvételével tartott értekezlet után tervbe vette a Társaság szervezeti és tudományos életének továbbfejlesztését. Ennek részeként javasolta többek között a felolvasó üléseken kívül a különböző helyszíneken tartandó kisebb szimpóziumok és kerekasztal-beszélgetések kezdeményezését. Ezek az alkalmak lehetőleg nagyobb érdeklődésre számot tartó tudományos témákat járnának körül a kiválasztott kutatási területek elismert szakembereinek közreműködésével.

Ekkor érkezett a Magyar Nyelv szerkesztőségébe egy olyan három szerzős kézirat, amely témája és vitaindító jellege révén arra is alkalmasnak tűnt, hogy egy kerekasztal-eszmecsere kiindulópontja legyen (SZÉPE GYÖRGY – SZENDE TAMÁS – SZÉPE JUDIT, Mire jó, és milyen a „jó” fonológia?). Így a kézirat lektorálásával és szerkesztésével egyidejűleg megtörtént a szerzők felkérése a nyilvános vitára, majd az igenlő válasz után megkezdődött a vitapartnerek megkeresése is. (Itt is megköszönjük Siptár Péter hatékony segítségnyújtását.) A vitacikk a Magyar Nyelv 2007/2. számában jelent meg (137–49), illetőleg felkerült a folyóirat honlapjára is (www.c3.hu/~magyarnyelv/07-2/sz-sz-sz.pdf), az ősz elején pedig sikerült a vitapartnerek személyében és az időpontban is megállapodni. Siptár Péter mellett kolégái, Szigetvári Péter és Rebrus Péter vállalkoztak a beszélgetésre.

A vitán minden felkért résztvevő véleményt nyilvánított, majd a közönség is bekapcsolódott az eszmecsérébe. Szende Tamás a Magyar Nyelvben megjelent tanulmány kiegészítéséül egy sokszorosított vázlatot is kiosztott. A vitaindító dokumentumok száma ezzel tulajdonképpen kettőre emelkedett. A nagy érdeklődés mellett és a közönség aktív közreműködésével lezajlott kerekasztal-beszélgetés után Juhász Dezső a Magyar Nyelv szerkesztősége nevében megkérte a résztvevőket, hogy álláspontjuk tömör összefoglalását írásban is juttassák el a folyóirathoz. A Szépe György – Szende Tamás – Szépe Judit szerzőhármas nevében Szende Tamás készített összefoglalót, amelyet a szerkesztőség elküldött a vitapartnereknek. Mivel a vitában fontos szerephez jutott a fonetikai alapozású fonológia, Szigetvári Péter és Rebrus Péter a válaszuk megfogalmazásába bevonták a korábban többször hivatkozott Kiss Zoltánt is. A cikk megírását Siptár Péter tanácsaival és megjegyzéseivel segítette. (Az ő neve helyett tehát Kiss Zoltáné áll a másik két szerzőé mellett.)

Alább közreadjuk a két összefoglalót. A második helyen közölt reflexiókban (Jó fonológiák) a szerzők az egyszerűség kedvéért Szende Tamásra hivatkozva, mint-

egy öt idézve mondják el véleményüket, de itt is megjegyezzük, hogy az első összefoglalás is kollektív, egyeztetett álláspontot jelenít meg.

A SZERK.

Hol tartunk most, merre tovább?*

Fonológiánk ma, negyedszázados távlatban

1. „Az a hatalmas fejlődés, amelyet a fonológia a XX. század utolsó harmadában ... megtett, eredményeivel és hiányhelyeivel váltást érlel.” Ez a gondolat ihlette helyzetfelmérésünket, amelyben igyekeztünk ma érvényes fonológiai világszemléletünk elvi és gyakorlati problémáit felmutatni, hogy azután lehetséges útirányokra is rámutassunk. A „Fonoszeánsz” lehetőséget adott főként az előbbiekre élesebb megvilágítására. Csak a honunkban járatos praxisra korlátoztuk a figyelmünket, persze általánosabb vonatkozásokat is érintve. A körkép az alábbi pontokat érintette.

1. Új módszerekkel kiteljesített szabályleírásaink nem tudják elég életközeli visszaadni a fonológiai történéseket.

a) Az asszimiláció eseményeinek képletekbe foglalása szegmentális elemek felhasználásával (mondjuk a *szánkó* szóra vonatkoztatva) az érintett elemek egymásutánosságát mutatja, holott itt valójában egymásra hatásról van szó: *k*-nak már eleve ott kell lennie *n* megjelenésekor a folyamatban. Az érintett elemek tehát nem szekvenciálisan, hanem egymásba rendezettek.

b) A szabály bináris jegyek használatával nem fejezi ki, hogy az érintett szegmentum jegyállománya milyen szerkezeti képet ad; ez fontos lenne, mert egyes jegyek nem következetesen jelennek meg, míg mások mindig egy alapalak teljes realizációiban; az összetevők eltérő élességgel (kifejtettségben) vannak képviselve.

c) Az asszimiláció nem mindig megy végbe, a kiemelt helyeken elmaradhat. Mindenesetre a szabályleírásokkal jól elnavigálunk, mint az ókori hajós, aki a csillagok állása alapján bemérte helyzetét, abban a meggyőződésben, hogy a Nap forog a Föld körül.

2. A CV-fonológiai alkalmazási sémájában következetlenségekre találunk.

a) A szegmentumok sorozatának tengelyén felvett fülkék (slot) azonos méretű, zárt fiókok. A jegymozgósítások – a jegyek artikulációs–akusztikai alkatának megfelelően – viszont eltérő számú fülkére terjedhetnek ki; a fülkék válaszfalai csakis permeábilisek lehetnek. Másfelől,

b) két fülke szerepel a leírásban ott, ahol egy fülke van, például hosszú magánhangzók esetében, és még zavaróbb ez az affrikátáknál.

3. Az autoszegmentális „fonológia” alapvető pontokon téveszt.

a) A nyelvi funkció (a fonematikus érték) teljes mellőzését tapasztaljuk, amit a szegmentum ↔ absztrakt entitás kölcsönös leképezési reláció figyelmen kívül

*Az alapul szolgáló vitacikk társszerzői a megbeszélésen is szimbiotikus egységben gondolkodtak, így nem tűnt indokoltnak hozzászólásaik személy szerinti bontása. Az összefoglalóban idézett munkák bibliográfiai adatait az eredeti tanulmány hivatkozásjegyzéke tartalmazza. – A SZERZŐK.

hagyása okoz (vö. továbbá ismét a CV-fonológiákról mondottakat). Ebben a keretben az olyan szótagok, mint a *csúcs(-)*, ellentmondásos ábrázolást eredményeznek, mert ha az affrikátákat szétbontva, két egységként jelenítjük meg, akkor ez az ellenkezőjét fogja tükrözni a szótag természetes hangzóssági szimmetriájának.

b) Dicséretes a törekvés a szegmentális és a szupraszegmentális szint egységes képletbe foglalására, de ebben a modellben a hangsúly egyetlen szegmentumhoz kötődik, holott az szótag nagyságrendű.

c) Következetlenség van a szegmentumok fonematikus értékének minősítésében: a glottiszár az arabban fonematikus, de ugyanott az autoszegmentális elemzés a szókezdetre (hangindításra) is ugyanannak tünteti fel, mint a /qr?/ gyök derivátumainak fonematikus helyein.

4. A kormányzásfonológia (a Phonologia Szigetváriana alapján) kiindulása önkényes módszertani elemeket tartalmaz, például:

a) „az emberi nyelvek hangváza kivétel nélkül C és V pontokból áll”. (Az axióma nosztratikus lélekre vall.) Mássalhangzós szóhatárra ez általános formában nem állítható. Ugyanis van, amikor állítható (ilyen az eredeti *dvor* és a mai *udvar* történeti viszonyában, illetve a *könyű*, *könny*, *könyv* mint hangalakok vagy Arany Hamlet-fordításában az *enyő* 'enyv' megfelelései tekintetében). Másfelől, ha szótagelemzési kényszerhelyezeteinkben *st/szt*-t egyneműsített kódának kell vennünk (mint TÖRKENCZY MIKLÓS ajánlja, és l. még az *s/sz* extraszillabikus értelmezését), akkor vagy nem tételezhetünk fel a *statisztika*, a *skála* vagy a *halaszt* szóhatárhelyeire semmiféle magánhangzót, vagy *s*, illetve *sz* és *t* közé is magánhangzót kell posztulálnunk.

b) „...az elmélet szempontjából nem számítanak hosszú magánhangzónak *á* és *é*...” Lehet, hogy az elmélet szempontjából nem, de a magyar nyelvben igen.

c) A kifejezésmód magas absztrakciós szintet tükröz. Ebben a műfajban több mint zavaró nem éppen egyértelmű szóképek használata, mint „sírok” és „elhantolás”, „legpörébb mássalhangzó”. (Félő, hogy gyakran azért használunk metaforákat, mert még nem látunk elég mélyre, amint ez sajnos másokkal is előfordul.)

5. Az optimalitáselmélet elméleti alapvetésének forráshelye a sejtések birodalma, így – érthető módon – jöbi kérdések merülnek föl.

a) Nincs megadva, mi az „optimális”, a „minimális”, azaz a jóformáltsági feltételek legfeljebb gyakorisági eloszlás alapján valószínűsíthetők. Honnan erednek tehát a „korlátozások”, amelyek megszorítják a „lehetségest”? Milyen elven működik az a kiértékelő egység, az „evaluátor”, amely megszabja, mi jelenhet meg ténylegesen a közlésben a „generátor” által kínált választékból?

b) Valóban csak fonológiai szabályok konspirációjáról van szó, amikor a végleges realizálható alakhoz eljutunk? Akkor miért lehetséges *teltett* és *telt*, *lásson* és *tátson* egyidejűleg; miért lett a szabályos és történetileg adatolt *tásson* szóalakból *tátson*?

c) Manapság gyakorolt fonológiai felfogásunk gyengéjét kell látnunk abban is, hogy nemcsak entitásainkat, hanem egyébként meggyőző megállapításainkat is fonetikailag lazán kezeljük. Jellemzően: a szótag leírásában az „optimális” fogalmának értelmezése valóban találkozik a valósággal (a szonoritási ívben), de ott is csak akusztikai ismérvvvel, artikulációs és percepció adottságokkal nem.

6. BÁRKÁNYI ZSUZSANNA és KISS ZOLTÁN [v]-je (mint Musterbeispiel). – Ha a fonetikai szempontokat állítjuk előtérbe, hajlamosak vagyunk megfeledkezni a fonológiai konzekvenciákról. BÁRKÁNYI és KISS például mintaszerű beszédakusztikai elemzést ad, széles fonotaktikai háttérrel. Mégis, eljárásuk tükrözi egyben a magyarországi hangtani kutatások skizofréniáját: a megközelítés vagy fonetikai alapú, vagy fonológiai. Vizsgálatuk fényt derít a [v] hangzósságmértékének eloszlására az eltérő fonotaktikai pozíciókban. Ezzel azonban egyszersmind fontos fonológiai kérdés vetődik fel, nevezetesen a /v/ rendszerhelyére vonatkozóan: VAGO a magyar /v/-t szonoránsnak teszi fel, míg más rendszerösszefüggések obsztruensnek mutatják. A [v] megjelenései az utóbbit erősítik meg, de a kérdés továbbgondolása arra utal, hogy – történeti vonatkozások figyelembevételével – a mai /v/ morfológiai viselkedése /v/ csecsemőkori bilabiális approximáns voltának öröksége (ezért láthat benne ma is szonoránst VAGO).

2. Bár szűkebb terjedelemben, de a megbeszélés érintette azokat a javaslatokat is, amelyeket a vitacikk szerzői fölvetettek. Ezek a következők voltak.

1. A vizsgálati anyag bővítése, a közérthetőség és az oktathatóság szempontjai: a) A szegmentális fonológiai elemzéshez is szélesebb jelenségkörrel számoljunk a közlés műfaja, szociolingvisztikai jellemzői stb. szerint. b) Elemzéseinket az egész-rész összefüggésében hajtsuk végre, tág kontextusukban fogva fel a jelenségeket. c) Fejezzük ki magunkat olyan terminusokban, amelyek lehetővé teszik az eredmények széles körű felhasználását, nem utolsósorban az oktatás feladatköreiben is.

2. Szorosabb értelemben vett procedurális megközelítés a kutatásban. – Ennek a desideriumnak a jelzését a társszerzők egyikének idézetével jeleztük: „Szende (Alapalak és lazítási folyamatok. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1997: 153–163) Globális Programozás Elve (eredetileg: *Global Programming Principle*, a továbbiakban GPP) alapján feltehető a lexikonbeli fonológiai reprezentációban (FR) foglalt információk előhívásának két, egymásra épülő műveleti szintje: (1) a globális előhívás szintje (GE), amelyben a fonológiai programozás az FR által tartalmazott információk közül a szótagszámot, a szóhatárokat, a hangsúlymintákat, a fonotaktikai elrendezést hívja elő, illetőleg a felhasználandó megkülönböztető jegyeket, amelyeknek sorrendezéséről azonban csak kitüntetett pozíciókra (a szóhatárokon lévő szótagokra) vonatkozóan hív elő információkat; (2) a finomprogramozás szintje (FP), ahol a programozás a globális előhívás által a lexikai egység egészére egyszerre aktivizált jegyek tagolási pozíciókénti rendezésére vonatkozó információkat hívja elő: a nem kitüntetett pozíciók itt kapják meg teljes jegyspecifikációjukat. (1) bemenetét képezi (2)-nek, (2) pedig a fonetikai kivitelezés kiindulását alkotja.”

3. A „wrong things” szerepe. – Fonológiai valóságunknak vannak olyan terei és megnyilvánulásai, amelyek leginkább zabolátlan kocsmai jelenetre emlékeztetnek. A botlások, tévesztések, beszűkült készlethasználat mint deviáns jelenségek ősi ösztönökként szabadítják fel a közlést a transzcendens teljesség szigorú kötelmei alól, persze kényszerből. Ha az afáziás közlő a *csavarhúzó* szót kb. *csúrófátészto* ejtésben produkálja, ezzel legalább három olyan átrendezési egyszerűsítő műveletet

hajt végre, amelyek igencsak megdobogtathatják az optimalitáselmélet követőjének a szívét. Gyakorlatiasabban fogalmazva, vizsgálatuk független evidenciákkal szolgál a figyelmes és hozzáértő kutatónak. Ilyen eset például az affrikáták rendszerhelyének és alkatának (kettős természetének) megítélése: ha azt találjuk, hogy parafáziákban az affrikáta képes egyik helyen hasadással zárhang + réshang kapcsolataként két elemre bontva a szekvencia eltérő helyein felbukkanni, máskor meg azt, hogy zárhang + réshang kapcsolata nem normatív módon is affrikátává mosódik egybe, akkor ez nagyon sajátos megvilágításba helyezi a kérdést.

SZÉPE GYÖRGY – SZENDE TAMÁS – SZÉPE JUDIT

Jó fonológiák*

Válasz Szépe Györgynek, Szende Tamásnak és Szépe Juditnak

A jelen írás a kerekasztalvitán felmerült kérdésekre adott válaszaink kibővített változata. A következőkben pontról pontra vesszük SZENDE TAMÁSnak és szerzőtársainak a kifogásait. (Mivel vitapartnereink álláspontját SZENDE TAMÁS öntötte formába, ezért az alábbiakban az egyszerűség kedvéért rá hivatkozunk.)

1. a) „Az asszimiláció eseményeinek képletekbe foglalása szegmentális elemek felhasználásával (mondjuk a *szánkó* szóra vonatkoztatva) az érintett elemek egymásutánosságát mutatja, holott itt valójában egymásra hatásról van szó: *k*-nak már eleve ott kell lennie *n* megjelenésekor a folyamatban. Az érintett elemek tehát nem szekvenciálisan, hanem egymásba rendezettek.”

Amit SZENDE TAMÁS „új módszerekkel kiteljesített szabályleírásaink”-ként itt kritizál, az a hangváltozásokat egymástól elkülönülő jegykötegeket manipuláló szabályokkal ábrázoló, a hatvanas és hetvenes években népszerű, ún. SPE-féle modell (CHOMSKY–HALLE 1968.). Javaslatának pontosan megfelel a hetvenes évek végén megerősödött autoszegmentális modell (GOLDSMITH 1976., 1990.), amelynek – mint köztudott – már voltak jóval korábbi előzményei is (pl. FIRTH 1948.). Eszerint ugyanis a hangtulajdonságok (jegyek) egymástól függetlenül mozoghatnak, az adott esetben például a *k* velaritása önmagában terjed a megelőző orrhangra, így a hangváznak két pontján értelmeződik ugyanaz a jegy, míg a többi tulajdonsága (zárság, zöngétlenség) csak a másodikon (l. pl. DURAND–SIPTÁR 1997.), vagyis az érintett két hang úgymond „egymásba rendezett”.

Valóban vannak azonban olyan hangtani jelenségek, amelyek azt mutatják, hogy nem mindig lehetséges megadni egy szekvenciára vonatkozó tulajdonság szegmentális forrását, vagyis azt a szegmentumpozíciót, ahol egy hasonulás esetén a szóban forgó tulajdonság a mögöttesen ábrázolva van. A fenti *nk* szekvencia esetén ez még csak-csak megtehető (pl. a *k* és a veláris nazális aszimmetrikus disztribúciója alapján), viszont egyes esetekben ez nem ilyen könnyű; és a kérdés nagyban összefügg azzal, hogy az adott nyelvre milyen (mögöttes) hangállományt

* Cikkünk megírását SIPTÁR PÉTER megjegyzéseivel segítette.

tételezünk fel. Az egyik ismert példa az orosz nyelv palatális hangzóinak viselkedése: itt a CV-szekvenciák palatalitására komplex fonotaktikai megszorítások vonatkoznak, de a palatalitást nem lehet sem a mássalhangzók, sem a magánhangzók mögöttes tulajdonságaira egységesen visszavezetni (PAPP 1979: 71 skk.). A számos megoldási kísérlet közül több elemzés egyenesen tagadja azt, hogy ilyen, a szegmentális pozícióban rögzített forrást kellene az ábrázolásokban feltételezni (ilyen holisztikus megközelítés pl. KERTÉSZ–KÁLMÁN 2007.).

b) „A szabály bináris jegyek használatával nem fejezi ki, hogy az érintett szegmentum jegyállománya milyen szerkezeti képet ad; ez fontos lenne, mert egyes jegyek nem következetesen jelennek meg, míg mások mindig egy alapalak teljes realizációiban; az összetevők eltérő élességgel (kifejtettségben) vannak képviselve.” A nyolcvanas években megfogalmazott alulszabottsági elmélet (*underspecification theory*, pl. ARCHANGELI 1984. és sokan mások) szerint mögöttesen a jegyek nem binárisak, a lexikonban csak az egyik értéküket találjuk meg (a nyolcvanas években sokat lehetett vitázni arról, hogy a jegyeknek ez a mögöttes értéke vajon egyetemleges vagy nyelvsajátos, a kérdést jól összefoglalja STERIADE 1995.). Ezt az elgondolást egyébként már CHOMSKY és HALLE is tárgyalja (1968: 400 skk.). Az ötletet végletekig az unáris jegyelméletek (függőségi fonológia: ANDERSON–EWEN 1987.), kormányzásfonológia (HARRIS–LINDSEY 1995.) vizik: ezekben a felszíni ábrázolatokban is egyértékű jegyek szerepelnek. Egy hangtulajdonság (pl. a zöngéesség) az ábrázolatban vagy jelen van – ekkor az adott hang zöngés –, vagy nincs, ekkor viszont zöngétlen. Vagyis amit SZENDE TAMÁS bírál, az ismét egy már régen meghaladott elgondolás.

2. „A CV-fonológiai alkalmazási sémájában következetlenségekre találunk.

a) A szegmentumok sorozatának tengelyén felvett fülkék (*slot*) azonos méretű, zárt fiókok. A jegymozgósítások – a jegyek artikulációs-akusztikai alkatának megfelelően – viszont eltérő számú fülkére terjedhetnek ki; a fülkék válaszfalai csakis permeábilisek lehetnek. Másfelől,

b) két fülke szerepel a leírásban ott, ahol egy fülke van, például hosszú magánhangzók esetében, és még zavaróbb ez az affrikátáknál.”

Kezdjük egy kategorizálási kérdéssel: SZENDE TAMÁS „CV-fonológiákról” beszél, de amiről szó van, az az autoszegmentális keret jellemzője. Minthogy a mindenfajta CV-fonológiák is az autoszegmentális modell képviselői, így éppenséggel rájuk is elmondhatók ezek az elemzési módszerek, a csoportba sorolás akkor is félrevezető. SZENDE TAMÁS azonban félreérti a hangváz pontjainak a szerepét is: azok nem fülkék, hanem a jegyek szinkronizálását végzik. Az egy ponthoz kapcsolt jegyek azonos időben ejtődnek. Ráadásul a fülkék semmi esetre sem zártak (bármit is értsünk ezen): az egész autoszegmentális keretnek csak akkor van értelme, ha előfordulhat, hogy egy jegy egyszerre több ponton, illetve egy ponton egyszerre több jegy értelmeződjön. Tehát éppen az igazolja az autoszegmentális fonológiát, amit SZENDE TAMÁS kifogásként hoz fel ellene.

Hogy hány fülke van egy hosszú magánhangzó ábrázolatában, az nem empirikus kérdés: azt, hogy a hosszú magánhangzók esetében egy „fülke” van a leírásban, érvekkel kell igazolni, nem elég egyszerűen kijelenteni. Különösen szükséges ez annak fényében, hogy az ellenkezőjére (hogy tudniillik miért előnyös két ponthoz

tartozónak venni a kontrasztíve hosszú hangokat) számtalan elemzést tartalmaz a szakirodalom. Az affrikátákat az autoszegmentális elemzések nem szokták két-pontúnak ábrázolni, hiszen akkor mássalhangzó-kapcsolatról (vagy hosszú affrikátáról) volna szó. Az affrikáták e g y i k ábrázolási módja az, hogy egy ponthoz egyszerre két hang tartozik (az egy zár- és egy réshang alkotta kontúrszegmentum), ez azonban nem következik az elméletből, sőt számtalan jelenség ennek ellentmond (l. pl. KENSTOWICZ 1994: 499 skk.). Ennek megfelelően nem kontúr ábrázolást javasol JAKOBSON–FANT–HALLE (1952.) és LAZICZIUS (1963.), egy unáris jegyes keretben pedig például SZIGETVÁRI (1997.).

SZENDE TAMÁS kérdései azonban a modern fonológiának egy fontos előfeltévesére kérdeznek rá, nevezetesen a d i s z k r é t (algebrai) ábrázolások használhatóságára. Ismert tény, hogy a (fizikailag) megfigyelhető nyelvi jelenségek f o l y t o n o s a k, legalább három szempontból: a) az időbeli szerveződés, b) a vizsgált elemek minőségi tulajdonságai (kategorizáció) és c) az azonos/hasonló egységek visszatérésének frekvenciája alapján. Az alsóbb nyelvi szinteket vizsgálva a fentiek folytonos volta alatt a következőket kell érteni: a) az egyes szegmentumok, illetve b) minőségek elhatárolása gyakran nem egyértelmű (gondoljunk csak a hangoknál megfigyelhető formánsátmenetek folyamatosságára, illetve a különböző hangminőségek életlen határaitra pl. magánhangzók esetén), valamint c) a részek gyakorisága is jelentősen különbözhet (a használati (token-)gyakoriság például folytonos hatványeloszlással közelíthető, l. ZIPF 1949.). A modern nyelvészet – és ezen belül a fonológia – modelljei azonban alapvetően diszkrét, azaz az ábrázolásokban a különbségeket és az azonosságokat véges számú, élesen elkülönülő alapelem (és ezek diszkrét kapcsolatai) fejezik ki: a) az idői viszonyokat homogén diszkrét egységek – általában „fülkék” – ábrázolják; b) a minőségi különbségek megragadására a kis-számú egy-, vagy kétértékű jegyek nyálábjait használják; és c) a gyakorisági adatok a legtöbb modellben egyáltalán nincsenek is kifejezve. Ismeretes, hogy a nem teljesen triviális folytonos folyamatoknak diszkrét modellre való leképezése sokféle-képpen lehetséges, és ez minden esetben információvesztéssel jár. A kérdés ezek után az, hogy a n y e l v é s z e t i l e g r e l e v á n s információk a diszkrét modellekben mekkora mértékben maradnak meg. Más szavakkal: a l é t e z ő diszkrét reprezentációk képesek-e minden olyan információt kódolni, amely a nyelvi mintázatokban releváns; vagy általában: az algebrai modellek egyáltalán p o t e n c i á l i s a n képesek-e erre. Az első kérdésre a válasz a jelek szerint nemleges: a folytonos nyelvi jelenségek egy része igenis releváns a nyelvi mintázatokban (a nyelv folytonos idői és kategoriális dimenziói a létező fonológiai elméletekben meglehetősen alulreprezentáltak, a gyakoriság szerepe a fonológiai jelenségekben pedig ma már bizonyítottnak tekinthető, l. pl. BYBEE 2001.). A mai fonológiai kutatások nem elhanyagolható része pontosan ezeknek a jelenségeknek az elméletbe való integrálását tűzi ki célul. A második kérdésre a választ viszont csak az elméleti nyelvészet (esetünkben a fonológia) további fejlődése hozhatja meg.

3. „Az autoszegmentális »fonológia« alapvető pontokon téveszt.

a) A nyelvi funkció (a fonematikus érték) teljes mellőzését tapasztaljuk, amit a szegmentum ↔ absztrakt entitás kölcsönös leképezési reláció figyelmen kívül hagyása okoz (vö. továbbá ismét a CV-fonológiákról mondottakat). Ebben a keret-

ben az olyan szótagok, mint a *csúcs(-)*, ellentmondásos ábrázolást eredményeznek, mert ha az affrikátákat szétbontva, két egységként jelenítjük meg, akkor ez az el- lenkezőjét fogja tükrözni a szótag természetes hangzóssági szimmetriájának.”

Ugyan az autoszegmentális fonológia (vajon miért az idézőjelek?) kerüli a *fonéma* terminus használatát, ebben nem különbözik a hagyományos, CHOMSKY–HALLE- féle generatív elmélettől. A fonémikus elemzés ellentmondásosságára azonban jóval korábban rámutatott már például HALLE (1959.). Ettől függetlenül természetesen fontos szempont mindeme elméletekben az, hogy mely hangok alkotnak kontrasztot mely hangokkal, milyen környezetekben. Ha tetszik, ezeket a hangokat nevezhetjük éppen fonémáknak is, de éppen a SZENDE TAMÁS által példának felhozott „egy- másba rendezett” hangcsoportok esetében bajba kerülünk (az angol *sink* veláris orrhangja vajon fonéma-e?).

A szótag hangzóssági szimmetriájának csak akkor mond ellent egy, a végén affrikátát tartalmazó szótag, ha egyrészt kontúrszegmentumnak tételezzük fel eze- ket – ami, láttuk, nem magától értetődő –, másrészt a hangzósságot a gyökércsomó- pontok szintjén vizsgáljuk – ennek sem kell feltétlenül így lennie, hiszen gyakoribb, hogy a hangváz pontjainak a szintjén nézzük a hangzósságot, amely esetben a *csúcs* hangzóssági görbéje nem fog különbözni a *púp*-étől.

b) „Dicséretes a törekvés a szegmentális és a szupraszegmentális szint egysé- ges képletbe foglalására, de ebben a modellben a hangsúly egyetlen szegmentum- hoz kötődik, holott az szótag nagyságrendű.”

Az autoszegmentális fonológia nem mond semmit arról, hogy a hangsúly és a hanglejtés hová kapcsolódik. Az autoszegmentális keretet alkalmazó metrikus elméletekben pedig általában a szupraszegmentális szintek felsőbb régióiban talál- ható szótagcsomóponthoz rendelődik a hangsúly. (Szemben a hagyományos gene- ratív elmélettel, ahol a [+hangsúly] jegyet csak egy adott jegymátrixban, mégpedig a hangsúlyos magánhangzóéban lehetett szerepeltetni.) Másfelől viszont a hanglej- tés, de egyes nyelvekben a hangsúly is (pl. ógörög, l. SCHEER–SZIGETVÁRI 2005.) a szótagcsomópontnál lejjebbi szint, a mora vagy a magánhangzó saját tulajdon- sága. Vagyis SZENDE TAMÁS kritikája nemcsak hogy leperog az autoszegmentális keretről, de még az is előfordulhat, hogy a benne foglalt előfeltevés is hamisnak bizonyul.

c) „Következetlenség van a szegmentumok fonematikus értékének minősítésé- ben: a glottiszszár az arabban fonematikus, de ugyanott az autoszegmentális elemzés a szókezdetre (hangindításra) is ugyanannak tünteti fel, mint a /qrʔ/ gyök derivátu- mainak fonematikus helyein.”

Ez tulajdonképpen a 3. a) kifogás ismétlése. Az arab szókezdő glottiszszár megjelenése megjósolható, míg másutt ez a hang az adott szótő lexikális tulajdon- sága. De ez valóban azt jelentené, hogy máshogyan kell kezelni? Itt SZENDE TAMÁS szintén egy fontos általános kérdést feszeget (vagy legalábbis lehet úgy is érteni a szavait): vajon az allofonikus viszonyoknak a reprezentációkban mi a státuszuk? Ugyanúgy kell (lehet)-e ábrázolni egy allofónt, mint egy (az adott nyelvben) kont- rasztot hordozó szegmentumot? A fonológiai szakirodalom ebben nem következe- tes, gyakran nem mondja ki, hogy nem csak a kontrasztív tulajdonságok szerepel- nek a reprezentációkban (de úgy tesz, mintha strukturalistaként még mindig ezt

gondolná) – és ettől független kérdés az, hogy a fonéma az adott elméletben alapfogalom-e vagy pedig levezetett fogalom.

4. a) „»az emberi nyelvek hangváza kivétel nélkül C és V pontokból áll«. (Az axióma nosztratikus lélekre vall.) Mássalhangzós szóhatárra ez általános formában nem állítható. Ugyanis van, amikor állítható (ilyen az eredeti *dvor* és a mai *udvar* történeti viszonyában, ill. a *könyű*, *könny*, *könyv* mint hangalakok vagy Arany Hamlet-fordításában az *enyő* 'enyv' megfelelései tekintetében). Másfelől, ha szótagelemzési kényszerhelyezeteinkben *st/szt*-t egyneműsített kódának kell vennünk (mint TÖRKENCZY MIKLÓS ajánlja, és l. még az *s/sz* extraszillabikus értelmezését), akkor vagy nem tételezhetünk fel a *statisztika*, a *skála* vagy a *halaszt* szóhatárhelyeire semmiféle magánhangzót, vagy *s*, illetve *sz* és *t* közé is magánhangzót kell posztulálnunk.”

SZENDE TAMÁS pontatlanul idéz, az eredeti mondat így hangzik „az emberi nyelvek hangváza kivétel nélkül [...] szigorúan váltakozó C és V pontokból áll” (SZIGETVÁRI 2001: 50, kiemelés tőlünk). A hibásan idézett axióma tudniillik igaz MCCARTHY (1981.) vagy CLEMENTS–KEYSER (1983.) hangvázaira is. Ami a szigorú CV vagy VC elmélet hangvázait az előbbiektől megkülönbözteti, az éppen a kihagyott „szigorú váltakozás”: két, a felszínen szomszédos mássalhangzó a hangvázon sohasem lehet szomszédos. Ezt, lévén elméleti állítás, nem lehet néhány példaszó említésével cáfolni, a cáfolathoz valami elemzését kellene felmutatni az idézett példáknak, és meg kell mutatni, hogy az az elemzés elegánsabb, mint a kritizált alternatíva, illetve hogy azzal az elemzéssel több adatot lehet elemezni. A szókezdő szibiláns + mássalhangzó csoportok kezelhetetlenségét az elmélet ismertetései mindig elismerik, ezt tehát felesleges ebben a környezetben előhozni.

b) „»...az elmélet szempontjából nem számítanak hosszú magánhangzónak á és é...« Lehet, hogy az elmélet szempontjából nem, de a magyar nyelvben igen.”

Az idézett mondat valójában így hangzik: „ennek a jelenségnek [ti. a zártszótagbeli rövidülésnek] a szempontjából nem számítanak hosszú magánhangzónak a nem felső nyelvvállású á és é hangok, ezek ugyanis korlátozás nélkül bukkanhatnak fel mássalhangzó-kapcsolatok előtt (pl. *vándor*, *némber*, *ámbra*).” Majd következik egy ehhez csatlakozó lábjegyzet, mely szerint „Nem állíthatjuk róluk mégsem, hogy rövidék [...], mert másutt a többi rövid magánhangzótól eltérően viselkednek” (SZIGETVÁRI 2001: 69). Tehát SZENDE TAMÁS hanyagul, pontos forrásmegjelölés nélkül idéz, ráadásul úgy, hogy a szövegösszefüggésből kiragad egy mondatot, figyelmen kívül hagyva a hozzá tartozó lábjegyzetet. Az á és é hosszúságának megkérdőjelezhetőségéről ír TÖRKENCZY (1994.), POLGÁRDI (1997., 2002.) és SIPTÁR–TÖRKENCZY (2000.).

c) „A kifejezésmód magas absztrakciós szintet tükröz. Ebben a műfajban több mint zavaró nem éppen egyértelmű szóképek használata, mint »sírok« és »elhantolás«, »legpörébb mássalhangzó«. (Félő, hogy gyakran azért használunk metaforákat, mert még nem látunk elég mélyre, amint ez sajnos másokkal is előfordul.)”

Itt SZENDE TAMÁS már nemcsak a „Szabálytalan fonológiá”-t idézi, hanem SZIGETVÁRI doktori értekezésének magyar nyelvű téziseit is, hiszen a „sír” csak az utóbbiban fordul elő (az „elhantolás” történetesen sehol nem fordul elő). Ugyanak-

kor érthetetlen, miért gondolja, hogy „nem éppen egyértelmű”, hogy mire utalnak, hiszen mindkét írásban megtalálható a kifejezések meghatározása. A „Szabálytalan fonológia”-ban az ott „süllyesztő”-ként emlegetett „sír” meghatározása például az 59. lapon. Hogy a glottiszszár miért a „legpörébb” mássalhangzó, az is kiderül a 71. lapon: ennek se képzési helye, se gégefő-tulajdonságai nincsenek, egyetlen kontrasztív jegye a mássalhangzóssága.

5. a) SZENDE TAMÁS ezt írja az optimalitáselméletről: „Nincs megadva, mi az »optimális«, a »minimális«, azaz a jólformáltsági feltételek legfeljebb gyakorisági eloszlás alapján valószínűsíthetők.”

Az optimalitáselmélet (*optimality theory*, OT) szakirodalmában ezek a kifejezések – pontosabban az optimális jelölt (*optimal candidate*), illetve a minimális sértés (*minimal violation*) fogalmi – explicit módon definiálva vannak (l. pl. PRINCE–SMOLENSKY 1993.); ezeket a fogalmakat – ahogyan a szakirodalmi terminológiáknál ez szokásos – a köznyelvinél szűkebb értelemben használják. Ebben a keretben az optimális jelölt az, amelyet a jelöltek (az alakok) adott halmazából a megszorítások egy adott rangsorolása mellett a megadott algoritmus kiválaszt; a kiválasztott alak a megszorításokat minimálisan sérti (ez a kiválasztási módszer az elmélet egyik alapköve, amint azt az elméletet röviden bemutató REBRUS 2001. is leírja).

Nem teljesen világos, hogy a gyakoriság és a jólformáltság kapcsolata hogyan jön ide. A gyakorisági eloszlás fontos lehet a nyelvi elemzésben, de az eredeti (klasszikus) OT repertoárjából hiányzik – az egy klasszikus algebrai modell (l. MCCARTHY 2007.). A szóban forgó elmülethez kétféle módon mégis kapcsolható: vagy a nyelvi adatok gyakorisági jelenségeinek OT-modellben való leírása révén, vagy mint az OT-nek egy gyakorisági modellben való (számítógépes) implementációja. Ilyen sztochasztikus OT-modellek valóban születtek (l. pl. HAYES 2000., BÍRÓ 2006., a magyarról HAYES–CZIRÁKY LONDE 2006.), de ez a nagy számú optimalitáselméleti modellvariánsoknak csak egy kisebb része.

Ezután a szerző így folytatja: „Honnan erednek tehát a »korlátozások«, amelyek megszorítják a »lehetségest«? Milyen elven működik az »evaluator«, mint a »generátor« rendőre?”

Előljáróban el kell mondanunk, hogy az OT nem egyetlen nyelvészeti modell: a klasszikus OT 90-es években való megszületésekor egy generatív morfofonológiai elmélet volt. Mára az OT-variánsok megszorodásával szinte már nem is beszélhetünk egységes elmületről: a prozódiai (szótagszerkezeti) vizsgálódásoktól kezdve felöleli a szegmentális fonológia, a metrikus fonológia, sőt a fonetikai fonológia jelenségeit (sőt vannak szintaktikai és szemantikai variánsai is). Az OT-modellek sem egységesek: a klasszikus OT (*containment theory*) óta a technikai részletek nagyban változtak, és a variánsok is megszorodtak – így ma már van korrespondenciaelmélet, kormányzásfonológiai OT, szimpátiaelmélet, optimálisparadigma-elmélet, funkcionális és sztochasztikus OT stb. Az OT nagy előnye véleményünk szerint abból fakad, hogy szinte bármilyen reprezentációs (vagy akár antireprezentacionalista) elméletet magába tud építeni, hiszen itt a hangsúly nem az ábrázolásokon, hanem az azokra vonatkozó megszorításokon („korlátokon”) és a kiértékelésen van – azaz a reprezentációkra nézve az optimalitáselmélet agnoszti-

kusnak tekinthető (a helyzet természetesen ennél kicsit bonyolultabb, hiszen a lehetséges megszorításokat meghatározza az alkalmazott reprezentáció, tehát azoktól nem teljesen független).

Ezek után nem mondhatjuk, hogy egységesen lehetne válaszolni SZENDE TAMÁS fenti kérdéseire. A klasszikus OT mint generatív elmélet formális értelemben egyfajta *d e d u k t í v r e n d s z e r* (más néven egyfajta logikai rendszer, a szó általános értelmében): közvetlenül nem célja – ahogyan általában a generatív elméleteknek sem – a megszorítások (elvek, korlátozások, paraméterek stb.) természetességének vizsgálata vagy azoknak a nyelvészetben kívüli tényezőkre való visszavezetése, redukciója. A megszorításoknak – mint a modell kiinduló axiómáinak – az eredete egyszerű *s t i p u l á c i ó*, és egy modell „jósága” alapvetően annak elméleti és empirikus *s i k e r e s s é g é n* múlik: egy modell akkor jobb, ha minél kevesebb stipulációval minél több jelenséget lehet vele leírni/elemezni – formális értelemben minél egyszerűbb *a x i ó m a h a l m a z b ó l* minél több tételt (azaz megfigyelt adatot) lehet *l e v e z e t n i*. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a (generatív) nyelvészeket nem érdekli a stipulált megszorítások természetessége, plauzibilitása – de ez általában nem döntő érv egy modell mellett vagy ellen. Konkrét példát véve: nagy vonalakban azt lehet mondani, hogy a nyelvek szótagszerkezete négy típusba tartozik a szótagkezdő és a szótagvégi mássalhangzók megjelenése alapján: a) a szótagkezdő mássalhangzó *k ö t e l e z ő* vagy fakultatív, és b) a szótagvégi mássalhangzó tiltott vagy fakultatív. Azaz tudomásunk szerint nincs olyan nyelv, ahol (a felszínen legalábbis) a szótagkezdő tiltott, vagy ahol a szótagvég (a kóda) kötelező lenne – azaz a két pozícióra más-más megszorítás vonatkozik. Ezt a legtöbb generatív fonológiai modell úgy fejezi ki, hogy a szótagszerkezet (vagy a CV-szerkezet) megfelelő pozícióihoz (vagy akár egy CV- vagy VC-szekvenciához) a fenti a) és b) megszorításokat önkényesen társítja, azaz stipulálja. Mivel ez nagyban megszorítja a lehetséges emberi nyelvek halmazát, ezért generatív értelemben ez „jó” leírása a jelenségnek, és az elmélet nem vizsgálja, hogy a fenti a) és b) megszorítások aszimmetriája (egy mássalhangzó számára miért „előnyös” pozíció a magánhangzó előtti, és miért „hátrányos” a többi pozíció) milyen akusztikai, perцепciós vagy egyéb tényezőkre vezethető vissza. És ez áll a klasszikus OT-modellekre is: az azokban feltételezett Kezdet és *Kóda megszorítások aszimmetrikus megfogalmazásukkal kezelik a jelenséget (ennek leírását magyarul l. REBRUS 2001-ben).

A nyelvészetben azonban – és itt válaszolunk az 5. c) pontra – újabban tért hódít a *f u n k c i o n a l i s t a* megközelítés, amely nem elégszik meg az ilyen általános megszorításokkal (bár a formális egzakttságot sem szeretné feladni), hanem egyéb (általános kommunikációs vagy a fonológia esetében akusztikus, artikulációs, perцепciós) tényezőket is számba vesz. Erre jó példa BÁRKÁNYI–KISS lentebb említett elemzése: esetükben a *v* „kétarcú” viselkedésének leírásánál nem elégednek meg avval, hogy stipulálják a kétféle allofónt (ahogyan pl. SIPTÁR 1996. teszi generatív fonológiai keretben), hanem fonetikai tényezőkkel magyarázzák az allofónok megjelenésének okait. Visszatérve a szótagszerkezetre, úgy tűnik, SZENDE TAMÁS megközelítése is hasonló: „a szótag leírásában az »optimális« fogalmának értelmezése valóban találkozik a valósággal (a szonoritási ívben), de ott is csak akusztikai ismérvekkel, artikulációs és perцепciós vonatkozásokkal nem.” Bár bírálata az OT-re

vonatkozik, nincs igaza: a funkcionista OT irodalmában szép számmal találhatók artikulációs és percepciók vonatkozások is (l. pl. STERIADE 2000.).

b) „Valóban csak a fonológiai szabályok konspirációjáról van szó [...]? Akkor miért lehetséges *telt* és *tellelt*, *lásson* és *tátsón*?” Ha jól értjük, itt SZENDE TAMÁS az OT-ben (is) megfogalmazott *szabálykonspiráció* jelenségére utal (KISSEBERTH 1970.). Ez a fogalom az OT előtti szabályalapú elemzések kritikájaként született, és röviden azt mondja ki, hogy gyakran egymástól függetlennek tartott szabályok „konspirálnak” ugyanazon cél (például az optimális szótagszerkezet) elérése érdekében. A *telt* és a *tellelt* alakok esetében azonban nem beszélhetünk szabálykonspirációról, hiszen a múlt idő kötőhangzójának a megjelenésére a magyarban két szabály vonatkozik: magánhangzó + koronális szonoráns tövég után nincs kötőhangzó, két mássalhangzó után viszont általában van. A *ll*-re végződő tövek esetében a két „főszabály” alkalmazási feltételei egybeesnek, és ez ebben az esetben variabilissá teszi a múlt idős alakokat (vö. *állt* vs. *kellelt*; erről részletesebben l. TRÓN–REBRUS 2005.). Azaz ezek a szabályok itt nem igazán konspirálnak: vagy az egyik, vagy a másik érvényesül a tőtől függően. (A helyzet ennél bonyolultabb, azon beszélők egy részénél, akik a *tellik* alakot nem használják, a *tellelt* alak alternatív variánsként mégis létezik, azaz a kötőhangzós múlt idő mintegy „becsempézi” az egy *l*-re végződő *tel-* töv helyébe a máshol nem létező *tell-* tövet.) Hasonlóan a *láss* vs. *táts* alakokban az azonos fonológiai környezet nem tudja megmagyarázni a kétféle palatalizációs mintát. Ezekben az esetekben a fonológiai elemzés két dolgot tehet: vagy beismeri, hogy a fenti váltakozások valamennyire *lexikálisak*, azaz a tő alakjából nem lehet minden esetben megjósolni a toldalékolt alakokat; vagy talál olyan összefüggést, amelyet a hagyományos leírásban nem vettek számításba. Az ilyen összefüggések nem feltétlenül minden esetben definitívek; statisztikaiak, tendenciaszerűek is lehetnek: például mindkét esetben az alakok *gyakorisága* és a főszabálytól eltérő mintázat korrelál (pl. az *állt* és a *láss* mindkettő gyakori), és a *paradigmatikus* mintázatokban való részbeni hasonlóságok is számíthatnak. Az, hogy a fenti problémák megoldására optimalitáselméleti vagy más keret lesz a legalkalmasabb, a jövő fonológiai kutatásai döntenek majd el.

6. „Ha viszont a fonetikai szempontokat állítjuk előtérbe, hajlamosak vagyunk megfeledkezni a fonológiai konzekvenciákról. BÁRKÁNYI és KISS például mintaszerű beszédakusztikai elemzést ad, széles fonotaktikai háttérrel. Mégis, eljárásuk tükrözi egyben a magyarországi hangtani kutatások skizofréniaját: a megközelítés vagy fonetikai alapú, vagy fonológiai.”

A SZENDE TAMÁS által idézett BÁRKÁNYI–KISS (2006a) cikkben a szerzők „fonetikai alapú” megközelítésében a fonetikai tények részletes feltárásának célja kimondottan az, hogy a *v* hangtani viselkedését magyarázhatassá. A megközelítés *egyszerű fonológiai és fonetikai*, a fonetika feltárt tényei tehát nemcsak egyszerű illusztrációk, hanem fontos alapkövei a fonológiai elemzésnek, maga az elemzés azonban mindvégig a fonológiai konzekvenciákat tartja szem előtt, azaz alapvetően *fonológiai*. A cikk pontosan azt igyekszik megmutatni – a zöngés labiodentális réshang viselkedése kapcsán –, hogy a fonetika (illetve más „funkcionális”, „külső” tényezők) a fonológiával egy átfedő kapcsolódási teret alkotnak. Ebben a fonológiai modellben a hangképzés és a beszédpercepció fonetikai ténye-

zói közvetlen befolyással bírhatnak a fonológiai rendszerek alakulására (mind szinkrón, mind diakrón megközelítésben). A szerzők amellett érvelnek, hogy számos olyan területe van a hangtannak, amelyek magyarázata egyszerűbb és pontosabbá válik, ha a fonológia közvetlenül le van horgonyozva a fonetikában.

A hivatkozott írásban a szerzők helyhiány miatt a fonetikai alapú fonológiai modell felépítését nem tudták részletezni, csak legfontosabb elemeit írták le. A cikk az akusztikus kísérletek eredményeit foglalja össze, „amelyeknek célja az volt, hogy igazolják (vagy éppenséggel cáfolják) a modell hipotéziseit és jóslatait a *v* megjelenésével (így fonológiai viselkedésével) kapcsolatban” (BÁRKÁNYI–KISS 2006a: 303). Mivel a fonológiai elemzés alappilléreit a fonetikai tényezők szolgáltatják, ezért a fonetikai kísérletek részletezése elengedhetetlen, de maga az elemzés ettől még fonológiai: pontosan azt igyekszik bemutatni, hogy a *v* viselkedése (allofóniája, a zöngésségi hasonulásban játszott szerepe, illetve eloszlása a lexikonban) és felszíni megjelenése (képzése és észlelése) egymással korrelál. Ahogy maga az idézett cikk is többször említi (l. pl. i. m. 298, 3. lj. és 312, 13. lj.), részletesebb elemzést a szerzők más írásaiban találhat az olvasó (l. pl. KISS–BÁRKÁNYI 2006.; KISS 2007.; BÁRKÁNYI–KISS megj. előtt; az elemzés különböző aspektusait számos konferencián is ismertették már a szerzők: pl. BÁRKÁNYI–KISS 2006b; 2007a, b, c).

SZENDE TAMÁS BÁRKÁNYI–KISSnek (2006a) a magyar *v* konkrét elemzésével kapcsolatban a következőt is felveti: „Vizsgálatuk fényt derít a [v] hangzósságmértékének eloszlására az eltérő fonotaktikai pozíciókban. Ezzel azonban egyszersmind fontos fonológiai kérdés vetődik fel, nevezetesen a /v/ rendszerhelyére vonatkozóan: VAGO a magyar /v/-t szonoránsnak teszi fel, míg más rendszerösszefüggések obsztruensnek mutatják. A [v] megjelenései az utóbbit erősítik meg, de a kérdés továbbgondolása arra utal, hogy – történeti vonatkozások figyelembevételével – a mai /v/ morfológiai viselkedése /v/ csecsemőkori bilabiális approximáns voltának öröksége (ezért láthat benne ma is szonoráns VAGO).” BÁRKÁNYI–KISS (2006a) egyértelmű választ ad a magyar *v* „rendszerhelyét” illetően: a *v* artikulációs célpontjai fonetikai (aerodinamikai) okokból ellentmondásos feltételeket támasztanak a képzése számára, és így azok csak fonetikailag kedvező környezetekben tarthatók fenn (elsősorban magánhangzók és zengőhangok előtt), ahol egy „kompromisszumos” (nem maximális) célpontfenntartásról beszélhetünk zöngé és zörejképzés között. Ebben az esetben egy passzívan/modálisan zöngés ún. „szűk” közelítőhang képződik, tehát a *v* e b e n a környezetben e g y é r t e l m ű e n szonoráns (hasonló elemzést találhatunk PADGETT 2002-ben az orosz *v* viselkedésére, amely – a magyar *v*-hez hasonlóan – szintén kétarcú mind fonológiailag, mind fonetikailag). Más – fonetikai szempontból kedvezőtlen – környezetekben a cikkben részletesen tárgyalt aerodinamikai keret azt jósolja, hogy a *v* valamelyik artikulációs célpontját elveszíti. Két képzési „utat” jósol a modell: az egyikben a *v* zöngétlenné válik, de erősen zörejes/réshangos lesz, a másikban a zörejt célpont vesz el, de a zöngé megmarad. A magyar az első utat választja (pl. *kedv*), míg a másik lehetőséget például a szlovák nyelvben tapasztalhatjuk (*nerv* 'ideg'), ahol a hasonló környezetben álló *v* nem réshangként, hanem közelítőhangként realizálódik. Tehát a modell empirikusan vizsgálható fonetikai tényezőkből kiindulva képes a *v* kétarcú fonológiáját – hogy bizonyos környezetekben zengőhang (pl. nem zöngésít), máshol pedig zörejt-

hangként viselkedik (mert pl. zöngétlenedik zöngétlen zörejhangok előtt) – egy egységes keretben megmagyarázni úgy, hogy nem számol kivételekkel (mint például a korábbi, nem-fonetikai alapú fonológiai modellek). (BÁRKÁNYI–KISS 2006a, a magyar *v*-vel kapcsolatos akusztikus eredményeit BÖHM–OLASZY 2007. későbbi, független vizsgálatai is alátámasztják.)

A szerzők fonetikai alapú fonológiai megközelítése amúgy messze nem egyedülálló: a nemzetközi szakirodalomban *laboratóriumi fonológiaként* ismert fonológiai keretbe illeszthető, az ebben az irányzatban tevékenykedő kutatók eredményeket már a nyolcvanas évek óta publikálják és adják elő nemzetközi konferenciákon. Részletes irodalmi áttekintésre itt most nem vállalkozhatunk, csak a legfontosabb tételeket említjük (részletes szakirodalmi áttekintés pl. KISS 2007-ben található). A fonetikai alapú funkcionalista fonológiai irodalom legismertebb tárházát nyújtja a „Papers in Laboratory Phonology” sorozat kötetei, amelyet 1990 óta jelentet meg a Cambridge University Press és a Mouton de Gruyter. Ez a sorozat a LabPhon konferenciasorozat legkiemelkedőbb előadásainak írott változatait adja közre. A legelső kötet címe is mutatja (*Between the Grammar and Physics of Speech*, KINGSTON–BECKMAN 1990.), hogy az irányzat a fonetikai eredményeket egy integrált fonetikai–fonológiai modell keretein belül kívánja elhelyezni. A jelen cikk írásáig 9 kötet jelent meg ebben a sorozatban (az utolsó: HUALDE–COLE 2007.), a LabPhon konferenciasorozat pedig 11. alkalommal kerül majd megrendezésre Wellingtonban (Új-Zéland) ez év nyarán. A fonetikai alapú fonológiai irodalom elmúlt évtizedeinek legfontosabb eredményeit – többek között – a következő áttekintő munkákban található az olvasó: LILJENCRAFTS–LINDBLOM 1972.; OHALA 1983.; HUME–JOHNSON 2001.; BLEVINS 2004.; HAYES–KIRCHNER–STERIADE 2004.; GORDON 2007.; KINGSTON 2007. A keret általános ismertségét és elterjedését mi sem mutatja jobban, mint az, hogy eredményeit már bevezető és tankönyvnek szánt munkák is ismertetik (l. pl. SILVERMAN 2006. és a hamarosan megjelenő BECKMAN–PIERRE-HUMBERT megj. előtt). A hazai szakirodalomban is találhatóunk (igaz, jóval kisebb mértékben, mint külföldön) más, laboratóriumi fonológiai keretben írt fonológiai munkákat, ide sorolható mindenképpen REBRUS–TRÓN (2002., 2003.); tény azonban, hogy a fonetikai alapú fonológiai kutatások itthon még csak pár éve indultak el.

Egyébként az a probléma, hogy a fonetika milyen helyet foglal(jon) el a fonológiában, már a generatív fonológiaelméletekben is fontos szerepet játszott; igaz, a klasszikus SPE-féle keretben (CHOMSKY–HALLE 1968.) a fonetika nem gyakorolt közvetlen hatást a nyelvi rendszerre (szerepe leginkább csak a megkülönböztető jegyek definiálásában és értelmezésében volt). E klasszikus keret határait azonban számos elméletben feszegették, a teljesség igénye nélkül emeljük ki a következőket: *artikulációs fonológia* (BROWMAN–GOLDSTEIN 1986.); *ARCHANGELI–PULLEYBLANK (1994.) grounded phonology* megközelítése; valamint a *kormányzásfonológia elemelmélete* (HARRIS–LINDSEY 1995.). A fonológia integrált, fonetikai alapú, funkcionalista magyarázata tehát a generatív fonológiaelméleten belül is hosszú hagyományokra tekinthet vissza.

A hivatkozott irodalom

- ANDERSON, JOHN M. – EWEN, COLIN 1987. *Principles of Dependency Phonology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ARCHANGELI, DIANA 1984. *Underspecification in Yawelmani phonology and morphology*. Doktori értekezés, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge MA.
- ARCHANGELI, DIANA – PULLEYBLANK, DOUGLAS 1994. *Grounded phonology*. The MIT Press, Cambridge MA.
- BÁRKÁNYI ZSUZSANNA – KISS ZOLTÁN 2006a. A fonetikai célpontok összeférhetetlenségéről: a magyar *v* fonológiájának fonetikai alapú megközelítése. In: KÁLMÁN szerk. 2006: 389–97.
- BÁRKÁNYI ZSUZSANNA – KISS ZOLTÁN 2006b. A phonetically-based approach to the phonology of [v] in Hungarian. Tenth Conference on Laboratory Phonology (LabPhon 10), Párizs, 2006. június 29–július 1.
- BÁRKÁNYI ZSUZSANNA – KISS ZOLTÁN 2007a. A phonetically-based approach to the phonology of [v]: A case study from Hungarian and Slovak. Old World Conference in Phonology (OCP) 4. Rodosz, 2007. január 18–21.
- BÁRKÁNYI ZSUZSANNA – KISS ZOLTÁN 2007b. Hungarian [v]: Is it voiced? 8th International Conference on the Structure of Hungarian (ICSH8). New York, 2007. május 24–26.
- BÁRKÁNYI ZSUZSANNA – KISS ZOLTÁN 2007c. Egy zöngés zöngétlen réshang – redundancia a fonológiában. A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Szeged, 2007. október 25–26.
- BÁRKÁNYI ZSUZSANNA – KISS ZOLTÁN megj. előtt. A phonetically-based approach to the phonology of *v*: A case study from Hungarian and Slovak. In: FUCHS–TODA–ŽYGIS szerk. megj. előtt.
- BECKMAN, MARY E. – JANET PIERREHUMBERT szerk. megj. előtt. *A laboratory course in phonology*. Blackwell, Malden MA–Oxford.
- BÍRÓ TAMÁS 2006. Finding the right words. Implementing Optimality Theory with simulated annealing. Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- BLEVINS, JULIETTE 2004. *Evolutionary phonology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BŐHM TAMÁS – OLASZY GÁBOR 2007. A magyar [v] hang szerkezetének és zörejségének fonetikai vizsgálata. Beszédkutatás 2007 konferencia. Bp., 2007. november 15–16.
- BROWMAN, CATHERINE – GOLDSTEIN, LOUIS 1986. Towards an Articulatory Phonology. *Phonology* 3: 219–52.
- BYBEE, JOAN 2001. *Phonology and language use*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CHOMSKY, NOAM – HALLE, MORRIS 1968. *The sound pattern of English*. Harper and Row, New York.
- CLEMENTS, GEORGE N. – KEYSER, S. JAY 1983. CV Phonology: A generative theory of the syllable. The MIT Press, Cambridge MA.
- COLE, JENNIFER – HUALDE, JOSÉ IGNACIO szerk. 2007. *Laboratory Phonology 9. Phonology and phonetics*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- DEKKERS, JOOST – VAN DER LEEUW, FRANK – VAN DE WEIJER, JEROEN szerk. 2000. *Optimality Theory: Phonology, Syntax, and Acquisition*. Oxford University Press, Oxford.
- DURAND, JACQUES – KATAMBA, FRANCIS szerk. 1995. *Frontiers of Phonology: Atoms, structures, derivations*. Longman, Harlow.

- DURAND, JACQUES – SIPTÁR PÉTER 1997. Bevezetés a fonológiába. Osiris, Bp.
- FIRTH, J. R. 1948. Sounds and prosodies. Transactions of the Philological Society. 127–52.
- FUCHS, SUSANNE – TODA, MARTINE – ŽYGIS, MARZENA szerk. megj. előtt. Turbulences. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- FUJIMURA, OSAMU – JOSEPH, BRIAN D. – PALEK, BOHUMIL szerk. 1998. Proceedings of the 1998 Linguistics and Phonetics Conference. The Karolinum Press, Prága.
- GOLDSMITH, JOHN A. 1976. An overview of autosegmental phonology. Linguistic Analysis 2: 23–68.
- GOLDSMITH, JOHN A. 1990. Autosegmental and metrical phonology. Blackwell, Oxford–Cambridge MA.
- GOLDSMITH, JOHN A. szerk. 1995. The handbook of phonological theory. Blackwell, Cambridge MA–Oxford.
- GORDON, MATTHEW 2007. Functionalism in phonology. In: DE LACY szerk. 2007: 61–78.
- HALLE, MORRIS 1959. The sound pattern of Russian. Mouton, The Hague.
- HARRIS, JOHN – LINDSEY, GEOFF 1995. The elements of phonological representation. In: DURAND–KATAMBA szerk. 1995: 34–79.
- HAYES, BRUCE 2000. Gradient well-formedness in Optimality Theory. In: DEKKERS–VAN DER LEEUW–VAN DE WEIJER szerk. 2000: 88–120.
- HAYES, BRUCE – CZIRÁKY LONDE, ZSUZSA 2006. Stochastic phonological knowledge: The case of Hungarian vowel harmony. Phonology 23: 59–104.
- HAYES, BRUCE – KIRCHNER, ROBERT – STERIADE, DONCA szerk. 2004. Phonetically based phonology. Cambridge University Press, Cambridge.
- HUME, ELIZABETH – JOHNSON, KEITH szerk. 2001. The role of speech perception in phonology. Academic Press, New York.
- HUNYADI LÁSZLÓ szerk. 2003. Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia a gyakorlatban. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen.
- JAKOBSON, ROMAN – FANT, C. GUNNAR M. – HALLE, MORRIS 1952. Preliminaries to speech analysis. The distinctive features and their correlates. The MIT Press, Cambridge MA.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk. 2006. KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlós András tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Bp.
- KENESEI ISTVÁN – SIPTÁR PÉTER szerk. 2002. Approaches to Hungarian 8: Papers from the Budapest conference. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KENSTOWICZ, MICHAEL 1994. Phonology in generative grammar. Blackwell, Oxford–Cambridge MA.
- KERTÉSZ ZSUZSA – KÁLMÁN LÁSZLÓ 2007. Az orosz palatalizáció holisztikus keretben. 1. Morfo/Fonológiai Mókus Konferencia. Balatonszemes, 2007. szeptember 21–23.
- KIEFER FERENC szerk. 1994. Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KINGSTON, JOHN 2007. The phonetics–phonology interface. In: DE LACY szerk. 2007: 401–34.
- KINGSTON, JOHN – MARY E. BECKMAN szerk. 1990. Papers in Laboratory Phonology I: Between the grammar and the physics of speech. Cambridge University Press, Cambridge.
- KISS ZOLTÁN 2007. The phonetics–phonology interface. Allophony, assimilation and phonotactics. Doktori értekezés. ELTE, Elméleti Nyelvészet Doktori Program, Bp.
- KISS ZOLTÁN – BÁRKÁNYI ZSUZSANNA 2006. A phonetically-based approach to the phonology of [v] in Hungarian. Acta Linguistica Hungarica 53: 175–226.

- KISSEBERTH, CHARLES W. 1970. On the functional unity of phonological rules. *Linguistic Inquiry* 1: 291–306.
- DE LACY, PAUL szerk. 2007. *The Cambridge handbook of phonology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LAZICZIUS GYULA 1963². *Fonetika*. Tankönyvkiadó, Bp.
- LILJENCRAANTS, JOHAN – LINDBLOM, BJÖRN 1972. Numerical simulation and vowel quality systems: The role of perceptual contrast. *Language* 48: 839–62.
- MCCARTHY, JOHN J. 1981. A prosodic theory of nonconcatenative morphology. *Linguistic Inquiry* 12: 373–418.
- MCCARTHY, JOHN J. 2007. What is Optimality Theory? *Language and Linguistics Compass* 1/4: 260–91.
- MACNEILAGE, PETER F. szerk. 1983. *The Production of Speech*. Springer, New York.
- MALECZKI MÁRTA szerk. 2002. A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V. Szeged, 2001. szeptember 27–29. Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- OHALA, JOHN J. 1983. The origin of sound patterns in vocal tract constraints. In: MACNEILAGE szerk. 1983: 189–216.
- PADGETT, JAYE 2002. Russian voicing assimilation, final devoicing, and the problem of [v]. Kézirat. University of California, Santa Cruz (megjelenik: *Natural Language and Linguistic Theory*).
- PAPP FERENC 1979. *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat, Bp.
- PIÑÓN, CHRISTOPHER – SIPTÁR PÉTER szerk. 2005. Approaches to Hungarian 9. Papers from the Düsseldorf conference. Akadémiai Kiadó, Bp.
- POLGÁRDI KRISZTINA 1997. Hungarian is strict CV. CV Workshop. Leiden, 1997. június 10.
- POLGÁRDI KRISZTINA 2002. Hungarian superheavy syllables and the strict CV approach. In: KENESEI ISTVÁN – SIPTÁR PÉTER szerk. 2002: 263–82.
- PRINCE, ALAN – SMOLENSKY, PAUL 1993. Optimality Theory: Constraint interaction in generative grammar. Technical report no. 2. Rutgers University Center for Cognitive Science. The MIT Press, Cambridge MA.
- REBRUS PÉTER 2001. Optimalitáselmélet. In: SIPTÁR szerk. 2001: 77–116.
- REBRUS PÉTER – TRÓN VIKTOR 2002. A fonotaktikai általánosításokról. Kísérlet a magyar mássalhangzó-kapcsolatok nem-reprezentációs leírására. In: MALECZKI MÁRTA szerk. 2002: 17–63.
- REBRUS PÉTER – TRÓN VIKTOR 2003. Fonetikai motiváció a fonológiai mintázatokban. In: HUNYADI LÁSZLÓ szerk. 2003: 139–64.
- SCHEER, TOBIAS – SZIGETVÁRI PÉTER 2005. Unified representations for the syllable and stress. *Phonology* 22: 37–75.
- SILVERMAN, DANIEL 2006. *A critical guide to phonology: Of sound, mind, and body (Continuum Critical Introductions to Linguistics)*. Continuum, London–New York.
- SIPTÁR PÉTER 1996. A Janus-faced Hungarian consonant. *Even Yearbook* 2: 83–96.
- SIPTÁR PÉTER szerk. 2001. *Szabálytalan fonológia*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- SIPTÁR PÉTER – TÖRKENCZY MIKLÓS 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- STERIADE, DONCA 1995. Underspecification and markedness. In: GOLDSMITH szerk. 1995: 114–74.

- STERIADE, DONCA 2000. Alternatives to syllable-based accounts of consonantal phonotactics. In: FUJIMURA–JOSEPH–PALEK szerk. 1998: 205–42.
- SZIGETVÁRI PÉTER 1997. On affricates. In B. FARKAS szerk., Proceedings of the First Symposium of Doctoral Students in Linguistics. ELTE, Elméleti Nyelvészet Tanszék, Bp. 94–105.
- SZIGETVÁRI PÉTER 2001. Szótagtalan fonológia. In: SIPTÁR szerk. 2001: 37–76.
- TÖRKENCZY MIKLÓS 1994. A szótag. In: KIEFER szerk. 1994: 273–392.
- TRÓN VIKTOR – REBRUS PÉTER 2005. Re-presenting the past: Contrast and uniformity in Hungarian past tense suffixation. In: PIÑÓN–SIPTÁR szerk. 2005: 303–27.
- ZIPF, GEORGE KINGSLEY 1949. Human behavior and the principle of least effort: An introduction to human ecology. Addison-Wesley, Cambridge MA.

SZIGETVÁRI PÉTER – REBRUS PÉTER – KISS ZOLTÁN

Jó, fonológiák

Szerzőtársaimmal köszönjük a pontos, szakmailag igényes replikát. Természetesen a legérdekesebb pontok azok, amelyekről SZIGETVÁRI PÉTER, REBRUS PÉTER és KISS ZOLTÁN nem tesz említést. Akkor hát merre tovább? Például szükséges-e, és milyen utakon lehetséges, hogy a fonológia illetékességét kiterjesszük a nyelv további dimenzióinak elemzésére? Emeljük-e eljárási alapelvvé a független evidenciák tézisé, amely mellett érvelni próbáltunk? Ragaszkodjunk-e ahhoz a maximához, hogy kulcsfogalmainkat (mint például ’optimalitás’) absztrakt objektumokként minden oldalú (így fonetikai) definícióval rögzítsük, mielőtt munkához látunk? Vagy éppen indítsunk episztemológiai redukcióval, mondván: először vannak az esetek, amelyek működés módjaiból azután vezértényezőket azonosítunk. Más szóval, kövessük WITTGENSTEIN híres hetedik axiómáját (*Amiről nem tudunk beszélni, arról hallgatni kell*), vagy az elsőt (*A dolog az, ami az eset*)? Ha mindkét irány jó, mert az egyiket követve eljutunk a másik kezdőpontjához, válasszunk, vagy ötvözzük a kettőt? Vannak életközelibb problémák is, mint a hosszú magánhangzóké, az affrikátáké vagy a szeriális rendezési–időzítési mintáé. Mindezekre a válaszokat a (tudomány)történeti időnek még majd ki kell hordania.

SZENDE TAMÁS

A round table discussion on the state of the art in phonology

On 6 November 2007, the Society of Hungarian Linguistics organised a round table discussion in Budapest on the state of the art in phonology. The invited participants were György Szépe, Tamás Szende, Péter Siptár, Péter Rebrus and Péter Szigetvári. The point of departure was a paper written by GYÖRGY SZÉPE, TAMÁS SZENDE, and JUDIT SZÉPE (How can today’s phonology be made more reality-oriented?, Magyar Nyelv 103. 2007: 137–49, see also www.c3.hu/~magyarnyelv/07-2/sz-sz-sz.pdf). During the discussion, each participant had a chance to put forward his ideas on that issue, and mem-

bers of the audience were also eager to join in. After the event, the editor of this journal asked the participants to summarise their views in a pair of essays to be published in Magyar Nyelv. On behalf of the original trio of authors, it was Tamás Szende who wrote a summary that was subsequently forwarded to all participants of the debate. Given that the status of ‘phonetic-functional phonology’ was an important ingredient of the discussion, Péter Szigetvári and Péter Rebrus teamed up with an expert representative of that strand of research, Zoltán Kiss, to write their reply together. The three authors acknowledged their indebtedness to Péter Siptár for advice and comments. These two summaries and Tamás Szende’s brief rejoinder are presented here.

A kötelező határozók aspektuális szerepe*

1. **B e v e z e t é s .** – Többféle igecsoport esetében is felvetődhet a kérdés, hogy bizonyos határozók vonzatként vagy szabad bővítményként állnak-e a mondatban. A helyhatározók vagy az állapothatározók például általában szabad bővítmények, ám egyes igék mellett lehetnek vonzatszerepűek (*valahol lakik, valahogy érzi magát*). Mint tudjuk, bizonyos vonzatok kötelezően megjelennek az ige mellett, mások fakultatívak, míg a szabad bővítményekről úgy tartjuk, hogy sohasem kötelezők (KOMLÓSY 1992.). A meglepő esetek (melyekre a továbbiakban „kötelezőhatározó-jelenség”-ként utalok) az alábbiak. Az (1a, 2a, 3a) példák határozóit szabad bővítménynek várnánk, ám mégsem fakultatívak:

- (1) a) *A ház '1930-ban épült.*
 b) *#A ház 'épült.*
 (2) a) *A ruha 'a varrodában készült.*
 b) *#A ruha 'készült.*
 (3) a) *János 'az esti gyorssal érkezett.*
 b) **János 'érkezett.*

A ’ a mondat főhangsúlyát jelzi. A mondatok megítélése a megadott hangsúly esetén érvényes. A # az (1b, 2b) alatti mondatokban arra utal, hogy ezek a mondatok a legtöbb beszélő számára jóval nehezebben értelmezhetők, mint az (1a, 2a) alattiak. A különbség azonban csak fokozatbeli, mint erre GOLDBERG és ACKERMAN (2001.) is felhívja a figyelmet. Arról van szó, hogy a #-tel jelölt mondatnak nehezen találunk kontextust, míg a határozót (*1930-ban, a varrodában*) tartalmazók *se m l e g e s k o n t e x t u s b a n* is egyből érthetők. (A kettős kereszt a dolgozatban mindenhol ezt jelenti.) A (3)-as példában azt látjuk, hogy a (3b) eset semmilyen kontextusban nem fogadható el, tehát rosszul formált, míg az *az esti gyorssal* határozóval tökéletes a (3a).

Szembetűnő a fenti mondatok határozóinak változatossága. Míg az (1)-es mondatban sokféle határozó (hely-, idő-, részes- stb.) állhat (l. (4)), addig az (5)-ös

* A tanulmány a TS 49873 sz. OTKA projektum keretében készült.

példák szerint a *lakik* ige csak helyhatározókkal egészíthető ki (l. az (5a) példáit).¹ Lényeges különbség a vonzatok és a „kötelező határozók” között, hogy az előbbieket nem mutatják a (4)-esben látott változatosságot.

(4) *A ház 'Budán / tavaly / kőből / Árminéknak / a barátaink segítségével / meg- épült.*

(5) a) *Pálma 'Budán / a szüleinél / egy négy emeletes házban lakott.*

b) **Pálma 'tavaly / kevés pénzből / a barátaink segítségével lakott.*

Hadd pontosítsam, hogy mit is jelent a dolgozatban a *kötelező határozó* kifejezés: kötelezően előforduló szabad határozókat. Az (5a)-beli határozók vonzatok, így kötelezőségük már ebből is következik, a (4)-es példa határozók vonzatok, így kötelezőségük már ebből is következik, a (4)-es példa határozóira ez nem áll. A szabad határozók kötelezősége szerkezeti helyüktől és az ige típusától is függ. Mint látni fogjuk, a kötelező határozók a létesítő igét és topikalizált, specifikus témaargumentumot tartalmazó mondatok igevivői pozíciójában megjelenő szabad határozókat jelölik. Jelentőségük abban áll, hogy e szerkezetben képesek összetett predikátumot alkotni a létesítőigével, míg ez más mellett nem feltétlenül lehetséges.

Kötelező határozói helyzetben a határozók jelentéstani és mondattani többletfunkcióval ruházódnak fel, ám ebbe a helyzetbe kerülve sem váltja ki minden határozó a kötelezőhatározó-jelenséget:

(6) **János 'feltehetően / valószínűleg / szerencsére érkezett.²*

Jelen dolgozat célja pontosan az, hogy meghatározza, milyen igék mellett, milyen típusú mondatokban, milyen helyzetben fordulnak elő a kötelező határozók, és hogy miben áll jelentésbeli és mondatszerkezeti szerepük. A kö t e l e z ő s é g kérdésére a 7. B) alfejezetben térek vissza.

A második fejezetben bemutatok két egymással szemben álló elméletet a szakirodalomból, az egyik GRIMSHAW és VIKNER (1993.) munkája, mely a kötelező határozók megjelenését az eseményszerkezet mondatbeli leképeződésével magyarázza, a másik GOLDBERG és ACKERMAN (2001.) pragmatikai indíttatású magyarázata. Az általam vázolt magyarázat GRIMSHAW és VIKNER gondolatmenetével lesz rokon, ám nem csupán az eseményszerkezetre, hanem az aspektus nézőponti szintjére is támaszkodom.

¹ Írásom egyik lektora ezzel nem ért egyet, és a következő példákat hozza: *kényelmesen/fényűzően lakik*. Én ezeket a példákat a *lakik* ige egy lehetséges másik vonzatkeretének (*valamilyen körülmények között lakik*) tekintem. Az (5b)-beli példák mutatják, hogy a határozók (4)-eshez hasonló változatossága nem tapasztalható, a mondatokból továbbra is hiányzik a (valamely vonzatkeretnek megfelelő) vonzat. Megjegyzem még, hogy a *valakivel lakik* is jólformált, és tekinthető egy harmadik lehetséges vonzatkeretnek, de a társhatározó ebben az esetben egy absztrakt lokációra (társadalmi elhelyezkedés) utaló összetevőként is felfogható.

² Írásom egyik lektora megjegyzi, hogy a példában szereplő kifejezéseket nem tartja határozóknak. Én vele ellentétben a *p a r t i k u l á k a t* és *m ó d o s í t ó s z ó k a t* is határozóknak nevezem, ám ennek a (talán csupán terminológiai) kérdésnek a tisztázása nem témája a jelen dolgozatnak.

A harmadik fejezetben az aspektus kérdéskörét járom körbe, amit fontos megértenünk ahhoz, hogy elbánnassunk a kötelező határozókkal. Bemutatom CARLOTA SMITH (1991.) kétszintű aspektuselméletét, és CSIRMAZ ANIKÓt (2006.) követve alkalmazom a magyarra. Tisztázom a telikusság illetve a folyamatos és befejezett aspektus fogalmának viszonyát.

A szükséges elméleti háttérrel felvértezve a negyedik és ötödik fejezetben alaposan megvizsgálom a jelenség mibenlétét. Az érintett mondatok létesítőigét és határozott téma-szerepű argumentumot tartalmaznak. Ez utóbbi topikban áll. A negyedik fejezetben először a kötelező határozó híján nehezen értelmezhető vagy egyenesen rosszul formált mondatokat fogom vizsgálni. Az utóbbiakat a folyamatjelentés hiányával, az előbbieket a folyamat befejezett aspektusú értelmezésének nehézségeivel magyarázom. A 4. C) alfejezetben a létesítőigékre térek ki, rávilágítok a telikus létesítőesemény és a létesítőfolyamat kettősségére, ugyanis ez áll a jelenség háttérben. Az ötödik fejezetben a kötelező határozók típusait vizsgálva arra a következtetésre jutok, hogy az eseményeket közismerten telikussá tevő rezultatív és terminatív elemeken kívül a létesítőigék mellett hely-, idő-, eredet-, mód- és másféle határozók is képesek telikussá tenni az eseményt.

A hatodik fejezetben adom meg a jelenségekör magyarázatát, és egyúttal új értelmezést adok annak a jól ismert jelenségnek, mely szerint a létesítőeseményeknek a téma-szerepű vonzatra vonatkozó határozatlansági követelménye fókuszos mondatokban megszűnik.

A hetedik fejezet A) pontjában tisztázom azokat az eseteket, melyekben a kötelezőhatározó-jelenség várakozásainkkal ellentétben látszólag nem működik. A B) pontban pedig CAROL TENNYnek a vonzat és a szabad határozó megkülönböztetésre vonatkozó felvetése kapcsán visszatérek arra a kérdésre, hogy joggal nevezzük-e kötelezőnek a kötelező határozókat.

2. Korábbi elméletek. – A kötelező határozók irodalmából két angol nyelvi adatokra vonatkozó munka néhány gondolatát mutatom be röviden a magyarra vonatkoztatva. Az egyik GRIMSHAW és VIKNER (1991.) eseményszerkezetet vizsgáló munkája, mely a jelen dolgozat fontos kiindulópontja, a másik ACKERMAN és GOLDBERG (2001.) előbbivel vitázó pragmatikai magyarázata.

GRIMSHAW és VIKNER a teljesítményeseményeket vizsgálta. (A teljesítmények olyan összetett telikus események, melyek egy folyamatszakasra és egy végpontra vagy végállapotra bonthatók; l. 3. A) alfejezetet.) Egyrészt azt állapították meg, hogy a kötelezőhatározó-jelenséget csak bizonyos típusú teljesítményigék produkálják: a létesítőigék (pl. *fest [képet], köt [egy pulóvert], épít, terem, létrehoz*) és az állapotváltozást leíró igék (pl. *főz, süt, fest [házat], fagy*), míg más ige-fajták, például a rombolás igéi nem (pl. *rombol, öl*). A 4. és 5. fejezetben látni fogjuk, hogy a magyar adatokban a létesítőigék és a sima állapotváltoz(tat)ást kifejező igék eltérően viselkednek, és a kötelezőhatározó-jelenség csak az előbbiekre vonatkozik. (Bizonyos igék, pl. a *főz* és a *süt*, mindkét csoportba beletartoznak.)

Másrészt hangsúlyozzák a szerzők, hogy a kötelező határozóknak az eseményszerkezet kialakításában van szerepük, így az esemény leírásában részt nem vevő határozók nem megfelelőek:

(7) *A ház 'valószínűleg / szerencsére épült.

GRIMSHAW és VIKNER magyarázata szerint a mondatban a leírt esemény minden aleseményére kell, hogy utaljon egy bővítmény. A teljesítmények esetében két alesemény van: egy folyamat és egy végállapot. A létesítőeseményekben a téma csak a végállapotot képes jelölni, ezért szükség van egy a folyamatszakasra utaló argumentumra, például ágensre vagy annak hiányában a kötelező határozóra. Az 5. és a 6. fejezetben amellet fogok érvelni, hogy a magyar kötelező határozók az – éppen ellenkezőleg – összetett esemény végpontjára utalnak, ennek ellenére GRIMSHAW és VIKNER alapgondolata, mely a kötelező határozók eseményszerkezetben játszott szerepére irányítja a figyelmet, az e dolgozatban foglalt gondolatmenetnek is alapját képezi. Felhívom a figyelmet arra, hogy az egyszerű (tehát nem összetett) teljesítményekben nincs szükség további határozóra:

(8) 'Épült egy ház.

GRIMSHAW és VIKNER harmadrészt azt is tárgyalja, hogy ha a szerkezet kontrasztív értelmű, akkor nem szükséges kötelező határozó (9). Ezt a jelenséget a kötelezőhatározó-jelenség egy aleseteként fogjuk tudni tárgyalni a 6. fejezet D) pontjában.

(9) *A gyűrűt 'kaptam. – A gyűrűt KAPTAM (nem loptam).

Míg GRIMSHAW és VIKNER az eseményszerkezetből indult ki, addig GOLDBERG és ACKERMAN érvelése az információs fókusz és a GRICE-féle mennyiségi maxima körül forog. Ez utóbbi azt a kívánalmat fogalmazza meg, hogy közléseinkkel elegendő mennyiségű (se túl sok, se túl kevés) új információt közvetítsünk. A kijelentések hivatkozhatnak már ismert (előfeltételezett) dolgokra, ám minden kijelentésben kell lennie új információnak (ez az információs fókusz), hiszen különben, a maxima szerint, nem lenne értelme kimondani az állítást. GOLDBERG és ACKERMAN szerint ezt az elvet sértik meg a kötelező határozók nélkül nehezen értelmezhető mondatok.

(10) #A ház épült. / #A ruha készült. / #A leves főtt.

Az a ház, az a ruha és az a leves határozott főnévi csoportok, tehát a beszélgetés univerzumában már létező és ismert individuumot jelölnek, vagyis előfeltételezik annak létezését. Azért állítja GOLDBERG és ACKERMAN, hogy a (10)-beli mondatok nem tartalmaznak új információt, mert a mondat predikátuma pontosan a határozott főnévi csoport által kifejezett téma-argumentum létrejöttét állítja. Ugyanazon individuum létezését előfeltételezni és állítani tautológia. A kötelező határozók viszont már a korábbiakból ki nem következethető információt hordoznak, így eleget tesznek a mennyiség maximájának. Ha azonban az alábbi jó mondatokat is figyelembe vesszük, akkor az iménti érvelés sántít.

(11) *A ház 'épül. / A ruha 'készül. / A leves 'fő.*

A (11) alatti mondatoknak az aspektusa áll az információs fókuszban. A mondatok azt jelentik, hogy az építkezés, a ruha készítése, illetve a főzés éppen folyamatban van. Azt látjuk tehát, hogy a szükséges új információ szerepét egy morfológiailag (a magyarban) jelöletlen jelentéstartalom, az aspektus is betöltheti. Ezek után a kérdés az, hogy a (10) alatti mondatokban ez miért nem történik meg. Erre a kérdésre pedig szintaktikai és/vagy szemantikai választ kell találnunk (l. 4. fejezet), GOLDBERG és ACKERMAN pragmatikai érvelése nem kielégítő.

3. Az aspektusról – kétszintű aspektuselmélet. – Ahhoz, hogy a kötelező határozók jelenségét megértsük, tisztában kell lennünk az aspektus fogalmával és a kétszintű aspektusstruktúrával, ugyanis ez adja meg a jelenség magyarázatát. Ebben a fejezetben CARLOTA SMITH munkájára támaszkodom (az előzményeket illető részletes hivatkozások ott találhatóak).

A kétszintű aspektuselmélet lényege, hogy a mondat aspektuális tartalmát két egymásra épülő aspektuális információ együttese adja. A mélyebben fekvő szintet szokás lexikális vagy *s z i t u á c i ó s a s p e k t u s n a k* nevezni, az e fölötti szintet pedig grammatikai vagy *n é z ő p o n t i a s p e k t u s n a k*. A szituációs aspektus a predikátum eseményszerkezetét foglalja magában, melyet az ige, az igét kiegészítő esetleges más predikatív elemek (például igekötők, névelőtlen névszói elemek) és az ige vonzatai együttesen alakítanak ki. A nézőponti aspektus a beszélő nézőpontját tükrözve foglalja mondatba az adott eseményt.

A) *S z i t u á c i ó s a s p e k t u s*. – A VENDLER-féle négy eseménytípust három tulajdonság segítségével különböztetjük meg egymástól; ezek a *d i n a m i k u s*, a *d u r a t í v* és a *t e l i k u s* jegyek. A dinamikus jegy az *á l l a p o t o k a t* különíti el a másik három típustól (teljesítmény, eredmény, folyamat). A duratív jegy az események időbeli kiterjedését jellemzi, az *e r e d m é n y e k* kivételével mindegyik esemény duratív. Végül a telikus jegy azt jellemzi, hogy az adott esemény rendelkezik-e természetes végponttal. A telikus (azaz célra irányuló) események rendelkeznek vele, ilyenek a *t e l j e s í t m é n y e k* és az eredmények, míg az atelikusak nem rendelkeznek, ezek az állapotok és a *f o l y a m a t o k*. (Szokás egy ötödik csoportot is megkülönböztetni: a mozzanatos eseményeket, melyek dinamikusak, atelikusak és nem duratívak.) A kötelező határozók kapcsán a telicitási tulajdonság fog előtérbe kerülni, folyamatokkal, eredményekkel és teljesítményekkel fogunk foglalkozni.

A jelenség tárgyalásához az eseményeket megjelenítő kifejezések egy nagyon fontos vonásával is meg kell ismerkednünk: lehetnek *e g y s z e r ű e k* vagy *ö s z s z e t e t t e k* (É. KISS 2004b). Az összetett kifejezés által megjelenített események több állítást sűrítenek egybe:

- (12) a) *Piri laposra verte Pannát.* = Piri verte Pannát ÉS Panna ettől lapos lett.
 b) *Piri gumicukrot evett.* = Piri evett valamit ÉS az a valami gumicukor volt.

Az egyik állítást az ige képviseli, a másikat a (semleges mondatokban közvetlenül az ige előtti pozíciót elfoglaló) úgynevezett *m á s o d l a g o s p r e d i k á t u m*,

mely az elnevezés ellenére a mondatban rejlő fő információt képviseli. A négy eseménytípus bármelyikét kifejezheti akár egyszerű, akár összetett kifejezés. A továbbiak szempontjából fontos példát képviselnek a létesítőigék és rokonaik (részletebben l. a 4. C) alatt). A létesítőigék leírhatnak egyszerű telikus eseményeket: *Szervác festett egy tájképet*, de a duratív létesítőigéknek van atelikus (folyamat)-jelentése is, mely lehet egyszerű: *Pongrác festette a tájképet (mikor ott voltam)* vagy összetett: *Bonifác tájképeket festett (mikor ott voltam)* = festett ÉS amiket festett, azok tájképek voltak. A telikus eseményt kifejező összetett szerkezet másodlagos predikátuma a végpontra utal. (Ezeket nevezzük telikus másodlagos predikátumoknak, ilyen például a *meg* igekötő): *Szervác megfestette a tájképet*.

B) N é z ő p o n t i a s p e k t u s . – A szituációs aspektus az esemény belső szerkezetét írja le. Ám a természetes nyelv kijelentései nem csupán egy eseményről számolnak be, hanem tükrözik azt a külső nézőpontot is, amelyből a beszélő szemléli az eseményt. Azt az időintervallumot, melyhez a beszélő viszonyítja az eseményt, r e f e r e n c i a i d ő nek nevezzük. Az esemény és a referenciaidő viszonyát fejezi ki a nézőponti aspektus. A magyarban CSIRMAZ ANIKÓt (2006.) követve kétféle nézőponti aspektust különböztet meg: a folyamatosat és a befejezettet. (Vigyázat: a folyamat a szituációs aspektus egy fajtája (atelikus, duratív, dinamikus), míg a folyamatos kifejezés nézőponti aspektust jelöl!) A (13) alatti példában mindkét mondat múlt idejű teljesítményt fejez ki (*Panni felmászott a fára*). A (13a) és a (13b) eset között a különbség a következő: a (13a) példa folyamatos aspektusú, vagyis a referenciaidő (*amikor a mama kinézett az ablakon*) az esemény végpontját nem tartalmazza, míg a (13b) mondatban a referenciaidőn belül (*mire a mama kiment a kertbe*) lezárul a teljes esemény.

- (13) a) *Panni (éppen) mászott fel a fára, amikor a mama kinézett az ablakon.*
 b) *Panni (már) felmászott a fára, mire a mama kiment a kertbe.*

A folyamatos aspektus minden eseménytípus esetén annak folyamatszakaszára koncentrálnak, tehát csak duratív eseményre alkalmazható.

A (13) példa összetett eseményt ír le, a *fel* igekötő a végpontra utaló (vagyis telikus) másodlagos predikátum ebben a mondatban. A telikus másodlagos predikátum ige előtti, illetve ige utáni helyzete jelzi, hogy befejezett vagy folyamatos aspektusú-e a mondat.

A kötelező határozó nélkül problémás mondatok vizsgálatakor (4. fejezet) fontos lesz azzal a ténnyel tisztában lennünk, hogy telikus másodlagos predikátum hiányában a magyarban a folyamatos és a befejezett aspektusú alak egybeesik:

- (14) a) *Mikor hazaértünk, Mari (éppen) telefonált.* (folyamatos)
 b) *Mikor hazaértünk, Mari (rögtön) telefonált.* (befejezett)

SMITH harmadikként a semleges nézőponti aspektust is megkülönbözteti, amely azonban nem létezik minden nyelvben. Vele szemben CSIRMAZ ANIKÓ nem tartja szükségesnek a semleges aspektus fogalmának bevezetését. Számunkra ennek a kérdésnek különös jelentősége van, ugyanis hagyományosan a fókuszálás műve-

letéről azt szokás feltételezni a magyarban, hogy semlegesíti az aspektust (SZABOLCSI 1992., WACHA 1978.). A kötelező határozók sok esetben fókuszpozícióban szerepelnek (l. a 6. B) alatt). Én CSIRMAZ ANIKÓ álláspontját követve szerkezeti homonímiának (vagyis a két alak véletlen egybeesésének) tekintem a fókuszos mondatokat (15). Sőt, mint azt a későbbiekben állítom, bizonyos esetekben, például a kötelező határozós mondatokban, a fókuszálás a befejezett olvasat létrehozásának egyetlen lehetséges módja (a nagybetűs kiemelés a fókuszot jelenti):

- (15) a) *PANNI mászott fel a fára, amikor a mama kinézett.*
 b) *Panni volt az, aki (éppen) mászott fel a fára, amikor a mama kinézett. (foly.)*
 c) *Panni volt az, aki (rögtön) felmászott a fára, amikor a mama kinézett. (bef.)*

4. A kötelező határozót nélkülöző mondatok. – Az eseményszerkezet és a nézőponti aspektus taglalására azért volt szükség, mert, mint látni fogjuk, a kötelező határozók az eredeti rosszul formált vagy nem szerencsés mondat aspektuális tulajdonságait változtatják meg. Először azt vizsgáljuk meg, hogy a határozó nélküli mondatokkal mi a baj.

A) A csupasz mondatok – A (16a–c)-beli #-tel jelölt, azaz nehezen értelmezhető mondatokat akkor tudjuk értelmezni, ha folyamatos nézőponti aspektusú folyamatot jelölnek.

- (16) a) *#A ház 'épült.*
 b) *#A ruha 'készült.*
 c) *#A leves 'főtt.*
 d) **A pápa 'érkezett.*
 e) **A gyerekek 'született.*

A folyamatos aspektusú olvasat előhívására rásegíthetünk egy időhatározói mellékmondatral:

- (17) *A ház 'épült, amikor ott jártunk.*

CSIRMAZ ANIKÓ OTTO JESPERSENre (1931.) hivatkozva framing effectnek nevezi a (16a–c) példákban tapasztalható jelenséget, vagyis azt, hogy a folyamatos nézőponti aspektusnak szüksége van a referenciaidő megadására. A múlt idejű (17)-es mondatban ezt a célt egy másik esemény megadása szolgálja, ez horgonyozza le a folyamatos eseményt. A (18) alatt megismételt (11)-es jelen idejű mondatok értelmezése a referenciaidőre való utalás nélkül sem ütközik nehézségekbe (nincs #). Ennek oka, hogy jelen időben a nézőponti aspektus referenciaideje automatikusan a „most”.

- (18) *A ház 'épül. / A ruha 'készül. / A leves 'fő.*

A (16a–c) alatti mondatok ezek szerint azért értelmezhetők nehezen, mert nem tartalmaznak a referenciaidőre vonatkozó konkrét utalást. Ha az adott kontextusban egyértelmű, hogy mi jelöli ki az „akkor”-t, elfogadhatóvá válnak a mondatok.

Azt is érdemes észrevenni, hogy a (16)-os mondatok topik nélküli változatainak könnyen előhívható a folyamatos olvasata:

(19) 'Épült a ház. / 'Készült a ruha. / 'Főtt a leves.

Ezekben a mondatokban a teljes esemény egy egységet alkot, a világ egy átmeneti állapotát írják le. ANGELIKA KRATZER szerint az ilyen eseményeknek van egy testetlen, az esemény helyére és idejére utaló úgynevezett *spaciotemporalis argumentumuk*, amely a topikban áll. Végül is ez az *argumentum* adja meg a referenciaidőt.

A (16d–e)-beli, csillaggal jelölt mondatok a referenciaidőre való utalással sem elfogadhatók. Ennek oka az, hogy a folyamatos nézőpont az esemény duratív szakaszát emeli ki; az eredményesemények pedig, mint például az *érkezik* és a *születik*, nem duratívak, ezért folyamatos aspektusúként nem értelmezhetők.

A (16) alatti mondatok igekötő nélküli igéket tartalmaznak; ilyen esetekben a folyamatos és a befejezett alak megegyezik.

A folyamatos olvasat tárgyalása után következzen a befejezett!

A referenciaidőre való utalást nem tartalmazó, múlt idejű mondatok semleges kontextusban általában befejezettek, és további bővítmények hozzáadása nélkül is jól formáltak:

- (20) a) *A szomszéd hegedült.*
 b) *A vízesés zúgott.*
 c) *Az észt versenyző győzött.*

A befejezett aspektusra jellemző, hogy az eseményeket pontszerűnek mutatja be, abban az értelemben, hogy – hacsak arra külön határozó nem utal – elfedi az esemény belső struktúráját, csupán annak megtörténtét és lezárult voltát hangsúlyozza. Ez atelikus események esetén is igaz: a (20a) példában lezárult az a folyamat, hogy a szomszéd hegedült, illetve a (20b) alattiban lezárult az a szakasz, melyben a mi nézőpontunkból (!) érdekes volt, hogy a vízesés zúg. A befejezett olvasat érdekében tehát atelikus események esetén egy tetszőleges végpontot feltételezünk a referenciaidőn belül. A telikus eseményeknek az a jellemzője, hogy természetes végponttal rendelkeznek. Befejezett olvasatot akkor kapunk, ha az esemény a referenciaidőn belül elérte ezt a végpontot (20c).

A (16d–e) példákban, a (20c)-hez hasonlóan, eredményesemények (pillanatnyi események) szerepelnek, mégisincs befejezett olvasatuk (sem). Ennek oka a következő: az *érkezik* és a *születik* igék ún. létesítőeseményeket fejeznek ki (l. 4. C) alatt), melyek témája viszont nem lehet határozott főnévi kifejezés (*a pápa, a gyerek*).

A (16a–c)-beli példákkal kapcsolatban a kérdés viszont az, hogy múlt idejű folyamatoseményeit miért nem értelmezzük a (20a–b) mondatokhoz hasonlóan befejezettségszerűen. Fontos különbség, hogy az *épül*, a *készül* és a *fő* igék a *hegedül*-lel és a *zúg*-gal szemben állapotváltozást írnak le. Míg a *zúgás* folyamatának két különböző időpontja között nincs különbség, addig az *épülés* egy korábbi időpontjában a ház „kevésbé van megépülve”, mint később. Az állapotváltozások olyan

speciális folyamatok, melyek természetes végponthoz vezetnek, ugyan ezt nem értjük hozzá az eseményhez. A végállapot elérése viszont óhatatlanul a folyamat lezárulását jelenti; a folyamat és a végállapot együttese már összetett telikus eseményt alkot, például: *épül* → *megépül*, *készül* → *elkészül*, *fő* → *átfő*, *öregszik* → *megöregszik*, *halványul* → *elhalványul*.

A (16a–c)-beli események (*épül*, *készül*, *fő*) állapotváltozás-jellege azonban még nem magyarázza a befejezett olvasat hiányát, ugyanis amennyiben a mondatban az állapotváltozás végpontjára nem történik utalás (azaz nincs másodlagos predikátum, például igekötő), hanem csupán a referencia-időintervallum tetszőleges végpontja szab határt a változásnak, akkor is lehet a mondatnak befejezett olvasata, és azt fejezi ki, hogy az állapotváltozás az adott közbülső állapotáig eljutott, egy korábbi viszonyítási ponthoz képest történt változás:

- (21) a) *A folt 'halványult.*
 b) *#A Törőcsik Mari 'öregedett.*

Az állapotváltozások befejezett értelmezése szintén lehet nehézkes (21b), azonban a viszonyítási pont megadása segíti az értelmezést:

- (22) a) *A folt 'halványult tegnap óta.*
 b) *A Törőcsik Mari 'öregedett, mióta legutóbb láttam.*

A három szóban forgó ige (*épül*, *készül*, *fő*) esetén azonban más a helyzet, a (21)-esben szereplő állapotváltozásokkal ellentétben a viszonyítási pont megadása sem javítja meg a (23a–c) mondatokat:

- (23) a) *#A ház 'épült tavaly óta.*
 b) **A ruha 'készült tegnap óta.*
 c) **A leves 'főtt dél óta.*

Ezek az események az állapotváltozások egy különleges tulajdonságokkal bíró részalmazára, az ún. létesítőfolyamatokra (azaz létesítő állapotváltozásokra) mutatnak példát. (A létesítés körüli fogalmak tisztázását l. a 4. C) alatt.) A létesítő állapotváltoz(tat)ást leíró semleges mondatoknak tehát nincs befejezett olvasata.

Megjegyzem, hogy bár a (16a–c)-beli példák mindegyike mediális igét tartalmaz, tranzitív párjaikra (24) is állnak a fent elmondottak. A *kap* és a *talál* szolgálhatnak példát tranzitív, nem-duratív létesítőigékre. A kérdéses szerkezetben semleges hangsúlyozással állva rosszul formáltak.

- (24) a) *#A házat 'építettem.*
 b) *#A ruhát 'készítettem.*
 c) *#A levest 'főztem.*
 d) **A gyereket 'szültem.*
 e) **A gyűrűt 'kaptam.*
 f) **Az ezrest 'találtam.*

Az ige vagy a témaargumentum fókuszálásával azonban, a (25)-ös példák tanulsága szerint, a (16) és (24) alatti mondatok sok esetben értelmezhetővé válnak. (Erre a 6. fejezet D) és E) pontjában még visszatérek.)

- (25) a) *A tyúkot FŐZTEM (nem SÜTÖTTEM).*
 b) *Az ezrest TALÁLTAM (nem LOPTAM).*
 c) *A HÁZAT építettem (nem A FÉSZERT).*
 d) *A RUHA készült (nem A NADRÁG).*

GOLDBERG és ACKERMAN pragmatikai magyarázatára visszatérve hasonlítsuk össze a (16)-os és (24)-es nem vagy csak nehezen interpretálható példák, illetve a (19)-es és (25)-ös könnyen értelmezhető példák információszerkezetét. Hangsúlyoznunk kell, hogy a (19)-es és a (25)-ös mondatok információszerkezete eltér az előbbiektől. Míg a (19)-esben a teljes esemény, a (25)-ösben pedig a fókuszált mondatrész (az ige vagy a téma) képviseli az új információt, addig a (16a–c) és a (24a–d) alatti mondatokban a folyamatos aspektus áll információs fókuszban. (16d–e)- és (24e–f)-beli példák azért agrammatikusak, mert a folyamatos értelmezés lehetősége eleve ki van zárva, pillanatnyi eseményekről lévén szó. (A fókusz és az információs fókusz fogalma nem keverendő össze. A kimerítő azonosítást kifejező, irtóhangsúlyos és jól definiált szerkezeti hellyel bíró predikatív funkciót nevezem fókusznak, a mondat által hordozott új információt információs fókusz-*nak*, l. É. KISS 2004a.) Mivel a (19)-es és a (25)-ös mondatok semleges kontextusban is egyből értelmezhetőek, míg a (16a–c) és (24a–d) alattiak nem, GOLDBERG és ACKERMAN gondolatmenetét követve arra a következtetésre kellene jutnunk, hogy a nézőponti aspektus kifejezése nem elegendő információtartalom a mondatban. Azonban, mint arra már a 2. fejezetben is rámutattunk, a jelen idejű (18)-as mondatok, melyekben szintén a folyamatos aspektus kifejezése az új információ, kifogástalanok. Az angolban viszont, ahol a folyamatos aspektus a grammatikailag jelölt, a (16a)-nak megfelelő mondat könnyen értelmezhető (*The house was being built*), a telikus, befejezett, ám a végpontra nem utaló alak jelent problémát (*#The house was built = #A ház épült*) Mindebből arra következtethetünk, hogy a magyarban a folyamatos aspektust egyszerűen grammatikai jelöletlensége miatt nehéz információs fókuszba helyezni, nem pedig azért, mert nem tekinthető releváns információnak.

B) *Határozók a mondatban.* – A határozók formájában valóban egy formailag is jól észrevehető elem kerül a mondatba, ám ettől még nem válik a határozó automatikusan információs fókusszá. A (26)-beli példákban a határozók a topikban foglalnak helyet, és így semmiképpen sem képviselhetik az új információt. Továbbra is az a helyzet, hogy a mondatoknak befejezett olvasata nem létezik, a folyamatos olvasat a duratív esetekben megvan (26a–b), de továbbra is csak megfelelő kontextusban, vagyis a határozók nem könnyítik meg az értelmezést.

- (26) a) *#A ház Budán 'épült. / #Budán a ház 'épült.*
 b) *#A leves az ünnepi vacsorára 'főtt. / #Az ünnepi vacsorára a leves 'főtt.*

- c) **A gyűrűt a földön 'találtam. / *A földön a gyűrűt 'találtam.*
 d) **A pápa a reggeli vonattal 'érkezett. / *A reggeli vonattal a pápa 'érkezett.*

A (27)-es mondatok határozói a predikátumon belül, az ige mögött foglalnak helyet, tehát hordozhatnak új információt, azonban ez a mondatok megítélésén mit sem változtat.

- (27) a) *#A ház 'épült Budán.*
 b) *#A leves 'főtt az ünnepi vacsorára.*
 c) **A gyűrűt 'találtam a földön.*
 d) **A pápa 'érkezett a reggeli vonattal.*

Ám amikor a határozó igevivői pozícióba (a kommenten belüli, ige előtti predikatív pozíció) kerül, mint a (28) alatt, a mondatok egy csapásra tökéletesek lesznek, még a nem duratív (c–d) példák is. A (28)-as mondatokban szereplő határozókat, vagyis a létesítőigék mellett igevivői pozícióban álló szabad határozókat nevezük *k ö t e l e z ő h a t á r o z ó k* nak. A (20)-as példák jelezték, hogy a létesítő-jelentéstől független igeik esetén nincs szükség egyéb bővítményekre.

- (28) a) *A ház 'Budán épült.*
 b) *A leves 'az ünnepi vacsorára főtt.*
 c) *A gyűrűt 'a földön találtam.*
 d) *A pápa 'a reggeli vonattal érkezett.*

Ahhoz, hogy világossá váljon a kötelező határozók mibenléte, át kell tekintenünk a létesítőigét tartalmazó események fajtáit.

C) A *l é t e s í t ő i g é k* háromféle eseménytípus kifejezésében vehetnek részt.

1. A *l é t e s í t ő e s e m é n y e k* valaminek a létrejöttét, létrehozását, a valamilyen módon való elérhetővé válását, elérhetővé tételét fejezik ki; egyszerű, telikus események, tehát vagy teljesítmények (29a–c), vagy eredmények (29d–e). Az esemény természetes végpontja a téma-szerepű argumentum létrejötte (elérhetővé válása). A létesítőesemények legszembetűnőbb tulajdonsága, hogy téma-szerepű argumentumuk csak nem-specifikus főnévi csoport lehet, hiszen a téma a létesítés előtt (a diskurzusban) nem létezett.

- (29) a) *Épült egy ház.*
 b) *Ervin festett egy tájképet.*
 c) *Főztem egy levest.*
 d) *Érkezett egy finn.*
 e) *Kaptam egy levelet.*

A létesítőesemények kifejezésére alkalmas igéket nevezem *l é t e s í t ő i g é k* -nek. Mint láttuk, a kötelezőhatározós, illetve az azt hiányoló mondatokban létesítőigék szerepelnek, ám biztosan nem létesítőeseményeket írunk le, hiszen témájuk határozott.

2. A létesítőigék azonban nem csak létesítőeseményekben szerepelnek. A duratív létesítőigékkel folyamatot is kifejezhetünk, melynek nincs megkötése a téma határozottságára vonatkozólag (30a–c). Ezek a *létesítőfolyamatok*. A nem-duratív létesítőeseményeknek nincs folyamat-jelentésű párja (30d–e).

- (30) a) *Épült a ház.*
 b) *Ervin festette a tájképet.*
 c) *Főztem a levest.*
 d) **Érkezett a finn.*
 e) **Kaptam a levelet.*

Bizonyos igék, például a *főz*, esetében van egy a létesítőfolyamat-jelentéstől jól elkülöníthető másik folyamatjelentés (*folyadékban forral*), mely nem tartalmazza a létesítés motívumát (pl. *[ki]főzi a lepedőket*), míg a létesítőfolyamat-jelentésű *főz* a *forralás* motívumát teljességgel nélkülözve is megjelenhet, mint azt SZABOLCSI ANNA alábbi (31)-es példája mutatja. A kötelező határozók kapcsán ez utóbbi olvasatnak van jelentősége.

- (31) *Ne zavarj, éppen sütöm a rántott csirkét.*

3. A létesítőigék a végállapotra utaló rezultatív másodlagos predikátummal, például igekötővel kiegészülve összetett telikus eseményt is kifejezhetnek (32). Ekkor a téma specifikus, mivel a rezultatív másodlagos predikátum logikai alanyának specifikusnak kell lennie (É. KISS 2004b).

- (32) a) *Megépült a ház.*
 b) *Ervin megfestette a tájképet.*
 c) *Megfőztem a levest.*
 d) *Megérkezett a finn.*
 e) *Megkaptam a levelet.*

Létesítőfolyamat ugyan nem, de összetett predikátum a nem-duratív létesítőigékből is képezhető (32d–e).

D) *Összefoglalva*. – Múlt időben a folyamatos értelmezés érdekében a mondatnak expliciten kell utalnia a referenciaidőre (hacsak az már az előzmények alapján nem egyértelmű). A referenciaidőre való utalás hiányában a mondat befejezett értelmezése hívódik elő, ha ez lehetséges. A befejezett értelmezés az állapotváltozások, és azok közül is különösen a létesítőfolyamatok esetében ütközik nehézségekbe. Semleges kontextusban a természetes végállapot elérése előtt a befejezett értelmezés előhívása nem lehetséges.

(Folytatjuk.)

Az igék argumentumszerkezeti felépítésének szerepe a műveltető igealakok képzésében

1. Bevezetés. – A Magyar Nyelv kilencvenkilencedik évfolyamának első számában (2003.) jelent meg NEMESI ATTILA LÁSZLÓ „Nyelvi szintek interakciója a műveltetésben: milyen jelentést hordoznak az alternatív esetragok?” című tanulmánya, amelyben amellet érvel, hogy a magyar műveltető szerkezet leírása, illetve a műveltetés vizsgálata csakis a morfológia, a szintaxis, a szemantika és a pragmatika eszközeinek együttes alkalmazásával lehetséges. NEMESI összetett elemzését adja a tárgyias és tárgyatlan igékből képzett műveltető igealakoknak, ám a bonyolult elméleti keret ellenére nem sikerül neki minden leíró problémát megoldania. Ez azért van így, mert a tárgyatlan igék esetében szem elől téveszti, hogy ennek az igeajtának két alosztálya van, s ezek a műveltetésben nem egyformán viselkednek.

Az alábbiakban bemutatom, hogy a műveltetés mechanizmusa egy jóval egyszerűbb, csupán az igék argumentumszerkezeti felépítését figyelembe vevő elméleti keretben is vizsgálható, mi több, tovább pontosíthatók a műveltető igealakok kialakulásainak eddigi magyarázatai.

2. Az igék bennható–mediális–tárgyas felosztása. – DAVID PERLMUTTER 1978-ban közölte azt a cikkét, amelyben az igék szerkezeti felépítésére vonatkozó, nonakkuzativitási hipotézis néven ismertté vált feltételezését tette közzé. PERLMUTTER cikke azért jelentős, mert megjelenéséig a nemzetközi szakirodalomban az igéket egyszerűen tárgyiasokra és tárgyatlanokra osztották fel nem figyelve fel arra, hogy az utóbbi osztály igéi eltérő argumentumszerkezeti tulajdonságokkal rendelkeznek. A nonakkuzativitási hipotézis éppen ezt a sajátosságot hivatott megvilágítani, ugyanis az a feltételezés fogalmazódik meg benne, hogy a tárgyatlan igeosztály nonakkuzatív és nonergatív alosztályra oszlik. PERLMUTTER szabálya szerint ugyanis

(1) bizonyos tárgyatlan igék mellett a kiinduló szerkezetben az alany a tárgy helyén jelenik meg.

Itt szeretném felhívni a figyelmet egy fontos, de elfeledett tudománytörténeti tényre: a nemzetközi szakirodalommal szemben, amelyben a tárgyatlan igeosztály heterogenitása viszonylag új felismerésnek számít, a magyar nyelvtudományban ennek, következésképpen az igék hármass felosztásának ötszáz éves hagyománya van. Régi nyelvtaníróink SYLVESTER JÁNOSTól kezdve SZVORÉNYI JÓZSEF ig magától értetődőnek tekintették azt, hogy a magyar igéknek nem kétfő, hanem három osztálya különböztethető meg: a cselekvő, a középigék és a szenvedő igék osztálya; a cselekvő igéket tovább osztják bennhatókra és áthatókra. Mivel azonban a XVI–XIX. századi grammatikáink terminológiája rendkívül változatos, ezért az alábbiakban a bennük található kifejezések helyett annak a néhány, XX. században megjelent tudományos publikációnak a fogalmait alkalmazom, amelyek szintén figyelembe veszik az igék hármass felosztását. Így KÁROLY SÁNDOR „A magyar tárgyatlan–tárgyas

igeképzők” című tanulmányában (1967.), E. ABAFFY ERZSÉBET több, például „A mediális igékről” című munkájában (1978.), a MGr.-ban, valamint KOMLÓSY ANDRÁS „A műveltetés” című tanulmányában (2000.) előforduló *mediális* névvel a nonakuzatív igékre utalok, a nonergatívokat pedig *bennható igék*-ként emlegetem – ezt az elnevezést a XX. században KÁROLY (i. m.) használta először, de előtte ez a kifejezés megjelenik A’ Magyar Nyelv Rendszerében (1846.) és SZVORÉNYI „Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra” című munkájában (1861.) is.

A három fő szakkifejezés értelmezése után tekintsük át röviden a három igeosztály szerkezeti felépítését. – Bennhatónak számítanak azok az igék, amelyek argumentumszerkezetében csak agens fordul elő, tehát az alábbi reprezentáció rendelhető hozzájuk:

$$(2) \text{ ige} \langle \langle NP_{agens} \rangle \rangle$$

Bennható igének minősül a *fut, sétál, nevet, beszél, kiabál, mulat, gyönyörködik, táncol*.

A tárgyatlan igék másik csoportjának, a mediálisoknak ezzel szemben csupán patiensük van:

$$(3) \text{ ige} \langle NP_{patiens} \rangle$$

Mediális például a *sül, törlik, megérkezik, esik, elfárad, csírázik, van, marad*.

A bennható igék és a mediálisok argumentumai a felszínen mindig alanyként jelennek meg annak ellenére, hogy eltérő a tematikus szerepük, és különbözik az argumentumszerkezeti pozíciójuk. Ez azt jelenti, hogy mind a *fut* cselekvő (futó), tehát agensi, mind a *sül* változást elszenvedő (sülő), patiens argumentuma alanyként elemzendő, vö.:

$$(4) \text{ a) } \textit{fut} \langle \langle Péter_{agens} \rangle \rangle$$

b) *Péter fut.*

$$(5) \text{ a) } \textit{sül} \langle \textit{kalács}_{patiens} \rangle$$

b) *Sül a kalács.*

A tárgyas igék argumentumszerkezetében az agens mellett egy patiens is található, vagyis ők a következőképpen ábrázolhatók:

$$(6) \text{ ige} \langle NP_{agens} \langle NP_{patiens} \rangle \rangle$$

A tárgyas igék (például *ír, olvas, vasal, varr, kalapál, süt, tanít, küld*) a tárgyatlanoktól nemcsak felépítésük, illetve argumentumaik száma tekintetében térnek el, hanem (többek között) abban is, hogy velük kapcsolatban nem beszélhetünk kétféle alanyról, tudniillik a tárgyas igék patiens tematikus szerepű argumentuma

a felszínen kizárólag tárgyként jelenhet meg (vö. mediális igék), agensi argumentumuk pedig nyilvánvalóan alany lesz. Más szóval, a (7a) alatti argumentumszerkezetből egyedül a (7b) mondat állítható elő:

- (7) a) $ir \left\langle Péter_{agens} \left\langle levelet_{patients} \right\rangle \right\rangle$
 b) *Péter írja a levelet.*
 c) **A levél írja Pétert.*

3. Argumentum, argumentumszerkezet, mondattani szerkezet. – A műveltető szerkezetek vizsgálata előtt szükségesnek tartom az előbbi részben már használt néhány kifejezés meghatározását. Argumentum minden olyan, adott igehez tartozó vonzat, amelyik referenciális kifejezés: az ige által kifejezett cselekvés vagy állapot szereplőjét nevezi meg, és amely az igtől théta-szerepet kap (l. CHOMSKY 1981.). Az argumentumok nem kötetlenül sorakoznak fel az ige mögött, hanem bizonyos szabályoktól vezérelve argumentumszerkezetet alkotnak. Az argumentumszerkezet fontos szerepet tölt be a mondattanban, a szintaxis ugyanis azt feltételezi, hogy minden predikátum saját argumentumszerkezettel rendelkezik, amely „megmondja”, hogy melyek azok az összetevők, amelyeknek kötelező megjelenniük a mondatban (a felszínen); tulajdonképpen az ige és argumentumai között fennálló szemantikai viszonyt fejezi ki az argumentumoknak kiosztott tematikus szerepeken keresztül. Az argumentumszerkezetben rögzített információk szorosan összefüggnek a mondattani szerkezettel, az argumentumszerkezet ugyanis nem csupán azt rögzíti, hogy egyik, másik argumentum milyen tematikus szereppel bír, hanem az is levezethető belőle, hogy egy-egy argumentum az igehez viszonyítva milyen helyet foglal el. Így az agensi tematikus szerepű argumentum mindig az igei kifejezésen kívül generálódik, s emiatt a szakirodalomban külső argumentum a neve (l. WILLIAMS 1980., 1981.). Ezzel szemben a patientsi tematikus szerepű argumentum az igei kifejezésen belül, közvetlenül az ige mellett helyezkedik el, így őt direkt belső argumentumnak tekintjük. Az olyan összetevőket pedig, amelyek tematikusan jelöltek ugyan, de nem közvetlenül az ige után generálódnak, indirekt belső argumentumoknak nevezzük. Ez a leképezési minta egyrészt arra utal, hogy egy bizonyos tematikus szerep egy bizonyos pozícióhoz tartozik, másrészt arra, hogy az olyan igékhez, amelyek argumentumszerkezetében van agens, a mondattani szerkezetben egy, elsőként LARSON (1988., 1990.) által feltételezett összetett, két egymásra épülő igei projekcióból álló igei szerkezet tartozik. Cikkemben azonban nem az eredeti, hanem a CHOMSKY által (1995., 1998.) módosított összetett igei szerkezetet alkalmazom majd, amelynek az a jellegzetessége, hogy a felső VP fejében, amelyet CHOMSKY vP-nek nevez, egy cselekvő vagy okozó jelentésű nem hangzó, ún. könnyű ige generálódik. A lexikális ige agense ennek a sajátos projekciónak a specifikálójában jelenik meg alanyként; a patients pedig az alsó, a lexikális igei kifejezés feje mellett tárgyként. Magyarán, az összetett igei szerkezet az igei argumentumszerkezet felépítését tükrözi.

Mindezek ismeretében a bennható igék (2) alatt bemutatott argumentumszerkezetéhez olyan mondattani szerkezetet rendelek, amelyben a lexikális ige, miután

szabályosan, a VP fejében generálódott (8a), felmegy a v fejbe, ott összekapcsolódik a könnyű igével [V + KÖNNYŰ IGE], s létrehozza a (8b) alatti felszíni struktúrát:

- (8) a) [_{VP} NP [_V CSELEKSZIK [_{VP} V]]]
 b) [_{VP} NP [_V [V_i + CSELEKSZIK] [_{VP} t_i]]]

A tárgyas igék (6) alatti argumentumszerkezetéhez pedig, a fentiek értelmében a (9b) alatti többszintű felszíni mondattani szerkezet tartozik:

- (9) a) [_{VP} NP [_V OKOZ [_{VP} V NP]]]
 b) [_{VP} NP [_V [V_i + OKOZ] [_{VP} t_i NP]]]

A mediálisok esetében, mivel argumentumszerkezetükből hiányzik az agensi argumentum (3), nem beszélhetünk többszintű mondattani szerkezetéről. Ebből kifolyólag nincs [V + KÖNNYŰ IGE] összekapcsolódás sem, s a kiinduló és a felszíni mondat szerkezet egyformán néz ki:

- (10) [_{VP} [_V NP [_V V]]]

4. Néhány megjegyzés a *-(t)At* képzőről. – A magyar nyelvben, bár története során viszonylag sok műveltető igeképző alakult ki benne, ma egyetlen egy produktív képző létezik, a *-(t)At* képző. A *-(t)At* képző leglényegesebb tulajdonsága, hogy az alapige argumentumszerkezetéhez egy agensi argumentumot ad hozzá (ez a képesség az improduktív műveltető képzőinknél is megvan). Ez arra utal, hogy a szóban forgó képző saját vonzattal rendelkezik:

- (11) a) *Péter sétál.*
 b) *Mari sétáltatja Pétert.*
 (12) a) *A diákok dolgozatot írnak.*
 b) *A tanár dolgozatot írat (a diákokkal).*

A műveltető képzőnek, illetve a műveltetés mechanizmusának két elemzési módja lehetséges. Az egyik ALEX ALSINÁTÓL ered (1992.). ALSINA tipológiailag különböző nyelvek műveltető szerkezeteit vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a morfológiailag képzett műveltető igék képzője valójában két üres helytel rendelkező predikátum, hiszen okozó és okozott esemény között fennálló relációt fejez ki. Ebben a megközelítésben a mi *-(t)At* képzőnk kétargumentumú predikátum. Argumentumszerkezetének egyik üres helyét saját agensi vonzata tölti ki, a másikat egy predikátum szintű, tehát vP típusú direkt belső argumentum:

- (13) *-(t)At* $\langle NP_{agens} \langle predikátum \rangle \rangle$

Mondattani szerkezete pedig, attól függően, hogy bennhatóhoz vagy tárgyias igéhez járul, a következő:

(14) a) *Mari sétáltatja Pétert.*

b) [_{VP} Mari [_V [sétál_i + -(t)At] [_{VP} Péter [_V t_i [_{VP} t_i]]]]]

(15) a) *A tanár dolgozatot írat (a diákokkal).*

b) [_{VP} a tanár [_V [ír_i + -(t)At] [_{VP} a diákok [_V t_i [_{VP} dolgozatot [_V t_i]]]]]]]

Ezek azonban még nem végső struktúrák. A bennható ige esetében (14) a felső vP feje, illetve az ott található [V+ -(t)At] komplexum, amely azáltal jön létre, hogy a lexikális ige szükségszerűen hozzacsatolódik a könnyű igeként viselkedő műveltető képzőhöz, éppen a lexikális ige helyváltoztatása következtében, patiensis théta-szerrep (és tárgyeset) kiosztására alkalmas. A felső vP, vagyis a képző projekciójának fejében álló összetett szerkezet tehát képes kompozicionálisan théta-jelölni a saját projekciójának bővítményi pozíciójában – azaz a közvetlenül mellette – elhelyezkedő vP agensi argumentumát, létrehozva így a bennható igékből képzett műveltető igék argumentumszerkezetében mindig ott levő második, patiensis argumentumot. Ennek nyomán a kész mondattani szerkezet ilyen:

(16) [_{VP} Mari [_V [sétál_i + -(t)At] [_{VP} Pétert [_V t_i]]]]]

Ez az elemzési mód azonban, azon kívül, hogy feleslegesen bonyolult, amint az a tárgyas igékből alkotott műveltető igék képzése nyilvánvalóvá válik, némi hiányosságtól is szenved. Ebben az esetben ugyanis a mondattani szerkezet, amint az a (17) alatt látható is, három argumentumot tartalmaz: egyet a felső Spec,vP-ben, vagyis a képző projekciójának specifikálójában, kettőt az alsó vP-ben, az alapige projekciójában, ugyanakkor szerkezeti esetből csak kettő van (tárgyeset és alanyeset). Emiatt arra kényszerülünk, hogy az alapige agensét (az alsó vP specifikálójában generálódott összetevőt) eszközhatározói esettel lássuk el:

(17) [_{VP} a tanár [_V [ír_i + -(t)At] [_{VP} dolgozatot [_V t_i ([_{AdvP} a diákokkal)]]]]]]]

A fenti probléma a predikátumkompozíciós elemzésben nem jelentkezik. Ezt az elemzést a -(t)At képző két sajátosága sugallja. Az egyik a már említett argumentumszerkezet-bővítési képessége. A másik sajátosság a következő: mivel a műveltető képző az 'okoz', illetve a 'tétet' jelentést viszi be a műveltető ige jelentésébe, gyakorlatilag az OKOZ, illetve a TÉTET könnyű ige megtestesítője, ezért kijelenthető róla, hogy a műveltető szerkezetben ugyanolyan szerepet tölt be, mint amelyet a könnyű ige a többszintű frázisszerkezetben. Ha pedig a könnyű ige megnyilvánulásának tekinthető, akkor felvehető az alapige felső, vP-projekciójának fejében. Ennek köszönhetően ebben az elemzésben nincs szükség egy, a műveltető képzőt és agensi argumentumát tartalmazó külön vP-projekcióra. E miatt a két tulajdonsága miatt tehát a magyar produktív műveltető képzőt kézenfekvőbb a predikátumkompozíció keretében elemezni: azt feltételezni, hogy a műveltető ige képzések a saját agensi argumentuma és az alapige argumentuma(i) egyetlen vP-ben (más szóval predikátumban) kapcsolódnak össze. Ennek során a bennható vagy a tárgyas alapige vP-projekciója úgymond újracímkeződik tárgyas vP-vé. A predikátumkompozíciós módszerrel azonban a műveltető képzőnek nemcsak az a vonása aknázható ki,

hogy könnyű igeként viselkedik, hanem egyúttal elkerülhető az ALSINA-féle elemzés egy köztes stádiumában (14b, 15b) adódó alanymegkettőzés, tekintettel arra, hogy ebben a projekcióban csak két argumentumhely van, egy a Spec,vP-ben, egy a VP-ben, s ez nem változik.

Nézzük meg ezután, hogyan néz ki a műveltető igeképzés predikátumkompozíciós levezetése. Alapesetben, vagyis bennható igéből képzett műveltető ige predikátumkompozíciós előállításakor a $-(t)At$ az alapige vP-projekciójának v fejébe kerül, ahol összekapcsolódik az odamozgott lexikális igével. Ennek során az alapige vP-projekciója újracímkeződik tárgyias ige vP-projekciójaként. A létrejött új többszintű mondattani szerkezet VP-jének üres specifikálói pozícióját, azaz a tárgy helyét az alapige agensi argumentuma foglalja el – vagyis ezáltal előáll a bennható igéből képzett műveltető ige argumentumszerkezetében mindig megtalálható második, patiens argumentum, illetve a mondattani szerkezetben megtalálható tárgy:

(18) a) *Mari sétáltatja Pétert.*

b) $[_{VP} \text{ Mari } [_{V'} \text{ [sétál}_i \text{ + } -(t)At] } [_{VP} \text{ Pétert } [_{V'} \text{ t}_i]]]$

A tárgyias igéből képzett műveltető ige is egyszerűbben elemezhető annak ellenére, hogy ebben a képzésben három, tehát eggyel több argumentummal találkozunk. A folyamat ugyanis csak annyiban tér el az előbb leírttól, hogy ekkor az alapige agensének nem jut hely az argumentumok között, hiszen a képző úgymond kiszorítja a helyéről, ezért szabad határozóvá fokozódik le:

(19) a) *A tanár dolgozatot írat (a diákokkal).*

b) $[_{VP} \text{ a tanár } [_{V'} \text{ [ír}_i \text{ + } -(t)At] } [_{VP} \text{ dolgozatot } [_{V'} \text{ t}_i \text{ ([}_{AdvP} \text{ a diákokkal})]]]]]$

Előrebocsátom, a bennható és a tárgyias alapigéjű műveltető képzésre a továbbiakban még visszatérek. A következő részben arra a kérdésre fordítom figyelmem, hogy a $-(t)At$ miért csak vP-hez, úgymint bennhatóhoz és tárgyias igehez járulhat.

A) **Miért nem képezhetünk mediálisból műveltető igtét?**
– A műveltető képző a tétető, illetve az okozó, valamint a ritka megengedő jelentés hordozója, továbbá ő a felelős az okozó, illetve a tétető jelenlétéért a műveltető szerkezetben. Ez azt jelenti, hogy a magyarban lexikalizálódott háromféle műveltető olvasat mindegyikében a képző agensi argumentumáé a főszerep, ugyanis egyrészt a faktitív (tétető) olvasatban elrendeli, hogy az alapige agensi argumentuma tegyen valamit:

(20) a) *A tanító tegnap egész délelőtt olvastatta a gyerekeket.*

b) *Mari nyíratja a fűvet Péterrel.*

Másrészt a kauzatív (okozó) olvasatban az alapige agensét valamely cselekmény végrehajtására készletti:

(21) *A hideg ellenére az edző lefuttatta velük a maratoni távot.*

Harmadrészt pedig a permisszív (engedő) olvasatban engedi az alapige agensét cselekedni:

(22) *A juhász legelteti a nyáját.*

Ezek a funkciók erősen behatárolják azokat az igeosztályokat, amelyekhez hozzákapcsolódhat a *-(t)At*: kizárólag olyan igéből képezhet műveltető igét, amelynek argumentumszerkezete agensi, vagyis cselekvő argumentumot (is) tartalmaz, tehát bennhatóból és tárgyából. Mediálisból általánosságban nem vezethető le műveltető ige, pontosabban: mediális igéhez nem kapcsolódhat hozzá a mai magyar nyelv egyetlen produktív műveltető képzője, a *-(t)At*. Azért csak általánosságban, mert a mediálisok egyik alosztályához, a külső okozású állapotváltozás igékhez hozzákapcsolódhatnak egyéb kauzatív képzők, vagyis ma már improduktív műveltető képzők:

(23) *csorog–csorgat, csöppen–csöppent, pattog–pattogat (kukoricát), ég–éget, robban–robbant, inog–ingat, csökken–csökkent, megdöbben–megdöbbent, dobban–dobbant, serken–serkent*

Tény azonban, hogy a külső okozású állapotváltozás igék (l. LEVIN–RAPPA-PORT–HOVAN 1995.) közül némelyek engedélyezik a mai, produktív *-(t)At* képzőt:

(24) *változik–változtat, pattog–pattogtat, kopik–koptat*

Ilyenkor a képző agensi argumentuma előidéző valamilyen, az alapige patien-sén végbemenő jelenséget:

(25) a) *Vízzé változtatta a bort.*

b) *A csikós sokáig pattogtatta az ostort.*

c) *Az iroda ügyfelei az évek során fényesre koptatták a lépcsőket.*

Habár a kauzatív igealakok vizsgálatára nem térek ki, nem tartom feleslegesnek néhány mondatban felvázolni, mi lehet az oka annak, hogy annak ellenére, hogy a mediálisok argumentumszerkezetében nincs agens, mégis némelyikükből képezhetünk műveltető igét.

Ez a képzés azért lehetséges, mert a külső okozású állapotváltozás igék esetében feltételezünk egy specifikálatlan külső okozót (l. LEVIN – RAPPAPORT HOVAN 1995.), amely lehetővé teszi a műveltető képző számára, hogy összekombinálódjon a mediális ige argumentumszerkezetével, egyszóval hatására az alapige VP-je predikátumkompozícióban újracímkeződik tárgyias vP-ként:

(26) a) [_{VP} NP [_{V'} V]]

b) [_{VP} NP [_{V'} [V_i + -(t)At] [_{VP} NP [_{V'} t_i]]]]

Erre a képzésre jellemző, hogy egyrészt a mediális ige *patiensi* argumentuma a műveltető ige argumentumszerkezetében is *patiens* marad, másrészt, hogy a képző agensi argumentuma élettelen is lehet:

- (27) a) *Robban a bomba.*
 b) *A terrorista bombát robbant.*
 (28) a) *Mari megdöbbsent.*
 b) *A hír megdöbbsentette Marit.*

Annak alapján, hogy a mediális ige argumentuma és a belőle képzett műveltető ige direkt belső argumentuma egyaránt *patiens*, megkockáztatható az állítás, miszerint a magyarban vannak olyan mediálisok, amelyek kauzatív alternációban vesznek részt. Ez az alternáció azonban különbözik például az angolban ismerttől (*The boy broke the window* 'A fiú betörte az ablakot' → *The window broke* 'Betört az ablak'), mert itt nem a tárgy/műveltető ige az alaptag, hanem a mediális/tárgyatlan, hiszen nem a mediális alak vezethető le a detranzitívizációval, tehát a vP-projekció törlésével, hanem a tárgy áll elő képzéssel: a képző vP-projekciójának a mediális VP-hez való hozzákapcsolódásával, lényegében egy okozónak (kauzatív fejnek) a hozzáadásával.

5. Bennható igékből képzett műveltető igék. – Amint azt az előző részben kifejtettem, a bennható igékből képzett műveltető igék predikátumkompozíció révén jönnek létre, vagyis úgy, hogy a képző argumentumát és az alapige argumentumát egyetlen vP-projekcióban kombináljuk össze. Ez a séma azonban csak a bennható igékből képzett szabályos műveltető igealak képzése során az alapige argumentumszerkezetében kiváltott folyamatokat írja le. Azért használok a szabályos jelzőt, mert a magyar műveltető igékkel foglalkozó újabb keletű szakirodalom felhívja a figyelmet arra, hogy a tárgyatlan igék egy bizonyos csoportja „a tárgy- és eszközesetű műveltetést egyaránt megengedik, azaz a *dolgoztat*-ot és a hozzá hasonlóan viselkedő igéket: (17) *beleegyeztet* vki/vkivel vmibe, *beszámoltat* vkit/vkivel vmiről, *beszéltet* vkit/vkivel vmiről, *bicikliztet* vkit/vkivel, *csónakáztat* vkit/vkivel, *diétáztat* vkit/vkivel, *dolgoztat* vkit/vkivel, *elgondolkodtat* vkit/vkivel vmiről, *elnököltet* vkit/vkivel, *előfizettet* vkit/vkivel vmire, *hazagyalogoltat* vkit/vkivel, *imádkoztat* vkit/vkivel, *kocsikáztat* vkit/vkivel, *köhögtet* vkit/vkivel, *(át-, be-)költöztet* vkit/vkivel vhová, *lemond*at vkit/vkivel vmiről, *letérdeltet* vkit/vkivel, *nevettet* vkit/vkivel, *nyilatkoztat* vkit/vkivel vmiről, *odautasztat* vkit/vkivel vhová, *pályáztat* vkit/vkivel vmire, *sétáltat* vkit/vkivel, *üléseztet* vkiket/vkikkel, *versenyeztet* vkit/vkivel” (NEMESI 2003: 18).

Ez a megállapítás, bár alapjában véve helyes, több pontosításra szorul. A felsorolt igék argumentumszerkezeteit vizsgálva nyilvánvalóvá válik, hogy nem mindegyikük bennható: a *hazagyalogol*, *(át-, be)költözik*, *odautazik* célra irányuló mozgásigék és a térbeli elhelyezkedést kifejező *letérdel* mediálisok egy-egy alosztályát képviselik (l. LEVIN–RAPPAPORT HOVAV 1995.). A mozgásigékre és a térbeli elhelyezkedést kifejező igékre ugyanis egyaránt jellemző, hogy alanyuk agensi és *patiensi* jegyekkel egyaránt rendelkezik, vagyis nemcsak okozza, hanem el is szen-

vedi a cselekvést. Abban az esetben, amikor az agensi jegyek vannak túlsúlyban, vagyis ha mozgásmódot, illetve helyzetben levést kívánunk velük kifejezni, akkor bennhatókként viselkednek. Ha viszont célra irányuló mozgást, illetve állapotváltozást jelölnek, akkor az alany patiens-i vonásai kerülnek előtérbe (mivel irányított változáson megy keresztül), vagyis mediálisoknak számítanak. Mediálisként mindig igekötősek, tudniillik terminatív elemmel bővülnek abból kifolyólag, hogy a patiens határolt helyváltozását jelölik (lásd É. KISS 2004.). Az pedig, hogy – a szabállyal ellentétben – ezeknek a mediálisoknak (*hazagyalogol, (át-, be-)költözik, odautazik, letérdel*) van műveltető alakjuk, azzal magyarázható, hogy ők igekötő nélkül bennható igéknek számítanak. Az ezekből a bennhatókból képzett szabályos műveltető alak argumentumszerkezete (pl. *térdeltet valaki valakit*) megmarad az igekötős, mediális alapigéjű változatban is (*letérdeltet valaki valakit*).

Visszatérve a vizsgált igékhez: a bennható igék ugyancsak tovább osztályozhatók – megkülönböztethetők közöttük inkorporálódott patiens argumentumú bennhatók (*biciklizik, csónakázik, dolgozik, imádkozik, kocsikázik*) és olyanok is, amelyek azonosak a KÁROLY SÁNDOR-féle intranszitiv kiható igékkel (KÁROLY 1967: 196); a továbbiakban ezeket az igéket tárgyatlan kihatóknak nevezem:

(29) *beleegyezik, beszámol, diétázik, elgondolkodik, elnököl, előfizet, lemond, nyilatkozik, pályázik*

A) Tárgyatlan kiható igék a műveltetésben. – A bennható igék e sajátos alcsoportját képező igék vP-projekciója a *-(t)At* műveltető igeképző hatására a predikátumkompozíció során ugyanúgy újracímkeződik tárgy-as vP-ként, mint ahogyan a *beszél, sétál, nevet* igéké. Tehát a tárgyatlan kiható igék argumentumszerkezetében agensi tematikus szereppel bíró argumentum a műveltető szerkezetben patiens lesz. Ez a patiens alapesetben a felszínen tárgyesetet kap, ugyanakkor NEMESI (2003.) szerint megtörténhet az is, hogy eszközesetbe kerül (bár véleményem szerint utóbbi alakban gyakran megkérdőjelezhető a képződmény grammatikussága, vö. **elgondolkodtat valakivel valamiről*). Az eszközeset-adás lehetősége annak tudható be, hogy ezeknek az igéknek van belső argumentumuk, csak az a mondattani szerkezetben nem tárgyesetű, hanem határozói esetű lesz. Ennek alapján a tárgyatlan kiható igékhez ilyen felépítésű argumentumszerkezetet rendelnek:

(30) V $\langle\langle NP_{agens}, NP_{patiens} \rangle\rangle$

Úgy látszik tehát, hogy helyhatározó, lényegében határozói esetű patiens esetén választható, hogy az adott argumentumot direkt vagy indirekt belső argumentumként kezeljük-e az argumentumszerkezetben. Ha az első lehetőség áll fenn, akkor a műveltető szerkezetben a tárgyatlan kiható ige alanyából nem lehet direkt belső argumentum, tehát tárgy, hanem csak szabad határozó (31). Ellenben, ha a helyhatározót indirekt belső argumentumként elemezzük, akkor az eredeti alanyból létrehozhatunk direkt belső argumentumot (32a):

- (31) *Az ülésen a pártelnökkel elnökölttettem.*
 (32) a) *A tanár elgondolkodtatott minket a feladaton.*
 b) *A feladat elgondolkodtatott minket.*

Megjegyzem, hogy a (32b) alatti példában az igének nincs belső argumentuma: belőle lett az okozó, más szóval a műveltető képző alanya – vagyis ugyanúgy, mint a bennható igék esetében, itt is az eredeti alanyból belső argumentum lett.

B) Tárgyas igékként is viselkedő bennható igefélék. – A magyarban létezik a bennható igéknek egy csoportja, amelyik tárgyias igeként is viselkedhet. Megfigyelhető ugyanis, hogy némelyik bennható igének ún. inkorporálódott patiens argumentuma van. Ilyenek például a

- (33) „...*megreggelizett/megebédelt/megkávézott/meguzsonnázott/megvacsorázott*” (É. KISS 2004: 26), *biciklizik, csónakázik, kocsikázik, dolgozik, imádkozik.*

A *megreggelizik, megebédel, megkávézik, meguzsonnázik, megvacsorázik, biciklizik, csónakázik, elnököl, kocsikázik, dolgozik, imádkozik* főnévből képzett igék rendelkeznek egy olyan patiens argumentummal, amely az ige logikai tárgyaként értelmezhető, amelyet az ige morfológiailag tartalmaz; a műveltető igeképzés előhívhatja ezt az ún. inkorporálódott argumentumot (l. még (37)):

- (34) a) *Éva megreggelizteti Marival [a reggelit/a müzlit].*
 b) *Az üzemvezető ledolgoztatta a munkással [a dolgot /a kiosztott feladatot].*

E sajátos patiens argumentum a műveltető képzés során nem mindig realizálódik a felszínen, az inkorporálódott patiens argumentumú bennható igefajtából ugyanis kétféleképpen képezhetünk műveltető igét.

Az egyik mód az, amikor a műveltető ige argumentumszerkezetében az alapige agenséből lett patiens jelenik meg. Ekkor tehát ezek az igék bennhatókként viselkednek:

- (35) a) *Éva megreggelizteti/megebédelteti/meguzsonnáztatja/megvacsoráztatja Marit.*
 b) *Az üzemvezető éhbérért dolgoztatja a munkást.*
 c) *A hívők imádkoztatják a papot.*

Ha ezek az igék bennhatókként működnek, akkor ez arra utal, hogy a *-(t)At* nem hívta elő a láthatatlan, az igébe foglalt patiens argumentumot. Ennek az a következménye, hogy a műveltető igealak képzése során betöltetlen marad a vP alsó, VP-projekciójának specifikálója. Mivel azonban argumentumpozíció nem maradhat üresen, azt az alapige agense foglalja el. A predikátumkompozíciós elemzés értelmében tehát az inkorporált patiens argumentumú bennható igékből képzett műveltető igékhez az alábbi mondattani szerkezet tartozik:

- (36) a) igekötőtlen igéből képzettekhez: [_{VP} NP [_{V'} [V_i + -(t)At] [_{VP} NP [_{V'} t_i]]]]
b) igekötős igéből képzettekhez: [_{VP} NP [_{V'} [[AdvP_i + V]_j + -(t)At] [_{VP} NP [_{V'} [V t_j [AdvP t_i]]]]]]]]

Az inkorporálódott patiensi argumentumú bennhatóknál lehetséges másik műveltető igeképzési mód esetében nem az alapige agenséből lesz a műveltető ige patiense, hanem az inkorporálódott patiensi argumentum jelenik meg ebben a szerepben, az alapige agense viszont szabad határozói szerepet kap. Vagyis ilyenkor ezek a bennható igék tárgyias ige módjára viselkednek:

- (37) a) *Éva megreggelizeti Marival a reggelit/a müzlit.*
b) *Éva megebédelteti Marival az ebédet/a tegnapi maradékot.*
c) *Éva meguzsonnáztatja Marival az uzsonnát/a palacsintát.*
d) *Éva megvacsoráztatja Marival a vacsorát/a tejberizst.*
e) *Az üzemvezető ledolgoztatta a munkással a dolgot/a kiosztott feladatot.*
f) *A hívők imádkoztatják a pappal az imát.*

Persze, az inkorporálódott patiensi argumentumot nem lehetséges minden ilyen bennható igeféléből „kicsalni”: a *biciklizik, csónakázik, elnököl, kocsikázik* például nem engedélyez ilyen műveletet, a *megkávézik* igéből pedig olyan szerkezetek jönnek létre, amelyek elfogadhatósága kérdéses:

- (38) a) *?Éva megkávéztatta Marit.*
b) *??Éva megkávéztatta Marival a kávé.*

Megfigyelhető továbbá az is, hogy azok között a bennható igék között, amelyeknek inkorporálódott patiense nem hívható elő, van olyan, amelynek agense a mondatban nemcsak tárgyként, hanem szabad határozó formájában is megjelenhet:

- (39) a) *Tegnap a parkban bicikliztettük Pétert.*
b) *Tegnap a parkban bicikliztettem Péterrel.*

6. A tárgyias igék argumentumszerkezete a műveltetésben. – A) Nyelvünkben a tárgyias igéből képzett műveltető igék esetében az alapige agense a felszínen nem patienseként, hanem szabad határozóként fordulhat elő, de gyakrabban implicit marad:

- (40) a) *Péter levelet ír.*
b) *Mari levelet írat (Péterrel).*
(41) a) *Mari kalácsot süt.*
b) *Péter kalácsot süttet (Marival).*

A tárgyias igéből történő műveltető igeképzés során, amint azt a 4. pont alatt már leírtam, a műveltető képző agensi argumentuma a tárgyias alapige argumentumaival egyetlen vP-projekcióban kombinálódik össze. A képzőt a v fejen vesszük

fel, ahol az összekapcsolódik az odamozgott lexikális igével. A *-(t)At* saját agensi argumentumát viszi be a Spec,vP-be, kiiktatva ezáltal az alapige agensét. Mivel az argumentumszerkezetben több hely nincs, a tárgyas alapige agense a felszínen szabad határozóként (eszközhatározóként) jelenik meg, esetleg implicit marad. A *patiensi* argumentum ellenben megtartja eredeti argumentumszerkezetbeli helyét (és tematikus szerepét). A predikátumkompozíció során a tárgyas alapige vP-projekciója újracímkeződik egy újabb tárgyas vP-projekcióként. Ezáltal létrejön a következő mondattani szerkezet:

(42) [_{VP} NP [_v [_V + -(t)At] [_{VP} NP [_v t_i ([_{AdvP} NP)]]]]]]

Felmerülhet a kérdés, hogy a magyarban a tárgyas ige agense miért csak szabad határozóként jelenhet meg a mondatban, és miért nem lehet belőle tárgy? Feltételezésem szerint ennek magyarázata a tárgyas ige *patiensi* argumentumában keresendő. Mivel a műveltető képzés nem érinti a tárgyas ige *patiens*-ét, vagyis az ige utáni argumentumpozíció nem szabadul fel, a feleslegessé váló agens nem helyezhető el, ezért szabad határozóvá fokozódik le.

A tárgyas igékből képzett műveltető igealakok alaposabb vizsgálata hamar világossá teszi azonban, hogy képzési mechanizmusuk előbb említett leírása túl erős, felfedezhetőek ugyanis olyan sajátosságok is, amelyek azt bizonyítják, hogy a) bizonyos tárgyas igék argumentumszerkezetéből törölhető a *patiensi* argumentum – ezek az igék bennható igékként is viselkedhetnek; b) vannak olyan tárgyas igék is, amelyek argumentumszerkezete implicit *patiensi* argumentumot tartalmaz; az ilyen *patiensi* argumentum a mondattani szerkezetben választhatóan realizálódhat, maradhat implicit, de meg is jelenhet felszínen – ebben az esetben kizárólag szabad határozóként (eszközhatározóként).

B) *Implicit* *patiensi* argumentumú tárgyas igék. – A tárgyas igék többségére – az olyanokra, mint például a *főz, mos, vasal, fest, süt, ír, tanul, varr, játszik, rajzol, takarít* – igaz az, hogy agensi argumentumuk a műveltető igealak argumentumszerkezetében akkor sem jelenhet meg *patiens*ként, ha argumentumszerkezetükből (látszólag) hiányzik a *patiens*. Ilyen példákra kell gondolni:

(43) a) *Mari főz.*
b) **Péter főzeti Marit.*

(44) a) *Mari vasal.*
b) **Péter vasaltatja Marit.*

E jelenség magyarázata a kérdéses tárgyas igék *patiens*-ének azon képességében rejlik, hogy bizonyos feltételek mellett implicit maradhat (az efféle tárgyas igék elemzését l. KIEFER 2000.). Implicitnek minősül minden olyan *patiens*, amely a tárgyas ige argumentumszerkezetében jelen van, de ha a közlés szempontjából irreleváns, akkor realizálatlan marad, ugyanakkor jelenlétére grammatikai bizonyítékok utalnak. Ennek értelmében ezekről a tárgyas igékről azt állítom, hogy argumentumszerkezetükben mindig ott van a *patiens*, vagyis semmilyen körülmény között nem

törölhető onnan, legfeljebb nem hangzik mindig.¹ Ebből kifolyólag az ilyen tárgyias igék agense azért nem jelenhet meg patientsként a műveltető ige mellett, mert argumentumszerkezetében betöltött a patientsi pozíció, így a felszínen csak szabad határozóként realizálódhat. A magyarban tehát léteznek implicit patientssel rendelkező tárgyias igék, amelyeknek az a jellemző vonása, hogy agensi argumentumuk a felszínen csak eszközesetű szabad határozóként jelenhet meg. Ezt a következő példák illusztrálják:

- (45) a) *Mari [ebédet] főz.*
 b) **Péter főzeti Marit.*
 c) *Péter [ebédet] főzet (Marival).*
 (46) a) *Mari vasal [egy inget].*
 b) **Péter vasaltatja Marit.*
 c) *Péter [egy inget] vasaltat (Marival).*

C) Bennható igékként is viselkedni képes tárgyias igék. – A műveltetésnek az igék szerkezeti felépítését figyelembe vevő vizsgálata a tárgyias igeosztály egy további sajátosságát tárja fel. A tárgyias igékből képzett műveltető igealakok alapigéinek argumentumait elemzve nyilvánvalóvá válik ugyanis, hogy vannak olyan tárgyias igék, amelyek képesek kétféleképpen viselkedni:

- (47) a) *Mari énekel egy dalt.*
 b) *Péter énekeltet egy dalt (Marival).*
 c) *Péter énekelletti Marit.*
 (48) a) *Péter verset olvas.*
 b) *Mari verset olvastat (Péterrel).*
 c) *Mari olvastatja Pétert.*

Ezek a tárgyias igék a) követhetik a tárgyias igékre jellemző szabályos mintát: agensük a műveltető ige mellett a felszínen szabad határozóként, patientsük pedig tárgyként jelenik meg (47b, 48b); b) követhetnek egy szabályos bennható mintát is, mert az ilyen igék jelölhetnek pusztán cselekvést, tevékenységet is, illetve valamire irányuló cselekvést is; ilyenkor patientsük teljességgel törölődhet (47c, 48c).

¹ Azokat a körülményeket, amelyek között a patientsi argumentum implicit maradhat, nem vizsgálom, mert ez nem témája a cikknek, és viszonylag sok tanulmány is foglalkozik a kérdéssel (lásd NÉMETH T. ENIKŐ, Implicit argumentumok pragmatikai szempontból. In: BÜKY LÁSZLÓ–MALECZKI MÁRTA szerk., A mai magyar nyelv leírásának módszerei 3. JATE, Szeged, 1998. 281–98; NÉMETH T. ENIKŐ, Occurrence and identification of implicit arguments in Hungarian. *Journal of Pragmatics* 32. 2000: 1657–82; NÉMETH T. ENIKŐ, Implicit argumentumok a magyarban: előfordulásuk módjai és azonosításuk lehetőségei. In: KENESEI ISTVÁN szerk., Igei vonzatszerkezet a magyarban. Osiris, Budapest, 2000. 197–252; NÉMETH T. ENIKŐ – BIBOK KÁROLY, Az alanyi és a tárgyias ragozás szerepe az igei tárgyi argumentumok elhagyhatóságában. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – BÁNRÉTI ZOLTÁN – E. KISS KATALIN szerk., Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Osiris, Budapest, 2001. 78–96; stb.).

7. Összefoglalás. – Cikkemben bemutattam, hogy a műveltető szerkezeteknek csupán az igei argumentumszerkezetek sajátosságait figyelembe vevő elemzése több, eddig nem vagy nem megfelelően feltárt kérdésre adhat választ. – Az argumentumok viselkedése alapján először is kijelenthető, hogy a *-(t)At* nem „csak” képző, hanem saját agensi argumentummal, azaz alannyal rendelkező képző. – Bemutattam, hogy a háromféle igeosztály argumentumszerkezeteinek felépítése alapján meghatározható, hogy melyek azok az igék, amelyek részt vehetnek a műveltető képzésben: csak bennhatókból és tárgyias igékből képezhetünk műveltető igéket, mivel csak ezeknek az igefajtáknak van agensi argumentumuk, s ez az egyetlen olyan argumentum, amelyet a képző saját agense valamilyen cselekmény elvégzésére készíthet. – A műveltető igealakok vizsgálata rámutat arra is, hogy mind a bennható, mind a tárgyias igeosztályban vannak olyan kisebb-nagyobb csoportok, amelyek a várttól eltérő viselkedést mutatnak, azaz e két igeosztály korántsem egységes. A cikkben ugyanis az argumentumaiknak a műveltetésben tanúsított viselkedése alapján a következő műveltető igeosztályokat különböztettem meg:

1. Bennható igékből képzett műveltető igék (*x sétál → y sétáltatja x-et*):

a) tárgyatlan kiható igékből képzett műveltető igék: *x előfizet valamire → y előfizettet x-szel valamire*;

b) inkorporálódott patiensi argumentumú (tárgyas igeeként is viselkedő) bennható igékből képzettek: *x megreggelizik → y megreggelizteti x-et* vagy *y megreggelizteti x-szel a reggelit*.

2. Tárgyas igékből képzett műveltető igék (*x ír valamit → y irat valamit x-szel*):

a) implicit patiensi argumentumú tárgyias igékből képzettek: *x főz [valamit] → y [valamit] főzet (x-szel)*;

b) bennható igeeként is viselkedő tárgyias igékből képzettek: *x énekel valamit → y énekeltet valamit (x-szel)* vagy *y énekelteti x-et*.

A hivatkozott irodalom

A' Magyar Nyelv Rendszere. Magyar Tudós Társaság, Pest, 1846.

ALSINA, ALEX 1992. On the argument structure of causatives. *Linguistic Inquiry* 23: 517–55.

CHOMSKY, NOAM 1981. Lectures on government and binding. Foris Publications, Dordrecht.

CHOMSKY, NOAM 1995. The minimalist program. MIT Press, Cambridge, Mass.

CHOMSKY, NOAM 1998. Minimalist inquiries: the framework. MIT Press, Cambridge, Mass.

E. ABAFFY ERZSÉBET 1978. A mediális igeokról. *Magyar Nyelv* 280–93.

É. KISS KATALIN 2004. Egy igeekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 15–43.

KÁROLY SÁNDOR 1967. A magyar tárgyatlan–tárgyas igeeképzők. In: TELEGDI ZSIGMOND szerk., Általános nyelvészeti tanulmányok V. Akadémiai Kiadó, Bp. 189–218.

KIEFER FERENC 2000. Jelentéselmélet. Corvina, Bp.

KOMLÓSY ANDRÁS 2000. A műveltetés. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Bp. 215–92.

LARSON, RICHARD K. 1988. On the double object construction. *Linguistic Inquiry* 19: 335–91.

LARSON, RICHARD K. 1990. Double objects revisited: Reply to Jackendoff. *Linguistic Inquiry* 21: 589–632.

- LEVIN, BETH – RAPPAPORT HOVAV, MALKA 1995. Unaccusativity: At the syntax-lexical semantics interface. MIT Press, Cambridge, Mass.
- MGr. = KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2003. Nyelvi szintek interakciója a műveltetésben: milyen jelentést hordoznak az alternatív esetragok? Magyar Nyelv 9–25.
- PERLMUTTER, DAVID 1978. Impersonal passives and the unaccusative hypothesis. In: Proceedings of the fourth annual meeting of the Berkeley Linguistics Society. Berkeley Linguistics Society – University of California, Berkeley. 157–89.
- SZVORÉNYI JÓZSEF 1861. Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra. Pest.
- WILLIAMS, EDWIN 1980. Predication. Linguistic Inquiry 11: 203–38.
- WILLIAMS, EDWIN 1981. Argument structure and morphology. The Linguistic Review 1: 81–114.

BENE ANNAMÁRIA

The role of argument structure in the derivation of causative verb forms

The author suggests that an analysis of causative constructions relying solely on the argument structure of the verbs involved may resolve a number of problems that have not been (satisfactorily) resolved so far. On the basis of the behavior of arguments it can be stated, first of all, that causative *-(t)At* is not a „mere” derivational suffix in Hungarian, but rather, a derivational suffix that has its own agentive argument, its subject. The argument structures of the three classes of verbs, unergative (agentive intransitive), unaccusative (non-agentive intransitive, ‘middle’), and transitive, make it possible to determine which verbs may participate in causative derivation: only unergatives and transitives may be input to causativization, since only these types of verbs have an agentive argument, the only argument type that can be made by the agent of the suffix to perform some action. An investigation of causative verb forms additionally reveals that both the unergative and the transitive class include smaller or larger subgroups that exhibit unexpected behavior – that is, those two classes are far from being homogeneous.

ANNAMÁRIA BENE

A cselekvés, törtézés eredményének kifejezésére szolgáló deverbális nomenképzők (a nomen acti képzői)

1. A deverbális főneveket az jellemzi, hogy bennük a névszói fogalom igei jelentéstartalomhoz (cselekményhez stb.) kapcsolódik és a képzés bemenetűl szolgáló ige által kifejezett jelentéstartalmat statikus formában jelölik. A deverbális főnévképzők az alábbi főjelentéseket hozhatják létre: a) cselekvés, törtézés; b) a cselekvés, törtézés eredménye; c) a cselekvés, törtézés tárgya; d) a cselekvés eszköze; e) a cselekvő maga; f) a cselekvés helye.

A képzők a főjelentések mellett gyakran többféle jelentésárnyalat hordozói is lehetnek, pl. mellékjelentésként utalhatnak a) a cselekvés idejére, b) a cselekvés mértékére, c) állapotra, d) jelenségre stb. Mivel deverbális névszóképzés esetén gyakran fordul elő a fentebb említett fő- és mellékfunkciók keveredése, a deverbális névszóképzők általában poliszém formánsok.

Tekintsük át azokat a deverbális nomenképzőket, amelyekkel megalkotott derivátumok a bázisige által jelölt cselekvés eredményét fejezik ki.

2. Képzők, amelyeknek a 'cselekvés, történéis eredménye' a fő jelentésük:

Képzők	Produktív	Gyakori	Példák
<i>-At</i>	–	+	<i>adat, dolgozat, füzet, kereset, kötet, kövezet, vonat</i>
<i>-(V)mÁny</i>	+	+	<i>adomány, festmény, tanulmány, tudomány, vetemény</i>
<i>-vÁny</i>	+	–	<i>ásvány, emelvény, kérvény, maradvány, utalvány</i>
<i>-ék</i>	–	–	<i>habarék, jegyzék, keverék, maradék, töredék, vegyülék</i>
<i>-(A)dék</i>	–	–	<i>fonadék, hasadék, ivadék, nemzedék, szándék, váladék</i>
<i>-(A)lék</i>	–	–	<i>főzelék, moslék, tartalék, toldalék, töltelék, zúzalék</i>
<i>-(A)ték</i>	–	–	<i>érték, hagyaték, mérték, nyomaték</i>
<i>-omás</i>	–	–	<i>áldomás, hallomás, látomás, tudomás</i>
<i>-(A)tAl</i>	–	–	<i>étel, hivatal, hitel, ital, kivitel, ravatal</i>
<i>-AlOm</i>	–	–	<i>győtrelem, győzelem, kíváncsalom</i>
<i>-dAlOm</i>	–	–	<i>fájdalom, forradalom, hiedelem, irodalom, jövedelem</i>
<i>-Ány</i>	–	–	<i>nyitány, töltény</i>
<i>-Al, -Ál</i>	–	–	<i>fonál, fedél, huzal, vonal</i>
<i>-Ály</i>	–	–	<i>apály, dagály</i>
<i>-Óka</i>	–	–	<i>hajtóka, mondóka</i>
<i>-cs</i>	–	–	<i>habarcs, tekercs</i>
<i>-Ár</i>	–	–	<i>fűzér</i>

A felsorolt képzők döntő többsége a mai nyelvben már nem termékeny. Kivételt csak az *-At*, *-mÁny*, *-vÁny* formánsok jelentenek. Termékenynek ugyan már ezek is alig-alig mondhatók, de a szóban forgó képzőkkel régebben nagy számban létrehozott derivátumok gyakoriak a mai magyar nyelvben.

A) Az *-At* képző eredetileg cselekvés (nomen actionis) jelentésű volt. A nyelv-történeti adatok tanúsága szerint a XVI. századig olyan termékeny, gyakori képző volt, mint ma az *-Ás*, később azonban visszaszorult: a vele megalkotott derivátumok időközben elavultak vagy kipusztultak. A nyelvújítás még egyszer felelevenítette ezt a formánst, és meglehetősen sok új szót alkotott vele. A fennmaradt *-At* képzős származékok egy része máig megmaradt cselekvés jelentésűnek, pl. *cselekedet*, *gyűlölet*, *halászat*, *szeretet*, *szolgálat*, *vadászat*, de a többség az idők folyamán jelentésváltozáson ment keresztül.

Az *-At* képzőnek ma a 'cselekvés, történéis eredménye' a főjelentése, általában tárgyias ígéken fordul elő. Ha az alapigéket és a belőlük létrehozott származékokat

irány- vagy eredménytárgyasság szempontjából vizsgáljuk, arra a következtetésre juthatunk, hogy az *-At* formáns elsősorban természetesen eredménytárgyat kívánó igei bázisok esetében termékeny, pl. *ajánlat* 'szóban vagy írásban tett közlés, amelyben vki (fel)ajánl vkinek vmit'; *dolgozat* 'értekezés, tanulmány'; *főzet* 'növényből főzéssel készített kivonat'; *fűzet* 'könyvszerűen összefűzött vékony tömb'; *irat* 1. 'ügyirat', 2. 'személyi okirat', 3. 'írást tartalmazó papír, feljegyzés'; *ítélet* 'bírói döntés'; *kövezet* 'út, terület, helyiség kőburkolata'; *vájat* 'szilárd anyagba vájt mélyedés'; *varrat* 'seb széléit összeillesztő öltés(ek)'. Az *-At* formáns persze eredménytárgyat kívánó igei bázisok esetében sem mindig termékeny, pl. **faragat* 'a faragás eredményeként létrejött dísz tárgy, minta' jelentésben, **horgolat* 'a horgolás eredménye' jelentésben. Minderről részletesebben később, a 3. pontban szölok.

A nem eredménytárgyat kívánó tárgyias igei bázissal alkotott származékok szemantikailag általában nem transzparenssek, pl. *mondat*, *nézet*, *olvasat*. Ezek a derivátumok szerintem azért nem vezethetők le az ige és a képző jelentéséből, mert – legalábbis a mai nyelvállapotig lexikalizálódva – nem az igei bázissal jelölt cselekvés eredményét jelölik.

Az *-At* képző néha tárgyatlan igehez is kapcsolódik: ezek a derivátumok mind lexikalizálódott alakzatok, pl. *indulat*, *járat*, *kikelet*, *menet*.

B) A *-(V)mÁny* képző jelentéstörténete minden bizonnyal az *-At* képzővel kapcsolatban fentebb említett fázisokon ment keresztül: eredetileg cselekvést jelentő képző lehetett, majd ezt a jelentést csaknem teljesen elveszítve tipikus eredményképzővé vált (vö. BALASSA–SIMONYI 1895: 494). Ma már nem túl gyakori képző, de még termékenynek tekinthető. Általában eredménytárgyat kívánó igeiken fordul elő, pl. *adomány*, *csatolmány*, *festmény*, *gyártmány*, *gyűjtemény*, *hozomány*, *kiosztmány*, *örlemény*, *rakomány*, *sütemény*, *szállítmány*, *találmány*, *tanulmány*, *tudomány*, *választmány*, *vélemény*, *vetemény*, *vívmány*. Néhány tárgyias igeből képzett derivátum tréfás, lekicsinylő hangulatú jelentéssel rendelkezik, pl. *csinálmány*, *firkálmány*, *íromány*, *készítmény*, *pingálmány*, *szülemény*, *tákolmány*. A *-(V)mÁny* tárgyatlan igein is előfordulhat, pl. *állomány*, *élmény*, *eredmény*, *esemény*, *fejlemény*, *következmény*, *tűnemény*, de ezek a derivátumok lexikalizálódott jelentéssel rendelkeznek.

C) A *-vÁny* képző is még a termékeny, de a nem gyakori képzők közé sorolható. Általában tárgyias igeikhez járul, pl. *ásvány*, *beadvány*, *emelvény*, *faragvány*, *ígérvény*, *kérvény*, *kiadvány*, *látvány*, *utalvány*, de tárgyatlan igeiken is előfordulhat, pl. *állvány*, *ingovány*, *járvány*, *maradvány*, *nyúlvány*. A *-vÁny* képzős származékok között akad néhány személyt jelentő derivátum is, pl. *tanítvány*, *jövevény*, *szökevény*.

3. Képzők, amelyeknek a 'cselekvés, történés eredménye' a mellékjelentésük:

Képzők	Produktív	Gyakori	Példák
<i>-As</i>	–	+	<i>horgolás</i> , <i>írás</i> , <i>kérdés</i> , <i>mondás</i> , <i>tojtás</i> , <i>vallás</i> , <i>vetés</i>
<i>-(A)sÁg</i>	–	–	<i>kívánság</i> , <i>költség</i> , <i>nyereség</i> , <i>tanulság</i> , <i>vereség</i> , <i>vétség</i>
<i>-t</i>	–	–	<i>főzte</i> , <i>napkelte</i> , <i>napnyugta</i>

E képzők közül az alábbiakban az *-As* képző szemantikai vizsgálatával foglalkozom, elsősorban arra a kérdésre keresve a választ, hogyan függnek össze szemantikailag a különböző jelentésű *-As* képzős derivátumok egymással, illetve miént alakulhatott ki a formáns általánosabb, komplex esemény (nomen actionisi) alapvető funkcióból az eredmény (nomen acti) jelentés.

A) A képzők történeti vizsgálata arra enged következtetni, hogy a formánsok – jelentésbeli mozgékonyosságuk következtében – általában nem tartják meg eredeti jelentésüket, hanem más jelentés(eke)t is fölvesznek.

CSÜRI (sic!) azt a jelentésváltozást, amelynek során „egy bizonyos jelentésű szó egymásutáni képzettársulás hatása alatt olyan új jelentést vesz föl, mely a régi jelentéssel viszonyba állítva annak okozataként áll előttünk”, *j e l e n t é s s i k l á s*-nak nevezi (én ritkítottam – H. V. M.; CSÜRI 1918: 10). A jelentéssiklás általában „okról okozatra, cselekvésről annak eredményére (belső tárgyra) való változás”-ként értelmezhető (CSÜRI 1927: 164).

A jelentésstanban e jelenséget ma az érintkezésen alapuló névátvitelek között tartjuk számon (amely kapcsolatba hozható a két fogalom közti térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati kapcsolaton alapuló szóképpel, a metonimiával is). Ezek olyan képzetek, melyek a tudatban gyakran jelentkeznek egyszerre vagy közvetlenül egymás után, így egymást felidézhetik, s ilyenkor az együttes jelentkezés vagy a vélt oki kapcsolat alapján egyiknek a neve a másikra átvivődik.

A vizsgált, cselekvés jelentésű *-As* képzős főnevek csoportjára különösen jellemző a jelentésbeli mozgékonyság: jelentésük gyakran átsiklik a velük asszociációs kapcsolatban lévő más képzetekre, pl. a) a cselekvés eredményére (pl. *vágás*); b) a cselekvés tárgyára (pl. *kötés*); c) a cselekvés helyére (pl. *lakás, szállás*); d) a cselekvés mértékére (pl. *harapás: csak egy harapást kérek, szippantás: add ide a cigit egy szippantásra*); e) állapotra (pl. *feledés*); f) a cselekvőre (pl. *forrás*); g) a jelenségre (pl. *napfogyatkozás*); h) az eszközre (pl. *fojtás* 'a robbanás erejét fokozó tömítés lőfegyverben', *töltés* 'lőszer, lövedék' jelentésben). CSÜRI mindezt a jelentéssiklás jelenségével magyarázza.

B) LACZKÓ az *-As* képzős főnevek morfoszintaxisáról írt hosszú tanulmányában (LACZKÓ 2000: 293–407) az *-As* képzős főnevek 1. a komplex esemény (nomen actionisi); 2. egyszerű esemény; 3. eredmény (nomen acti) és 4. stílus jelentéseit különíti el egymástól. LACZKÓ azt feltételezi, hogy a nomen actionisi főjelentésből konverziós folyamat eredményeként jöttek létre a fentebb felsorolt mellékjelentések, hiszen a magyar nyelvtől sem teljesen idegen a szóképzésnek az a módja, melyben a szó a morfológiai művelet révén csak kategóriáját változtatja meg, alakja változatlan marad (jóllehet a szóképzés általában toldalékolással történik). Úgy véli, hogy a melléknévi igenévből történő melléknévképzéshez hasonlóan (pl. [szórakoztató]PART → [szórakoztató]ADJ) a komplex eseményt jelentő főnevekből is konverziós folyamat eredményeként jöttek létre a 2–4. jelentések (i. m. 335). Így pl. [aláírás]KOMPLEX ESEMÉNY (*A szerződésnek az elnök által való aláírása ünnepélyes külsőségek között történik majd*) → [aláírás]EGYSZERŰ ESEMÉNY (*Az elnök ezt a tollat csak aláírásra használja*); [aláírás]KOMPLEX ESEMÉNY (*Az ünnepélyes aláírásra holnap kerül sor*) → [aláírás]EREDMÉNY (*Az elnök aláírása elmosódott ezen a szerződésen*). A stílus értelmű használat leginkább az egyszerű

esemény jelentésből vezethető le (talán nem is tekinthető különálló jelentésnek) akkor, ha a szövegkörnyezet a tevékenység végrehajtásának módjára irányítja a figyelmet, pl. *Az elnök (alá)írása* ('ahogyan ír') *macskakaparásra emlékeztet* (vö. még *a színész előadása, éneklése, szavalása, evése* stb.).

1. A komplex eseményt jelentő *-As* produktív képző termékenységet mi sem mutatja jobban, mint az, hogy ebben a funkcióban szinte minden igéből (új keletű idegen szavakból és nonszensz igékből is) képezhetünk elvont cselekvést, történést jelentő főnevet: cselekvő igéből, pl. *futás, verés*; szenvedő igéből, pl. *elnyomatás, küldetés, születés*; műveltető igéből, pl. *ásatás, nyomtatás, szemléltetés*; visszaható igéből, pl. *mosakodás, öltözködés*. Az *-As* képzővel kapcsolatban is találkozunk azonban morfológiai megszorítással, amennyiben az *-As* képző nem állhat *-hAt* toldalék után, pl. **tanulhatás, *beszélhetés*. Ható ige csak alkalmilag, kivételesen vesz fel *-As* képzőt, de ezek az alakulatok mind lexikalizálódott jelentéssel rendelkeznek, pl. *láthatás, megélhetés*. A formáns morfológiai értelemben tehát egyértelműen termékenynek, KÁROLY SÁNDOR terminus technicusával kategorikusan produktívnak mondható (KÁROLY 1965: 284), bár bizonyos igitípusok (pl. a statikus jegyűek) esetében gyakran csak potenciális szót hoz létre (jele: #). Ezek is szabályos képzés eredményei ugyan, de szokatlanul hangzanak, és csak ritkán használjuk őket (pl. *#félés, #hivés, #gyűlölés, #szeretés, #tisztelés*). Ilyenkor a komplex esemény jelentést más képzős alakok hordozzák, pl. *félelem, gyűlölet, szeretet, tisztelet*. Az is előfordulhat, hogy a statikus jegyű igékből képzett *-As* képzős derivátumot létező szóként csak lexikalizálódott jelentésben használjuk, pl. *látás* 'látóképesség' (pl. *János elvesztette a látását*) vagy 'látvány' (pl. *Ennek már a látásától is elborzadok*).

2. Az egyszerű eseményt jelentő *-As* képzős derivátumok olyan tipikus, intézményesült eseménynek tekinthető cselekvéseket, tevékenységeket jelölnek, amelyek vagy a) egy adott helyszínhez és/vagy szituációhoz kötődnek, pl. *aláírás* (szerződéskötés), *hivatkozás* (tudományos kutatás), *felszólalás* (értekezlet, konferencia); vagy b) jelöletlen esetben fogalkozásra, jellemző elfoglaltságra, tevékenységtípusra utalnak, pl. *X kézimunkázásából / favágásból / internetezéséből él*. Az egyszerű eseményt jelentő főnevek főnévibb jellegűek a komplex esemény jelentésű derivátumoknál, hiszen más főnevekhez hasonlóan entitást (és nem szituációt) jelölnek. A közönséges főnevekhez hasonlóan lehetnek megszámlálhatók és megszámlálhatatlanok. LACZKÓ hipotetikus példákon mutat rá, hogy mindkét altípus nyitott szóosztálynak tekinthető, amennyiben „az ilyen értelemben használt szavak csoportja újabb elemekkel bővíthet, ha egy kisebb beszédközösségben vagy a teljes beszédközösségben egy bizonyos új, tipikus tevékenységfajta fogalmának a kifejezése szükségessé válik” (i. m. 322). Konverzió eredményeként a komplex jelentésű főnév tehát bármikor felveheti az egyszerű esemény, intézményesült esemény teljes mértékben lexikalizálódott jelentést is.

3. Az *-As* képző a cselekvés eredményének a jelölőjeként (nomen acti) is gyakran fordul elő, bár ma már nem produktív. Az eredményt jelentő főnevek – a predikátum jelentésétől függően – egy esemény elvont vagy konkrét eredményét jelölik:

a) elvont eredményt (vagy eredményként létrejövő állapotot) jelölnek pl. *megdöbbenés* 'megdöbbsent lelkiállapot';

b) konkrét (tárgyasult) eredményt jelölnek, pl. *aláírás* 'vkinek saját kezével aláírt neve', *bemélyedés* 'vmin lévő kisebb-nagyobb mélyedés', *fordítás* 'a lefordított szöveg', *horgolás* 'horgolással készített kézimunka', *idézés* 'hatóság előtti megjelenésre felszólító értesítés', *karcolás* 'karcolt seb', *kidudorodás* 'dudor', *rántás* 'zsírban pírított liszt', *szántás* 'felszántott föld', *tojás* 'madarak petéje', *töltés* 'gát', *vágás* 'a vágás nyoma, seb, heg', *varrás* 'öltések sora'. Ezek a főnevek – LACZKÓ szerint (i. m. 333) – szintén konverzióval jöhetnek létre a 'komplex esemény' jelentésű alakokból.

A fenti példákban a nomen actionisi és a nomen acti jelentéseket ugyanaz a hangsor hordozza. Ezekben az esetekben – legalábbis funkcionálisan – valójában ugyanolyan homonimákkal van dolgunk, mint pl. az *ár*, *egy*, *sejt* vagy a *vár* esetében, jöllehet ezek a nomen actionisok és nomen actik etimológiailag azonos tövű igei bázisból megalkotott derivátumok, aminek következtében jelentéseik nem különböznek el olyan markánsan egymástól, mint az *ár*, *egy*, *sejt*, *vár* stb. példákban, sőt szófaji (szintaktikai) különbség sincs közöttük. Nyilván ez a magyarázata annak, hogy az értelmező szótárak is (ÉrtSz., ÉKsz.) egyazon szócikkben tárgyalják a jelentésüket (pl. „*horgolás* 1. Vminek horgolótüvel való készítése. *Kesztyű ~a*. 2. Így készült holmi. *Szép ~*”; ÉKsz.²). Ezek a homonim hangsorok annak ellenére léteznek, hogy a homonímia elkerülésének elve a képzők közötti választással kapcsolatban kimondja: „lehetőleg kerüljük olyan szó képzését, amely egybeesik (homonim) egy másik szóval vagy szóalakzattal” (KIEFER–LADÁNYI 2000: 158). Úgy tűnik, ez az elv sem abszolút érvényű, hiszen a nyelvben – miként a fenti példák is igazolják – létrejöhetnek homonim alakok. Az egybeesés okait kutatva magától adódik a kérdés: a homonimákat elkerülendő vajon miért nem például az eredményjelölés főjelentéssel rendelkező *-At*, *-mÁny* vagy *-vÁny* gyakori (és egykor nagyon produktív) formánsokkal alkotta meg a nyelv az *aláír*, *farag*, *fordít*, *horgol*, *vet* stb. bázisigékből a cselekvés, történes eredménye jelentésű származékot (vö. *kereset*, *kövezet*; *épitmény*, *gyártmány*; *kérvény*, *kiadvány*). Ezzel kapcsolatban a következő megállapításokat tehetjük.

A 'cselekvés, történes eredménye' főjelentéssel rendelkező *-At* képző előfordulását fonológiai korlátok akadályozhatják. A *-t*-re végződő igei bázisok után valószínűleg azért nem szerepelhet, mert az így létrejövő alakok – „mássalhangzó + *t*” végű igék esetén teljesen, „magánhangzó + *t*” végű igék esetén pedig majdnem teljesen – azonosak az alapigéből képzett műveltető igével, pl. **irt-at* (nomen acti) ~ *irt-at* (műveltető ige): teljes egybeesés; **olt-at* (nomen acti) ~ *olt-at* (műveltető ige): teljes egybeesés; **alkot-at* (nomen acti) ~ *alkot-tat* (műveltető ige): majdnem teljesen azonos alakulatok (vö. KIEFER–LADÁNYI 2000: 212).

Ugyanez a fonológiai ok jelentheti az akadályát az *-At* képzőnek az egyszótagú igei bázisokhoz való csatlakozásában is. Az így kapott alakok is teljesen megegyeznének ugyanis az alapigéből képzett műveltető igével (az egyszótagú alapigékhez is *-At* változatban járul a műveltetőképző), pl. **kér-et*, **ki-ad-at*, **toj-at*, **tör-et*. Az egyszótagú *ír*, *fűz*, *húz* igékből *-At* főnévképzővel létrejött nomen acti jelentésű alakulatok megváltozott kiejtése (ti. az igei magánhangzók megrövidülnek a főnevekben: *irat*, *fűzet*, *huzat*) is a homonimák kiküszöbölését szolgálja. Persze a homonímia elkerülésére irányuló tendencia ellenére is előfordulnak homonimák. Ahogyan pl. a *főzet*, *váogat*, *vájat* derivátumok jelentése egyszerre nomen acti is és

műveltető ige is, úgy a *faragás*, *horgolás* egyszerre nomen actionis és nomen acti, és mindig csak a mondatban derül ki, melyik lexémával van dolgunk.

4. Eredmény jelentésű párhuzamos származékok. – Azonos funkciójú (szinonim jelentésű) képzőkkel általában nem hozunk létre azonos jelentésű származékokat, egyrészt azért, mert létrehozásuk felesleges lenne, másrészt az úgynevezett lexikai akadályoztatás (lexical blocking) szabálya mindezt nem is teszi lehetővé: „Legyen K1, K2 két szinonim jelentésű képző. Ha K1 képzős származék létező szó, akkor a K2 képzős szó képzése nem indokolt, és fordítva, ha a K2 képzős származék létező szó, akkor a K1 képzős szó képzése nem indokolt. Végül, ha van egy L monomorfémikus létező szó, akkor azonos jelentésű képzett szó képzése nem indokolt” (KIEFER–LADÁNYI 2000: 157).

A lexikai akadályoztatás elve sem jelent azonban abszolút szabályt. Párhuzamos képzések (vagyis amikor ugyanaz az alapszó mindkét képzőt felveszi) néha akkor is előfordulhatnak, ha a két alakzat között nincs számottevő jelentésbeli különbség (tehát az alakpárok szinonimái vagy kváziszinonimái egymásnak). A tapasztalatok szerint az alakpárok azonban általában jelentésdifferenciálódást mutatnak, tehát a két alakulat jelentése elválik egymástól.

A) Kettős rendszer

1. A gyakori, még termékenynek mondható szinonim képzők (*-At*, *mÁny*, *-vÁny*) hoznak létre párhuzamos származékokat:

a) *-At*, *-mÁny*: *eredet* ~ *eredmény*; *kereset* ~ *keresmény*; *lelet* ~ *lelemény*; *találat* ~ *találmány*;

b) *-At*, *-vÁny*: *emelet* ~ *emelvény*; *feladat* ~ *feladvány*.

2. A még termékenynek mondható képzők és az *-As* a párhuzamos származékokban:

a) *-At*, *-As*: *ajánlat* ~ *ajánlás*; *idézet* ~ *idézés*; *jelzet* ~ *jelzés*, *vágat* ~ *vágás*; *vájat* ~ *vájás*;

b) *-vÁny*, *-As*: *kérvény* ~ *kérés*; *kiáltvány* ~ *kiáltás*;

c) *-mÁny*, *-As*: *izzadmány* ~ *izzadás*.

3. Az *-At* képző és más, már terméketlen képzők a párhuzamos származékokban:

a) *-At*, *-ék*: *fedezet* ~ *fedezék*; *hajlat* ~ *hajlék*; *öltözet* ~ *öltözék*; *vegyület* ~ *vegyülék*;

b) *-At*, *-dék*: *szüret* ~ *szüredék*;

c) *-At*, *-lék*: *főzet* ~ *főzelék*;

d) *-At*, *-ték*: *méret* ~ *mérték*.

4. A *-vÁny* képző és más, már terméketlen képzők a párhuzamos származékokban:

a) *-vÁny*, *-dAlOm*: *jövevény* ~ *jövedelem*;

b) *-vÁny*, *-ék*: *szerelvény* ~ *szerelék*

5. Az *-As* és más képzők a párhuzamos származékokban:

a) *-As*, *-ék*: *hasadás* ~ *hasadék*; *származás* ~ *származék*;

b) *-As*, *-dék*: *(el)szánás* ~ *szándék*;

c) *-As*, *-omAs*: *áldás* ~ *áldomás*; *hallás* ~ *hallomás*; *vallás* ~ *vallomás*;

d) *-As*, *-AlOm*: *mozgás* ~ *mozgalom*; *sírás* ~ *síralom*;

e) *-As*, *-dAlOm*: *fájás* ~ *fájdalom*; *forrás* ~ *forradalom*; *késés* ~ *késedelem*;

f) *-As*, *-Ály*: *szegés* ~ *szegély*.

6. Ritka, terméketlen képzők a párhuzamos származékokban:

-*Alom*, -*dAlOm*: *bizalom* ~ *bizodalom*; *győzelem* ~ *győzedelem*.

B) Hárm as rendszer

1. Az -*As* képző és a nomen acti főjelentésű képzők:

a) -*As*, -*At*, -*mAny*: (*el*)*esés* ~ *eset* ~ *esemény*; (*el*)*határozás* ~ *határozat* ~ *határozmány*; (*be*)*szerzés* ~ *szerzet* ~ *szerzemény*; (*meg*)*találás* ~ *találat* ~ *találmány*;

b) -*As*, -*At*, -*vAny*: *jelzés* ~ *jelzet* ~ *jelvény*.

2. Fő- és mellékjelentésű nomen acti képzők a párhuzamos származékokban:

a) -*As*, -*At*, -*ék/-dék/-ték*: *érzés* ~ *érzet* ~ *érzék*; *fonás* ~ *fonat* ~ *fonadék*; *menés* ~ *menet* ~ *menedék*; *nemzés* ~ *nemzet* ~ *nemzedék*; *nyomás* ~ (*le*)*nyomat* ~ *nyomadék*; *termés* ~ *termet* ~ *termék*;

b) -*As*, -*At*, -*OkA*: *mondás* ~ *mondat* ~ *mondóka*;

c) -*As*, -*At*, -*Any*: *vágás* ~ *vágat* ~ *vágány*;

d) -*As*, -*At*, -*AlOm*: *érzés* ~ *érzet* ~ *érzelem*;

e) -*As*, -*vAny*, -*AlOm*: *kérés* ~ *kérvény* ~ *kérelem*;

f) -*As*, -*vAny*, -*lék*: *függés* ~ *függvény* ~ *függelék*.

C) Négyes rendszer

1. -*As*, -*At*, -*mAny*, -*dAlOm*: *írás* ~ *irat* ~ *iromány* ~ *irodalom*;

2. -*As*, -*At*, -*mAny*, -*vAny*: *állás* ~ *állat* ~ *állvány* ~ *állomány*;

3. -*As*, -*At*, -*vAny*, -*lék*: *járás* ~ *járat* ~ *járvány* ~ *járolék*;

4. -*As*, -*At*, -*lék*, -*Any*: *töltés* ~ *töltet* ~ *töltelék* ~ *töltény*;

5. -*As*, -*vAny*, -*mAny*, -*omás*: *látás* ~ *látvány* ~ *látomány* ~ *látomás*.

D) Ötös rendszer

1. -*As*, -*At*, -*mAny*, -*vAny*, -*lék*: *adás* ~ *adat* ~ *adomány* ~ (*ki*)*advány* ~ *adalék*;

2. -*As*, -*At*, -*vAny*, -*Any*, -*ék*: *kötés* ~ *kötet* ~ *kötvény* ~ *kötény* ~ *kötelék*.

5. Következtetések. – A nomen acti jelentésű párhuzamos származékok között előfordulnak szinonim vagy kváziszinonim jelentések, de a tapasztalatok szerint a szinonim képzők által létrehozott derivátumok szemantikailag általában elkülönülnek: többnyire nem (vagy nem teljesen) egyenértékűek. Ez a tendencia is a nyelvi ökonómia szolgálatában áll, hiszen a kettős alakokat a nyelv általában nem hagyja funkció nélkül – a párhuzamos származékok használati körüket tekintve rendszerint elkülönülnek egymástól szemantikai specializáció következtében.

A nomen acti funkciójú képzőkkel megalkotott párhuzamos származékok között előfordulnak szinonimák (pl. *bizalom* ~ *bizodalom*; *győzelem* ~ *győzedelem*; *késés* ~ *késedelem*; *öltözet* ~ *öltözék*; *sírás* ~ *siralom*; *vágás* ~ *vágat*; *vájás* ~ *vájat*; *vegyület* ~ *vegyülék*). Ilyenkor a párok egyik tagja általában köznapi stílusértékkel rendelkezik, míg a másik tag inkább a választékos vagy irodalmi (pl. *győzedelem*, *késedelem*, *öltözék*, *siralom*), esetleg a régies (pl. *bizodalom*, *győzedelem*, *vegyülék*) stílust képviseli.

A párhuzamos származékok között található kváziszinonimák, pl. *izzadság* ~ *izzadmány*; *kérés* ~ *kérvény*; *mozgás* ~ *mozgalom*; *sírás* ~ *siralom*. A párt alkotó tagok egyikének (rendszerint az -*As* képzősének) jelentése általában többé-kevésbé magában foglalja a másikat, bár annak jelentése speciálisabb, általában szűkebb, pl. az *izzadmány* orvosi műszó, jelentése 'a szervezetben gyulladás folytán keletkező és felgyülemelő savós váladék, izzadság'; *kérvény* 'hivatalhoz benyújtott írásbeli

kérés’; *mozgalom* ’társadalmi méretű, szervezett politikai mozgás’; *siralom* ’nagy szomorúság miatti sírás, kesergés’.

A *fájás* ~ *fájdalom* is szinonim jelentésű derivátumok. Ez esetben az *-ás* képzős *fájás* definiálható a szintén nomen acti jelentésű párjával: ’az erős inger okozta kellemetlen, kínzó testi érzésnek, a fájdalomnak tartós érzése’.

Az *érzet* ~ *érzés* ~ *érzelem* szemantikailag limitatív-komplementáris rendszert alkotó hármasság. Jelentésük egymásra épül, egymástól elkülöníthető és egymásból levezethető: *érzet* ’a külvilág ingereinek érzékelése’; *érzés* ’külső vagy belső inger keltette érzet’; *érzelem* ’az a lelki jelenség, amelyben a környező világ jelenségeihez és önmagunkhoz való viszonyunk tükröződik’.

Nem véletlen, hogy a konkrét cselekvés mozzanata az *-ás* képzősökben a legelenebb (hiszen a nomen actionis funkcióban gyakori és termékeny képzőként a cselekvés, a tevékenység folyamatát jelöli), a szinonim képzősökben elmosódottabb a konkrét cselekvés mozzanata, pl. *ajánlás* ~ *ajánlat*; *(el)gondolás* ~ *gondolat*; *jelzés* ~ *jelzet*; *vágás* ~ *vágat*.

Az azonos igei bázisból létrejött *-ás* és az *-omás* képzős származékok a jelentés konkrétsága tekintetében különböznek. Az *-ás* képzős változatok elvontabb jelentésűek (pl. *áldás* ’Istentől eredeztetett segítség’, *hallás* ’hallószervvel való érzékelés’, *vallás* ’hit’), az *-omás* képzősök konkrétabbak, pl. *áldomás* ’vminek a sikerét ünneplő evés-ivás’, *hallomás* ’másoktól hallott értesülés’, *vallomás* ’a gondolatok, érzelmek, szándékok feltárása’.

A származékok között akadnak olyanok, amelyek összetartozása a mindennapi nyelvhasználatban nem egyértelmű. Míg pl. az *állomány* ~ *állvány* ~ *állás* derivátumok kapcsolata az *áll* alapigével teljesen nyilvánvaló, addig a mindennapokban az *állat* derivátumként való értelmezése csak etimológiai ismereteink birtokában világos, mivel az *állat* szintén az *áll* ige származékszáva, melynek régi jelentése ’létezik’; a ’létező dolog’ → ’élőlény’ → ’állat’ jelentésváltozás egyes lépéseit jelentéstapadásos folyamatok is segíthették, minthogy a szó gyakran szerepelt olyan jelzős kapcsolatokban, amelyekben a jelzett szó fogalomkörét a jelző leszűkítette: *asszony(i) állat*, *élő állat* (TESz.).

A hivatkozott irodalom

- BALASSA JÓZSEF – SIMONYI ZSIGMOND 1895. Tüzetes magyar nyelvtan. Bp.
- CSÜRI BÁLINT 1918. A jelentéstanhoz. In: Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolcvanadik születésnapja alkalmából. Hornyánszky Viktor, Bp. 10–1.
- CSÜRI BÁLINT 1927. A képzők életéből. Magyar Nyelv 162–71.
- KÁROLY SÁNDOR 1965. A szóképzés grammatikai jellegéről, szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról (kapcsolatban a nyelvoktatással). Nyelvtudományi Közlemények 67: 273–89.
- KIEFER FERENC szerk. 2000. Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. A szóképzés. In: KIEFER szerk. 2000: 137–64.

- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: KIEFER szerk. 2000: 165–214.
- LACZKÓ TIBOR 2000. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: KIEFER szerk. 2000: 293–407.

H. VARGA MÁRTA

Deverbal noun-forming suffixes expressing the result of an action or process

Deverbal noun-forming derivational suffixes exhibit polysemy in general and it is conspicuous that their major and minor functions (primary and secondary meanings) may be intermixed. The author surveys the suffixes having the major or minor meaning ‘result of an action or process’. An overwhelming majority of suffixes having ‘nomen acti’ as their major meaning are no longer productive in present-day Hungarian and the derivatives involving them have a rather low frequency of occurrence. The only exceptions are *-At*, *-mÁny*, and *-vÁny*. Although they can hardly be claimed to be productive, either, existing derived nouns involving them still occur frequently. – The paper specifically discusses the semantics of *-Ás*, a suffix whose minor (secondary) function is to express ‘result of an action or process’, trying to find out how, in addition to its more general ‘nomen actionis’ major function, this suffix may have acquired this secondary meaning, as well as what phonological constraints may prevent the suffix *-At* (whose primary meaning is exactly ‘result of an action or process’) from occurring in these cases. – Synonymous suffixes expressing ‘result of an action or process’ do not in general form sets of nouns of identical meaning, partly because this would be superfluous, and partly due to ‘lexical blocking’. However, the latter principle is not necessarily observed in all cases. Parallel derivations (that is, cases where several suffixes of more or less the same function can be attached to the same base) sometimes do occur even where there are no striking semantic differences between members of such sets of derivatives – that is, when the resulting forms are synonyms or near-synonyms. However, it can be observed that such parallel derivatives tend to undergo semantic differentiation over time.

MÁRTA H. VARGA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kamion. ZAICZ GÁBOR szerkesztette legfrissebb etimológiai szótárunk (ESz.) a TESz.-ből hiányzó mintegy kétszáz szónak adja meg az eredetét, köztük a *kamion*-nak is. Ehhez fűzünk néhány kiegészítést. A szótár szócikke szerint: „*Kamion* [1959] Nemzetközi szó, vö. svájci német *Camion*, angol *camion*, francia *camion*: ‘teherautó’. A franciából terjedt el. A francia szó az azonos jelentésű *camion automobile* szókapcsolat első tagjának önállósulásával keletkezett. Az első tagra vö. ófrancia *chamion* ‘kordé’. A magyarba is elsősorban a francia közvetítette” (ESz. 371).

Bár a technika rohamosan fejlődik, a modern szerszámok, berendezések és tárgyak jelölésére gyakran megteszik a régi szavaink is. Az egyre gyorsabb és kényelmesebb közlekedési eszközökre nem mindig gyártunk újabb kifejezéseket, csupán a szövegkörnyezetből derül ki, hogy a *kocsi* szekeret, gyermekkocsit vagy személyautót jelent-e. A hatalmas nemzetközi karriert befutott *camion* főnév is az ilyen szavak közé tartozik. Az ófr. *chamion* ‘kordé’ a mai nyelvben ‘teherkocsi, társzekér, teherautó’ jelentésben él tovább (FrMNsz).

194). Régebben két fajtáját ismerték, a *camion hippomobile*-t, a 'ló vontatta teherkocsi'-t és a *camion automobile*-t, a 'tehergépkocsi'-t. A lóvontatás megszűntével elmaradtak a jelzők, s a szó elterjedt szerte a világon (F[ERENCZY] 1975.). Az európai nyelvekben többnyire a 'távolsági áruszállításban haszn., nagy, zárt rakertű tehergépkocsi'-t jelöli (ÉKsz.² 616). Vö. cseh *kamion* (VČAS. 303), horv. *kamion* (SzhMKsz.² 197), szl. *kamión* (SzlMKsz. 200), ol. *camion* (OIMSz. 251), port. *camião* (PortMKsz. 149), rom. *camion* (RMKsz. 96), sp. *camión* (SpMKsz. 157); holl. *camion* (HPC. 337), ném. *Camion* (NémMSz.² 422); újjör. *καμιονι* (ÚjgMKsz. 302), tör. *kamyon* (OTED.³ 1985: 267). Kicsinyítő képzős formákat is képeznek belőle: ol. *camioncino* 'könnyű tehergépkocsi', *camionetta* 'géppuskával felszerelt katonai teherautó' (OIMSz. i. h.), port. *camioneta* (PortMKsz. 150), sp. *camioneta* 'kis teherautó' (SpMKsz. i. h.), rom. *camionetă* 'kis teherautó' (RMKsz. i. h.).

Hozzánk a *kamion* szó német közvetítéssel kerülhetett a franciából. Az ÉrtSz. 1960-ban megjelent kötete még nem tartalmazza, s hiányzik nagyszótáraink első kiadásából is. Ebből azt gondolhatnánk, hogy a szó csak röviddel azelőtt jutott be nyelvünk vérkeringésébe. Legújabb etimológiai szótárunk a szó első előfordulását 1959-re teszi (ESz. 371), noha a „Magyar történeti szöveggyűjtemény” legkorábbi adatánál az 1958-as évszám szerepel: „Valahol – ki tudja hol? – megtorpantak a nehéz döccenésű kamionok, és le kellett szállniuk” (Bóka László, Alázatosan jelentem. Bp., 1958. 447).

Csakhogy a szó már húsz évvel korábban megjelent nyomtatásban. Ligeti Lajos, a kiváló turkológus afganisztáni útjáról így számolt be: „S ugyanazon a földön, ahol Kőrösi Csoma Sándor és Vámbéry Ármin idejében még lóháton kellett utazni úttalan utakon, s ahol a keleti föld kincseit, árucikkait hetek és hónapok alatt szamarháton vagy tevekaravánnal szállították egyik helyről a másikra, ma már többé-kevésbé tűrhető, ápoltt utakon autók és *kamionok* szuszognak-zakatoznak” (Ligeti Lajos, Afgán földön. Bp., 1938. 16). A kötetben a szó még háromszor fordul elő (30, 32, 92).

A szövegkörnyezetből egyértelmű, hogy a szó 'árufuvarozásra használt autó' jelentésére gondol a szerző. Nincs ebben semmi különös: Ligeti Párizsban tanult, kiválóan tudott franciául, és iráni tartózkodása alatt a hivatalnokokkal könnyebben megértette magát Voltaire nyelvén, mint szerény perzsa szókinccsel. A szót bizonyára gyakran hallotta a franciáktól is. Azt azonban, hogy az akkori magyarok közül hányan ismerték a *kamion* pontos jelentését, csak találgathatjuk. Ugyanis a szerző – mint a kolostorokról írt könyvének méltatója megjegyzi – „túl sokat tart olvasóiról” (Joó Tibor, Sárga istenek, sárga emberek: Nyugat 1934: 449): nem mindig magyarázza meg az idegen szavakat: a *dukán* 'boltocska' (~ tör. *dükân*) és a *káfir* 'gyaur' (~ tör. *kâfir*) jelentését csupán az összefüggésből következtethetjük ki, akárcsak a többi afgán vagy perzsa szóét.

Sűrűn említi utazónk a teherautó Afganisztánban honos megnevezését, a *lori*-t is: ez nem más, mint a jó öreg angol *lorry* (talán a vagonfajta tervezőjének, Laurie-nak a nevéből), melyet emberek, állatok, csomagok szállítására – többszörösen túlterhelve – egyaránt használtak és használnak a helybeliek (SOED.³ 1240).

Természetesen a jövevényszavak nem ismernek határokat. Használják még az angol *lorry* szót a hindiben, a nepálban és az indonézbán is, az amerikaiból átvett *truck* [træk]-kal együtt, vö. hindi लारी [lārī], ट्रक [trak], nepáli लारी [larī], ट्रक [trak], ind. *lori*, *truk* (XPC. 930, 446; HenPC. 987, 467; IPC. 521, 999). Azonban a Távolság-Keleten már csak az amerikai szó terjedt el; vö. koreai 트럭 [ti-ræk], jap.トラック [torakku] (KED. 2283; PKJD. 398). De ez már egy új kerékvágásba zökkent minket.

A hivatkozott irodalom

- EKED. = Si-Sa Elite Korean-English Dictionary. 엘리트영한사전. Seoul, 2002, YBM.
- ESz. = ZAICZ GÁBOR főszerk. 2006. Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- F[ERENCZY] G[ÉZA] 1975. Camion – kamion. Magyar Nyelvőr 113–4.
- FrMNSz. = ECKHARDT SÁNDOR – OLÁN TIBOR 1999. Francia–magyar nagyszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- XPC. = БЕСКРОВНЫЙ, В. М. 1953. Хиинди–русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Москва.
- IPC. = КОРИГОДСКИЙ, РОБЕРТ Нисонович – КОНДРАШКИН, ОЛЕГ НИКОЛАЕВИЧ – ЗИНОВЬЕВ, БОРИС ИЛЛАРИОНОВИЧ ред. 1961. Индонезийско–русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.
- NémMSz.² = HALÁSZ ELŐD 1964. Német–magyar szótár. 1–2. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- НенРС. = РАБИНОВИЧ, ИЗРАИЛЬ СОМОЙЛОВИЧ – КОРОЛЁВ, НИКОЛАЙ ИВАНОВИЧ – АГАНИНА, ЛЮДМИЛА АЛЕКСАНДРОВА 1968. Непальско–русский словарь. Издательство Советская энциклопедия, Москва.
- НРС. = МИРОНОВ, СЕРГЕЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ 1987. Нидерландско–русский словарь. Русский язык, Москва.
- OIMSz. = HERCZEG GYULA 1967. Olasz–magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- OTED.³ = ALDERSON, A. D. – İZ, FAHİR 1985. The Oxford Turkish–English Dictionary. 3rd edition. Clarendon Press, Oxford.
- PKJD. = TAKEBAYASHI, SHIGERU 2003. Pocket Kenkyusha Japanese Dictionary. Oxford University Press, Oxford.
- PortMKsz. = KIRÁLY RUDOLF 2006. Portugál–magyar kéziszótár. Változatlan lenyomat. Akadémiai Kiadó, Bp.
- RMKsz. = BAKOS FERENC 1991. Román–magyar kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SOED.³ = LITTLE, WILLIAM – FOWLER, H. W. – COULSON, JESSIE 1990. The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles. Revised and edited by C. T. Onions. 3rd edition. Clarendon Press, Oxford.
- SpMKsz. = DOROGMAN GYÖRGY 1992. Spanyol–magyar kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SzhMKsz.² = LEVASICS ELEMÉR – SURÁNYI MAGDA 1967. Szerbhorvát–magyar kéziszótár. 2. kiadás. Terra, Bp.
- SzlMKsz. = STELCZER ÁRPÁD–VENDÉGH IMRE 1992. Szlovák–magyar kéziszótár. Akadémiai Kiadó – Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bp.–Bratislava.
- ÚjgMKsz. = MOHAY ANDRÁS 1988. Újgörög–magyar kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- VČAS. = FRONEK, JOSEF 2000. Velký česko–anglický slovník. Leda, Praha.

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

Mitől lengyel a rozsomák? Ha valaki történetesen a *rozsomák* szó eredetére kíváncsi, akár a TESz.-t, akár az EWUng.-ot, akár a nemrég megjelent ZAICZ GÁBOR szerkesztette „Etimológiai szótár”-t (a továbbiakban ESz.) üti fel, azt találja, hogy a szó lengyelből került át a magyarba. (A végső forrást – minden bizonnyal jogosan – ismeretlennek minősítik.) Ha azonban valakit annyira lebilincsel ez az érdekesítő kérdés, hogy elolvassa azt a cikket, amelyet a TESz. és az EWUng. (és ezáltal az előbbieket feldolgozó ESz.) szerzői mérvadónak fogadnak el, igencsak meglepődik. Az 1963-ban a Magyar Nyelvben meg-

jelent cikkben KISS LAJOS ugyanis ezt írja: „Ha a lengyel *rosomak* népi érintkezés útján került volna szókincsünkbe, akkor **roszomák* lehetett volna belőle, nem pedig *rozomák* és *rozsomák*. E két alak az írott lengyel szó latinus olvasásából magyarázható. Nagyon is valószínű, hogy a lengyel szóval latin (esetleg német) nyelvű szövegben találkoztak a magyar természetbúvárok.” (MNY. 1963: 348). KISS LAJOS tehát egyáltalán nem állítja, hogy a lengyel lenne a közvetlen átvétel. Ráadásul míg a TESz. és az EWUng. csak annyit mond, hogy a szó az irodalom (sajnálatos módon nem pontosítják, hogy az irodalom mely területére gondolnak, de minden bizonnyal a természettudományi szakirodalmat értik alatta) közvetítésével került a nyelvbe, addig az ESz. már egyenesen szépirodalmi kölcsönzésről beszél. A szerkesztők bizonyára úgy gondolták, hogy a lengyel szépirodalomban csak úgy hemzsegek a rozsomások. (Arról már nem is beszélve, hogy az első előfordulás a TESz. és az EWUng. szerint a XVI., a második pedig a XVIII. századból származik. Vajon a magyarok közül ki olvasott lengyel szépirodalmi műveket a XVIII., vagy – ha a TESz. által első előfordulásaként felhozott adatot valóban idetartozónak fogadjuk el, akkor – a XVI. században?) Ezek után már kár lenne elhallgatni, hogy az 1965-ben megjelent lengyel értelmező szótár (Słownik języka polskiego, gł. red. W. DOROSZEWSKI. Warszawa, 1965.) a szó egyik ritkább alakjához (*rosmak*) éppen Mickiewicz-től hoz példát: „A kiedy chwila dwunasta nadbieży, wraz do śliskiego wstępuje powozu, sobol lub *rosmak* moje barki jeży i suto zdobiąc nie dopuszcza mrozu.” (A. Mickiewicz: Wiersze różne. Dzieła. 1: 81–156).

A *rozsomák* változatot illetően teljesen elfogadhatónak tartom KISS LAJOS fentebb idézett állítását az átvétel nyelvvel kapcsolatban, de a többi alak esetében már lehet, hogy nem ilyen egyszerű a helyzet. Ugyanis csak az intervokális *zs-t* tartalmazó változat tűnik majdnem biztosan latinus (vagy tévesen latinosan olvasott) alak átvételének. De akkor mit kezdjünk a *rozomák*-kal, amely – ahogy azt KISS LAJOS is megállapítja – XIX. századi szótárakban szerepel? KISS LAJOS erről is azt állítja, hogy a lengyel szó latinus olvasásából magyarázható, azonban valószínűbbnek tartom, hogy németes olvasás eredménye. Ezt támasztja alá az is, hogy a XIX. század második felében ezt az alakot használták. Még nehezebb kérdés, hogy mi a helyzet a legelső előfordulás *Rosmak* alakjával.

Célszerűnek tartottam megbizonyosodni róla, hogy valóban olyan problémamentes-e ez a XVI. századi első előfordulás. A gyanúra okot adhatott nemcsak a magyar nyelvben később sehol elő nem forduló magánhangzó-hiányos alak, hanem az első és a második előfordulás közötti rendkívül nagy időbeli távolság (közel háromszáz év), és nem utolsósorban a szövegnek tulajdonított kissé bizarr jelentés („Az Rosmak wyzet ha ky meg Izya, az meg hewlt agy weleut meg hywössyty” – Vajon hogyan facsartak vizet a rozsomákból? Tegyük fel, hogy megfőzték, de hogyan jutottak friss rozsomákhoz Magyarországon, hiszen ez az állat csak tőlünk messze északra fekvő vidékeken fordul elő? Ezen gondolkodva leginkább egy boszorkánykonyha képe ötlik fel előttem, ahol kígyót-békát hajigálnak a kondérba...). KISS LAJOS cikkében a szövegrészlet forrásaként MAGYARY-KOSSA GYULA „Régi magyar gyógyszernevek. Nyelvtörténeti tanulmány” (Bp., 1911.) c. munkáját jelöli meg. MAGYARY-KOSSA a régi magyar gyógyszernevek között valóban feltünteteti a *Rozsmák-víz* címszót, idézi az ismert mondatot, és ezt fűzi hozzá: „(Orvosi följegyzés a XVI. századból.) Győri Füzetek. I. 86. Szláv szó. Vö. Sokf. [SÁNDOR ISTVÁN, Sokféle. Győr, 1791. – T. B.] V. db, 31. lap: „A Torkos, Gulo, Vielfrasz, oroszul *Rosomak*, mintegy 2 nyomnyi hosszú állat, s tartózkodik Nór, Svéd, Lap és Szibir országban.” Továbbá: „Ballagi Ném.-magyar szótárában *kőhegyi borznak* nevezi.”

Ezután megkerestem a Győri Füzetek (pontosabban: Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. Szerk. SIMOR JÁNOS. Győr, 1861–1869.) ominózus első számát. Ott pedig „Egyveleg (Rómertól)” címszó alatt ez állt: „I. Orvosi rendeletek Liber de proprietatibus rerum Bartholomei Angli/ci Ordinis Minorum (...) Impressus Argentine Anno/domini M. d. v. ... nevű könyv elején és végén sok orvosi rendelet áll, melyek nagyobb része tisztán latin, mások magyar műszavakkal tarkázzák, néhány pedig egészen magyar nyelven iratott.” RÓMER ezután valóban idézi a mondatot, több magyar nyelvű rövid recept társaságában, ezenkívül, amint írja is, idéz több latin nyelvű receptet, amelyekben az egyes összetevők nevei oda vannak írva magyarul (is).

Ezzel kapcsolatban először az jutott az eszembe, hogy abból, hogy a bejegyzések egy XVI. századi antikvában található, még egyáltalán nem következik az is, hogy maguk a bejegyzések is a XVI. századból származnak. De a nyelvezet és főleg a helyesírás alapján nyilvánvaló, hogy jóval korábbiak, mint a következő, XVIII. század végi bejegyzés; az intervallum tehát így is túlságosan nagy.

Magától értetődő, hogy ezután keresni kezdtem a fent említett, 1505-ben Strassburgban megjelent antikvát. Az Országos Széchényi Könyvtárnak két példánya van belőle. Az egyikben elenyészően kevés kéziratos bejegyzés található, és azok is későbbinek látszanak, mint a RÓMER által idézettek. A másik példány ellenben tele van különböző kezektől és különböző korokból származó széljegyzetekkel és egyéb bejegyzésekkel. Találtam több bejegyzést is, amelyekről az íráskép és helyesírás alapján feltehető, hogy XVI. vagy esetleg XVII. századiak, de a RÓMER által idézett mondatok közül egyet sem találtam meg. Márpedig a könyv elején és végén kell lenniük (sajnálatos, hogy RÓMER nem fogalmaz pontosabban), tehát ha szerepelnek a könyvben, mindenképpen rájuk kellett volna bukkannom. Mivel csonkítást nem fedeztem fel a könyv elején és végén, úgy tűnik, RÓMER nem ezt a példányt használta.

Érdeklődtem az Országos Széchényi Könyvtárban, hol található még példányok. Kiderült, hogy tudomásuk szerint az általuk őrzött kettőn kívül több nincs az országban, csak Bécsben és egyes németországi könyvtárakban. Ismerve RÓMER életrajzát (bencés szerzetesként élete jó részét Győrben töltötte), úgy gondoltam, érdemes körülnézni a győri és Győr környéki egyházi könyvtárakban, mivel ezeknek a katalógusai nem mindig szerepelnek az egyesített számítógépes katalógusban. Kiderült, hogy a műnek egy 1488-as kiadása található meg a pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban. A győri bencés rendház könyvtárában egyáltalán nem található példány. Arról is sikerült meggyőződnöm, hogy a bécsi Österreichische Nationalbibliothek példányában nincsenek magyar nyelvű bejegyzések. Természetesen lehetne még folytatni a kutatást néhány németországi könyvtárban, azonban nagyon kétséges, hogy várható-e ettől valami eredmény. Talán kijelenthetjük tehát, hogy a RÓMER által ismert példány elveszett vagy lappang.

Emiatt nyilvánvaló, hogy nem lehet teljes biztonsággal megcáfolni az első előfordulásként föltüntetett adatot, de azt hiszem, így is kétségbe vonható a hitelessége. A fentebb említett ellenvetések mellett még a következőket említeném meg. A magyar nyelvű bejegyzések szerzője nem tesz különbséget az *a* és az *á*, illetve az *e* és az *é* hangok jelölésében. (Egyáltalán nem használja még az ékezetes betűket.) A *wyzet* olvasata tehát nemcsak *vizet* lehet, hanem *vizét* is. Ha pedig tekintetbe vesszük az *m* és *n* betűk könnyű felcserélhetőségét (elírhatta a szerző is, félreolvashatta RÓMER is, elvégre nagyon régi kéziratról van szó; s eltéveszthették a folyóirat nyomtatásakor is, hiszen RÓMER nem fűz magyarázatot a be-

jegyzésekhez, az ő olvasatát nem ismerjük), a *Rosmak* olvasata lehet *rozsnak* is. Így tehát a szórvány a *ro(z)smák vizet/vizét* – bár sem MAGYARY-KOSSA, sem KISS LAJOS nem írja le ezt az olvasatot, de nyilvánvalóan így értették – helyett könnyen lehet *rozsnak vizét* is. Ezt a feltevést támogatja továbbá a szintén a szórványok között előforduló és az általam javasolttal analogikus *Az chombornak a wyze* szerkezet, valamint még egy *víz* utótagú szerkezet: *rosa wyz*. Az említett vizet, vagyis oldatot, főzetet mindkét esetben valamilyen növényből nyerik ki. A receptek ezen kívül is mindenhol növényeket, növényi eredetű anyagokat (pl. komló, csabaíre, feketenadály, vadkender, fenyőszurok stb.), illetve vegyszereket (lúg, timsó, gálic) tartalmaznak. A „legállatibb” összetevő a *wyzichiga tekeeneye*, amit porrá kell törni, de azért ez is másképp hangzik, mint egy rozsomákot megfőzni...

Ezek alapján valószínűnek tartom, hogy nem rozsomákról, hanem a mindenki által ismert és mindenki számára könnyen hozzáférhető rozsról van szó ebben a szórványban. Ennek értelmében az első előfordulás az 1794-es *Rosomák*, amely a TAKÁTS RAFAEL által a PÁPAI-PÁRIZ szótárhoz készült Tóldalékában található (Pádé, 1794.).

Egyéb tekintetben tudomásom szerint ma is korszerű a KISS LAJOS által közölt ismeretetés a különböző etimológiai elméletekről (nyugati szláv, középkori latin, finn, obi-ugor, keleti szláv) VASMER (MAX VASMER, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1958.) és TRUBACSOV (O. H. ТРУБАЧЕВ, *Вопросы славянского языкознания*. 3: 120) munkái alapján, mivel a szó végső eredetére azóta sem derült fény. A hangtani adatok alapján annyi talán megállapítható, hogy a magyar *rozsomák* szó közvetlen átadója a latin (illetve a *rozomák*-é a német) nyelv volt, ahová feltehetően a lengyelből kerülhetett, de a szó végső eredete lehet, hogy örökre rejtély marad.

TÖLGYESI BEATRIX

A rozsomák-tól a rozsnok-ig. TÖLGYESI BEATRIX „Mitől lengyel a rozsomák?” című közleményében e szó származásáról szóló megjegyzései mellett dicséretes kutatói vénával próbálja nyomozni a ’menyétféle állat, egyfajta borz’ jelentésű *rozsomák*-nak általa jogosan gyanúsnak vélt első magyar előfordulású adatát, melyet etimológiai szótáraink a XVI. századból valóként tüntetnek föl. Ugyancsak jó hang- és jelentéstörténeti meglátásokkal észrevételezi, hogy ez a feltűnően korai, ám több forráskézen is átment, *Rosmak wizez*-ként lejegyzett adat íráshiba vagy helytelen olvasat lehet: szerinte ugyanis itt nem *rozsomák vizét*-ről van szó, hanem *rozsnak vizét*-ről, azaz a *rozs* szónak a birtokos jelző *-nak* ragjával ellátott alakjáról.

Az okfejtés kifogástalan addig, hogy szó sem lehet itt teljesen értelmezhetetlen állatszerepeltetésről, tehát a *rozsomák*-ról, annál is inkább nem, mert az eredeti, elsődleges forrás, mint a következők is, gyógyszernevekről, közelebbről *g y ó g y n ö v é n y e k r ő l* szólnak. Annak azonban már eleve eléggé kevés a valószínűsége, hogy a rozsz főzetét használták volna gyógyászati célokra, ilyesmire e kultúrnövénynek sem a történeti, sem a néprajzi adatai között nem találok példát. Az egykori gyógyászat világát különben is elsősorban a mezei gyomnövények, illetőleg ezeknek a főzetei töltik ki, ezért már eleve elsősorban itt érdemes az ügyben kereskedni.

Nincs sok kétségem afelől, hogy ominózus esetünkben a gyepnövények, közelebbről a pázsitfűvek családjába tartozó *rozsnok* (*Bromus*)-ról van szó, mely közönséges az európai égövben, így hazánkban is: régiségünknek egyik nagyon ismert mezei növénye, melynek

főzetét gyógyításra használták. Szinte minden régi orvosi könyvnek fontos szereplője, ugyanakkor egykori szótárainkban is rendszeresen feltűnik. Elsőként CALEPINUSnál találjuk: 612: „lolium – *Rosnok* (auagy) vadocz”; *a*-zó alakja is már a PÁPAI-PÁRIZ–BOD latinjában megjelenik: „Vicia: *Rofnak*” (585). Ami a *rozsнок* ~ *rozsnaк* jelentését, közelebbről a gyógyászatban kialakult funkcióját illeti, az a tévesen a *rozsomák*-hoz számított első adatából világosan ki is derül: „Az Rosmak wyzet ha ky meg Izya az meg hewít agy welewt meg hywössity” (KÓSSA GYULA, Régi magyar gyógyszervevek. MNyTK. 10. Bp., 1909: 40, *Rozsmák víz* a.). Mint bevezető címszava mutatja, alighanem már KÓSSA népetimológiásnak fogja föl a szó szerkezetet, ugyanezt teszi különben – helyesen – a szerkezet egy másik, népnyelvi változatával, a *rozsnyak*-kal BEKE ÖDÖN is (MNy. 1960: 480).

Valószínű egyébként, hogy a *rozsнок* ~ *rozsnaк* mint egykor kifejezetten divatos orvosi nyelvi szó vagy sohasem hatolt be számottevően a magyar népi szóhasználat szintjére, vagy idővel kimaradt abból, mivelhogy nyelvjárási szótáraink (Tsz., MTsz. stb.) éppen csak említik, l. pl.: *rozsнок*, *rozsnyok*, *rozsnyak* (MTsz. 2: 316, a Székelyföldről). Jellemző, hogy az ÚMTsz.-ben már nem is kapott helyet. Mint botanikai szaknyelvünk eleme azonban ma is virulens (l. BiológiaiLex. 3: 524). Hogy a TÖLGYESI elsődleges közlési szándéka szerint fölvetett *rozsomák* vagy a tőlem előhozott *rozsнок* ~ *rozsnaк* milyen eredetű, illetőleg mely nyelvből, nyelvekből került a magyarba, az az ügy itt érintett vonatkozásában kevésbé érdekes. Mégis megemlítem, hogy az utóbbi *ny*-es változatai – magyar nyelvi népetimológiás színezetük mellett – a szó szláv előzményeitől nyilván nem mentesek, nem is szólva a *rozsnyik*, *rozsnyika*-féle alakokról (vö. még KNEZSA, SzlJsz. 2: 732; EWUng. 2: 1287).

Ami TÖLGYESI *rozsomák*-ját illeti, a szerző joggal nehezményezi, hogy e szó előbb tárgyalt XVI. századi előfordulását a megadott jelentéssel simán fölveszi mind a TESz., mind az EWUng. Figyelmébe ajánlanám, hogy ennek alapja nyilvánvalóan KISS LAJOS korábban közölt, egyébként igen tartalmas *rozsomák*-cikkének forrásidézése (l. MNy. 1963: 347). A filológia ördöge, úgy látszik, sohasem alszik: KISS átvette KÓSSA kritikátlan közlését, a szótárak pedig KISSét, de ez sem a TESz.-t, sem az EWUng.-ot nem menti föl a TÖLGYESI megsejtette tévedés továbbvitelének vétsége alól. Viszont a szerző súlyához mérten alighanem túlságos szigorral, bár kétségtávol szellemesen ítéli meg a TESz.-t jórészt az EWUng. figyelembevétel nélkül kivonatoló ESz.-nek az előzőeken túlmenő hibáját, amit a *rozsomák* szépirodalmi átvételként minősítésével elkövet.

Végezetül: Meg vagyok győződve róla, hogy TÖLGYESI BEATRIX nyilván hamar észrevette volna, hogy a szóban levő *Rosmak* adatnak nem *rozs-naк*, hanem *rozsнок* a föloldása, és ezzel meg is takaríthatta volna magának a fáradságos, de jellege miatt reménytelen filológiai utánajarást, ha kicsit jobban szétnéz a TESz. és az EWUng. megfelelő lapjain. Ugyanis mindkét szótárban ugyanazon a lapon (3: 754, illetőleg 2: 1287) egy szócikk, a *rozsólis* közbeiktatódásával ott szerepel mindkét kiemelt címszó és cikk. Úgy látszik, a figyelem ördöge is ott lappanghat valahol a szótörténeti-etimológiai ügyek megítélésének hátterében is.

ÉLŐ NYELV

Gondolatok a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz bővítéséről A magyar nyelv „határtalanításának” egyik újabb eredménye

1. Bevezetés. – A mai nyelvészeti kutatások módszertani alapelve az adatorientáltság, a kutatás mélységének és milyenségének megfelelő adatmennyiség biztosítása. A „megfelelő mennyiség” a kutatás céljától, illetve a kutatást végző nyelvészeti diszciplína milyenségétől függően változhat. A kutatás eredményeinek pontossága azonban általában növelhető a feldolgozandó anyag mennyiségének növelésével. Ennek megfelelően a nyelvészetben egyre inkább felértékelődik az adatbázisok szerepe. (Az adatbázisok fontosságát újabban a magyar generatív nyelvészet egyes képviselői is elismerik. KIEFER FERENC [2005: 7] például a nyelvi modalitásról szóló könyvében így ír a korpuszok hasznáról: „A korpusz nem csak arra volt alkalmas, hogy autentikus példákkal igazolja korábbi elképzeléseimet, hanem újabb összefüggések megállapítását is lehetővé tette”.)

A különféle kutatásokhoz szükséges adatgyűjtés általában elvégezhető az adott diszciplína területén belül is, azonban az összegyűjtött adatok feldolgozása így általában esetleges, minimális marad, hiszen nem biztos, hogy az adatbázist – az egyféle megközelítésmód miatt – más diszciplína is fel tudja használni. Az ideális állapot valószínűleg az lenne, ha olyan, különböző módon strukturált adatbázisok készül(het)nének, amelyek a legtöbb tudományterület számára felhasználás és feldolgozás céljából elérhetőek lennének, és egy teljes beszélő- vagy nyelvközösséget reprezentálnának. Mindkét cél elérése jelenleg szinte elérhetetlennek tűnik, főként két ok miatt. Egyrészt azért, mert a nyelvészet egyes ágai oly mértékben differenciálódtak, hogy szinte lehetetlen valamennyit kielégíteni (nehéz lenne olyan adattárat készíteni, amit például a kísérleti fonetika és a nyelvtörténet ugyanolyan mértékben használna), másrészt egy nagy létszámú beszélőközösség, sőt nyelvközösség reprezentatív mintavételen alapuló adattárának összeállítása szinte kivitelezhetetlen (az adattárak reprezentativitásáról l. BIBER 1993., PINTÉR 2003: 74–6).

Az adatbázisok feldolgozásának esetlegessége, azaz a feldolgozás részletessége és szélessége a széles körű kívánalmak miatt szinte áthidalhatatlan feladat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem lennének rá kísérletek – akár a magyar nyelv(terület)en belül is. Az adattárak kezelésében, szerkesztésében, feldolgozásában a legnagyobb szerepet jelenleg a korpusznyelvészet (és a tőle szinte elválaszthatatlan számítógépes nyelvészet) játssza. A korpusznyelvészet elterjedésével módosultak az adattárak feldolgozásának módjai, illetve részben módosult azok besorolása, megnevezése is. Bár a szakirodalom nem egységes a *korpusz* (vagy számítógépes szövegtár) definiálásában, mégis úgy tűnik, módosulnak a korpuszok meghatározásának követelményei. A korpusznyelvészet térnyerésével egyre inkább a számítógépes feldolgozottságot (nem beszélhetünk tehát korpuszról akkor, ha az adattár például újságok vagy hangfelvételek gyűjteménye: ez adattár, de nem korpusz), illetve a strukturáltságot (tehát a számítógépen tárolt szövegek önmagukban még nem korpuszok) tekintjük a legfontosabb szempontnak a korpuszok meghatározásában.

A magyar nyelven készült korpuszok közül a legnagyobb a ma már több mint 187 millió szavas Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz (Kmmnyk.). Ennek elődje, a Magyar nemzeti szövegtár az NKFP 5/044/2002. sz. pályázatának segítségével kiegészült egy 15 millió

szóból álló, a határon túli magyar nyelvváltozatokat bemutató alkorpussszal. Az így összeállított korpusz valóban „nemzeti” lett, mivel nemcsak a magyarországi magyar nyelvváltozatokból merít, hanem a Magyarországgal szomszédos államokban beszélt magyar nyelvváltozatokból is. (Szervezett gyűjtés és feldolgozás eddig a szlovákiai, romániai, ukrainai és szerbiai magyar nyelvváltozatokból történt.)

2. A) A kivitelezők: az MTA Határon Túli Kutatóhálózata. – A Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz határon túli magyar alkorpuszának elkészítéséhez a háttérrel a Magyarországgal határos országokban létesített kutatóhálózat állomásai szolgáltatták: Szlovákiában a dunaszerdahelyi Gramma Nyelvi Iroda, Erdélyben a Kolozsvárott és Szepsiszentgyörgyön működő Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Kárpátalján a beregszászi Hodinka Antal Intézet, a Vajdaságban pedig a kanizsai Vajdasági Magyar Nyelvi Korpusz. A nyelvi irodák létrehozásában legfontosabb szerepet a határon túli magyar nyelvváltozatok vizsgálatát érintő feladatok, illetve a határon túli magyarságot érintő különféle társadalomtudományi kutatások megszervezése játszotta (LANSTYÁK–MENYHÁRT 2001: 190–1). A fent említett intézmények a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének (főként igazgatójának, Szarka Lászlónak) szervezésében 2001. október 1-jétől működnek, létrehozva az MTA Határon Túli Kutatóállomásainak hálózatát. A kutatóhálózat feladatai között kiemelkedő jelentőséggel bíró korpusznyelvészeti kutatások szakmai koordinátora a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Korpusznyelvészeti Osztálya lett (mai neve: Nyelvtechnológiai Osztály), a kutatások gazdasági hátteréért pedig a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete felelt.

A Kmmnyk. határon túli anyagokkal történő bővítése csupán egy az MTA Határon Túli Kutatóállomásainak feladatai közül (a feladatokról bővebben l. <http://www.mtaki.hu/kutatoallomasok>). Bár a kutatóhálózatot alkotó irodák saját problémákkal foglalkozó kutatási területekkel is rendelkeznek, legnagyobb eredményeiket mégis az ún. közös kutatásokban mutatják fel. Ezek a Kárpát-medencei magyarság nyelvi helyzetére irányulnak, s a következő területeket ölelik fel: 1. a Kárpát-medencei magyar nyelvű oktatás helyzete (a magyar nyelv helyzete a kisebbségi magyar régiókban); 2. a magyar nyelv állami változatait érintő lexicográfiai kutatások (a Magyarországon kiadott kodifikációs érvényű szótárak anyagának bővítése a Magyarországi határain kívül használt magyar nyelvváltozatok szavaival – határtalanítás I.); 3. a korpuszpépítéssel kapcsolatos közös kutatásokban (a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz bővítése a Magyarországi határain kívül használt magyar nyelvváltozatokkal – határtalanítás II.).

A közös kutatások közül eddig legkézzelfoghatóbb eredmények a korpusznyelvészeti és a lexicográfiai kutatásokban mutatkoznak meg. A kutatóhálózat lexicográfiai munkája a következő szótárak munkálatait segítette: Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.²), az Osiris Helyesírás (OH.) szótárrésze. A szótárprojektek közül az EÖRY VILMA szerkesztette „Képes diákszótár” második kiadásába, a TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerkesztette „Idegen szavak szótára”-ba, illetve a MorphoLogic Kft. által gyártott MS Word helyesírás-ellenőrző és nyelvhelyesség-ellenőrző program szótárrészébe gyűjtöttünk határon túli magyar nyelvi anyagot. (A kutatóhálózat közös kutatásairól bővebben l. KOLLÁTH 2005a: 16–24, 2005b: 156–64, KOLLÁTH et al. 2005., PÉNTEK 2004: 724–7, BEREGSZÁSI–CSERNICKSKÓ 2004: 127–36, CSERNICKSKÓ 2004: 106–16, CSERNICKSKÓ et al. 2005: 105–13, SZOTÁK 2005., LANSTYÁK 2006.)

B) A Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz. – A Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz határon túli alkorpusza (így a Szlovákiai magyar korpusz is) a magyar nyelv legkiegyensúlyozottabb számítógépes nyelvi adatbázisának részeként jött létre. Röviden összefoglalva: a határon túli magyar korpusz négy Magyarországgal határos országban megjelent vagy elhangzott szövegek számítógéppel feldolgozott, rétegzett gyűjteménye. Ez a korpusz nem kíván a határon túli magyar szövegek reprezentatív mintája lenni, hiszen a reprezentativitás kritériumait ez esetben lehetetlen lenne megfogalmazni, s ha ezek a követelmények megfogalmazódnának is, az egyes szövegtípusok állandó változását, az egyes arányok mozgását szinte lehetetlen lenne követni (vö. a 4. D) Problémák című fejezet utolsó bekezdésével).

A határon túli magyar korpuszban a határon túli magyar nyelvű anyagok aránya a következőképpen lett meghatározva: szlovákiai magyar rész 4 millió, a romániai 6 millió, a kárpátaljai 3 millió, míg a vajdasági 2 millió szövegszó. Mint ahogy azt a következő táblázat mutatja, ezeket a követelményeket nem volt nehéz teljesíteni. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a korpusz a határon túli anyagok összegyűjtése előtt is tartalmazott szlovákiai és romániai magyar napilapokat, amelyek a kiegészülés után a kisebbségi sajtóhoz lettek csoportosítva.

A Kmmnyk. jelenlegi állapota a következő (forrás: <http://corpus.nytud.hu/mnusz/>; 2007. november 1-jei állapot):

	Magyarországi	Szlovákiai	Kárpátaljai	Erdélyi	Vajdasági	Összesen
sajtó	71,0	5,7	0,7	5,5	1,5	84,5
szépirodalom	35,3	1,4	0,4	0,8	0,2	38,2
tudományos	20,5	2,3	0,7	1,6	0,3	25,5
hivatalos	19,9	0,2	0,3	0,6	0,1	20,9
személyes	17,8	–	0,4	0,4	0,1	18,6
összesen	164,7	9,5	2,5	8,9	2,0	187,6

A Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz több tulajdonságával is kitűnik a többi magyar nyelvű korpusz közül. Jelenleg több mint 187 millió szót tartalmaz, regiszterei között megtalálhatók az írott és beszélt nyelvváltozatok is, illetve ez az egyetlen olyan magyar nyelvű magyarnyelvi korpusz, amely nemcsak a magyarországi, hanem a határon túli magyar nyelvváltozatokat is tartalmaz. (A Kmmnyk. egyébként a maga majdnem 200 millió szövegszavával korántsem a legnagyobb magyar korpusz. Ez a cím minden kétséget kizáróan a Szószablya projektum keretében létrehozott Webkorpuszt illeti meg, amely 1,48 milliárd szót tartalmaz, amelyből 589 millió van morfológiailag feldolgozva. Csak érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy a korpusz majdnem 18 gigányi szöveget tartalmaz.)

A határon túli alkorpusz készítésének előzménye a Magyar nemzeti szövegtárig nyúlik vissza. A Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz megvalósítását (és így a határon túli magyar korpusz megvalósítását is) ugyanis megelőzte a Magyar nemzeti szövegtár projektje. Az akkor még 140 millió szavas korpusz pár millió szava származott határon túli folyóiratokból (a felvidéki Új Szóból és az erdélyi Romániai Magyar Szóból). Ezt természetesen akkor csupán mutatványként vagy jó szándékként lehetett értelmezni, ami a szókereséskor inkább zavaró volt, mint segítő, hiszen a nem magyarországi sajtóban külön nem lehetett keresni, viszont a magyarországi adatok keresése közben a határon túli adatok zavaróan

hatottak. Nyilvánvaló volt tehát, hogy szükség és igény van egy nagyobb, a kisebbségi magyar nyelvváltozatokat bemutató szövegtárra is. A határon túli magyar nyelvváltozatokat bemutató korpusz része a kutatóállomás egyik fő feladatáéként aposztrofált határtalanításnak, hiszen a szövegtár célja a határon túli magyar nyelvváltozatok magyarországi megismertetése. A kutatóhálózat korpuszmunkálatokért felelős munkatársai sajnos eleinte nem hangsúlyozták eléggé, hogy a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz is része a határtalanításnak. A korpuszmunkálatok és a határtalanítás kapcsolata csupán KOLLÁTH ANNA 2005-ben írt határtalanításról szóló tanulmánya után merült fel. KOLLÁTH „A határtalanítás” című fejezetben így fogalmaz: „a határtalanításnak az a célja, hogy a magyar nyelv szótárai és kézikönyvei, amelyek Trianon óta, de elsősorban 1945 után inkább csak a magyarországi magyar nyelvről szóltak, egyetemes léptékűvé, összmagyarrá váljanak” (KOLLÁTH 2005a: 16). Abban egyetértek a tanulmány szerzőjével, hogy a határtalanítás „hordozóinak” mindenképpen a szótáraknak kell lenniük. A számítástechnika fejlődése azonban módosítja a már megszokott szótárdefiníciót, megjelennek a számítógépes „szó-tárak” legújabb fajtái, a korpuszok, amelyek esetünkben szintén a határtalanítás szerves részei – ezt azóta a kutatóhálózat tagjai is hangsúlyozzák. A korpuszok szintén egy nyelv szóanyagát dolgozzák fel, s felhasználásuk nemcsak a szókeresésben merül ki, hiszen ismertek olyan szótárak és nyelvtanok is, amelyek korpuszok alapján íródtak (pl. Collins Cobuild – English Grammar).

A Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz határon túli anyaga még a továbbiakban is bővülni fog, s remélhetőleg nemcsak mélységében, hanem szélességében is – amennyiben az MTA Határon Túli Kutatóállomásainak segítségével sikerül legalább örvidéki és muravidéki anyagokat is gyűjteni, illetve feldolgozni.

3. A) Kezdeti lépések a határon túli magyar korpusz terén.
– A Határon túli magyar korpuszról szóló első hivatalos feljegyzések 2001-ben kerültek papírra. A kutatóhálózat létrehozása után minden iroda kidolgozta saját tervezetét és a munka megvalósulásának ütemtervét. A munka gyakorlati részének elindításában az MTA Nyelvtudományi Intézetében működő Korpusznyelvészeti Osztály (mai nevén: Nyelvtechnológiai Osztály) által szervezett korpusznyelvészeti tréningek jelentettek felbecsülhetetlen segítséget. A tréningek és a kezdeti munkatapasztalatok után az előzetes tervek módosultak: voltak feladatok, amelyek a munka szempontjából később feleslegesnek bizonyultak (pl. a korpusznyelvészeti munkákhoz szorosan nem kapcsolódó listák készítése a szlovákiai magyar sajtóról, kapcsolatfelvétel olyan nyelvészekkel, akikkel a későbbiekben nem érintkeztünk), és voltak teendők, amelyek csak az első tréning után merültek fel (pl. a későbbi munkák szempontjából legnagyobb jelentőségű számítógépes szövegátalakítás vagy kapcsolattartás, kommunikáció a többi irodával, illetve a Nyelvtudományi Intézettel).

Három év távlatából visszanézve figyelemre méltó, hogy az irodahálózat kezdetben olyan feladatra vállalkozott, amelynek elvégzéséhez nem állt rendelkezésünkre sem tudás, sem tapasztalat. Ezek, valamint a kezdeti sikertelenségek fényében ma már elmondható, hogy ezt a projektet ilyen formában merészség volt létrehozni. Bár később az összes szükséges anyagi eszközt és szervezési segítséget megkaptuk, az irodák egymás közti földrajzi távolsága miatt az érdemi munka csak nagyon nehezen indult meg. Ebben szerepe volt az irodák közti nehézkes párbeszédnek is (illetve a munka természetéből adódó tapasztalatlanságnak), pedig a kommunikáció gyorsítása végett a kutatóhálózatot alkotó nyelvi irodák számára közös levelezőlistát is létrehoztunk. Erre az ún. nyelvészeti-levelezőlistára – vagy

ahogy KOLLÁTH ANNA elnevezte: „nyelvészetre” – minden iroda feliratkozott, illetve a listára mindenki felkerülhetett, aki valamilyen formában érintve volt vagy van a kutatóhálózat munkájában; tehát nemcsak nyelvészek, hanem más kutatók is. Az első két évben sajnos a kommunikáció nagyon esetlegesnek bizonyult (ennek okát az irodák túlterheltségében, illetve a korpuszon dolgozók elszigeteltségében látom), ám a feladatok halmozódásával és az idő sürgetésével a kommunikációs problémák mára megoldódtak.

A Kmmnyk. Határon túli korpusza egységes formátumú és szerkezetű szövegcsoportot alkot. Ennek feltétele azonban nemcsak a közös munka volt, hanem a jó szervezés is. A munka természete úgy kívánta, hogy a kutatóhálózat korpusznyelvészeti teendőit több személy koordinálja. Az egyes irodák munkájához szükséges technológiai követelmények biztosítását, a budapesti szakmai összejöveleket szervezését, illetve a hálózat koordinálását BARTHA CSILLA végezte. Mivel BARTHA nem számítógépes nyelvész, a szakmai feladatok ellenőrzéséért ORAVECZ CSABA, illetve VÁRADI TAMÁS feleltek.

A kutatóhálózat létrehozója és irányítója az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete volt. A hálózat feladatai között előzőleg nemcsak nyelvészeti, hanem egyéb társadalomtudományi kutatások végrehajtása és szervezése is helyet kapott. Az a kezdetektől fogva nyilvánvaló volt, hogy a korpusznyelvészeti tevékenységet egy társadalomtudományi kutatásokkal foglalkozó intézet (MTA ENKI) nem fogja tudni felügyelni. BARTHA CSILLA (MTA Nyelvtudományi Intézet, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet), illetve VÁRADI TAMÁS (MTA Nyelvtudományi Intézet) személyében azonban ez a probléma megoldódott, hiszen így ezt a projektet szakmailag nyelvészek irányították.

A gazdasági és szakmai felügyelet megoszlása 2005 tavaszáig működött ilyen formában, ekkor a kutatóhálózat irányítása átkerült az MTA Nyelvtudományi Intézetéhez (azaz az összes kutatás irányítását a Nyelvtudományi Intézet végzi). Az Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézettől ez érthető lépés volt, hiszen a kutatóhálózat közös feladatai nyelvészeti témájúak (noha a kutatóhálózat természetéből adódóan ezek is minden esetben rendelkeznek „kisebbségi” vonatkozással, s az irodák egyéni kutatásai között is vannak kisebbségeket érintő – nem csak nyelvészeti – kérdések). Az új helyzet nem érződött a kutatásokon, hiszen azok ugyanolyan intenzitással folytak minden régióban. Ez annak is köszönhető, hogy a „közös kutatásként” megfogalmazott feladatokat az irodahálózat munkatársai és BARTHA CSILLA, azaz minden esetben nyelvészek koordinálták. A lexikográfiai kutatások szervezője és lelke LANSTYÁK ISTVÁN (Gramma Nyelvi Iroda), a korpuszkutatások és az oktatáskutatás szervezéséért BARTHA CSILLA (MTA Nyelvtudományi Intézet) felelt – a korpuszkutatások szervezésében, valamint az irodák közötti kommunikációban PINTÉR TIBOR (Gramma Nyelvi Iroda) segítette munkáját. Az irodahálózat saját képviselőjének PÉNTEK JÁNOST választotta.

B) K o r p u s z n y e l v é s z e t i t r é n i n g e k. – Az előzetes megbeszélések és levelezések után a Kmmnyk. Határon túli alkorpuszának készítői az első elméleti és gyakorlati információkat 2003. január 30–31-én kapták meg, de – mint később a gyakorlatból kiderült – a folyamatos, eredményes munka végzéséhez ez az egyszeri alkalom nem volt elegendő; további folyamatos egyeztetésekre, szakmai összejövelekre volt szükség. Mivel a kutatóhálózat korpusznyelvészeti teendőket ellátó munkatársai egyik esetben sem rendelkeztek számítógépes nyelvészeti vagy korpusznyelvészeti képzettséggel – számítógépes előismerete is csak néhányuknak volt –, ezért szükség volt az előkódolást végző személyek betanítására (a kódolásról bővebben l. PINTÉR 2003: 79–80). Mivel a szövegtár szerkesztése javarészt mechanikus folyamatok elvégzése, ezért a számítógépes előképzettség itt nem volt

feltétel. Ezt bizonyítja az is, hogy több irodában azok, akik kezdetben a korpusszal foglalkoztak, még nyelvészeti ismeretekkel sem rendelkeztek. A nyelvészeti beállítottság, a nyelvészeti alapismeretek hiánya természetesen nem jelenthetett problémát, hiszen a nyelvészeti tudást igénylő munkát a nyelvi irodák nyelvészei is elvégezhették.

A tréningeket (a második 2004. június 21–22-én volt) az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtechnológiai Osztályát vezető VÁRADI TAMÁS és az osztály egyik munkatársa, ORAVECZ CSABA tartották. Az első találkozó alkalmával a határon túli szövegek gyűjtését és kódolását végző személyek¹ megismerkedtek a kódoláshoz szükséges elméleti és gyakorlati információkkal, így a második találkozó során már megvitathatták a kódolás folyamán felmerült gyakorlati problémákat is. Mivel ezek az összejövetelek Budapesten zajlottak, kisebb-nagyobb számban mindig minden kutatóállomás képviseltette magát.² Bár mind a négy iroda azonos feladatot végez, a második megbeszélésen irodánként mégis más-más problémák merültek fel. A megbeszélések csak részben hozták meg a tőlük várt eredményeket, mivel az utolsó közös megbeszélés után sem gyorsult az anyagfeldolgozás, és a problémákkal küszködő irodák egy év elteltével is ugyanazon hibák kiküszöbölésével foglalkoztak.

A korpusznyelvészeti tréningek eredményeiről, illetve a kutatóhálózat korpusznyelvészeti tevékenységéről honlap is készült, melyre a kódoláshoz, illetve a munka közben felmerült problémák megoldásához szükséges információk ORAVECZ CSABA révén folyamatosan felkerültek (<http://corpus.nytud.hu/mnsworkshop/index.html>).

4. A Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz készítésének részei. – A) Anyaggyűjtés. – Az irodák által feldolgozott anyag főbb szerkezeti pontjaiban követi a Magyar nemzeti szövegtárat (így tudják együttesen alkotni a Kmmnyk.-t). A gyakorlati megvalósulásban ez azt jelenti, hogy az MNSz. magyarországi anyagához hasonlóan a határon túli korpusz is kötelezően öt alkorpuszból áll: tudományos próza, publicisztika, szépirodalom, hivatalos nyelv, személyes közlések. Az anyaggyűjtést minden irodában gondos szervezőmunka előzte meg, hiszen a felgyűjtött anyagoknak már egy kész struktúrába kellett beilleszkedniük.

A sajtónyelvi alkorpusz összeállítása kiemelten fontos előkészületet kívánt. Egyrészt mivel a sajtónyelvi szövegek maguk is többfélék (napilapok, ifjúsági lapok, női lapok stb.), így a belső arányokat is meg kellett állapítani; másrészt mivel a határon túli magyar lapok

¹ A Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz határon túli anyagának előkódolását végzők: Szlovákia (Gramma Nyelvi Iroda): PINTÉR TIBOR, MÉSZÁROS TÍMEA, illetve SIMON SZABOLCS; Erdély (Szabó T. Attila Nyelvi Intézet): BECZE ORSOLYA, SÁROSI MARDIROSZ KRISZTINA MÁRIA; Kárpátalja (Hodinka Antal Intézet): MOLNÁR D. ISTVÁN, MÁRKU ANITA, HIRES KORNÉLIA; Vajdaság (Vajdasági Magyar Korpusz): VARGA TÜNDE, DARABÁN PIROSKA, FODOR ATTILA.

² A korpusznyelvészeti összejövetelek sajátos formái voltak a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet által Illyefalván szervezett találkozók, ahol a kutatóhálózat tagjai egy héten keresztül részletesen megbeszélhették az egyes kutatásokat (nemcsak a korpusznyelvészeti teendőket, hanem a lexikográfiai, oktatásügyi, illetve szervezési kérdéseket is). Sajnos az illyefalvi találkozók nem váltották be a hozzájuk fűzött kezdeti reményeket, mivel a három alkalom közül a 2004-ben őrvidéki, muravidéki és horvátországi kutatóhelyekkel kiegészült kutatóhálózat egyikén sem tudott teljes létszámban részt venni. Így az első két találkozó után harmadik alkalommal a kutatóhálózatból már csak a szervezők voltak jelen. Ennek oka valószínűleg a találkozó „fakultatív” jellegéből adódott: a részvétel egyik évben sem volt kötelező – ellenben a budapesti találkozókkal.

magyarországi lapokból, illetve hírügynökségektől is vesznek át cikkeket, s ezeket előzőleg ki kellett válogatni, hiszen nem magyarországi anyagok feldolgozását tűztük ki célul.

A Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz a magyar nyelv jelenlegi állapotát kívánja rögzíteni. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a korpusz nem tartalmazhat rendszerváltás előtt keletkezett szövegeket. Ezt a követelményt nem minden alkorpusz esetében tudtuk betartani, mivel például a szépirodalmi szövegek között vannak korábbi keletkezésűek is. (A hasonló követelményt a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz elődje, a Magyar nemzeti szövegtár sem tartotta be, amit a gyűjtés és feldolgozás körülményessége miatt nem is lehet a szerkesztőknek felróni.) Ez azonban nem okoz értelmezési és szerkezeti gondot (már csak azért sem, mivel a szépirodalmi stílus „szabadsága” kortalan, illetve kevésbé változó, mint mondjuk a beszélt nyelvi).

A tudományos prózát tartalmazó alkorpusz összeállításának, gyűjtésének fő problémája, hogy a határon túli magyar tudományos élet bizonyos szinten gyakran többségi nyelven folyik; például a szlovákiai magyar tudományos elitet alkotó réteg szlovák nyelvű munkahelyeken dolgozik, illetve – általában – szlovák nyelven publikál. Ezért a szigorúan tudományos ismérvek szerint írott szövegekből jóval kevesebb van, mint Magyarországon, illetve arányában több a tudományos ismeretterjesztő próza, mint a magyarországi mintában.

A határon túli magyar hivatali nyelvet (nyelvhasználatot) bemutató alkorpusz egyik alappillére a kutatóhálózat nyelvtervezési tevékenysége volt (például a Gramma Nyelvi Iroda nyelvtervezési és fordítótevékenysége).

A legösszetettebb és legmunkaigényesebb részfeladatot a beszélt nyelvi alkorpusz megszerkesztése jelentette, illetve jelenti mind a mai napig. Komoly probléma a beszélt nyelvi szövegek lejegyzése. Az egyes hangtani jelenségek lejegyzésénél nemcsak a hanganyag lehető legárnyaltabb visszaadását kell figyelembe venni, hanem a számítógép diktálta lehetőségeket, a minél könnyebb számítógépes keresés feltételeit is állandóan szem előtt kell tartani. Így a lejegyzés nem lehet olyan részletekbe menő, mint egy fonetikai vagy részletes nyelvjárási lejegyzés, ám a hangzó nyelv legfőbb sajátosságait mindenképpen írásban is meg kell próbálni visszaadni. A beszélt nyelvi szövegek lejegyzési útmutatójának véglegesítése csak hosszadalmas és időigényes egyeztetések után fejeződött be, mivel a Gramma Nyelvi Irodában készült részletes útmutatót fonetikus és számítógépes nyelvész is véleményezte. A lejegyzés egységesítése fontos, hiszen csak úgy készülhetnek összehasonlítható átiratok, ha a szövegek egységes kódolási minta alapján készülnek el. Éppen ezért minden irodának lehetősége volt közös minta összeállítására, azonban sajnos nem minden iroda élt ezzel a lehetőséggel, és nem tett javaslatot az útmutató kialakítására. A lejegyzési útmutató így a Gramma Nyelvi Irodában, a LANSTYÁK ISTVÁN által szerkesztett javaslat alapján készült el KASSAI ILONA egységesítésével (bővebben a 4. D) Problémák című fejezetben).

B) A z a n y a g g y ű j t é s m ó d j a. – Az anyaggyűjtés legegyszerűbb és legköltséghímélőbb módszere nagy mennyiségű anyagok gyűjtésekor az internetről történő letöltés. Az internet legnagyobb előnye, hogy a rajta lévő anyagok mindenki számára szabadon hozzáférhető, letölthető, illetve hogy a kész anyag (ez esetben szöveg) gyorsan és könnyen hozzáférhető. Sajnálatos módon azonban az anyaggyűjtésnek ez a módja sem tökéletes, mert amellet, hogy az internet a korpusz számára sok felesleges adatot tartalmaz (pl. képek, videók, mozgó reklámok, azaz nem szöveges részek, amik kiszűrése ugyan nem jelent problémát, csupán a letöltés folyamatának idejét növeli), a letöltött anyagok felhasználása szerzői jogi problémákat is felvet – tehát az internetes gyűjtés sem minden esetben problé-

mamentes. Ezért minden internetről letöltött szöveg felhasználására előzőleg engedélyt kell (kellene) kérni a szerzőktől, illetve a honlap működtetőjétől.

Bár az anyaggyűjtés szempontjából az internet óriási előnyökkel jár, minden alkorpuszhoz mégsem nyújtott anyagot. (Leginkább a sajtónyelvi és a hivatali nyelvi alkorpusz gyűjtésében volt segítségünkre.) Mivel az irodák munkatársai saját régiójukban közismert emberek, ezért gyakran magánszemélyektől, illetve személyes ismeretség alapján kiadóktól és szerkesztőségektől is kaptunk szövegeket. Az anyaggyűjtés, azaz a helyi ismertség és ismeretség kiaknázásának, értékesítésének szempontjából pozitív lépésnek bizonyult a kutatóhálózat korpusznyelvészeti megbízása.

C) **Feldolgozás**. – A gyűjtés utáni szövegfeldolgozás, azaz munkánk érdemi része nem jelentett különösen nehéz feladatot, mivel az csupán már meglévő szövegek XML-formátumúvá történő átalakításában merült ki. Megfelelő programok hiányában a feladat nehézsége főleg a folyamat hosszúságában rejlett, ám ez a folyamat (akár egyszerű Word-alkalmazásokkal is) jól automatizálható – így ideje jelentősen csökkenthető. A határon túli anyagok esetében a feldolgozás két elkülöníthető folyamatból áll. Az első folyamat, azaz a szövegek átalakítása az egyes irodákban, míg a feldolgozás második és egyben bonyolultabb folyamata pedig az MTA Nyelvtudományi Intézetében történt. (Értelemszerűen a magyarországi anyagok esetében mindkét részfolyamat Magyarországon történik.)

Az alapformátumtól (alapszövegtől) a célformátumig tartó számítógépes és számítógépes nyelvészeti folyamatokat a következőképpen tagolhatjuk:

1. Az MTA Határon túli irodáiban végzett folyamat:

.doc, .txt	}	.xml szöveg → validált .xml-szöveg
.html → tiszta .html-szöveg		

Ahogy az ábrából is látszik, a folyamat nem túl bonyolult, mindössze egy bonyolultabb szövegszerkesztő programra és egy előre meghatározott xmldtd-re van szükségünk. A megformázott és annotált szövegek további elemzését az MTA Nyelvtudományi Intézetében végezték el.

2. A Nyelvtudományi Intézetben végzett folyamat során minden adott szóalak morfoszintaktikai jegyei kódok formájában (ún. msd, azaz morpho-syntactic description kódok) az adott szóalak mellé kerülnek. Ezt a kódolást a MorphoLogic Kft.-ben kifejlesztett HUMOR (High-Speed Unification Morphology) morfológiai elemzőprogram végzi: a program lényege, hogy szótár és nyelvtan segítségével felismeri (elemzi vagy adott esetben generálja) az adott szóalakokat. Mivel a program nem rendelkezik szemantikai ismeretekkel, így általában egy-egy szónak több elemzését is létrehozza (pl. *ultramarinkék* = *ultramarin*[FN] + *kék*[FN] ~ *ultra*[FN] + *mar*[FN] + *i*[_IKEP] + *nk*[Pst1] + *ék*[FAM] + [NOM]). Ezek a szóalak-homoniák többségében azonban még a morfológiában kezelhetőek, sőt a szövegszintaxis ismeretében általában majdnem teljes mértékben egyértelműsíthetőek (a HUMOR program működéséről és az elemzés folyamatáról l. még NOVÁK 2003., NOVÁK – M. PINTÉR 2006.). A már egyszerűsített szöveget az .xml-dokumentumoknak megfelelő szerkezet szerint fejléccel látják el, amely tartalmazza a szöveg keletkezésére és megjelenésére vonatkozó információkat (pl. a szöveg keletkezésének ideje, helye, a szöveg szerzője, a kiadó neve, stb. – l.

c.org/P4X/HD.html). A szövegek feldolgozásának második részét röviden a következőképpen foglalhatjuk össze:

validált .xml-szöveg → szövegrészek szegmentálása → (szóalak-homonimák) egyszerűsítése → annotált (kódolt) részkorpusz → TEI header (fejléc) → belső referenciamutatók → végső validálás → Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz.

(Folytatjuk.)

PINTÉR TIBOR

S Z E M L E

Finnugor nyelvészeti-nyelvpolitikai kiadványok

1. A finnugor nyelvű népek – történelmi útjukból s mai helyzetükből következően – változatos lehetőséget kínálnak nyelvészeti-nyelvpolitikai vizsgálatokra. A nyelvcsaládnak régi írásbeliségű (magyar), magas színvonalon standardizált (magyar, finn, észt), önálló államiságú (az említett három); nagyobb, kisebb és elenyésző lélekszámú; a nemzetiségi válságon átment és azt el sem ért, kihalt, a kihalás küszöbére lépett és etnolingvisztikai vitalitását különböző fokon (még) tartó tagja egyaránt van. A két- és többnyelvűség jelenségeire, a nyelvi kapcsolatok jellegére és intenzitására, a nyelvi jogi lehetőségekre, a nyelvi visszaszorulásra, a nyelvi tervezés (állapot- és helyzettervezés) különböző kísérleteire, megoldásaira bőven találunk kutatnivalót. Nyelvészeti, ökolingvisztikai, nyelvpolitikai észrevételekkel, megjegyzésekkel találkozunk persze korábbi finnugor közleményekben is, ugrásson azonban csak a Szovjetunió és a szovjet blokk felbomlása után nőtt, nöhetett meg a nyelvpolitikát így vagy úgy érintő közlések száma. A politikai változások és a nyelvi kisebbségek felé forduló nemzetközi figyelem, nemkülönben finnugor nyelvészek egy részének ügybuzgalma meghozta gyümölcsét a finnugrisztikában is: a szociolingvisztika ezen ága diadalmasan bevonult a finnugor nyelvtudományba. Ezt igazolják a röviden bemutatandó kötetek is.

2. HOLGER FISCHER ed., *The National Awakening of Endangered Uralic Peoples*. (Institut für Finnougristik/Uralistik der Universität Hamburg, 2004. 246 lap.) – Az Európai Unió Szókratész-programja támogatásával 2003-ban Hamburgban volt egy konferencia a fenti címmel. Kutatók és hallgatók (Bécs, Debrecen, Hamburg, Jyväskylä, Padova, Párizs, Tartu) vizsgáltak két fő kérdéskört: a nyelvek kihalását és a nemzeti ébredést (beleértve a nyelvi revitalizációs törekvéseket is), különös tekintettel a veszélyeztetett finnugor nyelvekre. A kötet 29 tanulmányt foglal magában: 25 angol, 4 német nyelvű. Általános kérdésekkel 5 szerző foglalkozik, lapp témájú 6, obi-ugor 3, permi 4, finnségi 4, volgai 5, magyar 2 olvasható. A Szibériában beszélt uráli nyelvek (nyelvjárások) veszélyeztetettségi foka szerinti táblázat, a kisebb uráli népek lélekszámát mutató táblázat és a nyelvi veszélyeztetettséggel foglalkozó alpművek válogatott bibliográfiája zárja a kötetet. Ebből is az derül ki, hogy a magyar legközelebbi nyelvrokonai igen rossz helyzetben vannak: kihalt a déli manysi, valószínűleg kihalt a nyugati manysi és a déli hanti, s közel áll a kihaláshoz a keleti manysi, súlyosan veszélyeztetett az északi manysi és a keleti hanti

(239). Példás tudományközi megközelítés jellemzi a kötetet, ugyanis nemcsak nyelvészeti, hanem történeti, szociológiai, etnológiai, politikai, kultúratudományi szempontokat is érvényesítenek vizsgálataikban a szerzők. A kérdéskör iránt érdeklődők figyelmére joggal tart igényt a kötet.

3. PUSZTAY JÁNOS, *Nyelvével hal a nemzet.* (Teleki László Alapítvány, Bp., 2006. 317 lap.) – A szerző részletesebben nyolc oroszországi finnugor nyelvvel és néppel foglalkozik (karjalai, vepsze, mordvin, mari, komi, udmurt, hanti, manysi) nyelvészeti, szociológiai, ökolingvisztikai megközelítésben. Megvallott célja, hogy olvasóit rádöbbsentse azon folyamatok következményeire, amelyek a szóban forgó népek körében zajlanak. A könyv felhívó erejű címe utalás arra a tényre, hogy mindegyik szóban forgó nyelv közvetlen veszélyben van. A nyelvcserre küszöbére érkezett több is, s nincs egyetlen olyan nyelvpolitikai kritérium sem egyik nyelvközösség esetében sem, amely teljesen megnyugtató volna a szóban forgó nyelvek jövője szempontjából. Számos statisztika, táblázat, hivatalos adat, idézet olvasható a kötetben, melynek szerzője a rendelkezésére álló nagy anyagot meghatározott, a szakirodalomban szokásos s a nyelvek sorsát meghatározó kritériumok szerint közli és elemzi. Szól tehát például a népesség számának alakulásáról („Úton a megsemmisülés felé: a demográfiai helyzet?”; 43), az anyanyelvvel kapcsolatos attitűdökről („a városba költöző fiatalság nem hisz saját nyelvű kultúrájának fejlesztési lehetőségeiben”; 72), az anyanyelvi és a nemzettudat hiányosságairól, az orosz nyelv nyomasztó fölényéről (korábban meg kellett tanítani a finnugorokat oroszul, ma arra kell megtanítani őket, hogyan tartsák meg anyanyelvüket; az udmurtokra vonatkozóan l. 251), a nyelvi tervezés kilátásairól, stb. Olyan kérdésekről tehát, amelyek jól ismertek a szociolingvisztikában (a kisebbségi nyelvi, a két-nyelvűséggel összefüggő, a nyelvpolitikai célzatú kutatásokban). PUSZTAY könyve hiánypótló, a be nem avatottak számára is kijózanító, tehát fontos és üdvözlendő vállalkozás. Érdekes a tanulmányozásra nem csak finnugor érdeklődésűeknek, hiszen általános nyelvpolitikai szempontokból vizsgálódik, s mert világosan kitetszik az adatokból egyebek mellett az is, hogy a *laissez faire* nyelvpolitika a szóban forgó (és hozzájuk hasonló helyzetű) nyelvek halálra ítéletét jelentené. (Vö.: „A szupranacionális nyelvpolitikai folyamatokat leginkább a piaci erők szabályozzák, s ezek általában megerősítik a nyelvi hierarchiákat. A *laissez faire* nyelvpolitika az angoltól eltérően minden más nyelv számára jelentős kockázattal járhat”; KONTRA: Alkalmazott nyelvtudomány 2006/1–2: 183.) A nemzetközi szociolingvisztikai irodalomban gyakori, részletes és célzott nyelvészeti, szociológiai fölmérések a kis finnugor népek vonatkozásában csak részben álltak a szerző rendelkezésére, várható azonban, hogy az efféle kiadványok hatására is lendületet vesz a kis finnugor népek nyelvészeti helyzetének még részletesebb föltérképezése, a pontosabb diagnózis felállítására – a hatékony terápia kialakításának reményében is. Hasonló kérdésekkel a magyar nyelv kisebbségi változatainak a vizsgálatában, illetőleg a hazai kisebbségi nyelvhasználattal összefüggésben is találkozhatunk, e témakörben jelentek meg fontos könyvek is az egyes tanulmányok mellett. Nem ártott volna, ha néhány tudomásul vétetett volna (a magyar szociolingvisták közül egyedül SZÉPE GYÖRGY neve szerepel két angol nyelvű tanulmánnyal).

PUSZTAY egy általa szervezett s tematikailag idetartozó szombathelyi konferencia előadásainak egy részét is közzétette (A magyar mint veszélyeztetett nyelv? Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 12. Savariae, 2007. 289), s ennek bevezetőjében írja: „a magyar még

nem közvetlenül veszélyeztetett nyelv, de már mutatkoznak jelek, amelyek kedvezőtlen folyamatokra utalnak. Ezek a jelek még idejekorán figyelmeztetnek a cselekvés szükségességére” (i. m. 11). Nos: 1. A magyar nyelvet Magyarországon k ö z v e t l e n veszély valóban nem fenyegeti (l. SZÉPE is: i. m. 24). De csak Magyarországon nem. S ez egy olyan nyelvközösség esetében, amelynek több, mint negyede nem az anyaországban él, fontos tény. 2. Valóban mutatkoznak jelek (az anyanyelvű tudományművelés, a szaknyelvi-terminológiai fejlesztések, az anyanyelvi öntudat, a magyar nyelv presztízse) területén, amelyeket érdemes komolyan venni, s belőlük a megfelelő következtetéseket levonni (l. például PÉNTEK, A nyelv ritkuló légköre. Kolozsvár, 2001.; Magyar Nyelv 1998: 43–9; Hitel 2007/7: 91–8). E kiadványból BALÁZS GÉZA, SZÉPE GYÖRGY és VÖRÖS FERENC tanulmánya mellett – a címben megjelölt témakör szempontjából – általános jellege miatt emelem ki az észt M. RANNUT „Posztmodern nyelvi környezet és biztonság” című tanulmányát (193–214): a szerző a társadalmi modernizációt, a nemzetné válást és a nyelvi helyzet módosulását szinoptikus módon tekinti át, s szól a mai társadalmaknak a többnyelvűségből következő gondjairól, az etnolingvisztikai konfliktusok megoldásának lehetőségeiről, a nyelvvél való tudatos törődés, „a nyelvi társadalom komplex tervezése és irányítása” (212) fontosságáról.

4. ROGIER BLOKLAND – CORNELIUS HASSELBLATT ed., *Language and Identity in the Finno-Ugric World*. (Studia Fenno-Ugrica Groningana 4. Shaker Publishing, Maastricht, 2007. 301 lap.) 2006-ban nemzetközi szimpózium volt a groningeni egyetemen a fenti címmel, s az ott elhangzott 33 előadásból 25-nek a szövegét tartalmazza a kötet (16 angol, 9 német nyelvű). A téma, tudniillik a nyelv és az identitás összefüggésének finnugor szempontú időszerűsége aligha szorul magyarázatra. Színvonalas, informatív előadásokat, illetve tanulmányokat olvashatunk szinte kivétel nélkül. Az alaphelyzetet CSÚCS SÁNDOR jól jellemzi: az oroszországi finnugor népek és nyelvek örödi kör fogságában vannak. Hiszen a demográfiai fogyás, az asszimiláció mellett továbbra is csak családi nyelvként használják anyanyelvüket, ezért e nyelvek alacsony használati értékűek és presztízstűek. S mert alacsony presztízstűek, nem is használják őket, annál inkább a nagy tekintélyű orosz, amely minden szempontból megfelelő kommunikációs eszköz (25). Így jutunk oda, hogy az anyanyelv az orosznyelv-domináns kétnyelvűség egyre inkább visszaszoruló tagja. Vissza-visszatérő téma több tanulmányban is, milyen kritériumai vannak egy nyelv kihalásának, s hol tart e folyamat (beszédés kérdőjeles címmel például: „In Mansi – today?": 7 kk.). CSÚCS idézetekkel igazolja, hogy az a veszély fenyegeti a hantik, manysikat, nyenyeceteket, szelkupokat (autonóm körzetekben élnek), hogy élő közösségekből egzotikus turistaattrakcióvá válnak. Véggkövetkeztetése szerint – amely egybevág a többi szerző véleményével – nem tudjuk, lesznek-e a XXI. század végén finnugor népek Oroszországban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ölbe tett kézzel ülünk, mert van még egy kis lehetőség, ha nem maradunk tétlenek. Több tanulmány tárgya a nyelvi identitás; közülük kiemelem GRÜNTHALÉt, amely a finnugor identitások különbözőségéről és erodálódásáról szól; CZIBERE MÁRIÁÉt, aki nemzetközi összehasonlításban (magyarországi és szlovákiai magyarok és németországi németek) vizsgálja többoldalúan is, hogy milyen szerepet játszik a nyelv az identitásban; valamint ONINÁÉt, aki a hantik identitásáról ad alapos áttekintést. HASSELBLATT a nyelvek nyelvész- és szociológiai osztályozásához és az etnofuturizmushoz fűzött észrevételei igen tanulságosak. Több előadás a magyarral foglalkozott. FAZEKAS TIBORC a mai magyar nyelvi és nyelvtudománybeli változásokról ad figyelemre méltó áttekintést (milyen félelmek élnek a magyar

nyelv jövőjét illetően, milyen szakmai vélemények vannak jelen), legfontosabb teendőnek a magyar nyelv szókészleti korszerűsítését nevezve meg. GERSTNER KÁROLY előadása első-sorban a szótörténet-etimológia, illetőleg a nyelvi mentalitás szempontjából tanulságos. HEGEDŰS ATTILA a XXI. század elejének magyarországi nyelvjárási visszaszorulásáról ad megbízható áttekintést. HONTI LÁSZLÓ „Európai finnugor nyelvek globalizálódása/európai-zálódása?” című (német nyelvű) részletes tanulmányában az igeekötők, a magyar számnevek (11-től 19-ig) szerkezetének, az analitikus igeidőknek és a jelzői egyeztetéseknek a vizsgálata alapján arra a következtetésre jut, hogy a finnugor és az indoeurópai nyelvek között e téren mutatkozó egyezések és hasonlóságok nem idegen nyelvi hatások eredményei a finnugor nyelvekben, legfőljebb arról van szó, hogy bizonyos esetekben a már meglévő csírák a hasonló jelenséget felmutató idegen nyelv hatására bontakoztak ki. JUHÁSZ DEZSŐ XIX. századi magyarországi családnév-változtatásokról szólva (mely témakör érinti a nemzeti karakterológia és identitás kutatását is) egy ELTÉ-s kutatási projektről ad tájékoztatást, amely a kiegyezés utáni időszak névváltoztatásainak komplex feldolgozását ígéri. VOIGT VILMOS szerint a magyar, a finn és az észti nincsenek veszélyben saját országukban, de súlyosan veszélyezteteti őket a globalizáció. A legfontosabb időszzerű feladatnak azt tartja, hogy a magyar terminológia megfeleljen a mai európai kodifikáció kihívásainak.

KISS JENŐ

Büky László, Szó, stílus, értelmezés

JATEPress, Szeged, 2006. 239 lap

BÜKY LÁSZLÓ tanulmánykötete a rövid bevezetés (Előljáró szavak, 5) után 19 tanulmányt tartalmaz. Ezek közül kettő: a kötet végén található két írás a köznyelvi szóhasználat egy-egy jelenségét tárgyalja (*Az egyértelmű* melléknév használatáról, 199–205; *Az úgymond* ige(alak) használatának múltjából és jelenéből, 207–16), a többi a művészi nyelvhasználatról foglalkozik elsősorban stilisztikai, de ezzel összefüggésben motívumtörténeti, lexikológiai, szövegtani stb. szempontból is.

A szerzőnek ez az ötödik könyve. Az első kettő inkább monográfiászerű (Képkalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében, 1989.; Egy vers szóhasználati háttere – Füst Milán: Szelleme utcaja, 2000.), a második kettő inkább szótárszerű (Füst Milán metaforahasználatának alapjai szótárszerű feldolgozásban, 2002.; Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából (szótárszerű feldolgozásban), 2004.), ezekhez kapcsolódik mind tematikájában, mind módszerében a most ismertetendő munka.

BÜKY LÁSZLÓ kutatói érdeklődésének középpontjában pályakezdése óta a XX. századi magyar költői nyelvhasználat, ezen belül pedig különösen Füst Milán költői nyelve áll. Ennek megfelelően a kötetnek hat tanulmánya teljes egészében, három pedig részben órola szól, de áttételesen szinte mindegyik írás összefügg valamiképpen Füst Milán stílusával és a magyar stílustörténetben játszott, a szerző szerint meghatározóan fontos szerepével. Két tanulmányban Füst és Karinthy költészetének kapcsolatáról, Karinthy Frigyes Füst Milán-élményéről és -értékeléséről olvashatunk; kettőnek a század másik kiemelkedő költője, Weöres Sándor a tárgya; végül egy-egy írás foglalkozik Máraival és Nagy Lászlóval (az

utóbbi az *angyal* motívuma által kapcsolódik az egyik Füst Milán-tanulmányhoz). A szépirodalmi nyelvi tárgyú tanulmányok sorát az írói szótárakról és a költői nyelv névutóhasználatáról szóló cikk zárja le (ez utóbbi megint csak Füst Milán lírájából meríti példáit).

A kötetet tehát bizonyosfajta tematikai zártság jellemzi, ez azonban nem belterjesség, hanem koherencia. A jól megkomponált kötet a szerveztség benyomását kelti, még az ilyenkor szinte elkerülhetetlen és a bevezetőben a szerző által is említett tematikai átfedések sem zavarják különösebben az olvasót. Legfeljebb Karinthy Füst Milán-paródiájának kétszeri szerepeltetése (11–4, ill. 27–37) tekinthető olyasminnek, amit gondosabb szerkesztéssel, átdolgozással el lehetett volna kerülni. A többi átfedésről el tudom fogadni a szerző önértékelését, azt tudniillik, hogy „a gyűjteménynek ezek a darabjai összefüggéseik révén erősítik egymást és a többit is” (5).

BÜKY LÁSZLÓ inkább anyagfeltáró és -rendszerző, mint elméletalkotó típusú kutató (ezt úgy értem, hogy módszere inkább induktív, mint deduktív irányú). Ennek fényében különösen érdekes és értékes, hogy a kötet első tanulmánya (A stílus mibenlétéhez, 7–14) elméleti igényteliséggel közelíti a stílus fogalmához, és azt egy frappáns természettudományi metafora (GÁBOR DÉNES hologramelmélete) segítségével a következőképpen határozza meg: „A stílus bizonyosan azért észlelhető, mert élénk pontok gyanánt feltűnnek a referenciátárgy minden előfordulásának jelenléte és helye a szöveg(mű)ben. A szövege egész interferenciaképként fogható fel, amelyen mintegy rajta van a stílus. S természetesen kell hozzá egy – mondhatni – mintafelismerő rendszer. A más, hasonló kontextusú szövegekkel való összehasonlítás pedig az a koherens megvilágítás, amelynek [az eredetiben, elírás folytán: amellyel] révén feltűnnek a pontok, amelyekkel vagy amelyekben a stílusnak mint olyannak referenciajegyei megragadhatók. Ilyenformán a stílus interferenciajelenség” (11; a recensens kiemelésével). Ezt az új stíluskonceptiót érdemes lett volna bővebben is kifejteni, bár az utána következő elemzés, amely szerint Karinthy paródiája az a mintafelismerő rendszer, amelynek révén Füst Milán költői nyelvhasználatának sajátosságai megragadhatók, jól szemlélteti az elgondolás lényegét és módszerbeli következményeit.

Az ezt követő két Weöres Sándor-tanulmány (Stílus és értelmezés, 15–8; Szövegszerkezet és aktuális tagolás Weöres Sándor-versekben, 19–26; utóbbi FÜKÖH BORBÁLA társ-szerzőségével) ugyanazt a költeményt, a Rongyszőnyeg ciklus 99. darabját, a híres Galagonyát vizsgálja, de eltérő módon, mert az előbbiben a szöveg motivikus hálózata, az utóbbiban pedig az aktuális mondattagolás szövegszervező funkciója áll az elemzés homlokterében. Ennek folytán nem átfedést, hanem a két tanulmány egymásra épülését, termékeny interferenciáját érzékeljük. A második cikk egyébként további Weöres-verseket is bevon a vizsgálatba: különösen sikerültnek mondható a Keresztöltés többszörös értelmezhetőségének feltárása és ábrázolása (25–6).

Ezután két olyan tanulmány következik a kötetben, amelyek Füst és Karinthy alkotói viszonyát, költészetük egymásra hatását mutatják be egy-egy komplex verselemzés tükrében (Egy Karinthy-paródia stílusekvivalenciájáról, 27–37; Egy Karinthy-vers aktuális tagolása (társszerzője: M. KORCHMÁROS VALÉRIA), 39–48). Az előbbiben az „Így írtok ti”-beli Epigramm kerül a vizsgálódás fókuszába. Az elemzés teljes mértékben igazolja a szakirodalomnak azt a jól ismert állítását, hogy „a stílusparódia a művészi megismerésnek és a stílus kritikájának eszköze” (27). A másik Füst Milán ihlette Karinthy-vers, a „Nyájas anyó lepénynyel” viszont nem paródia, hanem pastiche, illetve hommage, de a többszörös intertextualitás

következtében itt is lehetővé válik, hogy az elemzés írója a két költőről egymás vonatkozásában, egymáshoz viszonyítva, egyidejűleg szóljon. Az aktuális mondattagolást érzékeltető jelölések első pillantásra megriaszthatják az inkább irodalmár hajlamú olvasót, de egy kis türelemmel és rejtvényfejtő kedvvel megnyugtatóan tisztázható, mi mit jelent, és miért van ott, ahol van.

A tisztán Füst Milánnal foglalkozó hat tanulmány (49–126) részint retorikai-poétikai jelenségeket (más nevében való beszélés, invokáció), részint az életművön végigvonuló motívumokat (*menekülés, látomások, angyalok, halál*) tárgyal. Ezekben tárul fel a legmarkánsabb BÜKY LÁSZLÓ – korábbi munkáiból is ismert – stíluselemző módszere: az irodalmi szöveg elemeinek kontextuális (aktuális) jelentését folyamatosan egybeveti az adott szónak az ÉrtSz.-ben található jelentéseivel, jelentésárnyalataival, vagyis nem annyira az adott szövegbeli alkalmi szójelentés kihüvelykezését tekinti feladatának, hanem az ÉrtSz.-beli jelentés(struktúra) realizálódását követi nyomon a költői szövegműben. Ha tehát korábban BÜKY kutatói alapállását induktívnak neveztem, ezt ki kell egészítenem azzal, hogy szemléletmódja ebben a tekintetben (a szótári jelentés és a szövegben megvalósult költői szójelentés viszonyának tekintetében) inkább deduktívnak minősíthető. A kötetbeli Füst Milán-tanulmányok részletes ismertetésére és eredményeik értékelésére ebben a recenzióban nem tudok sort keríteni, de összbenyomásom az, hogy a szerzőtől régóta várt „Füst Milán költői nyelve”-szerű monográfia részletekben (fejezetenként) már el is készült. (Ami nem jelenti azt, hogy nem üdvözlém örömmel egy ilyen szintézisnek a megvalósulását is!)

A következő két tanulmány a Füst Milán és két nyugatos kortársa: Kosztolányi és Babits közötti rokon vonásokat tárja fel (A képi hasonlóságok háttéréről, 127–34; *A király* főnév mint a hatalom megjelenítője, 135–46). Az előbbi – amely eredetileg a Miskolci Egyetem metaforakonferenciáján hangzott el 1999-ben – Füst Milán „Nyilas hava” és Kosztolányi „Ó a rémséges őszi éjszakák” című versét szembesíti egymással a két költeményben megjelenő lehetséges világok nyelvi képének, az ezt a képet megteremtő eltérő nézőpontoknak a szempontjából. A másik cikk azt a lebilincselően érdekes motívum- és egyben művelődéstörténeti módszert alkalmazza, amelyről az ismertetés elején már említést tettem. Itt mutatkozik meg a leginkább, mennyire jártas a szerző nemcsak a stilisztikának, hanem a legkülönbélebb rokon (és nem rokon) tudományoknak a terén is.

A Márairól szóló tanulmány (Egy szövegkezdet ábrázolásviszonyai [Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*], 147–74) a kötet igazi újdonsága, kiemelkedő darabja. Az eddig csak meglehetősen eldugott helyen, Fried István emlékkönyvében olvasható cikk a ROMAN INGARDEN által az 1930-as évek elején kidolgozott ábrázolt tárgyiasságok kategóriáját alkalmazza (tudtommal elsőként) magyar szépirodalmi szövegre, az „Egy polgár vallomásai” bevezető részére. A tanulmány függetlenül tartalmazza az ábrázolt tárgyiasságok listáját (tematikusan és ábécérendben), valamint a szövegrészletben levő ábrázolt tárgyiasságok számbeli összefüggéseit szemléltető grafikont. Nem könnyű olvasmány a kötetnek ez a fejezete, de megéri a fáradságot alaposan áttanulmányozni, mert a prózaelemzésnek egy olyan új lehetőségét villantja fel, amelyről a magyar (és az általam ismert más nyelvű) szakirodalom eddig nem tett említést.

A Nagy László-cikk (Az *angyal* és az *ördög* Nagy László költészetében, 175–84) csak látszólag lóg ki a kötetből – Nagy Lászlót az irodalmi kánon nem sorolja azok közé az alkotók közé, akiket Füst Milánnal, Kosztolányival stb. szoktak együtt emlegetni –, valójában azonban az *angyal* motívuma révén szervesen kapcsolódik az egyik korábbi tanulmányhoz (Angyalok Füst Milán lírájában, 87–105). Az már más lapra tartozik, hogy Nagy Lászlónál

az *angyal* sokszor romboló, démoni erő (pl. a Zöld Angyalban). Ez a különbözőség a kontrasztív motívumelemzés lehetőségét kínálja, és BÜKY LÁSZLÓ ezt a lehetőséget nem is hagyja kiaknáztatlanul.

A két utolsó szépirodalmi tárgyú cikk (Kifejezés(mód)-összefüggések a magyar írói szótárak alapján, 185–92; Szójelentés névutós környezettel a költői nyelvben, 193–8) is jól illeszkedik a kötet egészébe. Az előbbi azt a szó- és motívumvizsgálati módszert alkalmazza, amelynek már a szerző első könyvében tanúi lehettünk. A következő szavak hasonló és eltérő alkalmazását mutatja be gazdag magyar szépirodalmi anyagon: 1. *elmerít, elmerül*; 2. *lehanyatlík*; 3. *lélek*; 4. *örvény*; 5. *szív* (fn); 6. *tűz* (fn); 7. *úgymond* (erről l. egy későbbi cikket is: 207–16); 8. *vér* (fn). A névutók használatával foglalkozó tanulmány a *köd* főnév különféle névutós alakjainak jelentését és stílusértékét mutatja be Füst Milán lírájában. Így egy a szintaxis felé kitekintést nyújtó cikk zárja le a zömükben szó- és motívumtörténeti jellegű Füst Milán-tanulmányok sorát.

A könyv stílusa, bár zsúfoltságával olykor megnehezíti az olvasó dolgát, nem méltatlan a gazdag tartalomhoz. Érdekes vonása, hogy szívesen él a természettudományok köréből vett párhuzamokkal, metaforákkal: a stílus mint hologram (10–1), ARNHEIM az izzás fizikai jelenségéről (az „izzik a galagonya” kapcsán, 16), a költői szövegmű elemei úgy követik egymást, mint a fizika kvantumokban mozgó mikrorészecskéi (48), még a HEISENBERG-féle bizonytalansági relációra is utal egy stilisztikai jelenség kapcsán (116). A szerző, mint önvallomásából tudjuk, egykor kémiát is tanított a palini (Zala m.) általános iskolában (vö. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 61. ELTE Fonetikai Tanszék, Bp. 2002. 5). Úgy látszik, megőrizte érdeklődését, nyitottságát az átlagos bölcész számára nehezen megközelíthető „másik kultúra” iránt.

A sok (de megérdemelt) elismerő szó után végül csupán annyi bíráló észrevételt kell tennem, hogy a kötet tördelési és apparátusbeli gondozatlansága magán viseli a sietős munka nyomait. Néhány szövegbeli hivatkozásnak (pl. ARNHEIM, RUDOLF 1974/1979., MOUNIN, GEORGES 1988.) nem találok a megfelelőjét a szakirodalom-jegyzékben. A szöveget nem kevés sajtóhiba, illetve elírás is szeplősíti. Egy fontos idézetből, BENCZE LÓRÁNT stílusmeghatározásából kimaradt egy szó, a *kontextussal*, ezért az amúgy is nehezen érthető mondat végképpen érthetlenné vált (9). SZABÓ ZOLTÁN tanulmánya nem 1992-ből, hanem 2002-ből való (59). Az ÉrtSz. első kötete nem 1962-ben jelent meg, hanem 1959-ben (87). A Füst Milán-interjú nem készülhetett 1971-ben, hiszen a költő négy évvel azelőtt meghalt, legfeljebb akkor látott napvilágot (107). A hivatkozásokban, illetve a bibliográfiában is előfordulnak hibás, félrevezető évszámok: ANGYALOSI 1966. valójában 1986.; BAŇCZEROWSKI 1966. valójában 1996.; a két KEMÉNY 1998. nincs betűvel megkülönböztetve (egyébként az elsőnek a lapszámai helyesen: 133–42).

BÜKY LÁSZLÓ néhány évvel ezelőtt, 2002-es könyvemet ismertetve abban nézeteim összefoglalását méltatta. Emlékszem, hogy egy kissé megszeppentem, és el is szomorodtam emiatt. Hiszen annyi mindent szeretnék még írni arról a témáról! Úgy gondolom, ezt érezheti BÜKY is ennek a tanulmánykötetnek a tárgya: Füst Milán és a XX. századi magyar költői nyelvhasználat témája iránt. Ezért most nem is az összefoglalást köszöntöm ebben a könyvben, hanem az alapozást. A következő művek megalapozását!

KEMÉNY GÁBOR

Pereszlényi Pál, A magyar nyelv grammatikája. Grammatica linguae ungaricae

Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: C. VLADÁR ZSUZSA.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 226. Bp., 2006. 429 lap

1. Örömmel tudatjuk a magyar nyelvészet, a nyelvtörténet és a nyelvtantörténet iránt érdeklődőkkel, hogy SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610-es kiadású grammatikája után immár a második XVII. századi, latinul írt magyar nyelvtanunk is megjelent a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában. PERESZLÉNYI PÁL grammatikájának – amely 1682-ben látott napvilágot Nagyszombatban – a hasonmás kiadását és a magyar fordítását is olvashatjuk a Társaság jelen kiadványában. A faksimile kiadás a grammatika első kiadásának egyik teljes példányán alapul, amely alapján a fordítás is készült; ezt az eredeti példányt ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. A fordítás – SZENCZI MOLNÁR ALBERT grammatikájához hasonlóan – C. VLADÁR ZSUZSA munkája, aminek köszönhetően immár szélesebb körben is hozzáférhetővé válik ez az ugyancsak fontos, de latin nyelve miatt mindezidáig ritkán forgatott grammatika.

Ez a második teljes, szintaxist is tartalmazó nyelvtanunk, amelyben a fordító megjegyzése szerint közvetlenül is kimutatható SZENCZI MOLNÁR ALBERT munkájának a hatása. Mindamellet ez a nyelvtan a magyar katolikus grammatikairódom kiemelkedő darabja, amely összefoglalja a katolikus helyesírás elveit és gyakorlatát. A katolikus helyesírás (amely Káldi Györgytől eredeztethető, és amelyet Pázmány Péter is szentesített) valójában PERESZLÉNYI PÁL foglalta össze és emelte grammatikai rangra korának magas színvonalú és hatásos nyelvtanában, amely a későbbiekben, a szerző halála után két újabb kiadást is megért. SZATHMÁRI ISTVÁN a nyelvtanhoz írt előszóban megjegyzi, hogy a jezsuita iskolákban nagy valószínűséggel tankönyvként használták, és hogy TOLDY FERENC véleménye szerint PERESZLÉNYI egyenesen a katolikus iskolák klasszikus magyar nyelvtanítója lett (9).

2. A nyelvtan az irodalmi nyelv kialakulására, vagyis a nyelvi egységesülési folyamatra is minden bizonnyal hatással volt. A nyelvi norma kialakulása szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy a benne megfogalmazott nyelvtani szabályokat PERESZLÉNYI rendszeresen irodalmi művekből vett idézetekkel példázza. Vagyis a latin grammatikairódomhoz fűződő kapcsolat mellett kiemelendő, hogy a szerző a korábbiaknál nagyobb mértékben támaszkodott a korabeli nyelvi tényekre, és ezek rendszerezésére is kísérletet tett.

A latin grammatika alapján való tárgyalás, a kategóriák, a terminusok néhol azonban túlbonyolítják a nyelv jelenségeinek a leírását (így például az igeragozásról szóló részben), a holt nyelv tanításának szabályozottsága ugyanis nem mindig hatékony módszer az élő nyelvek leírására és oktatására. Ezt PERESZLÉNYI is érezhette, mivel néhány helyen utal arra, hogy a gyakorlat tökéletesítheti az elméleti nyelvi tudást. A korban mindazonáltal kézenfekvő és megszokott volt a latin kategóriák használata, hiszen a latin a római kortól kezdve a XIX. század közepéig szinte egész Európának nyelve volt, így a tudományé, a nyelvészeté egyaránt. Ennélfogva ezek a régi nyelvtanok nehezen hozzáférhetőek a későbbi korok számára, pedig ezek a munkák nemzeti kultúránk fontos részei, tetten érhető bennük a mai nyelvészeti gondolkodás kialakulásának néhány állomása, emiatt fontos és hasznos is a magyarra való lefordításuk mind tudománytörténeti, mind kulturális szempontból.

A Pereszlényi-nyelvtan kiemelkedő jelentőségű munka, mely a kor színvonalát képviselte, így a katolikus iskolákban hosszú ideig alapmunkának számított, még a XVIII. század végén is használták. A grammatika jelentőségét ennek ellenére kevésbé méltatják a későbbi korok, érdemben – ahogy ezt a fordító is megjegyzi – csak SZATHMÁRI ISTVÁN alapvető nyelvtudomány-történeti munkája (1968.) tárgyalja.

3. A könyv felépítése a következő. – SZATHMÁRI ISTVÁN bevezető sorait követően C. VLADÁR ZSUZSA fordítói előszava olvasható, amelyben tájékoztatást kap az olvasó a grammatika különböző kiadásairól, a nyelvtan forrásairól, a héber grammatikai mintáról, a nyelvi példák forrásairól és a fordítási terminológiáról. – A bevezető rész után következik maga a nyelvtan, „A magyar nyelv grammatikája”.

A „nyájas olvasóhoz” intézett előszó kiemeli a magyar nyelv nehéz voltát, valamint sokak tapasztalatára hagyatkozva azt a tulajdonságát, hogy nyelvünket „inkább fáradságos munkával meg kell tanulni, mintsem biztos szabályokkal meghatározni”. Példaképp a főnévragozást említi, ahol a birtokos „névmások utolsó hangját vagy szótagját a főnévhez toldják”. Ez nyilvánvalóan a birtokos személyjelezés megfogalmazása, amiben a szerző párhuzamot von a „héber csodás tömörségével”. Később is utal rá, hogy „a magyar nyelv más téren is követi e szent nyelvet. Ami azt bizonyítja, hogy nyelvünk az első nyelvek ezen ősanjától eredt a nyelvek babilóni keletkezésekor” (33). Ugyanakkor már ebben a részben hangsúlyozza azt a latin felől érzékelhető problémát, „nehézséget”, hogy a magyarra jellemző a „hangváltozások sokasága, ami a latin költőknél ritkán, csak a versmérték kedvéért fordul elő, a magyaroknál viszont teljesen természetesen szokásos”. Gondot jelent „a kiejtésbeli hosszúság jelölésére használt magyar ékezetek rendszere”, valamint „az írásmód tarkasága”, vagyis az egységes helyesírás hiánya. Az előszó mindezek megfogalmazása mellett azonban azzal a bizakodással zárul, hogy majd a könyvben „előrehaladva a szabályok ragyogó napugara eloszlát minden homályt” nyelvünkkel kapcsolatban (41).

Az első rész „A névszóról” címet viseli. Ezen belül több fejezetre oszlik, foglalkozik 1. a betűkkel, a kiejtéssel, a névragozás jellemzőivel, majd 2. a névszók és az igenevek „puszta” ragozásával, 3. a főnevek, melléknévek fajtáival, valamint 4. a melléknév fokozásával.

A második rész a névmásról, illetve a birtokos névmási toldalékkal ellátott (vagyis a birtokos személyjeles) névszóról szól. A fejezetek 1. a névmások felosztását, 2. ragozását, 3. az úgynevezett „toldott névmásokat”, azaz a birtokos személyjeleket tárgyalják.

A harmadik rész „Az igeről” címet viseli. A fejezetek 1. az ige lényeges jellemzőiről, az igemódokról, igeidőkről, ige-tövekről, igei toldalékokról szólnak, valamint 2. az első igeragozásról, 3. a második igeragozásról, vagyis a határozott ige ragozásáról, 4. a harmadik igeragozásról, ami a szenvedő ige ragozását jelenti, továbbá 5. a negyedik igeragozásról, ez az ún. semleges igeiket foglalja magában, amelyek a szerző megállapítása szerint nem lehetnek szenvedők. Az utolsó, 6. fejezet a rendhagyó igeik (például az ikes ige) ragozását mutatja be.

A negyedik „A szintaxisról” című rész, a mondattan. Ezen belül 1. a főnevek által, illetve a főnév és a melléknév által alkotott szerkezetekről, 2. az ige vonzatos szerkezeteiről, továbbá 3. az igeik ún. általános szerkezetéről, ezen belül a mellettük álló helyhatározók kifejezőmódjáról, és 4. más eseteiről, a részes esetről, időhatározós, eszköz-, ok-, módhatározós stb. esetről szól. Itt tehát külön említésre kerülnek a vonzatok és a szabad bővítmények

az ige mellett. Kifejezetten az alanyról azonban érdekes módon nem esik szó mint az ige egyik vonzatáról, bővítményéről. Csak arról történik említés, hogy az igéhez hozzátartozik az alanyeset. Az ún. személytelen igés szerkezeetről szóló részben pedig megtudhatjuk, hogy némelyik ige „kifejezi az alanyesetet maga előtt”, illetve: „Némelyik a rejtett vagy kifejezett alanyeseten kívül részes esetet vonz, mint *teszik nekem*, [...] Némelyik tárgyesetet vonz, mint *Tégedet illet*, [...] Némelyik toldott előljáróval fejezi ki az esetét, mint *Illik a' keresztyényhez mértékletesen élni*” (337). Mindezek mellett azonban úgy tűnik, hogy az alany-állítmányi viszony nem szó szerkezetként, hanem inkább csak az egyeztetés egyik fajtájaként jelenik meg.

A névszókról szóló fejezetben korábban olvasható egy megállapítás arról, hogy „a magyarok [...] röviden és egy szóban összekapcsolják a főneveket a birtokos névmásokkal, minden számban és személyben, sőt ez kiterjed az igékre is” (129–31). A későbbiekben arra is kapunk magyarázatot, hogy hogyan is történik ez az összekapcsolás: „a főneveknek az *Enyim, Tiéd, Övé, Miénk, Tiétek, Övék* birtokos névmásokkal alkotott szerkezetében a magyarok nem így, teljes alakjukban használják e névmásokat[,] hanem a főnevet közbeszúrva kettéosztják őket, úgy, hogy a személyt jelölő szótagok és szóvégi hangok között, középen áll a főnév. Például: *Meus liber*, ezt helytelenül mondanád úgy, hogy *Enyim könyv*, hanem az *én* és a szóvégi *m* közé szúrd be a *Könyv* főnevet, így *én-Könyv-em, Te-könyv-ed, ő könyv-e*” (135). „Megfigyelheted, hogy ebben a kettéosztásban a birtokos névmás középső hangjai bizonyos változást szenvednek el, [...] a birtokos névmás első szótagjai minden számnál és személynél nagyjából épp az egyszerű névmásokat foglalják magukban” (137). És ha ez a jelenség – mint láttuk – kiterjed az igékre is, ott is valami hasonlóknak kell történnie.

A későbbiekben, az igei részben megemlíti, hogy három személy és kétféle szám, egyes és többes szám van (185), valamint hogy „a [...] számok és személyek szerinti változások mind bizonyos végződések hozzátoldásával történnek, ezeket tehát toldalékoknak nevezzük” (189). Arra azonban nincs kifejezett utalás, hogy pontosan minek a számáról és személyéről is van szó. Azt mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy a toldaléknak mint nyelvtani funkcióval rendelkező szóelemnek az első megfogalmazása ebben a nyelvtanban és ezen a helyen történik meg először.

Folytatva a szintaxis fejezeteinek sorát, az 5., az előljárószót tárgyaló fejezet a különálló és a kapcsolt előljárók – tulajdonképpen a névutók és a ragok – segítségével megalkotott igés szó szerkezeteket vizsgálja, a 6., a határozósós, indulatszós és a kötőszós szerkezeetről szóló fejezet pedig a szintaxis szempontjából próbálja meg áttekinteni a fejezetcímekben említett szófajákat.

A következő a „Gyakorlat” elnevezésű rész, amelyben konkrét segítséget igyekszik a szerző nyújtani az olvasónak, tanulónak a mindennapi magyar mondatok megszerkesztéséhez. Lépésről lépésre, egészen aprólékos tanácsokat ad oldalakon keresztül a nyelvhasználónak a jó mondatok létrehozásához. Álljon itt néhány tanács ízelítőül: ha „mondatot vagy összetett mondatot akarsz szerkeszteni, először is végy akármilyen igét a hozzá tartozó alanyesettel, mely előtte és a tárgyesettel, mely utána áll [...] Így mondd tehát: *A' vitéz hordoz kardot*; ha bővíteni akarod a mondatot, a *vitéz* főnévhez tehetsz egy melléknevet, mint [...] *A' jó vitéz hordoz kardot*”. „Ha a [...] *vitéz* főnévhez egy másik dologra vonatkozó főnevet akarsz hozzátenni, mint *Bonus miles Caesaris*, a *Caesaris* birtokos esetét a magyarban részes esettel fejezed ki, és a *vitéz* főnévhez *e* névmási toldalékot illesztesz [...], és ezt mondd: *A' Császárnak jó vitéze kardot hordoz*.” (371.) – Ezt követően egy összeállítás következik a határozósók különböző csoportjairól, példákkal illusztrálva az egyes fajtákat, majd

az indulatszók és a kötőszók típusainak az alapos bemutatása. A felsorolt fajták meglepően hasonlítanak a mai nyelvtanokban talált csoportosításhoz. – A szerző a nyelvtani szabályokat az ékezetek használatának, valamint a szótagolás szabályainak a bemutatásával zárja.

A hosszadalmas fejezetek után PERESZLÉNYI PÁL azokra is gondol könyvében, akik kevesebb kitartással és szorgalommal viseltetnek a nyelvtan aprólékos részletei iránt. Nekik szól a könyvet záró „Intelem”. Ebben a szerző megjelöli a grammatika legfontosabb részeit, oldalait, amelyekkel megítélése szerint megalapozható a magyar nyelv ismerete.

A kiadványt a fordítói megjegyzések, a források megjelölése és az irodalomjegyzék zárja. Ebben a részben VLADÁR ZSUZSA arról is meggyőzi az olvasót, hogy a latin nyelv kitűnő ismeretén túl nemcsak a korabeli nyelvtanok történetével, írásmódjával és szaknyelvével van tökéletesen tisztában, de a mai tudományos felfogást, a nyelvi jelenségek napjainkra jellemző megítélését is kiválóan ismeri.

4. Mindenkinek melegen ajánlható ez a különleges olvasmány, amely bemutatja, hogyan is képzelték el a XVII. század végén a magyar nyelv rendszerének a leírását és szabályokba foglalását. Szemet gyönyörködtető az eredeti szöveg látványa, és figyelemfelkeltő a fordítói előszó. Sok érdekes ismeretet közölnek a fordítói megjegyzések, jegyzetek, amelyek igen alapos fordítói tevékenységről tesznek tanúbizonyságot.

BALOGH JUDIT

Kabán Annamária, Lét és nyelv Tanulmányok a nyelvtudomány és nyelvhasználat történetéből

Bibor Kiadó, Miskolc, 2006. 134 lap

KABÁN ANNAMÁRIA az erdélyi magyar nyelvtudományhoz és nyelvhasználatához kapcsolódó, korábban különböző kötetekben, folyóiratokban megjelent írásait gyűjtötte egybe „Lét és nyelv” című könyvében. A tematikailag Erdélyhez, erdélyi szerzőkhöz, tudósokhoz, illetve az erdélyi magyar nyelvhez és annak kutatásához kötődő, mégis gazdag kitekintésű, a nyelvtudomány témaköreinek széles spektrumát, de még az irodalomtudományt is érintő tanulmányai közül több valamely évfordulóhoz kapcsolódik.

A kolozsvári Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Intézet magyar nyelvű tudományos szakfolyóirata, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 50 éve ad lehetőséget a nyelv-, az irodalom- és a társadalomtudományi kutatási eredmények publikálására. Ezeket az éveket méltatja első tanulmányában a szerző. Bővebben szól az erdélyi nyelvtudomány művelésének, s hangsúlyozottan ennek az orgánumnak mint az erdélyi tudományosság fórumának az előzményeiről, munkatársi, szerkesztőbizottsági gárdájáról. Rendszerezi az egyes nyelvtudományi szakágakhoz köthető publikációkat: a nyelvjárástani, a névtani, a nyelvtörténeti közleményeket, a nyelvi kölcsönhatások vizsgálatával foglalkozó írásokat, a leíró nyelvészeti és a stilisztikai kutatásokat.

Az ezt követő két tanulmány egy-egy jeles erdélyi nyelvész munkásságát eleveníti fel. Elsőként SZABÓ T. ATTILA egyéniségéről, nyelvtudósi, kutatói munkásságáról kapunk képet. A szerző írásában emléket állít a 100 éve született kiváló nyelvésznek, akinek halála 20. évfor-

dulójára emlékeztünk a múlt évben. Személyes ismerőseként mutatja be a tudós kutatási céljait, helynévkutatói munkásságát, nyelvjárási vizsgálatait, nyelvtörténeti kutatásait, szől nyelv művelő és néprajzi cikkeiről, irodalomtörténeti forráskutatásairól.

A másik nyelvtudós, a 80 éve született SZABÓ ZOLTÁN munkásságából elsősorban stílustörténeti kutatásait emeli ki a tanulmány szerzője, tudományos eredményei közül a stílustörténet megalapozását és kidolgozását domborítja ki. A szerző bevezetesként a legfőbb stilisztikai definíciókat adja meg, majd a legfontosabb szakirodalom alapján kijelöli e részdiszciplína helyét. A tanulmány nagyobb részét a SZABÓ ZOLTÁN-i fogalmak értelmezése teszi ki, hangsúlyozva a tudós stilisztikai-stílustörténeti munkáinak fontosságát, szerepét a nyelvtudományban.

KABÁN ANNAMÁRIA az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” munkatársaként, szerkesztőbizottsági tagjaként az egyik általa kidolgozott szócikkhez, a *mint* kötőszóhoz és határozószóhoz kapcsolódó kutatásait mutatja be elsőként az erdélyi magyar nyelvhasználat történetéből közölt tanulmányai sorában. Bevezetesként a lexéma szófaját és fogalmát tisztázza, ír határozószói használatáról és kötőszói szerepéről. Külön fejezetben emeli ki a kettős szófajáságú *mint* kötőszó és határozószó erdélyi régiségben adathozható jelentésszótárait a lexéma történetéből hasznos nyelvtörténeti adatokkal szolgálva.

A kötet szerzőjének az erdélyi magyar nyelvhasználat történetéből írott tanulmányai sorában ezt követi az első magyar nyelvű orvosbotanikai munka, MELIUS PÉTER Herbariumának szövegtani, mondattani, hangtani-alaktani sajátosságait elemző írása. KABÁN ANNAMÁRIA, aki a Herbarium 400. évfordulóján megjelent faksimile kiadás bevezető tanulmányának nyelvészeti részét írta és a hozzá kapcsolódó összehasonlító névjegyzéket egybeszerkesztette, jelen kötetben megjelent írásában kiemeli MELIUS PÉTER munkájának nyelvújító jelentőségét a magyar növénytan szakszókincs kialakításában. Kitér a mű hangjelölésére, és szókinccstani kérdéseket tárgyal. Képet kapunk a Herbariumban szereplő növénynevek elő- és utóéletéről, eredetük osztályozásáról, majd a belső keletkezésű növénynevek kialakulásának legjellemzőbb módjairól. A szerző a Herbariumhoz forrásként szolgáló szótárakat, szójegyzékeket veszi számba statisztikai felmérést készítve arról, hogy a műben szereplő növénynevek közül mennyi és milyen típusú szó fordult elő korábbi szójegyzékekben.

A szerző a „Szövegszervező elvek Apáczai, Melius és Pápai Páriz műveiben” című tanulmányában – három műben végzett – globális szövegtani elemzéseit mutatja be. A vizsgálat alapjául APÁCZAI CSERE JÁNOS Magyar Encyclopaediája, MELIUS PÉTER előbb már idézett Herbariuma és az első magyar nyelvű nyomtatott orvosi könyv, PÁPAI PÁRIZ FERENC Pax corporis című munkája szolgált. A szerző az egyes szövegegységekben meglévő kapcsolási fajtákat mutatja be kvantitatív módszerrel.

Két erdélyi napilap nyelvi vizsgálata követi ezt a tanulmányt: a kolozsvári Szabadság és a csikszeredai Hargita Népe című újság 2-2 lapszámában végzett mondattani és szótani kvantitatív nyelvi elemzést olvashatunk. A vizsgálat tárgyát képezi a tipográfia, a címrendszer, a rovatok, az újságcikkek; a nyelvi jelenségek vizsgálatának alapja a sztenderd magyar és az erdélyi magyar nyelvi változat összevetése. A szerző a mondat szerkezetek vizsgálatában kitér a vonzatokban, az egyeztetésben, a kötőszóhasználatban, az igemódban, a szórendben és a logikai rendben mutatkozó eltérésekre. A szókincsvizsgálat a tükörszavakat, az idegen szavakat, a sztenderd magyar és az erdélyi magyar nyelvi eltérő szóhasználatot, a tájszavakat és az elavult szavakat érinti.

A szerző a kötet utolsó két tanulmányában szépirodalmi szövegek vizsgálatának eredményeit mutatja be. Horváth Imre erdélyi költő három négysorosában (az Igazság, az Április és a Hibátlanul című verseiben) vizsgálja a konstrukciós formákat, bizonyítandó, hogy a konstrukciótípusok nemcsak publicisztikai és esszészövegekben lehetnek szövegalkotó eszközök, hanem a szépirodalmi művekben is. Eme tanulmány is évfordulóhoz kötődik: az írás első megjelenése és hivatkozásai a 70. születésnapját nem rég ünneplő jeles nyelvészhez, BÉKÉSI IMRÉHEZ kapcsolódnak.

KABÁN ANNAMÁRIA a tanulmánykötet utolsó írásában a 100 éve született Dsida Jenő Psalmus Hungaricus című költeményét állítja vizsgálatának középpontjába, a verset a költői életműben kívánja elhelyezni. A szerző a korábbi kritikákkal szemben foglal állást, amikor azt hangsúlyozza, hogy a Psalmus Hungaricus és a költő korábbi versei szerves egységet alkotnak, más dimenziójú felelősségvállalás és – a korábbi recepcióval ellenkezően – nem közöny jellemzi DSIDA JENŐ verseit.

Az egyes nyelv- és irodalomtudományi ágakra kiterjedő, különböző módszertani elveket követő tanulmányok egységes, igényes stílust tükröznek. A kötet értéke, egyben az olvasó öröme, hogy ezek a különböző helyen publikált, de tematikailag egymáshoz kapcsolódó írások együtt, egy kötetben olvashatók.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

KÜLÖNFÉLÉK

Negyvenhat éves a magyaroktatás Kínában

A Pekingi Idegennyelvi Egyetem (Beijing Foreign Studies University, BFSU) Kína legtöbb idegen nyelvet tanító egyeteme, ahol 43 idegen nyelv (beleértve a magyart is) oktatása folyik. A magyar tanszék 1961-ben létesült, s azóta már több mint 250 magyar szakos hallgató fejezte be tanulmányait itt.

A magyar tanszék az egyetlen olyan intézmény Kínában, amely magyaroktatással és hungarológiai kutatásokkal foglalkozik. A tanszéken jelenleg 4 kínai tanár (egy egyetemi tanár, egy docens és két adjunktus) és egy lektor tanít, egy elsőéves csoport működik, s jelenleg tizenhatan tanulnak itt. Négyévenként veszünk fel új hallgatókat, akiknek száma 16 és 24 között mozog, az aktuális helyzettől függően.

A magyaroktatás első korszakának az 1961 és 1966 közötti időszakot tekinthetjük. A tanszék szerint a hallgatók 5 év alatt a magyar nyelv mellett a magyar irodalmat, történelmet, földrajzot is tanulták, ezeken kívül pedig egy második idegen nyelvet, az orosz vagy az angolt is el kellett sajátítaniuk. Az akkori körülmények között a hallgatók ismeretei viszonylag szűkebbek voltak, nem volt sok lehetőség fakultatív tantárgyak választására. Az egyetemen a hangsúly kizárólag az idegen nyelv oktatására esett, és az oktatás minőségivé tétele volt az elsődleges feladat. Ez némileg korlátozta a hallgatók ismereteinek szélesítését és gondolkodásának fejlesztését. 1966 és 1970 között bizonyos okok miatt szünetelt a magyaroktatás.

A második korszak 1971-ben, a magyaroktatás mellett a magyar–kínai szótár szerkesztésével kezdődött. A magyar–kínai szótár egy, a kínai illetékes hatóság által szorgalmazott nagyarányú, néhány tucat szótár elkészítésére kiterjedő munka részét képezte. A Pekingi

Idegennyelvi Egyetem 14 szótár készítését vállalta, az egyetem Kelet-európai Intézetében (mai neve: Európai Nyelvek és Kultúrák Intézete) hozzáfogtak 4 szótár elkészítéséhez: a bolgár–kínai, a cseh–kínai, a lengyel–kínai és a magyar–kínai szótár megszerkesztéséhez. A tervezett magyar–kínai középszótár kb. 54 000 címszót és 6 000 állandósult szókapcsolatot, szólást, közmondást tartalmazott. Összesen hét tanár vett részt a szótár összeállításában, és 11 éves kemény munkával 1982-ben elkészült a kézirati munka. A szótár minőségének javítása céljából feltétlenül szükség volt arra, hogy az elkészült munkát magyar anyanyelvű sinológusok is lektorálják. A kínai Oktatási Minisztérium megbízásából 1982-ben a pekingi magyar tanszék két tanára magával vitte a szótár teljes kéziratos anyagát Magyarországra, és az ELTE kínai tanszékének kollégái, illetve más magyar sinológusok közreműködésével lektorálták a szótárt. Másfél év alatt egymásután 6 magyar sinológus vett részt a munkában. Hazaérkezésünk után hamarosan kefelevonatot csináltattunk, és hozzáláttunk az 1500 oldalas levonot javításához. Mivel a szótár a 70-es években készült, és a 80-as évek közepén került sor lektorálására, a közben eltelt több mint 15 év alatt a világ nagyon megváltozott, Kínában megkezdtek a reform és nyitás politikáját, így a szótárban sok példamondat már elavult, ki kellett javítani, másrészt az új szavak és kifejezések hiányoztak, kiegészítésre volt szükség. Új munka hárult ránk. A tanszék tanárainak fő munkája azonban mindig is a magyaroktatás maradt, ezért nem lehetett több időt fordítani a szótár javítására, időközben pedig az idős tanárok nyugdíjba mentek. Így máig sem sikerült megjelentetni a magyar–kínai szótárt, s ez nagy hiányosságot jelent.

Eközben a magyaroktatás nemcsak hogy nem szűnt meg, hanem megújult. Az oktatási módszer javítása érdekében egy új képzési program született, mely szerint a hallgatók a 4 egyetemi év alatt legalább egyéves részképzésben részesültek külföldön. A program végrehajtása érdekében 1986 szeptemberében a 14 fős magyar szakos csoport egy kínai tanár vezetésével Magyarországra utazott, és a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen folytatta tanulmányait. (Előtte már két évig tanultak magyarul Pekingben.) 1988 júniusában a kétéves tanulás nagy sikerrel zárult: a hallgatók nemcsak magyar nyelvtudásukat fejlesztették igen nagy mértékben, hanem alaposan megismerték a magyar társadalmat, kultúrát, néprajzot, szokásokat és hagyományokat is. Ez később előnyös pozíciót teremtett számukra a munkaerőpiacon is. Bebizonyosodott tehát, hogy a részképzés módszere fontos szerepet játszik az idegennyelv-tanulásban. (Nagy örömmünkre szolgál, hogy 2008 szeptemberében 11 második évfolyamos és 3 magiszter képzésben részesülő diáknak ismét lehetősége nyílik, hogy egyéves részképzésben Magyarországon tanuljon.)

A harmadik korszakot a 90-es évektől számítjuk, amikor Magyarországon megtörtént a rendszerváltás, Kínában a gazdaság dinamikusan fejlődött. A két ország közötti kapcsolatok egyre szorosabbak lettek, a kétoldalú gazdasági, kereskedelmi, kulturális kapcsolatokat fokozatosan bővítették és erősítették. Ilyen körülmények között a piacon nagy szükség volt a magyar tolmácsokra, de a tolmácsok száma nagyon kevés volt. Világossá vált, hogy az eredeti tanterv szerinti képzéssel nem tudjuk kielégíteni az igényeket. A nagyvilág helyzetéhez igazodva 1992-től a négyévenkénti felvételi helyett kétévenként hirdettünk felvételt, így a hallgatók száma kétszeresére nőtt. Ezzel egyidőben az egyetem bővítette a képzést: kiegészítették gazdasági, kereskedelmi, jogi, diplomáciai képzéssel, és növelték a fakultatív tantárgyak választásának lehetőségét. Aki más egyetemen végzett el bizonyos órákat (például a nemzetközi kapcsolatok, világgazdaság stb. területéről), azokat az egyetem elismerte. Emellett az angolórák száma is megnőtt. Azelőtt az első és a második tanévben hetente csak két angolóra volt; később négyre, mostanra pedig nyolcra növekedett a számuk.

Ami a magyaroktatást illeti, némileg módosítottuk a tantervünket. Először csökkent a magyarórák száma (az első és a második tanévben 16-ról 14-re, a harmadik és a negyedik tanévben 12-re, illetve 10-re), abból a célból, hogy több időt adjunk a diákoknak az angol (mely 4 órától 8-ra emelkedett) és más órák hallgatására, valamint minél több egyéb ismeret szerzésére. Felismertük, hogy aki csak magyarul tud, és nem rendelkezik szélesebb ismeretekkel, annak egyre nehezebb az álláskeresés, és nem lesz képes majd helyállni a munkahelyén. Másodsorban a magyar tananyagok tartalmát is kicsit megváltoztattuk. Azelőtt a hangsúly a magyar nyelvre és irodalomra esett, a szövegekben kevésbé fordultak elő gazdasággal, kereskedelemmel, pénzügyekkel, az adott ország társadalmával, kultúrájával kapcsolatos anyagok. Ez nem felelt meg az új helyzetnek. Ezért hozzátettük és kiegészítettük az ezekkel kapcsolatos anyagokat. (Például bekerültek olyan témák, mint a magyar–kínai kereskedelmi kapcsolatok, működőtőke-befektetések és a befektetés-ösztönzés Magyarországon, a kínai–magyar diplomáciai kapcsolatok stb.) Természetesen ezekről csak általános ismereteket kapnak diákjaink, mert a magyar tanszék tanárai nem szakértők ezeken a területeken. Bővebb ismereteket az egyetem által nyújtott előadásokon tudnak szerezni a diákok. Szakmailag azt követeljük meg, hogy a hallgatók 4 év alatt elsajátítsák az úgynevezett öt készséget, vagyis a hallás utáni értést, a beszédet, az olvasást, a fogalmazást és a fordítást.

2002-ben megindult a hároméves Hungarológiai Doktori Program, a doktorandusz hallgatók száma jelenleg három. A magyar tanszék történetében ez fontos eseményt jelent, mert korábban csak irodalmi bachelor, illetve master címet adományoztunk a végzett magyar szakos hallgatóknak. A doktori képzés egy fokot emelt a magyaroktatás színvonalán. Az oktatás mellett a tanárok készítettek tankönyveket is, eddig megjelent a „Magyar nyelv-könyv I–II.”, a „Magyar nyelvtan”, a „Magyar–kínai társalgás”, a „Magyar köziratok”, a „Magyar–kínai és kínai–magyar fordítások”. Ezenkívül lefordítottuk a „Magyarország történeté”-t, az „Ötödik pecsét”-et, Jókai Mór novelláit és egyes költők verseit. Különösen említésre méltó, hogy miután értesültünk róla, hogy Kertész Imre elnyerte a 2002-es Nobel-díjat, a Sanghaji Fordítás Kiadó megbízásából egyik tanárnőnk vállalta a „Sorstalanság” című regény fordításának feladatát. 2003-ban jelent meg a regény kínai nyelven. A magyar Nobel-díjas regény magyarról kínaira történő fordításainak sorában ez volt az első Kínában. Ez alkalmából az akkori magyar miniszterelnök, Medgyessy Péter 2003-ban tett kínai látogatása során fogadta is a fordítót, és nagyra értékelte kemény munkáját.

2006 novemberében létrejött az ELTE Konfuciusz Intézet (EKI) az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Pekingi Idegennyelvi Egyetem együttműködésével, azzal a céllal, hogy Magyarországon népszerűsítse a kínai nyelvet és kultúrát, minden érdeklődő számára lehetőséget teremtsen a kínai nyelv tanulására és az ország megismerésére, s hogy egyfajta kínai kulturális központként működjék, amely mindenki előtt nyitva áll. Az Intézetet Hiller István oktatási és kulturális miniszter nyitotta meg. A Konfuciusz Intézet igazgatója Hamar Imre, az ELTE kínai szakának tanszékvezetője, igazgatóhelyettese pedig Guo Xiaojin, a pekingi magyar tanszék tanárnője. Nagy öröm számunkra, hogy 2007. szeptember 15-én a Konfuciusz Intézetek Világülésén, melyet a kínai Országos Népi Gyűlés Házában rendeztek, kihirdették, hogy az ELTE Konfuciusz Intézet a 20 legkiválóbb intézet egyike a világon működő 200 intézet közül. Az ELTE rektorát és a Pekingi Idegennyelvi Egyetem rektorát az intézeti tanács tagjaivá választották. Büszkék vagyunk a két egyetem együttműködésére, a budapesti kínai tanszék és a pekingi magyar tanszék között kialakult jó kapcsolatra.

2007. szeptember 1-jével kezdetét vette a Magyar Évad Kínában rendezvénysorozat, melynek célja, hogy a kínai nép megismerje Magyarországot. A Magyar Évad oktatási és kulturális programjának szerves részét képezte az a kínai–magyar, illetve magyar–kínai fordítási nemzetközi konferencia, melyet 2007. november 16-án rendeztek a Pekingi Idegennyelvi Egyetemen. Több mint 50 hungarológus és sinológus vett részt a konferencián. Több magyar szakos tanár is tartott előadást.

Meggyőződésünk, hogy az egyetem vezetőségének támogatásával, tanáraink kitartó munkájával egyre több magyarul kiválóan tudó szakembert képezhetünk. Úgy tekintünk rájuk, mint népeink megújuló barátságát előmozdító nagykövetekre.

KONG KUN-JÜ

Helynévmagyarázatok*

Ógerlistye A Mehádiától nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1410: *Gerlissa* (Csánki 2: 39); 1484: *Gerlysthe, Rwdarya* (uo.); 1808: „*Rudaria* val.” (Lipszky: Rep. 1: 566); 1913: *Ógerlistye* (Hnt. 995). Az egymás szomszédságában települt két falu a román *Gîrlîste* (< *gîrla* ’patak’) és a *Rudaria* (< *rudar* ’kocsirúdfaragó’ < *rudă* ’rúd’ < magyar *rúd*) nevet kapta. A románban a *Rudăria* (Suciu 2: 86), a magyarban pedig a *Gerlistye* névalak állandósult, amelyet a megkülönböztető szerepű *Ó-* előtaggal láttak el (Iordan: TopRom. 68, 230; Mező: HivHn. 250). – Vö. **Gerlistye**.

Óléc A bánsági Dentától nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1338: *Leuch* (Csánki 2: 49); 1554–79: *L?č* (Engel: TemMold. 84); 1666: *Lec* (uo.); 1808: „*Lécz* (Ó-) h., *Lécz* (Új-) h.” (Lipszky: Rep. 1: 373); 1884/1909: „*Ó-Lécz* (*Baráhháza*)” (Denta. 1: 75 000-es térkép). Az elsődleges *Lócs* névalak pusztá személynévből keletkezett (vö. 1276: *Leuch* szn.: ÁrpSzt. 490). A később állandósult *Léc* névalakját a magyar *léc* fn., német *Letz* csn. befolyásolhatta. Az *Ó-* előtag *Újléc* (l. fent) előtagjával van korrelációban. A szerb *Stari Lec* [1905: Marković: ImVojv. 168] részfordítás a magyarból. – 1830 körül Barách Lajos német, magyar és szlovák telepeseket költöztetett a faluba, amelynek neve egy időre *Baráhháza* [1861: *Baratzház*: Marković: ImVojv. 168; 1882: *Baraczháza*: Ihász: Hnt. 21] lett (Bodor: Délm. 26; Mező: HivHn. 109). – **Lécfalva, Lócs**.

Omlód A Pancsovától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1458: ?*Molvicza* (Csánki 2: 119); 1554–79: *Omolinč* (Engel: TemMold. 99); 1700 k.: *Omollyicza* (uo.); 1717: *Homoliza* (uo.); 1808: „*Homolicza* h. *Homolica* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 245) (Lipszky: Rep. 1: 245); 1913: *Omlód* (Hnt. 1002). A *Homolica* hn. a szerb *Homoljica* > *Omoljica*, ma *Omolica* hn. átvétele. Ehhez l. szerb-horvát *Homolj* hn., *Homolje* hn. (ImMesta. 1973. 174), *Omolje* hn. (i. m. 283). Tövéhez l. cseh régi *chomol* ’forgószél’ > mai cseh *chumel* ’gomolyag, gubanc; csoportosulás, csödület’ (Machek: EtSIC2. 209; EtSISJaz. 8: 68). L. még szlovén *homulica* ’százszorszép, kövirózsa, varjúháj’ (Pleteršnik 1: 276). Az országos helységnevrendezés során a község részére az *Omlód* helységnevet állapították meg tudatos magyarosítással (HASz. 8: 927). – Vö. **Omlás**.

* L. MNy. 2007: 508–10.

Orczifalva A bánsági Vingától dél-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1318: *Kokaach* (Ortvay: EgyhFöldl. 1: 445); 1332–7: *Kakot, Kokoth, Tot* (uo.); 1467: *Kakath, Thothkakath* (Csánki 2: 44); 1723: *Kokot* (Engel: TemMold. 77); 1808: „*Orczidorfg. Orczifalva* h. *Kakota* val. *Kokoda* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 480). Az elsődleges *Kakat* hn. a szláv eredetű (a szlávban ’kakas’ jelentésű) *Kokot* szn.-ből keletkezett. A török hódoltság idején elnéptelenedett falut 1785-ben báró Orczy József főispán telepítette újra. Innen van a magyar *Orczifalva*, román *Orțișoara* név (Suciu 2: 21; Mező: HivHn. 63, 162). – Vö. **Kokad, Párkány.**

Orlajtörék A Rimaszombattól északnyugatra fekvő falu fontosabb adatai: 1334: *Turek* (Györffy 3: 273); 1515: „*Parua sive Superior Thewrek*” (VSOS. 3: 250); 1773: *Orlaj Törék* (LexLoc. 124); 1808: „*Törék (Orlaj-) h. Terjákowce* s.” (Lipszky: Rep. 1: 692). A *Törék* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1278/1378: *Turek* szn. (ÁrpSzt. 770). Ez utóbbi a *török* népnévvel kapcsolható össze. Az *Orlaj-* előtag az *Orlay* csn.-vel azonos. A szomszédos falu neve *Bakostörék* [1341/1347: *Turek*: Györffy 3: 273; 1515: *Inferior Thewrek*: VSOS. 3: 250; 1773: *Bakos Törék*: LexLoc. 123]. Ennek előtagja a magyar *Bakos* csn. A szlovák *Teriakovce* hn. a magyar *Törék*-kel párhuzamosan keletkezett. L. *Vel’ke Teriakovce* (tkp. ’Nagy-törék’) ’Bakostörék’, *Malé Teriakovce* (tkp. ’Kistörék’) ’Orlajtörék’. L. még *Terjékfalva* ’helység Eperjestől keletre’ [1385: *Terykfalua*: VSOS. 3: 158; 1419: *Terykfalva*: Csánki 1: 313] (Stanislav: SlovJuh. 2: 528; VSOS. 3: 250; Györffy 3: 273). – Vö. **Törekpuszta, Törjék.**

Óruszolc Az Illyédtől nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1421: *Rusolch* (Csánki 2; 106; Györffy 3: 491); 1427: *Rusocz* (uo.); 1554–79: *Rus’va* (Engel: TemMold. 115); 1611: *Rusova* (Suciu 2: 89); 1796: *Batrin Ruszova* (uo.); 1808: „*Russova(Ó-)* h. *Alt-Ruschowa* gr. *Rushova* ill.”, „*Russova (Új-)* h. *Neu-Ruschowa* g. *Rushova* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 568); 1907: *Óruszolcz* (Mező: HivKözs. 2: 816). A *Ruszolc* (< *Ruszóc*) hn. egy szláv **Rusovъcъ* hn. átvétele. Ez egy *Rus* szn. (vö. 1255/1277: *Rus* szn.: ÁrpSzt. 684) származéka. Vö. szerb *Rus* szn. (Grković: RIS. 174) < *Rusimir* ~ *Rusomir* szn. (uo.) és szerb-horvát *rus* ’vörös, szőke’. Később a szláv *Rusova* névalak honosodott meg a magyarban *Ruszova*-ként. A közelben települt *Újruszová*-tól való megkülönböztetésül a községnév elé az *Ó*-jelző került. Az országos helységnévrendezés során felújították a középkori *Ruszolc* névalakot, megtoldva az *Ó*-jelzővel. – A román névalak *Rusova Veche* ’Óruszolc’ és *Rusova Nouă* ’Újruszolc’ (Suciu 2: 89; Jordan: TopRom. 281).

Öregakli A Nevetlenfalutól dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1323: *Okly* (ComMarmUg. 187); 1396/1498: *Akly* (DocVal. 490); 1992: *Öregakli* (HnAzSzt. 45). Az *Akli* hn. a magyar *akol* ’karám, ól’ fn. -i képzős származéka. Az *Öreg-* előtag az új településrész *Újakli* (HnAzSzt. 401) nevével van korrelációban. Öregakli ukrán neve az 1946-ban hatósági úton megállapított *Клинове* (tkp. ’ékszerű’) (Szabó: Ugocsa m. 271; ZakarpObl. 245). – Vö. **Aklipuszta.**

Órihodos A Dolinci-pataknak a Nagy-Kerkába való torkollásánál fekvő helység fontosabb történeti adatai: 1452: „*Hodos* in districtu Ewrseg” (Csánki 2: 756); 1773: *Hodos* (LexLoc. 93); 1808: „*Hodos* h. *Szhodossa* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 243); 1907: *Órihodos* (Hnt. 794); 1973: *Hodoš* (ImMesta. 1973. 173). A *Hodos* hn. személynévből alakult; vö. 1138/1329: *Hodus* szn. (ÁrpSzt. 389) < cseh *Hodúš* szn. (Svoboda: SOJ. 153). Arra, hogy a *Hodos* eredetileg víznév lett volna, nincs adatunk. A megkülönböztető szerepű *Óri-* előtag az Őrségre utal. A szlovén *Hodoš* ’Órihodos’ a magyarból való. – Vö. **Hodosfalva.**

Panyó A Lugostól észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Pan'av?ya* (Engel: TemMold. 104); 1700 k.: *Panyevo* (uo.); 1808: „*Panyova* val. *Panjova* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 495); 1913: *Panyó* (Hnt. 1026). Az elsődleges névalak egy szerb **Panjevo* lehetett. Ennek a szerb *panj* ’fatörzs, tuskó, tönk’ fn. az alapszava. L. még szerb-horvát *Panj* hn., *Panjak*, *Panjani*, *Panjevi* hn. (HASz. 9: 621). A magyarban *Panyova* alakban meghonosodott helységnevet az országos helységnévrendezés során *Panyó*-ra magyarosították. A román névalak *Paniova* (Suciu 2: 25; Bezljaj 2: 74; Mező: HivHn. 171).

Párta A Versectől dél-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Parta* (Engel: TemMold. 105); 1808: „*Parta* vel *Partha* val.” (Lipszky: Rep. 1: 496); 1892: *Párta* (Hnt. 1149). Bizonytalan eredetű. Előzményeként talán a *Barta* szn. bajor-osztrák **Partha* változata jöhet számításba. A *Párta* névalak *á*-ját nyilván a magyar *párta* fn. befolyásolta. L. szerb-horvát *Parta* ’Párta’.

Persány A róla elnevezett Persányi-hegység délnyugati lábánál, Fogarastól kelet-délkeletre fekvő település fontosabb történeti adatai: 1527: *Persány*, *Persani* (Suciu 2: 35); 1632–5: *Persany* (Makkay: I: RákGy. 470); 1639: *Persanira* gr. (i. m. 486); 1808: *Persány* (Lipszky: Rep. 2: 107). L. még román *Perșani*, német *Perschan*. A név a románban keletkezett vitatott alapszóból *-ani* képzővel (vö. *Botoșani*, *Drăgușani*, *Tâmășani* stb.). Alapszavát némelyek a *pers* ’perzsa’ népnév többesszámú *perși* alakjával kapcsolják össze (Jordan: TopRom. 280). Ám valószínűbb, hogy a román *Perșa* személynév rejlik benne, amelynek előzménye a szerb-horvát *Perša* személynév [vö. 1214/1550: *Pers* szn., cr. 1290: *Persa(m)* szn.: ÁrpSzt. 627, 655] volt (Constantinescu: DOR. 346). Ez utóbbi a szerb-horvát *Petar* ’Péter’ becéző alakja (Splitter–Dilberović 275). Alakulásmódjához l. *Ivanša* < *Ivan*, *Jakša* < *Jakov*, *Lukša* < *Luka*, *Nikša* < *Nikola*, *Pavša* < *Pavao*, *Stepša* < *Stepan* stb. A román *Perșani* helységnevet (Suciu 2: 35) így értelmezhetjük: ’Perșa emberei, Perșáék’. Bizonyára egy *Perșa* nevű kenéztől telepített faluval van dolgunk.

Peszternye A Sztropkótól észak-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1497: *Psthryna* (VSOS. 2: 463); 1773: *Pisztrina* (LexLoc. 251); 1808: „*Bsztrina* vel *Psztrina* h.” (Lipszky: Rep. 1: 82); 1907: *Peszternye* (Hnt. 824). A *P(i)sztrina* hn. a szlovák *Pstriná* átvétele. Ez a *pestrý* ’tarka’ mn. származéka. Az országos helységnévrendezés során kapta a falu a magyarok által könnyebben kiejthető *Peszternye* névalakot (Šmilauer: PŘSITop. 150; Mező: HivHn. 172). – Vö. **Mérfalva**.

Petenye Romániai helység a Szilágyságban Kraszna várostól délkeletre: ’Petenia’: 1380: *Pethenyefalva*: Kázmér: Falu 191; 1484: *Pethnyefalva* (Csánki 1: 584); 1597: *Peteniefalwa* (Barabás: SzékelyOkl. 326); 1760–1762: *Petenye* (Suciu 2: 37); 1808: *Petenye* (Lipszky: Rep. 2: 107). Az elsődleges *Petenyefalva* névalak előtagjához l. 1234: *Petene* szn., 1269: *Petina* szn. (ÁrpSzt. 629); 1359: *Petenye* szn. (Barabás: SzékelyOkl. 22). L. még szerb-horvát *Petina* szn., *Petinja* szn. < *Petar* szn. (Splitter–Dilberović 297) és *Petina* hn., *Petine* hn., *Petinje* hn. (uo.). A *-falva* utótag idővel elmaradt. A román *Petenia* (Suciu 2: 37) hn. a magyarból való.

Petrilova A bánági Illyédtől délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554: *P?trilova* (Engel: TemMold. 106); 1761: *Petrilova* (Suciu 2: 40); 1785: *Petrilo* (uo.); 1808: „*Petrilova* val.” (Lipszky: Rep. 1: 508); 1892: *Petrilova* (Hnt. 1160). A román *Petrilova* hn. (Suciu 2: 40) átvétele. Ez a román *Petrilă* szn. (< *Petru* szn.) szláv továbbképzése [vö. 1284: *Petrilo* szn.: ÁrpSzt. 634]. (Jordan: TopRom. 479. DictFam. 364; Constantinescu: DOR. 132.) – Vö. **Petrilla**.

Pogányfalva A Lugostól északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1454: *Pogánfalwa* (Csánki 2: 57); 1514–16: *Paganesth* (Suciu 2: 50); 1529: *Poganesd* (uo.); 1808: „*Poganyest* vel *Poganesti* val.” (Lipszky: Rep. 1: 519); 1909: *Pogányfalva* (Mező: HivKözs. 2: 864). Egy *Pogány* nevű személy (vö. 1211: *Pagan* szn.: ÁrpSzt. 610) falva a magyarban *Pogányfalva*, a románban pedig a *Pogănești* (Suciu 2: 50) nevet kapta. Az idővel a magyarban is felülkerekedett román névalak helyett az országos helységnévrendezés során felújították a középkori *Pogányfalvát* (Kázmér: Falu 233; Mező: HivHn. 187). – Vö. **Pogány**.

Porány A Versectől dél-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Podporan* (Engel: TemMold. 107); 1723: *Potporan* (uo.); 1723: *Potporan* (uo.); 1808: „*Podporány* h. *Podporani* rasc.” (Lipszky: Rep. 1: 517); 1909: *Porány* (Mező: HivKözs. 2: 862); 1973: *Potporanj* (ImMesta. 1973. 316). A magyar *Podporány* hn. a szerb *Potporanj* < *Podporanj* hn. átvétele. Ennek előzményéhez l. *potporanj* ’támasztógerenda, támaszték, lécz’ (HASz. 11: 183). Olyan építményre utalhat, amelynek ez a jellegzetes szerkezeti eleme. A rövidített *Porány* névalakot az országos helységnévrendezés során állapították meg. A mai szerb név *Potporanj* (Mező: HivHn. 238).

Pusztabikács Az Alföld peremén, Belényes és Nagyvárad között fekvő helység fontosabb adatai: 1406: *Bikach* (Csánki 1: 604); 1828: *Bikáts* (Suciu 1: 77); 1907: *Pusztabikács* (Hnt. 855). A *Bikács* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1263: *Bikach* szn. (ÁrpSzt. 124). A megkülönböztető szerepű *Pusztá-* előtag a helység elpusztásodásával kapcsolatos. – A román *Bicăcel* ’Pusztabikács’ (Suciu 1: 77) a román *Bicaciu* (< m. *Bikács*) kicsinyítőképzős származéka. – Vö. **Bikács**, **Mezőbikács**.

Rádonya Az Ómoldovától észak-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1367: *Radamliá* (Csánki 2: 106); 1700 k.: *Radimir* (Suciu 2: 68); 1717: *Radigna* (Engel: TemMold. 111); 1723: *Radimna* (uo.); 1808: „*Radimna* val.” (Lipszky: Rep. 1: 546); 1913: *Rádonya* (Hnt. 1076). Az elsődleges névalak egy szerb *Radimlja* hn., ez egy *Radim* szn. (vö. cr. 1220: *Radin* szn.: ÁrpSzt. 663) birtoklást kifejező *-ja* képzős származéka. Vö. szerbhorvát *Radimja* ~ *Radimje* hn. (HASz. 12: 883); szlovén *Radomlja* hn. (Bezljaj 2: 137) is. A románban a helységnév *Radimna* (Suciu 2: 68) alakúvá fejlődött, és a magyarban is meghonosodott. A *Rádonya* névalak tudatos magyarosítás eredménye (Kniezsa: MagyRom. 1: 235; Petrovici: StDialTop. 253).

(Folytatjuk.)

† Kiss Lajos

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 103. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2007. december 12-én az ELTE BTK Múzeum körüli tanácstermében tartotta meg 103. közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket, és felkérte a közgyűlési előadás megtartására Péter Mihály egyetemi tanárt. Az előadás „A magyar aspektusról – más aspektusból” címmel hangzott el.¹

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.

2. Az előadás elhangzása után J u h á s z D e z s ő főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 2007. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nyelvtudományi Társaság 103. évének munkájáról a következőkben számolhatok be.

1. Az idén három v á l a s z t m á n y i ü l é s ü n k v o l t : egy tavasszal, kettő ősszel.

a) A tavaszi ülésünket május 15-én tartottuk. Központi napirendi pontja két olyan konferenciára való felkészülés volt, melyeknek a társrendezője a Nyelvtudományi Társaság. A VI. Névtudományi Konferencia fő rendező intézménye a Károli Gáspár Református Egyetem volt, melynek balatonszárszói konferenciaközpontja ideális helyszín egy ilyen megmozdulás számára. A választmányt Tolcsvai Nagy Gábor tanszékvezető egyetemi tanár (Károli Egyetem) és Farkas Tamás, a Társaság titkára tájékoztatta a júniusi rendezvény előkészületeiről. A másik nyári konferenciánk házigazdája a szombathelyi Berzsényi Dániel Főiskola, amely rendszeres időközönként vállalja a dialektológiai szimpóziumok megszervezését, megrendezését. A soron következő, immár az ötödik találkozó előkészületeiről Molnár Zoltán tanszékvezető főiskolai tanár küldött írásos beszámolót. Mindkét konferencia eseményeire röviden még visszatérek. A májusi választmányi ülés hírt adott néhány évfordulás eseményről is. Révai Miklós halálának 200. évfordulóján, március 31-én a szülőváros, Nagyszentmiklós tartott ünnepi megemlékezést a helyi Pro Bartók Társaság és a Révai Miklós Egyesület szervezésében. Társaságunkat Nagy L. János egyetemi tanár, szegedi csoportunk elnöke képviselte. A rendezvényről és Révai Miklós életművéről, szellemi hagyatékáról részletes tudósítás olvasható a Magyar Nyelv idei 3. számában Nagy L. János tollából (355–7). A Kodály-emlékév alkalmából május 15-én alelnökünk, Szathmári István egyetemi tanár tartott társasági előadást, amelyben értékelte a nagy zeneszerzőnek az anyanyelvvel kapcsolatos tevékenységét, nyelvápoló gondolatait (I. MNy. 2007: 129–37). Balázs Géza egyetemi tanár a májusi választmányi ülésen adott hírt arról, hogy A magyar nyelv hete rendezvénysorozat megnyitóján (Kecskemét, április 18.) a Kodály-évfordulóhoz kapcsolódva előadás hangzott el a zeneszerző életművéről. Ugyanezen a napon Széphalmon letették a Magyar Nyelv Múzeumának az alapkövét. A múzeum elkészülésének várható ideje 2008. Szij Enikő pedig arra emlékeztetett, hogy 2008. augusztus 26-án lesz Reguly Antal halálának 150. évfordulója. A finnugor népek soron következő világtalálkozóján előadásokkal és kiállítással szeretnének megemlékezni a finnugrisztika jeles úttörőjéről. Szij Enikő azt javasolta, hogy a jövő évben Társaságunk is emlékezzék meg Regulyról. Végezetül Antalné Szabó Ágnes, a magyartanári tagozat elnöke invitálta a jelenlevőket a május 26-i Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjére, amely immár a 10., ünnepi alkalom. (Erről a rendezvényről is szólok még néhány szót.)

b) Az első őszi választmányi ülésünket október 24-én tartottuk. Ennek főbb napirendi pontjai a díjakra és megemlékezésekre javaslatot tevő bizottságok kiküldése, a kiadványügyek és a Társaság pályázati lehetőségeinek az áttekintése voltak. A tagfelvételt követő „Egyebek” napirendi pont alatt számos társasági és más nyelvészeti rendezvényre hangzott el szóbeli meghívás. Ezek egy részéről később szintén szólni kívánok. A napirendi pontokat részletezve: A társasági bizottságok közül hagyományosan kiküldtük a következőket: a Pais-bizottságot Ördög Ferenc elnökletével (tagok: Hoffmann István, Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Korompay Klára, Pesti János), a Csűry-bizottságot Hajdú Mihály elnökletével (tagok: Balogh Lajos, Szabó József, Molnár Zoltán, Posgay Ildikó, N. Fodor János), a Megemlékezési bizottságot Zsilinszky Éva elnökletével (tagok: Bańcerowski Janus, Hessky

Regina, Guttmann Miklós). Társaságunk elnöke itt mondott köszönetet Elekfi László tagtársunknak, aki hosszú éveken keresztül nagy gondossággal, körültekintéssel irányította a Megemlékezési bizottságot, mindenki meglepedésére. A Társaság vezetősége ehelyütt is szeretne köszönetet mondani Elekfi tanár úrnak lelkiismeretes munkájáért. A díjakról, kitüntetésekéről szólva elnökünk emlékeztetett rá, hogy a Társaság anyagi helyzetéből adódóan (a korábbi források egy részének elapadása miatt) tovább szűkülnek a díjak kiadásának lehetőségei, de a jövőben is fontos szempont lesz ezek presztízsének, tekintélyének megőrzése. Bízunk benne, hogy a következő években más díjaink kiadására is sort keríthetünk (pl. Révai-, Bárczi-, Kosztolányi-, Zsirai-díj).

A Társaság pénzügyi helyzete kapcsán októberi ülésünkön elnökünkkel együtt tájékoztattam a választmányt a pályázati lehetőségek szűküléséről. Azon az általános tendencián túl, hogy a társadalmi szervezeteket támogató alapítványok pénzügyi keretei folyamatosan zsugorodnak és egyre kisebb összegekhez lehet hozzájutni (ha egyáltalán sikeres a pályázat), az idén további megszorítás sújtotta Társaságunkat, ezúttal az OTKA részéről. Szervezetünk közel másfél évtizede sikeres partnere az OTKÁ-nak, ezt az együttműködést számos kiadvány és nagy szakmai elismeréssel zárult projekt bizonyítja. Az együttműködés történetében nem tudunk olyan tudományos, pénzügyi vagy szakmai hibáról, amely alkalmat adott volna a fenntartott kapcsolatrendszer felfüggesztésére, leépítésére. Ennek ellenére úgy látszik, hogy egyéb társadalmi szervezetekkel együtt ki fogunk kerülni az OTKA kedvezményezett köréből. Mint utóbb kiderült, egy olyan, általunk részleteiben nem ismeretes elvi döntésről van szó, amely csak nagyobb intézményeket: egyetemeket, főiskolákat, akadémiai kutatóintézeteket kíván támogatni, mivel – ki nem fejtett vélemény szerint – ezek rendelkeznek megfelelő infrastrukturális feltételekkel pályázatok lebonyolításához. Társaságunk azonban korábban is csupán olyan projektekre nyújtott be pályázatokat, amelyek kivitelezéséhez vagy megvoltak, vagy épp a pályázatok által teremtődtek meg a feltételek. Az informális csatornákon át hozzánk eljutó előrejelzések és figyelmeztetések után, amelyek arra kívánták sarkallni a Társaságot, hogy ne nyújtson be új pályázatokat, illetve a meglévőket adja át az ELTE-nek, hivatalos levélben kértük az OTKA Bizottság elnökét, Makara B. Gábort, hogy tájékoztassa a vezetőséget a pályázati lehetőségekről. Az OTKA Iroda egy húsz pontból álló, a Társaság technikai feltételeit felmérő kérdőívet juttatott el hozzánk, és június folyamán kiküldött egy bizottságot a helyzetünk felmérésére. Az eseti bizottságot elnökünk, a főtitkár, a titkár és a szervezőtitkár fogadta, és a kitöltött kérdőív átadásán kívül részletesen tájékoztatta szervezetünk múltjáról, céljairól, pályázati eredményeiről, és arról a tudáspolitikailag is elismert, jelentős részben épp pályázati forrásokra épülő közszolgálati és tudományos misszióról, amelyet közösségünk már hosszú évtizedek óta intézmények fölött, határokon átnyúlva folytat. Ennek magas szintű elismerése volt például a három éve megkapott Magyar Örökség Díj. A kiküldött bizottság elnöke azt javasolta, hogy szóban elmondott érveinket csatoljuk a kitöltött kérdőívhez, és juttassuk el az OTKA titkárságára. A társaság vezetősége ennek megfelelően cselekedett, de négy oldalon kifejtett érvelésére érdemi választ nem kapott. Makara B. Gábor néhány soros októberi levelében csupán az OTKA elvi állásfoglalására hivatkozva, de beadványunkra szakmailag nem reflektálva közölte az elutasító döntést. Mivel a vezetőség sem a döntés tartalmával, sem pedig az ügy lebonyolításának módjával nem értett egyet, elhatározta, hogy tovább folytatja erőfeszítéseit. Az októberi választmány elvé tárva a tényeket, arra kért felhatalmazást, hogy felvegye a kapcsolatot a Magyar Tudományos Akadémiával, annak I. Osztályával, illetőleg az erdélyi

dialektológiai és névtani anyagok kiadásában és feldolgozásában közvetlenül érintett kolozsvári tudósokkal, konkrétan az MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottságával. A választmány a kérdést megvitatta és támogatásáról biztosította a Társaság vezetőségét. November folyamán az illetékes akadémiai osztály és a Kolozsvári Akadémiai Bizottság is megkapta a vezetőségünk méltányossági kérelmét, és azt támogatásáról biztosította. Az OTKÁ-hoz eljuttatott társasági beadvány azt kéri, hogy ha a szervezetünk ki is kerülne a pályázati kedvezményezetttek köréből, legalább azokat a nagy jelentőségű határon túli projektjeit, amelyeket a birtokában levő, át nem ruházható nagy értékű kéziratos nyelvjárási és névtani gyűjtések kiadására, feldolgozására indított el, a Társaság égisze alatt fejzhesse be. Konkrétan A romániai magyar nyelvjárások atlasza utolsó, 11., és a Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtését tartalmazó 9. kötetről van szó, amelyek már a nyertes pályázatok között szerepeltek az OTKA honlapján².

c) Az idei harmadik választmányi ülésünk, amelyet december 4-én tartottunk, hagyományosan a közgyűlés előkészítésének jegyében zajlott. A közgyűlés helyszínéről, a felkért előadó személyéről és az előadás témájáról, illetőleg a közgyűlés egyéb napirendi pontjairól magam tájékoztattam a megjelenteket. Ez úton is szeretnék köszönetet mondani az ELTE BTK Dékáni Hivatalának, hogy a tanácsstermet rendelkezésünkre bocsátotta, Péter Mihály professzor úrnak, hogy a közgyűlési előadás megtartását elvállalta, továbbá a társasági díjakra javaslatot tevő bizottságoknak, és mindazoknak a tagtársaknak, akik a közgyűlés előkészítésében és lebonyolításában segítettek, segítenek. Köszönet illeti a megemlékezési bizottságot is, amely az idei és a jövő évi köszöntésekre, megemlékezésekre tett javaslatot. Az idei felolvasó üléseken köszöntöttük a hetvenéves Nyomárkay Istvánt és Szűts Lászlót, a kilencvenéves Skripecz Sándort. Ugyancsak a kilencvenedik születésnapján köszönti a Társaság Király Pétert december 18-án. Az ünnepelteknek ez alkalommal is jó egészséget, töretlen munkakedvet kívánunk, beleértve azokat is, akiket felolvasó ülésen nem volt alkalmunk köszönteni. Itt említem meg, hogy Társaságunk elnöke levélben köszöntötte a 90 éves finn tudóst, Viljo Tervont, a magyar nyelv és kultúra barátját.

A decemberi választmányi ülésünkön elfogadtuk a Pais-díjra és a Csűry díjra a kiküldött bizottságok elnökei által betérjesztett javaslatokat. A kitüntetetteket elnökünk köszönti majd.

2. A tavaszi és őszi felolvasó üléseink száma összesen 12 volt. Ebből hármahármat a Magyar Nyelvészeti, az Általános Nyelvészeti és az Idegen Nyelvi Szakosztály, kettőt a Finnugor rendezett, egy pedig a Magyar és az Idegen Nyelvi Szakosztály közös szervezése. Az előadók időrendben a következők voltak: Gerstner Károly, Zoltán András, Bakró-Nagy Marianne, Bassola Péter, Németh T. Enikő, Szathmári István, Vig István, Balázs Géza, Simon Zsolt, Györi Miklós, a Bartha Csilla – Hattyár Helga szerzőpáros, illetőleg a jövő heti előadó: Bańczrowski Janusz.

Vidéki csoportjainktól a következő jelentést kaptam a helyi felolvasó ülésekről: Nyíregyházán nyolc, Debrecenben és Egerben két-két előadás hangzott el. Külön említendők azok a kisebb szimpóziumok, házi konferenciák, amelyeket az őszi Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából rendeztek vidéki csoportjaink – általában egyetemi, főiskolai munkahelyükkel közösen. Nyíregyházán egy napos ülészak volt kilenc előadóval, Pécsen kétnapos

² A méltányossági kérvényt utóbb az OTKA erre a két projektre elfogadta, de lapzártánkig az aláírt szerződések ellenére sem a 2007-re, sem a 2008-ra járó pályázati összegekből nem utalt pénzt a Társaság számlájára.

tizenkét résztvevővel, ahol a pécsieken kívül debreceni és szegedi nyelvészek is előadást tartottak. A szegedi csoport egy műhelybeszélgetést és egy kerekasztal-megbeszélést rendezett, illetve rendez más intézményekkel közösen, az utóbbit például a Kodály-év eseményeihez kapcsolódva „Kodály Zoltán, a filológus” címmel.

3. A további alkalmairól, rendezvényeiről szóló beszámolómat az április 17-én az ELTE BTK épületében tartott rendkívüli közgyűlésünkkel kezdem. Ezt a rendhagyó, rövid alkalmat azért kellett megtartanunk, hogy kiküszöböljük a 2005. év decemberében tartott tisztújító közgyűlés dokumentációjának egy formai hiányosságát, amely az új jogszabályok értelmében meghatározott formalitásokat szab meg a távozó vezetőség lemondására vonatkozóan. Miután ezt a nyilvános lemondási procedúrát a közgyűlés előtt lefolytattuk és jegyzőkönyvbe foglaltuk, elhárult az akadálya annak, hogy a Fővárosi Bíróság bejegyezze a Társasággal kapcsolatos személyi és székhelyre vonatkozó változásokat.

A nagyobb szabású rendezvényekről szóló rövid áttekintésemet a Balatonszárszón június 22–4-én megrendezett VI. Magyar Névtudományi Konferenciával kezdem. A fő szervező ezúttal a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke volt, a szakmai támogatást pedig a Társaság Névtani tagozata nyújtotta. A Református Egyház elegáns konferenciaközpontja méltó helyszínt biztosított a három napos, plenáris és szekció-előadásokkal zsúfolt, kerekasztal-beszélgetéssel és fogadással színesített találkozónak. Ez úton is köszönjük az egyházi és egyetemi vezetők támogatását. A magyar névtan eme hagyományossá váló reprezentatív seregszemléjén képviseltették magukat az egyetemek és főiskolák névtani műhelyei, jelen voltak többek között a Nyelvtudományi Intézet névtanos kutatói, továbbá a határon túli hungarológiai intézmények képviselői. A Névtudományi Konferencia négy plenáris és közel száz szekció-előadásával, mintegy százhusz résztvevőjével, változatos tematikájával szemléletesen jelzi, hogy a nyelvtudománynak ez az ága egyre több kutatót vonz. Nagyon biztató előjel, hogy sok fiatal kutató volt jelen, és szinte kivétel nélkül színvonalas előadást tartottak. Erősítésre szorul viszont a társtudományokkal fennálló kapcsolat.

A nyár másik konferenciája az ugyancsak több évtizedes hagyományokra visszatekintő Dialektológiai Szimpozion, amelynek házigazdája a szombathelyi Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Az 5-7 évente sorra kerülő szakmai találkozójól jelzi e nagy hagyományú kutatási terület látványos átalakulását, megújulását, részben új témák és módszerek, részben a generációváltás által. A hazai és határon túli fiatal kutatók – követve a nemzetközi szintereken is tapasztalható friss áramlatokat (dimenzionális szemlélet, statisztikai apparátus, nyelvtechnológiai újítások stb.) meggyőző magabiztossággal, friss vállalkozóképességgel indultak el új utakon. Köszönet a Szombathelyi Főiskola munkatársainak a barátságos vendéglátásért, és külön köszönet Gadányi Károly rektor úrnak, aki a szűkös idők szűkös anyagi lehetőségei közepette a főiskolának már az idej költségvetéséből biztosította a konferenciakötet nyomdaköltségét. A szerkesztés tehát gözserővel folyik, így az előadások remélhetőleg rekordidő alatt megjelennek majd.

Az ősz végére esett egy másik szimpózium, amelynek fő szervezője az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, társszervezője pedig a Társaság Névtani tagozata volt. Az eredetileg másfél naposra tervezett tanácskozás címe: „Névváltoztatás – társadalom – történelem. Családnév-változtatások több szempontú megközelítésben”. A váratlanul nagy érdeklődés miatt azonban a szimpóziumból három napos konferencia kerekedett, és ami a szervezők számára külön öröm: sikerült megvalósítani a tervezett tu-

dományköziséget: a nyelvész-névtanosokon kívül jogászok, történészek, levéltárosok, néprajzkutatók, kisebbségkutatók, irodalmárok és a közigazgatásban dolgozó szakemberek is képviseltették magukat. A rendezvény sikere nagyban köszönhető titkárunk, Farkas Tamás és segítői áldozatos szervezőmunkájának. Az előadások megjelentetését a jövő évben tervezzük társasági kiadványként.

A speciális névtani találkozók közé sorolhatjuk az október 12–14-én immár harmadik alkalommal megtartott síkfőkúti helynévtörténeti szemináriumot is, amelyet a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke szokott megrendezni az egyetem hangulatos alkotóházában.

Társaságunk szakmai napok megrendezésében is jelentős szerepet vállalt, többnyire társrendezői minőségben. A hozzám beérkezett beszámolók alapján ezek a következők voltak. 2007. május 26–27-én került sor az ELTE Bölcsészettudományi Karán a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny 10. Kárpát-medencei döntőjére. A versenyt a Társaság Magyartanári Tagozata az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének támogatásával rendezte a határon túli magyarlakta területeken élő és a magyarországi tíz-tizennégy éves diákok számára. A hat országból érkező résztvevők száma meghaladta a kétszázat. A versenyhez szakmai előadások is csatlakoztak a kísérő tanárok számára.

Július 22-től augusztus 4-ig került sor Szombathelyen a Berzsényi Dániel Főiskola Uralisztikai Tanszékével való együttműködés alapján a 13. Hungarológiai Nyári Egyetemre az Oroszországban élő finnugor népek képviselőinek. November 9–10-én zajlott le a Berzsényi Főiskolán egy nemzetközi terminológiai konferencia, melynek fő szervezője a Terminológiai Innovációs Központ az Alkalmazott Nyelvészeti és az Uralisztikai Tanszékkel együttműködve.

Október 13-án ismét az ELTE adott otthont a Társaság Magyartanári Tagozata által rendezett őszi szakmai napnak. A mintegy 300 résztvevővel folyó előadássorozat több helyszínen zajlott. A három szekcióban 12 előadás hangzott el, témájuk a helyesírás tanítása volt. A rendezők értékelték a korábban meghirdetett ötletpályázatot is. A rendezvény fő szponzora ezúttal is a Nemzeti Tankönyvkiadó volt, amely nemcsak könyvjutalmak felajánlójaként, hanem a Magyartanári Tagozat általános támogatójaként is megemlítenéd. A Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport az év során több alkalommal szervezett szakmai találkozót, téma volt többek között: az újabb pedagógiai-didaktikai fogalmak értelmezése, az interaktív tanulási-tanítási módszerek alkalmazása a pedagógusképzésben.

Amikor a Nyelvtudományi Társaság közösségi létformáinak megújításáról beszélünk, szólnunk kell egy tavalyi tervbe vett és az idén elindított vitaforumról is, amely újabb lehetőségekkel gazdagítja a tudományos élet tartalmasabbá tételét. A szakmai kerekasztal-vitákra gondolok, amelyeknek jelszavát így fogalmaztuk meg: „aktuális témák körüljárása jeles szakemberek bevonásával kollegiális vita keretében”. Így került sor a „Fonoszeánsz”-nak elnevezett első kerekasztalunkra az őszi programsorozatunk nyitányaként, november 6-án. Az apropót egy vitacikk szolgáltatta, amelyet három szerző, Szende Tamás, Szépe György és Szépe Judit juttattak el a Magyar Nyelv szerkesztőségébe. A cím: „Mire jó, és milyen a »jó« fonológia?”. Mivel a tanulmányban felvetett kérdések több általános problémakört érintettek, a Társaság vezetősége egyetértett azzal a javaslatommal, hogy a megjelentetéssel egyidejűleg kezdjük meg egy szakmai eszmecsere megszervezését. A Magyar Nyelv második számában megjelent és a folyóirat honlapján is közzétett írás élénk szakmai figyelmet keltett. A szerzőkön kívül az ELTE Angol Nyelvészeti Tanszékének fonológus kutatóit,

Siptár Pétert, Szigetvári Pétert és Rebrus Pétert kértük fel nyilvános vitára. Az ELTE Magyar Nyelvészeti Könyvtárában megrendezett szakmai dialógus „telt ház mellett”, értékes hozzászólásokkal kiegészülve bonyolódott le.³

4. Nem teljesen új, mégis különösen egyedi volt egyik november végi társasági alkalomunk, amelyet kollegiális emlékidézőnek nevezhetnénk. Ez Kubinyi László tiszteletére jött létre, aki most lett volna nyolcvan éves. A vetítéssel és régi dokumentumok megtekintésével kiegészülő családi emlékidézésen Benkő Loránd, Társaságunk tiszteletbeli elnöke, alelnökünk, Szathmári István, valamint Domokos Péter egyetemi tanár méltatták az egykori barát, kolléga és tanár munkásságát, emberi kiválóságát.

Az ünnepi megemlékezések között említendő két alkalom a száz éve született nagy lexikográfus, Országh László emlékére. Az egyik tiszteletadás, amelynek szervezői a Debreceni Egyetem, az Akadémiai Kiadó és az MTA Nyelvtudományi Intézete voltak, Országh László emléktáblájának leleplezése volt október 27-én a Budapest V. kerület Balaton utcai ház falánál. Társaságunk nevében én helyeztem el a tiszteletadás koszorúját. A másik megemlékezés Országh László szombathelyi sírjánál volt, ahol szombathelyi csoportunk titkára, Molnár Zoltán főiskolai tanár koszorúzott. (Az Országh-centenárium alkalmából különböző helyszíneken emléküléseket is rendeztek és emlékkötet is napvilágot látott.)

Ugyancsak Molnár Zoltán képviselte Társaságunkat és a magyar dialektológusok közösségét azon a megemlékezésen, amelyet október 31-én Felsőőrben, a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület székházában tartottak Imre Samu születésének 90. évfordulóján. Molnár Zoltán „Imre Samu (1917–1990.) emlékezete” címmel mondta el beszédét. Amint egy a Társasághoz eljuttatott későbbi meghívóból kiderül, Imre Samu emlékének azzal is tisztelegni kívánt a helyi Magyar Média- és Információs központ, hogy az Alsóőrben létrehozott nyelvi intézetet róla nevezték el. Az ünnepélyes megnyitás november 23-án volt.

Az Arany A. László emlékkünnepségen, Rozsnyón, október 26-án a Társaság nevében elnökünk tartott megemlékező előadást a sokra hivatott, tragikus sorsú, 40 éve elhunyt szlovákiai magyar nyelvészről.

Március 22-én Zalaegerszegen ünnepélyes külsőségek között adták át a Pais Dezső díjat Juhász Dezső főtítkárnak, az ELTE tanszékvezetőjének. Zala Megye közgyűlését és vezetőit illeti köszönet, hogy a város jeles szülöttének, Pais Dezsőnek az emlékét a Nyelvtudományi Társasággal karöltve kitartóan ápolják.

5. K i a d v á n y a i n k között első helyen szoktunk szólni a Társaság folyóiratáról, a Magyar Nyelvről. A folyóirat a szűkülő pályázati lehetőségek és változatlan mértékű akadémiai támogatás mellett változatlan terjedelemben, időben, az előre jelzett hónapokban jelenik meg. A decemberi szám korrektúramunkálatai most zajlanak. Bízunk abban, hogy az internetes megjelenés a korábbiaknál jóval szélesebb olvasókör számára teszi hozzáférhetővé a folyóiratot.

A nehéz anyagi helyzet a könyvkiadásunkra is komoly terheket ró. Már több éve csak olyan kiadványok megjelentetését vállaljuk, amelyeknek a nyomdaköltségét a szerkesztő már valahonnan – főleg pályázati keretből – előteremtette. Így jelenhettek meg az idén a következő kiadványaink: Az MNyTK. sorozat 226. kötete Varga Józsefné Horváth Mária-tól a Rábaköz történeti személyneveinek adattárával. 2006-os évszámmal, de már 2007-ben hagyta el a nyomdát „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” 10. kötete Juhász Dezső

³ A vita anyagát l. jelen számunkban.

szerkesztésében, hasonlóképpen Pereszlényi Pál nyelvtanának kritikai kiadása C. Vladár Zsuzsa gondozásában. A 2006. évtől kezdődően a Társaság a Névtani Értesítő társkiadójává is vált, így a megjelenés előtt álló idei, 29. szám ugyancsak kiadványaink közé sorolható. Publikálását ez esetben is különböző pályázati források tették lehetővé. – A kiadványok kapcsán említtem meg, hogy Társaságunk könyvadományokkal szokta támogatni a határon túli hungarológiai műhelyket és kutatókat, valamint néhány egyetem nyelvészeti könyvtárát. Az idén például a Felvidékre, a Kárpátaljára, Erdélybe és a Délvidékre jutottak el kiadványaink. Örömmel járulunk hozzá könyv- és folyóirat-adományokkal az anyanyelvi versenyek díjazásához is (pl. helyesírási vagy szónokverseny).

Mind a pályázatok lebonyolításában, mind pedig a Társaság pénzügyi és adminisztrációs ügyeinek vitelében nélkülözhetetlen szerepet játszik Bakonyiné Tóth Gabriella szervezőtitkárunk, akinek az állandóan változó és szigorodó feltételek közepette is helyt kell állnia. Köszönjük odaadó munkáját.

6. Néhány szó a t a g f e l v e t e l r ől. Örömmel jelenthetem, hogy mindhárom választmányi ülésen vettünk föl új tagokat. A Társaság taglétszáma ennek következtében 114 fővel emelkedett. Az átlagon felüli növekedést a tavalyihoz hasonlóan a Magyartanári tagozatnak és vezetőinek köszönhetjük, akik sikeres rendezvényeikkel sok érdeklődőt nyertek meg közösségünk számára. E helyütt is köszönetünket fejezzük ki a fő szervezőknek, mindenekelőtt Antalné Szabó Ágnes tagozati elnöknek, aki jelentős energiát és időt fektet ebbe a tevékenységbe.

Eltávozott a magyar–török kapcsolatok jeles kutatója, a lexikográfus, etimológus Hasan Eren professzor, a Magyar Tudományos Akadémia és Társaságunk tiszteleti tagja, a Magyar Nyelvnek haláláig hűséges szerzője. Keresztes Kálmán néprnyelvkutató, a magyar nyelvtanász „aranycsapatának” tagja, az Ormánysági szótár szerkesztője. Szabó Zoltán, a kolozsvári, a bukaresti, majd több magyarországi egyetem professzora, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények főszerkesztője, a stilustörténet meghatározó alakja. Borzsák István nemzetközi hírű klasszika-filológus, Széchenyi- és Herder-díjas akadémikus, akinek fő kutatási területe a római irodalom volt. Galambos Ferenc Iréneusz, a burgenlandi magyarság ügyének elkötelezett képviselője (erről l. Őrség 48. 2007. november, 11–31). Sellei Zoltán előadóművész, nyelvünk értő megszólaltatója.

7. E helyütt is szeretném felhívni a figyelmet honlapunkra (www.mnyt.hu), ahol igyekszünk mindig friss információkkal szolgálni. Időközben a Magyartanári és Névtani tagozat honlapja is tovább fejlődött, köszönet a honlapfelelősöknek. Hírt adhatok továbbá egy születőben levő elektronikus folyóiratról, melynek Anyanyelv-pedagógia a címe, a lapgazda pedig Társaságunk Magyartanári tagozata és az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete lesz. Felelős szerkesztője Antalné Szabó Ágnes. Az évnegyedes periodikáról hamarosan bővebb tájékoztató is megjelenik a Magyar Nyelv és a Nyelvőr hasábjain.

A friss hírek közül egy örömteli: Bóna Judit, az ELTE Fonetikai Tanszékének tanársegéde az ifjúsági kategóriában Prima Díjat kapott. A tagság nevében szívből gratulálok!

Beszámolóm végén kívánok minden tagtársunknak sikeres munkálkodást, kellemes ünnepeket, azt követően pedig örömeinkben gazdag boldog új esztendőt! Kérem jelentésem elfogadását.

3. A közgyűlés a főtitkári jelentést elfogadta. Ezután Gerstner Károly olvasta fel a pénztárosi jelentést. A Társaság 2007. évi pénzforgalma a következőképpen alakult:

Bevételek:	3.844.474 Ft
2006. évi maradvány:	30.034 Ft
MTA-támogatás:	1.070.000 Ft
SZJA 1% felajánlásából:	377.470 Ft
Tagdíj:	518.500 Ft
Kiadványértékesítés:	180.470 Ft
Nemzeti Tankönyvkiadótól:	300.000 Ft
Őszi szakmai nap szervezése:	508.000 Ft
Egyéb (pályázatok stb.):	860.000 Ft
(NCA pályázat:	300.000 Ft)
(az utalás még nem történt meg, lehet, hogy átcsúszik 2008-ra, nincs a bevételben)	
Kiadások:	3.892.242 Ft
Személyi kiadások:	1.499.756 Ft
Főfoglalkozású bére:	840.000 Ft
Szerkesztői, egyéb díjak:	659.756 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok:	414.929 Ft
Készletbeszerzés:	1.170.937 Ft
Egyéb dologi kiadás:	688.400 Ft
(bérleti díj, ügyvédi költség)	
Postaköltség:	118.200 Ft

Sajnos a Társaság több év pozitív mérlege után az idén ismét abba a helyzetbe került, hogy kiadásai – ha nem is nagymértékben (mintegy 50.000 Ft-tal) – meghaladják az adott év bevételeit. A pályázati lehetőségek, a felajánlott támogatások beszükülése, a mérsékelt tagdíjfizetési hajlam és a megnövekedett kiadások (pl. irodabérleti díj: 462.000 Ft/év) is hozzájárultak a mérleg romlásához. Ha az idei NCA pályázat összegének átutalása decemberben megtörténne, a költségvetésben ismét a bevételi oldal lenne a nagyobb. – Itt említjük meg azt az örvendetes eseményt, hogy egy magát megnevezni nem kívánó tagtársunk a Magyar Nyelv folyóirat alapítványát 4000 euró adománnyal gyarapította. Ez úton is köszönjük nagyvonalú hozzájárulását! Reméljük, mások is követik majd példáját.

4. A pénztárosi jelentés elfogadását követően Gerstner Károly felolvasta a Számvizsgáló Bizottság jelentését. A Bizottság a Társaság iratait, elszámolásait, bizonylatait átnézte és azokat rendben levőnek találta.

5. Kiss Jenő elnök méltató szavak kíséretében jelentette be, hogy a Pais Dezső-díjat Hoffmann István, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének veze-

tője veheti át 2008 tavaszán Zala Megye Önkormányzatának vezetőitől. A Társaság Csúry Bálint-emlékérmét Ábrahám Imre pannonthalmi nyelvész, helytörténész, könyvtáros kapta.

A közgyűlés végén a Társaság elnöke gratulált a díjazottaknak, majd kellemes ünnepeket, boldog új esztendőt kívánva a közgyűlést bezárta.

Összeállította: JUHÁSZ DEZSŐ

Király Péter kilencvenéves*

Igen tisztelt Professzor Úr, kedves Péter bátyám! Most, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság, egykori kollégáid, munkatársaid és tisztelőid szívből jövő jókívánságait tolmácsolom, Ady Endre szavai jutnak eszembe: „nem adatik ez meg mindenkinek, csak aki véres, igaz életű”. Ady első jelzőjét az Általad átélt és átdolgozott, a szó konkrét és elvont értelmében véve egyaránt véres napokra és évekre értem, amelyek generációdnak osztályrészesül adattak. Az „igaz” jelző számomra arról beszél, hogy egész életedben és munkásságodban mindig az igazságot kerested és keresed ma is; a tudományos igazságot, ami a tények tiszteletben tartásán alapuló kutatói alapállásban éppúgy megmutatkozik, mint kollégáidhoz, munkatársaidhoz, barátaidhoz fűződő kapcsolataidban. A klasszikus bölcselő jelmondata illik Rád: *...sed magis amica veritas*.

Király Péter professzor úr munkásságát tárgyyszerűen, egyes munkákra részletesebben is kitérve bemutatni most nem látom szükségesnek. Szóljunk inkább rövideen és összefoglalóan kutatási területeiről!

Európai színvonalú tudományos felvérteztséget Király professzor úr Prágában és Pozsonyban szerzett. Már egyetemista korában elkötelezte magát a nyelvészetnek. Az indító motivációt szlovák nyelvi környezetben töltött kora ifjúsága, elemi és középiskolai tanulmányainak környezete szolgáltatta. Korán kezdték érdekelni a két nyelv, a magyar és a szlovák kapcsolatának kérdései, s velük szoros kapcsolatban a szlovák és a magyar nyelvjárások is. Bölcsészdoktori értekezésében szülőfaluja, Málca (Malčice) nyelvjárásának magyar elemeit dolgozta fel. A nyelvjárások kutatása a későbbiekben is fő iránya maradt munkásságának.

Kutatási horizontja egyre jobban tágult. Jelentős helyet kapott benne a régi magyar nyelv és kultúra, a honfoglalás korára és az azt megelőző időszakra vonatkozó forrásanyagok feltárása és interpretálása. E munka szintéziseként jelent meg 2006-ban „A honfoglalás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve” című monográfiája. A gazdag forrásanyag feldolgozásán alapuló következtetések rendkívül érdekesek. Várjuk a témában illetékes történészek véleményét, értékelését!

Kiemelt helyet foglal el gazdag munkásságában az iskolai oktatás s vele együtt az egykori Osztrák Monarchia népeinek tankönyveit elsősorban a helyesírás szempontjából vizsgáló tevékenysége. E témakörben egy gyűjteményes konferenciakötet (Typographia Univestitatis Hungaricae Budae 1777–1948. Bp., 1983.), majd hajszál pontosan két évtizeddel később, 2003-ban egy rendszerező tanulmánykötet „A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai” címmel.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén, 2007. december 18-án.

A nyelvjárások kutatása elvezette ünnepeltünket a szociolingvisztika területére is. A magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai alapján áttekintő munkát szentelt a nyelvkeveredés kérdésének. A nyelvkeveredés jelenségét különböző szinteken: a hangtan, az alaktan és a szókincs területén vizsgálja, és összegzésül általános tanulságokat von le.

Munkásságát nemzetközi elismerés övezi. 1989-ben választotta külső tagjául a Bolgár Tudományos Akadémia, 1993-ban L. Štúr emléklakett kitüntetésben részesült.

Király Péter munkásságának számomra és – gondolom – nyelvtudományi kérdésekkel foglalkozó kollégáim számára is legfőbb tanulsága a nyelvi tények tiszteletben tartása. Természetesen nem csupán azokról a tényekről van szó, amelyek jól beleillenek a kutató előzetes koncepciójába, hiszen ilyen előzetes koncepció egyetlen munkájából sem vehető ki. Ez az oka annak, hogy Király Péter minden munkája odaadó figyelmet követel az olvasótól, s ehhez a figyelemhez a kutatót és hivatkozott nyelvek legalább passzív szintű ismerete is megköveteltetik!

A professzor úr most, idős korában is változatlan szellemi és fizikai erővel dolgozik. Számunkra ez azt a régi igazságot bizonyítja, amit egy kedves barátom, Radoslav Katičić professzor mondott, hogy tudniillik a kutató hatvanadik életévét betöltve szűnik meg fiatal lenni. Így hát Király Péter professzor úr tulajdonképpen érett korú kutató, tehát nincs semmi csodálkoznivalónk azon, ha dolgozik.

Tudományos munkásságának jellemzői érvényesek tudományos közéleti, oktatói és vezetői tevékenységére is. 1974-től 1987-ig a Nemzetközi Szlavisztikai Komité tagjaként a Magyar Nemzeti Bizottság vezetője volt. Ugyanebben az időszakban vezette a Szláv Filológiai Tanszéket is. Tanszékvezetői munkáját a beosztottakkal való segítőkész, korrekt kapcsolat jellemezte, ezt egykori beosztottjaként s későbbi utódaiként magam is tanúsíthatom. Hervadhatatlan érdemei vannak a Tanszék hagyományosan jó, egymásra való irigykedést, rossz értelemben vett konkurenciát eleve elutasító, baráti légkörének megőrzésében, amelyben nagynevű elődei, Kniezsa István és Hadrovics László hatása folytatójának bizonyult.

Egészséget, munkakedvet és további dolgos éveket kívánnak eme ritka alkalommal egykori tanítványai, munkatársai, tisztelői és „véres és igaz életű” kortársai!

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Beszámoló a VI. Magyar Névtudományi Konferenciáról (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.)

Immár hagyománnyá vált, hogy a magyar névtudománnyal foglalkozó szakemberek évtizedenként összegyűlnek, hogy országos konferencián számoljanak be az elmúlt évek kutatásairól, az elért eredményekről. A VI. Magyar Névtudományi Konferenciát a Magyar Nyelvtudományi Társaság támogatásával a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke szervezte meg 2007. június 22. és 24. között Balatonszárszón.

A háromnapos rendezvény megnyitóján a szervező egyetem nevében SZÜCS FERENC, a Károli Gáspár Református Egyetem rektora üdvözölte a konferencián megjelenteket a név és teológia kapcsolatát bemutató köszöntőjében. A Magyar Nyelvtudományi Társaság jókívánságait a társaság elnöke, KISS JENŐ akadémikus tolmácsolta. A konferenciát BENKŐ

LORÁND akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteletbeli elnöke személyes hangvételű bevezető beszédben nyitotta meg.

A megnyitót követő plenáris előadások (HAJDÚ MIHÁLY: A köznév és a tulajdonnév határán; HOFFMANN ISTVÁN: A név mint történeti forrás; TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A tulajdonnév jelentése; SZABÓMIHÁLY GIZELLA: A határon túli névhasználat és nyelvi tervezés) a névelmélet és a névhasználat legfontosabb kérdéseit tárgyalták. A megnyitón és a plenáris előadásokon KULIN FERENC, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja elnökölt.

Délután négy szekcióban folytatódott tovább a konferencia programja. Az első szekcióban az ómagyar kori helynevek szerteágazó problematikáját bemutató előadások hangzottak el (JUHÁSZ DEZSŐ: Ómagyar helynévi nyomokon 2.; SZENTGYÖRGYI RUDOLF: A TA. latin szövege és helyneveinek lokalizálása; PÓCZOS RITA: A párhuzamos helynévadás; BÍRÓ FERENC: Vízrajzi köznevek ómagyar kori településneveinkben; TÓTH VALÉRIA: Többnévűség, névcseré a településnevek körében; RÁCZ ANITA: Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, változásairól; RESZEGI KATALIN: Korai ómagyar kori hegynevek névtani vizsgálata).

A második szekció előadásai főként a néveltan kérdéseit, valamint a szinkrón helynévállomány elemzésének problémáit tárgyalták (BALÁZS GÉZA: A helynevek élettanához – A helynevek antropológiai nézőpontból; GYÖRFFY ERZSÉBET: A folyóvíznevek rendszer-tani kapcsolata más helynévfajtákkal; VOIGT VILMOS: Etelka – Adelájd; EÖRY VILMA: Dűlőnévtípusok a Csornai járásban – különös tekintettel a nem világos etimológiájú és a máshonnan nem adatolt nevekre; GYÖRI-NAGY SÁNDOR: Táj- és kultúrokológia egy helynévláncban; N. CSÁSZI ILDIKÓ: Moldvai csángó helynevek vizsgálata; HOCHBAUER MÁRIA: Helyzetviszonyító elemek a barcasági Négyfalu helynévrendszerében).

A harmadik szekcióban a család- és a női nevek kutatásával kapcsolatos előadások kaptak helyet (ÖRDÖG FERENC: XVIII. századi családnév névszociológiai vizsgálata; MIZSER LAJOS: Bereg megyei családnév-magyarázatok; SLÍZ MARIANN: Melyiket a négy közül? A családnév kialakulásának kérdése kognitív szemantikai keretben; FERCSIK ERZSÉBET: A női nevek kutatásáról; LACZKÓ KRISZTINA: Asszonynévhasználat Budapesten 1974–2006; MIZSER LAJOS: Névváltozás és névváltoztatás; KOVÁCS ANDRÁS: Újabb kori családnév-változtatások a kárpátaljai magyarok körében).

A negyedik szekció előadásainak fókuszában a keresztnévadás gyakorlatának, illetve a keresztnévek más tudományágakban való hasznosíthatóságának kérdésköre állt (POSGAY ILDIKÓ: Névválasztási tendenciák a mai magyar utónévadásban; STOHL RÓBERT: Keresztnévadási szokások Balinkán az anyakönyvek tükrében 1757–1895; PUSKAI MELINDA: Áruklódó tendenciák egy erdélyi város keresztnévállományának tükrében; KISS ANTAL: Keresztnévadás egy családban; KECSKÉS JUDIT: XVIII–XIX. századi keresztnévek modellelemzése; STOLÁR MAGDOLNA: Magyarpolány XX. századi keresztnévei és becenevei; BOZSONYI KÁROLY–KMETTY ZOLTÁN: Keresztnévek a társadalom- és piackutatásban).

A négy szekció a második nap is folytatta munkáját. Az első szekcióban a történeti helynevek különféle típusainak tárgyalásán túl szó esett a helynévállományunkat ért idegen nyelvi hatásokról is (BÉNYEI ÁGNES: A -gy képző a helynevekben; KOCÁN BÉLA: Az ómagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései; KOVÁCS ÉVA: Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveinek nyelvi elemzése; VÖRÖS ÉVA: A magyar gyógynevények neveinek történeti-etimológiai szótára; BÖLCSKEI ANDREA: Az egyházi településnevek

típusai a 19. század elején; BÁRTH M. JÁNOS: Székelyföldi történeti helynevek névföldrajzi vizsgálata; GUTTMANN MIKLÓS: A földrajzi nevek szláv rétegéről a nyugati magyar régióban; SEBESTYÉN ZSOLT: Földrajzi köznévi eredetű településnevek Kárpátalján; BABA BARBARA: A fanevet tartalmazó helynevek morfológiai szempontú vizsgálata; GERSTNER KÁROLY: Helynevek magyar-német nyelvi és kulturális környezetben; VINCZE LÁSZLÓ: Német utcanevek a történeti Magyarország városaiban; PÁL HELÉN: Idegen nyelvi hatások a bukovinai székely falvak helyneveiben; SZŐKE MELINDA: Néhány szempont régi helyneveink latinizálásához).

A második szekcióban a bel- és külterületi mikrotoponimák problémái mellett főként az intézménynevek bizonyos típusairól hallhattunk (MIKESY GÁBOR: Új utak és trendek a térképi névírásban; TORMA ISTVÁN: Laponyag; PÁSZTOR ÉVA: Határérszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései; BEDE ÁDÁM: Újra a tanyanevekről Derekegyház helynevei kapcsán; GYURICZÁNÉ BAZSIKA ENIKŐ: Kerkakutas dűlőnevei – a helynévkincs élete Göcsej nyugati peremén; BEDE ÁDÁM: A Csongrád megyei helynévgyűjtesek eddigi eredményei; KÖRÖS ERZSÉBET: A győri utcanevek elnevezésének gyakorlata a rendszerváltás óta; TÓTH ORSOLYA: Budapest városrészneveinek névtani vizsgálata; P. CSIGE KATALIN: Nevek és szolgáltatók; VARGA JÓZSEFNÉ: Közoktatási intézmények nevei Győr-Moson-Sopron megyében; KUNA ÁGNES: A sziklamászóutak neveinek kognitív szemantikai vizsgálata; KOZMA JUDIT: Csillagok elnevezéseinek névtani és helyesírási kérdéseiről).

A harmadik szekcióban elsősorban a családnév-változtatások, illetve a határon túli magyarság névadási, névhasználati kérdései kerültek elő (FARKAS TAMÁS: Szemlélet és terminológia a magyar családnévanyag és a családnév-változtatások kutatásában; N. FODOR JÁNOS: Magyar eredetű családnévek megváltoztatásának esetei a dualizmus korában; FÜLÖP LÁSZLÓ: Foglalkozásnevek Kaposváron a XVIII. században; STEFUCA VIKTÓRIA: Magyar személy- és méltóságnevek XIV–XV. századi moldvai oklevelekben; RIHMER ZOLTÁN: Fordítási és adaptáció? A modern latin személynévhasználat problémái; GYIVICSÁN ANNA: Migráció és névadás (Kiskőrös és Csömör szlovák családnévei); VÖRÖS FERENC: Nyelvhatárközelben jogfosztottan – Személynevek a második világháború utáni Alsó- és Felsőszelibleől; SZILÁGYI ANIKÓ: Régi-új kérdések a kisebbségek névadásának és névhasználatának kutatásában; SZOPOS ANDRÁS: Vázlat Alcsík történeti személyneveinek etimológiai és szocio-demográfiai vizsgálatához; RUS FODOR DÓRA: Névválasztás és névadás tordai magyar-román vegyes házasságokban; MÁRTON EMESE: Gyergyóditró személynévállománya a szociolingvisztika tükrében; FIRISZ HAJNALKA, Magyar családnévek ruszinoknál).

A negyedik szekció tematikáját az írói névadás, valamint az internetes névhasználat adta (JEREMY PARROTT: Gentlemen (and women) of letters: the use of initials in British authors' names; RAÁTZ JUDIT: Névadás az interneten; BARKÓCZY LÁSZLÓ: A nevek alakulása virtuális társadalmi szoftverekben; KOROMPAY KLÁRA: Lovagi kultúra és irodalmi eredetű névadás: a *Trisztán-regény* nevei a középkori Magyarországon; KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: Az antonomázia szerepe szépirodalmi művekben; BENCE ERIKA: A nevek jelölte metaforikus tér Gion Nándor „Testvérem, Joáb” című regényében; BÜKY LÁSZLÓ: Személynevek felbontása és felépítése a költői nyelvben; PETHŐ JÓZSEF: *Szabó Szindbád* és társai – A névadás szerepe a Krúdy-stílus iróniájában; HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET: Jelentésspecifikáció és képesség a sinkai névvilágban; G. PAPP KATALIN: Személynevek szövegbe ágyazódása Lázár Ervin meseregényeiben; PORKOLÁB JUDIT – BODA ISTVÁN KÁROLY: A tulajdonnevek szerepének vizsgálata Orbán Ottó „A keljfoljancsi jegyese”

(1992) c. kötetében; ZSILÁK MÁRIA: Závada Pál regényeinek beszélő nevei; VÁCZINÉ TAKÁCS EDIT: Névodás, névhasználat, névváltoztatás Vámos Miklós „Apák könyve” című regényében).

A konferencia második napjának estéjén tudománytörténeti szempontból is jelentős, újszerű kerekasztal-beszélgetés tanúi lehettünk: a névtudomány fáradhatatlan mestereit, kiváló nyelvészeinket, BALOGH LAJOST, BENKŐ LORÁNDOT, HAJDÚ MIHÁLYT és ÖRDÖG FERENCET GERSTNER KÁROLY kérdezte a tulajdonevvel kapcsolatos nézeteikről, a névtanhoz fűződő személyes viszonyukról. A beszélgetésről hangfelvétel is készült. A napot fogadás zárta, melyen házigazdaként TOLCSVAI NAGY GÁBOR, a Károli Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének vezetője szót a résztvevőkhöz.

A konferencia zárónapjának előadásai az első szekcióban a névtudomány és a nyelvtörténet viszonyát (HORVÁTH KATALIN: Etimológia – onomasziológia – névelmélet; KENYHERCZ RÓBERT: Helynévkutatás és hangtörténet; FÁBICS TAMÁS: A keleti szláv típusú teljeshangzósság a mai magyarországi földrajzi nevekben; FEHÉRVÁRI PETRA: A *fehér* szintjelölő szó etimológiája és szemantikája a magyar és a bolgár nyelvben), a második szekcióban az állatnevek, illetve egyéb elnevezések típusait (T. SOMOGYI MAGDOLNA: Az állatnevek és a névdivat; NEMESNÉ KISS SZILVIA: Állatnévcsoportok kognitív névszemantikai vizsgálatainak tanulságai; ZSIGMOND GYÖZÖ: A gomba helyneveinkben; BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES: Páholynevek változtatása), a harmadik szekcióban a személy- és ragadványnevek problémáit (BASKI IMRE: Onomasticon Turcicum – A legújabb török személynévtár; BAUKO JÁNOS: A szlovákiai magyarok ragadványnév-használatára; SZÜCS JUDIT: Ragadványnevek Csongrádról; TURÓCZY ZSÓFIA: *Fóka, Rák, Taraj* és a többiek: punkok ragadványnevei; TAKÁCS JUDIT: Keresztnevek köznevesülése), a negyedik szekcióban a nevek stilisztikai kérdéseit (TÓTH SZERGEJ: Korok ideológiája a nevek tükrében; LEBOVICS VIKTÓRIA: Névodás a XIX. századi ukrán irodalomban; BAKONYI DÓRA: A szereplők tulajdonneveinek fordítási kérdései a Harry Potter-kötetekben; VÉGH FRUZSINA: Tulajdonnevek fordításának problematikája a szakszövegekben) tárgyalták. A konferencia JUHÁSZ DEZSÖNEK, a Magyar Nyelvtudományi Társaság főtítkárának a rendezvény tanulságait összegző zárszavával fejeződött be.

A konferencián elhangzott előadások anyagából tanulmánykötet készül.

Itt mondunk köszönetet a Károli Gáspár Református Egyetem vezetőségének, Szűcs Ferenc rektor úrnak és Kulin Ferenc dékán úrnak, mert lehetővé tették és segítették a konferencia megszervezését; a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, Kiss Jenő elnök úrnak a szakmai támogatásért, Hajdú Mihály tanár úrnak, a lelkes biztatásért, a szervezőbizottságnak (melynek elnöke Tolcsvai Nagy Gábor volt, tagjai Hajdú Mihály, Hoffmann István, N. Császi Ildikó, Bölcskei Andrea, Posgay Ildikó, Fercsik Erzsébet és Farkas Tamás voltak) és a szervezés lebonyolításában részt vevő kollégáknak (Csontos Nórának, Slíz Mariannak) áldozatos munkájukért. Külön köszönet illeti Köteles Zsófiát, a Károli Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének referensét, aki a szervezés gyakorlati feladatait teljes egészében magára vállalta, és mindvégig fáradhatatlanul végezte. A konferencia technikai feltételeinek biztosítását és – nem utolsósorban – a szíves, kulturált vendéglátást a balatonszárszói Soli Deo Gloria Konferencia-központ vezetőségének (Szentpály-Juhász Imre és Bódi Zoltán igazgató uraknak) és dolgozóinak köszönjük.

A VI. Magyar Névtudományi Konferencia négy plenáris és közel száz szekcióelőadásával, mintegy százhusz résztvevőjével, változatos tematikájával jól mutatja, hogy nyelv-

tudományunk ezen ága egyre több kutatót vonz, BENKŐ LORÁNDnak a rendezvényen elhangzott megállapítása szerint a névtudomány virágkorához érkezett. A konferencián nemcsak a hazai felsőoktatási intézmények, doktori iskolák névkutatói vettek részt, hanem Kolozsvárról, Bukarestből, a dunaszerdahelyi Grammatól, Nyitráról, Kárpátaljáról és a Vajdaságból is érkeztek előadók, így a rendezvényen a teljes Kárpát-medencei magyarság névadási, névhasználati sajátosságai nyilvánosságot kaptak. Szívesen hallottunk volna ugyanakkor több előadást más társadalomtudományok képviselőitől a tulajdonnevek nem nyelvészeti vonatkozásairól. A rendezvény vonzerejét növelte, hogy a konferencián együtt lehettek jelen névtudományunk tapasztaltabb és ifjabb generációi. Ez az együttműködés s ennek eredményeként a névtudományi konferenciák szép sorozata remélhetőleg a jövőben sem szakad meg.

BÖLCSKEI ANDREA

Zárszó az V. Dialektológiai Szimpozionon*

1. Bevezető megjegyzések. – Tisztelt Jelenlévők! Kedves Kollégák! Tudományos ülészakon zárszót mondani, noha természetesen megtiszteltetésnek számít, általában korántsem könnyű, főként abban az esetben, ha a jelenlévők arra gondolnak, hogy az előadó összefoglalja az elhangzott referátumok és a hozzájuk kapcsolódó észrevételek főbb tanulságait, a szóban forgó tudományszak helyzetét, a jelenleg kirajzolódó kutatási irányait, tendenciáit és a közeljövőben várható feladatait is. Ez azonban, mivel ezen a szimpozionon két szekcióban tartottunk előadásokat, nemcsak lehetetlen, hanem szükségtelen is, a résztvevők ugyanis tudományos terveiknek, szűkebb szakmai érdeklődésüknek megfelelően választani tudtak az ülészak referátumainak tematikailag sokszínű kínálatából, ezenkívül pedig – ami ennél még sokkal fontosabb – kutatásaikhoz esetleg ötletet kaphattak a hozzászólásokból és a kollégákkal folytatott beszélgetésekből is. Mindezt figyelembe véve csupán arra vállalkozom, hogy a szimpozionról vázlatos képet adjak, s ezzel összefüggésben a magyar dialektológiának az utóbbi fél évszázadban megtett útjára, főbb eredményeire visszapillantok, valamint a jövőbeli feladataira és lehetőségeire is röviden kitérjek.

2. Visszatekintés. – Ismeretes, hogy Magyarországon a második világháború után mintegy két évtizedig még fennmaradtak a hagyományos paraszti gazdálkodás keretei, még továbbra is megőrződtek a falusi életforma és szokásrendszer régi hagyományai, s ezzel párhuzamosan lényegében a kisebb-nagyobb települések nyelvjárási alaprége még tovább élt, a köznyelvi hatás miatt azonban a változások jelei már az 50-es években kezdtek megmutatkozni. Ez az időszak nagyjából az 1960-as évek elejéig-közepéig tartott, a nagyobb mértékű gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulások ugyanis akkortájt mentek végbe, s ezeknek következtében nagyrészt ekkor kezdődött el nyelvjárásaink fokozatos visszaszorulása.

* Elhangzott 2007. augusztus 24-én Szombathelyen, az V. Dialektológiai Szimpozion zárónapján.

Ezért azt állapíthatjuk meg, hogy például a magyar nyelvAtlasz tényleges munkálatai (a helyszíni gyűjtések) az 1950-es évek legelején még a lehető legjobbkor indultak el. Az pedig különös szerencséje dialektológiánknak, hogy a nagyAtlasz munkatársai sokoldalúan képzett, kiváló szakemberekből kerültek ki, akik nagyon értékes nyelvjárás atlaszt készítettek, s emellett közülük többen is önálló kiadványok, cikkek, tanulmányok egész sorát jelentették meg a nyelvjárásaink vizsgálatának különféle tárgyköreiben. Örvendetes, hogy részben az atlaszgárda érdeméből, részben az őket követő dialektológusok (főképpen a mai 50-60 év fölötti nyelvjárás-kutatók) jóvoltából – amint az közismert – újabb eredmények születtek, ily módon az utóbbi fél évszázadban sok mindent sikerült ledolgozni abból az adósságból, amely a XX. század első harmadában a magyar dialektológiában fölhalmozódott. Így például a nagyAtlasz-munkálatokkal párhuzamosan, majd azt követően jó ütemben haladt a különféle tájszótárak és (az országon belüli és a határainkon kívüli) kisebb-nagyobb régiók nyelvjárásait felölelő nyelvAtlaszok kiadása, egy-egy nyelvjárás-terület és/vagy település tájnyelvének vizsgálata is. Mindkét korosztálynak fontos szerepe van abban, hogy az utóbbi évtizedekben kinevelődött egy fiatalabb szakembergárda, amelyet Deme László az 1992-ben rendezett szimpozíonon az „unokatanítványok” nemzedékének nevezett, s amely követője lett a korábbi és az újabb nyelvjárás-kutatási irányoknak, és remélhetőleg továbbra is folytatója lesz.

Úgy gondolom, hogy az 1970-es évek végéig elért eredmények játszottak közre abban, hogy a nyelvjárás-kutatók körében igény támadt egy olyan önálló tudományos konferencia összehívására, amelyen mód nyílhat a közös szakmai feladatok, teendők megbeszélésére, a különféle tudományos kérdések megvitatására és egymás munkájának, kutatási terveinek megismerésére. Ehhez persze szükség volt egy olyan tetre kész, lelkes és hozzáértő dialektológusgárdára, amilyen 1973-ban a Berzsenyi Dániel Főiskolán a Magyar Nyelvészeti Tanszék megeremtésével szerveződött. Így kerülhetett sor 1981-ben Szombathelyen az első dialektológiai szimpozíon megrendezésére, melyet aztán további négy követett. Mielőtt a mostani konferenciáról szólnék, szeretnék ezekre nagyra röviden kitérni.

Visszatekintésre sarkall az a körülmény, hogy a most lezajlott tudományos ülésszak félig kerek évfordulót, immár az ötödiket jelentette a dialektológiai szimpozíonok sorában. Az első és második konferenciát – a későbbiekkel összevetve – viszonylag csekélyebb érdeklődés kísérte. Hatásuk azonban – főképpen az atlaszgárda tagjainak nagy jelentőségű előadásai, hozzászólásai révén, továbbá a középkorú és a fiatal nyelvjárás-kutatóknak az előadók sorába való bekapcsolódása, s nem utolsósorban tapasztalatszerzése, véleménycseréje miatt – igen fontos volt egész dialektológiánk jövőjére nézve. A harmadik szimpozíon – elsősorban az előadások tematikájának bővülése és kiszélesedése okán – érdemel különös figyelmet. Ettől kezdődően a résztvevők és ezzel együtt a referátumok száma is viszonylag jelentős mértékben gyarapodott, s a negyedik nyelvjárás konferencián a rendezők azt találták célszerűnek, hogy a plenáris ülésen tartott előadások után – a mostanihoz hasonlóan – két szekcióban legyenek a referátumok. Bár az utóbbi időben dialektológiánk utánpótlás-gondjainak megoldását illetően néhány tanszéken már aggasztó jeleket is lehet tapasztalni, mégis – éppen az említettek alapján – remélem, hogy a folytatás nem lesz kedvezőtlen.

3. Néhány szó szimpozíonunkról. – Örömmel tölt el, hogy a mostani nyelvjárás konferencián is viszonylag sokan vettek részt az egész magyar nyelvterületről, és a dialektológia szerteágazó kérdésköreiből, valamint a nyelvtudomány más szakterületei-

ről – a szociolingvisztikától a névtanig – sok színvonalas, érdekes előadást hallgathattunk meg. Az 1992-ben szervezett harmadik szimpoziumtól számítva a jelenlegiig folyamatosan nőtt a résztvevők és ezzel együtt a referátumok száma, ugyanis 1992-ben 36, 2001-ben 53, most pedig 54 előadás hangzott el. Igaz, a nyelvjáráskutatás tárgyköréhez kapcsolódó, de más nyelvészeti diszciplínához tartozó referátumok száma ezen a konferencián valamelyest kisebb volt, mint például a legutóbbin. Ennek ellenére megállapíthatjuk: az a tematikai gazdagság, sokszínűség, amely a harmadik szimpoziummal kezdődött el és a negyediken is folytatódott, a mostani tudományos ülészsakra is jellemző volt. Ez igazán majd akkor válhat számunkra nyilvánvalóvá, ha az előadások – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – egy konferenciakötetben napvilágot látnak.⁴

Az első szimpoziumon jelenlévők közül többen – kissé ugyan korosabban s természetesen azóta sok-sok tapasztalattal gazdagodva, szakmai ismeretekkel még inkább fölvértelve, de az akkori lelkesedést, tárgyszeretetet megőrizve – erre az ülészsakra is eljöttek, előadást tartottak, és különféle szerepkörben feladatot is vállaltak. A mindenkori nyelvjárási konferenciákon természetesen főképpen azok a kollégák vettek részt, akiknek a dialektológia művelése, különböző részterületeinek kutatása szinte életre szólóan meghatározta tudományos pályáját, vagy akikhez ez – legalábbis rokon tudományszakként – mindig is nagyon közel állt.

Az elmúlt negyedszázadban tartott öt szimpoziumunkon szinte mindig jelen voltak, míg jelen lehettek, a kiváló atlaszgárda tagjai, akik előadásokkal, szakmai tanácsaikkal, ötleteikkel lendületet adtak dialektológiánk újabb eredményeinek eléréséhez. Örülünk, hogy néhányuk tapasztalataira, tanácsaira még ma is számíthatunk. Természetes, hogy nyelvjáráskutatásunk középkorú és idősebb nemzedékének képviselői most is eljöttek a konferenciára. Öröndetes az is, hogy a résztvevők körében valamelyest megnőtt a szomszédos országokból (elsősorban Szlovákiából) érkezett kutatók száma, ezenkívül ez az első szimpozium, amelyen több doktorandusz előadással is szerepelt. Sajnálatos viszont, hogy a doktoranduszoknak szervezett országos konferenciákon Szegeden – tájékozódásom szerint – az utóbbi években nyelvjárási témakörben egyetlen előadás sem hangzott el.

4. Előretekintés. – Az itt tartott előadások számán és tematikai gazdagságán, amelyről röviden már szoltam, még egyáltalán nem érződött, hogy nyelvjáráskutatásunk válságba került volna. Úgy látszik, a korábbi évtizedek eredményei mindmáig lendületben tartották a már jóval korábban indult, munkaközösségben végzett vagy egyéni kezdeményezésű vizsgálódásokat, s ez egy ideig még biztosan így is lesz. Az utóbbi egy-két évtizedben azonban a magyar dialektológia jövőjére nézve több olyan körülmény alakult ki, amely kedvezőtlen folyamatot indíthat el vagy már el is indított. A nyelvjáráskutatás – valamenynyire már most érzékelhető – térszertése, háttérbe kerülése szubjektív és objektív okokkal egyaránt magyarázható. A továbbiakban ezekről szeretnék néhány szót szólni.

Az 1990-es évektől – néhány nyelvjáráskutató és egy-két tanszék, intézmény kivételével – a korábbiakhoz képest is még inkább kezdünk elmaradni a szakmai utánpótlás kinevelésében. Ennek – tanszékenként, oktatónként is – különféle okai lehetnek. Sajnos egy ideje már arra is van példa, hogy némelyik magyar nyelvészeti tanszéken nincs nyelvjárás-

⁴ A kötet időközben megjelent: V. dialektológiai szimpozium. Szombathely, augusztus 22–24. Szerk. GUTTMANN MIKLÓS, MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely, 2007.

tan-oktatás, vagy esetleg csak olyan jellegű, amely a szociolingvisztika keretében úgy-ahogy érinti a magyar dialektológia egynémely kérdését. Ez a folyamat egyrészt az idősebb nyelv-járáskutatók nyugdíjba kerülésével, másrészt a már bevezetett új tanárképzési rendszer tér-hódításával bizonyosan fölerősödik majd, és megnöveli szakmai utánpótlásgondjainkat. Elszomorító tény, hogy például az utóbbi években a nyelvészdoktoranduszoknak rendezett országos konferenciák programjában szinte elvétve találunk hagyományos magyar nyelvés-zeti előadásmát, s amint már említettem, nyelvjárási tárgyú referátum pedig sajnos egy sem szerepel. Más, különböző szempontból vonzóbb (valószínűleg a jobban támogatott vagy talán könnyebben, gyorsabban eredményt hozó) nyelvészeti diszciplínák képviselőihez viszonyítva egyre kevesebb a fiatal nyelvjáráskutató. Ismerve a ma még tevékeny dialektol-ógusok életkorát és számát, nem nehéz megjósolni, hogy egy-két évtized múltával kevés művelője lesz a nyelvjáráskutatásnak. Ennek negatív következményei, amint utaltam rá, valamelyest már most is látszanak, idővel pedig egyre erőteljesebben megmutatkozhatnak, ha hamarosan nem következik be kedvező változás.

A nyelvjáráskutatás háttérbe kerülésének persze több oka is van. Ilyen például az a mint-egy fél évszázaddal ezelőtt elkezdődött és az 1960-as évek elejétől fölerősödött gazdasági-társadalmi folyamat, amely az egykori paraszti gazdálkodás s ezzel párhuzamosan a népha-gyományok visszaszorulásával – főképpen a határainkon belül – a nyelvjáráások folyamatos pusztulását is maga után vont. De azért még itthon is sokat lehet tenni az egyes települések és kisebb-nagyobb tájegységek nyelvjárási jelenségeinek, értékeinek megmentéséért. Nyil-vánvalóan ennek fölismerése és a nagyatlász anyagának összegyűjtése, kiadása óta a nyelv-járáásokban végbement nagymértékű változások és a napjainkig kialakult nyelvi helyzet feltárásának gondolata ösztönözte Kiss Jenőt arra, hogy – akadémiai kezdeményezés keretében – egy új magyar nemzeti nyelvatlász készítésére nyújtson be pályázatot (vö. MNy. 2006: 129–42). Ez tájszólásaink mai állapotát tekintve még kellő időben történt, s igazán jó ötletnek látszik, megvalósítható kutatási programnak ígérkezik. Öröndetes, hogy a pá-lyázat sikeres lett, s bár a kutatáshoz tervezett összegnél jóval kevesebb pénzbeli támogatás-sal, mégis hamarosan elkezdődhetnek a tervezett munkálatok. Az új magyar nemzeti nyelv-atlász lehet a XXI. század első évtizedeinek egyik legjelentősebb nyelvészeti vállalkozása.

A következő időszakban a másik feladatunk – egyéni vagy esetenként kisebb-nagyobb létszámú munkaközösség kutatásaként – újabb tájszótárak, regionális atlaszok és legalább egy-két monografikus igényű feldolgozás készítése is lehetne, mégpedig olyan települések-ről vagy vidékekről, amelyek nagyrészt mindmáig elkerülték a nyelvjáráskutatók figyelmét, noha a velük való foglalkozás még most is ígéretesnek látszik. Ilyen helységek és tájegysé-gek elsősorban a szomszédos országokban vannak, ezért ezeken a magyarlakta területeken nagyobb remény mutatkozik arra, hogy az ottani nyelvjáráásokban még sok – nemegyszer archaikus és például a nyelvtörténeti vizsgálódások számára fontos – jelenséget tárjon föl a dialektológiai kutatás.

Mindehhez elengedhetlenül szükséges a tanítványaink, doktoranduszaink köréből újabb szakmai utánpótlást kinevelni. Szerencsére több olyan tanszék is van a magyar nyelv-területen, ahol ennek még megvannak és jó ideig meg is lehetnek a kedvező föltételei. Eb-ben például a nagy múltú és a dialektológiában világszerte ma is az élvonalat jelentő, meg-újulásra képes német nyelvjáráskutatás szolgálhat mintául. Így egyebek mellett azzal, hogy a Német Dialektológia Nemzetközi Társasága (német nevének rövidítésével: IGDD) a legfi-atalabb dialektológusok számára 2005-ben Freiburgban konferenciát szervezett, amelyen

ők tartottak előadásokat, s ezenkívül kutatási terveikről is beszámoltak. A Társaságnak az utánpótlás kinevelését célzó törekvése a 2006-ban Bécsben rendezett II. IGDD-kongresszus nemzedéki összetételében, a fiatalok nagyobb arányú részvételében is jól megmutatkozott.

Kedves Kollégák! Úgy vélem, hogy az imént elmondottak egy részével bizonyosan nem mindenki ért egyet. S ez természetes is. Jómagam is annak örülnék, ha például az általam vázoltaknál jobban, kedvezőbben alakulna szeretett tudományszakunk, a magyar dialektológia jövője. Gondolom, a jelenlévők között sokan vannak, akik ezt a szakterületet érzik szívükhöz a legközelebbinek. S ez is természetes lehet, hiszen például a hozzám hasonló korúaknak – a sok örömet jelentő kutatómunka oroszlánrészét már elvégezve – a dialektológia egész pályáját meghatározta, és egész életútját összekötötte s összeköti ma is a szülőfölddel, a szűkebb hazával. Életpályám alkonyán ugyanis ugyanazt érzem, mint a kezdetén: mindig örülni tudtam – s ezzel ma is így vagyok – a tájnyelvi adatoknak, sajátos fordulatoknak, mert ezek nemcsak nyelvi értéket jelentettek számomra, hanem annál többet, hiszen fölidézték s most is fölidézik bennem gyermekkorom világát, a szegénységben és nehéz sorsban is összetartó falusi közösséget, a hétköznapi és az ünnepnapok rendjét, s annak – sajnos mára vagy talán már örökre letűnt – gazdag hagyományvilágát, amely egykor közösségi erőként munkára, egymás iránti tiszteletre és összefogásra tanította a felnövekvő nemzedékeket. S hogy ez mit jelenthet nekünk és mindazoknak, akiknek a nyelvhasználatában még föl-föltűnnek a gyermekkortól napjainkig megőrzött nyelvi-nyelvjárási jellegzetességek, azt Somogyi Tóth Sándor az „Érdeklődés születése” című írásában – igen találóan – a következőképpen fogalmazta meg: „Hát igen. Az én somogyi szólásaimnál is megállnak olykor a pestiek. S a vajt fülűek figyelnek. Mert: Hol csavarogtál? az nem ugyanaz, mint a: Hun kujtorogsz? És ha csakugyan van különbség, akkor az már nem csupán nyelvi különbség. Hanem az effajta sajátosságok könnyen utalnak a felfogásmód, a gondolkodás külön arculatára: költőiség, humor, névadó lelemény, konkrétság és hűség – ezek már valamiféle »tájgondolkodás« színpompáit adhatják együttesen. És még többet is. A haza – az én hazám – arcán, képén egy vonást. – Úgy látszik: a tájnyelv színei, ízei és dallamai önkéntelenül, sőt az ember akarata ellenére is megőrződnek és még csak nem is szunyadoznak, hanem alakítva alakulnak jól fölismerhető személyiségjegyekké. Mégpedig életre szólóan.” (Népszabadság 1970. március 22. 7.)

Bízom benne, mindnyájunk nevében mondhatom, hogy nagyon jó volt részt venni ezen a szimpozíonon is. Jó és hasznos volt, mert nyelvjáráskutatásunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről hasonlóképpen gondolkodó, szakmaszerető és hozzáértő kollégákkal hozott össze jó sorsunk itt Szombathelyen. Ebben – mint mindig, most is – igen fontos, meghatározó szerepe volt a házigazdának, a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke vezetőjének, minden oktatójának, munkatársának és mindazoknak, akik valamilyen formában részt vállaltak a szimpozíon gondos megszervezésében, sikeres lebonyolításában, és mindent elkövettek azért, hogy mindnyájan jól érezzük magunkat. Kérem, fogadják mindezért a nyelvjárási konferencia résztvevőinek őszinte elismerését, hálás köszönetét. Tudom, hogy tudományszakunk jelentős múltja, szép eredményekre tekinthet vissza, s részben emiatt, részben pedig a legfiatalabb dialektológusgárda kinevelésében bízva hiszem és nagyon remélem, hogy a magyar nyelvjáráskutatásnak eredményes jövője is lesz.

LEVÉLSZEKRÉNY

A szerkesztőség írja: 1. A Magyar Nyelv szerkesztősége ez úton tudatja az olvasókkal, hogy a 2008/1. számtól kezdődően nemzetközi tanácsadó testület fölkérésével is emelni kívánja a folyóirat színvonalát. Név szerint a következő jeles tudósokról van szó: Elzbieta Artowich (Varsó), Danilo Gheno (Padova), Riho Grünthal (Helsinki), Valentin Guszev (Moszkva), Péntek János (Kolozsvár), Susan Gal (Chicago), Eberhard Winkler (Göttingen). Köszönjük mindnyájuknak, hogy elfogadták felkérésünket, munkájukhoz sok sikert kívánunk!

2. A 2008/1. számtól kezdve a jobb olvashatóság érdekében a szerkesztőség a tanulmányok törzsszövegét 10 pontosról 11-esre, a Kisebb közleményektől kezdődő rovatokét 9 pontosról 10-esre emelte. (A címeket, szakirodalmat, jegyzeteket érintő további változtatásokra l. a 4. pontot.)

3. A folyó évtől kezdődően a szerkesztőség 15 laponál nagyobb kéziratot csak kivételes esetben fogad el. A számos ok közül kiemelünk néhányat: a) A betűnagyság növelésével arányosan csökkent a számonkénti karaktermennyiség (n-szám). – b) Továbbra is sok a kéziratunk, a szerzőknek olykor több évet is várni kell, hogy sorra kerüljenek. – c) Szeretnénk nemcsak fenntartani, hanem fokozni a tematikai és szerzői változatosságot. – d) Szeretnénk még több fiatal, tehetséges szerzőnek publikációs lehetőséget biztosítani. – e) El kívánjuk kerülni a hosszú tanulmányok részletekben való közlését.

4. A betűméretek különböző típusú alkalmazása (címek, törzsszöveg, irodalomjegyzék, jegyzetek stb.) a korábbi gyakorlathoz képest megváltozik. Ezeket azonban a folyóirat internetes honlapjáról elérhető, a kéziratok megfelelő formátumban történő megszerkesztését segítő sablon formájában is közzétesszük. Adataikat azonban itt is közöljük: A t a n u l m á n y o k címe: 13° félkövér. Alcím (ha van): 12° félkövér. A tanulmányok törzsszövege: 11°. „A hivatkozott irodalom” tételcím: 11° félkövér. Az irodalomjegyzék szövege: 10°. Az angol rezümé címe: 11°, alcíme (ha van): 10°, szövege: 9°. A j e g y z e t s z ö v e g e k betűmérete minden rovatban 9°. A r o v a t c í m e k (pl. Kisebb közlemények): 14° félkövér verzál, 2° ritkítással. K i s e b b k ö z l e m é n y e k címe: 12° félkövér, alcíme (ha van): 11° félkövér, törzsszövege: 10°. „A hivatkozott irodalom” tételcím: 10° félkövér. Az irodalomjegyzék szövege: 9°. Az Élőnyelv, Nyelvművelés, Tudománytörténet, Szemle, Különfélék, Társasági ügyek rovatokba kerülő írások betűméretei (címek, törzsszöveg, irodalom stb.) megegyeznek a Kisebb közleményeknél leírtakkal. A Szemle rovatban megjelenő recenzió néhány soros, cím alatti bibliográfiai része, amely az ismertető könyv adatait tartalmazza, 9 pontos marad. A Levélszekrény rovatban megjelenő közlemény bekezdéscíme (XY írja:) 11 pontos félkövér. A fentiek értelmében minden alcím egy ponttal kisebb a fölötte levő normál címnél, kivéve a Szómagyarázatok rovatban, ahol az esetleges „alcím” változatlan betűmérettel és ponttal elválasztva folyamatosan követi a normál címet. Ezek a címek 11 pontosak.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmazás alakzata. A halmazás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olasz Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 800 Ft.
214. **Zilahi Lajos:** Püspökladányi tájszótár. 2004. 1200 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd:** Nyárádmunte földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyv-árusi forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múlttól és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.
227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
- Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
- Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–X. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2006. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)

Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999. 2000 Ft.

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Janitsek Jenő. Bp., 2001. 1000 Ft. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann. Bp., 2001. 1000 Ft. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2002. 1000 Ft. – 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp., 2003. 1000 Ft. – 5. Torda-Aranyos megye. Közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Magdolna, Sebestyén Zsolt. 2004. 1000 Ft. – 6. Udvarhelyszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Bárh M. János. 2005. 1000 Ft. – 7. Maros-Torda megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sófalvi Krisztina. 2005. 2000 Ft. – 8. Csik-, Gyergyó- és Kászonszék. Közzéteszi Hajdú Mihály, Makay Emese és Slíz Mariann. 2006. 1000 Ft. – 9. Szolnok-Doboka megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Makay Emese. 2007. 2000 Ft.

Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 2000 Ft, nyugdíjasoknak 1000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 500 Ft. – A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200 /5121 mell.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, e-mail címe: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, PÉTER SIPTÁR, ISTVÁN SZATHMÁRI

Advisory Board

ARTOWICH, ELZBIETA (PL), GHENO, DANILO (I),
GRÜNTAL, RIHO (FIN), GUSZEV, VALENTIN (RU),
PÉNTEK JÁNOS (RO), SUSAN, GAL (USA),
WINKLER, EBERHARD (D)

CONTENTS

<i>Péter, Mihály</i> : On Hungarian aspect – from another aspect	1
<i>Elekfi, László</i> : On the first two volumes of A Comprehensive Dictionary of Hungarian	11
A round table discussion on the state of the art in phonology	21
<i>Peredy, Márta</i> : The aspectual role of obligatory adjuncts	39
<i>Bene, Annamária</i> : The role of argument structure in the derivation of causative verb forms	51
<i>H. Varga, Márta</i> : Deverbal noun-forming suffixes expressing the result of an action or process	65
E t y m o l o g i e s. <i>Balázs, József Attila</i> : Kamion 'lorry'. – <i>Tölgyesi, Beatrix</i> : Why is <i>rozsomák</i> 'wolverine' Polish? – <i>Benkő, Loránd</i> : From <i>rozsomák</i> 'wolverine' to <i>rozsнок</i> 'brome-grass'	74
S p o k e n H u n g a r i a n. <i>Pintér, Tibor</i> : Reflections on the augmentation of the Hungarian Corpus from the Carpathian Basin	81
R e v i e w s. <i>Kiss, Jenő</i> : Finno-Ugric books on the sociology of language and language policy. – <i>Kemény, Gábor</i> : Büky László, Szó, stílus, értelmezés [Word, style, interpretation]. – <i>Balogh, Judit</i> : Pereszlenyi Pál, A magyar nyelv grammatikája. Grammatica linguae ungaricae [A grammar of Hungarian from 1682]. – <i>Gréczi-Zsoldos, Enikő</i> : Kabán Annamária, lét és nyelv. Tanulmányok a nyelvtudomány és nyelvhasználat történetéből [Existence and language. Papers in the history of linguistics and language use]	89
M i s c e l l a n e a. <i>Kong, Kun-jü</i> : Forty-six years of Hungarian language teaching in China. – <i>†Kiss, Lajos</i> : Etymologies of place names	101
S o c i e t y N e w s. <i>Juhász, Dezső</i> : The 103 rd general assembly of the Society of Hungarian Linguistics. – <i>Nyomárkay, István</i> : Péter Király is 90. – <i>Bölcskei, Andrea</i> : A report on the Sixth Hungarian Conference on Onomatology. – <i>József, Szabó</i> : Closing address at the Fifth Symposium of Dialectology	107
L e t t e r s t o t h e E d i t o r. <i>The editor writes</i>	126

4.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CIV.

ÉVFOLYAM

2008.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SIPTÁR PÉTER, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Nemzetközi tanácsadó testület:

**ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTYIN GUSZEV (RU),
PÉNTEK JÁNOS (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

<i>É. Kiss Katalin</i> : Tagadás vagy egyeztetés? A <i>senki, semmi</i> típusú névmások szórendi helye, jelentése és hangsúlyozása	129
<i>Peredy Márta</i> : A kötelező határozók aspektuális szerepe	143
<i>Maitz Péter</i> : A szociolingvisztikai nyelvcsere-kutatások lehetőségeiről és korlátairól	154
<i>Senga Toru</i> : A <i>bonc</i> szó eredete és ami körülötte van a japán nyelvtörténet tükrében	173
<i>Slíz Mariann</i> : Az oklevélírási gyakorlat hatása a családnevek kialakulására a XIV. században	186
Kisebbségi nyelvek . <i>Balázs Géza</i> : Titkos nyelvek – etnolingvisztikai univerzálék. – <i>Kemény Gábor</i> : A <i>pajzsos ember</i> motívuma Krúdy Gyula prózájában	197
Szó- és szóhasználati tanulmányok . <i>Mizser Lajos</i> : Sziget. – <i>Tóth Péter</i> : A <i>Técső</i> helynév eredetéről	207
Élő nyelv . <i>Pintér Tibor</i> : Gondolatok a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz bővítéséről	211
Tudománytörténet . <i>A. Molnár Ferenc</i> : Szabó T. Attila egy levele Illyés Gyulának a régi magyar nyelv stílusában. – <i>Sinor Dénes</i> : Emlékezés Országh Lászlóra	218
Szemle . <i>Heltai Pál</i> : Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., Műhelytanulmányok a nyelvművelésről. – <i>Fábián Zsuzsa</i> : Forgács Tamás, Bevezetés a frazeológiába. – <i>Zelliger Erzsébet</i> : Érszegi Géza szerk., Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére. – <i>Kabán Annamária</i> : Balázs Géza, Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése	224
Különfélék . <i>†Kiss Lajos</i> : Helynévmagyarázatok. – <i>Róna-Tas András</i> : Búcsú Berta Árpádtól	242
Társasági ügyek . <i>Balogh Lajos</i> : Pesti János 70 éves. – <i>Honti László</i> : Bereczki Gábor 80 éves. – Pályázati felhívás	248
Nyelvtörténeti adatok . <i>N. Fodor János</i> : Egy német ajkú deák által lejegyzett szabolcsi összeírás a XVI. század első évtizedeiből	254

MAGYAR NYELV

CIV. ÉVF.

2008. JÚNIUS

2. SZÁM

Tagadás vagy egyeztetés?*

A *senki*, *semmi* típusú névmások szórendi helye, jelentése és hangsúlyozása

1. **B e v e z e t é s .** – Írásom a negatív általános névmások mondattani viselkedését vizsgálja generatív keretben. Olyan leírást kíván adni róluk, mely számot ad e névmások lehetséges szórendjéről, valamint a különféle szórendi helyzetű névmások értelmezésről és prozódijáról (hangsúlyáról vagy hangsúlytalanságáról). A generatív nyelvelmélet felfogásában a szórend, az értelmezés és a prozódia is a mondat szerkezeti hely függvénye. Azt kell tehát megállapítanunk, hogy milyen szerkezetű mondatokban állhat negatív általános névmás, és a mondat szerkezetén belül hol a helye. A helyesen megállapított mondat szerkezetből a negatív névmások szórendi, jelentéstani és prozódiai lehetőségeinek egyaránt következniük kell.

2. **A m e g v á l a s z o l a n d ó k é r d é s e k .** – A negatív névmásokra vonatkozó generatív mondattani elemzés az alábbi konkrét kérdésekre keres választ.

A) Mikor állhat *senki*, *semmi* típusú névmás a mondatban? Miért helytelen az (1a) mondat – (1b)-vel ellentétben? És miért helytelen az (1c) mondat – (1d)-vel és (1e)-vel ellentétben; miért kell (1c) helyett (1b)-t mondani? Továbbá miért helytelen az (1f); miért (1g) a helyes megfelelője?

- (1) a) **Senki jelent meg.*
- b) *Senki nem jelent meg.*
- c) **Mindenki nem jelent meg.*¹
- d) *Nem jelent meg mindenki.*
- e) *Mindenki csak az első órán nem jelent meg.*
- f) **Nem érkezett valaki.*
- g) *Nem érkezett senki.*

B) A *senki*, *semmi* típusú névmások sorrendi helye az ige előtt szigorúan kötött, az ige után viszont szabad. A (2) alatti mondatokban a *senkit sem* csak a *Péter* ösz-

* Elhangzott 2007. szeptember 24-én, a Magyar Tudományos Akadémián levelező tagsági székfoglalóként.

¹ (1c) elfogadható, ha a *mindenki*-t kontrasztív topik intonációval ejtjük. A mondatnak nem ez a szándékolt olvasata, a *mindenki* a szokásos ereszkedő dallammal ejtendő.

szetevőt követő és a *csak egyszer* összetevőt megelőző pozícióban állhat; a (3) alatti mondatokban viszont, ahol ezek az összetevők az ige mögé kerültek, a *Péter*, a *senkit sem* és a *csak egyszer* szabadon rendezhető. Vajon mi ennek a magyarázata?

- (2) a) *Péter senkit sem csak egyszer feleltet.*
 b) **Senkit sem Péter csak egyszer feleltet.*
 c) **Csak egyszer senkit sem Péter feleltet.*
- (3) a) *Ezért nem feleltet Péter senkit sem csak egyszer.*
 b) *Ezért nem feleltet senkit sem csak egyszer Péter.*
 c) *Ezért nem feleltet csak egyszer Péter senkit sem.*

C) Mitől függ, hogy a *senki*-t hangsúlyosan vagy hangsúlytalanul ejtjük? Miért kötelező a *senki* hangsúlya a (4) és (5) alatti mondatokban, és miért kötelező a hangsúlytalansága a (6) alatti mondatban?

- (4) a) *SENKI sem érkezett vonattal.*
 b) *Nem érkezett vonattal SENKI.*
- (5) a) *SENKI sem a déli vonattal érkezett.*
 b) *Nem a déli vonattal érkezett SENKI.*
- (6) *Csak a déli vonattal nem érkezett senki.*

D) Helyes-e az a hagyományos szóhasználat, miszerint a „senki sem...”, „senki nem...” többszörös tagadást fejez ki (pl. TOMPA 1962: 55)? Valóban többszörös tagadásról van szó – úgy, ahogy például a (7)-es mondat esetében?

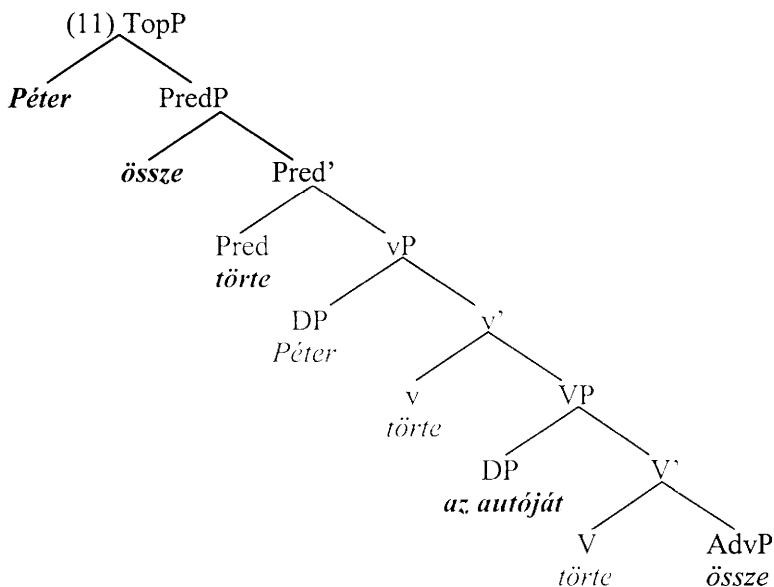
- (7) *Nem János nem jelent meg a vizsgán.*

E) Ha nem többszörös tagadásról hanem a tagadószóval való névmásegyeztetésről van szó, vajon a tagadó névmások az általános vagy a határozatlan névmások negatív megfelelői? Miért értjük a *senki nem-et nem ... valaki-ként* a (8)-as mondatban, miért értjük *mindenki nem-ként* a (9)-es mondatban, és miért érthetjük bármelyik módon a (10)-es mondatban?

- (8) *Senki nem érkezett a déli vonattal.*
 'Nem igaz, hogy érkezett valaki a déli vonattal.'
- (9) *Senki nem érkezett meg a déli vonattal.*
 'Mindenkire igaz, hogy nem érkezett meg a déli vonattal.'
- (10) *Senki nem jelent meg a vizsgán.*
 a) 'Nem igaz, hogy megjelent valaki a vizsgán.'
 b) 'Mindenkire igaz, hogy nem jelent meg a vizsgán.'

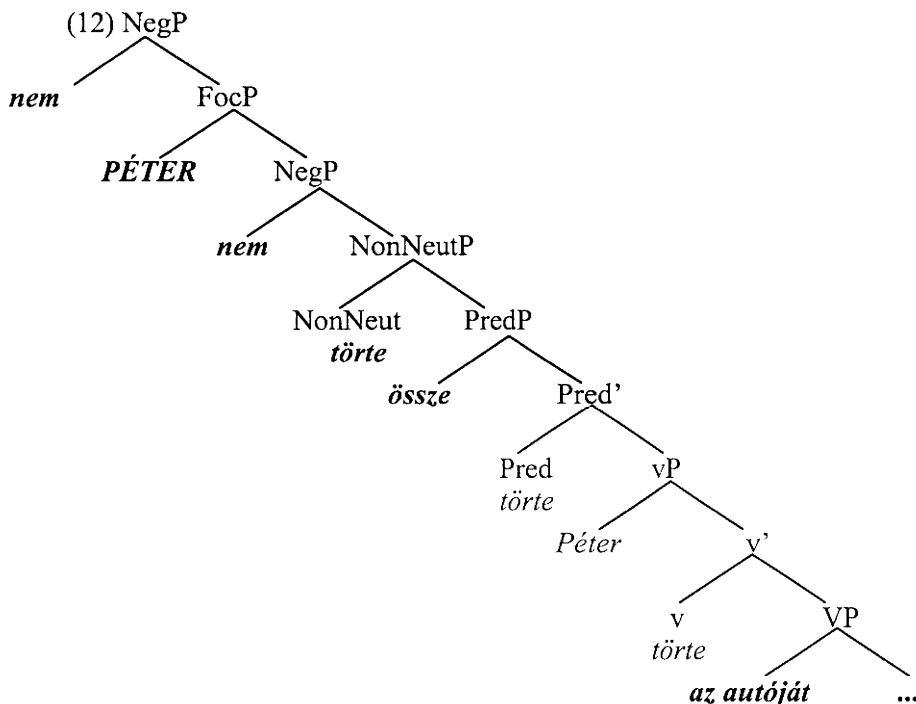
3. A magyar mondat szerkezet. – A fenti kérdésekre adandó válaszoknak – a generatív nyelvleírás lényegéből adódóan – a feltételezett magyar mondat szerkezetéből, a negatív névmások e mondat szerkezetben elfoglalt helyéből, valamint a generatív mondattan univerzális elveiből kell következniük.

A semleges magyar mondatnak a (11) alatti szerkezetet tulajdonítom. Az elmozdított kifejezéseket eredeti helyükön normál, felszíni helyükön vastag betűvel jelölöm.

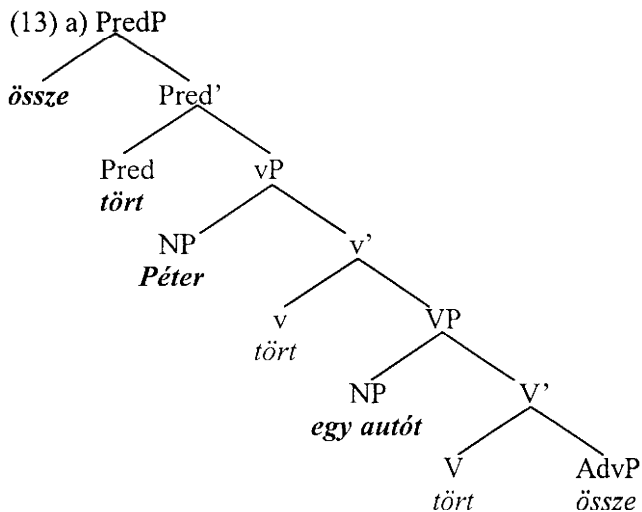

A generatív mondattanban ma uralkodó nézet szerint a mondat magva egy két-rétegű igei kifejezés, VP. (Emellett BENE 2005. szolgáltat érveket.) Az ige e VP alsó rétegének alaptagjaként (másként fejeként) kerül a mondatba. Az ige határozói vonzata (például a rezultatív *darabokra* vagy *össze* igekötő) az ige testvéreként jelenik meg. A VP-ben az alaptagot megelőző, ún. specifikáló pozíciót az ige théma/patiens szerepű vonzata: mediális ige esetén az alany, tárgyias ige esetén a tárgy tölti ki. Tranzitív és bennható igék esetén a VP-re egy (többnyire kauzatív szerepű) vP-réteg épül; az ige ennek fejpozíciójába emelkedik. A mondatban a vP-t egy PredP-nek nevezett szintagmává terjesztjük ki; ennek fejébe emeljük ki az igét, és ennek specifikálójába emeljük ki az igekötőt (vagy egyéb igemódosítót), hogy ott komplex állítmánnyá kapcsolódhassanak össze. A PredP-t topik is megelőzheti; együtt topikos kifejezést (TopP-t) alkotnak.

Nem-semleges (tagadó és/vagy fókuszos) mondatban megfordul az ige–igekötő sorrend, az ige az igekötő elé ugrik. Feltételezések szerint (l. OLSVAY 2000.) az ige ilyenkor egy ún. non-neutrális kifejezés (NonNeutP) fejpozíciójába emelkedik, eközben keresztezve az igekötőt. Az igével kezdődő NonNeutP tagadással, fókusszal, sőt akár egy fókusz feletti tagadással is kombinálódhat. A nem-semleges mondat is kiterjeszthető TopP-vé.

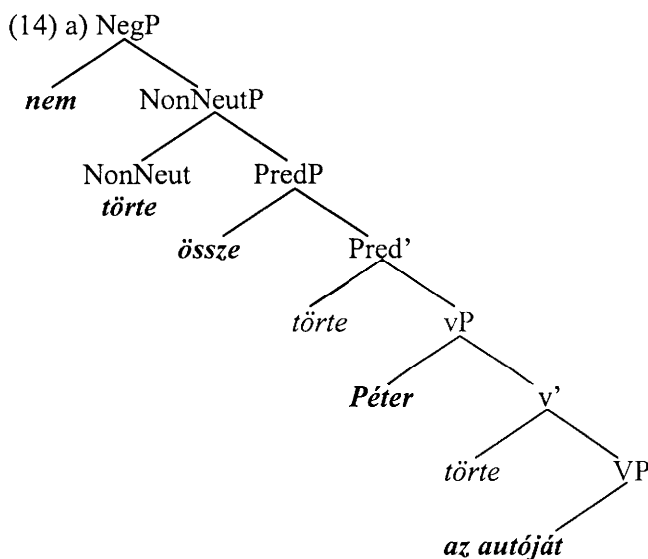

A magyar mondat fontos és jellemző sajátja, hogy az ige utáni fő összetevők tetszőleges sorrendben ejthetők ki. Az ige utáni, szabad szórendű mondatszakasz akkor hangzik legjobban, ha eleget tesz a BEHAGHEL (1932.) megfogalmazta 'növekvő összetevők törvényé'-nek, azaz, ha az ige utáni összetevők növekvő sorrendben követik egymást. A semleges mondatokban az ige a V pozícióból a v-n keresztül a Pred fejbe mozog, így a szabad szórend a Pred fejet követő vP elemekre terjed ki.

b) Kiejtés: *Összetört Péter egy autót. / ?Összetört egy autót Péter.*²

Nem-semleges mondatokban az ige a NonNeut fejbe kerül, így a NonNeut fej utáni mondatszakaszra vonatkozik a szabad szórend:

b) Kiejtés: *Nem törté össze Péter az autóját. / Nem törté Péter össze az autóját. / ?Nem törté össze az autóját Péter stb.*

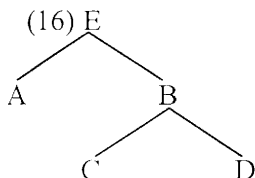
4. Kvantorok a mondatszerkezetben. – Az általános és határozatlan névmások sajátos jelentésű és – ezzel összefüggésben – sajátos mondattani viselkedésű elemek. Ami a jelentésüket illeti, nincs állandó referensük; halmazokra vonatkoznak; értelmezésük a helyzettől, illetve a kontextustól függ. A jelentésában változót kötő kvantorokként elemzik őket. Figyeljük meg a (15) alatti mondat értelmezését:

(15) *Mindenki megjelent a vizgán.*
'Minden x-re, x személy, megjelent x a vizgán.'

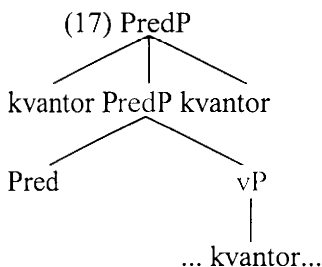
A *minden* univerzális kvantor, *x* a kvantor által kötött változó, *megjelent x a vizgán* pedig a kvantor hatóköre. A logikai alanyra (azaz topikra) és logikai állítmányra tagolódó magyar mondatban a kvantorok hatóköréül a logikai állítmány valamely rétege: semleges mondatban a PredP, nem-semleges mondatban a PredP, NonNeutP, FocP vagy NegP szolgál.

² A Behaghel-törvény értelmében az *Összetört Péter egy autót* sorrend a jelöltebb.

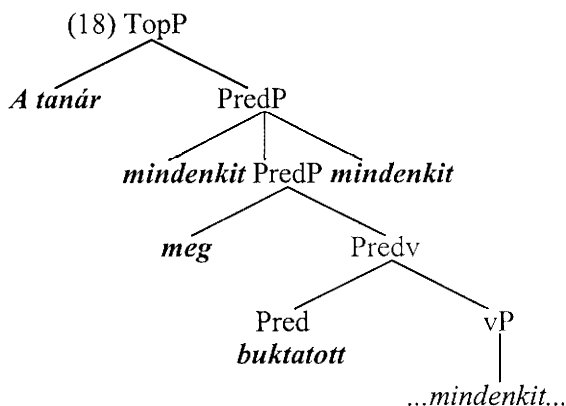
A kvantorok mondattani viselkedését univerzális törvény, a hatókör-értelmezés elve szabályozza. Ennek értelmében a kvantoroknak testvérviszonyba kell kerülniük a hatókörükhöz szolgáló kifejezéssel; szakszóval: a kvantoroknak vezérelniük kell a hatókörükhöz szolgáló kifejezést. A vezérlés definíciójában *kifejezések* helyett *csomópontok* szerepel, *tartalmazás* helyett pedig *dominancia*. Azaz: egy *A* csomópont akkor vezérel egy *B* csomópontot, ha egyik sem dominálja a másikat, és az *A*-t domináló első elágazó csomópont *B*-t is dominálja. Az alábbi szerkezetben *A* *B*-t, *C*-t és *D*-t vezérli, *B* viszont csak *A*-t.

A generatív mondattani felfogás szerint a kvantorokat egy adjunkciónak, hozzácsoportolásnak nevezett művelettel emeljük a hatókörükhöz szolgáló mondatrész elé vagy mögé – ugyanis a hozzácsoportolásnak nincs kötött iránya.³ Íme a semleges mondat predikátumrészéből, a PredP-ből való baloldali, illetve jobboldali kvantorkiemelés szemantikus ábrázolása (17), majd egy konkrét példája (18):

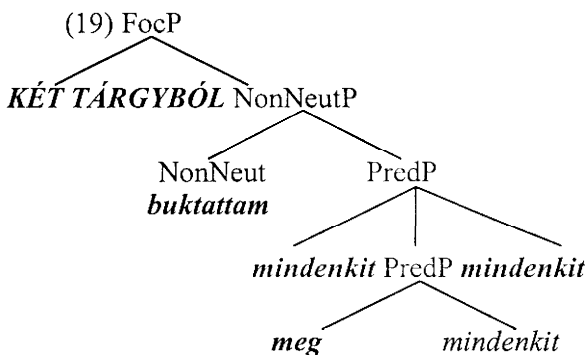

³ Az elmúlt évek magyar szakirodalmában SZABOLCSI (1997.), valamint BRÓDY és SZABOLCSI (2001.) mellett érvelnek, hogy az univerzális kvantorok egy disztributív kifejezés (DistP) specifikációjába kell kerülnie. Ez a felfogás azonban nem tud meggyőző magyarázatot adni az ige mögötti, gyakran a mondat jobb szélén megjelenő kvantorok létére.

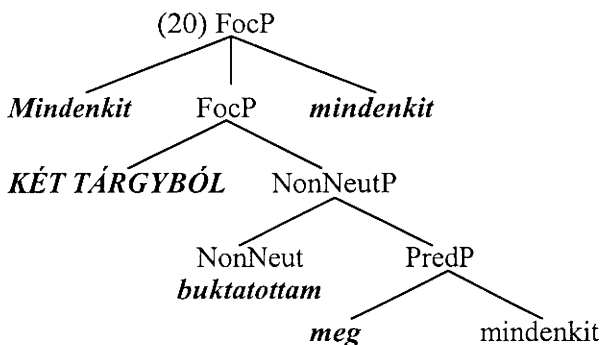
A PredP-hez csatolt kvantor baloldali adjunkció esetén megelőzi a PredP specifikálójában álló igeekötőt, de követi a TopP specifikálójában álló topikot. Jobboldali adjunkció esetén a kvantor az ige utáni, szabadon rendezhető mondatszakaszba kerül.

A (18) alatti mondat PredP kifejezését nem-semleges mondatná is kiterjeszthetjük. Ekkor a kvantort uraló PredP csomópontra NonNeutP-t építünk, annak fejébe visszük az igt, majd a NonNeutP-t tagadószóval és/vagy fókusszal olvasztjuk össze. E szerkezetben a kvantor – akár balról, akár jobbról csatoltuk a PredP-hez – az ige utáni, szabad szórendű mondatszakaszban található. Hatóköre csak a PredP-re terjed ki, a fókuszra nem; a fókusz hatóköre viszont kiterjed a PredP-hez csatolt kvantorra is. A magyar hangsúlyszabályok értelmében (vö. HUNYADI 2002.) fókusz vagy tagadás hatókörében hangsúlyirtás megy végbe, így a PredP-hez csatolt kvantor is elveszti elsődleges hangsúlyát.

Míg a (19)-es szerkezetű mondatban a fókusz hatóköre terjed ki a kvantorra, a (20)-as szerkezetű mondatban a FocP-hez csatolt kvantor hatóköre terjed ki a fókuszra. Mindig a nagyobb hatókörű kvantort értelmezzük először, tehát (19) azt jelenti: 'Két tárgy volt, melyből mindenkit [minden, az adott tárgyból vizsgáló személyt] megbuktattam'. (20) jelentése ezzel szemben: 'Mindenkire az áll, hogy két-két [esetleg személyenként különböző] tárgyból buktattam meg'. Balról való

hozzácsatolás esetén a kvantor helye kötött: megelőzi a fókuszot, és követi az esetleges topikokat; jobbról való hozzácsatolás esetén viszont a kvantor – hangsúlyát megőrizve – részese lesz az ige utáni szabad szórendnek.

Az emelésnek alávetett kvantor a mondat predikátumrészének bármelyik rétegéhez hozzácsatolható, tehát nemcsak a PredP-hez vagy a FocP-hez, hanem a NonNeutP-hez is. Egy FocP uralta NonNeutP-hez azonban csak jobbról lehet kvantort csatolni – vö.:

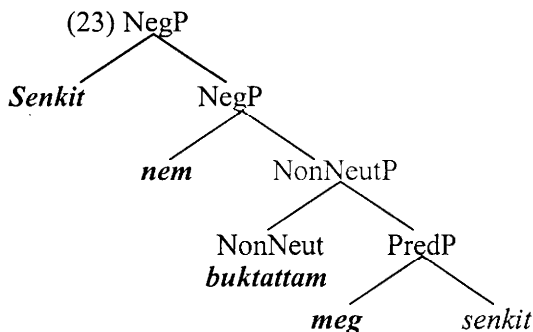
- (21) a) *<sub>[FocP Csak KÉT TÁRGYBÓL _{[NNP mindenkit] _[NNP buktattam meg]]]}
 b) _{[FocP Csak KÉT TÁRGYBÓL _{[NNP _[NNP buktattam meg] mindenkit]]]}}</sub>

A FocP-től uralt NNP-hez való baloldali hozzácsatolást, azaz, egy kvantornak a fókusz és az ige közötti megjelenését az alábbi fonológiai megszorítás zárja ki:

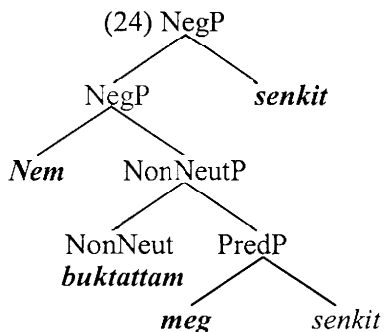
(22) A fókusznak és az (esetlegesen tagadott) igeének egy fonológiai szót kell alkotnia.

5. A negatív kvantorok. – A) A negatív kvantorok szerkezeti helye. – Az (1a, b) alatt megfigyelt mondatok arra utaltak, hogy a *senki*, *semmi* típusú névmások tagadószó jelenlétében fordulnak elő. Vizsgáljuk meg azt a feltételezést, hogy az ilyen névmások valójában a NegP-hez csatolt, a tagadószóval egyeztetett kvantorok. (A magyar *se-* névmásokat PUSKÁS 2000. és SURÁNYI 2006a, 2006b is a tagadószóval egyeztetett, ún. negatív konkordanciában részt vevő elemekként fogja fel. Javaslatomban az az új elem, hogy negatív egyeztetésre a NegP kifejezéshez való hozzácsatolás esetén kerül sor.)

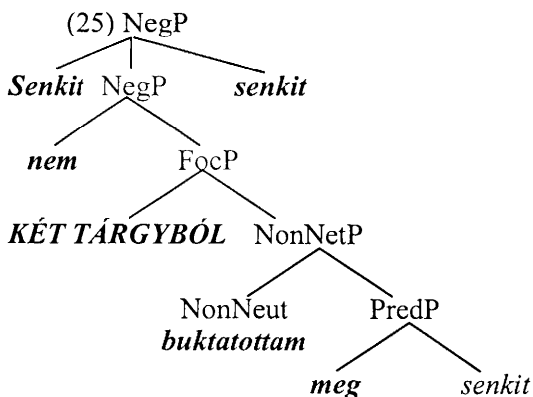
Mint a (14a) alatti mondatszerkezeten megfigyelhető, a magyar mondat két helyen tartalmazhat NegP-t: a NonNeutP felett, azaz, közvetlenül az ige előtt, valamint a fókusz felett. Az alsó NegP-hez csatolt kvantorok balról való hozzácsatolás esetén közvetlenül a tagadott ige elé kerülnek:

Jobbról való hozzácsatolás esetén – l. (24) – a szabad ige utáni szórend következtében a kvantor elvileg bárhol kijelhető az ige mögötti mondatrészben, azonban a Behaghel-törvény értelmében jobban hangzik az igekötő után, mint előtte:

A (25)-ös példa a fókusztagadó felső NegP-hez csatolt kvantort tartalmaz. A hozzácsatolás ebben az esetben is történhet balról is és jobbról is.

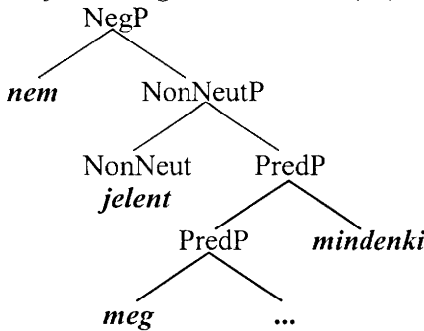

Jobbrol való hozzacsatolás esetén a negatív kvantor is részt vesz az ige utáni elemeknek a Behaghel-törvény által motivált újrendezésében; így a (26a) alatti szerkezetet a (26b) alatti sorrendben is ejthetjük:

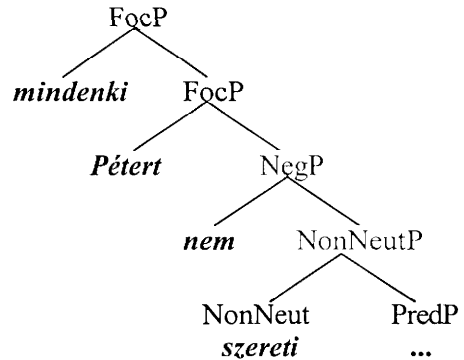
- (26) a) [_{NegP} [_{NegP} *Nem* [_{FocP} *MATEKBŐL* [_{NNP} *buktatott meg a tanár*]]] *senkit*
 b) *Nem MATEKBŐL buktatott meg **senkit** a tanár.*

Mint ahogy az (1d, e) alatti példákból is kitűnt, a tagadó mondatokban sem vesz részt minden általános (vagy határozatlan) névmás tagadó egyeztetésben; csak az, amelyiket a mondat egyik vagy másik NegP szintagmájához csatoltuk. Emlékezzünk rá, hogy a mondat predikátumrészének valamennyi rétege (a két NegP mellett a PredP, a NonNeutP és a FocP) is lehet hozzacsatolás helyszíne. A PredP-hez, a NonNeutP-hez és a FocP-hez csatolt kvantorok tagadott mondatban sem vesznek részt negatív egyeztetésben – amint ezt az alábbi példák tanúsítják. A (27) alatti szerkezet PredP-hez jobbról adjungált, a (28) alatti szerkezet pedig FocP-hez balról adjungált kvantort tartalmaz.

(27) *Nem jelent meg mindenki.*

(28) *Mindenki Pétert nem szereti.*

A *mindenki* kvantor tagadott mondatban való viselkedése az eddigi elemzések számára rejtélyesnek tűnt. Nem tudtuk megmagyarázni, miért helytelen a (29a) alatti szerkezet; miért a (29b) vagy (29c) alatti szerkezetet kell helyette használni.

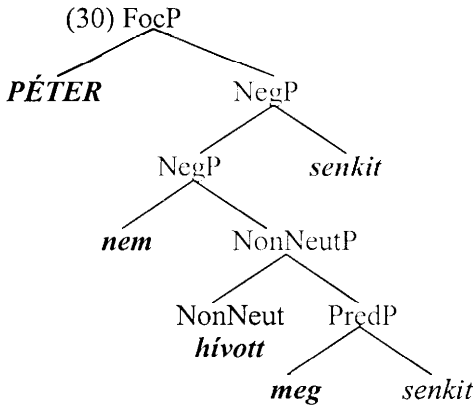
- (29) a) **Nem mindenki felhívta Jánost.*
 b) *Nem mindenki hívta fel Jánost.*
 c) *Nem hívta fel Jánost mindenki.*
 d) *Nem mindenki JÁNOST hívta fel.*
 e) *Nem JÁNOST hívta fel mindenki.*

A (29b) helyessége azért meglepő, mert az univerzális kvantort nem fordított sorrendben követi az ige kötő ige (vö. **Mindenki hívta fel Jánost*). Valójában (29b)-ben és (29c)-ben a tagadószóval összekapcsolódó NonNeutP-hez csatoljuk az univerzális kvantort – (29b)-ben balról, (29c)-ben jobbról. (29d)-ben és (29e)-ben

a NonNeutP-re épülő FocP a kvantoradjunkció színhelye. (29a) azért helytelen, mert a PredP, függetlenül attól, hogy kvantort csatoltunk-e hozzá, nem kombinálódhat tagadással; NegP csak NonNeutP-re vagy FocP-re épülhet. Íme tehát a szerkezetek, melyekből a (29) alatti mondatok helyessége vagy helytelensége következik:

- (29) a') *<sub>[NegP Nem [_{PredP mindenki [_{PredP felhívta Jánost]]]}]}
 b')<sub>[NegP Nem [<sub>NonNeutP mindenki [_{NonNeutP hívta [_{PredP fel Jánost]]]}]]]}
 c')<sub>[NegP Nem [_{NonNeutP [_{NonNeutP hívta [_{PredP fel Jánost]]]}]} mindenki]}
 d')<sub>[NegP Nem [<sub>FocP mindenki [_{FocP JÁNOST [_{NonNeutP hívta [_{PredP fel]]]}]]]}]]]}
 e')_{[NegP Nem [_{FocP JÁNOST [_{NonNeutP [_{NonNeutP hívta [_{PredP fel]]]}]}]} mindenki]]]}}</sub></sub></sub></sub></sub></sub>

B) A negatív kvantorok hangsúlyozása. – A negatív kvantorok úgy viselkednek a hangsúlyozás tekintetében, ahogy ez HUNYADI (2002.) hangsúlyelméletéből következik: tartalmaz összetevőkként elsődleges hangsúlyt kapnak. Ha azonban fókusz vagy tagadás hatókörébe esnek, hangsúlyuk kiirtódik. A (23)–(26) alatti mondatokban a negatív kvantorok mind kötelező hangsúlyt viselnek. Íme egy példa arra az esetre, amikor a tagadást hordozó NegP és a hozzá csatolt negatív kvantor fókusz hatókörébe esik, és ezáltal hangsúlyát veszti:

C) A negatív kvantorok értelmezése. – A hagyományos grammatikák a *senki*, *semmi* típusú névmásokat tartalmazó mondatokat gyakran többszörös tagadásként említik. Valójában, ha megpróbáljuk kibontani egy *se*-névmást tartalmazó mondat jelentését, csak egy tagadásra bukkanunk:

- (31) a) *Senki nem jelent meg a vizsgán.*
 b) 'Nem igaz, hogy valaki megjelent a vizsgán.'
 c) 'Mindenkire az áll, hogy nem igaz, hogy megjelent a vizsgán.'

A (31a) alatti mondat egyszeres tagadást fejez ki, de kétértelmű; mind a (31b), mind a (31c) alatti jelentés tulajdonítható neki. Mint SURÁNYI (2006.) felhívta rá a figyelmet, a magyar *se*-névmások nemcsak univerzális kvantorként, hanem eg-

zisztenciálisan lekötött határozatlan névmásként is értelmezhetők. Logikailag a két olvasat egyenértékű. Például (31b) és (31c) esetében könnyen belátható, hogy ha nem igaz, hogy valaki is megjelent a vizsgán, akkor mindenki olyan, hogy nem jelent meg a vizsgán. A természetes nyelvben azonban van különbség a két jelentés között. (31a) akkor jelenti (31b)-t, ha a *se*-névmás nem egy ismert halmaz elemeire, nem egy ismert embercsoportra vonatkozik. Ha a *senki* egy ismert halmaz elemeire utal, akkor (31a)-t (31c)-ként értjük. Pontosabban megfogalmazva, a *senki* típusú névmás akár specifikus (ismert elemekből álló), akár nem specifikus halmazra vonatkozhat.⁴ Specifikusként nagyobb, nem-specifikusként kisebb a hatóköre, mint a tagadása. Azaz, a specifikus *senki nem...* azt jelenti: 'minden (szóban forgó) személy nem...'; a nem-specifikus *senki nem ...* jelentése viszont: 'nem...valaki'.⁵

Bizonyos igék előírják, hogy téma (másként *patients*) szerepű vonzatuk [+specifikus] vagy [-specifikus] legyen. Például a létrejövést, keletkezést, megjelenést, illetve a létrehozást kifejező igék [-specifikus] témát kívánnak. (Nem előfeltételezhetjük témájuk referensének létezését, hiszen éppen annak létrejöttét állítják.) Ha ezen igék témáját *senki* típusú névmás képviseli, a névmás [-specifikus], 'nem...valaki' olvasatú lesz. Például:

(32) *Nem érkezett senki a déli vonattal.*

'Nem érkezett valaki (is) a déli vonattal.'

A létrejövést, megjelenést, létrehozást kifejező igék igekötős párja viszont csak specifikus témát fogad el, tehát, ha a *senki* képviseli a témájukat, 'mindenki nem...' -ként fogjuk érteni:

(33) *Nem érkezett meg senki a déli vonattal.*

'Minden szóban forgó személyre az áll, hogy nem érkezett meg a déli vonattal.'

6. A *sem-nem* váltakozás. – Eddigi példáimban elkerültem a *sem* használatát. Azonban a balról csatolt negatív kvantorokat követő *nem* helyett bármelyik példában *sem*-et is mondhattunk volna, például:

(34) a) *Senkit sem buktattam meg.*

b) *Senkit sem KÉT TÁRGYBÓL buktattam meg.*

c) *Senki sem jelent meg a vizsgán.*

d) *Senki sem érkezett a déli vonattal.*

e) *Senki sem a DÉLI VONATTAL érkezett.*

⁴ Erről l. É. KISS (2002)-t is. SURÁNYI (2006a) kimerítően érvel a *se*-névmások kétféle, univerzális és egzisztenciális jelentése és a két jelentésnek a [+/-specifikus] jeggyel való összefüggése mellett.

⁵ Ha a *senki nem* azt jelenti: 'nem ... valaki', látszólag sérül a hatókörértelmezés elve, hiszen a *nem* tagadószó nem vezérli a hatókörébe eső névmást. Véleményem szerint a *se*-névmást tartalmazó mondatokban az első *se*-névmás jelöli ki mind a tagadás, mind a kvantifikáció hatókörét. A *se*-névmás mind kvantor jegyet, mind negatív jegyet hordoz, és a két jegy tetszés szerinti sorrendben értelmezhető.

Bár e mondatokban a *sem* prozódiailag másként viselkedik, mint a *nem* (a *sem* a negatív névmáshoz simul, a *nem* viszont hangsúlyos, az ige simul hozzá), a *sem* minden jel szerint ugyanazt a szerepet tölti be, mint a *nem*; tehát a Neg fejben indokolt felvennünk. Alátámasztja a *sem* Neg fejként, azaz tagadószóként való elemzését az a tény is, hogy több balról csatolt negatív kvantor esetén csak a legutolsót követheti *sem*. Vö.:

- (35) a) **Soha sem senkit sem buktattam meg.*
 b) *Soha senkit sem buktattam meg.*

A jobbról csatolt kvantorokat követő *sem* viszont nem lehet tagadószó (hiszen a tagadósónak az ige előtt kell állnia); az ilyen *sem* csak egy ún. minimalizáló módosítószó, a maximalizáló *is* tagadással egyeztetett párja. Például:

- (36) a) *Nem buktattam meg senkit sem.*
 b) *Nem KÉT TÁRGYBÓL buktattam meg senkit sem.*
 c) *Nem jelent meg a vizsgán senki sem.*
 d) *Nem érkezett a déli vonattal senki sem.*
 e) *Nem a DÉLI VONATTAL érkezett senki sem.*

- (37) *Nem buktatott meg senki sem senkit sem.*

Az alábbi általánosítást fogalmazhatjuk tehát meg:

(38) Ha a *sem*-től módosított kifejezés előtti mondatszakasz tagadószót tartalmaz, a *sem* minimalizáló módosítószó; egyéb esetben a *sem* tagadószó.

A (38) alatti általánosítás fényében érthető lesz az alábbi mondatok helytelensége, illetve helyessége:

- (39) a) **Senki sem Pétert sem hívta meg.*
 b) *Senki sem hívta meg Pétert sem.*
 c) *Senki sem PÉTERT hívta meg.*
 d) *Nem hívta meg Pétert sem senki sem.*

(39a)-ban az első *sem*-es kifejezést nem előzi meg tagadószó, tehát az első *sem* funkcionál tagadószóként. A tagadószót azonban vagy igeének kell követnie, mint (39b)-ben; vagy fókusznak, mint (39c)-ben. (39a)-ban egyik lehetőség sem valósul meg – ezért helytelen a mondat. (39d)-ben a két *sem*-es kifejezés követi a tagadószót, ezért mindkét *sem* elemezhető minimalizáló módosítószóként.

7. Ö s s z e f o g l a l á s . – A *senki*, *semmi* típusú névmások javasolt elemzése a tanulmány 2. pontjában felvetett valamennyi kérdésre választ ad.

A *se*-névmások tagadó mondatokban jelenhetnek meg; nem mások, mint a tagadószót uraló NegP szintagmához csatolt, a tagadószóval egyeztetett kvantorok.

A tagadószót tartalmazó mondatokban ugyanakkor nemcsak negatív kvantorok állhatnak; azok a kvantorok, melyeket a predikátum valamely NegP-től különböző rétegéhez (a PredP-hez, a NonNeutP-hez vagy a FocP-hez) csatolunk, nem vesznek részt tagadó egyeztetésben.

A *se*-névmások szórendi helye – legalábbis a mondat ige előtti részében – egyenesen következik a mondatszerkezetben elfoglalt pozíciójukból: közvetlenül megelőzik a tagadószót. Ha az alsó NegP-hez csatoljuk őket, a '*se*-névmás, *nem*' sort a NonNeut fejbe kiemelt ige követi. A *se*-névmást vagy névmásokat ilyenkor választhatóan fókusz és/vagy topik is megelőzheti, azaz: '(topik) (fókusz) *se*-névmás *nem* ige (igekötő)...'. A felső NegP-hez csatolt *se*-névmásokat tagadószó, fókusz és (esetleg tagadott) ige követi; előttük pedig topik állhat, azaz: '(topik) *se*-névmás *nem* fókusz (*nem*) ige (igekötő)...'. A *se*-névmások jobbról is hozzácsatolhatók az alsó vagy felső NegP-hez; ilyenkor rájuk is kiterjed az ige utáni szabad szórend.

A *se*-névmások hangsúlyosak – kivéve azokat, melyek felszíni pozíciójukban fókusz vagy tagadás hatókörébe esnek; ezek hangsúlyukat veszítik.

A *se*-névmások önmagukban nem fejeznek ki tagadást, tehát az őket tartalmazó mondatok nem képviselnek többszörös tagadást. A *se*-névmás vagy az univerzális jelentésű általános névmásnak, vagy az egzisztenciális jelentésű határozatlan névmásnak a tagadószóval egyeztetett negatív alakja, tehát a *senki nem...* jelentése: 'mindenki nem...' vagy 'nem...valaki', attól függően, hogy a névmást ismert vagy ismeretlen halmazon értelmezzük, azaz, [+specifikus] vagy [+specifikus] jegyet tulajdonítunk neki.

A *sem* is kétértelmű; képviselheti a tagadószót, de lehet csupán egy ún. minimalizáló módosítószó, az *is* tagadással egyeztetett párja is. Akkor funkcionál tagadószóként, ha a *sem* előtti mondatszakaszban nem áll másik tagadószó.

A hivatkozott irodalom

- BEHAGHEL, OTTO 1932. Deutsche Syntax IV. Carl Winters, Heidelberg.
- BENE ANNAMÁRIA 2005. Az igék bennható/transzítív/mediális felosztásának morfoszintaktikai következményei. PhD értekezés, ELTE Elméleti Nyelvészet Szakcsoport, Bp.
- BRÓDY MIHÁLY – SZABOLCSI ANNA, 2001. Az egyenes és inverz hatókörű mondatokról. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – BÁNRÉTI ZOLTÁN – É. KISS KATALIN szerk., Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Osiris, Bp. 120–45.
- HUNYADI LÁSZLÓ 2002. Hungarian Sentence Prosody and Universal Grammar. Peter Lang, Frankfurt.
- É. KISS KATALIN 2002. Negative quantifiers and specificity. In: KENESEI ISTVÁN – SIPTÁR PÉTER szerk., Approaches to Hungarian 8. Akadémiai Kiadó, Bp. 39–60.
- OLSVAY CSABA 2000. Formális jegyek egyeztetése a magyar nemsemleges mondatokban. In: BÜKY LÁSZLÓ – MALECZKI MÁRTA szerk., A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 4. Szegedi Tudományegyetem, 119–51.
- PUSKÁS GENOVÉVA 2000. Word Order in Hungarian: The Syntax of A-bar Positions. John Benjamins, Amsterdam.

- SURÁNYI BALÁZS 2006a. Predicates, negative quantifiers and focus: specificity and quantificationality of N-words. In: É. KISS KATALIN szerk., *Event Structure and the Left Periphery*. Springer, Dordrecht. 255–86.
- SURÁNYI BALÁZS 2006b. Quantification and focus in negative concord. *Lingua* 116: 272–313.
- SZABOLCSI ANNA 1997. Strategies for scope taking. In: SZABOLCSI ANNA szerk., *Ways of Scope Taking*. Kluwer, Dordrecht. 109–55.
- TOMPA JÓZSEF szerk. 1962. *A mai magyar nyelv rendszere II*. Akadémiai Kiadó, Bp.

É. KISS KATALIN

Negation or concord?

The word order, interpretation and prosody of *se*-pronouns

This paper discusses the behavior of negative pronouns in a generative framework. It intends to account for their possible word order, as well as their interpretation and prosody (stressed vs. unstressed occurrence) in the various positions. The generative theory of language maintains that word order, semantic interpretation and prosody are all dependent on syntactic structure. What we have to determine, then, is the structural position of negative pronouns. – The main claims of this paper are as follows: *se*-pronouns are quantifiers left- or right-adjoined (Q-raised) to NegP, subjected to negative concord. In the preverbal part of the sentence, their word order automatically follows from their syntactic position (they are left-adjacent to the negative particle). When right-adjoined to NegP, they participate in optional reordering in the phonological component. They carry stress except when occurring within the scope of focus or negation in their surface position; in the latter case, they are de-stressed. They are universal or existential quantifiers (depending on their specificity feature). The particle *sem* ‘neither’ is ambiguous: it may represent the negative particle, or else it can be a ‘minimalizing modifier’, the counterpart of *is* ‘also’ in a negative context. *Sem* functions as a negative particle if no other negative particle occurs in the portion of the sentence that precedes it.

KATALIN É. KISS

A kötelező határozók aspektuális szerepe*

5. A kötelező határozók típusai. – Az alábbiakban a kötelező határozóként megjelenő határozók típusait fogom vizsgálni. Végül átfogó következtetéseket vonok majd le a jelenség mibenlétét illetően. Az előző fejezetben tisztáztuk, hogy miért nem szerencsések a határozót nélkülöző mondatok. Ebben a fejezetben azt fogom bemutatni, hogyan alakítják át a kötelező határozók az eredeti mondat szerkezetét.

A) Rezultatív és terminatív elemek. – Az egyszerű eseményt a végpontra utaló úgynevezett terminatív, illetve a végállapatra utaló úgynevezett rezultatív elemek összetetté és telikussá teszik. Ha ezek az elemek az ige előtt ige-

* L. MNy. 2008: 39–50.

módosítói helyzetbe kerülnek másodlagos predikátumként befejezett aspektust kölcsönöznek a mondatnak (É. KISS 2004b):

- (33) a) *A szomszéd elhegedülte a szonátát.*
 b) *A gyerekek kicsónakázták magukat.*
 c) *A kutyát megsétáltattam.*

A (34) alatti példák mutatják, hogy ez létesítőigék esetén is ugyanígy történik. A (34a–c) mondatokat érdemes egybevetni a (16a–c) alatti mondatokkal, melyekben kötelező határozó híján a befejezett olvasat elérhetetlen volt. A (16d–e)-beli egyszerű telikus igék – melyek ott a folyamatjelentés hiányában rosszul formáltak voltak – a (34d–e) alatti példákban szintén telikus összetett eseményekként jelennek meg.

- (34) a) *A ház 'három emeletesre/megépült.*
 b) *A ruha 'esküvőre/elkészült.*
 c) *A tyúk 'puhára/megfőtt.*
 d) *A pápa 'Budapestre/megérkezett.*
 e) *A gyerek 'nehéz körülmények közé/megszületett.*

B) Csupasz névszói csoportok. – A névelőtlen névszói csoportok mint predikatív elemek szintén az igemódosítói pozícióba törekszenek. A 3. fejezet B) alfejezetében megállapítottuk, hogy ha az igemódosítói pozícióban az összetett telikus esemény végpontjára utaló elem áll, akkor a mondat befejezett aspektusú; ha viszont az ige előtti pozíció nincs betöltve, vagy nem telikus elem tölti be, akkor a folyamatos és a befejezett aspektus egyaránt lehetséges. Az alábbi példában a *pizsamában* nem teszi telikussá az eseményt:

- (35) a) *Fülöp táncolt.* (folyamatos / befejezett)
 b) *Fülöp 'pizsamában táncolt.* (folyamatos / befejezett)

A határozott témával álló, eredménytípusú létesítőigéknek (pl. *érkezik*), mivel nem duratívak, atelikus létesítőfolyamat jelentésük nincsen, viszont összetett, telikus eseményekben szerepelhetnek (l. pl. 34d–e). Ezt figyelembe véve a (36a) alatti mondat azt mutatja, hogy az *érkezik* létesítőige még a *pizsamában*-nal is képes összetett, telikus predikátumot létrehozni.

- (36) a) *Fülöp 'pizsamában érkezett.* (befejezett)
 b) *Fülöp 'vonattal / idejében / más kultúrából érkezett.*
 c) *A gyerek 'császármetszéssel / negrid apától / gazdag családba született.*

A nem-duratív létesítőigékhez hasonlóan a duratívakra is áll, hogy az igemódosítói pozíció betöltése lehetővé teszi a befejezett olvasatot:

- (37) a) *A ház 'kőből / nagy családnak / hitelből / szakember segítsége nélkül épült.*
 b) *A ruha 'selyemből / karcsú termetre készült.*

Arról, hogy az események valóban befejezettek-e, a következő teszttel is meggyőződhetünk (vö. SMITH 1991.). Ha a mondat kizárja az esemény végpontjának elérését tagadó állítást, akkor befejezett:

- (38) a) **Fülöp 'vonattal érkezett, de nem érkezett meg.*
 b) **A ruha 'selyemből készült, de nem készült el.*

C) Nemcsak igemódosítók. – A kötelező határozóként felbukkanó elemek közül a legmeglepőbbeket alább láthatjuk. Eddig az A) alpont azt a jól ismert esetet mutatta, hogy a rezultatív és terminatív elemek igemódosítói helyzetben telikussá és befejezett olvasatúvá teszik az eseményeket. A B) alpont szerint nemcsak a telikus időhatározó képes erre, hanem a szintén igemódosítói helyzetbe igyekvő predikatív névelőtlen főnévi csoportok is, melyek egyébként inherens telikus jegyet (vagyis végállapokra vagy végpontra való utalást) nem tartalmaznak. Az alábbi példák mutatják, hogy igevivői helyzetbe (fókuszpozícióba) kerülve névelős főnévi csoportok és tulajdonnevek is lehetővé teszik a határozott témát és létesítőigét tartalmazó mondatok befejezett olvasatát:

- (39) a) *A ház 'a szomszéd városban / Zsigmondéknak épült.*
 b) *A levest 'a holnapi ebédre / a maradék zöldségből főztem.*
 c) *A pápa 'az esti vonattal / Péterrel / Rómából érkezett.*
 d) *A baleset 'a házunk előtt / Zoé hibájából történt.*

A duratív esetekben a folyamatos értelmezés a fókuszos mondatokban sincs kizárva, ám nehezen alakítható ki olyan kontextus, melyben természetesen hat:

(40) *A ház 'Zsigmondéknak épült, amikor ott jártunk, de azóta úgy döntöttek, hogy Elekéé lesz.*

A (41a–b)-beli befejezettségi teszt azt mutatja, hogy a folyamatosságra utaló explicit időhatározó (pl. *amikor ott jártunk*) híján a befejezett olvasat hívódik elő, mely a természetes végpont (*a ház felépült*) elérését is implikálja. (41c) példa szerint a nem létesítőfolyamatot kifejező foyamatok esetén kézenfekvő a folyamatos értelmezés.

- (41) a) #*A ház 'a szomszéd városban épült, és még mindig ott épül.*
 b) #*A ház 'a szomszéd városban épült, de nem épült fel.*
 c) *A gyerek 'az utcán sétált, és még mindig ott sétál.*

D) Telikus időhatározók. – A telikus (más néven határpontos) időhatározók (például az *x idő alatt*) csak telikus eseményeket módosíthatnak, és csak befejezett aspektusú mondatban állhatnak:

- (42) a) **A szomszéd fél óra alatt 'hegedült.*
 b) *A szomszéd öt perc alatt 'elhúzta a nótámat.*
 c) **A szomszéd öt perc alatt 'húzta el a nótámat.*

A (42a) alatti mondat atelikus eseményt ír le, ezért rosszul formált, míg a (42b) alatti mondatban a teljesítmény összefér a telikus határozóval. A (42c)-beli mondatban ugyanaz az esemény áll, mint a (42b) alattiban, a mondat mégis rosszul formált, mert a (42c) folyamatos¹ aspektusú, míg a (42b) befejezett.

A (42c)-beli mondat befejezett aspektusú (és így elfogadható) lenne akkor, ha a határozót fókuszként értelmeznénk, mint (43a) alatt – vö. (15) –, míg a (42a)-beli mondat ilyen módon sem javítható meg (43b).

- (43) a) *A szomszéd öt perc alatt húzta el a nótámat.*
 b) **A szomszéd fél óra alatt hegedült.*

Azt várnánk, hogy a (42a)-beli folyamathoz hasonlóan a létesítőfolyamatok mellett sem állhatnak telikus határozók. Az alábbi példák azonban azt mutatják, hogy igevivői pozícióban megjelenhetnek:

- (44) a) **A ház két év alatt épült. – A ház két év alatt épült.*
 b) **A ruha két hét alatt készült. – A ruha két hét alatt készült.*
 c) **Az énekkar két hét alatt alakult. – Az énekkar két hét alatt alakult.*

Arról, hogy az események valóban befejezettek-e – amit a telikus időhatározó ropant valószínűvé tesz –, a következő teszttel is meggyőződhetünk:

- (45) a) *A ház épült, de nem épült meg. (folyamatos)*
 b) **A ház két év alatt épült, de nem épült meg. (befejezett)*

Anélkül, hogy kifejténém a kérdést, felhívom a figyelmet arra, hogy ez a jelenség erejét meghaladó feladat elé állítja a hagyományos érvelést. Az általánosan elfogadott teszt szerint ugyanis a telikus időhatározóval való összeegyeztethetőség az eseményszerkezetet nem befolyásolja, csupán a telikusság indikátora. A (44)-beli példákban viszont azt látjuk, hogy az összeegyeztethetőség függ az időhatározó információszerkezeti helyétől: az esemény azáltal válik telikussá, hogy a telikus határozó fókuszpozícióba kerül. Az alábbiakban részletesen lesz szó arról, hogy az igevivőbe (igemódosító vagy fókusz) kerülő elemek teszik lehetővé az esemény befejezett nézőpontú szemléletét, ez az eset azonban a szituációs aspektus megváltozását is jelzi.²

E) V o n z a t o k . – Már a bevezetőben is említettük, de nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy azt a szerepet, melyet a kötelező határozók játszanak a létesítőigés mondatokban, nem-határozói összetevő is betöltheti. Az előző A– D) pon-

¹ Pontosabban progresszív aspektusú. Jelen dolgozat nem foglalkozik a progresszív aspektus természetével, hanem mint a befejezettel szemben állót, a terminológia egyszerűsítése céljából a folyamatos aspektushoz sorolja.

² Érdekes további kutatási irányt jelent, hogy a jelenség mennyiben kérdőjelezi meg az általam jelen dolgozatban alapul vett aspektuselméletet, SMITH (1991) kétszintű elméletét, melyet CSIRMAZ ANIKÓ (2006) alkalmazott a magyarra.

tokban már láthattuk, hogy a kötelező határozók szerepe a befejezett olvasat lehetővé tétele. Erre azonban a nem téma-szerepű vonzatok is képesek.

- (46) a) *A házat 'a bátyám építette.*
 b) *A gyűrűt 'az Emmának adtam.*

F) **Összefoglalva.** – A kötelezőhatározó-jelenség hatókörébe sorolt – azaz létesítőigét és határozott témát tartalmazó – mondatokban megjelenő szabad határozók szerepe az, hogy lehetővé tegyék az amúgy el nem érhető befejezett értelmezést. A rezultatív és terminatív másodlagos predikátumokkal minden esemény telikussá válik, így a befejezett értelmezés természetes módon adódik, míg az igevivői pozícióba kerülő határozók szélesebb köre csak a befejezettséget biztosítja, ám ezzel implicálja a természetes végpont/végállapot elérését is. Helyhatározók, időhatározók, eredethatározók, eszközhatározók. Sőt az ige témától különböző vonzatainak is azonos hatása van.

A következő fejezetben a kötelező határozók mondatszerkezeti helyét és „hatásmechanizmusát” vizsgálom.

6. A kötelező határozók mibenléte. – A) **A kötelező határozók szerkezeti helye.** – Mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg – mint azt már 4. B) pontban is bemutattam –, hogy a kötelező határozók jellegzetes tulajdonságaikat csak a kommenten belüli ige előtti helyzetben öltik magukra. Erre a szerkezeti helyre sok esetben csak a lehető legáltalánosabb elnevezést használva, igevivői pozícióként utaltam, nem emelve ki azt, hogy igemódosítóról vagy fókuszról van-e szó. A dolgozatban vizsgált jelenség e két fogalom viszonyának vizsgálata szempontjából is roppant érdekes, ám ennek a kérdésnek a vizsgálata egy külön értekezés témája kell, hogy legyen. Ezért a jelenség kapcsán az igevivői pozícióban álló elemek közös vonását, a predikatív jelleget igyekszem csupán hangsúlyozni. Az nyilvánvaló, hogy a jelenségben igemódosítók és fókuszpozícióban álló elemek egyaránt érintettek. Jelen dolgozatban É. KISS KATALIN 2004b-re hagyatkozva azt feltételezem, hogy a rezultatív és terminatív elemek igemódosítók, akár igeekötő, akár csupasz névszói csoport, akár névelős névszói csoport testesíti meg őket. Kötelező határozóként azonban sok olyan elem is megjelenik, melyek a hagyományos fókusztesztek alapján – (47)-ben tagadási teszt, (48)-ban a többszörös fókusz tesztje – fókuszban vannak.

- (47) a) *Ez a ház nem Mariéknak épült.* – **Ez a ház nem épült Mariéknak.* (fókusz)
 b) **Ez a ház nem megépült.* – *Ez a ház nem épült meg.* (igemódosító)
 (48) a) *Irodánk házai 'Finnországban épülnek csak fából.* (fókusz)
 b) **Irodánk házai 'megépülnek csak fából.* (igemódosító)

Ezek az esetek képezik a kötelezőhatározó-jelenségnek az elmélet szempontjából legérdekesebb eseteit: a fókusz befolyásolni látszik az esemény aspektuális tulajdonságait.

B) A nem-specifikussági követelmény neutralizációja fókusz jelenlétében. – A nem-specifikussági követelmény (SZABOLCSI 1992.) azt mondja ki, hogy semleges mondatokban, befejezett aspektusban a létesítőigék csak nem-specifikus témaargumentummal állhatnak. A határozott témájú létesítőigét tartalmazó fókuszos mondatok kapcsán azzal a közismert jelenséggel találjuk szemben magunkat, melyet úgy szokás megfogalmazni, hogy a létesítőigék nem-specifikus témára vonatkozó kívánalma a fókuszos mondatokban megszűnik.

SZABOLCSI ANNA például úgy érvel az *A tojást TEGNAP főztem* mondat kapcsán, hogy a fókuszos mondatokban a létesítőesemény-jelentés (előállítottam a tojásételet) és a folyamat-jelentés (a tojást folyadékban hevítettem) együttesen jelenik meg, és a folyamatolvasat engedélyezi a határozott témát. Vegyük észre, hogy a jelen dolgozat gondolatmenetének kiindulópontja alapvetően különbözik SZABOLCSITÓL. SZABOLCSI a létesítőeseményeket (melyek befejezett események) vizsgálva érkezik el a fókuszos mondatok problémájához, míg mi az általunk vizsgált mondatokban sosem létesítőeseményt, hanem mindig a létesítőfolyamat-jelentést feltételeztük.

SZABOLCSI fejtegetését a következők miatt sem fogadhatom el. Ő a két igéből képzett elegyet a *l i g é* nek nevezi, mivel ez a jelentés nem képez önálló szótári egységet, és az álige létrejöttét azzal indokolja, hogy a fókuszos mondatokban az aspektus neutralizálódik. Én azonban CSIRMAZ ANIKÓT követve nem feltételezek neutrális aspektust a magyarban, sőt amellet érvelek, hogy a kötelező határozók releváns eseteiben pontosan a fókuszálás az, mely a befejezett olvasatot megeremti.

C) A kötelező határozók jelentéstani szerepe. – Mindedig azt állítottam, hogy a kötelező határozók teszik lehetővé a kérdéses mondatok befejezett aspektusú értelmezését. Koncentráljunk azokra az esetekre, melyekben nem a várt rezultatív vagy terminatív elem, hanem valamilyen más összetevő fókuszálása adja a kötelező határozót. Az 5. fejezetben a befejezett aspektust a végállapot elérését tagadó állítás kizárásával ellenőriztük, ami azt mutatja, hogy a befejezettség a természetes végállapot elérését is implikálja: *A ház 'Budán épült* → *A ház kész*. A telikus időhatározók kapcsán is arra következtettünk (l. 5. D) alatt), hogy a kötelezőhatározós mondatok telikus eseményeket írnak le. Ennek ellenére, míg a kötelező határozóként telikus igekötőt tartalmazó mondat jól összefér a telikus időhatározóval (49a), a fókuszált helyhatározót tartalmazó nem (49b). A (49c) azt mutatja, hogy az igekötős ige mellett lehet fókuszálva a helyhatározó.

- (49) a) *A ház 2 év alatt 'felépült.*
 b) **A ház 2 év alatt 'BUDÁN épült.*
 c) *A ház 2 év alatt 'BUDÁN épült fel.*

Miféle eseményekről van tehát szó a fókuszált kötelező határozót tartalmazó mondatokban? Remekül rávezet a válaszra a *születik* igét tartalmazó alábbi példa:

- (50) *Dani 2001-ben / Budapesten / nemesi családba / szőke hajjal született.*

Láthatjuk, hogy az (50)-es példában szereplő határozók tulajdonképpen *Dani* tágabb értelemben vett személyi adataiként szolgálnak, vagyis *Dani*-t, azaz a létrejött objektumot, egész életében jellemző paraméterek. A fókuszált kötelezőhatározós konstrukciók tehát az esemény utóállapotára koncentrálnak. Kísérjük végig a következő példasort:

- (51) a) *Zoé háza 'épült Budán, mikor megismerkedtünk.*
 b) *Zoé háza 'megépült Budán.*
 c) *Zoé háza BUDÁN épült.*

Ezekben és az eddig vizsgált mondatokban is topikban áll a téma, tehát róla állít valamit a predikátum. A folyamatos aspektusú (51a) esetben azt, hogy a még csak csupán terveinkben létező ház létrehozása folyamatban van. Az (51b) példa ennek a folyamatnak a lezárulásáról számol be, a ház immár létrejött. Az (51c) példában viszont már nem a folyamat lezárulására, hanem az utóállapotra (ti. hogy a ház Budán van) esik a hangsúly. Mivel a telikus időhatározók a végponthoz vezető folyamat hosszát mérik, nem egyeztethetők össze az olyan mondatokkal, ahol a fő állítás az utóállapot. Az (52) egy a kötelezőhatározó-jelenségtől független példát mutat erre:

- (52) a) *A katonák 2 nap alatt 'elfoglalták a várat.*
 b) **A katonák 2 nap alatt '3 évre foglalták el a várat.*

Felmerül a kérdés, hogy miért áll elő a létesítőigés mondatokban a fókuszált elemnek ez az utóállapot jelentése, és hogy a *Dani BUDÁN futott* mondatban miért nem áll elő. Arról van szó, hogy egy objektum létrejöttének körülményei, az objektum inherens tulajdonságaivá válnak; az (50) alatti példa ezt illusztrálta. Ha a *Dani* egyszer Budán futott, abból nem következik szoros összefüggés a *Dani* és Buda között, ha viszont a ház Budán épült, akkor az a ház mindig is Budán lesz, ami nevezhető szoros összefüggésnek.

D) Fókuszban az ige. – Az a kérdés, hogy miért elfogadhatók az ige-fókuszos mondatok (53a–c), ha a fókusz nélküliek nem azok. Az eddigi tárgyalás eredménye szerint a létesítőigét tartalmazó efféle mondatokban az ige mellett meg kell jelennie egy igevivői pozícióban álló további predikátumnak (ezek a kötelező határozók) ahhoz, hogy a mondat befejezett olvasatot nyerve elfogadhatóvá váljon.

- (53) a) *A gyűrűt KAPTAM.³*
 b) *A leves FŐTT.*
 c) *A tájképet RAJZOLTAM.*

³ Az ige-fókuszos mondatokkal párhuzamos tartalmú szerkezetre hívja fel írásom egyik lektora a figyelmet. Ezekben a mondatokban a hangsúlyos ige előtt megjelenik az *úgy* névmási határozószó: *A gyűrűt úgy KAPTAM.*

Talán meglepő, de a fókuszált igés mondatok ugyanúgy működnek, mint a kötelező határozós mondatok. Az előző pontban azt állítottam a kötelező határozókról, hogy az esemény utóállapotára utaló predikátumok; az (53)-as példákra is ez igaz. A létesítőigék jelentésének összetettségében rejlik a magyarázat. Az egyik jelentés-komponens a létesítés, a másik a létesítés módja: 'egy papíroson valamilyen írószerszámmal vonalakat húzni, satírozni'. Az utóbbi jelentéskomponens tulajdonképpen a létesítés „módhatározója”. Az igefókuszos mondatok, a valódi fókuszos mondatokhoz hasonlóan, szintén egy előfeltételezett alapállításra és az új információt hordozó, fókusz általi azonosításra bonthatók. Az alapállítást a fenti mondatokban az ige létesítő-jentéskomponense képviseli (pl. 'történt egy esemény, melynek során a gyűrű valamilyen módon hozzám került' vagy 'a tájképre irányuló létesítőfolyamat zajlott'), míg a fókuszálás az ige „módhatározó”-jelentéskomponensét emeli ki, vagyis a fókuszban a létesítés módja áll ('kaptam, nem pedig loptam' vagy 'rajzoltam, nem pedig festettem'). A létesítés módja felel meg a kötelező határozónak, ez utal az utóállapotra ('a kapott gyűrű'-re vagy 'a rajzolt tájkép'-re).

Míg SZABOLCSI két különálló ige alkalmi összeolvadását feltételezte, én a komplex jelentésű létesítőfolyamat két jelentésösszetevőjének alkalmi szétválásáról beszélek. Ez a szétválás nem minden fókuszos mondatban, hanem csak az igefókuszos mondatokban figyelhető meg; ez az a speciális eset, amikor a utóállapotra való utalás gyanánt a létesítés módját használjuk, amelyet viszont az ige fejez ki.

Megjegyzem, hogy azoknál az igéknél, melyeknek „a tevékenység módja” jelentésösszetevőjük alternatíva hiányában nem informatív, az igefókusz várhatóan nem (vagy csak kivételes kontextusokban) szerencsés:

- (54) a) #A házunk ÉPÜLT.
b) #A gyerek SZÜLETETT.

Kivételes esetre példa a katolikus Híszkegyben szereplő mondat: [*Jézus*] SZÜLETETT, de nem teremtmény... Isteni személyről lévén szó az emberi életút bejárása nem szükségszerű, így a *születik* szembeállítható más lehetőségekkel, vagyis fókuszálható.

Azokban az esetekben, melyekben az ige „a tevékenység módja” jelentésösszetevője a témára nem teljesül, értelmetlen (vagy meghökkentő) állításokat eredményez az igefókusz:

- (55) a) #Az agyvérzést KAPTAM.
b) #A rántott csirkét FŐZTEM.
c) #A számítógépes programot ÍRTAM.

E) Fókuszban a téma. – Az utolsó eset, amelyről még számot kell adnom a (16)-os példákat megjavító jelenségek közül, a fókuszált téma esete.

- (56) a) #A HÁZ épült (nem A FÉSZER).
b) *A MARIÉK GYEREKE született (nem A JÁNOSÉKÉ).

Az (56a)- és (56b)-beli példák közötti szokásos grammatikalitási kontraszt mutatja, hogy a téma fókuszálása nem változtatja meg a mondatok megítélését. Ebben az esetben tehát nem a befejezett olvasat megteremtéséről van szó, mint a kötelező határozós esetekben, hanem csupán arról, amit a kötelező határozó nélküli neutrális mondatoknál (16) is tapasztaltunk, hogy a duratív (56a) jelű mondat lehet folyamatos aspektusú, legfeljebb a referenciaidő megadását hiányoljuk, a nem-duratív (56b) viszont nem lehet.

Az (56b)-vel ellentétben az *A GYŰRŰT kaptam* mondat nem tűnik agrammatikusnak, pedig a *születik* és a *kap* egyaránt nem-duratívak, vagyis kizárják a folyamatos aspektusú értelmezést. Vajon mi okozhatja a különbséget? Az (53a) és (54b) példák azt mutatták, hogy míg a *kap* létesítőigéből fókuszálással könnyen kiemelhető „a tevékenység módja” jelentéskomponens, addig a *születik*-ből csak speciális kontextusban, mivel nemigen kontrasztálható más módokkal. Ez a szempont pragmatikai, csupán kiegészítésként hívtam fel rá a figyelmet az előző pontban.

Képzelnék el, milyen szituációban hangozhat el az *A GYŰRŰT kaptam* mondat. Néhány saját ékszerem tekintetében mutatok rá a gyűrűre: az az, amit kaptam, míg a többi vettem, loptam vagy találtam. Vagyis nemcsak a *gyűrű* áll kontrasztban alternatíváinak halmazával, hanem a *kap* ige is, tehát a mondatban kettős fókusz van. Ezt mutatja az alábbi felírás:

A GYŰRŰT (és nem a fülbevalót vagy a brost) KAPTAM (és nem loptam).

Ha azt akarnánk kifejezni, hogy egy bizonyos ékszerhalmazból csak a gyűrű került az én tulajdonomba, és a hozzájutás módját nem hangsúlyoznánk, akkor *A GYŰRŰT kaptam meg* lenne a helyes mondat, az eredeti mondat megítélése valójában:

(56) c) **A GYŰRŰT kaptam.*

Az (57) alatti példa még egy kísérlet arra, hogy megmentjük az (56c)-beli, ige-fókusz nélküli mondatot az agrammatikalitástól:

(57) – *Mit kaptál a születésnapodra / Pétertől?*
– *EZT A GYŰRŰT kaptam.*

Ekkor azonban a válaszmondatban a *születésnapomra/Pétertől* ellipsisz áldozata. Valójában az (57)-es válaszban a *valamilyen alkalomra / valakitől kap* összetett predikátum szerepel.

7. Megjegyzések. – A) Nem kompozicionális jelentésű összetett predikátumok létesítőigékből. – A hosszú cím csupán egy magától érthetődő tényre kívánja felhívni a figyelmet. A dolgozat a kötelező-határozó-jelenség alatt azt érti, hogy a létesítőigék mellett nem csupán a megszokott rezultatív és terminatív komponensek utalhatnak a végállapotra, hanem a határozók sokkal szélesebb köre is utalhat az esemény utóállapotára. Olykor mégis úgy tűnik,

mintha a kötelező határozók valójában csupán elnyelnék a megszokott, ott rejtőz-ködő rezultatív elemet. Például:

- (58) a) *A ház BUDÁN épült.* – ahelyett, hogy:
 b) *A ház BUDÁN épült meg.*

Ezt az elképzelést erősíthetik az alábbi (59b, 60b) példák is, melyek szerint nem lehet minden igekötőt törölni.

- (59) a) *A hőmérőt A PILISBEN találtam (meg).* – de:
 b) *A hőmérőt A PILISBEN találtam fel.*
 (60) a) *Az énekkar A BÁNYA DOLBOZÓIBÓL alakult (meg).* – de:
 b) *A Föld EGY SZUPERNOVA ANYAGÁBÓL alakult ki.*

Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük az (59a, 60a) példákat, akkor látjuk, hogy még a gyanús esetekben sem egyezik meg teljesen az igekötős és az igekötő nélküli alakot tartalmazó mondatok jelentése, tehát nem egy fonológiai jelenség tünteti el az igekötőt. A (61a, b) példákban világosan tetten érhető például a *talál* és a *megtalál* közti különbség. A *megtalál* előfeltételez szándékos keresést, míg a *talál* nem. A *PILISBEN talál* összetett predikátum is véletlen, keresés nélküli eseményt ír le, szemben a (61b) mondattal.

- (61) a) *A hőmérőt A PILISBEN találtam.*
 b) *A hőmérőt A PILISBEN találtam meg.*

B) **K ö t e l e z ő ?** – Kötelező határozóként, mint láttuk, megjelenhetnek olyan határozók, melyeket szabad bővítményeknek tekintünk, vagyis nem tartjuk őket számon az adott ige vonzataként. A kötelező határozók egy mondaton belüli változatossága is a szabad bővítményi státusz melletti érv, míg kötelező voltuk ellenérv. A vonzat – szabad határozó megkülönböztetés kapcsán meg kell említenünk CAROL TENNY felvetését. Ő a megkülönböztetés egyik alapvető szempontjának javasolja annak figyelembevételét, hogy az adott bővítmény részt vesz-e az eseményszerkezet kialakításában. Ebből a szempontból a kötelező határozókat igenis vonzatoknak kell tekintenünk, hiszen pontosan azt állapítottuk meg róluk, hogy összetett események utóállapotára utaló elemek. A létesítőigék rendelkeznek azzal a különleges tulajdonsággal, hogy összetett eseményt nem csupán rezultatív vagy terminatív vonzatokkal, hanem a létesített objektum bármely tulajdonságára utaló elemmel kiegészülve is létre tudnak hozni.

A hivatkozott irodalom

- CARLSON, GREGORY N. – PALLETIER, FRANCIS GEFFRY szerk. 1995. *The Generic Book*. University of Chicago Press, Chicago.
 COLE, PETER – MORGAN, JERRY L. 1975. *Syntax and Semantics volume III: Speech Acts*. New York Academic Press, New York.

- CSIRMAZ ANIKÓ 2006. Particles and a two component theory of aspect. In: É. KISS szerk. 2006: 107–28.
- É. KISS KATALIN 2004a. Identificational focus and information focus revisited. The eighth symposium of logic and language. Debrecen.
- É. KISS KATALIN 2004b. Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 2004: 15–42.
- É. KISS KATALIN szerk. 2006. Event structure and the left periphery of Hungarian. Springer, Dordrecht.
- GOLDBERG, ADELE E. – ACKERMAN, FARRELL. 2001. The Pragmatics of Obligatory Adjuncts. *Language* 77: 798–814.
- GRICE, H. PAUL 1975. Logic and Conversation. In: COLE–MORGAN szerk. 1975: 41–58.
- GRIMSHAW, JANE – VIKNER, STEN 1993. Obligatory adjuncts. In: REULAND–ABRAHAM szerk. 1993: 143–55.
- JESPERSEN, OTTO 1931. *A Modern English Grammar on Historical Principles IV*. Allen and Unwin, London.
- KIEFER FERENC szerk. 1992. *Strukturális magyar nyelvtan, I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- KOMLÓSY ANDRÁS 1992. Régenek és vonzatok. In: KIEFER szerk. 1992: 299–527.
- KRATZER, ANGELIKA 1995. Stage-level and individual-level predicates. In: CARLSON–PALLETIER szerk. 1995: 125–75.
- PIÑÓN, CHRISTOPHER 2006. Definiteness effect verbs. In: É. KISS szerk. 2006: 75–90.
- REULAND, ERIC – ABRAHAM, WERNER szerk. 1993. *Knowledge of Language 2*. Kluwer, Dordrecht.
- SMITH, CARLOTA 1991. *The Parameter of Aspect*. Kluwer, Dordrecht.
- SZABOLCSI ANNA 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TENNY, CAROL 1994. *Aspectual roles and the syntax-semantics interface*. Kluwer, Dordrecht.
- VENDLER, ZENO 1957. Verbs and Times. *Philosophical Review* 56: 143–60.
- WACHA BALÁZS 1978. *Az igés-szerkezeti aspektus kategóriája a magyar nyelvben*. Bölcsészdoktori értekezés, ELTE BTK.

PEREDY MÁRTA

The aspectual role of obligatory adjuncts

In this paper I investigate the role of expressions traditionally called obligatory adjuncts, i.e. constituents that seem to be adjuncts (vs. arguments), but cannot be omitted from the sentence. The main question I address is whether they are really obligatory, in other words, why certain sentences are ungrammatical in the absence of these constituents. On the basis of English examples, GOLDBERG and ACKERMAN claim that the sentences without obligatory adjuncts are infelicitous. According to GOLDBERG and ACKERMAN, in the absence of obligatory adjuncts, the focal requirement, as a pragmatic constraint, is violated. In the present paper I show that the Hungarian data take their origin on a more basic level (i.e., the syntax–semantics interface). On the one hand, I suggest that obligatory adjuncts play a role in forming the aspectual structure of the sentence; on the other hand, I emphasize the ability of arguments (having a theta-role other than theme) to have the same function (i.e., „obligatory adjuncts” are not always adjuncts). By this argumentation, I refute not only the pragmatic explanation but also the old concept of preverbs saying that these particles are the unique as-

pectual operators in Hungarian. I conclude that the reason for these constituents to be obligatory is not their contribution to the meaning of the verb, but their contribution to its aspect. This phenomenon is restricted to sentences involving verbs of creation with definite theme arguments; in this case, the perfective reading is impossible. When obligatory adjuncts are present, however, they form complex predicates with the verb and make the perfective reading possible despite the fact that they are neither resultative nor terminative adjuncts.

MÁRTA PEREDY

A szociolingvisztikai nyelvcsere-kutatások lehetőségeiről és korlátairól*

1. Bevezető megjegyzések. – A nyelvcsere fogalma – a lehető legtágabb értelmezésben, URIEL WEINREICH immár klasszikusnak számító, a kívülálló számára is intuitíve könnyen belátható meghatározása szerint – azt az instabil két-, illetve többnyelvűségi helyzetekben megfigyelhető jelenséget takarja, melynek során egy közösség egy nyelv szokásos használatáról fokozatosan áttér egy másik nyelv használatára (WEINREICH 1953: 68). A nyelvcsere ebben az értelemben a nyelvmegtartás ellentétes alternatíváját jelenti, s általában olyan alárendelt, illetve kisebbségi helyzetben lévő beszélőközösségek esetében következik be, melyek egy fölrendelt, hatalmi szempontból domináns beszélőközösséggel kerülnek tartós nyelvi kontaktusba.

A nyelvcsere – és vele együtt a nyelvmegtartás – problematikája immár több évtizede, elsősorban JOSHUA A. FISHMAN alapvető, programadó írásai (FISHMAN 1964., 1966.) nyomán, s nem utolsó sorban SUSAN GAL (1979.) és NANCY DORIAN (1981.) mára klasszikussá vált, módszertani szempontból is meghatározó jelentőségű esetmonográfiái óta a szociolingvisztika – azon belül pedig a nyelvészociológia (makroszociolingvisztika) – központi kutatási területei közé tartozik. Az elmúlt évtizedekben számtalan ide vonatkozó empirikus vizsgálat, valamint elméleti és módszertani kérdéseket feszegető könyv és tanulmány látott napvilágot szerte a világon, ami egyfelől kétségtelenül a szóban forgó jelenségre vonatkozó tudományos ismeretek gyarapodására, de ugyanakkor legalább ennyire a kutatók előtt álló problémák jelentős részének mai napig fennálló megoldatlanságára is következtetni enged(het).

Jelen tanulmány célja a nyelvcsere-kutatások során alkalmazott, s nagyrészt ma már kanonikusnak tekinthető metodológia lehetőségeinek és korlátainak bemutatása, néhány általam felismerni vélt elméleti, illetve metodológiai jellegű probléma

* Jelen tanulmány részben azon kutatások eredményeként született meg, melyeket az Alexander von Humboldt Alapítvány ösztöndíjasaként a 2006/07-es tanévben az Augsburgi Egyetemen folytathattam. A dolgozat azoknak az elméleti és metodológiai nézeteknek a részletes kifejtését és indoklását tartalmazza, melyeket egy korábbi munkámban a XIX. századi magyarországi német polgárság nyelvcserejének vizsgálata során kísérleti jelleggel alkalmaztam (vö. MAITZ 2005.). A kézirat egy korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseikért és tanácsaikért köszönetet mondok Borbély Annának, Molnár Annának és Sándor Klárának. Az esetleges hibákért a felelősség kizárólag engem terhel.

megfogalmazása, majd azon elvek, illetve lehetőségek felvázolása, melyek nézetem szerint e problémák kiküszöbölését, a kutatások határainak tágítását elősegíthetik.

Dolgozatom második fejezetében röviden áttekintem a nyelvcsere-kutatások lehetséges céljait, valamint e célok lehetséges különbözőségének metodológiai következményeit. A harmadik fejezetben részletesebben kitérek a nyelvcsere-kutatások során alkalmazott módszerekre, megpróbálva bemutatni – a kutatás lehetséges céljainak fényében – termékenységet s egyúttal termékenységük korlátait. A negyedik fejezetben végül megkísérlem felvázolni a nyelvcsere jelenségének egy nézetem szerint ígéretes, bizonyos fragmentumaiban már napjainkban is kirajzolódó, a kutatások eddigi fő vonalától azonban több tekintetben jelentősen eltérő lehetséges kutatási keretét.

2. A nyelvcsere-kutatások célja. – Az egy tudományos diszciplínán belül zajló kutatások kérdésfelvetéseit, módszertani elveit és gyakorlatát, irányát nyilvánvalóan döntő mértékben meghatározza az, hogy milyen alapállásból végzi a kutató tevékenységét, azaz mit tekint a diszciplína, azon belül pedig saját kutatásai végső céljának. A nyelvcsere jelenségére irányuló szociolingvisztikai kutatások esetében azt mondhatjuk, hogy ez a cél nem képezi konszenzus tárgyát: az egyes vizsgálatokat részben különböző, hol explicitté tett, hol látens (azaz nem kimondott, csak a konkrét kérdésfelvetésből kiolvasható) célok motiválják. A kutatás végső céljának, alapproblémájának tisztázása azonban elengedhetetlen, hiszen ez a cél, mint említettem, a tényleges tudományos gyakorlat számos elemét eleve meghatározza.

Megítélésem szerint a nyelvcsere jelenségének szociolingvisztikai kutatása három alapállásból történhet.

(C1) Egyfelől azzal a céllal, hogy általános érvényű leírását és (lehetőség szerint) prediktív erejű, kauzális magyarázatát adja a szóban forgó jelenségnek. Ebben az esetben tehát a cél egy empirikus elmélet kidolgozása, mely egy *modus ponens* típusú, $\{A \supset B; A\} \Rightarrow B$ logikai struktúrájú következtetési séma mintájára tárja föl a nyelvcsere jelenségének törvényszerűségeit (ahol A a nyelvcsere bekövetkezésének szükséges és elégséges feltételeit, B magát a nyelvcseret, \supset a kettő közti kondicionális viszonyt, \Rightarrow pedig az érvényes következtetést jelöli). Egy ilyen alapprobléma felvetéséből kiindulva a nyelvcsere-kutatást, illetve az azt integráló szociolingvisztikát KARL R. POPPER (1962/1996: 179 skk.) nyomán elméleti, azaz generalizáló (elméleti) tudománynak kell tekintenünk, amely számára az egyes konkrét nyelvcsere-helyzetek csak eszközként szolgálnak ahhoz, hogy leírásuk alapján a kutatás egyfelől feltárhassa a nyelvcsere univerzális törvényszerűségeit, másfelől pedig az egyes esetek vizsgálatán keresztül a felállított általános érvényű ok-okozati szabályok validitását ellenőrizze.

(C2) Másfelől azonban a kutatás céljaként megelégedhetünk azzal is, hogy egy-egy konkrét közösség nyelvcserejének leírását és finális magyarázatát adjuk meg anélkül, hogy egy univerzális hatókörű modell felállítását tekintenénk végső célunknak. Ebben az esetben a kutatás célja – szemben (C1)-gyel – nem a nyelvcsere egyetemes törvényszerűségeinek – ideális esetben a már zajló folyamatok kimenetelének prognózisát is lehetővé tevő – feltá-

rása, hanem annak az alapproblémának a megválaszolása, hogy egy adott, konkrét beszélőközösség esetében hogyan és miért ment, illetve megy végbe a nyelvcsere. Egy ilyen alapprobléma felvetése a szociolingvisztikát, illetve a nyelvcsere-kutatást történeti tudományként láttatja (vö. uo.), mely számára az egyes közösségek nyelvcsereje mint egyedi jelenség nem eszköz egy (ideális esetben) prediktív erejű nyelvcsere-elmélet felé, hanem a kutatás tulajdonképpeni és tényleges tárgya.

(C3) Végül, de nem utolsó sorban a kutatást hétköznapi, kifejezetten gyakorlati problémák, illetve célok is motiválhatják. Jelen esetben ilyen volna a nyelvcsere folyamatába való beavatkozás: egy-egy közösség nyelvcserejének megelőzése, lassítása, megállítása, illetve visszafordítása. Ebben az esetben a szociolingvisztikát, illetve a nyelvcsere-kutatást alkalmazzuk a tudományként látjuk magunk előtt, melynek a nyelvcsere leírása és magyarázata nem célja, hanem pusztán eszköze. Olyan eszköz, melynek funkciója nem más, minthogy megfelelő tudományos alapot szolgáltatson olyan gyakorlati stratégiák kidolgozásához, melyek célja már zajló nyelvcsere-folyamatok megállítása vagy visszafordítása, illetve preventív célú beavatkozás egy közösség nyelvválasztási döntéseibe a nyelvcsere elkerülése érdekében.¹

Hangsúlyozni szeretném, hogy véleményem szerint a nyelvcsere-kutatások mindhárom bemutatott lehetséges vonulata kétségtelül legitim, s mint említettem, a kutatási gyakorlatban való párhuzamos jelenlétük a vonatkozó szakirodalom alapján valóban ki is mutatható. Lényeges továbbá, hogy e célok nem zárják ki egymást feltétlenül és szükségszerűen. A szociolingvisztika, ezen belül pedig a nyelvcsere-kutatás alkalmazott tudományként való önmeghatározását és fellépését például számos kutató kifejezetten kívánatosnak tartja (vö. pl. LABOV 1982., FISHMAN 1991.). Látnunk kell azonban, hogy az alkalmazott tudományok sikere nehezen képzelhető el a generalizáló igényű tudományos kutatások eredményei nélkül. A nyelvcsere folyamatába való beavatkozás biztos sikerének is elengedhetetlen feltétele, hogy előzőleg – (C1)-ből kiindulva – leszűrjük az egyes konkrét nyelvcserehelyzetek általánosítható tanulságait, feltárjuk a nyelvcsere jelenségének egyetemes szabályszerűségeit, mely ismereteket aztán az éppen visszafordítani kívánt nyelvcsere-helyzetre immár alkalmazni tudunk, ismerve a tervezett beavatkozás sikerének feltételeit és előre látva a beavatkozás szükségszerű következményeit.

Amennyiben tehát (C3) gyakorlati megvalósításának sikere valójában feltételezi (C1) megvalósítását, így ezt a körülményt alighanem erős érvek kell tekintenünk (C1) elsődlegessége mellett. De ezen érvtől nagyrészt függetlenül is számos – és egyre több – újabban megjelenő idevágó, a kutatás jelenlegi helyzetét, eddig elért eredményeit és lehetőségeit mérlegelő publikáció szintén (C1) mellett látszik implicit vagy explicit módon állást foglalni – (C2) ellenében. Sok, akár az európai, akár az amerikai kutatási hagyományt képviselő nyelvcsere-kutató teszi ugyanis szóvá azt, hogy máig nem sikerült egy olyan analitikus eszköztárat, illetve egységes szempontrendszert kidolgozni, mely lehetővé tenné a nyelvcsere és a nyelvmegtar-

¹ Részben hasonló kutatási célokat tart lehetségesnek BORBÉLY ANNA (2003: 104) is, azzal a különbséggel, hogy ő (C1)-et és (C2)-t nem különíti el egymástól élesen, a nyelvcsere jelenségének leírását és magyarázatát ugyanakkor két külön, autonóm célnak tekinti.

tás kauzális, univerzális hatókörű, prediktív erejű magyarázatát. AMMON (1991.) például ebben a vonatkozásban a következőképpen fogalmaz: „Allem Anschein nach ist die Erforschung der Spracherhaltung (*language maintenance*) noch nicht so weit vorangeschritten, dass sichere Prognosen über den Fortbestand von Sprachminderheiten möglich wären, auch dann nicht, wenn man – unrealistischerweise – das größere politisch-soziale Umfeld (Makrosystem) als konstant voraussetzt” (AMMON 1991: 105). Szintén (C1) mellett érvel – implicit módon – MESTHRIE et al. (2000.) is, egyenesen konszenzust látva a kutatók közt azon vélemény tekintetében, hogy máig sem sikerült azokat a tényezőket meghatározni, melyek segítségével megjósolható lenne a nyelvcserebe való beavatkozások, illetve a nyelvmegtartást célzó erőfeszítések kimenetele: „It is one of the few points of agreement in studies of minority and immigrant languages that there is no single set of factors that can be used to predict the outcome of language-maintenance efforts” (MESTHRIE et al. 2000: 255).

Az imént idézett szerzők tehát, mint láthatjuk, nem érvelnek ugyan explicit módon (C1) mellett, kijelentéseik azonban kétségtelenül (C1) melletti implicit állásfoglalásként értelmezhetők, amennyiben hangsúlyosan szóvá teszik egy – nyilvánvalóan kívánatosnak tartott – kauzális nyelvcsere-elmélet hiányát. Jóval világosabb és radikálisabb módon foglal viszont állást (C1) mellett és (C2) ellenében – SÁNDOR KLÁRÁHOZ HASONLÓAN (SÁNDOR 1999: 599) – pl. KLAUS J. MATTHEIER (1994.). Ő a nyelvsziget-kutatás² helyzetét és perspektíváit vizsgálva kifejezetten terméketlennek, meddőnek nevezi, és éppen ezért ellenzi a nem az elméletalkotás célja által motivált, az egyes esetek pusztá leírásán túl nem lépő, módszertani szempontból sem összevethető esettanulmányok kidolgozását: „Die künftige Sprachinselforschung [...] sollte die Orientierung an allgemeinen theoretisch-methodischen Fragen [...] nutzen, um aus dem fruchtlosen Erarbeiten von einzelnen Fallstudien herauszukommen, das die Forschungsdiskussion leider immer noch beherrscht” (MATTHEIER 1994: 345).

Mind az imént idézett, reprezentatívnak tekinthető vélemények, illetve állásfoglalások, mind pedig az alkalmazott nyelvcsere-kutatás fent tárgyalt érdekei amellett szólnak tehát, hogy a fent megnevezett három lehetséges alternatíva közül végső soron (C1)-et, tehát egy átfogó, univerzális hatókörű, prediktív erejű nyelvcsere-elmélet megalkotását célszerű a kutatások végső céljának tekintenünk.³ Elfogadva – de természetesen semmiképp sem az egye-

² Míg a nyelvszigetek (a kisebbségi státuszban lévő, ám nyelvi „anyaországgal” rendelkező beszélőközösségek) kutatása az amerikai kutatási hagyományban a *language contact*, *bilingualism*, illetve *language variation* néven ismert kutatási területek illetékességi körébe tartozik, addig ez a kutatási terület a germanisztikában *Sprachinselforschung* ('nyelvszigetkutatás') néven intézményesült és napjainkra immár relatív autonóm státuszt vívott ki magának (vö. MATTHEIER 1994: 333, BEREND–MATTHEIER 1994., BEREND–KNIPF–KOMLÓSI 2006.).

³ Vita tárgyát képezheti az a kérdés, hogy egy ilyen univerzális hatókörű, prediktív erejű nyelvcsere-elmélet megalkotása egyáltalán realizisztikus célkitűzés-e. Azon szkeptikus elmék számára azonban, akik valóban tagadják egy ilyen elmélet lehetséges voltát, talán nem haszontalan arra a körülményre utalnunk, hogy a pszichológia tudománya az emberi viselkedés (felszíni) egységére ellenére is jelentős eredményeket ért és ér el az univerzális hatókörű magyarázat igényével fellépő emberi viselkedésmoделlek kidolgozása terén. S noha – persze – e viselkedésmoделlek sem tökéletesek, ezt

düli lehetségesnek és elfogadhatónak tartva – ezt az álláspontot, a dolgozat további részében magam is ezt a célkitűzést fogom szem előtt tartani, s a következő pontban már kifejezetten (C1) tükrében vizsgálom meg a nyelvcsere-kutatások tényleges, mai gyakorlatának lehetőségeit és korlátait.

3. A) A nyelvcsere-kutatások metodológiája. – A nyelvcsere jelenségét a vonatkozó kutatások túlnyomó többsége olyan nyelvi változásként fogja föl, melyet alapvetően az érintett közösség életében bekövetkezett társadalmi változások indukálnak (vö. BARTHA 1999a: 131). A nyelvcsere empirikus kutatásokon alapuló magyarázatának ebben a megközelítésben tehát azon társadalmi változások, illetve tényezők feltárásából kell kiindulnia, melyek igazolhatóan szükségese-
sek ahhoz, hogy a nyelvcsere folyamata elinduljon, vagy végbemenjen.

A tényleges kutatási gyakorlatban e tényezők kiderítése többnyire korrelatív-globális elemzések formájában történik (vö. GILLES 2003: 198 skk.). A szóban forgó elemzéseket annyiban tekinthetjük korrelatívnak, amennyiben – a korrelatív szociolingvisztikához (LABOV 1972.) és a nyelvi változás szociolingvisztikai vizsgálata során alkalmazott eljárásokhoz hasonlóan – a kutatás itt is abból a háttérfeltevésből indul ki, hogy bizonyos társadalmi, illetve funkcionális paraméterek direkt módon korrelálnak a kétnyelvű közösségek tagjainak nyelvválasztásával. Globálisnak pedig abban az értelemben nevezhetők, hogy az egyes paramétereket, illetve tényezőket globálisan, tehát a vizsgált közösség egészére nézve relevánsnak – vagy éppen irrelevánsnak – tekintik.

A továbbiakban vegyük szemügyre e korrelatív-globális elemzések legfontosabb előnyeit és hátrányait abból a szempontból, hogy azok mennyiben teszik lehetővé, vagy éppen mennyiben nehezítik meg egy univerzális hatókörű nyelvcsere-elmélet létrehozását.

B) A releváns változók sokfélesége és helyzetspecifikussága. – Az egyes közösségek körében végzett nyelvcsere-kutatásokat vizsgálva komoly eltéréseket találunk abban a tekintetben, hogy milyen és mely társadalmi tényezőkben, illetve paraméterekben találják meg a kutatók a vizsgált közösség nyelvcserejének hatóerőit, magyarázatát. Ennek a sajátosságnak kettős oka van. Egyfelől a nyelvcsere jelenségének természetéből fakad, másfelől viszont nem egyszer a kutatás bizonyos módszertani következtelenségeivel magyarázható (utóbbiakhoz l. az alábbi C) pontot).

Miután az egyes közösségek nyelvcserejét a legkülönbözőbb történelmi, társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági, lélektani, nyelvi tényezők akcideniális együttese idézi elő, nyilvánvalónak tűnik, hogy különböző közösségek nyelvcserejének magyarázatát első lépésben különböző tényezők interdependens és helyzetspecifikus együtthatásában kell keresnünk. Látnunk kell tehát, hogy egyfelől a nyelvcsere kialakulásának szempontjából releváns társadalmi változók, illetve a nyelvcsere kiváltó konkrét tényezők az egyes helyzetek egyediségének köszönhetően rendkívül

azonban mégsem szabad a modellalkotás céljának irrealisztikus voltát alátámasztó körülményként értékelnünk; e modellek pontatlansága, tökéletlensége mindössze a kutatás lezáratlanságának jele, illetve természetes velejárója.

sokfélék lehetnek. Másfelől viszont legalább ennyire esetleges és egyedi az is, hogy mely tényező mely közösség nyelvcserejében játszik ténylegesen szerepet. Hogy csak egy példát említsünk: a jiddis nyelvű magyarországi zsidó közösségnek a XX. század közepére már lezárultnak tekinthető nyelvcserejét például kétségkívül összefüggésbe lehet hozni az anyaország hiányával. A magyarországi vagy szlovákiai német közösségek mára szintén végső stádiumban lévő nyelvcserejét ezzel ellentétben erre a tényezőre nyilvánvalóan nem vezethetjük vissza (vö. MAITZ 2005.).

A számos elvégzett empirikus kutatás azonban nemcsak a nyelvcsereben szerepet játszó tényezők rendkívüli sokféleségét mutatta ki egyértelműen, hanem azt a körülményt is, hogy ugyanazon változó ugyanazon értéke különböző közösségek esetében különböző nyelvválasztási döntésekkel korrelálhat. Míg például a pennsylvaniai ámisok vagy éppen a mexikói, paraguayi vagy braziliai, német nyelvváltozatot beszélő mennoniták esetében a domináns közösségtől való markáns vallási és kulturális elkülönülés egyértelműen a nyelvcsereát gátló tényezőként mutatható ki, addig a jiddis beszélő magyarországi zsidóság esetében a nyelvcsere – az akkulturáció részeként – a kezdetben meglévő markáns vallási és kulturális elkülönülés ellenére is végbement.

A nyelvmegtartás-nyelvcsere faktorok három imént említett sajátosságát: a) e faktorok rendkívüli sokféleségét; b) szerepük esetlegességét, valamint c) sokszor ambivalens nyelvválasztási kimenetüket szinte minden, a kutatás eredményeit és perspektíváit reflektáló szerző szóvá teszi (vö. pl. BARTHA 1999a, DAVID 2002., FISHMAN 1972., GAL 1979., KLOSS 1966., MESTHRIE et al. 2000., ROMAINE 1995. stb.). Abban a tekintetben is viszonylagos egyetértés mutatkozik a kutatók közt, hogy az egyes faktorok öncélú, taxonomikus számbavétele – épp e sajátságoknak köszönhetően – aligha fogja közelebb vinni a kutatást egy univerzális hatókörű nyelvcsere-elmélet megalkotásához.

Ez utóbbi felismerés annak ellenére, hogy erős (ön)kritikus éllel bír, végső soron konstruktívnak bizonyult, s a kutatókat a múlt század hetvenes éveitől kezdve egyre inkább olyan tipológiai kísérletek kidolgozására inspirálta, melyek egy általánosan alkalmazható analitikus eszköztár létrehozását tekintik céljuknak. E kezdeményezések közül a legismertebbnek és máig a legnagyobb hatásúnak talán az EINAR HAUGEN és HARALD HAARMANN által képviselt nyelvi ökológia-modellt (*Ecology of Language*; HAUGEN 1872., HAARMANN 1986.), valamint a HOWARD GILES és munkatársai által kidolgozott akkomodáció-elméletet (*Accommodation Theory*; GILES–SMITH 1979., NIEDZIELSKI–GILES 1996.), illetve az immár továbbfejlesztett változatában is ismert etnolingvisztikai vitalitás-modellt (*Ethnolinguistic Vitality* illetve *Subjective Ethnolinguistic Vitality*; GILES–BOURHIS–TAYLOR 1977., BOURHIS–GILES–ROSENTHAL 1981.) tekinthetjük. (Kritikai értékelésükhöz l. pl. APPEL–MUYSKEN 1987., BARTHA 1999a, COULMAS 2005., SERCOMBE 2002.) E kezdeményezések mindegyikének kétségtelen előnye, hogy többé-kevésbé világosan körülhatárolt és általánosan bevethetőnek szánt, illetve gondolt változókézzel operálnak. Ugyanakkor – vitathatatlan erényeik és eredményeik ellenére – kritikai utóéletük számos problémájukra, belső és gyakorlati ellentmondásukra is rámutatott. E problémák közül több változatlanul abból fakad, hogy nem tudják megfelelően kezelni a nyelvcsereát potenciálisan meghatározó faktorok sokféleségét;

túlgeneralizálnak, amennyiben például nem számolnak olyan tényezőkkel, melyek bizonyos közösségek esetében – vagy akár általánosságban is – kimutathatóan és igazoltan relevánsak lehetnek.

Azt kell tehát mondanunk, hogy noha az említett modellalkotási kísérletek több tekintetben jelentős módszertani előrelépést jelentettek és jelentenek, egyúttal azonban több olyan komoly módszertani problémát is felvetnek, melyek megoldása nélkül (C1) megvalósítása nem képzelhető el. Az elmondottak fényében így alapvetően egyet kell tehát értenünk MAYA KHEMLANI DAVIDDdal, aki a közelmúltban a nyelvcsere-kutatások eredményeit vizsgálva a következő megállapításra jutott: „At present there is no one single universally accepted paradigm for the consideration of language maintenance and language shift. This is because the range of variables and their relative values in different social and cultural contexts remain too diverse for one framework to be universally applicable” (DAVID 2002: VII).

DAVID tehát – s vele együtt sok más kutató – kifejezetten a nyelvcsere szempontjából releváns változók sokféleségében, valamint a változók értékeinek kontextusfüggőségében látja a nyelvcsere-elmélet létrehozására tett erőfeszítések kudarcának okát. S valóban, az elmondottakon kívül is erős metodológiai természetű érvek szólnak amellett, hogy az imént ismertetett korrelatív-globális elemzések ebben a formájukban aligha vezethetnek el egy univerzális nyelvcsere-elmülethez. Ehhez megítélésem szerint legalábbis e g z a k t (a b b) k v a n t i f i k á l á s i e l j á r á s o k r a , és mindenekelőtt f o g a l m i a b s z t r a k c i ó k r a épülő modellek kidolgozására volna szükség. Olyan sémákra tehát, melyek egy nyitott és már-már áttekinthetetlenül komplex változó-mátrix helyett zárt és relatív kisszámú, világosan definiált és pontosan mérhető változókészlettel operálnak, a fogalmi absztrakciók révén pedig lehetővé teszik a felszíni diverzitás mögött az általános törvényszerűségek megragadását. Hogy egy ilyen lehetséges modell milyen lehetne, illetve hogyan képzelhető el, arra a 4. pontban részletesen kitérek. Előbb azonban röviden érinteni kívánom azokat a – más kutatókkal együtt felismerni vélt – módszertani következtetlenségeket, melyek kiküszöbölése (C1) megvalósításához nézetem szerint szintén elengedhetetlennek tűnik.

C) A vizsgált faktorok kiválasztása, a fogalmak kezelése. – Amint a fentebbi B) pont elején említettem, a modern nyelvcsere-kutatások kezdetei óta lényeges különbségek voltak és vannak az egyes kutatók között arra vonatkozóan, mifélek és melyek is volnának azok az – intuitíve megállapított vagy empirikusan igazolt – változók, melyek a kétnyelvű közösségek nyelv választását meghatározzák. A nyelvcsere-kutatás elméleti és módszertani keretének kidolgozását célzó mértékadó írások szinte mindegyike – legalábbis részben – eltérő változókat, illetve vizsgálati szempontokat tart elsődlegesnek. Felsorolni is nehéz lenne az összes tényezőt, melyeket akár az elméleti, akár az empirikus kutatások relevánsként említenek.

Ennek a metodológiai szempontból ideálisnak éppen nem mondható helyzetnek a kutatási gyakorlatra nézve két következménye van. Az elsőről az előző pontban már volt szó: miután az egyes kutatók empirikus vizsgálataik során – meggyőződésüknek megfelelően – eltérő elméleti és módszertani elvek mellett kötelezték és kötelezik el magukat, sokszor egymással össze nem mérhető, vagy éppen egy-

másnak egyenesen ellentmondó eredmények születtek és születnek. A nyelvcsere-kutatások elméleti-módszertani kiforratlansága azonban emellett abban is tetten érhető, hogy – amint azt BARTHA CSILLA is teljes joggal konstatálja – sok kutató meglehetősen impresszionisztikus módon, ad hoc jelleggel állapítja meg és veti vizsgálat alá az éppen vizsgált közösség esetében relevánsnak tekintett faktorokat (vö. BARTHA 1999a: 132). E problémákat figyelembe véve, azt gondolom, egy kis-számú s pontosan definiált változókkal operáló nyelvcsere-elmélet előnye és létrehozásának szükségessége kézenfekvő.

De melyek, s miféleképpen is tulajdonképpen ezek a nyelvcsere-faktorok? A leggyakrabban említettek és vizsgáltak kétség kívül máig is az ún. külső, illetve o b - j e k t í v változók: a közismert szociodemográfiai faktorok mellett például a közösség földrajzi elhelyezkedése, koncentrálttsága, elszigeteltsége, földrajzi és számbeli kiterjedése, kulturális és/vagy vallási indíttatású szegregációja, a beszélők iskolázottsága, az adott ország nyelvpolitikája stb. (vö. pl. BARTHA 1999: 131 skk., ROMAINE 1995: 40 skk.). Ezeket a változókat abban az értelemben tekinthetjük objektívnek, amennyiben értékeik a beszélők szubjektív intencióitól, ítéleteitől függetlenül eleve adottnak tekinthetők, s nem a szubjektum szintjén hatnak, hanem – vélt vagy valós – hatásuk a vizsgált közösség egészére, de legalábbis annak bizonyos csoportjaira kiterjed.

A nyelvészociológiai indíttatású, korrelatív-globális nyelvcsere-vizsgálatok középpontjában tehát máig is ezek a szociológiai, kulturális, politikai természetű változók állnak. Annak ellenére is így van ez, hogy bizonyos s z u b j e k t í v tényezők jelentőségére már viszonylag korán felhívták a figyelmet egyes kutatók. Ha az ötvenes és hatvanas években ugyan még nem is, a hetvenes években azonban – legalábbis a teoretikusok körében – már egyre inkább terjedt a felismerés, hogy bizonyos m e n t á l i s, illetve k o g n i t í v t é n y e z ő k döntő szerepet játszanak a beszélők nyelv választási döntéseiben. 1972-ben megjelent alapvető munkájában például FISHMAN a társadalmi és kulturális folyamatok mellett éppen ezért már a pszichológiai tényezők vizsgálatának fontosságára is figyelmeztet (FISHMAN 1972: 121).

Azt persze semmiképpen sem állíthatjuk, hogy FISHMAN – és mások – ez irányú figyelmeztetése a kutatási gyakorlatban visszhang nélkül maradt volna. Végző soron a szubjektív, mentális tényezők jelentőségének felismerése váltotta ki elsősorban GILES és munkatársai (objektív) etnolingvisztikai vitalitás-modelljének meglehetősen heves kritikáját is, s eredményezte aztán a modell revízióját, a szubjektív tényezőkkel is számoló szubjektív etnolingvisztikai vitalitás koncepciójának kidolgozását (vö. COULMAS 2005: 159 skk.). De ma már ettől függetlenül is általánosságban elmondható, hogy bizonyos pszichológiai, elsősorban is szociálpszichológiai fogalmak, mint például *nyelvi attitűd, identitás, presztízs, stigma, ideológia* a nyelvcsere-kutatások analitikus eszköztárának szerves részét képezik. Alapvető nézőpontváltás azonban nem következett be a kutatásokban, pusztán arról van szó, hogy az ún. objektív tényezők – máig központi helyet elfoglaló – elemzése mellett a kutatás additív jelleggel e (szociál)pszichológiai tényezők szerepét is egyre következetesebben figyelembe veszi és elemzi.

Abból fakadóan azonban, hogy a nyelvcsere-kutatás az említett vizsgálati szempontokat és kategóriákat – sokszor nem kellően reflektáltan – egy másik disz-

ciplinából, többnyire a pszichológiából adaptálta, több szinten tetten érhető módszertani nehézségek és következetlenségek adódnak. Egyfelől megfigyelhető, hogy csakúgy, mint az objektív változók esetében, e szubjektív tényezők számbavétele és vizsgálata is meglehetősen esetleges az egyes empirikus vizsgálatokban. Hogy csak egy példát említsünk: míg például egyes nyelvcsere-kutatók (pl. BARTHA 1999b, DIRVEN–PÜTZ 1996: 690, MAITZ 2007.) – s nem utolsó sorban a nyelvészeti antropológia egésze (vö. pl. IRVINE–GAL 2000., SCHIEFFELIN–WOOLARD–KROSKRITY 1998.) a nyelvi ideológiák, tehát a szociokulturálisan meghatározott nyelvi értékrendszerek kitüntetett szerepét hangsúlyozzák a kétnyelvű közösségek nyelvválasztási döntéseiben, addig a legtöbb empirikus vizsgálatban e szempont figyelembevételének máig nyoma sincs.

De ennél is ellentmondásosabb a helyzet, ha jól látom, a nyelvi attitűdök kutatása terén. Noha ma már alig van nyelvcsere-vizsgálat, mely a beszélők nyelvi attitűdjait – azaz egy adott nyelvvél vagy nyelvváltozattal szembeni értékelő jellegű véleményeit – ne venné figyelembe, az egyes kutatók mind az attitűdök funkcióit, mind vizsgálatuk jelentőségét és célját eltérően értékelik. Megfigyeléseim alapján a nyelvcsere-kutatásokon belül végzett attitűdvizsgálatoknak három vonulata látszik többé-kevésbé világosan elkülöníthetőnek:

1. Egyfelől számos esetben találkozni azzal, hogy a kutató egyes közösségek nyelvi attitűdjait öncélúan vizsgálja, nem más és nem több indíttatásból tehát, mint-hogy a beszélők nyelvi attitűdjait *per se* feltérképezze.

2. Megint mások – s talán a legtöbben – az attitűdök viselkedésirányító funkcióját (vö. SROEBE–HEWSTONE–STEPHENSON 1996: 238 skk.) tekintik a nyelvcsere-kutatások szempontjából relevánsnak. Ennek megfelelően a vizsgált közösségnek saját nyelvére, illetve nyelvváltozatára irányuló negatív, illetve a domináns közösség nyelvére/nyelvváltozatára irányuló pozitív attitűdjait a nyelvcsere elindítójának, de legalábbis egyik kiváltó okának tekintik.

3. Harmadrészt pedig vannak olyan – talán óvatosnak, körültekintőnek nevezhető – kutatók, akik a nyelvi attitűdök változásában a nyelvcsereének pusztán egy sajátos kísérőjelenségét látják, de a nyelvcserét magát nem tartják a beszélőknek a két érintkező nyelvvél kapcsolatos attitűdjeiből levezethetőnek (vö. pl. BORBÉLY 2001: 227, BRUDNER–WHITE 1979: 65).

Mint ismeretes, az *attitűd* genuin pszichológiai fogalom, melyet a szociolingvisztika, illetve a nyelvcsere-kutatás közvetlenül a szociálpszichológiától kölcsönzött. A fogalom kezelése azonban, mint látjuk, a nyelvcsere-kutatásokban (is) sokszor meglehetősen bizonytalan, s nem egyszer mind a metodológiai szempontból adekvát fogalomkezelés szabályainak, mind pedig a szociálpszichológiai kutatások által képviselt és empirikusan is igazolt álláspontnak ellentmond. Ennek elsődleges oka, úgy gondolom, az lehet, hogy a szociolingvisztikai kutatások a fogalmat sokszor elméleti kontextusából kiragadva, a kellő metodológiai reflexiót nélkülözve alkalmazták. A szociálpszichológiai szakirodalom azonban, melynek az attitűdök rendkívül összetett kérdése máig kitüntetett területét képezi, e tekintetben meglehetősen világos eligazítást nyújt. E szakirodalom tükrében a nyelvi attitűdök vizsgálatának imént megnevezett három vonulatára vonatkozóan a következők mondhatók:

1. Az öncélú attitűdvizsgálatok kétségtelenül figyelmen kívül hagyják azt a döntő körülményt, hogy az attitűd fogalma végső soron semmi képp sem tárgya, hanem pusztán eszköze az emberi viselkedés kutatásának (legyen szó akár nyelvi viselkedésről, akár az emberi viselkedés más formáiról). Az attitűd, s ugyanígy a nyelvi attitűd tehát pusztán – sokféleképpen értelmezett – heurisztikus fogalmak. Értelmük az, hogy segítsék az emberi viselkedés, ezen belül pedig a nyelvi viselkedés megértését. Az attitűdök kutatási tárgyként való vizsgálata csupán akkor lesz legitim, ha azt az elméleti-metodológiai reflexió igénye és szüksége motiválja, tehát ha az attitűd-fogalom pontosítására, adekvátságának, illetve termékenységének ellenőrzésére irányul. A szóban forgó, kétnyelvű közösségekben végzett attitűdvizsgálatok esetében azonban erről többnyire szó sincs.

2. Az attitűdök – a fogalom bármelyik értelmezéséről legyen is szó – számos funkciója közül az egyik az, hogy befolyásolják, irányítják az emberi viselkedést. A nyelvi attitűdök kutatása ennek megfelelően azáltal nyer értelmet, hogy az attitűdöket kauzális összefüggésbe hozzuk magával a nyelvi viselkedéssel: a nyelvcserevel, vagy épp a nyelvmegettartással. Amennyiben tehát a nyelvi attitűdöket a nyelvi viselkedés indikátorainak tekintjük, a nyelvi viselkedés (pl. nyelvválasztás) magyarázata céljából való vizsgálatuk kétségtelenül már nem pusztán legitim, hanem egyenesen szükségszerű. Ugyanakkor azt is látnunk kell viszont, és itt kezdődik a probléma, hogy az emberi viselkedés nem vezethető le, nem jósolható meg, s ugyanígy nem is igazolható pusztán az attitűdök alapján. A z a z a z a t t i t ű d ö k ö n m a g u k b a n, a h o g y e z t a s z o c i á l p s z i c h o l ó g i a i k u t a t á s m á r é v t i z e d e k k e l e z e l ő t t i g a z o l t a, a v i s e l k e d é s m e g l e h e t ő s e n b i z o n y t a l a n p r e d i k t o r a i (vö. GILES et al. 1987: 591). Számos alkalommal megfigyelhető ugyanis, különösen is erős helyzeti kényszer esetén (vö. ZIMBARDO–GERRIG 1999: 247), hogy a tényleges viselkedés és a mért attitűdök közt ellentmondás feszül. A szóban forgó jelenséget, tehát a nyelvi attitűdök és a nyelvi viselkedés közti inkonzisztens viszonyt, egyébként már több kétnyelvűség-kutató is megfigyelte és leírta (pl. MACNAMARA 1973.).

3. A harmadik említett szemléletmód, mely szerint a nyelvválasztás nem vezethető le a beszélők nyelvi attitűdjeiből, az attitűdváltozás pusztán a nyelvcsere kísérő jelenség, alighanem épp az imént említett jelenség felismeréséből fakad. Amennyiben azonban az attitűdfogalom heurisztikus értékével szembeni – valójában jogos – szkepszis odáig vezet, hogy ténylegesen lemondunk az attitűdök viselkedésirányító funkciójának feltételezéséről, tehát tagadjuk a nyelvi attitűdök és a nyelvválasztás közti ok-okozati viszonyt, úgy látnunk kell, hogy a nyelvi attitűdök vizsgálata a nyelvcsere-kutatásokban értelmét veszti. Az attitűd fogalmát ugyanis, mint fent szó volt róla, a szociolingvisztika nem másért emelte be analitikus eszköztárába, minthogy segítse – például – a nyelvválasztás kauzális összefüggéseinek megértését.

Ezen a ponton foglaljuk össze röviden az eddig elmondottakat és azok legfontosabb tanulságait. Az eddigiekben (C1) fényében megvizsgáltuk a nyelvcsere-kutatásokban alkalmazott korrelatív-globális elemzések lehetőségeit és korlátait. Számos kutató véleményével összhangban azt állapítottuk meg, hogy a) a nyelvcserefaktorok rendkívüli sokfélesége, b) szerepük esetlegessége és c) sokszor megfigyelhető ambivalens nyelvválasztási kimenetük nagyban megnehezíti egy univerzális

hatókörű, a predikciót is lehetővé tevő nyelvcsere-elmélet létrehozását. A külső, objektív tényezők mellett a szubjektív, pszichológiai természetű nyelvcsere-tényezők jelentőségének felismerése ugyan e szempontból kezdetben ígéretesnek bizonyult, azonban végül csak részben váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ennek (egyik) oka, amint azt az attitűdök példáján láttuk, alighanem az, hogy a pszichológiából kölcsönzött fogalmakat a kutatás következtlenül, nem kellően reflektáltan kezeli, sokszor ellentmondásban a pszichológiai kutatások eredményeivel és gyakorlatával.

A továbbiakban amellett kívánok érvelni, hogy mégis a pszichológiai, pontosabban a szociálpszichológiai megközelítés lehet az, mely közelebb viheti a nyelvcsere-kutatást (C1) megvalósításához. Ennek azonban két elengedhetetlenül szükséges feltételét látom. Egyrészt a kutatás nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy a szociálpszichológiából adaptált fogalmakkal következtelen, metodológiai szempontból inadekvát módon bánjon, önkényesen kiragadva azokat elméleti kontextusukból. Másrészt – ezzel szoros összefüggésben – azt gondolom, hogy – a továbbiakban kifejtendő – komoly érvek szólnak amellett, hogy nem elégséges a szociálpszichológiai szempontoknak az objektív, külső nyelvcsere-faktorok melletti additív jellegű figyelembe vétele, hanem általános nézőpontváltásra van szükség. (C1) vonatkozásában a nyelv választás szociológiájának megértésénél talán több eredményt ígérhet a nyelv választás szociálpszichológiájának szisztematikus feltárása.

4. A nyelvcsere szociálpszichológiája. – Mindenekelőtt látnunk kell, hogy a nyelvcsere-kutatások (C1)-ben megfogalmazott célja feltűnően analóg a szociálpszichológia tudományának céljával. Egyfelől ugyanis a nyelvcsere és a nyelvmegtartás jelenségére irányuló kutatások a nyelvcseret és a nyelvmegtartást mint a társas nyelvi viselkedésnek jellegzetesen kétnyelvű közösségek körében megfigyelhető formáit kívánják leírni és modellálni. Másfelől a szociálpszichológia mint diszciplína tárgya *per definitionem* nem más, mint az emberi társas viselkedés, célja pedig ennek leírása, magyarázata és predikciója (ZIMBARDO–GERRIG 1999: 2, 798). S ha ez így van, akkor látnunk kell, hogy a nyelvcsere és a nyelvmegtartás jelensége valójában a szociolingvisztika és a szociálpszichológia (egyik) elkerülhetetlen találkozási pontját testesíti meg. De ennél sarkítottabban is fogalmazhatunk. A fenti két meghatározást komolyan véve levonhatjuk tudniillik azt a következtetést, hogy a nyelvcsere-kutatások valójában a szociálpszichológiának egy, kifejezetten a nyelv választással mint társas nyelvi viselkedéssel foglalkozó részterületét képezik. Ez az állítás talán túlzónak tűnik, ám azt valójában a nyelvcsere-kutatások gyakorlata is alátámasztani látszik. Hiszen mi más állhat szociálpszichológiai fogalmak adaptációja és szociolingvisztikai alkalmazása mögött, mi más legitimálná azt, mint a két kutatási terület tárgyának és céljának analógiája?

Azt gondolom, hogy a nyelvcsere-kutatás számára gyümölcsöző lehet, ha erre az analógiára a jelenleginél tudatosabban épít és az ebből az analógiából adódó elméleti-metodológiai lehetőségeket jobban kiaknázza. Ez alatt, mint korábban említettem, elsősorban két kívánalmat értek: a) alapvető szemléletváltást és b) elméleti-módszertani reflektáltságot. Kifejtve:

a) Nem lehet kielégítő a szociálpszichológiai tényezők additív jelleggel történő figyelembe vétele, hanem általános nézőpontváltásra van szükség. Egyfelől a nyelvcsere korrelatív-globális, alapvetően szociológiai indíttatású elemzése, másfelől a szociálpszichológiai megközelítés közt ugyanis komoly, sőt feloldhatatlan ellentét feszül. Előbbi elemzések középpontjában beszélők ö z ö s s é g e k állnak. A szociológiai elemzéseket végző nyelvcsere-kutatók tehát közösségeket vizsgálnak, illetve bizonyos külső, objektív (társadalmi, politikai stb.) faktoroknak a közösség egészének, de legalábbis a közösség bizonyos csoportjainak nyelvválasztására gyakorolt – kvázi globális – hatását. Ezzel szemben viszont a szociálpszichológiai kutatások középpontjában alapvetően az i n d i v i d u m áll, illetve a – tágan értelmezett – társadalmi kontextusnak az egyén viselkedésére gyakorolt hatása (vö. FASOLD 1984: 187). További kibékíthetetlen ellentétet jelent a két megközelítésmód közt, hogy a szociológiai indíttatású, korrelatív-globális vizsgálatok végső soron, ha kimondatlanul is, de b e h a v i o r i s t a szemléletűek. Háttérfeltevésük az, hogy az egyes közösségek nyelvválasztását (mint *respons*) bizonyos objektíve megfigyelhető külső hatások (mint *stimuli*) közvetlenül befolyásolják, illetve idézik elő. Ezzel szemben viszont az attitúd fogalmára is támaszkodó szociálpszichológiai elemzés ezzel éppen ellenkező: m e n t a l i s t a alapállásból történik. Az attitúd fogalmának bevezetése mögött ugyanis éppen az a kiinduló hipotézis húzódik meg, hogy az emberi viselkedést közvetlenül nem megfigyelhető, belső, mentális folyamatok irányítják (vö. VANDERMEEREN 1996: 692). Az elmondottak alapján így látnunk kell, hogy a szociológiai indíttatású korrelatív-globális nyelvcsere-vizsgálatok szociálpszichológiai tényezőkkel való pusztán additív jellegű kiegészítése nem egyszerűen nem elégséges, hanem alapvető axiomatikus és metodológiai ellentmondások miatt nem is lehetséges.

b) A 3. C) alatt részletesen szó esett arról, hogy a nyelvcsere-elemzések során az egyes kutatók az attitúdoknak eltérő jelentőséget tulajdonítanak, és különböző indíttatásból vizsgálják azokat (vö. 1–3.). A mentalista irányultságú szociálpszichológia által képviselt és empirikusan is igazolt álláspont ugyanakkor e tekintetben egységes, s bizonyos megszorításokkal a 2. megállapítás adekvátságát támasztja alá az 1. és 3. pont alatt megfogalmazottakkal ellenében: az attitúd fogalma olyan mentális tényezőket takar, melyek kauzális összefüggésbe hozhatók az emberi társas viselkedéssel. A nyelvi attitúdokról tehát elmondható, hogy ténylegesen irányítják a nyelvi viselkedést, például a nyelvválasztást. Ez akkor is igaz, ha a szociálpszichológiai kutatások révén ma már tudjuk: a viselkedés adott esetben az attitúddal ellentétes is lehet. Ebből a látszólagos ellentmondásból tehát nem következik az attitúd-fogalom terméketlensége, az emberi viselkedés előrejelzése céljából való alkalmazhatatlansága; pusztán arról van szó, hogy az attitúdok több más tényezővel együtt fejtik ki viselkedésirányító hatásukat, s e tényezőket éppen ezért interdependens együttthatásukban kell figyelembe vennünk és vizsgálnunk. Épp ez utóbbi felismerés volt az, mely a szociálpszichológiai viselkedéskutatások terén az elmúlt évtizedekben intenzív elméleti és metodológiai kutatásokhoz és vitákhoz vezetett, s végeredményben valóban termékenynek is bizonyult. Egyik legfontosabb hozzáadéka különböző z á r t v i s e l k e d é s m o d e l l e k kísérleti úton történő kidolgozása volt; olyan viselkedésmoделleké, melyek ugyan továbbra is építenek az at-

titúd fogalmára, ám annak szerepét és jelentőségét jelentősen relativizálják. A modern szociálpszichológiai viselkedésméleteknek tehát az attitűd csak egy fogalmi eleme, mely azonban elméleti kontextusából kiragadva szükségszerűen elveszti heurisztikus értékét: magyarázó és prediktív erejét.

Véleményem szerint – s az elmondottakból következően – az a) és b) alatt megfogalmazott és megindokolt mindkét kívánalomnak eleget tevő, koherens szociálpszichológiai nyelvcsere-modellek lehetnek tehát azok, melyek a kutatást (C1) megvalósításához közelebb vihetik. Miután azonban *a priori* semmiféle érv nem szól amellett, hogy a szociálpszichológia által mára kidolgozott viselkedésméletek kevésbé lennének érvényesek a nyelvi viselkedésre, mint az emberi viselkedés más formáira, kézenfekvőnek tűnik, hogy a nyelvcsere-kutatás első lépésben – legalábbis kísérleti jelleggel – ezeket az általános szociálpszichológiai viselkedésméleteket alkalmazza, illetve azok szociolingvisztikai termékenységét empirikusan tesztelje.

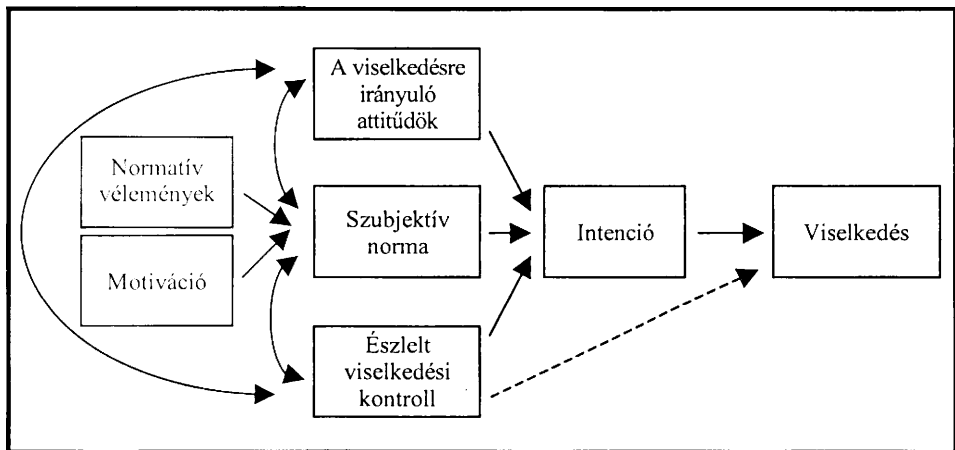
A fent említett, az attitűd fogalmára építő zárt szociálpszichológiai viselkedésmodellek közül napjainkban az ICEK AJZEN és THOMAS MADDEN nevéhez fűződő tervezett viselkedés elméletét (Theory of Planned Behavior) tekinthetjük az egyik legnagyobb hatásúnak és legelterjedtebbnek (vö. STROEBE–HEWSTONE–STEPHENSON 1996: 247, ZIMBARDO–GERRIG 1999: 247), mely az indokolt cselekvés elméletének (Theory of Reasoned Action) modifikációja, illetve kiterjesztése révén született meg. (Vö. AJZEN–MADDEN 1986., AJZEN 1991., illetve FISHBEIN–AJZEN 1975. Az elmélet tartalmi ismertetése, empirikus bázisának, kísérleti hátterének, valamint elő- és utótörténetének részletes kritikai bemutatása FREY–STAHLBERG–GOLLWITZER 1993-ban olvasható.) Hatásánál és népszerűségénél fogva a továbbiakban ezt az elméletet, mint a nyelvcsere magyarázatának egy lehetőséges modelljét, a jelenség egy lehetőséges értelmezési keretét kívánom röviden ismertetni, majd kitérek annak – a korrelatív-globális elemzésekkel szembeni – előnyeire.

A tervezett viselkedés elmélete az emberi társas viselkedést alapvetően négy tényezőtől vezeti le (vö. 1. ábra). A viselkedés közvetlen meghatározójának az egyén intencióját tekinti, azaz a cselekvő egyénnek a szóban forgó viselkedés teljesítésére – vagy éppen nem teljesítésére – vonatkozó szándékát. Ezt az intenciót három további tényező határozza meg. Először is az egyénnek az adott viselkedéssel szembeni attitűdjei, azaz a viselkedés teljesítésének az individuum részéről történő pozitív vagy negatív megítélése. A második tényező az ún. szubjektív norma, mely úgy értelmezendő, mint az egyén által észlelt, a szóban forgó viselkedés teljesítésére – vagy éppen nem teljesítésére – vonatkozó készletelés, illetve nyomás.⁴ Ezt a komponenst a maga részéről két további tényező befolyásolja. Egy-

⁴ E tényező szerepe azért rendkívül jelentős, mert – ahogy BRUDNER és WHITE egy írországi vizsgálat kapcsán már 1979-ben rámutatott – adott esetben e nyomás (pl. közösségi normák, elvárások, illetve kényszerek révén) olyan erős lehet, hogy az adott viselkedést az egyén akár határozottan negatív attitűdjei ellenére is teljesíti. Ezek azok a korábban már említett esetek tehát, melyekben a tényleges viselkedés az attitűdök értékével akár ellentétes is lehet (l. 3. C) alatt). A nyelvcsere vonatkozásában példaként említhetnénk itt a magyarországi németiség esetét a második világháborút követő években, évtizedekben. A kitelepítések és egyéb megfélemlítések révén a magyarországi német közös-

részt az egyén számára releváns személyek (úgy mint barátok, partner, hivatali előjáró stb.) elvárásai mint normatív vélemények, másrészt pedig az egyénnek arra vonatkozó saját motívációja, hogy ezeket az elvárásokat valóban teljesítse. Az elmélet első változata: az indokolt cselekvés elmélete a fent említett változók közül vezette le az emberi társas viselkedést. A tervezett viselkedés elmélete azonban e két komponens mellett már egy további tényezőt is tartalmaz: az észlelt viselkedési kontrollt, melyről empirikus kísérletek valóban bebizonyították, hogy figyelembevétele által pontosabb viselkedési előrejelzések válnak lehetővé. E komponens úgy konceptualizálható, mint az egyén által tervezett viselkedés teljesítésének várható, illetve észlelt könnyűsége vagy éppen nehézsége. A viselkedésnek ez a kontrollja alapulhat az egyén saját tapasztalatain és megfigyelésein, de legalább annyira más személyek tapasztalatain és megfigyelésein is. Hatását a viselkedésre egyfelől közvetlenül, másfelől – csakúgy, mint az attitűdök és a szubjektív norma – az intencion keresztül, tehát közvetetten fejt ki. Az elmélet által tartalmazott komponensek közt bizonyos interdependens viszonyok állnak fenn, melyeket az 1. ábra mutat be (STROEBE–HEWSTONE–STEPHENSON 1996: 248 és FREY–STAHLBERG–GOLLWITZER 1993: 379 nyomán):

1. ábra
A tervezett viselkedés elmélete

Amennyiben tehát a nyelvcserét (illetve az egyes beszélők szintjén vizsgálva: a nyelvvesztést⁵) egyéni döntéseken alapuló társas viselkedési formának tekintjük,

ségre a háború után olyan erős nyomás nehezedett, hogy az a beszélők német anyanyelv-változatukkal, illetve a nyelvmegtartással szembeni (feltételezhetően) pozitív attitűdjei ellenére is a nyelvcsere folyamatainak rendkívüli felgyorsulásához vezetett.

⁵ Mivel a nyelvcsere fogalmának értelmezési tartománya a közösség, a tervezett viselkedés elméletének tárgya azonban nem a kollektív, hanem az egyéni viselkedés, így a továbbiakban nyelvcsere helyett valójában nyelvvesztésről kellene beszélnem, mint a jelenség egyéni megnyilvánulásáról.

úgy a jelenségre a tervezett viselkedés elméletének keretében – erősen leegyszerűsítve – a következő magyarázatot kapjuk.

I n t e n c i ó : egy beszélő akkor, és csak akkor esik át a nyelvcsere, tehát akkor cseréli föl saját nyelvét, illetve nyelvváltozatát a többségi közösség domináns nyelvével, amennyiben ez a szándékában áll. E szándékának meglétét, illetve kialakulását a következő tényezőkre vezethetjük vissza:

a) **A t t i t ű d ű k .** A beszélő úgy vélte, hogy a nyelvcsere, tehát saját nyelvének, illetve nyelvváltozatának a domináns nyelv javára való feladása pozitív következményekkel fog járni. A nyelvcserevel mint viselkedéssel, illetve a domináns nyelvvel szembeni attitűdje tehát pozitív, de mindenesetre markánsabban pozitív volt, mint a nyelvmegtartással, illetve saját nyelvével szembeni attitűdje.

b) **S z u b j e k t í v n o r m a .** Egyrészt a beszélő számára releváns személyek elvárták, illetve kívánatosnak tartották a nyelvcserét, másrészt pedig a beszélő maga is motivált volt arra, hogy a vele szemben támasztott elvárásoknak, illetve kívánalmaknak megfeleljen, tehát hogy a nyelvcserét mint viselkedést végrehajtsa.

c) **É s z l e l t v i s e l k e d é s i k o n t r o l l .** A beszélő úgy vélte, hogy minden olyan nehézséget és problémát (mint pl. a másik nyelv elsajátítása, a nyelvcsereből fakadó esetleges identitásproblémák stb.) eredményesen meg tud oldani, melyek a nyelvcsere ellen szólhatnának, illetve a nyelvcserevel járhatnak. Más szóval úgy látta, hogy a tervezett viselkedés (azaz a nyelvcsere) relatíve könnyen és problémamentesen teljesíthető.

Az elmélet további, részletekbe menő ismertetése nem lehet e tanulmány célja. Ezért a fogalmi apparátus további elemeinek pontos tisztázásától, s ugyanígy az elmülethez kapcsolódó pontosan kidolgozott explorációs és mérési eljárások ismertetésétől a továbbiakban eltekintek. Céлом e helyen mindössze annyi volt és lehetett, hogy a tervezett viselkedés elméletén keresztül felvillantsam a nyelvcsere jelenségének magyarázatára irányuló, szociológiai indíttatású korrelatív-globális vizsgálatok egy lehetséges – és véleményem szerint (CI) szempontjából ígéretes – alternatíváját.

A szociológiai megközelítéssel szemben egy koherens, szociálpszichológiai indíttatású nyelvcsere-elmélet előnyét, közelebbről pedig a tervezett viselkedés elméletének a nyelvcsere-kutatások számára is ígéretes voltát elsősorban a következőkben látom:

1. A szociológiai elemzésekben alkalmazott faktorokkal szemben a modell a hozzá kapcsolódó fogalmi absztrakciók révén sokkal inkább lehetővé teszi az egyes nyelvcsere-helyzetek felszíni sokfélesége mögött az általános törvényszerűségek megragadását.

2. Nem utolsó sorban épp ezen fogalmi absztrakcióknak köszönhetően is a modell zárt és relatív kis számú változókészlettel operál. Ezáltal jobban megfelel a metodológiai ökonómia, illetve minimalizmus elvének: mind a leírás, mind a magyarázat lényegesen egyszerűbb és áttekinthetőbb a korrelatív-globális elemzésekhez képest.

Hogy mégsem így teszek, az csak az egyszerűség kedvéért, illetve a szöveg terminológiai terheltségének csökkentése érdekében történik.

3. A magyarázat középpontjában nem a beszélőktől kvázi elszakított, illetve függetlenített objektív tényezők állnak, hanem maga a beszélő mint cselekvő individuum. E megközelítésben tehát nem bizonyos külső, objektív tényezők megléte vagy hiánya a kérdés, hanem az, hogy a beszélő e tényezőket interdependens együtt hatásukban miként érzékeli és ítéli meg, valamint a tervezett nyelvválasztási döntés szempontjából hogyan értékeli.

4. Végezetül pedig lényegesen adekvátabbá, túláltalánosításoktól mentessé válhat mind a leírás, mind a magyarázat azáltal, hogy az elemzés nem a közösség, hanem az individuum szintjén történik. Megengedhetetlen túláltalánosításokhoz vezet ugyanis a szociológiai indítatású, a közösség szintjén vizsgálódó korrelatív-globális elemzéseknek az az implicit feltételezése, hogy bizonyos objektív tényezők (mint pl. exogámia, nyelvpolitika, izoláltság stb.) egy közösség (vagy azon belüli csoport) egészének nyelvválasztására ugyanúgy, ugyanolyan mértékben és irányban hatnak. A nyelvcsere jelensége nyilvánvalóan lényegesen pontosabban ragadható meg, illetve magyarázható az individuum szintjén, a nyelvválasztás szubjektív, egyéni jellegű körülményeivel, motivációival is számolva, mint bizonyos tényezők tekintetében homogénnek posztulált beszélőközösségek szintjén (vö. APPEL–MUYSKEN 1987: 42). Míg a szociológiai megközelítés emiatt – szükségszerűen túláltalánosításokat tartalmazó – tendenciák felállítását teszi csak lehetővé, addig az egyén-központú szociálpszichológiai megközelítés szabályszerűségek feltárására teremt lehetőséget.

Magam a közelmúltban kísérletet tettem a bemutatott viselkedéselmélet szociolingvisztikai alkalmazására (vö. MAITZ 2005.). A magyarországi német nyelvű polgárság XIX. századi nyelvcserejét próbáltam leírni és magyarázni a tervezett viselkedés elmélete által sugallt változók korpuszalapú rekonstrukcióján keresztül. A rekonstrukció eredménye egyértelműen az elmélet szociolingvisztikai alkalmazhatóságát támasztotta alá. Az a körülmény azonban, hogy az általam vizsgált nyelvcsere-helyzet és beszélőközösség ma már a történelmi múlt része, a történelmi társadalomtudományok, s köztük a történelmi szociolingvisztika jól ismert módszertani nehézségeit vonta maga után: a beszélők elérhetetlensége miatt lehetetlen volt a szisztematikus adatgyűjtés, vagy például az attitűdök mérése. A rendelkezésre álló források viszonylagos bősége és differenciáltsága ellenére így az általam levont következtetések további empirikus megerősítésre szorulnak. Ennek érdekében nyilvánvaló szükség volna a jövőben olyan vizsgálatokra, melyek élő, s teljes körűen, szisztematikusán explorálható közösségek körében elemzik a nyelvválasztás, illetve a nyelvcsere szociálpszichológiáját, empirikus úton ellenőrizve az általam képviselt és az eddigiekben igazolni próbált nézetek helyességét – vagy éppen tarthatatlanságát.

5. **Z á r ó m e g j e g y z é s e k .** – Jelen tanulmány célja a nyelvcsere-kutatások konstruktív célú kritikai elemzése volt. Reményeim szerint a fenti gondolatmenet révén sikerült rávilágítanom arra, miért és mennyiben segítheti elő a nyelvcsere szociálpszichológiájának szisztematikus, tudománymetodológiai szempontból is reflektált feltárása egy univerzális hatókörű, prediktív erejű nyelvcsere-elmélet létrehozását. A nyelvcsere és a nyelvmegtartás társas viselkedésként való értelmezése tehát nézetem szerint rendkívül gyümölcsöző lehet a szociolingvisztika

számára, amennyiben az nemcsak üres szólam marad, hanem ebből az egyébként nem túl erős előfeltevésekből levonjuk a megfelelő következtetéseket, és valóban eljutunk általa a szociálpszichológiához: az emberi társas viselkedés tudományához. A szociálpszichológia ugyanis nemcsak egyes fogalmakat kínál a szociolingvisztika számára a nyelvi viselkedés leírásához és modellálásához, hanem – s úgy tűnik, ezt a szociolingvisztika eddig nem vette tudomásul – zárt viselkedésmodelleket is (vö. GILES–FORTMAN 2004., ROBINSON–GILES 2001.). Ezek alkalmazása, empirikus tesztelése, esetleges modifikációja, vagy épp falzifikálása révén a szociolingvisztika nemcsak a nyelvcsere (vagy a nyelvmegtartás) törvényszerűségeinek megértéséhez juthat közelebb, hanem maga is részt vállalhat az emberi viselkedés kutatásában, amennyiben a nyelvi viselkedés vizsgálatán keresztül a szociálpszichológiai viselkedésméletek validitását ellenőrzi. A két tudományág kutatásai tehát ebben a vonatkozásban kétségkívül kölcsönösen gyümölcsözőek lehetnek egymás számára. Ennek az eredményes tudományközi kapcsolatnak azonban, azt gondolom, elengedhetetlen feltétele a két diszciplína elméleti, metodológiai és empirikus eredményeinek kölcsönös s a jelenleginél élénkebb és reflektáltabb recepciója.

A hivatkozott irodalom

- AJZEN, ICEK 1991. The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Process* 50. 179–211.
- AJZEN, ICEK – MADDEN, THOMAS J. 1986. Prediction of goal directed behavior: attitudes, intentions, and perceived behavioral control. *Journal of Experimental Social Psychology* 22: 453–74.
- AMMON, ULRICH 1991. *Die internationale Stellung der deutschen Sprache*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- APPEL, RENÉ – MUYSKEN, PIETER 1987. *Language Contact and Bilingualism*. Edward Arnold, London.
- BARTHA CSILLA 1999a. A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- BARTHA CSILLA 1999b. A purista nyelvvelológiák szerepe a nyelvcsere folyamatában. In: KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk., *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp. 44–54.
- BEREND, NINA – MATTHEIER, KLAUS J. Hrsg. 1994. *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- BEREND, NINA – KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH Hrsg. 2006. *Sprachinselwelten – The World of Language Islands*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- BORBÉLY ANNA 2001. *Nyelvcsere*. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Bp.
- BORBÉLY ANNA 2003. A nyelvcsere kutatásának módszerei. In: TÓTH SZERGEJ szerk., *Nyelvek és kultúrák találkozása*. SzTE JGyTFK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 104–8.
- BOURHIS, RICHARD Y. – GILES, HOWARD – ROSENTHAL, DOREEN 1981. Notes on the construction of a „Subjective Ethnolinguistic Vitality Questionnaire” for ethnolinguistic groups. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 2: 145–57.

- BRUDNER, LILYAN A. – WHITE, DOUGLAS R. 1979. Language attitudes: behavior and intervening variables. In: MACKAY, WILLIAM FRANCIS – ORNSTEIN, JACOB eds., *Sociolinguistic Studies in Language Contact: Methods and Cases*. Mouton, The Hague. 51–68.
- COULMAS, FLORIAN 2005. *Sociolinguistics: The Study of Speakers' Choices*. Cambridge University Press, Cambridge.
- DAVID, KHEMLANI MAYA ed. 2002. *Methodological and Analytical Issues in Language Maintenance and Language Shift Studies*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- DAVID, KHEMLANI MAYA 2002. Preface. In: DAVID, KHEMLANI MAYA ed. 2002: VII–X.
- DIRVEN, RENÉ – PÜTZ, MARTIN 1996. Sprachkonflikt. In: GOEBL, HANS – NELDE, PETER H. – STARY, ZDENEK – WÖLCK, WOLFGANG eds. 1996: 684–91.
- DORIAN, NANCY C. 1981. *Language Death: The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- FASOLD, RALPH W. 1984. *The Sociolinguistics of Society*. Blackwell, Oxford–Cambridge.
- FISHBEIN, MARTIN – AJZEN, ICEK 1975. *Belief, Attitude, Intention and Behavior: an introduction to theory and research*. Addison-Wesley, Reading, MA.
- FISHMAN, JOSHUA A. 1964. Language maintenance and language shift as a field of inquiry. *Linguistics* 9: 32–70.
- FISHMAN, JOSHUA A. 1966. *Language Loyalty in the United States: The Maintenance and Perpetuation of Non-English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups*. Mouton, The Hague.
- FISHMAN, JOSHUA A. 1972. *The Sociology of Language: An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society*. Newbury, Rowley, MA.
- FISHMAN, JOSHUA A. 1991. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Multilingual Matters, Clevedon.
- FREY, DIETER – STAHLBERG, DAGMAR – GOLLWITZER, PETER M. 1993. Einstellung und Verhalten: Die Theorie des überlegten Handelns und die Theorie des geplanten Verhaltens. In: FREY, DIETER – IRLE, MARTIN Hrsg., *Theorien der Sozialpsychologie*. Bd. 1: Kognitive Theorien. Hans Huber, Bern. 361–98.
- GAL, SUSAN 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press, New York.
- GILES, HOWARD – HEWSTONE, MILES – RYAN, ELLEN B. – JOHNSON, PATRICIA 1987. Research on language attitudes. In: AMMON, ULRICH – DITTMAR, NORBERT – MATTHEIER, KLAUS J. eds., *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*. Vol. 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 585–97.
- GILES, HOWARD – BOURHIS, RICHARD Y. – TAYLOR, DONALD M. 1977. Towards a theory of language in ethnic group relations. In: GILES, HOWARD ed., *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. Academic Press, New York. 307–48.
- GILES, HOWARD – FORTMAN, JENNIFER 2004. The social psychology of language. In: AMMON, ULRICH – DITTMAR, NORBERT – MATTHEIER, KLAUS J. – TRUDGILL, PETER eds., *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*. 2nd ed. Vol. 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 99–108.
- GILES, HOWARD – SMITH, PHILIP M. 1979. Accommodation theory: Optimal levels of convergence. In: GILES, HOWARD – STCLAIR, ROBERT N. eds., *Language and Social Psychology*. Blackwell, Oxford. 45–65.

- GILLES, PETER 2003. Zugänge zum Substandard: Korrelativ-globale und konversationell-lokale Verfahren. In: ANDROUTSOPOULOS, JANNIS – ZIEGLER, EVELYN Hrsg., „Standardfragen“. Soziolinguistische Perspektiven auf Sprachgeschichte, Sprachkontakt und Sprachvariation. Peter Lang, Frankfurt am Main. 195–215.
- GOEBL, HANS – NELDE, PETER H. – STARÝ, ZDENEK – WÖLCK, WOLFGANG eds. 1996. Contact Linguistics: In International Handbook of Contemporary Research. Vol. 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- HAARMANN, HARALD 1986. Language in Ethnicity: A View of Basic Ecological Relations. Mouton, Berlin.
- HAUGEN, EINAR 1972. The stigmata of bilingualism. In: DIL, ANWAR S. ed., The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen. Stanford University Press, Stanford. 307–44.
- IRVINE, JUDITH T. – GAL, SUSAN 2000. Language ideology and linguistic differentiation. In: KROSKRITY, PAUL V. ed., Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities. School of American Research Press, Santa Fe. 35–83.
- KLOSS, HEINZ 1966. German-American language maintenance efforts. In: FISHMAN, JOSHUA A. ed., Language Loyalty in the United States. Mouton, The Hague. 206–52.
- LABOV, WILLIAM 1972. Sociolinguistic Patterns. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- LABOV, WILLIAM 1982. Objectivity and commitment in linguistic science: the case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11: 165–201.
- MACNAMARA, JOHN 1973. Attitudes and learning a second language. In: SHUY, ROGER W. – FASOLD, RALPH W. eds., *Language Attitudes: Current Trends and Prospects*. Georgetown University Press, Washington. 36–40.
- MAITZ PÉTER 2005. Sozialpsychologie des Sprachverhaltens. Der deutsch-ungarische Sprachkonflikt in der Habsburgermonarchie. Max Niemeyer, Tübingen.
- MAITZ PÉTER 2007. The death of standard German in nineteenth-century Budapest: a case study on the role of linguistic ideologies in language shift. In: ELSPAß, STEPHAN – LANGER, NILS – SCHARLOTH, JOACHIM – VANDENBUSSCHE, WIM eds., *Germanic Language Histories 'from Below' (1700–2000)*. Walter de Gruyter, Berlin–New York. 405–21.
- MESTHRIE, RAJEND – SWANN, JOAN – DEUMERT, ANDREA – LEAP, WILLIAM L. 2000. *Introducing Sociolinguistics*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- MATTHEIER, KLAUS J. 1994. Theorie der Sprachinsel. Voraussetzungen und Strukturierungen. In: BEREND, NINA – MATTHEIER, KLAUS J. Hrsg. 1994: 333–48.
- NIEDZIELSKI, NANCY – GILES, HOWARD 1996. Linguistic accommodation. In: GOEBL, HANS – NELDE, PETER H. – STARÝ, ZDENEK – WÖLCK, WOLFGANG eds. 1996: 332–42.
- POPPER, KARL R. 1962/1996. Über Geschichtsschreibung und über den Sinn der Geschichte. In: UŐ, *Alles Leben ist Problemlösen. Über Erkenntnis, Geschichte und Politik*. Piper, München. 173–205.
- ROBINSON, WILLIAM P. – GILES, HOWARD eds. 2001. *The New Handbook of Language and Social Psychology*. Wiley, New York.
- ROMAINE, SUZANNE 1995. *Bilingualism*. 2nd ed. Blackwell, Oxford–Cambridge.
- SÁNDOR KLÁRA 1999. A megalált paradigma. *Magyar Filozófiai Szemle* 4–5: 595–606.
- SCHIEFFELIN, BAMBI B. – WOOLARD, KATHRYN A. – KROSKRITY, PAUL V. eds. 1998. *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford University Press, New York–Oxford.

- SERCOMBE, PETER 2002. Language maintenance and shift: a review of theoretical and regional issues with special reference to Borneo. In: DAVID, KHEMLANI MAYA ed., 2002: 1–19.
- STROEBE, WOLFGANG – HEWSTONE, MILES – STEPHENSON, GEOFFREY M. Hrsg. 1996. Sozialpsychologie. Eine Einführung. 3. Aufl. Springer, Berlin.
- VANDERMEEREN, SONJA 1996: Sprachattitüde. In: GOEBL, HANS – NELDE, PETER H. – STARÝ, ZDENEK – WÖLCK, WOLFGANG eds. 1996: 692–702.
- WEINREICH, URIEL 1953. Languages in Contact: Findings and Problems. [Linguistic Circle,] New York.
- ZIMBARDO, PHILIP G. – GERRIG, RICHARD J. 1999. Psychologie. 7., neu übers. u. bearb. Aufl. Springer, Berlin.

MAITZ PÉTER

On potentials and limits of sociolinguistic research on language shift

The study investigates the potentials and limits of sociolinguistic research on language shift. Starting from a position that the ultimate goal of the research must be to create a general theory of language shift of predictive power, the author examines the explanatory potential of current mainstream research methodology regarded as canonical in the practice of research. He argues for the view that, for the purposes of the research goal mentioned, the arsenal of social psychology may prove more fruitful than sociologically-based correlative-global analysis methodology. There are, however, two necessary conditions on this. On the one hand, we cannot be satisfied with a mere additive consideration of “subjective” psychological factors in addition to the “objective” factors of language shift. Instead, there is a need for a general change in point of view. On the other hand, sociolinguistics needs to show greater care in treating terms, notions, and theories borrowed from social psychology in a methodologically more precise way than is reflected in today’s research practice.

PÉTER MAITZ

A *bonc* szó eredete és ami körülötte van a japán nyelvtörténet tükrében*

1. Jelen cikkünk célja az, hogy némi adalékul szolgáljon a magyar *bonc* szó (‘buddhista pap’) és az ezzel azonos eredetű egyéb európai alakváltozatok szócikkeihez. Vizsgálódásait olyan európai nyelvek etimológiai szótáraiban végzi, amelyekben gyökeret eresztett a kérdéses szó – bár nem tartozik a közismert szavak közé. A *bonc* szó vándorszónak vagy esetleg nemzetközi szónak tekinthető (vö. ZSILINSZKY 2004: 477–8) az európai nyelvek szókincsében, és ha eredetéről értekezünk, európai gyökerein át a szülőhazájába kell visszahajóznunk, amely a Távol-Keleten keresendő.

Több mint négy és fél évszázaddal ezelőtt kezdődtek el az első közvetlen érintkezések a japánok és az európaiak között, amikor is portugál kereskedők ér-

* Hálával tartozom egyik lektoromnak, MÁRTONFI ATTILÁNAK, aki felhívta a figyelmemet a helyesírási és egyéb hibákra.

keztek 1543-ban a Tanegashima nevű szigetre, amely Kyūshūtól délre fekszik. A XVI. század közepére már több európai – elsősorban portugál – jezsuita hittérítő is megjelent a szigetországban. Ez volt a kezdete annak is, hogy a japán szókinccs egyes elemei bekerültek az európai nyelvekbe. Bár a portugálokkal való kereskedelem a japán elzárkózási politikának köszönhetően már 1639-ben megszűnt, mégis több portugál eredetű szó került a japánba, mint fordítva, és némelyiküket ma is használják. Japán azon kevés ázsiai országok egyike volt, amelyeket nem tudtak bekebelezni a gyarmattartó európai nagyhatalmak. Az utóbbi másfél évszázadban pedig, amikor maga Japán is a nagyhatalmak „jó tanítványaként” gyarmatosítani törekedett a szomszéd területeket, országokat, számos – zömmel amerikai – angol szó került be a japán nyelvbe, és az ilyen jövevényszavakról tucatnyi tanulmány látott napvilágot (l. pl. LOVEDAY 1996.).

Másfelől pedig, mivel egyes európai országoknak sok gyarmatuk volt Ázsiában és másutt is, szükségszerűen az onnan származó szavak is beáramlottak az európai gyarmatosítók nyelveinek szókészletébe. Az Európán kívüli világból eredő szavak összegyűjtése már régen kezdetét vette, és Európában ilyen glosszárium elkészítésére is vállalkoztak. Ezzel szemben úgy látszik, hogy csak az utóbbi évtizedekben kezdett megnyilvánulni hasonló érdeklődés fordított irányból, vagyis esetünkben olyan japán eredetű szavak iránt, amelyek jövevényszavakká váltak az idegen – európai – nyelvekben, elsősorban az angolban. Mindenesetre bármelyik irányból közelítsük is meg a kérdést, értelemszerűen ott találkozunk a magyar *bonc* szóval és egyéb európai alakváltozataival, illetve a kérdéses szó japán megfelelőjével.

A viszonylag kevés japán eredetű szó közül a mi szavunk – közvetve és/vagy közvetlenül – vélhetően a legrégebbi időkben került be az európai nyelvek zömének szókinccsébe (portugál, spanyol, olasz: *bonzo*; francia, angol, német: *bonze*; román, cseh: *bonz*; lengyel *bonza* stb.). A modern európai szótárak – amint az alábbiakban látni fogjuk – általában egyetértenek abban, hogy a magyar *bonc* és egyéb európai nyelvekben fellelhető alakváltozatai a portugál *bonzo* szó közvetett vagy közvetlen átvételei. Jelen írásunk így nem kifejezetten a magyar *bonc* szó, hanem leginkább a portugál *bonzo* szó eredetével foglalkozik. A portugál *bonzo* szó európai átvételének folyamatát nyelvenként lenne szükséges görcső alá venni, erre azonban nem vállalkozhatunk. Itt csupán arra teszünk kísérletet, hogy kiderítsük a szó eredeti forrását idevonva a japán nyelvtörténet néhány vonatkozó aspektusát.

Mielőtt erre sort kerítenénk, szólnunk kell röviden a japán szavak átírásáról is. Azzal a problémával szembesülünk ugyanis, hogy általában az etimológiai és egyéb szótárakban – és jelen írásunkban is – a latin betűs írásrendszerrel nem rendelkező nyelvekkel kapcsolatos adatközlésnél át kell írni a régi nyelvemlékekben szereplő olyan szavakat, amelyek tartalmazznak a mai nyelvben nem létező írásjegyeket és azok hangértékét is, miközben az átírási rendszerek elsősorban az adott nyelv jelen állapotának leírására szolgálnak. Anélkül, hogy erre külön kreálnánk egy új átírási és átbetűzési rendszert, jobb híján általában a mai japán nyelv átírása céljából született rendszert, az ún. Hyōjunshiki-t (Standard-rendszert) alkalmazzuk, amely a módosított Hepburn-rendszerként is ismeretes (SEELEY 1991: xi, 205), és amikor ez nem alkalmas vagy nem elégséges, spontán megoldáshoz folyamodunk. Az átírt (transzkribált) japán szavak mellett alkalmasint azok szótagonkénti átbetűzését

(transzliterációját) és magyaros átírását is közöljük. Ami a kínai szavakat illeti, a *pīnyīn* átírást alkalmazzuk, ha nem idézetről van szó.

2. Azzal kezdjük sorainkat, hogy röviden foglalkozunk szónk európai szövegekben való korai előfordulásának kérdésével anélkül, hogy a részletekbe belemennénk. JORGE ALVARES kapitány és kereskedő – aki legfeljebb fél évig tartózkodott Japánban 1546-ban – XAVÉRI FERENC jezsuita misszionárius (1506–1552.) kérésére 1547 decemberében beszámolót készített, amelyben vélhetően először fordul elő a szónk, mégpedig a *bomzes* formában. (A portugál nyelvű írás eredetije ugyan nem maradt ránk, de több másolata is készült, de nyomtatásban első ízben csak a XX. század elején látott napvilágot, l. CALADO 1960: 109–10; KISHINO 1989: 68–70, a mellékletében pedig l. ALVARES iratának faksimiléjét is.) Bár ez az első terjedelmesebb írás Japánról Európában, valószínűleg alig járult hozzá a szó európai elterjedéséhez.

XAVÉRI FERENC, aki 1549 augusztusában érkezett Japánba, és 1551 novemberéig tartózkodott ott a hittérítő munkának szentelve magát, több levelet küldött goai jezsuita rendtársainak. A szigetországból küldött, 1549. november 5-én Kagoshimában kelt első leveleinek egyike – egyebek mellett ALVARES beszámolójára is támaszkodván – részletekbe menően ad számot a japánok viselt dolgairól, tulajdonságairól, szokásairól, vallási életéről stb. Időrendileg ez utóbbi a második adat, ahol a szónk előfordul. Valószínű, hogy XAVÉRI FERENC – aki baszk származású volt, és akit 1622-ben szentté avattak – spanyol ajkú írnoknak mondott tollba, így lett spanyol nyelven írásba foglalva az eredeti levél, amelynek két másolata Malakkában készült 1550-ben, a portugál fordítása pedig 1551-ben Cochinban (EFX. 1944–45. 2: 168). A nevezetes 1549-es levél spanyol nyelvű másolatában, amelyet GEORG SCHURHAMMER adott ki, többször találkozunk a *bomzos* és *bonzos* alakokkal (EFX. 1944–45. 2: 188 skk.). Noha így tudomásunk van a spanyol *bonzo* szónak meglehetősen korai előfordulásáról, JOAN COROMINAS spanyol etimológiai szótára szerint a spanyol nyelv a *bonzo* szót valószínűleg portugál közvetítéssel vette át (DCECH. 1980. 1: 621). A levél spanyolul és olaszul már 1552-ben megjelent nyomtatásban (EFX. 1944–45. 2: 177; SCHURHAMMER 1964: 609), a portugál nyelvű változat pedig először csak 1570-ben. (Bár az ezt is tartalmazó portugál kiadvány jelen pillanatban nem hozzáférhető számunkra, rendelkezésünkre áll az 1598-as kiadás [Cartas 1598.], amely magában foglalja az 1570-es kiadványt [CORDIER 1912: 54, 225]. A portugál szöveg azonban, ahol a szónk a *Bonzo[s]* formában bukkan fel, nem egyezik meg teljes mértékben a spanyoléval, hiszen az előbbiből több sor kihagyásra került, vö. pl. EFX. 1944–45. 2: 188; Cartas 1598: 9v.) A levél Európában nyomtatásban is sokszor megjelent különböző nyelveken. Csupán a XVI. századra nézve is 1552-től 1600-ig 35-ször került közlésre (SCHURHAMMER 1964: 609–12; EFX. 1944–45. 2: 166–78. L. még PAGÈS 1869: 1–12; CORDIER 1912: 43–54). A nevezetes levél XAVÉRI FERENC más japán vonatkozású leveleivel együtt a XVI–XVII. században fontos szerepet töltött be az akkori vallási életben, sőt abban is, hogy Európával megismertesse Japánt (KISHINO 1989: 226–41). A XVI. századtól kezdve sokszor láttak napvilágot XAVÉRI FERENC leveleinek latin fordításai is, ahol a latin *bonzius* forma lett használatos. Arra való tekintettel, hogy nemcsak a portugál, hanem a spanyol és az olasz nyelvben is a hímnemű főnevek végződése által-

ban *o*, a portugál *bonzo* alak változatlanul maradhatott a spanyol és olasz fordításban is és vice versa, a francia *bonze* forma pedig könnyen visszavezethető a portugál, spanyol vagy olasz *bonzo*-ra (vö. port. *litro, livro, mundo, aeroplano*; sp. *litro, libro, mundo, aeroplano*; ol. *litro, libro, mondo, aeroplano*; fr. *litre, livre, monde, aéroplane*). Mindenesetre érdemesnek tartanánk nyelvenként utánanézni annak, hogy XAVÉRI FERENCnek és rendtársainak levelei – amelyekben a szónk is előfordul – először mikor kerültek fordításra és kiadásra egy-egy nyelvben, hiszen nincs kizárva, hogy ez a dátum egybeesik a szónk első előfordulásának dátumával egy adott nyelvben.

GEORG SCHURHAMMER, aki kiadta Xavéri Ferenc 1549-es híres levelének spanyol változatát, latinul megjegyzi az ott előforduló *bomzos*¹ szóval kapcsolatban – utalva a GLA.-ra (1: 138) –, hogy „Bonzii, iaponice *bōzu*. A Xaverrio vocabulum in Europam introductum est” (EFX. 1944–45. 2: 188). A *bōzu* írásalakban található kúpos ékezet itt egyenértékű a Hepburn-féle átírási rendszerbeli vízszintes ékezettel. A *bomzo(s)/bonzo(s)* eredeteként a japán *bōzu* 坊主 nem egyetlen jelölt a szótáriradalomban, ahogy a következőkben látni is fogjuk.

3. Most nézzük meg – a teljesség igénye nélkül és lehetőleg az etimológiai nézeteket csoportosítva – az európai nyelvek etimológiai és egyéb szótárait, különös tekintettel arra, hogy milyen szót szerepeltetnek a kérdéses szó végső forrásaként.

A) *bo-zi, bonzi, bonzō/bonzō*. – A „Hobson–Jobson” címet viselő, először 1886-ban megjelent glosszáriummal kezdjünk, amely HENRY YULE és A. C. BURNELL közös munkája az indiai eredetű angol szavakról. Ezen azóta is többször kiadásra került és ma is könnyen hozzáférhető alapmű – amely vélhetően nagy hatással volt és van későbbi szótárakra – nem emeli ki különösebben a portugál *bonzo* szót mint közvetítőt az európai nyelvekben (GCAIW. 1903: 105). A *bonze* szócikkben leszögezi, hogy a szó eredete nem nagyon világos, és nem foglal állást határozottan, noha nagyobb hangsúlyt kap a szó végső eredetének fejtegetése. Azt írván, hogy „The Chinese *Fān-sēng*, 'a religious person' is in Japanese *bonzi* or *bonzō*”, a kínai *fā-sze* szóra is hivatkozik, megjegyezve azt, hogy a jelentése „Teacher of the Law,” pron. in Japanese *bo-zi*” (az OED. ezekre az adatokra támaszkodik). Ezenfelül még tovább visszamenve a múltba a végső soron szanszkritra visszavezethetőnek tartott nepáli és tibeti alakokra is utalt. A japán szóként említett *bo-zi*, valamint a *bonzō* variánsaként említett *bonzi* azonosíthatatlan, és a kötőjeles és nem kötőjeles alakok együttes említése zavaró, ha nem a latin betűkkel átírt korabeli formáról van szó. Még ha figyelembe vesszük is a megadott kínai megfelelőket és jelentésüket, azaz a *fān-sēng*-et ('a religious person') valamint a *fā-sze*-et ('Teacher of the Law'), csak találgatni lehet. Fenntartásokkal megemlítjük, hogy a *bonzi* alatt a japán *bonshi/bonji* 梵師 ('pap, indiai pap'; kínai: *fānshī*), a *bonzō* alatt a *bonsō/bonzō* 凡僧 ('<közönséges> pap'; kínai *fānsēng*) vagy a *bonsō* 梵僧 ('pap, indiai pap'; kínai *fānsēng*) és a kötőjeles *bo-zi* alatt pedig esetleg a *hōshi* 法師 ('pap'; kínai *fāshī*) volna értendő. Nincs kizárva azonban, hogy a japán *bōzu* szó torzult alakjaival van dolgunk.

¹ „Menos pecados hallo en los seculares, y más obedientes los veo a la razón, de lo que son los que ellos acá tienen por Padres, que ellos llaman bomzos, los quales son ynclinados a pecados que natura aborrece, y ellos lo confiesan y no lo niegan...” (EFX. 1944–1945. 2: 188).

Közbevetőleg arról is kell szólnunk, hogy amikor a GCAIW. megjelent, a Hepburn-féle átírási rendszer még születőfélben volt, a kínai *pīnyīn* rendszer pedig a XX. század közepén jött létre. A később Hepburn-rendszerként is ismert átírási mód ugyanis a JAMES CURTIS HEPBURN szerkesztette úttörő japán–angol szótárnak az 1886-os 3. kiadásában került alkalmazásra. Ezt előzte meg az 1867-es 1. és az 1872-es 2. kiadás. A kiváló szótárnak, amely a két további alkalommal átdolgozva jelent meg, mind a három kiadásában a „bonsō” szócikkben a következő olvasható: „ボンサウ 凡僧 n. A common priest; an ignorant priest”, a *bonzō* címszó pedig nem szerepel benne. (A korabeli kiadások és reprintjük mellett ma már rendelkezésünkre áll olyan kiadvány, amely a három kiadás anyagát párhuzamosan közli az összehasonlítás megkönnyítése végett; l. HEPBURN 2000.) A fent említett *bo-zi* és *bonzi* szavaknál megjelenő *zi* betűkép egyébként nincs meg HEPBURN szótárában, de használatos volt például a XVIII. század közepén kibontakozó hollandos átírásban (KIKUZAWA 1931: 103). Ezen szótárnak a 3. kiadása szerint – amely kisebb terjedelmű angol–japán szótárt is tartalmaz – az angol *bonze* japán megfelelői „Bōzu, sō”; a *priest* megfelelői pedig „Bōzu, ōsho (helyesen: oshō – S. T.), jūji, sō, hōshi; saishi. *Shintō* –, kannushi”.

ERNST KLEIN (CEDEL. 1966–67. 1: 186) az angol nyelv etimológiai szótárában a portugál *bonzo* szót egyszerűen az ezzel alakilag – látszólag – egyező japán szóból, a *bonzō*-ból eredezteti: „Bonze, n., a Buddhist priest. – F., fr. Port. *bonzo*, fr. Jap. *bonzō*, 'Buddhist priest', fr. Chin. *fan-seng*, 'religious person'” (Itt a *fr.* a *from* és a *F.* a *French* szó rövidítése). Azonban a japán *bonzō* szó jelentése a megadotttal nem egyezik meg pontosan, ahogy lentebb látni fogjuk. ALAIN REY francia szótára (DHLF. 1992. 1: 246) szerint – amelyre hatással lehetett a GCAIW. – a francia *bonze* szó „attesté en 1579 sous les deux formes *bonzi* et *bonze* est emprunté au portugais *bonzo* (1545), également *bonzus*, *bonzius* en latin médiéval. Le mot portugais est lui-même emprunté au japonais *bonzō* ou *bonzi*. Ces deux mots correspondent au chinois *fan seng* »person religieuse« tandis que le type sans nasale *bo-zi* est issu du chinois *fa-sze* »doctor de la loi«”.

B) *bonsō*. – KARL LOKOTSCH (EWEWO 1927: 27) szótára szerint – amely a keleti származású szavakat gyűjtötte össze az európai nyelvekben eredetijüket címszóul feltüntetve – a japán *bonsō* „[Aus chines. *fan-seng* 'religiöse Person, Priester', jetzt meist *ho-šang* gennant] 'Mönch, buddhistischer Priester mit geschorenem Kopfe'. Hieraus eng. *bonze*, frz. *bonze*, dtsch. *Bonze* als Bezeichnung für fanatische Geistliche jeder Religion, dann übertragen 'ein hochtrabender, stolzer Mensch', schließlich 'Fanatiker seiner Überzeugung', z. B. *Parteibonze*”. Ez a *bonsō* szó – az itt megadott jelentésénél fogva – nem lehet azonos azzal, amelyet HEPBURN említ a szótárában ebben a formában, hanem közel áll ahhoz, amelyről a GCAIW tesz említést a *bonzi/bonzō* alakban. Megjegyezzük mellesleg, hogy a kínai *ho-šang* nem más mint *héshàng* 和尚, amelynek japán olvasata *oshō*. A kínai *fānsēng* 梵僧 > japán *bonsō* > portugál *bonzo*-féle származtatás meglehetősen népszerű (l. még DEJ. 1968. 1: 560). A WARTBURG névvel fémjelzett hatalmas francia szófejtő szótár szerint, amely szintén a *bonsō* ('buddhistischer priester') japán szót hozza fel címszóként, ebből *bonzo* lett a portugálban, amelyből a francia *bonze* keletkezett (FEW. 1968: 93). Egy német etimológiai szótár a német *Bonze*

szó jelentéséül először a következőt adja meg: „auf eigene Vorteile bedachter, bourgeoisem Lebenswandel folgender Funktionär von Parteien oder Gewerkschaften.” És folytatja tovább: „Um 1600 gelangt *Bonze* (anfangs auch *Bontze*, *Bonzi*, *Bonzier*) als Bezeichnung für den buddhistischen Priester über gleichbed. frz. engl. *bonze*, port. *bonzo* ins Dt. Zugrunde liegt wahrscheinlich jap. *bonsō* 'buddhistischer Mönch oder Priester', das chin. *fanseng*, eigentl. 'fremdländischer Mönch', wiedergibt. Ungeklärt bleibt, ob dieses Wort chin. Ursprungs oder aus einer Sprache Indiens entlehnt ist” (EWD. 1993: 158). Itt is a GCAIW. áttételes hatása érződik. Egy amerikai angol szótár (AHDE. 2000: 210) pedig a szót szintén a japán *bonsō* szóból származtatja, megadva azonban a *bon*-nak 'ordinary' és a *sō*-nak pedig 'monk' jelentést. Ez az értelmezés más irányba visz minket, és emlékeztet arra, amit HEPBURN szótárának *bonsō* 凡僧 szócikkénél olvastunk.

Ágas-bogassá teszi a kérdést az a körülmény, hogy a *bonsō* szemantikailag kettéoszlik, mert mind a kettő egy bizonyos fajta papot vagy szerzetest jelent japánul: az egyik a *bonsō* 梵僧, a másik pedig *bonsō* 凡僧; a kínaiiban pedig még némi ejtésbeli eltérés is van a kettő között (*fānsēng* – *fānsēng*). Figyelembe veendő továbbá, hogy a 凡僧 *bonsō*-nak *bonzō* olvasata is van, ezzel szemben a japán szótárak nem említik a *bonsō* 梵僧 szó *bonzō* olvasatú variánsát (NKDJ. 2000–2. 11: 251), sőt a Muromachi-kori (1338–1573.) szókincs modern szótárában, amelyben a *bonsō/bonzō* 凡僧 előfordul, nem szerepel a *bonsō* 梵僧 címszó (JKDJ. 1985–2001. 5: 117, 604; l. még KKDJ. 1982–99. 5: 353). Úgy tűnik, hogy alakilag a *bonzō* szó jobban szolgálna a portugál *bonzo* forrásául, mint a *bonsō* szó, de egyik sem jöhet számításba nemcsak a szóvégi hosszú magánhangzójuk miatt, hanem szemantikai okoknál fogva sem.

Talán nem teljes a kép, ha említés nélkül hagyjuk azt a tényt, hogy a XVI. századi európai anyagokban a *Bonso* névalak is előfordul, amelyet csupán alaki hasonlóság alapján – tévesen – kapcsolatba lehetne hozni a japán *bonsō* (凡僧 vagy 梵僧) szóval. Az OED.-ban az angol *bonze* szó első előfordulásaként a *Bonsos* forma van feltüntetve, amelyről JUAN GONZÁLEZ MENDOZA (1540–1620.) 1585-ben Rómában megjelent spanyol nyelvű könyvének 1588-as angol fordításában (MENDOZA 1588: 379) történik említés. A „Historia de las cosas notables, ritos y costumbres del Gran Reyno de la China...” címet viselő, kompiláció jellegű könyvét rögtön lefordították más európai nyelvekre is, amely a Kínáról szóló első európai monográfiának is nevezhető, és nagy népszerűségnek örvendett. A spanyol eredetije ugyan nem áll rendelkezésünkre, de ha ott is *Bonsos* forma szerepel, valószínű, hogy ez a *Bonzos* alakváltozata, tekintettel arra, hogy Dél-Spanyolországban ezekben az időkben némelykor az *s-t z*-vel vagy vice versa helyettesítették (PENNY 1991: 89). Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy a spanyol eredetijében a szerző neve *Ioan Gonzales de Mendoza*-ként van feltüntetve, nem kizárt, hogy szónk a *Bonços* formában szerepelt. Ez utóbbi alakkal BERNARDINO AVILA GIRÓN spanyol kereskedőnek a „Relación del Reino de Nippon a que llaman corruptamente Jappon” című munkájában is találkozunk. GIRÓN, aki a XVI. század végétől körülbelül két évtizeden át tartózkodott Nagasakiban kisebb-nagyobb megszakításokkal, a nevezetes öt templom együttesének nevét, a japán *Gozan*-t (a Vocablarioban *Gosan*) valamint a spanyol *razón* szót az egyik korabeli másolatban *Gozan*-nak

illetve *razon*-nak, a másikban pedig *Gončan*-nak illetve *rraçon*-nak írja, sőt az utóbbi másolatban a *Çamuray* is és a *Zamuray* is ('szamuráj') felbukkan (DOI 1982: 278–82). Ez érthető, mivel a spanyol *ç* és *z* hangértéke a XVI. században már azonosná vált az előbbi javára (PENNY 1991: 87–8). Szükséges lenne mindenesetre tovább nyomozni MENDOZA, GIRÓN és spanyol kortársai nyelvezete és az általuk használt források után.

C) *bózu*, *bōzu*. – SEBASTIÃO RODOLFO DALGADO az ázsiai eredetű portugál szavak szótárában – amely 1919-ben látott napvilágot – a portugál *bonzo* szó ('Nome do religioso budista no Japão e na China') eredetének nepáli s tibeti vonatkozásaira nézve tulajdonképpen ugyanazt ismétli, mint a fenti GCAIW. Az viszont kiemelendő, hogy a *bonzo* szó most a japán *bózu* szóra van vonatkoztatva, sőt ebből kifejezetten származtatva, bár ismét a GCAIW.-féle kínai adatokat is felhozza: „O vocábulo é de origem japónica, *bózu*, correspondente ao chinês *fan-seng*, »pessoa religiosa«, ou *fã-sze*, »mestre da lei«”. Megjegyzi ugyanakkor azt is, hogy „O jap. *bonsō* quere dizer »religioso ordinário ou ignorante«”, amit már HEPBURN szótárában is olvastunk. Az itt említett két japán szóban használt (ékes és vízszintes) mellékjelek ugyan nem egységesek, de minden bizonnyal azonos funkciójuk van, azaz mindkettő az *-o* magú nyújtóhang (*chōon*) jeléül szolgál, ami miatt azonban rögtön bizalmatlanság támad az adatközlési módot illetően. Lábjegyzetben DALGADO hivatkozik az A. R. GONÇALVES VIANA „Palestras filológicas” című munkájában szereplő formákra („*bóuzu* ou *bónzu*”), mégpedig hibásan „*bónzu* ou *bónyú*”-ként idézvé, és ugyanakkor VIANA nézetével szemben, miszerint a portugál *bonzo* és *biombo* formák közvetlenül származnak a japán nyelvjáráros *bónzu* és *biombu* alakokból, azt írja, hogy nem ismereteseek hasonló japán formák, és a nazális alak a portugálok ajkán fejlődött ki (GLA. 1919. 1: 138; 2: Errata; 1. még DHLP. 2001: 488). VIANA nézete a hivatkozott könyvében (DALGADO e könyv 1910-es 1. kiadására támaszkodott, amely számunkra nem férhető hozzá, ezért a 2. kiadást használtuk: VIANA 1931: 172) alig kerül bemutatásra, hanem egy másik munkájában olvasható: „Os nossos dicionários e os alheios dão como étimo a esta voz peregrina a forma japonesa *bozu*; mas a verdadeira escrita seria então *bōuzu*, dando-se ao *ou* o valor que tem em português. Não é desta forma, porém, que o vocábulo foi tirado, mas sim de outra dialectal, *bónzu*, o que explica a vogal que adquirin em português. E frequente esta adjunção de *n* às consoantes sonoras entre vogais, em certos dialectos da língua do Japão... O mesmo acontece ao vocábulo *biombo*, em japonês *biōbu*, ou *biombū*”. (VIANA 1906: 160–1. Bár VIANA ezen könyve számunkra hozzáférhetetlen, ebből TAI WHAN KIM [1980: 90–1] írása idézi a vonatkozó részt [1. még DELP. 1956. 1: 389], így ebből ollóztuk ki most. JOAN COROMINAS [DCECH. 1980–91. 1: 587, 621] spanyol etimológiai szótára szerint, amely DALGADO munkájára hivatkozik: „BONZO, tomado del japonés *bózu* id. , seguramente por conducto del port. *bonzo*”). Bár tisztában kellene lennünk a VIANA által alkalmazott segédjelek használatának mikéntjével, fontos megjegyeznünk, hogy a szónk eredetével kapcsolatban a portugál nyelvész a XX. század elején felhozta a japán *bōzu* szót, mégpedig más betűképben. (A kérdéses két szó HEPBURN szótárának 1886-os 3. kiadásában és a Hepburn-féle átírásban ugyanis a *bōzu* [坊主 'A bonze or Bud.

priest; one whose head is shaven; a servant in a daimyō's house'], valamint a *byōbu* [屏風 'A folding screen'] formát veszi fel.)

KARL KÖNIG (ÜWF. 1939: 32) a francia *bonze* szó francia anyagokban való előfordulásait időrendben felsorolja, s köztük az első az 1570-es *bonzi* és *bonze* forma, amelyeket a japán *bōzu* szóból eredeztet, hivatkozván a HEPBURN-szótár 3. kiadására – amely szófejtéssel nem foglalkozik –, de közvetítő nyelvről nem szól. Az olasz nyelv etimológiai szótára, amelyet MANILO CORTELAZZO és PAOLO ZOLLI állított össze (DELI. 1979. 1: 155), az olasz enciklopédiában megjelent G. VACCA cikkére való hivatkozással azt írja, hogy a különféle nézetek közül a legvalószínűbb az, hogy a szó végső soron a japán *bōshu*, *bōzu* szóra megy vissza: „Più probabile sembra *bōshu*, *bōzu* (dal cinese *fang-chu*) che indica il superiore (*chu*) di un monastero buddista (*fang*)” (VACCA 1930: 440). A következő két – francia és német – szótár pedig a francia, illetve német *bonze* szó végső forrásául a japán *bōzu* szót említi, sőt a portugál *bonzo* szóról is történik említés közvetítő formaként. Az ismert francia nagyszótár, „Le Grand Robert” (GRLF. 2001. 1: 1538) szerint ugyanis „–1570; du jap. *bōzu* «prêtre bouddhique», par l’intermédiaire du port. *bonzo*”. A FRIEDRICH KLUGE (EWDS. 1989: 97) nevével fémjelzett, már sok kiadást megért német etimológiai szótár 22. kiadásában pedig a következőt olvassuk: „Im 18. Jh. entlehnt aus gleichbedeutende frz. *bonze*, dieses aus port. *bonzo* (dass.), aus jap. *bōzu* n. 'Priester'”, holott az 1963-as 19. kiadás (EWDS. 1963: 91) még a *bonsō* szóval hozza kapcsolatba.

Az angol nyelv japánok által szerkesztett etimológiai szótára viszont nem biztos az angol *bonze* szó végső forrásának kérdésében, hiszen a forrásaként a francia *bonze* valamint a portugál *bonzo* szót említi, és ezután az áll: „← ? Jpn. *bōzu* (坊主) ← Chin. *fan-sêng* (梵僧)” (KDEE. 1997: 142; l. még KNEJD. 2002: 288). Hangtanilag és szemantikailag mindenképpen képtelenség a japán *bōzu*-t a kínai „*fan-sêng*”-ből származtatni. Az angol nyelvben fellelhető japán jövevényszavak szótára szerint a *bonze* „probably, < French *bonze* < Portuguese *bonzo* < Japanese *bōzu* Buddhist priest” (EVANS 1997: 17). Az idegen nyelvekbe átkerült japán szavak kislexikonában – amely mindössze 50 szócikket közöl, mégpedig általában az angol nyelvet kiindulópontul véve, és többnyire nem nyelvészeti, hanem művelődéstörténeti megközelítéssel íródott – a „ぼうず [坊主 *bonze*]” szócikk (COLCUTT 1999.) az angol szó eredetkérdése iránt közömbös, bár a cím jelzi a japán *bōzu*-ból való származását. Hogy az innen való eredeztetés meggyőző legyen, bővebb magyarázatra lenne szükség, különösen a *bōzu* és *bonzo* között fennálló alaki távolságra nézve – bár nem lehet feltétlen feladata az a hasonló szótáraknak.

D) *bōzu* ~ *bonsō*. – A fentiekből látható, hogy a szótárak nem vélekednek egysegesen a portugál, spanyol és olasz *bonzo*, a francia, német és angol *bonze* stb. elsődleges forrását illetően. TAI WHAN KIM, aki 1980-ban rövid cikket írt a portugál *bonzo* eredetéről, ezt a *bōzu* szóból eredeztette, anélkül, hogy belement volna a japán nyelvtörténet rá vonatkozó részleteibe. Ugyanakkor nem zárta ki azt a lehetőséget sem, hogy az első európai utazók és keresztény hittérítők nem tudtak könnyen különbséget tenni a szemantikailag és fonetikailag is hasonló két japán szó között, azaz a *bonsō* és a *bōzu* között, következésképpen összekeverték, s így érkezett Európába zavaros formában (Kim 1980: 92–3. KIM írásában sajnos néha sajtó-

hibák vannak, vagy kihagyásra kerültek mellékjelek, így a kiigazodás kis nehézséggel jár). Úgy véljük és hangsúlyozzuk, hogy ez a keveredés nem annak idején, hanem leginkább a modern szótáirodalomban történt meg.

Vannak olyan szótárak tudniillik, amelyek a japán *bōzu* szóval a *bonsō*-t hozzák kapcsolatba, összekötve az utóbbit a portugál *bonzo* szóval, ami által csökkenni látszik a japán *bōzu* és a portugál *bonzo* között fennálló formabeli eltérés. A francia nagyszótár, a Trésor (TLF. 1971–94. 4: 688) szerint a francia *bonze* szó a portugál *bonzo* szó kölcsönzése, és ez pedig „empr. au japonais *bōzu* par l’intermédiaire d’une var. dial. *bonsō*”. Ezen etimológiával kapcsolatban hivatkozik a már említett GLA.-re, DELP.-re, FEW.-re stb. Az, hogy a „*bōzu*” japán szó egy nyelvjárási alakváltozatának, a *bonsō*-nak közvetítésével került volna a portugálba, nem helytálló, és az imént említett legújabb kori összekeveredés példája. Egy portugál etimológiai szótár is hasonlóképpen jár el, azzal a különbséggel, hogy a „*bōzu*” és a *bonsō* között a jelentésbeli eltérést megjegyzi, és nem tartja az utóbbit az előbbi nyelvjárási változatának, de mégis az utóbbi áthatásával magyarázza a portugál *bonzo* szó alakjának létrejöttét (DENF. 1986: 118), ami TAI WHAN KIM véleményére emlékeztet: „**bonzo** sm. ’sacerdote budista’ | 1554, *bomze* 1548, *bōzo* 1578 *bouzo* 1578 etc. | Do jap. *bōzu* ’religioso budista’, com provável interferência de *bonsō* ’religioso ordinário ou ignorante’”. Ez a két, francia és portugál szótár sem alkalmazza az egységes átírást, illetve a segédjeleket (*bōzu* – *bonsō*), ami többek között DALGADO 1919-es szótárára való támaszkodásukat mutatja. Még egy érdekes és zavaros példára utalunk. A *bonze* angol szóval kapcsolatban GARLAND CANNON (1996: 100) munkájában – amely összegyűjtötte az angol szókincsbe bekerült japán eredetű szavakat – a következőt olvassuk: „The earliest European form is Xavier’s L pl. *Bonzii* (1552), but the E. form is < F *bonze* (1570) < Pg *bonzo* < J *bonsō* (now *bōzu*) ordinary priest < MChin = Chin *fán-sēng*, ult. < Skt” (l. még GATENBY 1931: 509–10). Nem világos, hogy a „Pg *bonzo* < J *bonsō* (now *bōzu*)” kitétel hogyan értelmezendő. Nemcsak a portugál *bonzo*-nak a japán *bonsō*-ból való származtatása, hanem a *bonsō* és *bōzu* között fennálló többrendbeli eltérés is magyarázatra szorul.

4. Vegyük szemügyre ezek után közelebbről azt a kérdést, hogy egyrészt a portugál *bonzo* szó milyen japán szónak a megfelelője, másrészt ez milyen jelentéssel rendelkezett, és eltér-e a maiétól.

Nem áll módunkban a régi dokumentumok sokaságát megvizsgálni, de úgy véljük, hogy egyetlen egy korabeli dokumentumnak, egy XVII. század eleji kiadványnak csupán a lapozgatása is elegendő lesz ahhoz, hogy egyértelmű választ kapassunk a kérdésre. Egy japán–portugál szótárról van szó, amelyet a Japánban tevékenykedő portugál hittérítők állítottak össze a japánok közreműködésével. Ezt az 1603-ban napvilágot látott monumentális szótárt – beleértve az 1604-es „Svpplemento”-ját is – a következőkben röviden Vocabulario-nak hívjuk. (Ismeretes, hogy ebből a műből mindössze 4 példány maradt ránk. Az egyik, amely Párizsban van, nem tartalmazza a Svpplementót, a többi három példány pedig, amely Oxfordban, Evorában és Manilában van, ezt is magában foglalja. A Vocablariót, amely több mint harmincezer címszót tartalmaz, és a japán nyelvtörténet kutatói számára kincsésbányát kínál, 1960 óta többször is kiadták faksimilében, így ma már könnyen

hozzáférhető. Az 1960-as fakszimile nyomdatechnikailag nem kifogástalan, ezért a Bodleian Library-ban őrzött példány 1973-as fakszimilejére támaszkodunk, amely KAMEI TAKASHI rövid kommentárjával van ellátva: Vocabulario 1603–1604. Nagy segítséget nyújt a Vocabulario japán fordítása, amelyhez még hasznos útmutatót is fűztek: HNPJ. 1980. A szótár részletes és alapos elemzése MORITA TAKESHI tollából olvasható külön kötetben: MORITA 1993. A Vocabulario japán címszavai antikva latin betűkkel vannak átírva, és azután a szócikkben néha először japánul – szintén álló latin betűs átírásban –, de gyakrabban csak portugálul következik magyarázat kurzív betűkkel, és esetleg ezt követik a japán nyelvű kifejezések, példamondatok antikva betűkkel és majd portugál nyelvű fordításuk vagy magyarázatuk kurzív betűkkel. A szótár első részében az antikva betűs japán nyelvű részben előforduló portugál szavak dőlt betűsek, a kurzív betűs portugál nyelvű részben szereplő japán szavak pedig antikva betűsek, de körülbelül a F valamint G betűvel kezdődő címszavak tájától kezdve az a jelenség figyelhető meg, hogy ez a betűtípusbeli különbségtétel megszűnik, és egységesen az előbbi rész álló, az utóbbi rész pedig dőlt betűs lett. L. HNPJ. 1980: 16.)

A továbbiakban a teljesség igénye nélkül felsorolunk nyelvi adatokat mindegyikről a Vocablarióból, és amikor ezek a Svpplementóból valók, akkor ezt néhány eset kivételével külön nem jelezzük. Először lássuk, hogy milyen szöveggörnyezetben fordult elő az akkoriban úgymond japano-portugálnak nevezhető *bonzo* szó. Másodszer felhozunk olyan címszavakat, amelyek magukban foglalják a 'pap, szerzetes' jelentésű *Sô* szócskát, és megnézzük, hogy szónk milyen japán, illetve portugál szónak, szavaknak felelt meg. Harmadszor pedig megvizsgáljuk azt, hogy ezek a japán és a portugál szavak miként viszonyulnak egymáshoz. Mindezek után levonjuk a következtetést, hogy a *Bonzo* szó szemantikailag és alaktanilag mely japán szóhoz áll a legközelebb a Vocablarióban.

A) Japano-portugál *Bonzo* ~ *Bôzo*. – A Vocabulario portugál nyelvű magyarázataiban számtalanszor találkozunk a *Bonzo* szóval, amely általában nagybetűvel kezdődik. (L. pl. a következő címszavakat: *Chôrô*, *Cuyô*, *Cuyôji*, *Dôjucu*, *Fijiri*, *Firaqi*, *Gacutô*, *Giqiô*, *Giqiôja*, *Ienrin*, *Ienzô*, *Ii-in*, *Iiqe*, *Nagasodeno mi*, *Nanigaxi*, *Nhûgiô*, *Qesa*, *Qessai*, *Qetmiacu*, *Qiappu*, *Quanju*, *Riôxa*, *Rôsô*, *Rôuoxô*, *Saica*, *Saiji*, *Saimin*, *Saitai*, *Sanbô*, *Sôdô*, *Sôjô*, *Soqen*, *Sôrinzô*, *Tenqe*, *Tera*, *Tôdô*, *Toqi*, *Toqiriô*, *Tôzan*, *Vasô*, *Vchinaraxi*, *Vmaregauari*, *Xano coromo*, *Xaqe*, *Xasô*, *Xedofizô*, *Xessô*, *Xexu*, *Xexxô*, *Xidômai*, *Xinrei*, *Xucubô*, *Xugiô*, *Xuso*, *Xuxxe*, *Xuzô*, *Yefat*, *Yegue*, *Yeghesô*, *Zagu*, *Zasu*, *Zocufit*, *Zôsu*; a Svpplementóból: *Acadana*, *Cujigoxinbô*, *NHofôdô*, *Qei*, *Quanxu*, *Ransô*, *Sango*, *Sanye*, *Sôron*, *Xôdô* stb.; a kisbetűvel kezdődő *bonzo* az *Acadana* szócikkében.) Megfigyelhető az is, hogy a *Bonzo* mellett a *Bôzo* forma is előfordul. (L. pl. a következő címszavakat: *Bicô*, *Bôgô*, *Bôgiû*, *Bôja*, *Cada*, *Côsô*, *Fatqen*, *Fôxi*, *Guacqi*, *Iôji*, *Rôsô*, *Sôdô*, *Soja*, *Sumizome*, *Tocco*, *Xami*, *Xamon*, *Xengue*, *Xônin*, *Xuso* stb.) A *Sôdô* szócikkében a *bôzos* is és a *Bonzos* is szerepel a portugál nyelvű magyarázatban, a *Xuso* pedig címszóként kétszer szerepel egymás mellett eltérő jelentéssel, és az egyik szócikkben a *Bonzos*, a másikban pedig a *Bôzos* forma fordul elő. Hasonlóképpen a *Rôsô* szócikkében a *Bôzo*, és az ezt követő *Rôsô* szócikkében pedig a *Bonzo* forma van használatban.

A ~ (tilde) mellékjellel ellátott japán szavak címszavakként ritkán (l. például *Guētō*, *Guetē*, *Xēguen* stb.), a japán nyelvű (latin betűs) kifejezésekben, példamondatokban pedig néha-néha felbukkannak. (A következő címszavak, amikor szócikkük japán nyelvű példamondataiban ismét szerepelnek, más betűképben jelennek meg, melyeket szintén közölünk: *Fēji* ~ *fenji*; *Fenqi* ~ *fēqi*, *Gongo* ~ *Gōgo(uo)*, *Fenben* ~ *Fēbē*, *Mondō* ~ *mondō(ni)*/*Mōdō(ni)*, *Yemon* ~ *Yemō* [uo.]. Szintén a japán nyelvű részekben pl. *Iēxa[no]*, *mōdō quānin[ga]*, *tēchi[uo]*, *Tē[ni]*, *Tēnē*, *Xequē[no]* stb. – l. a *Cōxa*, *Sōron*, *Tçuifucu*, *Tçucuri*, *Auogui*, *Tenxei*, *Majiuari* stb. címszavak szócikkét – formák figyelhetők meg, amelyek címszóként *Ienxa*, *Mondō*, *Quannin*, *Tenchi*, *Ten*, *Tennen*, *Xegen* alakban vannak felvéve.) Ez a jelenség nem magyarázható azzal a ténnyel, hogy a szótár összeállításában több tollforgató vett részt, és így írásmódban is némi eltérés mutatkozik. Bár az orrhangban gazdag portugál nyelv a tildét használja ennek jelölésére (az *a*, az *o*, és esetleg az *u* felett is), esetünkben egyértelmű, hogy az *ã*, *ẽ*, *õ*, *ũ* egyenértékű az *an*, *en*, *on*, *un* írásmóddal a japán szavak átírásakor (HASHIMOTO 1961: 225–6), és az is megjegyzendő, hogy a tildének nyomdatechnikailag helymegtakarítási funkciója volt (NEGISHI 2002: 97–100). Nyilvánvaló, hogy a *Bōzo* és a *Bonzo* szavak között sem kiejtésbeli, sem pedig jelentésbeli különbség nem volt, és ezt a kettőt váltakozva használták, noha az utóbbi alak gyakrabban fordult elő.

Azok a japán szavak, amelyek idegen, portugál nyelvű szövegekbe beiktatóva fordulnak elő, témánk szempontjából fontosabbak lehetnek, mint azok a szavak – mint például a *Vocablario* címszavai –, amelyeket bizonyos szabály szerint latin betűkkel átírtak, hiszen az előbbieken – amelyeket szórványnak is nevezhetünk – az adott idegen nyelvben való jövevénytől való válásának folyamata tükröződhet. Más japán szavak is gyakran felbukkannak a *Vocablario* portugál nyelvű részeiben, mint például *Buppō*, *Cami*, *Catana*, *Cha*, *Cōdocu*, *Dairi*, *Fotoque*, *Fune*, *Ienxū*, *Sacana*, *Tatami*, *Tera*, *Tono*, *Xaca* stb. Ez nem azt jelenti feltétlenül, hogy a szótárban ezeket a japán szavakat már portugál szóként kezelték, bár bizonyos, hogy a jezsuita hittérítők jól ismerhették. Azzal, hogy egy-egy japán szó a portugál nyelvű részben általában nagybetűvel kezdődött, valószínűleg azt jelezték, hogy egy idegen – japán – szóval állunk szemben. Közülük olyan japán szó, amely az elportugálosodás jellegzetes jegyét is magában hordozza, ritkaságszámba megy. Az egyik legjellegzetesebb példa a *Qimono* ('kimonó') szó, amely ugyan ebben a formában szerepel címszóként a *Vocablarióban*, de a portugál nyelvű részekben a maival azonos *Quimono* forma mellett más betűképekben is mutatkozik meg: *qimão*, *Quimão*; *Qimoens*, *Quimoens*, *qimõis*, *quimoês*, *Quimões*. (L. a következő címszavak szócikkét: *Yoruno mono*, *Catamayedare*, *Coxiaqe*, *Vchichigaye*, *Furisode*, *Vaqiaqenosode*, *Cataita*, *Canoco*, *Vguisuno sode*; KUMAZAWA 1972: 163.) A japán *kimono* szó -ão végződésű portugál hímnemű főnévvé vált, bár a szabályos többesszámú alakja, a *quimões* mellett (vö.: a portugál *botão* [> japán *botan* 'gomb'] többese *botões*) más formákban is előfordul. Egy másik példa éppen maga a *Bonzo* szó is. Említésre méltó, hogy a *Cobōxi* szócikkében az áll: „*Bonzinho*, ou *Menino rapado*”. A *Bonzinho* bizonyára a *Bonzo*-nak a portugál -inho kicsinyítő képzővel ellátott alakja (KUMAZAWA 1972: 161). Még ha a szótár használói esetleg nem értették is a portugál nyelvű magyarázatba beiktatott japán szavakat, ezeket a cím-

szavaknál megkereshették, ahol bővebb információt szerezhetek róluk. A Vocablarióban azonban se a *Bonzo* ~ *Bōzo*, se a *Bonzinho*, sem pedig a *Quimão/Qimão* nem szerepel japán címszóként, ami arra utal, hogy ezek a szavak majdnem jövevényszóvá váltak annak idején a portugál jezsuiták nyelvében. A *biombo* ('spanyolfal'), amely a mai portugálban is él, ebben a formában nem szerepel a Vocablarióban, hanem a címszóban *Biōbu*, és a portugál nyelvű részekben pedig emellett a *Biobus*, *Beōbus*, *Beobos* stb. formák bukannak fel, egyszer pedig a *beōbosinho* alakkal (*Tçuitachi xōji* szócikkében) is találkozunk (KUMAZAWA 1972: 116, 160).

Bár a portugál *bonzo* szó jelentése eredetileg is '(buddhista) pap' volt, a japánban nincs ilyen latin betűkkel rögzítendő és ugyanakkor ilyen jelentéssel rendelkező szó. Ha azonban tovább lapozgatjuk a Vocablariót, a szóban forgó japán jövevényszónak az eredetije a portugálban egyértelműen kiviláglik.

B) Japano-portugál *Bonzo* ~ *Bōzo* = portugál 'religioso'; japán 'Sō, Fijiri' (*sō, hijiri*). – Most néhány olyan címszót idézünk szócikkünkkel együtt a Vocablarióból, amelyek mind valamiféle papot vagy szerzetest jelölnek – abból az elgondolásból, hogy ott találkozhatunk a szónk japán és portugál megfelelőivel: „Cōsō. Tacaqi fijiri. Bōzo *honrado de dignidade*.”; „Giūsō. Sumi fijiri. *Bonzos que residem em algum moesteiro*.”; „Guaisō. Focano sō. *Bonzo estrangeiro, ou forasteiro*.”; „Ienzō. i. Ienxūno sō. *Religioso, ou Bonzo da seita dos Ienxūs*.” (*i = idest 'azaz'*); „Nhacusō. Vacaisō. *Bonzo, ou Religioso mancebo*.”; „Rōsō. Voita fijiri. *Religioso, ou Bōzo velho*.”; „Xasō. Yaxirono fijiri. *Bonzo que assiste na ermida dos Camis*.”; „Xuzō. Moromorono sō. *Todos os religiosos, ou Bonzos*.”; „Ransō. Midareta sō. *Bonzo de ruim vida*”; „Nōsō. *Bonzo letrado, ou sabio*”; „Sanzō. Yamano sō. *Bonzos que morão nos montes*”. (Még több hasonló szerkezetű szót is felhozhatunk a Vocablarióból: *Acusō, Bansō, Bisō, Cōsō, Daisō, Feisō, Finsō, Ginzō, Giūsō, Guaisō, Gusō, Iisō, Isō, Meisō, Nhacusō, Nōsō, Qeōsō, Qiacusō, Qisō, Ransō, Reosō/Riosō, Rōsō, Vasō, Xasō, Xeisō, Xessō, Xisō, Xosō, Yasō, Yeguesō; Bonzō, Cozō, Fensanzō, Ginzō, Ienzō, Sanzō, Sōrinzō, Xedofizō, Xenxō* [Xenzō elírása lehet], *Xuzō* stb.; HNPJGS. 1998: 30–2.)

Ezek a *-sō/-zō* (= *-sō/-zō*) 僧 utótagú közsavak, amelyek többnyire ritkán voltak használatosak a buddhizmus világán kívül, mind valamiféle (buddhista) pap vagy szerzetes jelölésére szolgálnak, azok különféle rangjaira, szektáira, korára, tulajdonságaira, jellemvonásaira s a többire vonatkozó különbségtétellel. Nem meglepő, hogy a keresztény hittérítők nagy figyelemmel kísérték a japán vallási élet mikéntjét, és szótárukba felvették címszóként a vetélytársaikra vonatkozó szavakat. Az idézett szócikkekből kézenfekvően következik, hogy itt a 'pap, szerzetes' jelentésű *-sō/-zō* japán szinonimája vagy rokonértelmű szava a *Fijiri*, portugál megfelelője pedig „*religioso* ou *Bonzo*” (l. még „Rōsō. i. Sōno coromo. *Vestido, ou habito de Bonzo*”; „Xamon. *Bōzos, ou religiosos*”). A *Fijiri* pedig szócikke szerint „*Bonzos principaes que tem algũa dignidade ou outros ordinarios*.” Még a következő címszavakra is hivatkozhatunk, amelyek szintén a 'pap, szerzetes' jelentéssel rendelkező *Sō*-val kezdődnek: „Sō. Fijiri. *Bonzo*.”; „Sōjō. *Certa dignidade de Bonzos*”; „Sōron. Xucqeno mōdō. *Disputa de Bonzos*.”; „Sōto. *Bonzos*.”; „Sōvaqi. *O que entra em auto por figura de Bonzo*”; „Sōxu. i. Bōzutachi. *Bonzos*”.

A portugál *Bonzo* ugyan látszólag eléggé hasonlít íráskép tekintetében a *-sô/-zô* végződésű szavak között említett japán *Bonzô* szóra (l. fentebb), de mivel ennek jelentése a Vocabulario szerint „Curai naqi iyaxiqi sô. *Religioso commum, & sem dignidade*” (= „religieux ou bonze ordinaire, c.-à-d. qui n'est pas élevé en dignité” a Vocabulario francia fordításában a *Bonzô* címszónál [DJF. 1868: 61]), azaz 凡僧, szemantikailag nem illik össze, sőt közelebről hangtanilag sem a portugál *bonzo*-val. Ezzel szemben, amikor NISHIMURA RYŪSEI (2004: 18–20) – aki bizonyára a fentebb említett GCAIW.-féle etimologizálás hatása alá került – az OED. *bonze* szócikkéről értekezik, a Vocabulario *Bonzô* szócikkére való hivatkozáskor a kúpos ékezet nélküli *bonzo* szóalakat használja, és zavarosan úgy fogalmaz, hogy az OED. 1. kiadásában említett *bonze*-k rang nélküli és közönséges papok voltak. Az angol *bonze*-nek véleményünk szerint semmi köze sincsen etimológiailag a XVII. században adatolt latin betűs japán *Bonzô* szóhoz.

C) Japano-portugál *Bonzo* ~ *Bôzo* = japán *Bôzu*, *Sô*, *Fijiri* = portugál 'religioso', 'rapado'. – Azt, hogy a *Sô* szónak milyen rokon értelmű megfelelői voltak annak idején, a következő, a második szótagban *-sô* szót magában foglaló címszavakból s azok szócikkéből tudhatjuk meg: „Acusô. Axij bôzu. *Ruim religioso*.”; „Finsô. Madoxij fijiri. 1. Binbôna bôzu. *Religioso pobre*.” (1 = *vel* 'vagy'). (A *Finsô*, amikor egy másik szócikkben szerepel, a portugál fordítása „*Bôzo pobre*”, l. a *Casane jôyô* szócikkét. Itt a *Bôzo* a *Bôzo* sajtóhibája vagy elírása lehet, és a hiba a következő szócikkek portugál nyelvű részeiben is felbukkan: *Butçuji*, *Bôriô*, *Casane jôyô*, *Côya fijiri* stb.) A *Sô* japán rokonértelmű szava így nemcsak *Fijiri*, hanem *Bôzu* is, portugál megfelelője pedig 'religioso'. A *Bôzu* szócikke szerint pedig „*Bôzu*. Bôno nuxi. *Religioso que tem sella propria, ou ermida. Item, Quarquer religioso, ou rapado*” (= „religieux qui a une cellule ou un ermitage pour lui seul. || Tout religieux ou homme rasé” a Vocabulario francia fordítása szerint; l. DJF. 1868: 70). Tehát a *Bôzu* szónak két jelentését adja meg portugálul a Vocabulario, amely általában a második jelentésében ('*Quarquer religioso, ou rapado*') használja ezt a szót a címszavakhoz fűzött japán nyelvű magyarázatokban. L. még a következő címszavakat és szócikküket is: „*Riôxa*. Iyeiye. i, *Bôzuno iye. Casa, ou cubiculo de Bonzo*”; „*Sôxu*. i, *Bôzutachi. Bonzos*”; „*Bôja*. *Bôzono iye. Casa do Bôzo, ou erminade particular*” (a *Bôzono* a *Bôzuno* elírása vagy sajtóhibája lehet; l. még a *Quacqi* szócikkét is). Ezekből egyben az is kiderül, hogy a japán *Bôzu* szó szemantikailag nemcsak a portugál 'religioso'-nak és 'rapado'-nak ('kopaszra nyírt [fej/ember]' = szerzetes. L. még: „*Fôxi. Rapado, ou Bôzo*. ¶ *Fôxini naru. Fazerse Bôzo, ou rapado*”), hanem a 'Bonzo ~ Bôzo'-nak is megfelel. Ezt erősíti az a körülmény, hogy a *Bôzo* (l. fentebb) valamint a *Bôzu* (l. a következő szócikkeket: *Angô*, *Anju* stb.) formák is felbukkannak a portugál nyelvű magyarázó részekben – nagyjából a C-vel kezdődő címszavakig bezárólag –, ahol leginkább a *Bôzo* (~ *Bonzo*) forma lett volna használandó (a *Bôzu* a japán szó szabályos átírása, a *Bôzo* pedig a japán és portugál formák köztes alakjának tekinthető, így sajtóhibára vagy elírásra gondolhatunk).

(Folytatjuk.)

Az oklevélírási gyakorlat hatása a családnevek kialakulására a XIV. században

1. Az az állítás, hogy a családnevek kialakulására nagy hatással volt az oklevelezési gyakorlat, névtani közhelynek számít. De mit jelent ez pontosan; miben nyilvánult meg és milyen mértékű volt ez a hatás? E kérdések még közelebbi vizsgálatokat igényelnek; írásommal ezekhez kívánok hozzájárulni néhány megfigyeléssel.

Adataimat az „Anjoukori okmánytár”-ban (AnjOkm.) és különböző családi oklevéltárakban szereplő, a XIV. század első harmadából származó oklevelekből gyűjtöttem. Ezekben elenyésző számban említenek szolgákat, jobbágyokat és polgárokat, annál nagyobb mennyiségben találkozunk viszont a nemesek nevével, ezért vizsgálatomat ez utóbbiakra szűkítettem le.

Kiindulópontomul HAJDÚ MIHÁLY következő állítása szolgál: „a XIV. század első felében, az Anjou-ház megerősödésével folyamatosan, de leginkább 1310 és 1320 között általánossá vált a családnévviselés, csak a följegyzése ingadozott és történt különböző, a latin oklevelek írásgyakorlatának mintájára »filius«, »dictus«, »alio nomine«, »vulgo«, »vulgariter«, »nuncupatum«, »de« + helynév stb. közbe- vagy melléírásával” (HAJDÚ 2003: 738). Az említett latin írásgyakorlat miatt e nevekben általában nem tudjuk megállapítani, hogyan nevezték viselőiket élőszóban, a mindennapi kommunikáció során. Szerencsére egy-egy oklevélben (többnyire, de nem kizárólag helynévi alakulatokban) azért előfordulnak a fenti, latinos mintáktól eltérő változatok is, pl. 1301: *Suprunymyklousmolna* (AnjOkm. 1: 5), 1302: *Nogmiklous* (AnjOkm. 1: 28). Ezekből láthatjuk, hogy a mindennapi használatban a nevek sorrendje már igen korán (valószínűleg a kezdetektől fogva) megfelelt a mainak. Az említett adatok emellett részben HAJDÚ MIHÁLY megállapítását is alátámasztják: a XIV. század elején már valóban léteztek (s az oklevelek tanúsága szerint tömegesen) kételemű nevek. Családnévként azonban csak akkor tekinthetjük ezeket, ha öröklődnek (l. pl. FEHÉRTÓI 1969: 6), illetve ha mindig ugyanabban a formában említik őket (ez természetesen nem vonatkozik a különböző alak- és írásváltozatokra). A fenti példákból azonban ezt nem lehet megállapítani: szövegkörnyezetük nem említi a névviselőket egyetlen családtagját sem, s mindegyik személy neve csak az említett helynevekben bukkan fel a korpuszban. Ezért biztosabb, ha erre az időszakra vonatkoztatva *családnév* helyett a továbbiakban egyelőre inkább MEZŐ ANDRÁS terminusát, a *megkülönböztető névelem*-et használjuk (1970: 78). (A FEHÉRTÓI KATALIN által használt *megkülönböztető név* ennél szűkebb kategória, a *filius*-os és a *de* + helyneves formákat ugyanis nem tartalmazza; l. FEHÉRTÓI 1969: 5.)

Óvatosnak kell lennünk akkor is, ha a történészek munkáira, többek között ENGEL PÁL „Magyarország világi archontológiája 1301–1457” (1–2. Bp., 1996.) című művére hivatkozunk: mint a későbbiekben látni fogjuk, az ezekben szereplő névalakok korántsem felelnek meg az oklevelekben olvashatóknak. Ez nem csak azt jelenti, hogy a történészek a könnyebb olvashatóság kedvéért nem tartották meg a betűhív formát. Ahogyan maga ENGEL előljáróban kifejti: a nála szereplő nevek valójában utólagos konstrukciók annak érdekében, hogy az olvasóval érzékeltesse

az említett személyek közötti rokoni kapcsolatokat. Így például a *dictus*-os neveket magyaros formába írta át; az azonos családhoz tartozó személyeket igyekezett azonos néven szerepeltetni, s a különböző változatok közül azt választotta ki, amelyik a történeti irodalomban a legismertebb volt; ha pedig nem volt ilyen, a család egészét összefoglaló név, kényszerűségből ő maga kreált egyet (pl. Mikcs bán utódainak a *Mikcsfi* nevet (1996: XXX–XXXI; l. még: FEHÉRTÓI 1998: 460–1, N. FODOR 2004: 31–2).

2. A HAJDÚ MIHÁLY által említett latinos formákat négy nagyobb csoportba lehet sorolni: 1. *dictus*-os nevek, 2. *filii*-os nevek, 3. *de* + helynév (a nemesség esetében általában birtoknév, nemteleneknél helységnév) típusúak, 4. egyéb (pl. *alio nomine*, *nominatus* stb.). (Mindezekre l. pl. BENKŐ 1949.) Ezekhez egyéb, rangra, méltóságra (pl. *nobilis vir magister*, *discretus vir*), hivatalra (pl. *iudex curie*, *magister tavarnicorum*), nemzetségre (*de genere*) stb. utaló kiegészítők is kapcsolódhatnak. Ezeket HAJDÚ MIHÁLY véleményéhez csatlakozva a névszerkezet részének tekintem, mivel többnyire fontos azonosító szerepet töltenek be (1999: 276). A fenti négy elemet az oklevelek többségében kombinált változatban találjuk meg. Azt, hogy ezek közül mely elemeket kapcsolnak össze, megfigyeléseim szerint elsősorban a következő, pragmatikai szempontok határozzák meg.

A) A névhasználatra a név viselőjének társadalmi helyzete volt a legnagyobb hatással. A *dictus*-os nevek a nemesek körében az általam eddig áttekintett anyag tanúsága szerint a XIV. században viszonylag ritkán fordulnak elő; leginkább olyan esetekben találkozunk velük, ha a családban több azonos nevű személyt kell megkülönböztetni egymástól. A szentgyörgyi családhoz tartozó Ábrahám (1247–1274) azonos nevű fiának nevéhez például általában hozzákapcsolták az *Ábrahám* becéző képzős változatát, az *Abychk* megkülönböztető névelemet: *magister Sebus filius Abrae dicti Abychk de Sancto Georgio* (1338, AnjOkm. 3: 456) (a családról l. KARÁCSONYI 1900/2004²: 665–72). KURCZ ÁGNES szerint a *dictus*-os nevek inkább a nemzetségen kívüli középbirtokos rétegre voltak jellemzőek (1988: 76). FEHÉRTÓI KATALIN 1371-es nemesinév-listájában 336-ból mindössze öt volt megkülönböztető név, 1381-es listájában pedig 73-ból egy sem (FEHÉRTÓI 1970: 155). ENGEL PÁL a XIV–XV. századi Valkó vármegye királyi embereinek nevét áttekintve kimutatta, hogy 1401 előtti korpuszának mindössze 1%-a tartozik ebbe a típusba, 8%-a pedig a *de* + helyneves szerkezettel kombináltan jelenik meg. 1401–1450 között csak ez utóbbi típust emeli ki (10%); 1450–1526 között a keresztnév + ragadványnév 4%, a keresztnév + ragadványnév + birtoknév már 28%. Ebben az utolsó időszakban azonban a ragadványneveket (örökletes voltuk miatt) már családnévnek tekintik (ENGEL 2003b: 583–4).

A XIV. században a nemesi nevekben előforduló két leggyakoribb megkülönböztető elem a *filii*-os és a *de* + helyneves volt (illetve legtöbbször ezek kombinációja). Ennek az oka egyértelmű: a közéletben, a hivatali előrelépésben és az öröklésben a két legfontosabb szempont a birtok és a származás volt. Az előbbiekről nagy biztonsággal meg tudjuk állapítani, hogy még nem tekinthetők családnévnek: az unoka a legtöbb esetben még nem a nagyapa nevét viszi tovább, hanem az apáét. Elenyésző azoknak az eseteknek a száma, amikor egy család tagjait nem az apjuk-

ról, hanem más, az apánál a család szempontjából jelentősebb szerepet betöltő felmenőről nevezik el. Ilyen esetről ír FEHÉRTÓI KATALIN: Szentgyörgyi Imre fiát, Tamást a rá örökséget hagyó nagybátyjáról, Vincéről nevezték meg a XIV. század első felében, s utódai továbbvitték ezt a nevet még a XV. század elejére is (1975: 456–8). Egy valamivel korábbi, 1308-as oklevélben a testvér a viszonyítás alapja: *nobilis domina, Barbara nomine, filia Nicolai fratris Batyz de genere Negol* (AnjOkm. 1: 142). Az is előfordult, hogy a rokon neve helyett az általa viselt méltóságnév állt, különösen, ha a családban más nem került hasonlóan magas pozícióba: a későbbi alsólendvai Bánffy család névadó őse például a Hahót nembeli VII. Miklós bán (KARÁCSONYI 1900/2004²: 568–9), a losonci Bánffy családé pedig a Tomaj nembeli VII. Dénes bán volt (KARÁCSONYI 1900/2004²: 1016–7). (A *filius-os* típus vagy *apanév* terminus tehát némileg leegyszerűsítő: a rokonságnevek közül a leggyakrabban megjelenő elem kiemelésével fogja össze ezt a heterogén kategóriát.)

A *de* + helynév típusal már sokkal nehezebb a dolgunk: ha egy családban egy birtok öröklődött, nehéz megállapítani, hogy egy adott családtag nevében a birtok neve csak alkalmi megkülönböztetés-e, vagy már öröklődő családnév. Ilyenkor legfeljebb a családtörténet segíthet: ha az oklevél születésekor egy személynek már nincs a tulajdonában az a birtok, amelyről megnevezték, akkor családnévvel van dolgunk (a genealógia és a történettudomány segédtudományként való felhasználásának szükségességére l. még pl. FALLENBÜCHL 1991; FEHÉRTÓI 1975, 1994; SZÉKELY 1970). Ha valakinek több birtoka is volt, de mindig ugyanarról az egyről (általában a legjelentősebről vagy a központról) nevezte meg magát, akkor is családnévre kell gyanakodnunk, különösen, ha a család többi tagját is ezzel a névvel illetik. A XIV. század első harmadában azonban még gyakoribb, hogy ha valaki jelentősebb birtokot kap a korábbiaknál, akkor a továbbiakban erről nevezi meg magát. Erre a jelenségre SZÉKELY GYÖRGY a XV. század elejéről (1970: 205), MIKESY SÁNDOR pedig ötven évvel későbből is talált több példát. Véleménye szerint az új birtok nevének felvétele mögött az állt, hogy e birtokosoknak „szébb, előkelőbb névre volt szükségük” (1959: 83). Szépségről szólván nyilván nem a név esztétikai értékére kell itt gondolnunk: a lényeg az volt, hogy az új szerzemény ismertebb, nagyobb vagy jelentősebb gazdasági értékű volt, mint a korábbiak.

Az is előfordult, hogy egy nemes egyszerre több birtoknevet is használt (pl. 1337: *magistri Thuteus de Felduar et de Moysa* – AnjOkm. 3: 328), esetleg hol ezt, hol azt emelte be a nevébe (1334: *nobiles viri magistri Sebus et Petrus filii Abrae de Sancto Georgio* – AnjOkm. 3: 74; 1335: *magistri Sebus filii comitis Abrae de Bozyn* – AnjOkm. 3: 132). A Szentgyörgyi család 1208-ban kapta Bazint, 1209-ben pedig Szentgyörgyöt, s e két főbb birtokuk között váltogatták lakhelyüket (KARÁCSONYI 1900/2004²: 670). Erre a jelenségre N. FODOR JÁNOS is utal már említett munkájában, megállapítva, hogy ha egy személynek több birtoka is volt, általában a lakhelyeként használtról nevezte meg magát, s ha ez megváltozott, a név is változhatott vele együtt (2004: 43).

A XV. század közepére a leggyakoribb forma ENGEL PÁL említett munkája szerint a birtokneves lett, az *apanév* azonban – legalábbis a valkói királyi emberek nevéből – szinte teljesen eltűnt 1439 után (ENGEL 2003b: 583). Ez nyilván a megkülönböztető névelem családnévvé válásával függ össze: a birtoknév (és a *dictus*-os

név, amelynek előfordulási aránya, mint fentebb láthattuk, a XV. században némileg megnőtt) tökéletesen alkalmas a családhoz való tartozás kifejezésére, hiszen egy birtok akár századokon keresztül is lehetett ugyanannak a nemesi dinasztíának a tulajdonában. Az apanév ezzel szemben nemzedékről nemzedékre változó volta miatt kevésbé alkalmas erre a szerepre, ráadásul – ahogyan ERDÉLYI LÁSZLÓ már 1932-ben megjegyezte – az apanév „nem kötötte össze a rokon családtagokat” (1932: 3).

1. Az oklevelekben fellelhető neveket megfigyeléseim szerint viselőik alapján négy nagyobb csoportba sorolhatjuk:

a) kételemű név, *filius, dictus* és *de* nélkül, pl.: 1333: *domini Johannis Drugeth palatini* (AnjOkm. 3: 6), 1335: *Wyllermus Drugeth palatinus* (AnjOkm. 3: 183);

b) egyelemű név + méltóságot, rangot stb. jelentő névkiegészítő, pl.: 1335: *comes Paulus iudex curie* (AnjOkm. 3: 132), 1335: *Thomas woyuoda Transilvanus* (AnjOkm. 3: 207);

c) többelemű név, jellemző a különböző típusok kombinálása és a latin névkiegészítők használata, pl. (a görög betűk nem alkategóriákra utalnak, csupán négy család elkülönítését segítik): α) 1334: *nobiles viri magistri Sebus et Petrus filii Abrae de Sancto Georgio* (AnjOkm. 3: 74); 1335: *magistri Sebus filii comitis Abrae de Bozyn* (AnjOkm. 3: 132), 1338: *per sebus filius Abrae dicti Abychk de Sancto Georgio* (AnjOkm. 3: 456); β) 1333: *Jacobus et Paulus magistri filii Dause quondam palatini comites de Zabolch* (AnjOkm. 3: 19); γ) 1335: *nobilis vir magister Thuteus filius condam magistri Emericus de Beche* (AnjOkm. 3: 178); δ) 1335: *magister Thomas filius Petri magni castellani de Chokakw et de Geztus* (AnjOkm. 3: 174);

d) kételemű név, a tiszta típusok valamelyike, pl. 1337: *Ladislaus filius Michaelis* (AnjOkm. 3: 334).

Az a)-ra mindössze egy példát találtam a korszakból, a Drugethek nevét. A család francia eredetű, Károly Róberttel érkeztek Magyarországra. A franciáknál MELICH JÁNOS szerint már 1050 körül léteztek családnevek (1943: 271); a Drugethek tehát már ott örökölhették, onnan hozhatták magukkal nevüket, vagyis a keresztnév melletti elem már nyilvánvalóan családnév. Ezt támasztja alá a latin kiegészítők hiánya mellett az is, hogy a testvérek ugyanazt a megkülönböztető elemet viselik nevükben, s a fent leírt szerkezet minden említésükkor változatlan (mindössze annyi különbséget találunk, hogy néhány oklevélben németesen jelenik meg a nevük, pl. 1334: *Wyllermus Drugetter palatinus* – AnjOkm. 3: 90).

A b)-be tartozó nevek viselői mind az ország első méltóságai, bárói közé tartoznak: nádorok, országbírók, tárnokmesterek, erdélyi vajdák stb. Bár számos hatalmas birtokuk volt, hivataluk egyértelműen azonosította őket, ezért nem volt szükségük egyéb megkülönböztető elemre. Másrészt nagyságuk, hatalmuk megkérdőjelezhetetlen volt, ezért nem szorultak rá arra, hogy nevükkel is hangsúlyozzák nemességüket, előkelőségüket.

A c)-be azoknak a neve tartozik, akik nem szerepelnek ugyan az ország bárói között, de magasabban állnak az egyszerű megyei nemességnél. Ebbe a második körbe tartoztak például az udvari lovagok, a várnagyok és az ispánok (l. pl. ENGEL 2003c: 314, FÜGEDI 1986: 191–2). A másik három csoportba tartozók társadalmi

helyzete általában stabil és változatlan (bár éppen az Anjouk alatt e csoportok átjárhatóbbak voltak: Károly Róbert a tartományurak ellenében új, hozzá hűséges bárói réteg kiépítésére törekedett, így számos köznemesnek sikerült felemelkednie az ország legfőbb méltóságai közé). Ebben a csoportban azonban viszonylag nagy mozgás figyelhető meg, lefelé és fölfelé egyaránt. Az α -val és β -val jelzett adatok két, társadalmilag némiképp „süllyedő” családot képviselnek. Az első, a Szentgyörgyi család őse nyitrai ispán volt, fia már a főpohárnokságot is elérte. A család hatalmát jelzi, hogy egyik tagja II. András unokatestvérét vette feleségül. Később azonban egyre több birtokukat veszítették el; a fentebb idézett részben is említett II. Sebest (1304–1353) hatalmaskodásért még fej- és jószágvesztésre is ítélték, s csak perbeli ellenfelei bocsánatának köszönhette megmenekülését. Hivatalt már az előző generáció sem viselt, vagyonuk pedig a XIV. század első harmadában jelentősen megcsappant (KARÁCSONYI 1900/2004²: 666–70).

A második család kiemelkedő alakja Debreceni Dózsa nádor volt. A következő generáció már nem tudott túljutni a megyésispáni hivatalon, amelynek a királyi megye felbomlásával és ezzel párhuzamosan a nemesi vármegye kialakulásával éppen ebben az időben erősen megcsappant a jelentősége, az ispánnak ekkor már nem volt tényleges hatalma (FÜGEDI 1977: 81). Dózsa egyik leányunokáját már a köznemesi származású Szepesi Jakabhoz adták feleségül. (KURCZ ÁGNES szerint az Anjouk tudatos politikája volt, hogy az előkelő származású, elárvult lányokat feltörekvő lovagokkal házásították össze, így vetve meg az alapját az új, hozzájuk hű bárói rétegnek; l. KURCZ1988: 73.) Ez egyrészt a család országos jelentőségének bizonyos fokú csökkenését jelzi, másrészt viszont a tény, hogy Jakabból végül országbíró lett, bizonyítja, hogy a családnak még jelentős kapcsolatai lehettek a legfelsőbb körökben.

A γ és a δ pontban ennek épp az ellenkezőjét, két feltörekvő család neveit láthatjuk. Az előbbi, a Becsei család kiemelkedő alakja volt Imre. Feltehetőleg nem is volt nemesi származású, csupán beházasodott a Becse-Gergely nemzetségbe. Családja jelentősége akkor nőtt meg, amikor Imrének egy ügyes manőverrel királyi nemesítés nélkül sikerült nemessé válnia. Amikor ugyanis az említett nemzetség egyik tagját, VI. Lőrincet hatalmaskodás miatt fej- és jószágvesztésre ítélték, Imre lefizetett érte 100 márka ezüstöt az országbírónak és a zólyomi főispánnak, illetve ugyanennyit fizetett Lőrinc egyes birtokaiért. Cserében Lőrinc és testvére kijelentették, hogy Imre az ő nemzetségükbe tartozik (KARÁCSONYI 1900/2004²: 248). E tehetséges családalapító végül a barsi ispánságig és lévai várnagyságig vitte, fia, Töttös pedig 1343-ban már királyi ajtónállómester, pilisi ispán, visegrádi és óbudai várnagy volt (FÜGEDI 1986: 224). Udvari lovagként testvérével, Vesszőssel együtt a király legbelsőbb, bizalmi emberei közé tartozott, habár a bárók közé nem sikerült bekerülnie (KURCZ 1988: 45).

A δ -ban szereplő Tamás a Csór nemzetségből származott. Emelkedését annak köszönhette, hogy Károly Róbert mellett harcolt a trónviszályok idején. Előbb csókakői és gesztesi várnagy, majd liptói és körösi főispán lett. 1351-ben erdélyi vajdaként bekerült a bárók sorába, 1353–1358 között pedig főajtónálló volt. Vajdaként természetesen már őt is *Thomas woyvoda Transsilvanus*-ként említették (1351, AnjOkm. 5: 426); ekkorra már nem volt szüksége a korábbi körülírásokra ahhoz,

hogyan jelezze, kicsoda. Tamást az ország egyik legjelentősebb törvénytudójaként ismerték, gyakran szerepelt fogott bíróként. Diplomataként is megállta a helyét, Nápolyba, Avignonba is elkísérte az uralkodóház tagjait; eközben természetesen vagyona is jelentősen megnövekedett (KARÁCSONYI 1900/2004²: 407–12).

E négy család neveit vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy meglehetősen terjedősen nevezik meg magukat. A süllyedőben lévők minden lehetséges eszközzel igyekeznek jelezni származásuk előkelőségét, a család hajdani, azóta némiképp megkopott dicsőségét. A felemelkedőben lévők ugyanezt teszik, csak ellenkező okból: igyekeznek feledtetni szerény származásukat, inkább birtokukat, elnyert rangjukat hangsúlyozzák. Emellett a terjedősebb névnek az azonosításban is nagyobb szerepe lehetett: e nevek viselői nem maradtak meg megyéjükön belül, ugyanakkor országosan kevésbé voltak ismertek, mint a bárók, ezért esetükben pontosabb körülírásra lehetett szükség.

A d)-be a megyei nemesség nevei tartoznak. Ők legfeljebb megyei hivatalokat viseltek, ritkán mozdultak ki megyéjükből. Emiatt nem volt szükség a pontosabb, bonyolultabb körülírásokra a megnevezésükkor, a birtokuk vagy az apjuk neve elegendő volt identifikálásukra. Az előző csoporttal ellentétben az előkelőségük hangsúlyozására sem volt különösebb gondjuk, hiszen a megyéjükön belül általában ismerték és számon tartották a családfájukat.

Láttuk, hogy a bárókat mindössze a nevükkel és a tisztségükkel említették, hiszen ez elegendő volt személyük azonosításához. Az alacsonyabb rangú tisztviselők számára azonban ez, úgy tűnik, nem volt elegendő. Számatalan példát találhatunk arra, hogy ők a tisztségen kívül még legalább egy elemmel bővítették a körülírást: 1337: *comes Antonius de Myske vicecomes Vesprimiensis* (AnjOkm. 3: 330); 1337: *Stephanus filius Nicolai vicecomes de Zothmar* (AnjOkm. 3: 334) stb.

2. Fentebb már esett szó arról, hogy az eddig tárgyalt elemek mellett szerepelhetett a névben a nemzetséghez tartozást jelölő *de genere* is. Az első megbízható oklevél, amely már nemzetséget említ, 1208-ból való (KRISTÓ 1975: 957), nagyjából egyidős tehát Anonymus gesztájával, amelyben először jelennek meg a nemzetségnevek tömegesen (GYÖRFFY 1958: 25). KARÁCSONYI (1900/2004²: 12) és ERDÉLYI (1932: 3–6) e megkülönböztető elemben kezdetleges vezetéknevet láttak, sőt utóbbi úgy gondolta, hogy a *de* + helyneves szerkezetnek a hosszú és nehézkes, tág jelentésű névnek a felváltására született meg (Zsigmond korában!) a birtokhoz való jog erőteljesebb kifejezésére. GYÖRFFY GYÖRGY a régi nemességnek a szétosztogatott királyi birtokokat megszerző új nemességgel szembeni birtokvédő törekvéseit nevezi meg a *de genere* elterjedésének okaként (1958: 25). KRISTÓ GYULA e defenzív okot csak másodlagosnak tartotta a mellett az offenzív magatartás mellett, amellyel a régi nemesség jelezni kívánta a királynak: a nekik juttatott javadalom méltó kezekbe fog kerülni (1975: 959). A kettő valójában szorosan összefügg, hiszen e régi nemesség éppen azzal tudott védekezni az újonnan felemelkedők ellen, ha helyettük maga szerzett még több uradalmat. A *de genere* divathullámának tetőzése (mert a divat jelenségével, a leghatalmasabbakat utánzó törekvéssel is számolnunk kell) ERDÉLYI LÁSZLÓ szerint 1210–1250 közé tehető (1932: 6), utána fokozatosan csökken a forrásokban feltüntetett nemzetségnevek száma, a XIV. század elejére pedig már viszonylag ritkán fordulnak elő. N. FODOR JÁNOS a Gutkeled

nemzetség szőlátmonostori ágát vizsgálva például 1305-ből találta az utolsó ilyen alakot (2004: 34). Ekkorra ugyanis a nemzetségek már erősen felbomlóban voltak; az Anjoukkal új bárói réteg emelkedett fel, nemesítéssel új családok kerültek be a nemesség közé, s a várjobbágyság egy része is elérte nemesítését. (A várjobbágyság nemesítése Lajos alatt, 1350-től vált gyakoribbá. Károly Róbert alatt ugyanis a nemesivel párhuzamos birtokjogukat még elismerték Árpád-kori jogi alapon, később azonban e réteget egyre több jogi támadás érte a megyei nemesség részéről. Ez oda vezetett, hogy azok a várjobbágyság, akik nem tudták igazolni a birtokukhoz való jogukat, s nem sikerült elérniük nemesítésüket, elveszítették birtokukat; l. ZSOLDOS 1999: 168–81). A nemzetségek felbomlását csak tovább gyorsította az Anjouk politikája: Károly Róbert még csak kivételesen adományozott egyeseknek birtokot azzal a feltétellel, hogy nem kell rajta megosztaniuk rokonaikkal, Nagy Lajos adományreformja szerint azonban már a megadományozott dönthette el, hogy nemzetségéből kívül osztja meg a kapott birtokot (ENGEL 2003c: 317).

Ha egy-egy névben mégis szerepelt a nemzetségnév, annak több oka lehetett. Az egyik, hogy az illető igyekezett nemességének ősiségét jelezni a nemrég fel-emelkedett újakkal szemben; ez főleg a megyei nemességre volt jellemző, hiszen az újonnan nemesítettek elsősorban az ő pozíciójukat veszélyeztethették. Ezt láthatjuk egy 1306-os oklevélben, melyben András comes fia elzálogosítja két birtokuk negyedét: *Andreas et Johannes filij Comitum Andree, de generacione Osl* (AnjOkm. 1: 110). A testvérek ezzel a gesztussal nyilván azt akarták jelezni, hogy bár anyagi gondjaik vannak, nem akármilyen ősöktől származnak. Egy fentebb már említett 1308-as oklevél még érdekesebb ennél: egy özvegy a maga és két kiskorú fia nevében kiadja felnőtt leányának a lánynegyedét: *nobilis domina, Barbara nomine, filia Nicolai fratris Batyz de genere Negol, relicta Thome filij Pauli de genere Geur* (AnjOkm. 1: 142). A nemzetséghez tartozás kétszeres kiemelése ebben az esetben védekező gesztus: mivel egy egyedülálló nőt vagyona éhes rokonai vagy szomszédai könnyebben kiforgathattak birtokaiból, az asszony ezzel is hangsúlyozza a földhöz való jogát. Egy 1320-as birtokügyletben mindkét fél jelzi egy-egy jelentős nemzetséghez tartozását, hogy egyértelművé tegyék egyenlő társadalmi állásukat: *comite Mijkaele filio Barch, de genere Chaak, ab una parte, Item comite Briccio filio andree de Batur, de genere Guthkeled* (AnjOkm. 1: 564; a *Mijkaele* névalak *i+j* betűkapcsolata nyilván eredeti *j* grafémának felel meg – S. M.).

Két másik ok inkább a bárókra jellemző. A provizórium idején a *de genere* arra szolgált, hogy jelezze viselőjének valamelyik jelentős tartományú nemzetségébe való tartozását. Egy 1302-es oklevélben Vencel, Károly Róbert egyik trónkövetelő vetélytársa adományoz birtokot néhány Rátót nembeli nemesnek: *magistri Dominici filij Comitum Stephani de genere Ratolth* (AnjOkm. 1: 42). A kiemelésnek itt egyértelműen az az üzenete, hogy a nemzetség, melyből egyébként Lóránt nádor is származott, Vencelt támogatja, a hatalmat megszerezni igyekvő trónkövetelő pedig kénytelen hálából adományokkal elhalmozni „híveit”.

Károly Róbert megerősödése után inkább az új bárók akarták a nemzetségnévvél megmutatni, hogy bár hatalmuk új, nemességük korántsem az, igyekezve ezzel egyenrangúnak elfogadtatni magukat a régebbi méltóságviselőkkel. Jó példa erre a Garai család egyik legjelentősebb alakja, (Kazal) I. Pál. A Károly Róbert érkezé-

sekor még csak pozsegai várnagy azonnal az új király mellé állt: átadta neki a várat, majd végig mellette, illetve az ő érdekében harcolt a vizályok idején. Károly jultalmul 1311-ben vagy 1312-ben macsói bánnak nevezte ki. Később még több megye ispánja és a községi vár várnagya is lett, legmagasabb hivatala pedig a királynéi tárnokmesterség és országbírótság volt (KARÁCSONYI 1900/2004²: 438–9). Az előrelépésben nyilvánvalóan az ország egyik leghatalmasabb méltóságának, Nekcsei Demeter tárnokmesternek a leányával kötött házassága is segítette. 1320-ban egy oklevélben számtalan hivatala mellett a nemzetségnév is szerepel nevében, ezzel is hangsúlyozva, hogy előmenetelét nemcsak hűségének és tehetségének, hanem ősi származásának is köszönheti: *nobiles uiri uidelicet paulus, Banus de Machow, Comes Wolko de Budrug, et Castellanus noster de Kevzeg, una cum magistro Andrea fratre suo uterino de genere Durusma* (AnjOkm. 1: 574). – E három típust áttekintve igen találónak tűnik FÜGEDI ERIK megjegyzése, mely szerint a nemzetségnév XIV. századi használata nem más, mint korai sznobizmus (1986: 224). A társadalmi helyzettel mint a névhasználatot befolyásoló tényezővel tehát, mint láthattuk, szorosan összefügg egy másik szempont: az, hogy a név viselője milyen képet akar sugallni magáról.

B) Az is befolyásolta a név és a megkülönböztető elemek kapcsolatát, hogy az adott személy milyen szerepet játszott az oklevélben leírt ügyben. Rövidebb volt a megnevezés, ha:

1. A név viselőjét csak megemlítették valaki más ügyében, például egy birtok bejárása kapcsán feljegyezték, hogy a szóban forgó föld kinek a birtoka mellett fekszik. Ilyenkor erről a szomszédról szinte semmit sem tudunk meg, neve a lehető legrövidebb, de azonosításra még alkalmas alakban jelenik meg (legalábbis az oklevél születésének idejében, ma viszont e nevek viselőinek azonosítása a legtöbbször lehetetlen). Jó példa erre a már többször említett Szentgyörgyi család egyik tagjának a neve: 1338: *magistri Sebus de Bozyn* (AnjOkm. 3: 512). Fentebb ennél részletesebb körülírásokat láthattunk, azok ugyanis az ő ügyében született oklevelekben olvashatóak, ez pedig egy Sebest éppen csak említő iratban.

2. A vizsgált név az oklevél kibocsátójáé. Ilyenkor a legfontosabb névelem a tisztség vagy méltóság; ez természetesen sosem maradhat el, mivel ez jelenti a hivatalos irat kibocsátásának jogalapját. Más elemek (apanév, birtoknév stb.) azonban gyakran hiányoznak, hiszen ezekben az esetekben ők vannak hatalmi pozícióban, nekik nem kell bizonygatniuk előkelőségüket, leszármazásuknak, birtokaiknak pedig mások ügyében nincs jelentőségük. Emellett az is nyilvánvaló szempont, hogy identifikálásukra sem kell különösebb gondot fordítaniuk, hiszen aki hozzájuk fordul, ismeri őket (ha nem is személyesen).

3. A nevek méltóságokban szerepelnek. Mivel e felsorolások sokszor meglehetősen hosszúak voltak, érthető, hogy az írnokok igyekeztek minél rövidebben lejegyezni a neveket. Emellett a méltóságokban szereplők országosan ismert előkelőségek voltak, tehát megnevezésükkor, mint láttuk, nem volt szükség hosszú körülírásokra.

Ugyanakkor még e hatalmasságokkal is előfordult, hogy a szokásos, rövidebb forma helyett hosszabb, bonyolultabb körülírással határozták meg őket. Elsősorban akkor, ha az ő kérésükre, birtokosztály, birtokadomány, adásvétel, örökösödési stb.

ügyetek rögzítésére állították ki az oklevelet, hiszen ezekben az esetekben éppen a rokoni kapcsolatok és a birtokok álltak az ügy középpontjában. Ezt mutatja például Tamás erdélyi vajda esete, aki magát többnyire csak *Thomas woyuoda Transilvanus*-nak nevezi (l. pl. fent), egy birtokügyletről szóló oklevélben azonban őt és fiait a következőképp említik: 1333: *in persona magnifici viri Thome woyuode Transsilvani filii Farkasii, magistrorum Nicolai dicti Kona et Michaelis Posoniensis ecclesie prepositi filiorum eiusdem woyvode* (AnjOkm. 3: 44). Hasonlót tapasztalhatunk a Garai család hatalmának egyik megalapozójával, a már említett I. Pállal kapcsolatban is. Méltóságsorban mindössze *Pauli magistri tawarnicorum domine regine*-ként említik (1336, AnjOkm. 3: 296), birtokügyben született oklevelekben azonban hosszabban, korábbi és aktuális méltóságait, nemzetségét vagy birtokát is megnevezve fordul elő: 1320: *nobiles uiri uidelicet paulus, Banus de Machow, Comes Wolko de Budrug, et Castellanus noster de Kevzeg [...] de genere Durusma* (AnjOkm. 1: 574); 1334: *Paulus quondam banus de Machow iudex curie domine regine* (AnjOkm. 3: 117); 1336: *magnifici viri magistri Pauli de Gara magistri tawarnicorum et iudicis curie domine regine* (AnjOkm. 3: 278). Általánosságban megállapítható, hogy azokat, akik jelentős szerepet játszottak az oklevél által rögzített birtokügyletben, igyekeztek minél pontosabban, tehát több névelem használatával megnevezni.

C) A nőket – ha nevük egyáltalán bekerült az iratokba – ekkoriban általában férfi családtagjaikhoz viszonyítva nevezték meg hivatalosan. A gyakorlat alapján úgy tűnik, ehhez általában két férfirokon, az apa és a férj megnevezését tartották szükségesnek és elégségesnek. Ha azonban egy özvegy újra férjhez ment, s új házassága még frissnek számított az oklevél kiadásakor, az iratba a korábbi és az új férj neve is bekerült: 1334: *Helena consors [...] nobilis viri magistri Petri dicti Orrus filii Georgii* (AnjOkm. 3: 125); 1336: *nobilis domina Helena filia Marcelli quondam relicta comitis Petri dicti Orrus filii Georgii de Zala quondam vicecomitis Posoniensis nunc vero consors comitis Ladislai fratris Belez de Lipulnuk* (AnjOkm. 3: 394). Szintén szükséges lehetett az előző férj megnevezése akkor, ha az oklevélben a tőle született gyermek is szerepelt: 1326: *domina Jolenth filia Martini filii Chama relicta vero Nicolai dicti de Kuchk nunc consors Dominici filii Nicolai magni et Dominicus filius predicti Nicolai de Kuchk ab eadem domina Jolenth procreatus* (AnjOkm. 2: 252). Fentebb láthattuk, hogy – jóval ritkábban – a fiútestvér is lehet a viszonyítás alapja. Az általános gyakorlattól eltérő azonban a következő adat: 1333: *Sebastianus frater relicte Ruberti* (KárOkl. 82). Ez a körülírás azt tükrözi, hogy az oklevél írója egy férfit nevezett meg női rokonának megemlékezésével. A fentiek alapján ebből arra kell következtetnünk, hogy e nő valamiért különösen fontos szerepet játszott a családban (özvegyként feltehetőleg jelentősebb birtokok fölött rendelkezett). Érdekes módon azonban annyira már nem tartották fontosnak a személyét, hogy a nevét is feljegyezzék: ehelyett a szokásos módon, elhunyt férjéhez viszonyítva említik csak a személyét.

3. Az eddig elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a XIV. század első harmadára – legalábbis a nemesség körében – már valóban általánosnak mondható a megkülönböztető névelemek használata. Láttuk, hogy egy-egy személy neve igen különböző változatokban jelent meg; ennek oka lehetett az, hogy az illető újabb

birtokot vagy tisztséget, méltóságot kapott, de attól is függött a név „kifejtettsége”, hogy milyen volt viselőjének társadalmi helyzete, neme, milyen képet akart magáról sugallni, s milyen szerepet játszott az oklevélben rögzített ügyben. Ezek a tények arra engednek következtetni, hogy ebben az időszakban még – kevés kivételtől, például a francia származású Drugethektől eltekintve – a nemesség esetében sem beszélhetünk öröklődő nevekről.

Ami pedig a bevezetésben feltett kérdést illeti, hogy vajon miképpen hatott az oklevelezési gyakorlat a családnevek kialakulására, a válasz összetett. A nevek írásba foglalása mindenképpen gyorsította a folyamatot, hiszen megteremtette az igényt a minél pontosabb megjelölésre. Emellett a hivatalok nyilvánvaló törekvése a könnyebb azonosíthatóságra elősegítette egy névalak megszilárdulását a többi lehetséggel szemben (hiszen ha minden alkalommal másképp jegyezték fel valakinek a nevét, az nehézségeket jelentett az azonosításban). Ahogyan MIKESY SÁNDOR írja: nem a helybeli lakoságnak volt szüksége a pontos nyilvántartásra, hanem a hivatalnokoknak; ennek alapján történt az adózás, ezért érdekükben állt a nevek változatlanúsága (1959: 84–5). Láthattuk azonban, hogy a nemesség igyekezete rangjának, származásának kiemelésére ezzel éppen ellentétes irányban hatott. Az ő esetükben egyébként sem volt olyan nehéz a hivatalok dolga, hiszen a nemesség saját érdekében, birtokjoga védelmében pontosan számon tartotta családi, nemzetségi kapcsolatait, leszármazását. Jó példája ennek az igyekezetnek a szepesi káptalan 1335-ös oklevele, amelyben Rikolf mester két fia kérte a káptalant, állapítsa meg a *Theodorus*, a *Detricus*, a *Theodoricus* és a *Thyadar* nevek egymáshoz való viszonyát. Az ő 1289-es oklevelükben ugyanis a *Theodoricus* név olvasható, a királyi kancellária által átírt változatban azonban *Thyadar* és *Theodorus* szerepel (FEJÉRPATAKY 1918). A testvérek aggodalma érthető, hiszen ha az eltérő nevek miatt a hatóság bármikor megkérdőjelezi az oklevél hitelességét, elveszíthették volna az oklevélben szereplő birtokukat.

A pontosságra és változatlanúságra törekvés tehát inkább a nemtelenek, különösen a szolgák és a jobbágyok esetében veendő figyelembe a kételemű nevek megszilárdulását elősegítő tényezőként. A nemesi nevekben szereplő részletező, hosszadalmas körülírások valójában inkább késleltették a kételemű nevek megszilárdulását: ezekből semmiképpen nem alakulhattak ki a későbbi, már megszilárdult alakok, hiszen teljességgel alkalmatlanok voltak az élőszóbeli kommunikációra. Az előrelépés alapjául tehát nem szolgálhattak a birtokügyletekkel, örökléssel, adományozással kapcsolatos oklevelek. A hétköznapiokban használt neveket leginkább azok az írott változatok közelíthetik meg, amelyek az adott személyt csupán „mellékesen” említik meg. Ezek azonban – különösen latinus formájuk és sorrendjük miatt – nemigen lehettek hatással a kételemű nevek megszilárdulására, inkább csak tükrözték a lejegyzés pillanatában fennálló állapotokat.

A hivatkozott irodalom

- AnjOkm. = Anjoukori okmánytár 1–5. NAGY IMRE szerk. 1878–1891, 7. TASNÁDI NAGY GYULA szerk. 1920. Bp.
 BENKŐ LORÁND 1949. A régi magyar személynévadás. Bp.

- ENGEL PÁL 1996. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. 1–2. MTA Történettudományi Intézet, Bp.
- ENGEL PÁL 2003a. Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. Osiris Kiadó, Bp.
- ENGEL PÁL 2003b. Királyi emberek Valkó megyében. In: uő 2003a: 578–99.
- ENGEL PÁL 2003c. Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. In: uő 2003a: 302–19.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1932. A magyar lovagkor nemzetségei 1200–1408. Szent István Társulat, Bp.
- FALLENBÜCHL ZOLTÁN 1991. Név kutatás és családtörténet. Névtani Értesítő 13: 48–53.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1969. A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. Nyelvtudományi Értekezések 68. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1970. Társadalmi-gazdasági tényezők a XIV. századi jobbágyság kételemű neveinek kialakulásában. In: KÁZMÉR–VÉGH szerk. 1970: 153–6.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1975. Genealógia és névkutatás. Magyar Nyelv 456–8.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1998. A *-fi*, *-fia* utótagú magyar családnevek kialakulása. Magyar Nyelvőr 458–67.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1918. Hiteleshely mint névmagyarázó. Magyar Nyelv 14: 169–73.
- N. FODOR JÁNOS 2004. Adalékok a helynévi eredetű családnevek kialakulásához – A Gutkeled nemzetség szőlátmonostori ágának családnevei. Névtani Értesítő 26: 31–45.
- FÜGEDI ERIK 1977. Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp.
- FÜGEDI ERIK 1986. Ispánok, bárók, kiskirályok. Magvető Kiadó, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig 1. Századok 12–87.
- HAJDÚ MIHÁLY 1999. A személynevek közzói elemeiről. Névtani Értesítő 21: 274–80.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Személynevek. Osiris Kiadó, Bp.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1900/2004.2 A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Nap Kiadó, Bp. Reprint.
- KárOkl. = GÉRESI KÁLMÁN szerk. 1882. A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. 1. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia 1969. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KRISTÓ GYULA 1975. Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. Századok 953–67.
- KURCZ ÁGNES 1988. Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MELICH JÁNOS 1943. Családneveinkről. Magyar Nyelv 265–80.
- MEZŐ ANDRÁS 1970. A Várdai-birtokok jobbágynevei a XV. század közepén. Kisvárdai.
- MIKESY SÁNDOR 1959. Miért alakultak ki vezetékneveink? Magyar Nyelvőr 83: 82–7.
- SZÉKELY GYÖRGY 1970. A személynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR–VÉGH szerk. 1970: 201–8.
- ZSOLDOS ATTILA 1999. A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. MTA Történettudományi Intézet, Bp.

The effect of document-writing techniques on the emergence of surnames in the 14th century

The claim that document-writing techniques had a major influence on the emergence of family names is a commonplace in onomatology. But what exactly does this mean? What was the nature and extent of that influence? These questions make further research necessary; the aim of the present paper is merely to contribute a few observations. The data have been collected from documents written in the first one-third of the fourteenth century and have been restricted to noblemen's or noblewomen's names. In the period under study, the use of distinctive names can be said to have been general. However, the name of a particular person occurred in widely different versions. The reason may have been that the person had acquired a new property or been awarded a new position or dignity. Also, the "explicitness" of the name may have depended on the person's social status, gender, and role in the affair recorded in the document, as well as what image he/she wanted to project of himself/herself. These facts allow us to conclude that, a few exceptions apart, we cannot speak of inherited surnames in this period, even with respect to the nobility. The intention to achieve precision and invariability of reference is more appropriate to consider as a factor facilitating the stabilization of two-element names with respect to commoners, especially servants and serfs. The detailing circumscriptions occurring in nobles' names were a retarding, rather than facilitating, factor in the stabilization of two-element personal names.

MARIANN SLÍZ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Titkos nyelvek – etnolingvisztikai univerzálék

1. Antropológia, szemiotika és nyelvészet. – Szemiotika és nyelvészet kapcsolatát meghatározva VJACESZLAV IVANOV fölvet egy igen gyümölcsöző és tárgyunk szempontjából messze vezető gondolatot: „Munkahipotézisként megfogalmazhatjuk azt a felvetést, hogy azok az egyetemes nyelvi lehetőségek, amelyeket egy adott konkrét nyelv alapstruktúrája nem használ fel, megvalósulhatnak az alapstruktúra perifériáján” (1983: 36–7). Néhány jellemző példát is fölhoz, valamint az egyedfejlődésbe is beilleszti ezt a mozzanatot: „A fonetikai és fonológiai szinteken ezt már jó ideje megállapították olyan periférikus területekről, mint az indulatszók és a költői névadás (egyebek között az ideofonok, melyeket az utóbbi években részletesen vizsgáltak egyes afrikai nyelvek anyagán). A kisgyermeknek a beszédfázist megelőző, értelmetlen gügyögésében az emberi beszédszervekre általában jellemző lehetőségek legszabadabb kiaknázását figyelhetjük meg (például a hottentotta és busman csettintő hangok előfordulhatnak egy moszkvai kisgyermek gügyögésében). Aszerint, hogy a kisgyermek által elsajátítandó nyelvi rendszer a lehetőségek milyen mérvű realizálását követeli meg, a többi megmarad potenciálisan fakultatív jelenségnek” (uo.).

Számos nyelvi jelenség „alacsonyabb rendű” vagy egyszerűen csak figyelemre nem méltatott nyelvi rétegekbe, a gyermeknyelvbe és -folklórbá, nyelvjárásokba, tolvajnyelvbe stb. szorult vissza. Ezeknek a jelenségeknek a vizsgálata különösen az antropológiai nyelv-

szeket, szemiotikusokat érdekelte, s valójában a nyelvhasználat lényegéhez tartozó, etnolingvisztikai univerzáléknak nevezhető mozzanatokot sikerült megragadniuk. TOLNAI VILMOS szép kifejezésével: „Itt valószínűleg a nyelvek sorompóit átlépő, nemzetközi jelenséggel van dolgunk, mely a néplélektant éppúgy érdekli, mint a nyelvtudományt” (1922: 40). TOLNAI-nak messzemenően igaza van. Az antropológiai nyelvészeti (Európában inkább etnolingvisztikai) kutatások nagyon sok esetben kapcsolódnak a korábbi néplélektani (Völkerpsychologie), pszichológiai kutatásokhoz. Sőt, azt is mondhatjuk, hogy a korunkban felélénkült pszichológiai megközelítések egyik forrásának is tekintetjük. Az is igen figyelemreméltó (magyar) tudománytörténeti tény, hogy ezekre a jelenségekre a XIX. századi és részben a XX. század eleji nyelvészek sokkal nyitottabbak voltak. Aki veszi a fáradságot, és végigböngészi a Magyar Nyelvőr vagy a Magyar Nyelv első három-négy évtizedét, apró és terjedelmesebb írások százait találhatja, amelyek egy-egy kisebb nyelvi kérdéssel, érdekességgel foglalkoznak. (Általában elgondolkodtató, hogy a jelzett időszakban nagyobb értéke volt az apró filológiának. Rövid kis írások, gondolatfölvetések, adalékok sokkal nagyobb számban jelentek meg a folyóiratok hasábjain.) Magam a titkos nyelv kérdését a magyar nyelvi jellemzők között egyszer már érintettem (BALÁZS 1998: 28), de az adatok tágabb körű áttekintésére még nem nyílt módom.

2. A titkos nyelv fogalmáról. – A titkos nyelv az a jelenség, nyelvhasználati mód, amelynek során az anyanyelvet titkosítják, beavatatlanok számára érthetlenné teszik. A titkosítás nyelvi szabályok, megegyezés szerint történik, és az eljárások sok nyelvben mutatnak hasonlóságot. A titkosított szöveg írásban is megjelenhet. A titkosírás végigkíséri az emberiség történetét. Első leírását Plutarkhosz görög történetírónál találjuk, aki a spártaiak titkos üzenetváltását figyelte meg. A magyar írók közül Balassinál, Gárdonyi Gézánál, Weöres Sándornál emlegetik a titkosírást. Arany János a gyorsírást használta titkosírásnak (VARGHA 1972: 132–7).

A legismertebb magyar titkos nyelv élőszóban és írásban is előfordul. Ez az úgynevezett *madárnyelv*. (A megnevezésnek számos további változata van, pl. *tolvajnyelv*, *koldusnyelv*.) A madárnyelvről az első leírást a PallasLex. adja: „Madárnyelv, [azon hangok összege, melyek által a madarak saját nemeik és fajaik szerint mintegy beszélgetnek egymással és közlik vágyaikat, érzéseiket. Az emberi nyelv is sokat sajátított el ebből s a magyar nyelv különös ügyességet és változatosságot tanusít ebben.] Különösen a gyermekek közt divó titkos nyelv, mely abban áll, hogy minden szótag magánhangzóját ismétlik egy vagy több mássalhangzó (p. *p* vagy *rg*) közbeszúrásával p. *mapadápár* v. *margadárgár* a. m. *madár* vagy minden szótag elé *dá* szótagot tesznek p. *dámadádár* a. m. *madár* (szerepel Jókai, Verne Gyula stb. regényeiben is)”. Ebben az első szótári leírásban már megtalálható a magyar titkos nyelv két alapformája: a betoldódásos és az elétoldásos titkosítás.

KOVÁCS ENDRE meghatározásában a madárnyelv: „olyan játékos beszéd, amelyben a szavakat, azok szótagjait értelmetlen hangokkal, hangcsoportokkal toldják meg, vagy egyéni alkotású szavakat alkalmaznak, hogy így a szöveget nehezen felismerhetővé vagy felismerhetlenné tegyék. Különösen gyerekek kedvelik. Hangulatkeltő stíluselemként szerepel mesékben, valamint tréfás költeményekben is” (1982: 537).

TOLNAI VILMOS a XX. század elején két írásában is fölhívja a figyelmet a madárnyelvre, mint olyanra, amelyről „semminemű grammatika nem ad ugyan felvilágosítást, de ismeri minden gyerek s Jókai boszorkányos igéit rögtön lefordítja magyarra” (1917: 247). Arany

János „Jóka ördöge” (1851.) című munkájának V. részében Jóka ezzel a bűvös mondással kergeti ki az ördögöt a király lányából (Arany jegyzetben megjegyzi, hogy „Az úgynevezett madárnyelven”): „Turgudorgod mirgít forgogargadtárgál: / Argadórgósorgom margagargadtárgál? / Targakargarorgodj hárgát korgomarga, / Irginerget arga porgokorgolbarga!” – A fordítás tehát: *Tudod, mit fogadtál: / Adósom maradtál? / Takarodj hát, koma / Innet a pokolba.*

TOLNAI megfigyelése szerint itt szónyújtásról van szó, amelynek során a magánhangzót megismételik és közé ékelnek valamilyen mássalhangzót vagy akár mássalhangzó-csoportot. Leginkább a következőket: *v, m, l, lm, rd, rg*. Így a következő szónyújtások hozhatók létre (*a*-val szimbolizálva a konkrét magánhangzókat): *ava, ama, ala, alma, arda, arga* stb. Jóka szövegét ennek megfelelően a következőképpen lehetne még titkosítani: *Tuvudovod mivít fovogavadtávál: / Amadómósomom mamaramadtámál? / Talakalarolodj hálát kolomaja, / Ilminelmet alma pordokordolbarda.* (Magam, kőbányai kisfiúként a *v-s* formával – *tevenyelv* – az 1960-as, 1970-es években találkoztam az általános iskolában. A többi formáról már csak a szakirodalomból értesültem.) Figyelemreméltó, hogy bármelyik magánhangzót lehet ismételni, de a szónyújtásban – megfigyeléseink szerint – nem vesznek részt például a következő mássalhangzók: *k, t, p, g, d, b*.

A madárnyelv alkotásának szótagképlete: *msh. + mgh. + msh.-beékelés + mgh.* Vagyis: betoldott mássalhangzó vagy mássalhangzócsoport + megelőző magánhangzó.

Ezt a titkos nyelvet – ahogy említettük – gyűjtőnévként *madárnyelv*-nek nevezik. De a szónyújtás (titkosítás) nyelvtani módjától függően több más elnevezése is ismert. A leggyakoribbnak tűnő *v-s* torzítás neve: *tevenyelv*, az *rg* hangkapcsolatot alkalmazóé *kerge-nyelv*, *szarkanyelv*. A *tevenyelvre* a legrégebb és leggyakoribb példák: *Tuvudsz ivigy beveszévélnivi? (Tudsz így beszélni?), Gyevereve ivideve! (Gyere ide!).* Jókai Mór (aki folklórnk kiapadhatatlan nyelvi kincsesbányája) „A löcsei fehér asszony” című regényében titkos nyelv funkcióban (magyarul nem jól értő idegen számára) használja és *szarkanyelv*-nek nevezi: „– Héj, atyafiak! szólt Andernach lovag... Kinek a hintaja ez? – A kovácslegények egymás között szarkanyelven beszéltek, azon felelt az egyik a kérdezőnek vissza: – Ergeb kérgérdirgi kurgutyarga bárgánjarga. – A lovag nagyot bámult rá: hisz ezek tatárul beszélnek. Pedig azt teszi az, ha a szarkacsergést kivesszük belőle, hogy: eb kérdi, kutya bánja” (Jókai Mórt idézi TOLNAI 1917: 248). A *szarkanyelv* a hangzásról, az *rg* hangcsoport nagyszámú előfordulásáról kapta a nevét. A *szarka* hangjára a magyar nép (és nyomán pl. Arany János, Tompa Mihály) régóta a *csereg* (csörög) hangutánzó szóval utal, amelyben ugyan-csak a megtalálható az *r* és *g* hang (vö. HERMAN 1983: 100).

TOLNAI (1917: 248) egy másik nyelvi titkosítási eljárást is talált (TORKOS SÁNDOR „A magyar nép szójátékairól” [Koszorú, 1864] című cikkében). E szerint a szótagok elé tesznek egy *ko-* szótagot (mai terminológiánkkal talán: előtagot vagy szótagelőzőt). Így nézne ki ezzel a *ko-* előtaggal Jóka szövege: *Koinkonét koa kopokokolkoba.* Ennek a madárnyelvnek a szótagképlete: *ko + mgh. + msh.*

KOVÁCS ENDRE (1982: 537) *madárnyelv*-nek nevezi azt az eljárást is, amelyet már nagyon nehéz megfejteni (voltaképpen talalós kérdés): csak a szavak első szótagja marad meg, a többi eltűnik, tehát az első szótagból következtetni kell a szövegre. (Ezt az eljárást abdukciónak nevezzük.) Egy XIX. századi talalós kérdés: „*Kertbe kápilla, / szegen szityilla, / ház közepén matyilla.*” – Megfejtés: *káposzta, szinta, macska.* Vagyis a titkos nyelv (titkosítás, madárnyelv) más folklórműfajokban is fölbukkanhat.

TOLNAI (1917: 248) még egy lépéssel továbbmegy, és a gyermeknyelvi kiolvasó monodókákban fölfedezhető nyújtásokat is számba veszi: *Egyem, kettem > egyedem, begyedem > egyedelem, begyedelem*. Ám azt ő is tudja, hogy éppen ez a kiolvasó Kínától Walesig megvan, eredete tehát a magyar nyelvből nem magyarázható.

Az 1980-as évek végén egyénileg gyűjtött anyagban további igen körmönfont formákat is találtunk. Például egy gödöllői gimnáziumban a lányok egymást között ilyen titkos nyelven folytatták levelezésüket: Tudsz ilyen titkos nyelven beszélni? *Tathozudadhozszaszhoz ilyalyhozenanhoz...* Az elsöre igen bonyolult titkos nyelv képlete: a mássalhangzó ismétléses toldása + *hoz* szótag: msh. + a + msh. (ismétléssel) + *hoz* (a magánhangzó változatlan hagyásával).

Egy erdélyi adatközlés (ISTVÁN 1999.) madárnyelvként emleget egy, a már említetektől eltérő módon titkosító nyelvet. (Természetesen arról is szó lehet, hogy a már említett titkos nyelvek is megvoltak, madárnyelvnek nevezték ezeket is, de egy válfajuknak, amelyet a következőkben ismertetünk, nem adtak új nevet.) ISTVÁN azt írja, hogy „A madárnyelvet majdnem fiatal könnyűszerrel megtanulta, mert a szavakat csak középen kellett elválasztani, és az elejét hátul tenni. Amelyik szavakat nem lehetett elválasztani, azok úgy maradtak, és úgy is mondták ki” (1999: 71). Majd a nyelvhasználati környezetről is említést tesz: „E madárnyelvet egy-egy ifjú leány és legény annyira begyakorolta, hogy szép folyékonyan beszélgettek egymással” (i. h.). Következzenek a példák: *Gyekne zaha. (Megyek haza.) Regye lunká. (Gyere nálunk.) Naphol te honitt lész-e? (Holnap te itthon lész-e?)* – Korábbi példainkat is ekképp mondva: *Dotdu mit adtáfog (vagy táfogad)? (Tudod, mit fogadtál.)* Ennek az erdélyi madárnyelvnek a képlete: ab > ba, ahol „a” és „b” szórészeket jelöl. Egyértelműen látható, hogy az erdélyi madárnyelv egy egészen más logikájú titkosítása a beszédnek. (ISTVÁN 1999. írásának első felében egy másik titkos nyelvről, a számírásról is szó van. Ebben az ábécé betűinek megfeleltetett számok, betűk, illetve jelkombinációk segítségével lehetett a szöveget titkosítani. Pl. az A = X, CS = C5, E = 2. A lejegyzett számírásban a következő betűk változatlanul maradtak: D, F, G, GY, J, P, T, TY, V. Mivel a téma egészen máshová vezet, a számírással ebben a tanulmányban nem foglalkozom.)

A madárnyelv jelenéről információkat kaphatunk a világhálóról is. A *madárnyelv* internetes keresésében mintegy félszáz adatot találtam, amelyek nagyobbik részében ’titkos nyelv’ jelentésben fordul elő, kisebbik részében ’a madarak nyelve/szava’ jelentésben. A madárnyelv történetére, gyakorlatára vonatkozóan az interneten a hagyományos formákhoz képest új adatot nem találtam. Viszont igen érdekes, hogy az index.hu honlap egyik fóruma: Madárnyelv tovopivic (vagyis: Madárnyelv topic). A fórum 2001-ben indult, hamar megszakadt, de néhány frissebb bejegyzés is olvasható (2007. július 30-i állapot, www.index.hu).

3. Nyelvtani megoldások. – TOLNAI tehát a madárnyelv nyelvtani megoldását – GOMBOCZ ZOLTÁNra hivatkozva – szónyújtásnak nevezi. Retorikai értelemben egyébként adjekcióról van szó. Nyelvtanilag mondhatjuk még szótagbetoldódásnak, töltelék-szótagolásnak. A jelenség azonban ennél összetettebb. Valóban szónyújtásról van szó, ám gyakorlatilag egy megadott „képlet” szerinti sajátos „toldalékolásról”, voltaképpen hangtani szintű infixálódásról. A tiszta infixum morfológiai egység: a szótöbe illeszkedő toldalék (affixum); PUSZTAY JÁNOS (2000: 107) a kaliforniai jurok nyelvből hoz rá – egyébként a mi titkos nyelvünkre némiképpen emlékeztető – példát: *sepolah* ’mező’ > *se-ge-polah* ’mezők’. FÖLDES CSABA (1992: 107) a következő német példával illusztrálja a jelenséget: *sigan / si-*

n-kan > *sinken*. A KUGLER NÓRA és TOLCSVAI NAGY GÁBOR-féle (2000: 103) kisszótárban az infixum olyan toldalék, amely a *tő* folyamatosságát megszakítja, és a *tőbe* beékelődik. Példák: a tagalog *-um-*, *-in-* toldalék megszakítja a *sulat* 'ír' tövet, és létrejön a *sumulat*, *sinulat* alak. A szerzők szerint a magyarban nincs infixum. BUBMAN (1990: 336) lexikona egy klasszikus latin példát idéz (*iugum* > *iu-n-gere*), de megjegyzi, hogy az ablaut (tőhangváltás, pl. *fahren* – *Fuhre*, *Fahrt*, *Gefährt* stb.) és az umlaut (ragozás során történő tőhangváltás, pl. *Kopf* > *Köpfe*) ugyancsak felfogható infixálódásnak. Ha ezeket a flexiós jelenségeket valóban infixálódásnak tekintenénk, akkor természetesen a magyar nyelvben is számos infixum lenne lehetséges: *béget* ~ *bőg*, *csattan* ~ *csettint* ~ *csitteg-csattog*, *dobban* ~ *döbben*, *dorombol* ~ *dörömböl* stb. (vö. SZÜCS 2007: 25).

A magyar nyelvészeti szakirodalomban az infixum felfogása körül ANTAL LÁSZLÓ nyomán sajátos polémia alakult ki. Az egyes esetekben a birtokos személyjelekre (vagy két személyjel közé) ékelődő *-i* birtoktöbbsesítő jel (több birtokot kifejező jel) viselkedését föl lehetne fogni infixumként is. RÁCZ ENDRE alaposan megvizsgálta a kérdést, és ezzel utasítja el az *-i* infixumként való felfogását: „ahol van infixum, ott a *tőbe* szokott ékelődni, a *tőmorféma* folyamatosságát szakítja meg. Az ANTALTól fölfedezni vélt magyar infixum ezektől érdekes módon különböznék, hiszen toldalék-morfémát vágna ketté... Ilyen jelenség MELCSUK szerint – aki ANTAL nézetének egyik bírálója – csak egyes indonéz nyelvekben fordul elő” (1974: 142). RÁCZ ENDRE egyébként nem azért utasítja el az infixumos felfogást, mert nyelvünkre nem jellemző: „Ez az aggály azonban aligha volna jogosult, ha az infixum bevezetésével egyszerűen, világosan, következetesen le lehetne írni a több birtokot kifejező szóalakok rendszerét” (i. h.). A „bennfoglalt” válasz világos: nem lehet. A „Strukturális magyar nyelvtan” (KIEFER szerk. 2000.) nem is tárgyalja a kérdést, a legújabb magyar nyelvi összefoglaló RÁCZ ENDRE következtetését erősíti meg (KIEFER 2006: 77–8), bár RÁCZnál hangsúlyozottabban nyilatkoztatja ki: „a magyar nem olyan nyelv, amelyre jellemző lenne az infixumok használata”.

A rövid áttekintésből nyilvánvaló, hogy létezik az infixumnak egy szoros és egy tág definíciója. A szoros definíció szerint a magyarban nincs infixum. Az esetleges tágabb definícióba azonban beleférnének a flexiós jelenségek. E két felfogás közötti sajátos átmenetnek lehetne tekinteni a titkos nyelvet (madárnyelvet). Az ISTVÁN LAJOSTól (1999.) való, a szótagok elejére illesztett *ko-* példa pedig a magyarban ugyancsak nagyon ritka prefixumra emlékeztet. Egészen pontosan, a szó elején lévő *ko-* prefixumra, a szó belsejében lévő pedig infixumra.

Ezek a titkos nyelvi szótagtöbbszörözők azonban legfeljebb hasonlítanak a pre- és infixumok viselkedésére, szerepük a megadott szabályok szerinti titkosítás, pragmatikájuk pedig egy sajátos redundáns (játékos vagy komoly) nyelvhasználat. Az erdélyi titkos nyelv (madárnyelv) logikája viszont nem a szónyújtás, hanem a retorikai értelemben vett transzmutáció, azaz sorrendcsere (helycsere). A megcserélt szótagok voltaképpen a kiazmusokra emlékeztetnek bennünket. Vö. szó szerkezetek közötti, szavakban előforduló és hangcserés kiazmusok: *királyok bora* ~ *borok királya*, *egyöntetű* ~ *ön egy tetű*, *tanya a Bakonyban* ~ *banya a takonyban*, *réti pipacs* ~ *péti ripacs*. Ez a jelenség ismét igen jellemzően magyar nyelvi jelenség, a folklór és az irodalom sokszor él vele (*Össze ne tévessze...*, *Nem mind-egy...*). Hogy ez utóbbi sorozatból csak a legelmélebbet írjuk le: *Nem mindegy, hogy Gödön van szobrod vagy Szobon vagy gödröd*.

4. A magyar titkos nyelv történetéről. – Azt már a madárnyelv első leírói is sejtették, hogy föltehetően igen régi eljárásról lehet szó. TOLNAI VILMOS (1922: 38–9) idézi OLÁH MIKLÓS esztergomi érsek 1536-ban írt munkáját, amelyben az Arad megyei simándiakról írja, hogy koldulásból tartják fenn magukat, és „saját nyelvet koholtak, a melyen maguk közt beszélnek, s a melyet rajtuk kívül más meg nem érthet; ezt a nyelvet vakok nyelvének nevezik”. TOLNAI szerint ez az első említés egy mesterséges titkos nyelvről. Sajnos nem tudjuk meg, hogy valójában milyen is volt ez a titkos nyelv.

5. Az etnológiai párhuzamokról. – Néprajzkutatók és nyelvészek több etnológiai párhuzammal bizonyították a titkos nyelvek univerzálé jellegét. TOLNAI VILMOS (1922: 39) idézi JAGICot, aki a szláv népek titkos nyelveiről ír (Die Geheimsprachen bei den Slaven. Wien, 1896.). JAGIC az egész szláv területről, de különösen Oroszországból közöl számos adatot a kolduscéhek, -telepek titkos nyelvéről. Ezek a titkos nyelvek más nyelvekből kölcsönöznek, ritkábban, de előfordul „az alaktani torzítás, mely főleg önkényes rövidítésben nyilvánul”. JAGIC KARADZSICS szótárából idézi a szerb nyelvben meglévő betoldódásos titkosítási jelenséget. Nagy poslovica: „mikor minden szótagkezdő hang elé ennek egyházi szláv nevét teszük; pl. *donesi vode* így hangzik: *dobrodonaseneneslovisi vedovodobrede*”. Kis poslovica: „a megismételt szótagkezdő mássalhangzó közé *ijo, ije* hangsoportot tesznek, tehát az előbbi szavak így hangzanak: *dijodonijenesijesi vijovodijede*”. E mellett *kr, ci, p, u, rg, ro* hangokat, hangsoportokat is toldanak – a magyar madárnyelvhez hasonlóan. A hangok és a módszer hasonlósága az egymástól független tipológiai lehetőségeken túlmenően areális vagy közvetlen átadás-átvételt is valószínűsít.

TOLNAIhoz hasonló felfedezésről számol be a későbbiekben ISTVÁNOVITS MÁRTON (1974.). A gyermekkorából ismert (e tanulmányban is leírt) madárnyelvek pontos mintáját megtalálta grúziai és abháziai tanulmányútján, majd orosz példákra is lelt. Később német, örmény, oszét párhuzamokat is talált. Az orosz folklorista, CSICSEROV hajszálpontosan ezt az eljárást írja le egyes talalós kérdések kapcsán: „Sajátosan épülnek fel azok a talalós kérdések, amelyek titkos nyelvet használnak fel, pl. a szótagtoldás elvét követik, a titkos nyelvek egyik fajtáját. Ez a titkos nyelv nem cseréli fel a szavakat másokkal, megőrzi a közbeszéd szavait, de minden szótaghoz még egyet hozzász. Az efféle talalós kérdések gyakran kontaminálják a szótagnyújtást és a szó torzítást...” (idézi ISTVÁNOVITS 1974: 12).

Ezekkel az adatokkal a hasonló (vagy ugyanolyan) nyelvi logikával alkotott madárnyelv ~ titkos nyelv jelensége már három nagy nyelvcsaládban (indoeurópai, finnugor, kaukázusi), egymással nem minden esetben érintkező népeknél és nyelvekben is fölfedezhető. Föltételezhető, hogy egy sokkal általánosabb, más kultúrákban és nyelvekben meglévő, valóságos antropológiai nyelvészeti/etnolingvisztikai univerzáléról, TOLNAI szavaival „nyelvek sorompóit átlépő nemzetközi jelenségről” van szó. – Jelen közlésünket az a remény is indította, hogy efféle etnolingvisztikai „rejtélyek” (játékok) még ma is gyűjthetők, dokumentálhatók, s ezekből az emberi kultúrára nézve még sok fontos elmondható.

A hivatkozott irodalom

- BALÁZS GÉZA 1998. Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. A–Z. Bp.
 BUBMANN, HADUMOD 1990. Lexikon der Sprachwissenschaft. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Kröner, Stuttgart.

- FÖLDEŚ CSABA 1992. Deutsch–ungarisches Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Fachausdrücke / Német–magyar nyelvészeti szakkifejezések szótára. 2. bearbeitete Auflage / 2. átdolgozott kiadás. Szeged.
- HERMAN OTTÓ 1983. Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- ISTVÁN LAJOS 1999. Számítás – madáryelv. In: KESZEG szerk. 1999: 70–1.
- ISTVÁNOVITS MÁRTON 1974. Adatok egy etnolingvisztikai univerzáliahoz. „Madáryelv” – különböző nyelvcsaládokban. Múzeumi Kurír 14. II/4: 11–4.
- IVANOV, VJACSESLAV 1983. Nyelv, mítosz, kultúra. Gondolat, Bp.
- KESZEG VILMOS szerk. 1999. Írás, írott kultúra, folklór. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Kolozsvár.
- KIEFER FERENC szerk. 2000. Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KIEFER FERENC 2006. Alaktan. In: KIEFER főszerk. 2006: 54–79.
- KIEFER FERENC főszerk. 2006. Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KOVÁCS ENDRE, 1982. Madáryelv. In: VIL. 7: 537.
- KUGLER NÓRA–TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2000. Nyelvi fogalmak kisszótára. Korona Kiadó, Bp.
- PallasLex. = A Pallas Nagy Lexikona 1–18. Pallas, Bp. 1893–1900. (Arcanum Adatbázis Kft., Bp., 1998.)
- RÁCZ ENDRE 1974. A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere. In: RÁCZ – SZATHMÁRI szerk. 1974: 135–50.
- RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 1974. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alak-tana köréből. Tankönyvkiadó, Bp.
- SZÜCS TIBOR 2007. A magyar vers kettős nyelvi tükörben. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- TOLNAI VILMOS 1917. A madáryelvről. Magyar Nyelv 247–8.
- TOLNAI VILMOS 1922. A simándiak koldusnyelve és a madáryelv. Magyar Nyelv 38–40.
- VARGHA BALÁZS 1972. Játékkoktél. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- VIL. = KIRÁLY ISTVÁN (a 12. kötettől SZERDAHELYI ISTVÁN) főszerk., Világirodalmi Lexikon. 1–18. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986–95.

BALÁZS GÉZA

A *pajzsos ember* motívuma Krúdy Gyula prózájában

A *pajzsos ember* motívumával „Az útitárs” című, 1918-ban írt, kötetben 1919-ben megjelent kisregényben találkoztam első ízben. A mű 15. fejezetében az elbeszélő (egyben a regény férfi főszereplője) többek között ezeket a – valójában ki nem mondott, csupán elgondolt – intelmeket intézi a találkahelyen megjelenő fiatal lányhoz, Eszténához: „Mit akarsz, Eszténa? [...] Nem hallod az arc nélküli *pajzsos embert*, a szorongó félelmet, amely megvasalt lábaival már nyomakodik felfelé a lépcsőn, és fegyverzetét felakasztja a kamarában?” (Az útitárs. Franklin-társulat, Bp. 1919. 119). A *pajzsos ember* az idézett mondatban első pillantásra szokványos explicit metaforának, a félelem, szorongás metaforájának látszik. A továbbiakból azonban ki fog derülni, hogy bibliai eredetű vándormotívumról, toposzról van szó, amelynek fő jelentése nem is ez.

A „Krúdy világa” című antológia bibliográfiájából és a GEDÉNYI-féle Krúdy-bibliográfiájából már ekkor tudtam, hogy van Krúdynak egy ilyen című műve is: „A pajzsos ember” (Krúdy világa. Szerk. TÓBIÁS ÁRON. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp. 1964. 417; GEDÉNYI MIHÁLY: Krúdy Gyula. Bibliográfia [1892–1976]. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1978. 148). E művet mindkét forrás „elbeszélés”-ként tartja számon. Valójában „A pajzsos

ember” nem elbeszélés, hanem az író adta meghatározás szerint „kis regény” (illetve, ha a kisregény műfaját nem tartjuk megbízhatóan elhatárolhatónak, akkor egyszerűen: regény). A régebbi Krúdy-életműsorozat „Éji zene” című kötetének BARTA ANDRÁS által összeállított könyvészetéből azt is megtudhatjuk, hogy „A pajzsos ember” korábban folytatásokban is megjelent az „Élet” című katolikus irodalmi folyóirat 1913. január 5. és március 9. közötti számaiban, mégpedig „Mari, a tél leánya” címmel (Éji zene. Magvető, Bp. 1961. 605).

Természetesen kíváncsi voltam arra, hogyan jelenik meg ebben a műben a *pajzsos ember* motívuma, arra számítva, hogy esetleg e köré a metafora köré épül fel az egész alkotás. E kíváncsiságom kielégítése azonban meglepő akadályokba ütközött. Az első (és mindmáig egyetlen) kötetkiadást (Andráscsik örököse. – A pajzsos ember. Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Lapkiadó Vállalat, Bp. 1914.) valamikor az 1970-es években még kézbe vehettem az OSZK régi épületében, amikor azonban 2007 nyarán ismét meg akartam nézni, a kötet már nem volt megtalálható (nemcsak fizikai valójában, hanem a cédula- és a számítógépes katalógusban sem!). Szerencsére egy internetes antikváriumban rövidesen sikerült beszereznem a muzeális kötetet, így elhárult az akadály a téma további kutatása elől.

Nem volt egészen problémamentes a folyóiratbeli közlés ellenőrzése sem, mivel a GEDÉNYI-bibliográfia (136) és ennek nyomán KELECSÉNYI LÁSZLÓ, a kiváló Krúdy-kutató, a legújabb életműsorozat egyik szerkesztője (Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2003/4: 464) a lelőhelyet tévesen adja meg, a Pósa Lajos-féle Az Én Újságomat jelölve meg az első közlés helyeként. Először ott is kerestem, de hiába. Emlékeztem azonban, hogy BARTÁNÁL az Élet folyóirat szerepelt lelőhelyként, és ebben benne is volt. A tévedést az okozta, hogy amikor GEDÉNYI az adatot a BARTA ANDRÁS-féle bibliográfiából kimásolta, egy sort ugrott a szeme, és az előző tétel forrását („Énújs.”) másolta ki. Ez a kis filológiai lapszus azért is sajnálatos, mert befolyásolhatja az alig ismert Krúdy-mű besorolását, megítélését: KELECSÉNYI talán azért (is) minősíti „ifjúsági elbeszélés”-nek a „Mari, a tél leánya”-t, mert abban a hiszemben van, hogy az Pósa bácsi lapjában jelent meg. Ennek megfelelően a mű értékelése is igen kedvezőtlenül alakul nála: „Stílusát és színvonalát tekintve elnagyolt, sietős írói melléktermék” (i. h.). Ezzel a megítéléssel, amely alkalmas arra, hogy minden kutatónak elvegye a kedvét a regény tanulmányozásától (egyáltalán: elolvasásától), nem tudok egyetérteni. Ezt azonban csak egy másik, készülöben levő tanulmányomban fogom kifejteni, megindokolni.

Térjünk most vissza a *pajzsos ember* motívumához! A regény szövegében, amely futó átnézésem alapján lényegében azonos a folyóirat- és a kötetközlésben, a motívum – némi csalódásomra – mindössze két helyen, a szöveg vége felé fordul elő. Elsőként egy öreg paraszt kocsis dünnyögi maga elé, miután Marit, a kis kolduslányt felvette szekerére: „Aludj, aludj, kis virágszirom... Az én szekerem a nyomorúság szekere, én pedig a *pajzsos emberhez* hasonlítok. Minden ember *pajzsos ember* a falunkban, mióta a vasutat felépítették. Imhol csak szegény árvákat, kolduló vándorokat fuvarozok szekeremmel. Aludj, kis vándor...” (Andráscsik örököse. – A pajzsos ember 206). Másodszor pedig a mű utolsó bekezdésében jelenik meg a motívum: „A bibliai *pajzsos ember*, a nyomorúság, szegénység, éhség, odakünn maradt az éjben. Kilopták köpenyege alól a két kis árvát, pedig ugyancsak betakarta őket sötét kabátjával. De még sok kis gyermekfej kandikált ki a köpenyeg nyílásán. A *pajzsos ember* hatalma végtelen, köpenyege szárnyai napnyugattól napkeletig söprik a világot.” (uo. 212).

A *pajzsos ember* motívuma, amely tudtommal itt jelenik meg első ízben Krúdy életművében, a regény végén szimbólummá emelkedik, s nem indokolatlanul válik az egész műnek a címévé a kötetbeli kiadásban. A *bibliai* jelző pedig arra utal, hogy a motívum forrását a Bibliában kell keresni. Erre azonban csak később térek rá.

Előbb vegyük számba a motívum további előfordulásait Krúdy prózájában! (A példák összegyűjtéséhez igénybe vettem az Arcanum Adatbázis Kft. Krúdy-DVD-jét, melyet CSÍKY GÁBOR, a Krúdy-életmű digitalizálásán fáradozó jeles kutató bocsátott rendelkezésemre. A DVD-ről az idézeteket IFJ. KEMÉNY GÁBOR gyűjtötte össze és másolta ki számomra. Mindkettejük segítségét ezúton is köszönöm.)

Időrendben haladva a „Mari, a tél leánya”, illetve „A pajzsos ember” idézett szöveg-helyei után legközelebb egy 1916-os tárcában bukkan fel a motívum. Ennek címe: „A pajzsos ember barátja”, és egy már életében elfeledett írónak, Halasi Aladárnak állít emléket. A nekrológ jellegű cikk első ízben a Magyarország 1916. február 17-i számában, a „Pesti levelek” sorozat tagjaként látott napvilágot. Még ebben az évben kötetben, a Petit című kis gyűjteményben is megjelent (Petit. Naplójegyzetek a szomorú napokból. Tevan-kiadás, Békéscsaba. 1916. 50–4). GEDÉNYI bibliográfiája szerint (164) a cikk Kaposi József-ről szól. A tévedésnek az lehetett az oka, hogy „A szobrok megmozdulnak” című gyűjteményben (Gondolat, Bp. 1974. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR), amelyből GEDÉNYI feltehetően dolgozott, a cikk címe fölött nincs feltüntetve Halasi Aladár neve, s az előző cikk valóban Kaposi József-fel foglalkozik (l. a tartalomjegyzéket: i. m. 458). A motívum a címen kívül a tárca utolsó két bekezdésében jelenik meg: „Halasi Aladár a nyomorúság és szegénység gyermeke lett, a *pajzsos ember* barátja. [...] [Új bekezdés.] A *pajzsos ember* elkísérte barátját a sírig. Most körülnéz a városban új barátok után.” (Petit 54).

A negyedik előfordulás „Az útítárs”-ban volt (Déli Hírlap, 1918. aug. 11–szept. 1. között, majd Franklin-társulat, Bp. 1919.). Ezt már idéztem cikkem elején.

Legközelebb az Álmoskönyvben, a „Mindennapi álmok jegyzéké”-ben találkozhatunk a *pajzsos ember* motívumával: „Agyonszúrva lenni. Szükség, gond, éhség, a bibliai három *pajzsos emberek* jönnek látogatóba” (Athenaeum, Bp. 1920./Magvető, Bp. 1966. 31).

A következő adat egy Tersánszky J. Jenő-ről szóló cikkben bukkan elénk: „Hát most itt van az írók szegénysége; úgy áll a *Pajzsos ember* a küszöbön, hogy még a legügyesebbek sem kerülhetik ki őt” (Vízbe ugró költő. Magyarország 1923. júl. 22.; kötetben: Régi pesti históriák. Szerk. BARTA ANDRÁS. Magvető, Bp. 1967. 215; A szobrok megmozdulnak 114). Krúdy cikke feltehetőleg azzal a céllal íródott, hogy felhívja a figyelmet az akkor megjelent „A repülő család” című regényre és annak szerzőjére, valamint a magyar írók sanyarú anyagi viszonyaira. Ennek kapcsán beszámol Tersánszky öngyilkossági kísérletéről (az Erzsébet hídról a Dunába vetette magát, de felülkerekedett az életösztöne, és kiúszott a folyamból), nem említve, hogy ez két évvel korábban, 1921 júniusában történt. (Vö. KERÉKGYÁRTÓ ISTVÁN, Tersánszky Józsi Jenő alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi, Bp. 1969. 66, 196; RÓNAY LÁSZLÓ, Tersánszky J. Jenő. Gondolat, Bp. 1983. 64.) Ez némiképp fényt vet Krúdy relativisztikus időszemléletére, meg talán arra, hogy mennyire vette komolyan a baráti könyvajánló újságcikk műfaját. Itt jegyzem meg, hogy a tárca elején Indali Gyulát is megemlíti Krúdy mint „vízbe ugró költőt”, emiatt GEDÉNYI bibliográfiája tévesen őt tünteti fel a cikk tárgyának (214). A BARTA szerkesztette kötetben a cikk alatt az 1922-es évszám áll, ami sajtóhiba 1923 helyett.

Szintén 1923-ból és szintén publicisztikai írásokból, a „Pesti levelek” sorozat két egymást követő darabjából való a következő két idézet: „Már akkor is hőstett volt iskolába járni, amikor a pedellus oly csalogató volt, mint valami verbunkos huszár... Hát még manapság, amikor a szegénység bibliai *pajzsos embere* teszi keresztbe a kardját a küszöbön, és a báránykák közül csak azokat engedi átugrani, akinek megfelelő bélyegző van a hátán és arany csengő van a nyakában...” (Szeptemberi hősök. Magyarország 1923. szept. 2.; kötetben: Pesti levelek. Szerk. TÓTH LAJOS – UDVARHELYI DÉNES. Magvető, Bp. 1963. 466); „A kórház, ahol az életnek kitagadott gyermekei születtek, ahol az örömtelen legények életük java részét eltöltötték, majd idejük jöttével megnyugodva látták, hogy a legszomorúbb nővér estére ágyuk mellé állítja a spanyolfalat – a kórház éppen olyan drága lett címerében maholnap a szegénység *pajzsos emberét* is viselő országunkban, mint akár az egészséges, szabadságos élet” (Kórházi vigasztalás. Magyarország 1923. szept. 8.; kötetben: Pesti levelek 467).

Megtalálható a motívum egy három évvel későbbi elbeszélésben, „A kancsi ember különös szerencséje” címűben is: „a szem tükréből eltűnt annak a *pajzsos embernek* az árnyéka, amely *pajzsos emberrel* a bibliában a szegénységet ábrázolták: – a művész nő szerelméről beszélt, mintha a házbére már régen ki volna fizetve” (Újság 1926. máj. 13.; kötetben: Delikátesz. Válogatott elbeszélések 1926–1930. Szerk. BARTA ANDRÁS. Szépirodalmi, Bp. 1982. 50)

Utolsó példánk az ugyanebben az évben, a mohácsi csatavesztés 400. évfordulója alkalmából kiadott történelmi regényből való. Ebben Mária királyné ezekkel a szavakkal fordul férjéhez, Lajos királyhoz: „– Szabad kezét kérek tőled, királyom, hogy az én dologomba senki ne avatkozhasson. [Ti. hogy pénzt verethessek.] Akkor el leszünk látva mindketten pénzzel, amiről amúgy is folytonosan ábrándozol. Úgy tanultam, hogy a Szent Bibliában *pajzsos embernek* nevezik a szegénységet. Nos, hát a *pajzsos embert* mindörökké kiteszük az ajtón” (Mohács. In: Három király. Magvető, Bp. 1958. 200). (Az idézett helyen a kifejezés egybe van írva: *pajzsosember*.) Tudomásom szerint ekkor alkalmazta Krúdy utolsó ízben a *pajzsos ember* motívumát.

Más, nem Krúdytól származó adatot csupán ezt az egyet találtam az interneten: „Bródy Sándor váltig azt mondja, hogy ő nem színdarabírársra született, és valóban, csak végső elkeseredésében fejezi be egy-egy darabját, mikor már nem lehet előle semmi-képp kitérni, s – a biblia szavai szerint – eljő a szükség, mint a *pajzsos ember*” (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00149/04914.htm>). Az idézet Lengyel Menyhértnek Bródy „Timár Liza” című színművéről a Nyugatba írt kritikájából való, s a folyóirat 1914. április 1-ji számának 489. oldalán jelent meg, bő egy évvel, illetve egy hónappal azután, hogy Krúdy ezt a motívumot a „Mari...”-ban, illetve „A pajzsos ember”-ben felhasználta. Krúdy tehát nem vehette a kifejezést Lengyel Menyhértől (a fordítottja nincs kizárva, de nem is bizonyítható).

A motívum bibliai eredetére Krúdy, mint láthattuk, több ízben is utalt, és Lengyel Menyhért is közbeszúrta, hogy „a biblia szavai szerint”. De hol található meg a Bibliában a *pajzsos ember*? A választ RAJ TAMÁStól kaphatjuk meg, aki egy internetes fórumon hozzá intézett kérdésre a következőket válaszolta: „A Példabeszédek könyve 6. fejezet 11. versében szereplő »pajzsos ember« felfegyverzett férfit jelent. [...] a Biblia korában (az i. e. 12. században) jelent meg az ókori keleten a páncélruha és a pajzs, amelyre azért volt szükség, hogy a támadó fegyverek ellen védje a harcost. Eleinte félelmetesnek tűnt az izraeliek szemében például a filiszteusok páncélzata vagy pajzsa, gondoljon csak Dávid és Góliát küz-

delmére. Ezért a »pajzsos ember« a félelmetes ellenség szinonimája. Mások viszont úgy vélik, a »pajzsos ember« a fegyverhordozót jelenti, aki mindig a harcost követi. A zsoldárköltő szerint a szegénység éppúgy követi majd az embert, mint egy fegyverhordozó” (<http://www.zsido.hu/aktiv/rabbiv.php>). A szóban forgó ószövegségi hely a „Salamonnak példabeszédei” című könyv VI. részének („Tanítatik az, aki másért kezes lett. Intetik dologtételre a rest ember”) 9–11. verse. Ez a Károli-bibliában a következőképpen hangzik: „9. Óh te rest, meddig fekszel? mikor kelsz fel a te álmodból? 10. Míglen fekszel, kicsiny álmodozásokkal, kicsiny szunnyadozással, kezeidnek kevés öszvekapcsolásával: 11. Azonközben eljő, mint a gyors útonjáró, a te szegénységed, és a te szűkölködésed, mint a *pajzsos férjfiú!*” (Szent Biblia. Brit és Külföldi Biblia-társulat, Bp. 1893. 626). A szegénység, szűkölködés tehát vagy azért hasonlítatik a pajzsos emberhez, mert félelmetes ellenségként támad az emberre, vagy azért, mert olyan lerázhatatlanul követ bennünket, mint egy hűséges fegyverhordozó. A Biblia szerint a szegénység a restség következménye (l. a Zsidó lexikon *szegénység* címszavát: <http://www.zsidlex.extra.hu/lex/zsl0839.htm>).

Az eddig talált Krúdy-idézetek (egy kivételével) a szegénység, a nélkülözés jelképeként mutatják fel a *pajzsos ember* motívumát. Az egyetlen kivétel „Az útitárs”-ban található: ebben nem a szegénységnek, hanem a szorongó félelemnek a metaforája az „arc nélküli *pajzsos ember*” (figyelemre méltó itt a *pajzsos ember* arcnélkülisége, amely sem a Bibliára nem vezethető vissza, sem a motívumot tartalmazó többi Krúdy-idézetben nem fordul elő). Mivel azonban szegénység és félelem nyilvánvalóan metonimikus (érintkezési), illetve metaleptikus (ok-okozati) kapcsolatban vannak egymással, ez a szöveg hely is jól beleillik abba a képzetkörbe, melyet Krúdy a *pajzsos ember* motívumához kapcsolt.

A Krúdy-életmű betűtengeréhez képest ez a tíz (vagy ha az első folyóirat-, illetve kötetbeli közlést egynek vesszük, csupán kilenc) előfordulás érdektelennek tetszhet. Ám ha figyelembe vesszük, hogy három műfajban is (regény, elbeszélés, publicisztika) megtalálható, továbbá hogy milyen következetesen alkalmazza Krúdy, a *pajzsos ember*-t azok közé a szövegek között ismétlődő szegumentumok közé sorolhatjuk, melyeket BERNÁTH és CSÚRI *emléma*-nak nevezett (vö. BERNÁTH ÁRPÁD, A motívum-struktúra és az emléma-struktúra kérdéseiről. In: Formateremtő elvek a költői alkotásban. Szerk. HANKISS ELEMÉR. Akadémiai, Bp. é. n. [1971.] 439–68; CSÚRI KÁROLY, A Kosztolányi-novella motívum- és emlémarendszeréről. In: A novellaelemzés új módszerei. Szerk. HANKISS ELEMÉR. Akadémiai, Bp. é. n. [1971.] 77–83), és amelyek fontos tényezőivé válhatnak egy írói életmű szemantikai és pragmatikai koherenciájának. Az itt dokumentált szerény hatókörű adatgyűjtés egy szerszám az is példázhatja, milyen perspektívákat kínál a nagyméretű korpuszokban való keresés lehetősége a szó- és motívumtörténeti, illetőleg ezen keresztül a stilisztikai kutatás számára.

KEMÉNY GÁBOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Sziget. 'Egykori falu Bereg megyében Lónyától keletre.' 1865-ben PESTY FRIGYES kislányai anonim adatközlője a következőket írja: „*Sziget* a holt és a nagy Tisza folya körül a község hajdani telep helye, most gyümölcsös” (MIZSER, Bereg megye Pesty Frigyes hely-

ségnévtárában 1864–1865. Nyíregyháza. Levéltári Évkönyv 11. 1995: 465). Ez így, ebben a formában megtévesztő, hiszen Sziget nem volt azonos Kislónyával, hanem önálló falu volt a Tisza jobb oldalán Eszenyitől délre. Neve 1450-től adatolható (CSÁNKI 1: 419). 1566-ban a tatárok feldúlják, de 1570-re újjáépül (Conscr. port.). Am a tatároknál sokkal hatalmasabb ellenség végzett ezzel a faluval: „Később a Tisza árja háborgatván a lakosait, a XVIII. századba tömegesen átköltöztek Kis-Lónyára s harangjukat is magukkal hozván, az máiglan ott csüng a lónyai toronyban” (LEHOCZKY TIVADAR, Beregvármegye monographiája. Ungvárott, 1881. 3: 837). Maga a *Sziget* elnevezés arra utal, hogy a falu a Holt-Tisza és a Tisza között feküdt. A lakosok sokat szenvedhettek az árvizek miatt. Ma dülönév örzi emléket a kárpátaljai Nagybakos (Свобода) határában. A *Szigeti* családnevűek is erre a falura utalnak Beregszászon, Gelénesen, Lónyán, Munkácson, Tizzaszalkán és Vásárosnaményban.

MIZSER LAJOS

A Técső helynév eredetéről* 1. A *Técső* helynév eredete már hosszú ideje foglalkoztatja a régi máramarosi koronavárosok történetének kutatóit. E rövid tanulmány keretében megkísérlem számba venni a helynév eredete kapcsán megfogalmazott ötleteket, magyarázatokat, igyekezve rámutatni erényeikre és hibáikra. Emellett számba veszek néhány a kérdés vizsgálata során még nem érintett körülményt, adatot, azt remélve, hogy hozzájárulhatnak a helynév eredete (sokat vitatott) kérdésének a megoldásához.

KISS LAJOS szerint a régi koronaváros neve pusztá személynévből alakult magyar névadással, a helynév a régi magyar *Técs* személynévnek kicsinyítő-becéző képzős származéka. Az ukrán *Тячів* és az orosz *Тячево* egyaránt a magyarból származik (FNESz.⁴ 2: 627). A szakirodalomban a helynévnek német eredeztetésével is találkozunk. MELIKA GYÖRGY a kárpátaljai németek történetét bemutató munkájában így fogalmaz: „Bei den Ortsnamen des Komitats Marmorosch im Raum des Talkessels ist das deutsche Element, wenn auch lautlich wesentlich verändert, aber doch nachweisbar. So wird von mehreren Autoren als Basis des Ortsnamen Técső bzw. Tjačevo die deutsche Form Teutsch-au (*Teuschau, Deutschau*) eigentlich »deutsche Aue« gelegt” (2002: 17; az eredetiben több szó félkövér). A szerző – aki a kárpátaljai németekről több kiváló tanulmányt írt – a helynév eredetét a középnémet *dietsc* (deutsch) és *Aue* változattal hozza kapcsolatba (i. h.).

A helynév eredetéről megfogalmazott különböző vélemények folytán a kérdés vizsgálata ma is aktuális lehet. Az alábbiakban röviden a településnév eredetére vonatkozó irodalmat, fontosabb történeti és nyelvtörténeti adatait veszem számba.

2. A helynév eredetének tárgyalása előtt a kérdés történetéről ejtek pár szót, a helynév eredetére vonatkozó korai utalások, források számbavételével. A német eredeztetés első alkalommal SIMONCHICZnál, Máramaros múltjának kutatójánál jelenik meg a XIX. század elején, aki a helynevet a német *Teuch au*-ból származtatta (SIMONCHICZ é. n. 90–1). A német eredetet ezt követően a német lovagrend feltételezett máramarosi jelenlétével hozták kapcsolatba. Ennek története egy 1213-as keltezésűnek jelzett, s mint később kiderült, való-

* KISS JENŐnek és JUHÁSZ DEZSŐnek értékes észrevételeikért és útmutatásukért ezúton fejezem ki köszönetemet.

színüleg hamis (I. KARÁCSONYI 1902: 13) okiratra vezethető vissza. Az okiratról először JERNEY JÁNOS tett említést (1855: 104–6), ezt követően SZILÁGYI ISTVÁN (1889: 18) és MIHÁLYI JÁNOS (1900: 5) az oklevél alapján a német lovagrend máramarosi megtelepedésére következtettek. MIHÁLYI szerint „Técső és Huszt városok, valamint a huszti vár alapítói a német lovagrend vitézei voltak”, s így ők adhattak nevet a koronavárosnak. „Técső = Teutsch-Au mint ilyen egyedüli elnevezés az országban és felette emlékeztet a Teutsche-Ritter elnevezésre, miként a rend vitézeit közönségesen nevezték” – írja a máramarosi oklevelet tartalmazó könyvében (i. h.). E feltételezés hibáira hamar rámutattak (I. PAPP 1909: 17–21), ma már csak tudománytörténeti érdekességként tartható számon.

A magyar eredeztetés később jelenik meg a szakirodalomban. BÉLAY VILMOS, a máramarosi magyarság településtörténetének kutatója a *Técső* helynevet már magyar személynévi eredetűnek tartja (1943: 205). BÉLAY magyarázatát fogadja el KISS LAJOS is (FNESz.⁴ 2: 627), aki az első adatot 1329-ből idézi (FEJÉR Codex Diplomaticusából, ahol romlott írásváltozat – *Fecső* – szerepel. MIHÁLYInál egy 1336-ból származó oklevélben *Thechew* változat található, I. MIHÁLYI 1900; a *Thewche* alakváltozat később bukkan fel).

3. A német eredeztetés során felmerült *Au(e)* 'liget, berek' több helynevünkkel kapcsolatba hozható, ilyen például a *Kasztó* (*Kast* 'tölgy' és *Au* 'liget', I. FNESz.⁴ 1: 697), a *Rehó* (= *Reichau* 'gazdag berek', uo. 2: 406), a *Rihnó* (= *Richenau* 'ua.', uo. 2: 416) és a *Rozsnyó* (= *Rosenau* '[vad]rózsával benőtt berek, liget', uo. 2: 427) településnév. Az *au* (*Au*) kettőshangzóból monoftongizáció révén *ó* lesz, mint ahogy a fenti helynevek is jól mutatják. Mivel veláris és palatális előző szótag után egyaránt ez a tendencia jellemző, nem látom valószínűségét a palatális *tő* (*dietsc*) utáni veláris tag (*Au*) hangrendi kiegyenlítődésének sem. Az *ő* jelentkezése az ómagyar kor folyamán főleg az *ey* ~ *eβ* > *eü* > *ëü* > *öü* > *ő* hangváltozásra vezethető vissza (a labiális utótagú kettőshangzók monoftongizálódása, a hosszú *ő* elterjedése a XII–XIV. század során ment végbe), ezért a német *Au(e)* mint előzmény kizárható. Más körülmények sem erősítik a német eredeztetést: a XIII–XIV. század folyamán Ugocsába és Máramarosba szászok telepedtek, így településeik nevében a *szász* népnév van (*Nagyszász*, *Felszász*), a MELIKA által említett közép-almémet *dietsc* alakból való eredeztetés ezért ugyancsak vitatható.

A *Técső* településnévnek a történeti forrásokban fellelhető *Tetz*, *Tehcz* változatai (SZÖLLÖSY 1994: 11) egyezést mutatnak az ómagyar kori oklevelekben szereplő *Thec* (1211.), *Teech* (1301/1302: *Teech filius Saysa*) személynévvvel (FEHÉRTÓI 2004: 741–2). A településnévnek tehát korábban még volt a pusztá személynévvvel megegyező, kicsinyítő-becéző képző nélküli változata is. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a *Kistécső* helynév esetében is: a településnévnek egy 1415-ben keletkezett okiratban *Kis-Tech* és *Kis-Tecs* változatai szerepelnek (MIHÁLYI 1900: 199–201). „Minden bizonnyal a Técső-patak mellett állt ez a XVI. században már eltűnt kis falu. [...] Magyarok lakhatták, de erre nincs írásos bizonyíték” – jegyzi meg Kistécsőről BÉLAY VILMOS (1943: 208).

A településen keresztül folyó Técső-patakat egy 1336-ban keletkezett oklevél említi először *Thechewyze* alakban (MIHÁLYI 1900: 15). BENKŐ LORÁND nyárádmenti gyűjtései nyomán a patakok megnevezéséről így ír: „A patak eredeténél legtöbbször annak a határ-résznek a nevét viseli, ahol ered. Több más ilyen kisebb vízzel egyesülve a név már változik, növénynév, személynév stb. ragad rá. A patak alsó folyásánál, torkolatánál az elnevezés

újra változik. Itt már arról a községről kapja a nevét, amely felől folyik” (1947: 14). Utóbbi típusba tartozhat, azaz a *Técső* településnévről kaphatta nevét a Técső-patak.

BÉLAY szerint „Valószínűleg Kistécsővel azonos” (1943: 208) egy 1410-ben keletkezett okiratban szereplő *Técsőpataka* nevű település (MIHÁLYI 1900: 163–4, az itt közétett oklevélben szereplő *Techőpataka* minden bizonnyal az eredeti oklevélben található változat hibás átírata). E névváltozat pataknevből keletkezett.

4. Mind a hangtörténeti, mind a településtörténeti érvek tehát BÉLAY VILMOS és KISS LAJOS megállapításait, a *Técső* településnév magyar személynévi eredetét erősítik. A településről kaphatta nevét a Técső-patak, valamint annak az oklevelekben fellelhető *Técső-víz* névváltozata, vagyis történeti szempontból a településnév lehet az elsődleges, a víznév a másodlagos. A német eredet kizárható.

A magyar személynévi eredet mellett szól az a körülmény is, hogy a Técsővel szomszédos települések közül Visknek, Bustyaházának és Bedőházának is magyarok adtak nevet, és azok szintén személynévi eredetűek (utóbbiaknak előtagja természetesen). A *Técső* és *Visk* településnév a máramarosi magyar helynevek korai rétegének a pusztaszemélynévi eredetű településnevei közé sorolható. E típus a XIII. század közepéig számított gyakorinak, kiugróan produktívnak a magyar helységnévadásban, később fokozatosan háttérbe szorult.

Feltehetően XIII. század során telepedtek a Felső-Tisza vidékére az első jelentősebb magyar rajok. Valószínűleg erre az időre tehető a szászok megtelepedése is, így az első források a koronavárosok lakóiként magyarokat és szászokat említenek. A Tisza menti sík területen telepedtek le, itt keletkeztek az első jelentősebb településeik, a később kiváltságokat kapott koronavárosok.

A hivatkozott irodalom

- BÉLAY VILMOS 1943. Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Bp.
- BENKŐ LORÁND 1947. Nyárádmunte földrajzi nevei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2004. Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Bp.
- FNESZ.⁴ = KISS LAJOS 1988. Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Akadémiai Kiadó, Bp.
- JERNEY JÁNOS 1855. Marmarosi konvent. Magyar Történelmi Tár 2: 104–6.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1902. A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp.
- MELIKA, GEORG 2002. Die Deutschen der Transkarpatien-Ukraine. Entstehung, Entwicklung ihrer Siedlungen und Lebensweise im multiethnischen Raum. Marburg.
- MIHÁLYI JÁNOS 1900. Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramaros-Sziget.
- PAPP JÓZSEF 1909. Adalékok Máramaros történetéhez. Máramarossziget.
- SIMONCHICZ INNOCENTIUS é. n. Noctium Marmaticarum Vigiliae. Dissertatio de Terra Maramaros. Kézirat.
- SZILÁGYI ISTVÁN 1889. Máramarosmegye általános történelméből (A XII. és XIII. század). Századok 23: 10–26.
- SZÖLLŐSY TIBOR 1994. „Teccó nekem ez a hely”. Técső – mondák és tények tükrében. Intermix Kiadó, Ungvár–Bp.

ÉLŐ NYELV

Gondolatok a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz bővítéséről* A magyar nyelv „határtalanításának” egyik újabb eredménye

D) *Problémák*. – Az előző fejezetben felvázolt alapkódolás az egyes régiókban eltérő gyorsasággal, eltérő módszerekkel, illetve eltérő számítógépes programokkal valósult meg. (A végeredmény azonban minden kutatóállomáson azonos volt: ez garantálta az egységes kimenetet.) Az eltérő módszerek természetesen később a munkafolyamatban eltérő problémákat okoztak. Ezek megvitatásával és megoldásával több csatornán próbálkoztunk. Erre szolgáltak a már említett korpusznyelvészeti tréningek, továbbá az irodák közös megbeszélései, az illyefalvi találkozók, illetve tájékoztató céllal jött létre a Kmmnyk. határon túli korpuszának honlapja (<http://corpus.nytud.hu/mnszworkshop/index.html>), valamint az egymás közti kommunikáció elősegítése végett, az irodák közös ügyeinek megvitatására létrehozott „nyelvészet-levelezőlista” vagy „nyelvésznet” is. A felmerülő kérdések megválaszolásában a közös fórumok mellett elsősorban a Nyelvtudományi Intézet Nyelvtechnológiai Osztályának munkatársai (ORAVECZ CSABA és VÁRADI TAMÁS) segítettek.

A határon túli korpusz sajátos természetű problémája az élőnyelvi alkorpusz. A probléma alapját az élőnyelvi szövegek lejegyzését elősegítő egységesített lejegyzési útmutató elkészítésének csúszása jelentette. A kutatóhálózat megbeszéléseiről készült emlékeztetőnk tanúsága szerint már 2002 májusában szó esett az élőnyelvi lejegyzés elkészítéséről, az arra szóló megbízásról. Ez kommunikációs és egyéb (szervezési) problémák miatt sajnos csak 2005 decemberében készült el. Az élőnyelvi szövegek lejegyzésének essenciája az egységes kódolás. Az alkorpusz létrehozásának csak akkor van értelme, ha minden régióban azonos minta alapján történik a lejegyzés. Mivel az összes határon túli régió egy közös szövegtár anyagát bővíti, ezért a régiókban készülő anyagok végső formátumának kivétel nélkül azonosnak kell lenniük, hogy a szövegekben történő egységes keresetőséget biztosítsák. Ez azonban csak akkor valósulhat meg, ha előzőleg a szövegek azonos rendszer alapján voltak kódolva. Ilyen megfontolásból tehát különböző kódolási minták használatának nem lett volna értelme: pontosan a határon túli korpusz alap gondolatát, a különböző régiók nyelvi anyagában történő egységes keresést akadályoznák meg. Ez természetesen még nem zárja ki az egyes irodákban felmerülő, az alapkódoláson túli további, speciális kódolást, mivel minden iroda saját akarata szerint tovább kódolhatja a szövegeket. Az alapkódolásnál részletesebb anyag sorsa azonban még nincs tisztázva. Ez vagy a korpusz része lesz, vagy nem kerül a többi, alapkóddal ellátott szöveg közé, és csupán az iroda saját korpuszát fogja gyarapítani.

Az egységes lejegyzési útmutató elkészítésében minden iroda szabad kezet kapott. A lejegyzendő hangtani jelenségek összeállítása feladata lett volna minden irodának: a közös megegyezések értelmében elsődlegesen egy nyers változat készült volna el, amely tartalmazta volna az irodák által fontosnak tartott élőnyelvi jelenségek lejegyzésére vonatkozó javaslatokat. Az irodák által összeállított lejegyzési útmutatót később KASSAI ILONA egységesítette volna. Sajnos félreértések miatt a lejegyzési útmutató összeállításának ez a terve

* L. MNy. 2008: 81–9.

nem valósult meg. A kutatóhálózatból – LANSTYÁK ISTVÁN munkájának köszönhetően – csupán a Gramma Nyelvi Iroda tette meg javaslatát. Mivel a LANSTYÁK által összeállított kódolási útmutató (ennek egy korábbi változatát l. LANSTYÁK 2004: 181–5) – idő hiányában – hosszúnak és bonyolultnak bizonyult, ezért a Gramma Nyelvi Iroda előállt egy rövidebb és számítógépes szempontokat is figyelembe vevő javaslattal. A többi iroda közül később csupán a vajdaságiak tettek javaslatot (RAJSLI 2004: 65), azonban ez nem felelt meg az előzőleg meghatározott követelményeknek. (Az általuk készített útmutató inkább dialektológiai leírást, a vajdasági nyelvváltozatok sajátos elemeinek leírását, és nem egy általános élőnyelvi lejegyzést takar: ezt mutatja az is, hogy helyspecifikus és nem általános jelenségeket tartalmaz.) Mivel így a szövegtárral foglalkozó négy régióból csupán egyikük javaslata volt használható, a szervezők KASSAI ILONÁT kérték fel egy alkalmazható lejegyzési útmutató elkészítésére. KASSAI 2006 elejére készítette el az útmutatót, mely nagy részben a fent említett LANSTYÁK által készített lejegyzési útmutatón alapszik.

Az élőnyelvi szövegek lejegyzésének problémája napirenden volt az irodák találkozóin; 2004 júliusában Illyefalván is felvetődött. Az irodák és az MTA Nyelvtudományi Intézetét képviselő ORAVECZ CSABA akkor abban egyeztek meg, hogy amíg a lejegyzést végzők nem kapnak közös lejegyzési útmutatót, elegendő lesz, ha a meglévő szövegeket valamilyen editorban (.txt-fájlként) standard helyesírással lejegyezik, s így – ideiglenesen – ez képezné a későbbi feldolgozás alapját (a standard helyesírást annak egységes jellege miatt választottuk). A kódolás formája mellett egyezség született a lejegyzendő szöveg típusait illetően is. Az egyezség szépséghibája, hogy a 2004-es illyefalvi találkozón a négy iroda közül csupán a szervezők (Szabó T. Attila Nyelvi Intézet) és a Gramma Nyelvi Iroda képviseltette magát. Öröndetes azonban, hogy a nyelvi irodák (kutatóállomások) mellett képviseltette magát az örvidéki (Ausztria) és a muravidéki (Szlovénia) kutatóhely is. (Sajnálatos módon az illyefalvi egyezmények korpusznyelvészeti teendői csupán két iroda megbeszélései után jöttek létre, a kárpátaljai – Hodinka Antal Intézet – és a vajdasági – Vajdasági Magyar Nyelvi Korpusz – kutatóállomások később hagyták jóvá azokat.)

A beszélt nyelvi korpuszsal kapcsolatosan az irodák munkatársai 2004-ben a következőkben egyeztek meg:

1. A lejegyzendő hangfelvételek nem lehetnek az 1990-es éveknél korábbiak.
2. A standard mellett dialektusoknak is helyet kell adni a hangfelvételek között, ezek a dialektusok azonban csupán a főbb nyelvjárási területeket képviselhetik. A korpuszba kerülő egyes dialektusok arányát az azokat beszélők arányából kell kiszámolni. A nyelvjárási hanganyag nemcsak informális beszélgetéseket, hanem formális regisztereket is kell tartalmaznia (pl. ritualizált szövegek, élettörténetek). A nyelvjárási hanganyag az egész anyag 40–50%-át teheti ki.
3. A felvételek között formális (pl. műszaki, orvosi, humán szövegek; konferenciák, prédikáció, tanári magyarázat, politikai nyilatkozat, önkormányzati ülés) és informális (különbféle beszélgetések, pl. bolti) regiszterekhez tartozó standard szövegek is legyenek. A dialektikus és informális regisztereknek kell többségben lenniük, az összes 70–80%-át kell alkotniuk.
4. Kétnyelvűségi típusok: a magyardomináns kétnyelvű beszélőktől származó hangfelvételek az anyag 40–50%-át, az államnyelvi domináns beszélőktől származó felvételek az anyag 35%-át, egynyelvű beszélők hanganyagának az egész 15%-át kell alkotnia.
5. Az adatközlők kiválasztásának szempontjait hierarchizálni kell.

6. Korcsoportok: gyerekekre és idős adatközlőkre is szükség van. A gyerekek képviselhetik az informális, egynyelvű, az idősek a nyelvjárási beszélőket.

7. Az egyes digitalizált hangfájlokhoz és a hozzájuk tartozó lejegyzett szöveghez csatolni kell fejléct is, amit célszerű lenne külön fájlban tárolni. Ennek a fejlécnek a következő adatokat kellene tartalmaznia: a felvétel időpontja, a felvételt készítő személy neve; az adatközlő neve, neme, életkora, foglalkozása, születési helye, lakóhelye, hol élt többet: városban/faluban, családi állapota; az általa elsajátított nyelvek, a családjában használt nyelvek; téma, szituáció, a jelen levő személyek száma, azok és az adatközlő közti viszony jellege; rádióban elhangzott felvételek esetében: élő műsor vagy felvett műsor, nyers vagy javított felvétel; a hangfájl helye a számítógépen (annak elérési mutatója), a fájl formátuma, a fájl száma.

Ott, ahol lehetett, igyekeztük az egyes szövegtípusok százalékos arányát is meghatározni. Mivel tisztában voltunk vele, hogy az arányok betartása nehéz feladat, ezért úgy határozunk, hogy a megállapított arányoktól minden iroda 10%-kal eltérhet.

Bár az anyaggyűjtéshez tartozik, mégis itt szólnék a hivatali nyelvet és a személyes közlést (amely magában foglalja a beszélt nyelvi szövegeket) bemutató alkorpuszról. A két alkorpusz gyűjtése két különböző problémát vet fel. A határon túli magyar hivatali nyelvel kapcsolatban két kérdés merül fel. A hivatali írásbeliség leggyakrabban formanyomtatványok formájában van jelen, ezek pedig leggyakrabban a magyarországi nyomtatványok formahű átvételei. Ezek esetében tehát nem beszélhetünk szlovákiai magyar vagy romániai magyar hivatali nyelvről. A magyarországi minták követését illetően jó lenne különbséget tenni a beszélt és írott nyelvváltozatok között, hiszen nyilvánvaló, hogy az írott nyelvváltozat jobban közelít majd a standard formákhoz, illetve a magyarországi mintákhoz, míg a beszélt változat erősebben tükrözi a kétnyelvű beszédkörnyezetben élő kontaktusváltozatokat. (Egy későbbi változatban talán jó lenne megkülönböztetni egy írott és egy beszélt hivatali nyelvet bemutató alkorpuszt.) A kisebbségi régiók hivatali nyelvének egy másik sajátossága a megvalósulásuk sokfélesége. Mivel a hivatalos dokumentumok (legyen az fordítás vagy eredeti szöveg) kiadása nem centralizált, így gyakori jelenség egy régióon belül is, hogy ugyanannak a dokumentumnak különböző településeken eltérő formája van. A kutatóhálózat egyik szerepe éppen a hivatalos dokumentumok, formanyomtatványok központosítása, a jogi-közigazgatási terminológia egységesítése és az adott régió magyar nyelvű hivatalos írásbeliségének kialakítása.

A beszélt nyelvi alkorpusz elkészítése szintén két alapvető kérdést vet fel. A Magyar nemzeti szövegtár anyagaiból és elveiből kiindulva, ennek az alkorpusznak tartalmaznia kellene egy élőnyelvi lejegyzéseket magában foglaló beszélt nyelvi részt, illetve a beszélt nyelvhez közelítő, gyors beszédfordulókából álló csetfórumok anyagát (ezt nevezhetjük személyes közlésnek is). Mivel az élőnyelvi anyagok problémájáról már szóltam, most csak a személyes közlésekkel foglalkozom. Sajnos egyik régióban sem találtunk megfelelő fórumot, ezért a határon túli alkorpusz „személyes közléseket” magában foglaló része tartalmában eltér majd a magyarországitól (pl. emlékezések, magánlevelek). A beszélt nyelvet és a személyes közlést bemutató korpusz esetében előre meg kellett volna határozni a belső struktúrát és arányokat, azonban erre nem került sor. A két alkorpuszról összegezve elmondható, hogy egyik esetben sem teljesítik majd a szerkesztők által meghatározott legalább 10%-os arányt. Ennek okai összetettek: kereshetjük a nyelvi valóságban és az irodákban is.

Valódi problémát jelent a százalékos arányok betartása is, hiszen ez nem minden alkorpusz esetében kivitelezhető. Az előzetes megállapodások értelmében az egyes határon túli alkorpuszok szerkezeti egységei (szépirodalom, tudományos próza, sajtó, hivatalos nyelv, személyes közlés) azok legalább 10%-át kellett, hogy alkossák. Ez a 10%-os határ azonban nem minden alkorpusz esetében volt megvalósítható; leginkább a hivatalos nyelvváltozatot és a személyes közlést tartalmazó alkorpuszok esetében nem. Ennek oka, hogy a hivatalos nyelvet bemutató alkorpusz esetében nem találtunk megfelelő mennyiségű anyagot. Ebben a pontban a valóság „nem felelt meg az eredeti elképzeléseknek”, hiszen a kisebbség nem „termel” akkora mennyiségű hivatalos iratot, mint az elvárható lenne, illetve ennek összetétele is – a tudományos prózához hasonlóan – kevésbé hivatalos anyagokkal van vegyítve. Átmenetileg problémát jelent a személyes közlés alkorpusz is: ennek legalább két részből kellene állnia – egyik része a gyors beszédfordulókból álló csetfórumok szövege, a másik a beszélt nyelvi szövegek lejegyzett változata. A határon túli magyar csetfórumok a magyarországiakhoz képest alulreprezentáltak, így nehezebb a kellő (arányaiban megfelelő) mennyiségű szöveget összegyűjteni. A beszélt nyelvi szövegek folyamatosan bővíthetőek, de csupán azután, hogy az írodák kellő gyakorlatot szereztek a lejegyzési útmutató használatában. Így a 10% elméletileg elérhető (vagy inkább csak elképzelhető), ám mivel a többi alkorpusz is gyarapszik, ennek esélye egyre kevesebb (a hivatalos nyelvi szövegek esetében inkább elképzelhetetlen).

E) *W o r d j e c t*. – Végül szólnék még a kutatóhálózat legfrissebb vállalkozásáról, a MorphoLogic Kft. által gyártott magyar nyelvű helyesírás-ellenőrző és nyelvhelyesség-ellenőrző (a továbbiakban csak: helyesírás-ellenőrző) programcsomag határon túli magyar anyagának összeállításáról (gyűjtés és kódolás). Ez a program a Microsoft Office termékcsomagban használatos Windows Word, illetve Quark XPress helyesírás-ellenőrzőjeként ismeretes, de korpuszelemzőként is működik. A program fő célja, hogy jelezze a szövegben előforduló elütéseket és hibás szavakat. A termék felhasználhatósága azonban ezen túlmutat, hiszen rendelkezik egy, a nagyközönség által kevésbé ismert funkcióval is: a nyelvhelyesség-ellenőrzés alapja egy magyar nyelvre alkalmazott morfológiai generáló–elemző motor (HUMOR), amely számítógépen tárolt korpuszok nyelvi elemzésére is alkalmazható. Mivel ezeket a műveleteket nem ember, hanem gép végzi, ezért „taníthatósága” eléggé korlátozott: csak meglévő nyelvtani szabályok és kész szótár alapján tud generálni, illetve elemezni. Ez azt jelenti, hogy csak azokat a szavakat fogadja el helyesnek, amelyek az ellenőrző szótárban megtalálhatók (amelyeket a morfológiai elemzőprogram generál); ez lehet vagy az alapsomag szótára, vagy a felhasználó által összeállított ún. saját szótár. Az alapsomag szótárát a MorphoLogic Kft. állítja össze, így ezt minden általuk terjesztett helyesírás-ellenőrző tartalmazza. Ez akár több millió felhasználót is jelenthet, ha figyelembe vesszük a számítógépen magyar nyelven írók számát. A leirtakból következik, hogy feltehetően ma ez a Magyarországon leggyakrabban használt szótár (bár a felhasználók valószínűleg nem tudnak erről). Az alapszótár csak Magyarországon készített szótárakból áll, így érthető, hogy nem tartalmaz anyagot a magyar nyelv határon túli változataiból. (Bár az elemző legújabb változata tartalmazza az „Értelmező kéziszótár” második kiadását és az Osiris Kiadó Helyesírását.)

A szövegszerkesztőbe épített helyesírás-ellenőrző aláhúzással jelzi, hogy a felhasználó „valószínűleg” hibás szót írt le, vagy egyéb nyelvhelyességi hibát vétett. A zöld hullámvonallal történő aláhúzás általában nyelvhelyességi vagy szövegszerkezeti hibát jelöl: például szóközök (*felesleges szóköz*), mondatthatár ellenőrzése (! *ez egy új mondat.*) vagy

trágár kifejezések megjelölése (*szar*). Ez valójában érdektelen a magyar nyelv állami vagy határon túli változatainak megítélése szempontjából, hiszen a szövegszerkezeti sajátosságok és az elemző által kezelt stilisztikai apróságok minden magyar nyelvváltozatra egyformán érvényesek. A piros hullámvonallal történő aláhúzás a helyesírás-ellenőrző által nem ismert szavak megjelölését jelenti. Minden olyan szót aláhúz, amelyet sem az alapszótárban, sem a sajtószótárban nem talál meg. Mivel a határon túli magyar nyelvváltozatok nem részei a szótárnak, így minden határon túli magyar közzsót és a helységnevek túlnyomó többségét aláhúzza, azaz hibás szónak minősíti. Az már tudományos közhelynek számít, hogy a magyar nyelvközösség normatív beállítottságú, azaz a nyelvészekről, szótáraktól kapott információt általában mérlegelés nélkül elfogadja – mivel az úgyis szakemberektől származik. Ebben a folyamatban nagy szerepet játszik a helyesírás-ellenőrző is, hiszen egy ilyen széles körben használt termék (szótár) nem hibázhat. Tehát a nyelvhelyesség-ellenőrző minősíti: a Magyarországon határain kívüli magyar településnevek esetében gyakori, hogy a szótár nem ismeri a helységnevet, ezért hibának minősíti azt. Ez azonban régi és/vagy széles körben ismert magyar településnevek esetében kétszeresen is bántóan hathat, hiszen ilyenkor az elemző akaratlanul is a magyar nyelv olyan elemeit stigmatizálja, amelyek annak „teljes jogú” és gyakran használt részei és a magyar kultúra alapelemei, például *Huszt*, *Ilosva* stb.

Nyilvánvaló, hogy a magyar nyelv ellenőrzésére legszélesebb körben használt nyelvhelyesség-ellenőrző alapszótára kiegészítésekre szorul. Az azonban nem várható el a magyarországi nyelvészekről, hogy többletenergiát befektetve felgyűjtsék termékeikbe a magyar nyelv határon túli elemeit, valamint megfelelően kódolják is azokat.

Azon kívül, hogy az alapszótár bővítése árnyaltabbá tenné a helyesírás-ellenőrző munkáját, teljes mértékben elemezhetővé tehetné a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz határon túli alkorpuszát is, amely a határon túli magyar nyelvváltozatok sajátos lexikai elemei miatt jelenleg csak részben elemezhető.

A szótár bővítése az MTA Határon túli irodáinak munkatársaitól két munkafolyamatot követel meg:

1. Az alapszótárba bekerülő szavak kiválasztása. – A válogatás közben mindvégig szem előtt kell tartani, hogy a szövegszerkesztőt használók legnagyobb része magyarországi magyar beszélő, illetve hogy az elemzőt – írott szövegek elemzése miatt – magasabb fokú normativitással rendelkező nyelvváltozatok (szövegek) elemzésére tervezték (nem pedig nyelvjárási vagy regionális köznyelvi szövegekre). Ebből az következik, hogy a felgyűjtött szavaknak túl kell mutatniuk a regionalitáson (ideális esetben az egész magyar beszélőközösségben azonosan használt szavaknak kellene lenniük) és – legalább az állami változatok szintjén – normatívnak kell lenniük. Ezeknek a követelményeknek leginkább a tulajdonnevek, illetve a közvetlen kölcsönszók (idegen nyelvből átvett idegen szavak: *cujka*, *zmizik* stb.) felelnek meg. Az utóbbiaknak nagy szerepük van az összetett szavak elemzésében, mivel csak azt az összetett szót fogadja el helyesnek a program, amelyet vagy tartalmaz a szótár, vagy össze tudja azt rakni a meglévő elemekből. Terveinkben a következő típusú szavak gyűjtését kívánjuk megvalósítani: a) földrajzi nevek, b) vezetékszónevek, c) keresztnévek, d) közvetlen kölcsönszavak, e) magyar eredetű közvetett kölcsönszavak.

2. Az összegyűjtött anyag előkódolása. – A gondosan megfogalmazott követelmények szerinti gyűjtés utáni következő lépés a kész szólisták kódolása. Ez alapján később minden szó hovatarozása egyértelműsíthetővé válik, valamint a morfológiai

kódok alapján a szavak az elemzőbe is beépíthetők lesznek. Annak illusztrációjaként, hogy hogyan épül fel a szótár, vegyük az örvidéki Sopronkeresztúr példáját (ezt egyébként értelemszerűen az elemző pirossal aláhúzza, hiszen az adott toponimát a szótár nem ismeri): Sopron+kereszt+úr[FN|pse];nyv:öv;rp.

Jelölni kell tehát az összetételi határt (a + jel jelöli), mivel a szó végi toldalékoláskor módosulhat a szóteht (a szó elejére kerülő elemek esetében természetesen nem); hogy milyen szófajú az elem (FN, azaz főnév); hogy a szófajon belül milyen altípusba tartozik (pse, azaz helynév); hogy melyik állami változat eleme (nyv:öv, azaz örvidéki nyelvváltozat); hogy szótó-e vagy toldalék (rp, azaz jobbra bővülő, tehát szótó), illetve főnevek esetében az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakját is (a példában nincs semmi, azaz *Sopronkeresztúrtja* a kívánt alak). A melléknevek esetében többletként jelölni kell a melléknév essivusi alakját (ESS_U1, azaz *sopronkeresztúriul*): sopron+kereszt+úr@[i|MN|pse];nyv:öv;rp:Ess_U1.

A munka első fázisában a helységneveket és az egyéb földrajzi neveket (folyók, térségek stb. nevei) gyűjtjük össze, s a gyűjtés, illetve kódolás tapasztalataiból kiindulva folytatjuk majd a személynevekkel és a köznevekkel. A köznevekre vonatkozóan már vannak tapasztalataink, amelyet az ún. ht-adatbázis (azaz „a határon túli vonatkozású magyar szókészleti elemek listája”) összeállításával szereztünk és szerzünk folyamatosan (az adatbázis bárki számára – regisztráció után – elérhető a <http://nytud.hu> címen). Furcsa helyzet, de ez esetben nem is a gyűjtés, hanem a válogatás jelent majd problémát. Bár a MorphoLogic Kft.-től szabad kezet kaptunk az anyag mennyiségi és minőségi kritériumainak meghatározására, mégsem vehetünk fel minden szót, hiszen egyebek mellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy az egyes határon túli szócsoportok a magyarországiakhoz viszonyítva ne legyenek túlreprezentálva – az például nagyon furcsa lenne, ha a program szótára több határon túli helységnevet tartalmazna, mint magyarországit.

5. Ö s s z e f o g l a l á s . – Háromévnnyi munka után elkészült a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz határon túli alkorpusza. Annak ellenére, hogy az anyag csupán töredéke a magyarországinak, mégis jelentős előrelépés a magyar nyelvű korpuszok terén, hiszen ezzel a Nyelvtudományi Intézetben olyan korpuszt alkottak, amely már a határon túli magyar nyelvváltozatokat is magába foglalja, lehetővé téve ezzel akár az összehasonlító kutatásokat is.

A Kmmnyk. létrejöttével azonban még nem zárultak le a munkálatok. Egyelőre két kérdés maradt megválaszolatlanul. Az élőnyelvi szövegek átírása és annotálása még mindig nem zárult le; hátra van még a munka összehangolása, azaz a már elkészített lejegyzések egységesítése, illetve annotálása. Ez azt is jelenti, hogy a korpuszépítés folytatódik, viszont a további lépések egyelőre nem egészen világosak. Kérdéses, hogy a közeljövőben határon túli magyar nyelvváltozatokat tartalmazó Kmmnyk. határon túli anyagát érintő munkálatok folytatódnak-e. Ennek eldöntése főként VÁRADI TAMÁSON és az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtechnológiai Osztályán múlik, hiszen a projektet szakmailag ők irányítják. Bárhogy alakuljon is a pályázat jövője, a kutatóállomások továbbra is folytatják az anyagok gyűjtését, mivel mind a négy kutatóállomás a saját régiójában elindította regionális korpuszának építését, illetve pályázott a Wordject-projekt elkészítésére. Ha azonban az MTA Nyelvtudományi Intézetének felügyeletében nem valósul meg egy újabb közös projektum, akkor elképzelhető, hogy a kutatóállomásokon folyamatosan gyűlő anyag egymástól eltérő

formájú lesz (Bár egyelőre az sincs kizárva, hogy a későbbiekben más szakmai felügyelet alatt egy másik projektet hozzanak létre.)

A határon túli magyar korpusz megvalósulása a kezdeti elképzelésekhez képest módosult. A változás két alkorpuszt: a hivatali nyelvet és a személyes közlést tartalmazót érintette. Bár a hivatali szövegek gyűjtése eddig is folyamatos volt, ám mivel a magyar nyelv kisebbségi helyzetben csak másodlagos szerepű, használata a hivatalos szférában pedig – nyelvtörvények által – korlátozott, nem valószínű, hogy a határon túli magyar alkorpuszban valaha is elérjük a kívánt arányokat. (Már csak azért sem, mert a tudományos, szépirodalmi és publicisztikai alkorpusz nagyobb mértékben bővül, így az abszolút számok is folyamatosan növekszenek, s egyben elérhetetlenné válnak.)

Az NKFP által támogatott pályázat 2005 októberének végén járt le. A korpusz első nyilvános bemutatójára 2005. november 22-én a Magyar Tudomány Napja alkalmából rendezett előadássorozat keretén belül került sor. Személy szerint csak remélni tudom, hogy minél szélesebb körben ismertté válik, s minél többen kihasználják majd az általa nyújtott kutatási és oktatási lehetőségeket.

A hivatkozott irodalom

- BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN 2004. Magyar értelmező kéziszótár: (majdnem) minden magyar szótára. In: BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN, ...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról. PoliPrint, Ungvár. 127–36.
- BIBER, DOUGLAS 1993. Representativeness in corpus design. *Literary and Linguistic Computing* 8: 243–57.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 2004. A magyar nemzeti nyelvstratégiáról, mulasztásainkról, feladatainkról és vágyainkról. In: BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról. PoliPrint – Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Ungvár. 106–16.
- CSERNICKÓ ISTVÁN – PAPP GYÖRGY – PÉNTEK JÁNOS – SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2005. A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásairól. *Magyar Nyelv* 105–13.
- Emlékeztető az MTA kutatóállomásainak megbeszéléséről. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2002. 05. 29. Kézirat.
- Emlékeztető a nyelvi irodák műhelytalálkozójáról. Illyefalva, 2004. július 12–17.
- KIEFER FERENC 2005. Lehetőség és szükségyszerűség. Tanulmányok a nyelvi modalitás köréből. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- KOLLÁTH ANNA 2005a. Első fejezet a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás: előzmények és eredmények – szándék és megvalósulás. In: LANSTYÁK ISTVÁN – MENYHÁRT JÓZSEF szerk., Tanulmányok a kétnyelvűségről III. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 15–31.
- KOLLÁTH ANNA 2005b. Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. *Magyar Tudomány* 156–64.
- KOLLÁTH ANNA – SZOTÁK SZILVIA – ŽAGAR-SZENTESI ORSOLYA 2005. Kiegészítés „A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásai” című beszámolóhoz. *Magyar Nyelv* 371–7.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2004. Élőnyelvi szövegek fonematikai elvű átírása. In: BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN: „...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról”. PoliPrint, Ungvár. 181–5.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006. Határtalanítás (a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadása után, 3. kiadása előtt). In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum Kiadó, Bp. 179–86.

- LANSTYÁK ISTVÁN – MENYHÁRT JÓZSEF 2001. A Gramma Nyelvi Iroda (avagy: Lesz-e álomból valóság?). Fórum Társadalomtudományi Szemle 189–203.
- NOVÁK ATTILA 2003. Milyen a jó humor? In: ALEXIN ZOLTÁN – CSENDES DÓRA szerk., Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2003). Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 138–45.
- NOVÁK ATTILA – M. PINTÉR TIBOR 2006. Milyen a még jobb Humor? In: ALEXIN ZOLTÁN – CSENDES DÓRA szerk., IV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2006). Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 60–9.
- PINTÉR TIBOR 2003. Amit a modern nemzeti korpuszokról tudni kell. Fórum Társadalomtudományi Szemle 71–85.
- PÉNTÉK JÁNOS 2004. A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvvaltozatok. Az MTA határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. Magyar Tudomány 724–7.
- RAJSLI ILONA 2004. Útmutató a korpuszba építendő élőnyelvi szövegek lejegyzéséhez. In: PAPP GYÖRGY szerk., Mi ilyen nyelvben élünk. Nyelvszociológiai és korpuszvizsgálati tanulmányok. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka. 65–79.
- SZOTÁK SZILVIA 2005. Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás; örvidéki szavak magyarországi szótárakban. In: KEMÉNYFI RÓBERT szerk., Oszt-rák források – magyar kutatók, Österreichische Quellen – Ungarische Forscher. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke – Collegium Hungaricum, Debrecen–Bécs.

PINTÉR TIBOR

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Szabó T. Attila egy levele Illyés Gyulának a régi magyar nyelv stílusában*

A Magyar Nyelv 2007/4. számában jelent meg „Szabó T. Attila egy levele Illyés Gyulához és ami körülötte feltárult. Szabó T. Attila és Illyés Gyula kapcsolatáról” című cikkem (A. MOLNÁR 2007.). Ennek az indítékát ANTAL ÁRPÁD kolozsvári professzornak egy Szabó T. Attilára emlékező írása szolgáltatta (ANTAL 1997.). ILLYÉS GYULA 1977 karácsonyán és 1978. január 1-jén jelentette meg a Magyar Nemzetben híres, „Válasz Herdernek és Adynak” című esszéjét, amelyben főleg a Trianon után kisebbségbe került magyarság problémáival foglalkozott, anyanyelvhasználatuk korlátaival is. Nem nevezte ugyan néven, de nyilvánvaló volt, hogy a jelenben mondandója jó része a Ceaușescu vezette Romániának szól. Nem sokkal később a hivatalos román politika féktelen sajtóhadjáratot indított ellene, s a hazai párt- és állami vezetés sem nyújtott neki teljes, megfelelő védelmet, az esszéjét is tartalmazó, már kinyomtatott gyűjteményes kötetét, a „Szellem és erőszak”-ot pedig nem engedték terjeszteni. (Ígaz, ennek a politikai konfliktus, a retorzió tompítására való törekvés is oka volt.) Mint ANTAL (1997: 15) megemlítette, Szabó T. ekkortájt küldött Illyésnek egy, a régi magyar nyelv stílusában írt levelet, amelyben megköszönte, hogy felemelte szavát jogaik, anyanyelvhasználatuk védelmében. E levelet Antal közvetítésével egy nála időző pesti házaspár juttatta el Illyéshez. Illyés és Szabó T. személyesen is ismerték egymást;

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 76.

Szabó T. Attila és felesége egy korábbi magyarországi útjukon meglátogatták Illyéséket, s Szabó T. Attila és Illyés Gyula a magyar nemzet sorskérdéseiről is elbeszélgettek.

Szabó T. Attila születésének centenáriumán (2006.) s Kolozsváron egy előadást is tartva róla és fő művéről, az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ról, gondoltam, előtte az Illyés Archívumban (Budapest) utánanézek ennek a levélnek. Ott azonban, bár a hagyaték feldolgozás alatt álló részében is keresték, nem találták. ANTAL ÁRPÁDdal szintén kapcsolatba léptem, s kiderült, ő is kereste már az Archívumban ezt a levelet, de szintén sikertelenül. Érdeklődésemre azt is megírta, hogy az említett levelet Máté Jakab nyelvész és felesége vitték át és juttatták el Illyés Gyuláékhoz. Mátéék ugyanis Kolozsváron jártak nála, s kérésükre átvitte őket a szomszédjában lakó Szabó T. Attilához, ahol Illyés említett cikkéről is beszélgettek. S miután visszamentek, Szabó T. vagy félóra múlva átjött hozzá, s odaadott neki egy Illyésnek továbbítandó levelet, amit azonban ő csak később tudott átadni Mátééknak, mert akkor ők már elmentek. Egy Illyés Gyulának szóló levelet Romániából akkor nem volt ajánlatos postán küldeni, csak megbízható közvetítő által.

Közben Szabó T. Attila és Illyés Gyula kapcsolata körül tovább kutakodtam, s megírtam (kibővítve) MNy.-beli említett cikkemet, amelyben kettejük egyéb (kisebb terjedelmű) levelezésére, az egymásnak küldött dedikált könyveikre is kitértem, s ezekhez mintegy háttérül Illyés cikkére, az azt létrehozó és a cikk visszhangja utáni, a magyar kisebbségekkel kapcsolatos kultúrpolitikai helyzetre, tényekre is. (Ezúttal is megköszönöm azt a segítséget, amelyet munkám során az Illyés Archívumtól, annak vezetőjétől, STAUDER MÁRIÁTÓL, valamint ILLYÉS MÁRIÁTÓL és másoktól kaptam, illetve kolozsváriaktól, elsősorban ANTAL ÁRPÁDTÓL.)

Cikkem megjelenése után néhány nappal STAUDER MÁRIA íméliben arról értesített, hogy ILLYÉS MÁRIA (Illyés Gyula leánya) az Illyés-lakásban az előrendezetlen anyagban megtalálta a keresett levelet, s annak fényképét elektronikus úton el is küldte neki, ő pedig még aznap az ímélje csatolmányaként nekem. (A levél egyelőre feldolgozás alatt áll, jelzete még nincs.) ANTAL ÁRPÁD jól emlékezett, a levél valóban úgy féllapnyi terjedelmű, kézzel írt, s hasonló tartalmú ahhoz, amit említett. Az 1977-es esszére ugyan közvetlen utalás nincs benne, de a magyar nemzet oltalmazásáért mondott köszönet nyilván erre a cikkre is utal. Az időpont viszont némileg eltér, a levél 1982. november elején kelt, és tulajdonképpen Illyés Gyula nyolcvanadik születésnapjára szóló köszöntés. IFJ. SZABÓ T. ATTILA szerint a sietség magyarázza a levél meglehetősen rendetlen külalakját, édesapja egyébként ilyen levelet nemigen adott ki a keze közül. Magam úgy látom, az nem rendetlen, bár valóban nincs olyan kiegyensúlyozott írású, mint a többi négy, amit Szabó T. Illyésnek küldött. Mivel Szabó T. Attila még a látogatásuk alatt akarhatta levinni Mátééknak, nyilván a megfogalmazáson sem volt sok ideje gondolkodni. Hirtelen támadhatott az az ötlete – és talán biztonsági okokból is –, hogy a levelet régies stílusban írja. Megszólítás sincs benne, de Illyés Gyula neve szerepel a második sorban, a levél végén pedig van aláírás. A levél szövegét az alábbiakban betűhűen közlöm, a bekezdéseket megtartom, a sorokat azonban csak a keltezésnél és az aláírásnál.

A magyar Poéták megkoszorúzott Fejedelmének,
 Illyés Gyulának Tisztelet és Hála Adás! Midőn készséges
 és hűséges szolgálatomat írom Kegyelmednek, az egyedül Bölcs
 Bőlc, és mindenható Úr Istentől minden idvesség és
 Jókat, egészséges, hosszú Életet, minden dolгодában boldog,
 szerencsés Úr Mevetelő kívánok Kegyelmednek, sze-
 retett kedvességgel egyetemben.

A Fortuna néha sűrűn forgandó, sűrűn sietősen
 és izmogatós Örvényeken veszedelmesen emeli Élet
 hánykoló kegyelmű rétebe és kizárkolt, a nyolcadik század
 utolsó produkcióján sietősen, nagy szeretettel és élénk
 Adással emlékeztünk Te Kegyelmedre, mint aki a
 fenséges ellenesség avar koldusai körérette postulaóra
 hagyódó, de elpusztíthatatlan szegény bevezetőknek
 alkalmatos, felfedezhetetlen és retenthetőben (általában)
 forgóddal, nemkülömben a Te Kegyelmeddel igazsággal,
 igazsággal, hűséggel, szegényre, Flóra asszonyra.
 Kívánok, hogy mind a hettől szóban, egészben
 forgóddal, szegényre, szegényre, szegényre
 az életnek végig.

Hütelősséggel egyetemben szeretettel és
 és a nagy barátságjal küldi ~~szegény~~ köszönetét
 Jókó Kérem, az Úrnak 1982.
 szeretettel minden tisztelettel
 innapra után első életpályán

Kegyelmednek méltó
 méltó, tisztelettel
 István T. Hala 1982

Szabó T. Attila Illyés Gyulához írott levelének hasonmása

A magyar Poéták megkoszorúzott Fejedelmének, Illyés Gyulának Tisztelet és Hála Adás!¹ Midőn készséges és hűséges szolgálatomat írom Kegyelmednek, az egyedül Bölcs és mindenható Úr Istentől minden idvességés Jókat, egészséges, hosszú Életet, minden dol-

¹ „Tisztelet és Hála Adás”. A megszólításban ez a régies szerkezet talán a Pécseli Király Imre (†1641 k.) szerezte „Dicsőült helyeken...” kezdetű ének nem tudatos reminiscenciája. Ez Diószegi Sámuel átdolgozásában (1806.) került be a mai magyarországi református énekeskönyvbe is (vö. pl. Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp., 1995.), ott a 278. ének, amelynek nyolcadik, viszonylag gyakrabban énekelt verszaka így kezdődik: „Dicsőret, dicsőség, tisztesség és hálaadás”. A tisztesség jelentése itt ’tisztelet’. Tudjuk, Szabó T. Attilának református teológiai végzettsége is volt, noha lelkézi munkát – pályájának egy egész rövid kezdeti szakaszától eltérően – nem végzett.

gokban boldog, szerencsés Elő Menetelt kívánok Kegyelmednek, szeretett kedvességgel egyetemben.

A Fortuna szekerén forgandó, szörnyű szirteken és iszonyatos Örvényeken veszedelmezett emberi Élet hánykódó hajójának révbe érkeztek, a nyolcvanadik esztendő fordulóján szívbeli, nagy szeretettel és Hála Adással emlékezünk Te Kegyelmedre mint aki a fenekedő ellenség acsarkodásai közepette pusztulásra hanyatló, de elpusztíthatatlan szegény Nemzetünknek állhatatos, fáradhatatlan és rettenthetetlen Oltalmazásában forgolódo, nemkülömben a Te Kegyelmeddel bajoskodó, dajkálkodó, küszködő Nagyasszonyra, Flóra asszonyra. Kívánjuk, hogy mind a ketten erőben, egészségben forgolódhassatok Dolgaitokban, Dolgainkban mind az időknek végéiglen.

Hütestársával egyetemben őszinte szeretettel és meleg barátsággal küldi szíves² köszöntését

Költ Kolozsvárt, az Úrnak 1982.³
esztendejében Minden Szentek
innapja után való Csötörtöken

Kegyelmeteknek méltatlan
szolgája, legkisebb barátja

Szabó T. Attila mpr⁴

Mint írtam, Máté Jakab özvegye is emlékezett erre a levélre, amit óvatosságból egy leragasztatlan, sima, címzés nélküli borítékban hoztak át a határon. A férje aztán telefonált az Illyés-lakásra, Illyés Gyulánéval megbeszéltek egy időpontot, s a levelet Máté Jakab ott adta át neki, Illyés Gyulával nem találkozott. Arról, hogy Illyés Gyula reagált volna a levélre, ők nem értesültek.

Máté Jakab nyilván november közepén-végén vagy decemberben vihette el a levelet Illyésékhez. Illyés Gyuláné pedig valószínűleg átadta vagy felolvasta a férjének, bár a kiadott naplójegyzetekben a levélről nincs említés. Ez azonban Illyés erdélyi vonatkozásokkal kapcsolatos naplójegyzeteinek az óvatosságából (ami a naplóbeli idézetekből már az előző cikkemben is látható) szintén származhat, illetve Illyés egyébként sem jegyzett fel minden eseményt, fontosak is maradtak említetlenül (például nyolcvanadik születésnapjának a köszöntéseiről is alig ír), s a válogatáskor szintén maradhatott ki anyag. Illyés Gyula ekkor már egyre fáradtabb, olykor a betegsége is erősebben jelentkezik. 1982 végéig még rendszerebben vezeti naplóját, 1983 elején már ritkábban, utolsó feljegyzése február 21-ről való. A naplójegyzetekhez „A Semmi közelít” címmel ILLYÉS GYULÁNÉ ír folytatást február 13-tól április 15-ig, férje haláláig, és számol be Illyés utolsó, február 27-től már kórházban töltött napjairól (I. ILLYÉS 1995.).

Újra írva Illyés Gyula és Szabó T. Attila kapcsolatáról, a megtalált levél közlésén és kommentálásán kívül előző cikkemhez még egy-két kisebb pótlást és korrekciót tennék. Az Illyésnek Szabó T. által küldött és dedikált könyveket TAKÁCS MÁRIA (2002: 339) összeállítás alapján eggyel még kiegészítem: Anyanyelvünk művelése. Cikkék és tanulmányok. Összeállította GÁLFFY MÓZES és MURÁDIN LÁSZLÓ. Kritérium Könyvkiadó, Bukarest, 1975.; a dedikáció: „Illyés Gyulának tisztelő barátsággal | és igaz szeretettel | 1975 Karácsonyan | Szabó T. Attila”. (A dedikációban a sorokat vonással választottam el.) Szabó T. ezt

² A *szíves* szó egy lehúzott *meleg* szó fölé írva.

³ A 9-es javítva.

⁴ mpr = manu propria 'saját kezével'.

a gyűjteményes kötetet azért is dedikálhatta Illyésnek, mert SZABÓ T.-től is közöl két nyelvtörténeti tárgyú cikket, s „Örök nyelvújítás” címmel a kezdő írás szintén tőle származik (l. uo. 5–8). Figyelmemet e könyv korábban azért kerülte el, mert – érthetően – nem Szabó T. neve alá volt besorolva. S megjegyzem még, hogy Illyés Gyula Szabó T. Attilához írt első levelének keltezését – a kolozsvári Szabó T.-hagyatékban a borítékra írt dátumnak megfelelően – először 1973. VII. 11-re tettem, Szabó T. választ pedig így VII. 24-re. Mivel azonban az Illyés-levelén nincs dátum, csak az elmosódott postabélyegzőből lehet rá következtetni, s Szabó T.-válaszlevelének (ami az Illyés Archívumban található) a hónapjelölése pedig VI. hónap olvasandó, mindkét levél keltét erre a hónapra kell tenni. A cikkemben lévő függelékben a levelek közlésekor már ez így is van, s indokoltam az Illyés-levelé keltezésének korrigálását is (l. A. MOLNÁR 2007: 482, 485–6). Cikkemben egy LŐRINCZE LAJOS írta visszaemlékezésre hivatkozva arról szintén szóltam, amikor többek között ő és néhány kulturális vezető Illyést nyolcvanadik születésnapján a lakásán köszöntötték. Ekkor pedig átvettem a cikkbeli téves dátumot (1983. november 2.), a helyes évszám 1982. Ugyanitt LŐRINCZE azt is megjegyzi, hogy ekkor Hubay Miklós, a Magyar Írószövetség elnöke Illyés egy gondolatmenetét folytatva megemlítette, lehet tárgyalni a szomszédos népek íróival, a románokkal is; Jebeleanu nemrég azt kérdezte tőle, hogy van az én kedves, nagyszerű barátom, Illyés Gyula. Ehhez még tegyük hozzá, hogy az akkori diktatórikus román politikai légkör miatt abban az időben Eugen Jebeleanu – aki a magyar irodalom kiemelkedő, elismert fordítója is, és 1973-ban Herder-díjat kapott (l. VillrLex. 1977: 603) – nyilvánosan azért illet nem mert mondani (ő sem). Naplójában 1979. május 21-én ILLYÉS azt jegyzi fel, hogy a lakásukon a váratlanul jelentkező Sütő Andrással, Farkas Árpáddal és Ablonczy [László]val vacsorázva jó hangulatú beszélgetés közben Sütő hírt ad neki „a román Írószövetség nevezetes üléséről, amikor Dobozy [Imre, az Írószövetség akkori elnöke] túl diplomatikus levelét, majd az arra küldött választ fölolvasták. Első hozzászóló Barbu volt. »Illyés Gyula 56-ban kommunistákat akasztatott, s ezért... még keményebb kioktatás jár neki« stb. S így a többiek is – Sütő András ezért kért szót. Jebeleanu csak a folyosón suttogott neki baráti szót, bent a teremben fejét az előtte való szék támlájára lapította” (ILLYÉS 1994: 61).

A hivatkozott irodalom

- A. MOLNÁR FERENC 2007. Szabó T. Attila egy levele Illyés Gyulához és ami körülötte feltárult. Szabó T. Attila és Illyés Gyula kapcsolatáról. Magyar Nyelv 477–88.
- ANTAL ÁRPÁD 1997. Emlékezés a kilencvenéves Szabó T. Attilára (Balassa Iván könyvének margójára). Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 41: 3–22.
- ILLYÉS GYULA 1994. Naplójegyzetek. 1979–1980. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte ILLYÉS GYULÁNÉ és ILLYÉS MÁRIA. Századvég Kiadó, Bp.
- ILLYÉS GYULA 1995. Naplójegyzetek. 1981–1983. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte ILLYÉS GYULÁNÉ és ILLYÉS MÁRIA. Osiris–Századvég Kiadó, Bp.
- TAKÁCS MÁRIA 2002. Illyés Gyula könyvtára. II. kötet. Wosinszky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd.
- VillrLex. 1977. Világirodalmi lexikon. Főszerk. KIRÁLY ISTVÁN. Felelős szerk. SZERDAHELYI ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Bp. 5. kötet.

A. MOLNÁR FERENC

Emlékezés Országh Lászlóra

Érdeklődéssel és némi meghatottsággal olvastam a Magyar Nyelv 2007. évi 4. számában az Országh Lászlóról szóló megemlékezést. Látom, hogy csak kilenc évvel volt idősebb, mint én, de volt idő, amikor gyakorlatilag más-más generációhoz tartoztunk. Ugyanis, 1931-től 1934-ig Országh László angoltanárom volt az Érseki Katolikus Reálgimnáziumban. Helyesebben szólva, a tanárom lett volna, ha én bejártam volna az iskolába. De magántanuló voltam, és csak a tanév végén jelentem meg az iskolában, hogy ott levizsgázzak. Az 1933–1934-es tanév elején (én akkor nyolcadikos voltam) üzent, hogy jobb lenne, ha bejárnék, mert bajok lesznek az érettségim. Tanácsát nem fogadtam el, de dicséretére mondom, Országh teljes elfogulatlansággal vizsgáztatott, és így angolból jó eredménnyel érettségiztem. Az érettségi bankett után megkérdezte tőlem, hogy mi akarok lenni. Orientalista – feleltem nagy határozottsággal. – Orientalista? – merengett Országh; igen, ő ismert egyet, de az öngyilkos lett... Biztatóan mosolygott.

Legközelebb 1956 nyarán találkoztunk a Nyelvtudományi Intézet Szalay utcai helyiségében, ahova Németh Gyula vitt el. Én akkor már Cambridge-ben voltam egyetemi tanár, és az volt a benyomásom, hogy Országh bizonyos – érthető – óvatossággal kezelte. Az intézet folyosóján sétálgattunk egy darabig, és bámulva figyeltem, ahogy Országh formális kalapemeléssel és *van szerencsém*-mel köszöntött embereket. Ez a formula már gyerekkoromban is régimódinak számított. Minden politikai megjegyzéstől tartózkodtunk, de megdöbbenve hallottam, hogy nem taníthat angolt az egyetemen. Keveset mondott, inkább kérdezett, és örömmel vette tudomásul, hogy egy csoport irodalmárral újrajrjuk az Encyclopaedia Britannica valamennyi magyar irodalomra vonatkozó cikkét. Én akkoriban évente jártam Magyarországra, és egyszer a Vígszínházzal körülbelül szemben levő Berlin vendéglőben együtt ebédeltünk.

Én 1962-ben működésemet Cambridge-ből a bloomingtoni Indiana Universityre tettem át, ahol 1963 szeptemberében Országh meglátogatott. Jelenléte mindenkit meglepett: őt, engem, angol irodalommal foglalkozó egyetemi kollégáimat, akiknek nagy része akkor látott életében először egy szabadon mozgó „kommunistát”. De nemcsak ezért bámulták meg. Ez a végtelenül úri, kimért, nagyon „angolos” ember úgy tudott udvart tartani, hogy az emberek elhűltek a csodálkozástól. Nem blaszfémikusan mondom, de valamiképpen emlékeztetett a kis Jézusra a templomban, ahogyan a legharmadrendűbb amerikai íróról is tudott okosan szólni az összegyűlt angol, amerikai szakos kollégáknak. Engem főleg az lepett meg, hogy ez a tipikusan urbánus ember milyen jól ismerte a természetet. Nálunk lakott és a házuk körüli erdőben egyre-másra ismerte fel és nevezte meg magyarul és angolul a különböző fákat, növényeket, bogarakat.

Egyetértettünk abban, hogy kívánatos lenne, ha kiküldhetné egyik tanítványát angolt tanulni és magyar oktatni Bloomingtonban. Ő maga a 2. világháború előtt valahogy Floridába kapott ösztöndíjat, és tudta, hogy egy ilyen tartózkodás milyen életre szóló előnyökkel jár. Hazatérte után Országh írt nekem egy hosszú, angol nyelvű levelet (hogy azt szükség esetén megmutathassam a helyi embereknek), amelyben melegen ajánlotta legkedvesebb tanítványát egy lektori állásra. Hála Országhnak, az 1964–65. tanévben, a debreceni egyetemről egy valóságos, élő „kommunista” fiatalember, Doszkocs Tamás jelent meg nálunk, hogy a magyar lektori teendőket ellássa. Jelenlétének három előnye is volt: 1. egy egyetemet végzett egyén tanította az élő nyelvet (és nem egy amatőr emigráns a 2. világháború előtt);

2. a diákok egy velük körülbelül egykorú embert ismertek meg, akin a „kommunista pokol” nyomai nem nagyon látszódtak, és aki – hogy kedvenc kifejezésemet használjam – nem evett gyerekeket reggelire; 3. egy a szocialista rendszerben nevelkedett, előítéletekkel terhes magyar fiatal személyesen ismerkedhetett meg az amerikai étellel, miközben ugyancsak megnövelhette saját angoltudását. Így aztán megindult a magyar fiatal emberek és később a fiatal lányok mai napig tartó évi vándorlása az Indiana Universityre.

1964 decemberében Országgh egy Ford ösztöndíjjal megint Amerikában járt, és Pasadena-ból (California) írt: „visszatértem őseredeti stúdióimhoz, a filológiához. Már hosszabb ideje dolgozom full-length amerikai irodalomtörténeten, aminek deo volente valamikor 1966-ban kell Pesten megjelenni...” Levelében energikusan ajánl egy utódot Doszkocs helyére, Virág Zsoltot: „öt éven át egyik legragyogóbb tanítványom volt, akit a legmelegebben ajánlhatok”. 1965 elején minden igyekezetünk ellenére sem tudtuk programjainkat összeegyeztetni, és így Országgh újabb bloomingtoni látogatásának terve füstbe ment.

Mindig megleptek Országgh széles körű és mélyreható ismeretei a magyar polgári középosztály tagjairól. Tulajdonképpen mindenkit ismert, minden pletykára emlékezett. Amikor egy a bloomingtoni szintéren megjelent magyar háttéréről érdeklődtem, egyoldalas választ kaptam az Országgh által személyesen nem ismert úrról. Megírta, ki volt az első és ki a második felesége, régi klubtagok, 1956-ban a klub megszűnése és újjáalakulása után is mindketten beléptek, igen kellemes ember, a tipikus pesti ... társadalmi tónusnak mestere. Valaki másról: „X egy kitűnő eszű, művelt ember, aki képtelen bárkivel is összeférni in the long run... Jelenleg harmadik feleségét nyüvi... Egy csomó állásból kiutálták...”

1975 decemberében egy oldalon át fűzött kommentárt „A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közti időben” című cikkemhez. Leveleztünk a *gemkapocs* szó eredetéről, és elfogadta véleményemet, hogy a két háború közti nagy papírkereskedés tulajdonosa Rigler Ede és nem Riegler Ede volt. Szinte versenyeztünk abban, hogy a két világháború közti Budapestet melyikünk ismeri jobban.

A középiskolai évektől a haláláig Országgh Lászlóról csak kellemes emlékeim vannak. Az én szubjektív jellemzésem két szóban fogható össze: úriember volt.

SINOR DÉNES

SZEMLE

Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk., Műhelytanulmányok a nyelvművelésről

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 71.

Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Bp., 2007. 297 lap

Ezt a vonzó külsejű kötetet, amely két konferencia (2003., 2005.) anyagát tartalmazza, a Gramma Nyelvi Iroda és a Tinta Kiadó közösen jelentette meg. A konferenciákat a Gramma Iroda kezdeményezésére tartották az Iroda, az MTA Nyelvtudományi Intézete és az ELTE egyes oktatóinak részvételével.

Közismert, hogy az utóbbi két évtizedben sok (szinte megsemmisítő) kritika érte a nyelvművelést. Ismeretes az is, hogy a nyelvművelés korábbi elveinek érvényessége a két-nyelvűség körülményei között – például a szlovákiai magyar nyelvhasználat esetében – még erőteljesebben megkérdőjeleződött, mint a magyarországi magyar nyelvhasználat tekintetében. A rendszerváltás után azonban hamarosan egy sor olyan nyelvi probléma merült fel a kisebbségi helyzetekben, amelyek elkerülhetetlenné tették a nyelvi tanácsadást, a norma kérdéseivel való foglalkozást. A feladatok megoldása valami olyan tevékenységet igényelt, ami legalábbis hasonlít a nyelvművelésre – nevezzük nyelvalakításnak. A Gramma Iroda munkatársaiban így merült fel az a józan belátáson alapuló elképzelés, hogy nyelvi tanácsadói és nyelvtervezési feladataik ellátásában elveiket és gyakorlatukat vitassák meg, és ha lehet, egyeztessék az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nyelvművelő Osztályával. Bár a kötet tanúsága szerint a korábbi kritikákat nagyrészt fenntartják, nyilván úgy látták, hogy a szlovákiai magyar nyelvi problémák megoldását célzó nyelvi tanácsadásban és nyelvalakító tevékenységben a nyelvművelés tapasztalatait esetleg érdemes figyelembe venni, és hogy a kisebbségi nyelvhasználatra vonatkozó tanácsadás nem hagyhatja figyelmen kívül az anyaországi társadalomban még mindig erős nyelvművelési hagyományokat.

Ezt az E l ő s z ó így fogalmazza meg: „A résztvevők sok mindenben nem értettek egyet, mégis teljes egység volt köztük abban a kardinális kérdésben, hogy a nyelvközösségekben folyamatosan meglévő nyelvi problémák megoldása fontos és nyelvészekhez egyáltalán nem méltatlan feladat, s a nyelvi változásokba való beavatkozás is lehet értelmes és sikeresen megvalósítható célja a nyelvalakításnak.” A kiadó ismertetője is kiemeli az együttműködési készséget: „az ilyen témájú kiadványoktól feltűnően különbözik abban, hogy nem valamelyik »tábor« híveinek írásait tartalmazza, hanem olyan szerzők szerepelnek benne, akiket a közvélemény más-más irányzatok képviselőinek tart. Ennek ellenére a kötetben megszólaló szakemberek döntő többsége valójában ugyanahhoz a »tábor«-hoz tartozik: a beszélőknek a nyelvhasználat dolgaiban való segítségét, a nyelvi ismeretterjesztést, sőt a nyelvi változásokba való beavatkozást is értelmes és szükséges tevékenységeknek tartók »táborába«. A szerzők többségének szilárd meggyőződése: a nyelvművelésnek éppúgy, mint a nyelvalakítás egyéb válfajainak az igazi ellenségei nem valamely irányzat képviselői, hanem a szakszerűtlenség, a felületesség, a felelőtlenség és az etikátlanság”.

Igaz, az együttműködés és egyetértés nem volt korlátlan: „A két találkozóan munkacsoportok dolgoztak azon, hogy a legfontosabb kérdésekben közös álláspontot alakítsanak ki, ezt pedig tézisek formájában rögzítsék, és a szakmai nyilvánosság elé tárják. Bár ez a még mindig jelentős felfogásbeli különbségek miatt nem sikerült, a közös beszélgetések, viták, konzultációk ... azt eredményezték, hogy a kötet írásainak többsége nem »beszél el« a többi mellett, hanem érzékenyen reflektál a bennük található, témájába vágó gondolatokra”.

A jelen ismertetésben – az egyes írások tartalmi ismertetésén túl – főleg azt a kérdést vizsgálom, hogy mennyire megalapozott a fent leírt optimizmus: ténylegesen meddig jutottak el a résztvevők az egyeztetési folyamatban.

Ebből a szempontból az előszó kissé ellentmondásos: egyrészt hitet tesz az együttműködés mellett, és elismeri, hogy szükség van nyelvi tanácsadásra, sőt a nyelvi változásokba való tudatos beavatkozásra is, segédeszközök létrehozására, nyelvi ismeretterjesztésre, és hogy ezek különösen fontosak a nyelvi kisebbségben élők számára, másrészt a nyelvművelést már az első oldalon kifejezetten negatív megközelítésben „konferálja fel”: „Az pedig, hogy a nyelvművelés jelenlegi gyakorlata a nyelvi problémákat gerjeszti, nem pedig meg-

oldja, és a nyelvi változásokba való beavatkozás kísérletei alapvetően a változások megfékezését vagy visszafordítását célozzák, nem pedig a nyelv kifejezőeszközeinek differenciálását és gazdagítását, nem lehet ok arra, hogy a különböző nyelvalakító tevékenységeket eleve elhibázottnak vagy károsnak ítéljük.”

A kötet első részében (Nyelvművelés és nyelvtudomány – a nyelvművelés szemlélete és tevékenysége) kaptak helyet az elméleti jellegű írások. HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET írása (A nyelvművelés fogalma és tere-n u m a i) abból indul ki, hogy szükség van nyelvművelő, nyelvi tanácsadói tevékenységre, a kérdés tehát az, hogy milyen szakismeretekkel, milyen felkészültséggel lehet ezt a tevékenységet végezni. Áttekintést nyújt a nyelvművelés fogalmáról, történetéről és színtereiről. Megjegyzi, hogy a nyelvművelés gyakran (csak) ürügy volt aktuális tudományos, közösségi vagy politikai kérdések felvetésére, és ez ma is így van. A nyelvművelés értékelésében a hagyomány fogalmát állítja a középpontba. Álláspontját filozófiai-nyelvfilozófiai érvekkel is alátámasztva arra a következtetésre jut, hogy a nyelvművelés a nyelvre és nyelvhasználatra reflektáló hagyomány; a nyelvvel való tudatos törődés társadalmi érték, ezért ez a hagyomány folytatásra érdemes, sőt fontos a nyelvközösség fennmaradásához.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR rövid írásában a nyelvleírás és nyelvi értékelés viszonyát elemzi. Az áttekintés summázata az, hogy „teljesen tárgyilagos, nézőpont és érték szempont nélküli nyelvleírást ma nehezen lehet megvalósítani”. Ezt a véleményt akár úgy is tekinthetnénk, mint a nyelvművelői álláspont közvetett megtámogatását. TOLCSVAI NAGY szövege azonban nehéz olvasmány: a nyílt állásfoglalás elől a szaktudományos terminológia biztonság fedezékébe vonul.

KEMÉNY GÁBOR szerint (Nyelvleírás – nyelvművelés – stilisztika) a nyelvművelés sohasem a nyelvet akarta alakítani, hanem a nyelvhasználatot. A nyelvművelést „az alkalmazott nyelvészet egyik ágának is lehet tekintni, amely a nyelvészet eredményeit közvetíti”, tehát jelentős mértékben nyelvi (nyelvészeti) ismeretterjesztés. Ugyanakkor „kevesebb és több” is annál, mivel jelen van benne a nevelő, pedagógiai ambíció is. Különbséget tesz a kommunikatív és a társadalmi (stilisztikai) nyelvhelyesség között: az előbbi kritériuma a közlés sikeressége, az utóbbi egy adott normaszinten értékeli a megnyilatkozást jónak vagy nem jónak. A különben értékes írás értékéből levon valamit az a tény, hogy másodközlés. Erre LANSTYÁK ISTVÁN világít rá saját cikke egyik jegyzetében. (Tekintve, hogy LANSTYÁK a kötet egyik szerkesztője volt, kérdéses, hogy ez volt-e a kérdés elintézésének legkorrektebb módja.)

DOMONKOSI ÁGNES (Az értékelés és a minősítés a nyelvművelésben) abból indul ki, hogy a kommunikáció során a beszélők folyamatosan értékelik önmaguk és partnereik beszéd-, illetve írásmódját, tehát a nyelvhasználat értékelése szükséges és természetes velejárója a kommunikációnak. (Ezt összekapcsolhatjuk TOLCSVAI NAGY GÁBOR mondanivalójával is: az objektivitásra törekvő nyelvleírás során sem tudjuk az érték szempontját teljesen mellőzni.) A nyelvhasználat értékelésének igényeiből természetesen következik a nyelvi tanácsadás, a nyelvművelés, lektorálás. Mindezek során valamilyen érték szempontokat kell érvényesíteni, és az értékelés során talán a kommunikatív optimum megközelítése lehet a fő érték szempont, ahogy azt például HELTAINÉ is felvetette egy 1993-as cikkében (A megértés változatai. [A kommunikációs szemléletű nyelvművelés lehetőségei a nyelvi-norma-képzésben.] Nyr. 1993: 420–2). Bírálja az eddigi nyelvművelést, amelyben a megalapozatlanság, a megbélyegzés, a mítoszok és babonák is szerepet játszottak. Ezek után a nyelv-

művelő kézikönyvek minősítéseit vizsgálja meg abból a szempontból, hogy megkönnyítik-e az adott elemek használatát. Ez az elemzés sok hiányosságot tár fel, és egyben jövőbeli feladatokat is kijelöl: egységes szemlélet alapján, a helyesség helyett a helyénvalóságot tartva szem előtt kell a közléshelyzetnek megfelelő, a közösségben elfogadott kommunikációban segíteni azokat, akik nyelvi problémával találják magukat szemben.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA – szerintem igen fontos – írásában (*A nyelvi menedzselés lehetséges szerepe a magyar nyelvalakításban*) NEUSTUPNÝ nyomán ismerteti a nyelvi menedzselés fogalmát és a nyelvi tervezés, a nyelvmenedzselés és a nyelvművelés közötti különbségeket. Az absztrakt, „felülről lefelé” működő nyelvtervezéssel szemben a nyelvi menedzselés „alulról felfelé” orientált: mindig konkrét, a kommunikáció különböző szintjein keletkező nyelvi problémából indul ki, azt akarja megoldani, és a megoldásban helyet kap a laikus beszélők nyelvi értékelő tevékenysége is. A nyelvművelést azért (is) hatástalannak tartja, mert gyakran a beszélők számára nyelvi problémaként nem jelentkező jelenségekkel foglalkozik, figyelmen kívül hagyva a kommunikációs és társadalmi problémákat. A (klasszikus) nyelvművelő a saját maga által nyelvi problémának minősített kérdésekkel foglalkozik, függetlenül attól, hogy azok a beszélő számára problémaként felmerülnek-e. A kódváltás jelenségét például a nyelvművelői mentalitás a beszélők kényelemszeretetével, igénytelenségével magyarázza, holott azt a kommunikáció körülményei indokolják: két kétnyelvű beszélő között a legjobb megértést gyakran az biztosítja, ha a többségi nyelv kifejezését használják bizonyos esetekben. (A kódváltás relevanciaelméleti megközelítéséről l. FORINTOS ÉVA, *Codeswitching and Relevance Theory*. In: HELTAI PÁL szerk., *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia*. Pécs–Gödöllő, 2007: 503–6.). A továbbiakban a szerző a nyelvi tervezés és nyelvi menedzselés különbségeit tárgyalja, megemlítve, hogy a nyelvi kérdések megoldása persze mindig függ a hatalomtól (politikától) is. Összegzőként azzal zárja, hogy „a nyelvi menedzselés terminus használata elsősorban is a tartalmilag egyre inkább kiüresedő nyelvműveléssel szemben tűnik előnyösnek, főként többszemponúsága, valamint a nyelvi problémák (normaproblémák) szélesebb kommunikációs és társadalmi kontextusban történő beágyazása és vizsgálata miatt”.

A kötet II. része a nyelvi szolgáltatások gyakorlatával foglalkozik. EÖRY VILMA első cikkében röviden beszámol a Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő Osztályának nyelvtervezési feladatairól. Másik írásában a nyelvművelés „segédeszközeiről” – szótárakról, nyelvtanokról – ad hasznos áttekintést. A nyelvtankönyvek egyikét sem tartja nyelvhasználati kézikönyv szerepére alkalmasnak. Az írásból kiderül, hogy a nyelvművelés segédeszközei nem tökéletesek, a Nyelvművelő Kézikönyv például nem szociolingvisztikai felmérések adataira támaszkodik, a sztenderden kívüli nyelvhasználatot figyelmen kívül hagyja.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA „Az internet felhasználása a nyelvtervezésben és a nyelvművelésben” című írásában főleg a szlovákiai magyar nyelvhasználattal foglalkozik. Míg a magyar (cseh, szlovák stb.) nyelvi tanácsadásnál a kérdések 90%-a a helyesírással kapcsolatos, a szlovákiai magyar esetében a kérdések túlnyomó többsége lexikai jellegű, a kérdezők szlovák szavak és szaknyelvi terminusok magyar megfelelőjét keresik. Az ilyen jellegű szavak magyar megfelelőjének azonosításához a szerző az elektronikus szótáraknál jobb segítségnek tartja az interneten található párhuzamos magyarországi magyar szövegeket. Kitér arra is, hogy a szlovákiai magyar nyelvváltozat a kollokációk tekintetében is eltér(het) a magyarországi magyartól, és ezeknek a nem feltűnő különbségeknek a tanulmányozása megint csak az interneten rendelkezésre

álló szövegforrások alapján a legjobb. (Mellékesen jegyzem meg, hogy ugyanezt ajánlom szakfordító hallgatóimnak a magyar–angol fordítástechnikai órákon.) A szlovákiai korpusztervezés főleg a szaknyelvek tekintetében fontos (jogi–közigazgatási, oktatási, közgazdasági, földrajzi és intézménynevek), és ebben az internetes források jól felhasználhatók. Ugyancsak jól kiaknázhatók az internetes adatok a nyelvi tanácsadásban, a nyelvi ismeretterjesztésben, segédkönyvek készítésében.

ITTZÉS NÓRA – DOMONKOSIHOZ hasonlóan – a szótári minősítések kérdésével foglalkozik, de főleg lexikográfiai szempontból (A minősítés kérdése a szótárban). Azon a véleményen van, hogy a lexikográfiában nem a nyelvhasználókat vagy a nyelvhasználatot, hanem a lexikai elemeket kell minősíteni, főleg a szókészleti helyzet és a használati sajátosságok – gyakoriság, területi, réteg- vagy csoportnyelvi hovatartozás, szövegtípushoz, stílushoz való kötöttség – alapján. A nyelvművelés kérdéseire közvetlenül nem szól hozzá. A lexikográfiai minősítés tehát egy absztraktabb sík. Megjegyzendő viszont, hogy ezt a finom distinkciót nem könnyű belátni, hiszen a lexikográfiai elemeknek éppen a felsorolt sajátosságai azok, amelyeknek ismeretét a nyelvi tanácsadásban (ha úgy tetszik, a nyelvművelésben) fel lehet használni.

A kötet III. része (Norma és kodifikáció a helyesírásban) a helyesírás kérdéseivel foglalkozik. Ez a terület a nyelvművelésen belül viszonylag önállóan számít, és kevésbé volt a viták előterében – azt azért senki nem szorgalmazta, hogy ne tanítsunk helyesírást. A gyakorlati nyelvi tanácsadásban viszont a helyesírás kiemelkedő szerepet játszik. MÁRTONFI ATTILA (A magyar helyesírás problémái a lexikográfus szemével) főleg az Osiris kiadónál megjelent (LACZKÓ KRISZTINÁVAL közösen írt) Helyesírás című könyvének elveit ismerteti. KARDOS TAMÁS (A magyar helyesírás problémái a nyelvi közönségszolgálat tükrében) leírja, hogy a helyesírás sok esetben (mind az egyes személyek, mind intézmények számára) presztízskérdés, a műveltség részének tekintik. Sok érdekes példával illusztrált írásában sorra veszi a magyar helyesírás leggyakoribb problémáit és ellentmondásait. Rámutat, hogy a helyesíráshoz a nyelvi (nyelvtani, szókészletani, különösen a szóösszetétellel kapcsolatos) ismereteken kívül nem nyelvi ismeretek is szükségesek (növénynevek esetében például rendszertani ismeretek). Felveti a kérdést, hogy helyesírási elveink mennyiben felelnek meg a laikus vagy népi helyesírási gondolkodásnak, és nem kellene-e a soklépéses logikai elemzések helyett analógiás megközelítést alkalmazni. Arra a következtetésre jut, hogy időszerű lenne új helyesírási szabályzatot előkészíteni: „új, rugalmasabb és modernebb szabályzatra van szükség”.

LACZKÓ KRISZTINA (A helyesírási szabályzat 12. kiadásáról) inkább a lassan járj, tovább érsz elvét vallja. Rámutat, hogy a helyesírási szabályzat változtatása előtt jó lenne elméleti kérdéseket tisztázni – milyen szódefinícióval dolgozunk, hogyan tudjuk az egyszerű és összetett szó fogalmát elkülöníteni, hogyan egyeztetjük a fonematikus elvet az értelemtükröztetés elvével és a hagyománnyal. Ezért arra a következtetésre jut, hogy a 12. kiadást hosszabb előkészítő munkának kell megelőznie. Hasonló véleményen van Osiris-beli társszerzője, MÁRTONFI ATTILA is. Kötetbeli második írásában (Időszerű-e a magyar helyesírás szabályai 12. kiadásának az előkészítése?) kiemeli, hogy a jelenlegi szabályzat is lehetővé teszi a helyesírási kódextól való eltérést, ha az „a kommunikáció zavartalanóságát vagy a kommunikációs aktusban részt vevők nagyobb komfortérzését szolgálja”, csak ez a fakultatívitás nem közismert. Rámutat,

hogy a helyesírás bonyolultsága részben annak köszönhető, hogy bonyolult valóságot tükröz, és erre nehéz egyszerű sablont illeszteni. (Ezzel mélységesen egyetértek: az összetett szavak mentális lexikonbeli státusára vonatkozó pszicholingvisztikai szakirodalom olvasása arról győzött meg, hogy az összetett szavakat vagy egészben tároljuk, vagy elemenként, vagy mind a két formában, és hol az egészben tárolt összetett szót aktiváljuk, hol az összetevőkből „on-line” szereljük össze őket, továbbá hogy egyéntől is függ, kinek a számára mi számít összetett szóznak; I. GARY LIBBEN – GONIA JAREMA, *The Representation and Processing of Compound Words*. Oxford, 2006.) MÁRTONFI azon a véleményen van, hogy „egy új helyesírási szabályzat elkészítésére még nem érett meg a helyzet”.

A IV. rész címe (Nyelvművelő babonák, nyelvi mítoszok, purizmus) utal arra, hogy a hajdani nyelvművelők és hajdani kritikusaik közötti enyhülés még nem teljes. Igaz, már LŐRINCZE LAJOS, illetve SZEPESY GYULA is írt a nyelvi babonákról (ahogy erre LANSTYÁK ISTVÁN utal is), de a nyelvművelők által terjesztett babonák kategóriájának kiemelése kétséget kizáróan jelzi, hogy itt egy új szemléletmódról van szó. DOMONKOSI ÁGNES (*Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben*) írása tárgyilagos és kiegyensúlyozott: ha kritizálja is a korábbi nyelvművelést, egyetért azzal, hogy „nyelvi tanácsadásra szükség van, és a nyelvi reflexió képességének fejlesztésében igen fontos szerepe van az anyanyelvi nevelésnek és a szervezett nyelvalakításnak”. A cikk szerint a korábbi nyelvművelés sztenderdközpontú szemlélete erősítette a nyelvről való gondolkodás (a népi nyelvészet) helyes/helytelen dichotómiáját, hozzájárulva ezzel a nyelvi elbizonytalanodáshoz. A nyelvi tanácsadásban, segédeszközökben és ismeretterjesztésben jobban figyelembe kell venni a nyelvváltozatok sokféleségét, és a *megfelelőség* fogalmát kell a középpontba állítani. Főiskolások körében végzett felméréseket ismertet, amelyek szintén azt bizonyítják, hogy jelenleg még erős a gyakran tévhiteken alapuló „helyesség” felfogása. A válaszok egy része ugyanakkor (a jelen szerző szerint) nem azzal az idealisztikus felfogással kapcsolatos, amely szerint a „helyesség” a nyelvhasználat körülményeitől függetlenül leírható, és nem is a nyelvi változatosság tudatosításának hiányával, hanem a kommunikáció érthetőségével (a feldolgozási erőfeszítéssel): a hangos, artikulált beszéd, az egyszerűség, az érthetőség, a helyes szórend, a jól megszerkesztett mondatok iránti óhaj GRICE negyedik maximájából is következik, és a jó megismerhetőség elmélettel is alátámasztható. A „helytelenségek” listájának egy része (töltelékszavak használata, hadarás, nyökögés, zsargonszavak használata, mormogás, motyogás stb.) ugyancsak a kommunikáció érthetőségével kapcsolatos jogos igényt jelez. A trágár beszéd kifogásolása is érthető: a trágár beszéd lehet nyelvtanilag helyes, de nagyon kevés esetben helyénvaló: ezt tehát akár kontextustól függetlenül ki lehet jelteni.¹ Összegzésében úgy foglal állást, hogy „A babonák érvényesülésének gátlásában [...] nem egyszerűen a cáfolatuk, hanem egy differenciáltabb szemléletmód érvényesítése, a nyelvváltozatok sokféleségét felmutató tudományos kategorizáció tudatosítása játszhatná a leg-

¹ A pozitív udvariasság egyik sajtószerű megnyilvánulási formája a trágár szavak használata, ami a beszélők közötti szolidaritást jelezheti. Így például katonák vagy futballisták sértődés nélkül „barátságosan” vagy elismerően mondanak egymásnak olyan szavakat, amelyek egyébként sértőnek vagy megbotránkoztatónak számítanak. Az ún. őszödi beszéd trágár kifejezéseit is valószínűleg a párttársak iránti pozitív udvariasságra törekvés motiválta.

fontosabb szerepet”, amely lehetővé tenné, hogy a beszélők a közléshelyzetnek megfelelő, a közösségben elfogadott közlésformákat használják.

Kevésbé elfogulatlan LANSTYÁK ISTVÁN két cikke (A nyelvi tévhitéről, illetve Általános nyelvi mítoszok). A cáfolatra teszi a hangsúlyt, és lankadatlan hévvel folytatja a „nyelvművelés” ostromozását. Talán nem véletlen, hogy a konferencia résztvevőinek, illetve a kötet szerzőinek nem sikerült közös téziseket megfogalmazniuk.

LANSTYÁK első írásában elméleti-filozófiai szempontból tárgyalja a mítosz, babona és tévhit fogalmát, és az egyes terminusok jelentését az angol és a magyar szakirodalomban. A második írásban sorra veszi az általános nyelvi és a magyar nyelvi mítoszokat, kiegészítve őket a nyelvművelői mítoszokkal. Elemzéseit akár nyelvművelő írásnak is tekinthetnénk, hiszen a kötet több szerzője is utal arra, hogy a nyelvművelés egyik feladata a nyelvi ismeretterjesztés: ebbe bőven belefér a nyelvi tévhitiek eloszlata is. Beleférne, ha LANSTYÁK nem lenne egyoldalú. Mivel a nyelvművelést nem annyira javítandó, mint elvetendő gyakorlatnak tartja (a nyelvművelés által okozott károkra evidenciaként utal), nem akar a szűk leíró nyelvészeti (társasnyelvészeti) szempontokon túl más szempontokat figyelembe venni – hiszen az tompítaná kritikája életét. Pedig ha olvasta a kötet többi írását (mint szerkesztőnek olvasnia kellett), elgondolkozhatott volna azon, hogy a teljesen objektív, értékszempontot mellőző nyelvi leírás nem biztos, hogy megvalósítható (TOLCSVAI NAGY); a nyelvhasználóknak nem lehet megtiltani, hogy értékeljenek (DOMONKOSI); a nyelvhasználók nemcsak értékelik saját és mások nyelvhasználatát (bár sokszor tévhitiek alapján), hanem igénylik is a nyelvi tanácsadást, nyelvileg tudatosabbá akarnak válni (HELTAINÉ NAGY); a nyelvi tanácsadásnak (vagy a hagyományos nyelvművelésnek) pedagógiai funkciója is van (KEMÉNY).

LANSTYÁK írását tehát, bár leíró nyelvészeti szempontból helytálló igazságokat (illetve közhelyeket) fogalmaz meg, nyelvi ismeretterjesztésre alapjában véve mégis alkalmatlannak találom, mivel majdnem mindegyik mítosz oszlatásában megjelenik az egyoldalúság. Következésképpen figyelmen kívül hagyja LANSTYÁK azt a tényt, hogy a nyelvművelés nemcsak arról szól, hogy „ne használd ezt vagy azt a nyelvtani formát, mert akkor bunkó vagy”, hanem arról is (szólhat), hogy „próbáld úgy beszélni, hogy mások minél jobban (és könnyebben) megértsenek”. A nyelvi „igényesség” nem csupán arra szolgál, hogy azzal a széplelkű nyelvművelő másokat revolverezzon, hanem a hatékony kommunikáció alapkövetelménye is. A kommunikáció hatékonyságát valóban nem befolyásolja, hogy az *eszem* vagy *eszek* formát használom-e, az viszont igen, hogy törekszem-e mondanivalómat úgy fogalmazni – figyelembe véve a kommunikációs helyzetet – hogy mások minél könnyebben és jobban megértsék, és helyénvalóan tartsák. LANSTYÁK figyelmen kívül hagyja többek között a hivatali zsargon egész témakörét, és a trágár beszédről sincs mondanivalója; egyáltalán arról, hogy a beszélő felelős azért, hogy mindent megtegyen a kommunikáció sikeréért. Éppen erre hívja fel a figyelmet HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET több írásában: a nyelvművelés hagyománya, ha másért nem, azért is fontos, mert ráirányítja az emberek figyelmét a tudatos nyelvhasználatra. A kommunikáció hatékonysága szempontjából nem mindegy, hogyan beszélünk. És itt újra a KEMÉNY által invokált pedagógiai szemponthoz jutunk: mivel az iskolai oktatás (például a fogalmazástanítás) egyik célja a hatékony kommunikáció képességének kialakítása, be kell látnunk, hogy a nyelvi problémák megoldása nem lehet kizárólag a leíró nyelvészeti ügye.

A nyelvi tévhitiek között szép számmal találunk olyanokat, amelyekről lehetne vitatkozni (és erre a szerző fel is hívja az olvasót). Nem azért, mert nem igazak, hanem azért,

mert LANSTYÁK megállapításai egyoldalúak. Az alábbiakban csak példaképpen térek ki részletesebben három „mítoszra”, de szinte minden tévhit elemzésénél felmerül a kérdés: jó, ez leírónyelvészetileg igaz, de hol a többi szempont?

Az 1.1.1. számmal ellátott és a szerző által cáfolt mítosz szerint „az anyanyelvéhez minden embert különösen bensőséges viszony fűz.” A szerző bebizonyítja, hogy hozzáadó kétnyelvűségi helyzetben nem okoz gondot egy másik nyelvre való (fokozatos és önkéntes) áttérés. Adós marad azonban annak magyarázatával, hogy nem mond-e ez ellent annak a (társasnyelvészek által sokszor hangoztatott) nézetnek, hogy az anyanyelvváltozat használatának megbélyegzése jövátéhetetlen lelki károkat okoz (hiszen az anyanyelvváltozat része az identitásnak), továbbá hogy egy más nyelvváltozatra (a standardra) átszokni szinte lehetetlen (l. pl. KONTRA MIKLÓS, Félreértések a magyar lingvicizmus körül. In: HELTAI szerk. i. m. 2007: 27–35). Lehet, hogy az ellentmondás csak látszólagos, de a tárgyilagos elemzéshez erre is ki kellett volna térni.

Az 1.1.3. mítosz szerint minden embernek erkölcsi kötelessége, hogy ápolja anyanyelvét. LANSTYÁK szerint „a nyelvművelői intelmek követése vagy mellőzése olyan magánügy, amelynek semmi köze nincs az erkölcsöz”. Ez tökéletesen igaz, de az „anyanyelv ápolása” nem egyenlő a „nyelvművelői intelmek” követésével, a nyelvhasználat nem mindig magánügy, és ha nem is erkölcsi, de kommunikációs, pedagógiai és társadalmi együttműködési kérdés. Nem magánügy, hogy a gyerekek megtanulják, mikor helyénvaló a trágár beszéd, és mikor nem, és nem magánügy, hogy az adóbevallási tájékoztatót vagy a biztosítási szerződést érthetően vagy érthetetlenül fogalmazzák meg. A helyesírás sem magánügy: a rossz helyesírás megnehezítheti a szövegértést. Igaz, mindezeknek a megtanulása nem erkölcsi kötelesség, de a társadalmi együttműködés követelménye. Úgy tűnik, mintha LANSTYÁK a nyelvművelés fűrdővizével együtt öntené ki a hatékony kommunikáció gyermekét.

Az 1.2.3.-ban LANSTYÁK attól a mítosztól óv, mely szerint a nyelvjárások értékesebbek más nyelvváltozatoknál, a nyelvnek egy tisztább, romlatlanabb állapotát őrzik, mint a városi nyelvváltozatok vagy a köznyelv. Ezt LANSTYÁK (mint ahogy a 2.1.-ben a magyar nyelv kiválóságával kapcsolatos mítoszokat is) szépen megcáfolja, és tökéletesen igaza van – nyelvtudományi szempontból. Csakhogy a kérdés (mint ahogy erre a 2.1.-ben saját maga is utal) nem csupán nyelvtudományi, hanem pszichológiai (érzelmi), esztétikai és pedagógiai is.

A legtöbb ember szereti az anyját, és hajlamos azt gondolni, hogy az ő anyja valamiért különlegesen jó anya, szebb és jobb más anyáknál. Arra is hajlamosak fiatal emberek, hogy szerelmüket lássák különlegesnek, mindenki másnál szebbnek-jobbnak. Ez nyilván nem lehet igaz: mindenkinek az anyja nem lehet szebb és jobb mindenki más anyjánál, és mindenki szerelme nem lehet szebb és jobb mindenki más szerelménél. De érdemes-e ezeket a „tévhiteket” cáfolni? Tudjuk, hogy egyik nyelv nem szebb és nem kifejezőbb, mint a másik, és az anyanyelv különleges kifejezőerejével kapcsolatos vélekedések objektíve nem lehetnek igazak. De pedagógiai szempontból hasznos-e a cáfolat? Ezek a nyelvi mítoszok hatalmas életműveket eredményeztek: valaki beleszeretett egy nyelvbe (akár anyanyelvébe, akár egy idegen nyelvbe) és egész életét az adott nyelv, illetve irodalom kutatásának szentelte. Mert azt hitte, hogy az adott nyelv valami különleges kifejezőerővel rendelkezik. Az emberi nyelvek és nyelvváltozatok mindegyikében lehet és szabad gyönyörködni, vélt és valós értékek (kifejezőerő, tömörség, szép hangzás, kifinomultság stb.) okán. Miért fontos ezt

a „mítoszt” eloszlatnunk? Szívesebben tanulják-e a gyerekek a magyar verseket, ha figyelmeztetjük őket, hogy ezek nem egyedülállóak, más nyelveken is lehet szép verseket írni?

Nézzük a köznyelv – dialektus viszonyt. Iskolában azt tanultuk, hogy nagy íróink-költőink „a népnyelvből merítették”, így lettek naggyá, így újították meg az irodalmi nyelvet. Bartók Béla „csak tiszta forrásból” akart meríteni. A népnyelv – a dialektusok – sok ember képzeletében valóban a tiszta, eredeti stb. képzetekkel kapcsolódnak össze. Ezeket a lélektani, esztétikai, érzelmi, kulturális hagyománnyal kapcsolatos mozzanatok nem olyan egyszerű – és nem is célszerű – tisztán nyelvészeti érvekkel lesöpörni.

De maradjunk a nyelvészetnél. Nem feltétlenül igaz az sem, hogy a dialektusok a köznyelvhez képest nem tartalmaznak olyan – nyelvészetileg is megfogható – sajátosságokat, amelyek alapján nem teljesen tévhit, hogy egyes dialektusok, ha nem is a nyelv tisztább, romlatlanabb, de mindenképpen egy korábbi, a hagyományok (nyelvszokások) által jobban rendezett állapotát képviselik. Ez az egyes beszélőknek nagyobb biztonságérzetet ad, hiszen tudják, hogy adott helyzetben mit kell mondaniuk, mi a helyénvaló nyelvi viselkedés – nem kell állandóan új és új mondatokat generálniuk.

Saját köznyelvi beszédemet összehasonlítva dialektust beszélő emberekével az a benyomásom, hogy egyes dialektust beszélők beszéde ritmus és intonáció szempontjából sokkal kifejezőbb, mint az én monoton beszédprodukción. Mint nyelvésznek az is feltűnt, hogy az ő beszédük sok olyan szokásos szókapcsolatot, ritualizált nyelvi elemet tartalmaz, amelyek azt az érzést keltik az emberben, hogy „igen, ezt így szokták mondani”. Felmerül a kérdés, hogy ha szubjektív benyomások alapján azt mondom, hogy ő szebben beszél magyarul, mint én, kizárható-e, hogy ennek a szubjektív, esztétikai jellegű értékítéletnek van objektív, a kommunikáció hatékonyságával kapcsolatos alapja? Nem kellene-e esetleg a kommunikáció szempontjából elfogulatlan vizsgálatnak vetni alá azt a leíró nyelvészeti dogmát, hogy minden nyelvváltozat mindig egyformán jól betölti kommunikatív funkcióját?

POSGAY ILDIKÓ (A purizmus értelmezései) több purizmus-felfogást ismertet, és leírja, hogy a purizmus különösen a két világháború közötti időszakban összefonódott a nyelvműveléssel, bár a purizmus sokszor szélsőségesebb volt, mint a nyelvművelés. A 90-es években vitákat kiváltó reklámtörvényt is besorolja a purizmus megnyilvánulásai közé (a jelen szerző szerint nem erről, hanem a kommunikáció érthetőségével kapcsolatos természetes igényről volt, illetve van szó). Megemlíti a nyelvi imperializmust is, amelynek léte a purizmust, mint jogos nyelv-önvédelmet, bizonyos mértékig legitimálhatja, különösen a kisebbségi nyelvhasználat körülményei között.

SIMON SZABOLCS (Purizmus az anyanyelvi nevelésben) a purizmus megnyilvánulásairól ír, kétnyelvű (szlovákiai) összefüggésben. Néhány érdekes példát ad a purizmus túlkapásairól, például arról, amikor valaki a futballisták választékos beszédét (!) félti a helytelen nyelvhasználatától: „egyáltalán nem mindegy, mikor, hol, és milyen választékosan szólalunk meg. Pláne akkor, ha olyan kihagyott szituációban találjuk magunkat, mint amelyet egy futballmeccs kínál föl és produkál” (226). Ugyanakkor elismeri, hogy kisebbségi helyzetben bizonyos mértékig indokolt lehet a purizmus. Ezt nem fejt ki bővebben.

Az V. rész (Nyelvművelés kétnyelvű környezetben) is tartogat érdekes információkat és szempontokat. KOLLÁTH ANNA (A norma kétnyelvű környezetben – muravidéki nyelvhasználati jelenségek és megítélésük) kijelenti, hogy szerinte kell a nyelvművelés, a korrekt nyelvi tanácsadás, a nyelvi ismeretterjesztés, de az eddigi muravidéki nyelvművelés sikertelen volt. Az egynormájúság

(a magyarországi sztenderd erőltetése) káros, hozzájárul a kettős (a többségi nyelv általi és a magyarországi sztenderd általi) megbélyegzéshez, ami felgyorsíthatja a nyelvcserét. A gyakorlat javítása fontos: a hangsúlyt a vernakuláris nyelvváltozat megerősítésére kell tenni.

MISAD KATALIN jól adatolt írásában (Standardtól eltérő helyesírási formák a szlovákiai magyar nyelvű sajtóban) a helyesírás szlovákiai problémáit elemzi. Különösen az intézménynevek és földrajzi nevek tekintetében van sok bizonytalanság. Az ingadozó helyesírás oka azonban nem annyira a szlovák helyesírási normák hatása (a cikk szerint a szlovákiai magyar sajtó inkább a magyar helyesírási normákat követi, vagy igyekszik követni), hanem a helyesírás túlszabályozottsága, vagy nem egyértelmű megfogalmazása.

Befejezésül térjünk vissza arra a kérdésre, hogy meddig jutottak el a résztvevők az egyeztetési folyamatban. Számomra úgy tűnik, hogy az ellentmondások ellenére elég messze: a kötetben szereplő írások alapján valóban meg lehetne fogalmazni olyan közös téziseket, amelyek a (SZABÓMIHÁLY GIZELLA szerint) „tartalmilag egyre inkább kiüresedő nyelvművelést” – ugyanezen, vagy más néven – újra tartalommal tölthetnék meg.

HELTAI PÁL

Forgács Tamás, Bevezetés a frazeológiába A szólás- és közmondáskutatás alapjai

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2007. 289 lap

FORGÁCS TAMÁSnak, a Szegedi Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszéke oktatójának e majd háromszáz oldalas, OTKA-pályázat támogatásával elkészített összefoglaló munkája tovább gazdagítja már eddig is termékeny, a szóláskutatásra irányuló elméleti és szótárszerkesztői munkásságát, melyből kiemeljük a (szintén a Tinta Könyvkiadó gondozásában 2003-ban megjelent) terjedelmes „Magyar szólások és közmondások szótára” című, illetve az (Akadémiai Kiadónál 2005-ben megjelent) „Állati szólások és közmondások” című köteteket. Az itt méltatandó munka a szerző eddigi elméleti kutatásainak bőséges konkrét példaanyaggal illusztrált, precíz kritériumok alapján megszerkesztett összegzése, mely a magyar, illetve elsősorban a német szakirodalom feldolgozása mellett tartalmazza FORGÁCS TAMÁS saját – olykor nagy szaktekintélyek (pl. BURGER; l. 66, 69 stb.) véleményével is vitatkozó – tudományos eredményeit is. Nem mellékes körülményként megemlítjük még, hogy az anyagot ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA, a hazai frazeológiai kutatások szintén jeles szakértője lektorálta.

Az éppen tíz fejezetre tagolt munka a frazeológiai egységeket igen sok szempontból vizsgálja: definíciójuk megadásán és az osztályozásukból fakadó nehézségek bemutatásán túl kitér a szerző a szemantikai aspektusokra, a szövegbe való beépülés, illetve a valencia kérdéseire, vizsgálja továbbá a lexikalizálódási folyamat tényezőit, illetve a kontrasztív kutatások lehetőségeit is. Külön fejezetben esik szó a közmondásokról, illetve a frazémák életkoráról és hagyományozódásáról (a fontosabb magyar gyűjtemények bemutatásával). A kötetet gazdag irodalomjegyzék (269–85) és tárgymutató zárja.

Amint az az első, a frazémák definíciójával, illetve ezek osztályozásával foglalkozó fejezetekből világosan kitűnik, más kutatókhoz hasonlóan FORGÁCS TAMÁS is tág értelemben használja a *frazéma*, *frazeologizmus* terminust. Ide értendőnek tartja a – szakirodalom által hagyományosan és egyöntetűen idesorolt – közmondásokon, szólásokon, szóláshasonlatokon, kinegrammákon („a gesztusnyelvi megnyilvánulások nyelvi kódolása”, pl. *megvonja a vállát, a haját tépi*; l. 81), szállóigéken, közhelyeken (pl. *Ami sok, az sok; hab a tortán*) túl a pragmatikailag rögzült alakulatokat (pl. *Isten hozta! Figyelj csak!*), a funkciógés kapcsolatokat (pl. *parancsot ad, romokban hever, bemutatásra kerül*), a kollokációkat (pl. *fekete gazdaság, sárga angyal; élő példa, a nagyság átka*), az onimikus frazeologizmusokat, illetve a névfelidéző metaforikus szókapcsolatokat (pl. *a Fehér Ház, az Ovális Iroda*, ill. *a legnagyobb magyar, a magyar tenger, a szőke szikla*), a helyzetmondásokat (pl. *Nem oda Buda!*), a szituatív kliséket (ezek „bizonyos kérdésre adott válasz[ok]”, pl. *Hogy vagy? – Mint szegény ember gazdag városban*; l. 78), a frazeológiai terminusokat („legalább két szóból álló szaknyelvi kifejezések”, pl. *jogi személy, szolgálmi út*; l. 92) és a páros frazeologizmusokat is („többé-kevésbé szabad lexikai elemekkel bővíthető szintaktikai sémák”, pl. birtokos szerkezet: *kínok kínja*; 95; valamint fokozó struktúrák: *várva vár, szebbnél szebb*). Ez utóbbiak köréből joggal zárja ki az ún. „köztöszói/elöljárószói frazeologizmusokat” (pl. *mind ... mind..., egyrészt ... másrészt ...*; 53), hiszen ezek a szerkezeti állandóságon túl nem rendelkeznek a frazémák egyéb, nélkülözhetetlen lexikai-szemantikai jellemzőivel. (Nem egészen érthető ugyanakkor, hogy e kizárás után a frazémák vonzatfelvevő képességei szerinti osztályozás tárgyalásánál miért esik mégis róluk is szó: 63). Szintén nem vonja be a vizsgálódásba a szerző az ún. „egyszavas frazémákat” (más kifejezéssel: a „frazeológiai alapú derivátumokat” vagy „monofrazémákat”; 23), pl. *baklövés* (< *bakot lő*); ebben az esetben viszont valószínűleg a *sárdobálás* (< *sarat dobál*) sem kerülhetne be a példaanyagba (161).

Ha nem értünk is egyet esetleg mindig mindenben a szerző osztályozásával (nem meggyőző például az ikerformulák: *ördög és pokol, tetőtől talpig* stb. kizárása a frazémák köréből; 96–8), feltétlenül pozitívum, hogy FORGÁCS TAMÁS a lehető legtöbb szempontból közelít az állandósult szókapcsolatok hatalmas és – mind formai, mint szemantikai szempontból – igen heterogén korpuszához, láthatóan azzal az igyekezettel, hogy minél kevesebb rendező elv mentén tudja e korpusz olykor egymást is átfedő alcsoportjait ellentmondásmentesen (és minél kevesebb ismétléssel) elhelyezni. (Az egymással összefüggő, esetleg visszatérő anyagrészeket, alcsoportokat egyébként gyakori utalások kötik össze.) Mindeközben a – frazémákat a szókészlet egységei körébe soroló – szerzőnek szükségszerűen állást kell foglalnia olyan általánosabb elméleti kérdésekben is, hogy (a jelentéssel, annak jellegével összefüggésben is) hol látja szó, szószerkezet és mondat határvonalait (l. erről pl. az 54. lap lábjegyzetét, melyben a *szócsoporthexéma*, illetve a *mondatlexéma* terminusok elfogadása kapcsán a szerző válaszol a saját maga által – jogosan! – feltett kérdésre: „nevezhetjük-e a mondatokat lexémának?”). E feladatok megvalósítására törekedve a szerző bemutatja a magyar és elsősorban a német szakirodalom kategorizálását és terminológiáját. A különböző magyar, illetve az ekvivalens német terminusok egymáshoz való kapcsolása, magyarázása különösen hasznosnak fog bizonyulni a frazémakutatással esetleg még csak ismerkedő olvasóközönség számára (pl. 54, 95 stb.)

A frazémák vonatkozásában központi kérdésben: idiomaticitásuk tekintetében a szerző – szükségszerű összhangban a frazéma-fogalom tágabb értelmezésével – maga is azt az eléggé elterjedt álláspontot képviseli, hogy a frazémák egy részére jellemző csak az

idiomatikus jelleg, s ez alatt (a szerző által is vallott szűkebb értelmezésben) szemantikai aspektusok értendők (mégpedig „a szokásos [...] használatától való eltérés [...] a jelentéstani szabályok tekintetében”; 45). Célszerűnek tartottuk volna ugyanakkor (már csak a kötetben való előfordulásuk gyakorisága miatt is), ha a szerző (esetleg ugyanebben, az idiomatikus jellegre tárgyaló fejezetben: 45–9) részletesebben is kitért volna arra, hogy ő milyen értelemben használja a frazémákra, ezek altípusaira vonatkoztatva – a nyelvtudományban egyébként több megközelítésben is előforduló – *konkrét jelentés/sík, átvitt jelentés, elvont jelentés/sík* kifejezéseket.

A tematikus, illetve a vezérszavas rendszerezés problematikájával összefüggésben a frazémakutatásnak és a szólésszótárak lexikográfiájának is központi kérdése az állandó szókapcsolatok egyes elemeinek a variabilitása (pl. *nehéz/kemény dió, csehül van/áll*), ami egyúttal a frazémák rögzülésének, illetve tévesztésének kérdéseit is fölveti. A szerző „A szerkezeti állandósultság viszonylagossága” (35–43), illetve „A frazeológiai egységek a szövegben” (150–77) című fejezetekben foglalkozik ezekkel a kérdésekkel, részletesebben kitérve az utóbbi időben elsősorban a sajtónyelvben stilisztikai céllal szándékosan elferdített frazémákra, felvázolva ezek tipológiáját. (Itt jegyezzük meg, hogy e sorok írója egy 1988-ban Szegeden megjelent tanulmányban foglalkozott e kérdéssel: *Una nuova moda del linguaggio giomalistico: unità fisse modificate*. Acta Romanica. Tomus XII, 115–29.) Úgy gondoljuk, hogy a jövőben még több figyelmet lehetne szentelni a (beszélt nyelvi) tévesztéseknek (rendszerint: szóláskeveredéseknek) is, ezek elemzése ugyanis még pontosabban feltárhatja a rögzülés alól való kiszabadulás mentális mechanizmusait.

Az idiomaszótárat és vonzatszótárát is készítő recenzens számára különösen érdekesnek ígérkeztek FORGÁCS TAMÁS munkájának a frazémák valenciájával foglalkozó részei (62–6, 178–95, 196–203), annál is inkább, mert egyetért a szerzőnek azzal a megállapításával, hogy „A problémának mind a magyar frazeológiai, mind a mondatnyi leírások kevés figyelmet szentelnek” (180). FORGÁCS TAMÁS a KOMLÓSY ANDRÁS vonzatkutatásaiból kikristályosodott megállapításokat alkalmazta a frazémák korpuszára, a vonzatos állandó szókapcsolatok körét szinte kényszerűen az igés idiómákra és a funkcióigés állandósult kifejezésekre szűkítve. Feltárva e két alcsoport különbségeit és hasonlóságait is, a szerző részletesen leírja a konstrukcióintern, illetve konstrukcióextern (azaz a belső, illetve a külső) valencia fogalmát, ezek kihatásait (pl. vonzatvesztés, a grammatikai forma megváltozása stb.) a mondategészre. (Pl. az *é g a keze alatt a munka*] szerkezetben az alany belső valenciaként már megjelent; ilyenkor pedig az idióma egésze által megkívánt, azaz konstrukcióextern alanyi argumentum más grammatikai formában, a jelen esetben dat. poss.-ban tud kifejeződni: *vkinek [é g a keze alatt a munka]*; stb.) HADROVICS LÁSZLÓ alapvető frazeológiatörténeti munkájának (Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. Bp., 1995.) nyomdokain haladva (s vele olykor vitatkozva is) FORGÁCS TAMÁS részletesen vizsgálja a frazeológiai egységekben lejátszódó lexikalizálódási folyamat tényezőit is (196–203), külön tárgyalva a) a konkrétan szabad szókapcsolatként, átvittén viszont állandó szókapcsolatként értelmezendő kifejezéseket (pl. *belecsap a lecsóba*), továbbá b) az ún. alogizmusokat (ezeknek „nem lehet szó szerinti interpretációjuk, hiszen valamiféle lehetetlenséget állítanak”, pl. *a bolhából elefántot csinál*; l. 215), illetve c) a konkrétan szintén nem értelmezhető ún. unikális komponenseket tartalmazó, meglehetősen heterogén csoportot alkotó kifejezéseket (pl. *dugába dől, kapóra jön*). (Megjegyezzük, hogy éppen ezzel az a) csoportban leírt jelenséggel, tehát a szabad szószervezeteknek állandó szókapcsolatokká válásával foglalkoztunk a következő tanulmányokban:

Del rapporto tra reggenze verbali e unità fraseologiche verbali. Acta Romanica. Tomus VII. Szeged, 1982: 77–101; illetve: Sulle connessioni tra le reggenze verbali e le unità fraseologiche verbali. In: BLUMENTHAL–ROVERE–SCHWARZE szerk., Lexikalische Analyse romanischer Sprachen. Linguistische Arbeiten 353. Niemeyer, Tübingen, 1996. 33–40.)

A többi frazémához képest eltérő jellegzetességeket is felmutató közmondásoknak – más kutatókhoz hasonlóan – FORGÁCS TAMÁS is önálló fejezetet szentel (99–133). Saját definíció megfogalmazása helyett a szerző ismerteti a megközelítések különbözősége okán egymástól eltérő meghatározásokat, és elemzi a közmondásokkal rokon-frazémáknak tekintett, ismert szerzővel rendelkező altípusokat is: szentencia, maxima, aforizma, szállóige. (Megjegyzendő, hogy C. LAPUCCI „Dizionario dei proverbi italiani” című, 2006-ban a Le Monnier kiadónál megjelent terjedelmes közmondásgyűjteménye bevezető tanulmányában ezt a kategóriát még finomabban osztályozza, és megemlíti olyan, FORGÁCSnál nem szereplő típusokat is, mint pl. a címertanból ismert *jelmondat*, ol. *impresa* stb.) A szerző (például LAPUCCIhoz is hasonlóan) ráirányítja a figyelmet a közmondások általános, minden kultúrában és nyelvben megjelenő tartalmi azonosságaira (pl. szembeállító-típus) és az ezt tükröző, gyakran szintén különböző nyelvekben is hasonló szerkezeti felépítettségre, és jónéhány ilyen sematikusan is ábrázol. A közmondások jelentős részének archaikus volta miatt különösen érdekes e fejezetnek „A parómiológiai minimumról” című része (123–33). Ebben a szerző – az ellentmondásokat sem elhallgatva – ismerteti azokat a felméréseket, amelyek eredményeként listák állnak rendelkezésünkre a legismertebb magyar közmondásokról. Célszerűnek látszik ugyanakkor a frazémák más csoportjai vonatkozásában is végezni majd ilyen felméréseket, ugyanis e felsorolások, ha tényleg hitelesek, igen értékesek a nyelvoktatók, a tankönyvírók, a lexikográfusok stb. számára.

A frazémák kontrasztív vizsgálatával foglalkozó fejezet (247–68) is adhat inspirációt további, két-két nyelv vonatkozásában folytatott vizsgálatokhoz. A szerző felsorolja, majd – túlnyomórészt magyar–német párok alapján – részletesebben is elemzi a különböző ekvivalenciátípusokat, így a frazeológiai ekvivalenciát, a lexikális megfelelést, a megfelelés teljes hiányát és a látszólagos megfelelést (= frazeológiai „hamis barátok”).

A kötetben a tudományos fejtegetéseket mindig (elsősorban saját, gazdag sajtónyelvi gyűjtéséből származó) példákkal támasztja alá a szerző. Részben emiatt, másrészt az apró betűs szövegközi részekben, illetve a lábjegyzetekben közölt szólásmagyarázatoknak köszönhetően az elméleti megállapítások még világosabbak és a nem szakemberek számára is többnyire érthetőek. A példaanyag frissessége, a sok újkeletű szókapcsolat megjelenése az anyagban jelzi, hogy az utóbbi években a frazémakutatás korpusz-oldala, azaz az új állandó szókapcsolatok gyűjtése is lendületet kapott. O. NAGY GÁBOR monumentális, de kétségtelenül inkább a múlt szólás- és közmondásanyaga dokumentációjának tekinthető munkája, a „Magyar szólások és közmondások” (Bp., 1966, ill. 1976.) anyagához képest éppen FORGÁCS TAMÁS – másfelől BÁRDOSI VILMOS (Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. Bp., 2003. 948 lap) – terjedelmes, néhány éve megjelent szólásgyűjteményében tárul elénk együtt a régi és a legújabb frazémaanyag. A példaanyag tekintetében az is erénye a most méltott munkának, hogy FORGÁCS TAMÁS óvatosan kezeli a neologizmusokat és a szlenget, s inkább csak olyan kifejezéseket említ, amelyek bizonyos fokú elterjedtségéről, értékállóságáról meg van győződve (*vki már a spájzban van, vkinek tele van a hócipője vmivel* stb.). Megjegyzendő (má-

ris kutatandó?), hogy – LAPUCCIHOZ hasonlóan – FORGÁCS TAMÁS is felhívja a figyelmet a reklámyelvre mint új frazémák keletkezésének potenciális forrására (pl. 83).

A könyvet a szerző (az „Előszó”-ban írtak szerint) nemcsak a nyelvészeknek szánta, hanem „a téma iránt nyitott egyetemisták vagy más érdeklődők” számára is hasznosnak tartja (14). Reméljük, hogy ezt az egyszerre a korszerű tudományos kritériumoknak is megfelelő, ugyanakkor olvasmányos, az élő nyelv újabb frazeológiai egységeit is bemutató, mindemellett a történeti szemlélet talaján is álló tanulmánykötetet valóban sokat forgatják majd haszonnal.

FÁBIÁN ZSUZSANNA

Érszegi Géza Szerk., Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére

Tihanyi Bencés Apátság, Tihany, 2007. 120 lap

A Tihanyi alapítólevél 950. születésnapjának a megünneplése Tihanyban egy éven át tartó program keretében valósult meg, 2004. november 17-től, Szent Ányos napjától 2005. november 17-ig. Ennek a programsorozatnak a keretében 2005. október 26-án a Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, az Országos Levéltár és a Tihanyi Bencés Apátság vezetőinek és munkatársainak együttműködésével konferenciát szerveztek. A konferencián elhangzott előadásokat kötetbe foglalták, amely 2007-ben jelent meg.

A tanulmányok tematikája szorosabban-lazábban kapcsolódik a Tihanyi alapítólevélhez. SOLYMOSI LÁSZLÓ „Szakrális rendeltetésű szolgálónépek az Árpád-korban” (13–30) című tanulmányában az egyház szolgálatában álló szolgálónépeknek a csoportjait vizsgálta: dusnokok (ill. torlók), harangozók, kápolnavívők szolgálatának sajátosságai elevenednek meg itt. Megtudjuk szolgálatba kerülésük útját-módját, és megjelenik a lakóhelyük – amely nevében is őrzi egykori lakóinak foglalkozását.

TÓTH PÉTER „Vallon főpapok a magyar egyház újjászervezésében a pogánylázadás után” (31–6) című cikke arról tudósít, hogy a Szent István utáni helyzetben, amikor a pogánylázadás súlyos veszteséget okozott az egyháznak, egy távoli vidék eseményei hoztak megoldást. A Henrik császár elleni flandriai lázadás folyamán Verdun városának monostora tűz martaléka lett. Ekkor sokan menekültek el onnan – több forrás egybeeséséből pedig biztosnak mondható, hogy ebben az időben vallonok, köztük klerikusok és kanonokok is érkeztek Magyarországra. Közöttük kereshetjük Miklós püspököt és vélhetően Tihany első apátját is. A monostor patrocíniuma, Szent Ányos ugyancsak francia eredetű, ereklyéi csak onnan származhattak. Védőszentté választását a kor hazai eseményei indokolják: Franciaországban a királyok védőszentje volt.

CSÓKA GÁSPÁR OSB tanulmánya, „A bencés élet kezdetei Magyarországon Szent István korában” (37–44) a korábbi kutatások összegzése. Számba veszi azokat a személyeket, akiknek révén a bencés szellemiség nálunk meghonosodott. A bencés reform, a gorzei irányzat hazai érvényesülését látja a pannonthalmi könyvtár inventáriuma alapján, amely szerint az a liturgikus és aszketikus célkitűzéseknek megfelelő állomány volt. Az oktatási feladatok ellátásáról tanúskodik, hogy Donatus grammatikája két példányban is megvolt benne.

A következő három tanulmány közvetlenül a Tihanyi alapítólevélhez kapcsolódik. ÉRSZEGI GÉZA írása, „A Tihanyi alapítólevél diplomatikai szempontból” (45–52) szól magáról az oklevélírás módjáról, amely függ az írófelület anyagától: attól, hogy papiruszra vagy hártýára írták-e a szöveget. Foglalkozik a Tihanyi alapítólevél keltezésének a kérdésével, tekintettel arra, hogy az oklevelet András király uralkodásának 9. évére datálták. Megállapítása szerint a kibocsátás ideje a koronázás időpontját tekintetbe véve legkésőbb 1055 szeptemberében történhetett, összeállítására korábban, még a nyári hónapokban lett kiadva a királyi parancs. Az oklevél átadására azonban a templom felszentelésének alkalmával, Szent Ányos ünnepén, azaz 1055. november 17-én került sor. Szó esik ismét Miklós püspök legendás alakjáról, az oklevél szövegezéséről és a benne található nyelvi gyarlóságokról.

A cikk után függeléként közli a kötet az oklevél szövegét és magyar fordítását. Mindkét szöveggel kapcsolatban több kifogás említhető. A latin szöveg nem a GYÖRFFYTŐL javított, a DHA.-ban közölt szöveg átvétele (nem is beszélve a SZENTGYÖRGYI RUDOLF-féle legújabb szövegkiadásról, vö. ZELLIGER, A Tihanyi Alapítólevél. Pannonhalma, 2005: 49–55), hanem leginkább az ÓMOLv. szövegközlését idézi, ám azt is pontatlanul követi, a latin eredeti rövidítéseinek feloldása ötletszerűen történik. Ez azt is jelenti, hogy a magyar szórványok idézésében is vannak hibák. A magyar fordítás legfőbb gondja a magyar szórványok minden korábbival szakító közlésmódja. Nemcsak arról van szó, hogy a szakirodalomban már régóta ismert korrekciókról – pl. a *segisti* esetében (ti. a szóvégi *i*-t egy későbbi kéz javította *o*-ra; itt *segisto*-ként szerepel) – nem vesz tudomást, és a hibás változatot közli, hanem a magyar adatokat is „lefordítja”. Így lesz pl. a *huluoodi* HOLLÁDI, a *turku* TÖRÖK, az *ohut cuta rea* ÓKÚTIG, a *gnir ueege holmodia rea* NYÍRVÉGE HALMOCSKÁIG a *lean syher* LEÁNYSÍRHELY, az emített *segisti* pedig SEGISTÓ tava stb. – és a példákat még lehetne folytatni. Eddig még népszerűsítő kiadványokban sem fordult elő az adatok ilyen mértékű torzítása. (Forrásként a Levéltári Szemle 2005. évi 4. számának mellékletét jelöli meg a kiadvány!)

HOFFMANN ISTVÁN „A Tihanyi alapítólevél nyelvészeti jelentősége” című tanulmányában (61–6) bizonytalanságot állapít meg abban, ahogy a történettudomány hasznosítja az oklevél nyelvészeti feltárásának eredményeit egy olyan kérdésben, ahol éppen a nyelvtudomány támogatására szorulna. A honfoglalás utáni idők népességének nyelvi-etnikai összetételére ugyanis elsősorban a névanyagon, ezen belül is a helynévanyagon keresztül lehet következtetni. Az oklevél *tichon* és *balatin*, *bolatin* adatain keresztül bizonyítja, hogy az előbbi esetben a névadó közösség, az utóbbi esetében pedig a névhasználó közösség magyar volt. Megjegyzi, hogy a nevek nyelvi státusának megítéléséhez az oklevelek keletkezési körülményeit is figyelembe kell venni, az adatok ugyanis nemcsak a névadókról, névhasználókról, hanem esetenként az oklevél megfogalmazójának a nyelvéről is beszélnek.

A következő tanulmány FEHÉRTŐI KATALINnak posztumusz cikke: „A Tihanyi alapítólevél és néhány 11. századi személynevünk eredetéről” (67–76). A kötet szerkesztőjének lapalji jegyzete szerint az előadás nem hangzott el a konferencián, mégis fontosnak látták a kötetbe való beillesztését. A tanulmány későbbi, módosított változata megjelent a Névtani Értesítőben (28. 2006: 161–70). FEHÉRTŐI KATALIN több mint tíz személynév etimológiájára tesz kísérletet utolsó nagy munkája, az „Árpád-kori személynévtár” névtörténeti adataira támaszkodva. Névféjtései egyikén-másikán el lehet gondolkodni (*seku*), másokkal szemben különböző okokból kétségek támadnak (*ursa*, *mortis*, *petra*, *Zache*), illetőleg valószínűtlennek látszanak (*serne*, *gunu*). Egyértelműen tévedés a *knez* helynevet korai szláv névadásnak tekinteni.

MAROSI ERNŐ „A tihanyi bencés apátság a 11. század építészetében című tanulmánya” (77–90) korai bencés monostorok, de kiváltképp a tihanyi és a feldebrői templom ornamentikáját hasonlítja össze.

BÁNHEGYI B. MIKSA OSB „Bencés könyvkultúra a középkorban” (91–6) című írása a korábbi szakirodalom megállapításainak összefoglalása. A cikk bizonyos mértékig rímél CSÓKA GÁSPÁR tanulmányára, amennyiben a hazai bencés könyvtárak állományát, összetételét veszi számba a lehetséges szűkös források alapján egyrészt St. Gallenhez viszonyítva, másrészt a hazai iskolázás tükrében.

FÜLÖP ÉVA „A tihanyi major az apátság gazdálkodásában 1848 után” című dolgozata (97–110) a jobbágyfelszabadítás utáni körülményeket ismerteti.

A kötet záró tanulmányát (111–20) THOMAS AIGNER írta „Vom Pergament zu den Bytes. Neue Wege in der Erschließung und Bereitstellung historischer Quellen” címen. Beszámolója szerint Ausztriában II. Józsefnek a szerzetesrendeket felszámoló rendelete ellenére is a római katolikus egyháznak igen gazdag és viszonylag sértetlen levéltári állománya maradt fenn. Ennek a hasznosítása, hozzáférhetővé tétele a hagyományos módon igen lassan, vontatottan történik. Az új utat a digitalizálás és az interneten való közzététel jelenti. Ez a MOM-projekt keretében történik. (A MOM a MONasteriuM középkori rövidítésből származik.) A projektbe Pannonhalma és egy cseh főapátság is bekapcsolódott. Az együttműködés első lépéseként 2001-ben egy CD-ROM-on megjelent a pannonhalmi főapátság okleveleinek túlnyomó többsége: Collectio Diplomatica Benedictina. A Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár középkori oklevelei (CD-ROM). Pannonhalma, 2001.

Az alapításának 950. évfordulóját ünneplő tihanyi apátságnak igen szép és tartalmas könyvet köszönhetünk, amelynek egyes tanulmányait a történelem, illetőleg a történeti szociolingvisztika felől közelítve is lehet hasznosítani.

ZELLIGER ERZSÉBET

Balázs Géza, Szövegantropológia Szövegek többirányú megközelítése

Berzsenyi Dániel Főiskola – Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ,
Szombathely–Bp., 2007. 175 lap

BALÁZS GÉZA könyve a szövegtani kutatások egyfajta összefoglalását nyújtja. Bár a szövegtan – amint a szerző maga is hangsúlyozza – viszonylag fiatal tudományág, forrásai az antik retorikákig nyúlnak vissza. A modern szövegtan kiindulópontját ZELLIG S. HARRIS 1952-ben megjelent Discourse Analysis című munkájától számítja, a szövegtan első általános összefoglalásai azonban az 1960-as évektől látnak napvilágot, Magyarországon pedig az 1970-es évek hozzák meg a szövegtani fordulatot. Elsőként az ÁNyT. XI. kötetét emeli ki, amely 1976-ban jelent meg.

Három nagy fejezetben kapunk átfogó képet a szövegtan különböző megközelítéseiről. Ezek: 1. a szöveg antropológiai megközelítése; 2. a szöveg strukturalista (moduláris) megközelítése; 3. a szöveg dinamikus (holista) megközelítése.

A szöveg antropológiai megközelítése kapcsán BALÁZS GÉZA abból indul ki, hogy a fogalom nem csak nyelvészetileg határozható meg, hiszen a szöveg a kommunikáció, a nyelvi és nem nyelvi *v i s e l k e d é s* egysége. Kiemeli a kommunikációkutatás és a pragmatikai fordulat fontosságát, majd számba veszi a cselekvésközpontú kommunikációs felfogás funkcióit. Ebben a fejezetben olvashatunk a szakrális szövegek antropológiájáról, a gondolkodási formákról és a gondolatalakzatokról, a magyar szöveg jellemzőiről, a zene és a nyelv kapcsolatáról, valamint a magyar nép humoráról.

Először tehát a szakrális szövegek antropológiáját vizsgálja, mégpedig úgy, hogy fogalmukat a szövegtípus-jegyek alapján próbálja meghatározni: „A szakrális szöveg legbensőbb tulajdonsága a felidéző (evokatív) jelleg és a folyamatos jelentéssel való telítődés a szépség, a hasznosság, a hit jegyében” (28). A szakrális szövegek legfőbb használati jellemzőjének azt tartja, hogy verbális automatizmusként élnek bennünk, „tehát magukban hordozzák a tanulás, a megtanulás, a beidegződés, a mindenkori felidézhetőség lehetőségét” (30). Ebből pedig következik, hogy a megtanult szöveg az egész élet során nyelvi és viselkedésbeli támaszként szolgál, a hiánya pedig nagymértékben hozzájárul, hozzájárulhat a ma oly gyakran megfigyelhető kommunikációs zavarokhoz, a szövegalkotás és a szövegértés terén megnyilvánuló gondokhoz. Külön szól a szent szövegek folklorizálódásáról, az archaikus népi imákról, amelyek mint anyanyelven fölhalmozott hagyományörző szövegek *é n v é d ő* szerepet töltenek, tölthetnek be: „magány, elesettség, betegség, számkivetettség, fogság, tragikus események, sőt múlt- vagy anyanyelvvesztés esetén segítenek élni, megmaradni” (33).

A következő alfejezetben a gondolkodási formák, a gondolatalakzatok szövegformáló szerepéről olvashatunk. A szerző szerint a gondolkodási formákból következő alakzatok befolyásolják, sőt meghatározzák a nyelvi kommunikációt, ugyanis nyelvhasználatunkat alapvető megismerési, gondolkodási formák irányítják. Külön kitér a magyar szöveg univerzális, areális és unikális jellemzőire, majd néhány szempontot fogalmaz meg a folklorlingvisztikai és szövegteni kutatások összekapcsolására.

A zene és a nyelv kapcsolatát elemezve elsősorban a szövegek ritmikai kohézióját tartja fontosnak. Szerinte ugyanis a ritmus a nyelv egyik antropológiai és egyben univerzális jellemzője. Természetesen nemcsak a versnek hanem a prózai szövegeknek is van, lehet ritmusa.

„A szöveg strukturalista (moduláris) megközelítése” című, második nagy fejezetének középpontjában olyan kérdések állnak, mint a mondat és a szöveg, a szöveg ismertető jegyei, szerepe a közlésben, két létformája: az élőbeszéd és az írás, a szövegpragmatika, a szövegsemantika és a szövegszintaktika.

Először tehát a szerző a mondat és a szöveg viszonyát elemzi, majd ismerteti a szöveg különböző meghatározásait. Külön foglalkozik a konnexió, a kohézió, a koherencia és a korreferencia fogalmával. Hangsúlyozza, hogy a szöveg rendszerint több mondatból áll, lezártág és teljesség érzetét kelti, jellemzi a szerkesztettség és az elemek, egységek közötti összetartó erő.

A szöveg pragmatikai vizsgálata során a közléshelyzet, a környezet, illetőleg a fogalmi séma, a tudáskeret, a foratókönyv, a kommunikációs partnerek, a szereplők és a nézőpontok, valamint a szándék és a cél szövegformáló szerepét veszi számba.

A szöveg jelentését vizsgálva a szövegösszetartó erőt, a kohéziót és a koherenciát, illetőleg a szöveg egészére kiterjedő globális kohéziót tartja fontosnak. Ha ugyanis a jelentésbeli kapcsolatok nem mutatnak egymásra, akkor a szöveg szétesik. Majd az azonos valóság-

darabokra utaló nyelvi jelek ismétlődésének lehetőségeit tekinti át. Itt először is a szó szerinti ismétlést, majd a rokonértelműséget, a halmozást, a felsorolást, az aktuális mondattagolást tartja fontosnak.

A szöveg szintaktikai megközelítése során a szövegösszefüggés fontosabb nyelvtani kapcsolóelemeit tekinti át. Ezek közül a névelő, a névmás, a határozószó, a kötőszó, a szórend szövegösszetartó szerepét emeli ki.

A szöveg dinamikus (holista) megközelítésének fővázolása során BALÁZS GÉZA foglalkozik a szövegszintek egymásra vonatkozásával, a szöveg kifejtettségével, az intertextualitás és a számítógépes szövegvilág kérdéseivel, az új nyelvi létmódokkal, a szövegfajták csoportosításával, a szövegalkotás és a szövegértés szempontjaival.

Abból indul ki, hogy a szöveg modernebb, dinamikus felfogása a kész, a teljes szöveget állítja a kutatás középpontjába. A módszer tehát deduktív, azaz az egész felől halad a részletek felé. A makroszint, a mezoszint és a mikroszint összetevőit TOLCSVAI NAGY GÁBOR tanulmánya alapján foglalja össze, majd a szöveg relációs szerkezetének elemzése során a makro-, mezo- és mikrokompozíciós egységek összefüggéseit részletezi az időrend, a térbeli építkezés, az érvelés, a párhuzam és az asszociáció számbavételével.

A szöveg kifejtettségét a megértés igényétől teszi függővé, tekintettel arra, hogy a kifejtettséget elsősorban a közös előismeretek és a beszédhelyzet határozzák meg. A szövegek egymásra hatását, az intertextualitást különböző szövegtípusokban (például élőbeszéd, tudományos, szépirodalmi alkotások) vizsgálja, külön kitér a számítógépes szövegek sajátosságaira is. Az intertextualitásnak több fajtáját különbözteti meg: az intratextualitást, a paratextualitást, a metatextualitást, a hipertextualitást és az architextualitást.

Ami az új nyelvi létmódok formáit illeti, BALÁZS GÉZA a két alapvető forma, a beszéd és az írás mellett elkülöníti a másodlagos szóbeliséget és a másodlagos írásbeliséget, illetőleg felvillantja a harmadik szóbeliség és a harmadik írásbeliség kialakulásának a lehetőségét is. A másodlagos szóbeliség a különböző technikai eszközök (például a telefon, a rádió, a televízió) közbeiktatásával folyó beszédet jelöli, a másodlagos írásbeliség pedig minden olyan írást, amely valamilyen technikai eszköz (például írógép, számítógép) segítségével jön létre. Ami pedig a harmadik szóbeliséget és írásbeliséget illeti, a szerző megjegyzi, hogy kísérletek folynak a beszédszintetizálásra (digitális beszéd előállítására), illetőleg az élőbeszédnek közvetlenül számítógéppel történő lejegyzésére is.

A szövegek osztályozását illetően a szerző különbséget tesz a szövegek tágabb és szűkebb osztályozása között. A tágabb osztályozás szerint a szövegek szövegcsoporthoz, a szűkebb osztályozás szerint pedig szövegtípusokhoz, illetőleg szövegfajtákhoz sorolhatók. Megjegyezzük, hogy más szerzők természetesen másképpen csoportosítanak. A szövegforma BALÁZS GÉZA szerint a tradicionális, invariáns szövegek csoportja, a konkrét szöveg pedig a szövegpéldány.

A szövegalkotás és a szövegértelmezés szempontjainak a vizsgálata már átvezet a könyv következő nagy fejezetéhez, a „Gyakorlati szövegtan”-hoz. Amint a fejezetcím is jelzi, itt olyan kérdések foglalkoztatják a szerzőt, mint a szövegszerkesztés általános szabályai, a szöveg fölépítése, az írott és az élőbeszéd fajtái és a szövegszerkesztés eljárásai. A szövegszerkesztés általános szabályai között a témakijelölés, az anyaggyűjtés, az elrendezés és a kidolgozás legfőbb jellemzőit foglalja össze. A szöveg fölépítésének, azaz megszerkesztésének legfőbb szabályai az egység, a haladás, a fokozatosság, a logikus elrendezés, az arányosság és a befejezettség. Végül a szövegszerkesztés nyelvi eszközeit veszi számba.

A könyv utolsó nagy fejezete a „Szövegelemzések” címet viseli. Az elméleti és gyakorlati kérdések felvázolása után a szerző „Szimbólumelemzés szövegekben”, „Hajnóczy Péter A pad című szövegének elemzése”, „József Attila verseinek modern nyelvészeti megközelítése”, „Az irodalmi szöveg szövegtani-stilisztikai elemzése” című alfejezetekben néhány szöveg, szövegtípus elemző megközelítésére vállalkozik.

A kötetet a szakirodalom és a nélkülözhetetlen szövegtani szakkifejezések jegyzéke zárja.

BALÁZS GÉZA könyve mindazoknak szól, akik a szövegalkotás és a szövegértés megkülönböztető kérdéseivel nap mint nap szembesülnek.

KABÁN ANNAMÁRIA

KÜLÖNFÉLÉK

Helynévmagyarázatok*

Rakasd Az Illyédtől nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Raqas̄t?va* (Engel: TemMold. 111); 1700 k.: *Rakastia* (uo.); 1808: „*Rakasdiá* val.” (Lipszky: Rep. 1: 548); 1909: *Rakasd* (Mező: HivKözs. 2: 902). Az elsődleges névalak egy magyar **Rákosd* hn. (< *Rákos* hn. < *rák* fn.) volt. Ebből való a román *Răcășdia* hn. (Suciu 2: 70) > magyar *Rakasd* hn. A *Rakasd* névalakot az országos helységnévrendezés során állapították meg. – Vö. **Rákosd**.

Rakitó Az Oravicabányától északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Raq?t?va* (Engel: TemMold. 112); 1700 k.: *Rakitova* (uo.); 1808: „*Rakittová* val.” (Lipszky: Rep. 1: 549); 1909: *Rakitó* (Mező: HivKözs. 2: 902). Az elsődleges szerb *Rakitova* hn. (l. Dickenmann: Stud. 2: 89) a szerb *rakita* ’rekettyefűz’ származéka. A román *Răchitova* hn. (Suciu 2: 70) a szerbből való. Az országos helységnévrendezés során a falu a *Rakitó* (Mező: HivHn. 171) nevet kapta (Iordan: TopRom. 100). – Vö. **Rekettyő**.

Rakovica A Lugostól nyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1447: *Rakawycza* (Csánki 2: 33); 1700 k.: *Rakovica* (Engel: TemMold. 112); 1808: „*Rakovicza* val.” (Lipszky: Rep. 1: 549). A szerb *Rakovica* hn. tkp. értelme ’rákos (patak, víz)’. A magyar *Rakovica*, román *Rakovița* (Suciu 2: 67) hn. a szerbből való (Iordan: TopRom. 458). – Vö. **Rakaca**.

Rekettyő A Facsádtól nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1454: *Rekethe*w (Csánki 2: 59); 1554–79: *Raqita* (Engel: TemMold. 111); 1808: „*Rakitta* val.” (Lipszky: Rep. 1: 548); 1909: *Rekettyő* (Mező: HivKözs. 2: 903). A *Rekettyő* hn. a magyar *rekettye* ’rekettyefűz’ fn.-ből keletkezett. A román névalak *Răchita* (Suciu 2: 70) < román *răchită* ’rekettye’ (Iordan: TopRom. 100). – Vö. **Rakitó**, **Rekettyefalu**.

Repce Súr belterületétől délnyugatra, a későbbi *Frigyemajor* [1908: VeszprHtLex. 340] helyén valaha egy falu állott. Fontosabb adatai: 1390: *Repche* (ZsigmOkl. 1: 164); 1417: *Repche* (Csánki 3: 249, ZsigmOkl. 6: 189, 315); 1488: *Rebche* (Csánki 3: 249); 1808: *Repche* (Lipszky: Rep. 1: 557); 1907: *Repche* p. (Hnt. 881); 1933: *Repce-mjr*. (Mór és Zirc. 1: 75 000-es térkép); 1985: *Repce-diülő* (MNyTK. 169: 333). A helynév eredete bizonytalan. A magyar *repce* növénynévvel időrendi nehézségek miatt nem azonosítható. Talán egy déli

* L. MNy. 2008: 104–7.

szláv *Rabica* < *Vrabica* (Dickenmann: Stud. 2: 85, 161; vö. *vrabica* 'nöstény veréb') helynévvel kapcsolható össze.

Réthely A Versectől délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *R?tišor* (Engel: TemMold. 114); 1660–66: *Ritiševo* (uo.); 1723: *Redesora* (uo.); 1808: „*Retisova* val.” (Lipszky: Rep. 1: 558); 1909: *Réthely* (Mező: HivKözs. 2: 916). A magyar *rét* 'kaszáló, legelő' fn. -s képzős származékából [l. 1394: *Retesmezeu*: Oklsz. 809] a szerbben *Ritiševo* hn. (ImMesta. 1973. 341), a románban pedig *Ritišoara* hn. keletkezett. Figyelmet érdemel, hogy a magyar *rét* jövevénynévként átkerült a szerbbe (*rit*) és a románba (*rit*) is. Az országos helységnévrendezés során a falu a *Réthely* nevet kapta (Mező: HivHn. 96).

Révkörtvélyes A Déstől északnyugatra, a Szamos jobb partján települt helység fontosabb adatai: 1405: *Kwrthuelrew* (ZsigmOkl. 2/1: 446); 1567: *Keortvelyreu* (Suciu 2: 34); 1668: *Rév-Körtvélles* (uo.); 1808: „*Körtvélyes (Rév-)* h. *Kurtujes* val.” (Lipszky: Rep. 2: 78). Az elsődleges *Körtvélyrév* körtefánál levő révhelyre, átkelőhelyre utal. Később a *Rév-körtvélyes* névalak állandósult. A hatósági úton megállapított román *Perii Vadului* 'Révkörtvélyes' (Suciu 2: 34) tükörfordítás a magyarból. – Vö. **Körtvélyes, Rév.**

Robogány A Belényestől északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1552: *Rebeghefalwa* et *Lazur* (Jakó: 331); 1606: *Roboganj* (ComBih. 263); 1692: *Rabogany* (Suciu 2: 70); 1808: „*Rebegány – Lazúr h.*” (Lipszky: Rep. 1: 553); 1907: *Robogány* (Hnt. 888). Az elsődleges *Rebeghefalva* a román eredetű *Rabega, Rebege* (Constantinescu: DOR. 358) személynévnek és a birtokos személyranggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. A magyar névadással párhuzamosan a románban *Răbăgani* (Suciu 2: 70) névalak keletkezett, s ez idővel a magyarban is felülkerekedett *Robogány*-ként. A román *Lazuri* névelem értelme 'irtás, vágás' (Kázmér: Falu 236). – Vö. **Irtásfalu.**

Rónaszék Helység Romániában, Máramarosszigettől délkeletre; 'Coștiui' fontosabb adatai: 1474: „Paulus Magnus castelli de *Ronaszék* castellanus” (MárDipl. 522); 1773: *Rhona Szek, Rona Szek, Kostyul, Kostyl* (LexLoc. 136); 1808: „*Rhonaszék* vel *Ronaszék* h. *Kosstyl s.*” (Lipszky: Rep. 1: 559); 1944: *Rónaszék* (Hnt. 499). A helység a jobb felől az Izába ömlő *Róna* (1353/1360: „inter duos fluvios *Rona* et Feketewpatakchw” (MárDipl. 31) patak forrásvidékén települt. A patak neve szláv eredetű; vö. szerb-horvát *Rovina* 'egy patak' (HASz. 14: 191), ukrán *Ровина* 'egy folyó' (SHUkr. 466). Alapszava a szláv *rovъ* 'árok'. *Rónaszék* utótagjához l. m. N. *szék* 'időszakos vízállás'. A román *Coștiui* 'Rónaszék' (Suciu 1: 170) a magyar *kastély*-ből származó román *coștei* 'kastély' helynévi alkalmazása. A névadáshoz l. 1474: „castelli de *Ronaszék*” (l. fent). Róna patakról kapta nevét *Felsőróna* [1360: *Felseu Rouna*: Bélay: Már. 185] 'Rona de Sus' (Suciu 2: 83) és *Alsóróna* [1360: *Rona*: Suciu 2: 83; 1390: *Also Rouna*: uo.] 'Rona de Jos' (uo.) (Bélay: Már. 47; Iordan: TopRom. 132; Tamás: UngElRum. 276; Györffy 4: 111).

Rumunyst A Marzsínától dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1464: *Romanesth* (Csánki 2: 60); 1596: *Rumunest* (Suciu 2: 83); 1717: *Rumunesche* (uo.); 1808: „*Rumunesty* val.” (Lipszky: Rep. 1: 567); 1911: *Rumunyst* (Mező: HivKözs. 2: 937). A románban keletkezett, mint a *Roman* szn. [vö. 1227: *Roman* szn.: ÁrpSzt. 680] származéka; tkp. értelme 'Roman emberei, Románék'. A mai román névalak a *román* 'román' népnévhez igazított *Românești* (Iordan: TopRom. 173; Suciu 2: 83; Constantinescu: DOR. 140).

Ruszkató A Marzsínától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1506–29: *Polyn, Pleyen* (Engel: TemMold. 108); 1554–79: *Polana* (uo.); 1808: „*Pojen* vel *Pojeni* val.” (Lipszky: Rep. 1: 519); 1909: *Ruszkató* (Mező: HivKözs. 2: 865). A román *Poieni* (tkp. 'erdei

tisztások’; Suciú 2: 52) hn. a magyarban *Pojén* alakban honosodott meg. Az országos helységnévrendezés során megállapított *Ruszkató* azzal kapcsolatos, hogy a falu a Ruszka-havas északi „tövében” fekszik (Jordan: TopRom. 42; Mező: HivHn. 205). – Vö. **Ruszka-havas**.

Sepsibükszád Romániai helység a Székelyföldön Tusnádfürdőtől délre; ’Bicsad’. Fontosabb adatai: 1839: *Bükszád, Biksád* (Suciú 1: 78); 1857: *Biksád* (Erdély 1857. évi népszámlálása. Bp., 1992. 92); 1882: *Mikó – Biksád – Ujfalú* (Juhos: Hnt. 216); 1887/1890: *Bükszád. Gróf Mikes üveggyára* (Gönczy–Kogutowicz: Kézi atl. Háromszék m. a.); 1905: *Sepsibükszád* (Mező: HivKözs. 2: 172). 1782-ben gróf Mikó Miklós a málnásüvegcsüri (mikóújfalui) üveggyárat ide telepítette át, s ezzel megalapította az 1790-ben még csak 12 gazdát számláló települést. Idővel az üveggyár gróf Mikes Benedek tulajdonába került. (L. fent az 1887/1890. évi adatot.) *Bükszád* tkp. értelme ’bükkös erdő bejárata’. A *Sepsi-előtag* a székelyek sepsi székére utal. – A román *Bicsad* (Suciú 1: 78) helynév a magyarból való. – Vö. **Bikszád, Mikóújfalú**.

Sisak Az Al-Duna mellett, Ómoldovától északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Šušqa* (Engel: TemMold. 120); 1808: „*Szuska* val. *Sushka* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 666); 1909: *Sisak* (Mező: HivKözs. 2: 979). Az elsődleges *Szuska* hn. egy szerb *Suška* hn. (**Suchьka* < **suchь* ’száraz’) átvétele. Eredetileg az a patak viselhette e nevet, amely bal felől itt ömlik a Dunába. Vö. szerb-horvát *suška* ’száraz ág’ (de vö. 1237–40: *Suska* szn.; ÁrpSzt. 736). Az országos helységnévrendezés során adott *Sisak* névalak tudatos magyarosítás eredményes bizonyos fokú összecsengés alapján. – A román *Șuşka* ’Sisak’ (Suciú 2: 179) a szerbből való. – Vö. **Szuha¹, Szuha²**.

Solymosbucsa A Fehér-Körös menti Honcótól délre fekvő helység fontosabb adatai: 1439: *Solmosfalva, Solmus* (Csánki 1: 744); 1439, 1441, 1445: *Buchawa* (i. m. 1: 728); 1525: *Solmos* (i. m. 744); 1808: *Solymos, Bucsa* (Lipszky: Rep. 1: 82, 600); 1880: *Solymos-Bucsáva* (Hátsek: MegyTérk. Arad m. a.); 1910: *Solymosbucsa* (Hnt. 1913: 1126, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Bucsáva* helynév valószínűleg szláv eredetű. Talán olyan pataknev volt az előzménye, amelynek töve az ősszláv **bukь* ’zúgó, zuhogó’ (EtSISJaz. 3: 91), **bučati* ’zajong, zúg’ (i. m. 3: 74), képzője pedig *-java* (vö. szerb-horvát *grmljava* ’mennydörgés, dőrej’ < *grmiti* ’mennydörög, dörög’, *lomljava* ’dőrej, robaj’ < *lomiti* ’tör, tördel’ (Skok: EtRj. 1: 76). A *Solymos(falva)* helynév a *solymos* ’solymász, solymár’ foglalkozásnévből alakult. *Solymos* és *Bucsáva* idővel *Solymos-Bucsáva* néven egyesült. Ezt az országos helységnévrendezés során *Solymosbucsá*-vá módosították. A román *Buciava-Șoimuș* ’Solymosbucsa’ (Suciú 1: 108) második néveleme a magyarból való (Stanislav: SlovJuh. 1: 570). – Vö. **Solymos**.

Susányfalva A Borossebestől észak-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1553: *Zuzzánfalva* (Mező: HivKözs. 2: 1083), 1746: *Szuszán* (uo.); 1808: „*Szuszány* val.” (Lipszky: Rep. 1: 666); 1909: *Susányfalva* (Mező: HivKözs. 2: 1083). Az elsődleges *Szuszány* hn. a román *Susani* (tkp. ’felszegiek, felvégiek, fent lakó emberek’) helynév átvétele. A hatósági úton megállapított *Susányfalva* helynév egy régi névalak felelevenítése, de hangtani módosítással: sz > s (Suciú 2: 152; Jordan: TopRom. 412). – Vö. **Bégaszuszány, Marosfelfalu**.

Sustra A Temesrékastól kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1517: *Swstrafalwa* (JusthLt. 254); 1554–79 *Šuštra* (Engel: TemMold. 120); 1808: „*Susztra* val.” (Lipszky: Rep. 1: 615); 1828: *Sustra* (Suciú 2: 179). Az elsődleges *Sustrafalva* hn. egy *Sustra* személynévnek és a birtokos személyranggal ellátott *falú* főnévnek az összetétele.

A *Sustra* szn.-hez l. talán szerb-horvát *šustra* 'csuhé, csutka' (HASz. 17: 908). Idővel elmaradt a *-falva* utótag. A román névalak *Șustra* (Suciu 2: 179; Mező: HivKözs. 2: 979).

Szakadás A Magyarlápától nyugat-délnyugatra fekvő település fontosabb adatai: 1546: *Zsathura* (Suciu 1: 365); 1566: *Szathura* (uo.); 1750: *Szeketura* (uo.); 1808: *Szatura* (Lipszky: Rep. 2: 131); 1910: *Szakadás* (Hnt. 1944. 526, az évszámhoz l. 655). A *Szatura* névalakhoz l. keleti magyar nyelvjárási *szekatura* 'terméketlen domboldal; vágottas hely, erdei tisztás' (RK. 351) < román *secătura* 'semmirevaló ember, széltoló; semmiség, jelentéktelen dolog'; (nyelvjárási) 'nem művelhető, vízjárta, mocsaras terület' (uo.), 'irtvány, erdei tisztás' (Jordan: TopRom. 25) < román *secă* 'kiszárit, kiasaszt' (DEX. 845) < latin *siccare* 'ua.' A névadók lehettek magyarok és románok egyaránt. A közfelfogás a *Szaturá*-t románnak tartotta, s ezért hatósági úton, a két elülső szótag megőrzésével (tkp. 'hegyszakadék, omlásos hegyoldal') magyarosították. Ám a románok is kiiktatták a használatból a *Săcătura* ~ *Secătura*-t, mert kellemetlenül közrejátszott a közkeletű 'semmirevaló ember, széltoló' jelentés, és 1964-ben a *Luminișul* (tkp. 'erdei tisztás') (Suciu 1: 365) névvel váltották fel (Jordan: TopRom. 25; Mező: HivHn. 196). – Vö. **Aranyosvágás**.

Szakar Az Illyédtől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1363: *Zakalar* (Györffy 3: 496); 1449: *Zokolar* (Csánki 2: 107); 1808: „*Szokolár* h. *Szokolariu* val.” (Lipszky: Rep. 1: 633); 1907: *Szakar* (Mező: HivKözs. 2: 1063). Déli szláv eredetű; vö. bolgár *Соколаре* hn. Köznévi előzménye a déli szláv *sokolar* 'solymász'. A helység bizonyára udvari solymászokról kapta nevét. – A román névalak *Sokolari* (Suciu 2: 138; Kiss: Mny. 82: 164). – Vö. **Solymár, Solymos**.

Szapáryfalva Helység a romániai Bánságban Lugostól északnyugatra; 'Típari' [1882: *Szapáryfalva*: Juhos: Hnt. 314]. Az árvizek miatt 1881-ben végképp elpusztult a Torontál megye délnyugati részén fekvő Albrechtsdorf falu. Hajléktalanná vált református magyar lakosait, mintegy 320 családot a kincstár áttelepítette a 440 holdas letarolt szilhai erdeje helyére. A falu névadója gróf Szapáry Gyula (1832–1905) pénzügyminiszter volt. – A román *Țipari* (Suciu 2: 213) helynév a magyarból való (Juhos: Hnt. 3, 314; Bodor: Délm. 33; Mező: HivHn. 76).

Szárazány A Bozsortól délre fekvő helység fontosabb adatai: 1514–16: *Zaraz*, *Felső-Zaraz*, *Zarazel* (Suciu 2: 107), 1554–79: *Saraz*, *Sarazan* (Engel: TemMold. 121); 1808: „*Szarazán* val.” (Lipszky: Rep. 1: 623); 1895: *Szárazány* (PallasLex. 11: 34. utáni térképen). Az elsődleges *Száráz* helynév a magyar *száráz* melléknévből való. Időnként kiszáradó vízfolyás, szikkadt talajú berek, völgy stb. motiválhatta a névadást. A románban a magyar helynévből *Sărăzani* helynév (tkp. 'száraz emberek, száraziak'; Suciu 2: 107) alakult, s ez idővel a magyarban is meghonosodott *Szárázány*-ként. – Vö. **Szárász**.

Szászskabánya Az Oravicabányától délre fekvő helység fontosabb adatai: 1761: *Soska* (Suciu 2: 97); 1808: „*Szászka* (Német-) h. *Deutsch-* vel *Bergwerk-Saßka* g.” (Lipszky: Rep. 1: 624); 1882: *Szászskabánya* (Ihász: Hnt. 315). A forrásokban már 1690–1700-ban említett *Románszászka* [1808: *Szászka* (Oláh-) h. *Walachisch-Saßka* g.”: Lipszky: Rep. 1: 624; 1882: *Román-Szászka*: Ihász: Hnt. 287] közelében bányákat nyitottak, s a keletkező bányatelepet előbb *Németszászká*-nak, majd *Szászskabánya*-nak nevezték el. A *Szászka* helynév a román *Sasca* (tkp. 'szász') átvétele. (Vö. román *sască* 'szásznő'). L. román *Sasca Română* 'Románszászka' és *Sasca Montană* 'Szászskabánya' (Suciu 2: 97–8; Jordan: TopRom. 283; Mező: HivHn. 236).

Búcsú Berta Árpádtól

Egy nagyformátumú embertől, egy nemzetközi hírű tudóstól, egy iskolateremtő tanártól búcsúzunk. Egy ragyogó tudományos pálya tört ketté. Berta Árpád útja a szegedi egyetem bölcsészkarán, eredetileg német–orosz szakon haladt. Már akkor tudós pályát képzelt maga elé, szlavista akart lenni. De 1974-ben az akkor induló altajisztika szak egyre inkább magával ragadta. Bár 1975-ben tanári államvizsgát tett német–orosz szakból, és öt évig tanított is szülővárosában, Hódmezővásárhelyen a Bethlen Gábor Gimnáziumban, közben folytatta egyetemi tanulmányait az altajisztika szakon. 1978-ban a Kazányi Állami Egyetemen tökéletesítette tatár nyelvtudását. 1979-ben megszerezte második diplomáját, ezúttal az altajisztika szakon.

Az egyetem elvégzése után a kétdiplomás Berta Árpádot Róna-Tas András, az Altajisztikai Tanszék vezetője, tanársegédnek hívta. 1982-ben védte meg egyetemi doktori értekezését a megkeresztelkedett volgavidéki tatárok nyelvjárásának leírása köréből. A következő évben elnyerte a német DAAD rangos ösztöndíját, és egy évig Göttingában tanult, kutatott és tanított. Visszatérése után adjunktus lett. 1986-ban megvédte kandidátusi értekezését, amely a tatár nyelvjárások történetét dolgozta fel. 1989-ben nevezték ki egyetemi docensnek. 1991-ben Humboldt ösztöndíjjal a Johannes Gutenberg Egyetem Keleti Intézetében vendégprofesszorként oktatott, 1991–1992-ben Frankfurt am Mainban a Johann Wolfgang Goethe egyetemen lett professzor. Bár marasztalták és több más német egyetemre is hívták, Berta Árpád 1992-ben visszatért a szegedi egyetemre, és átvette az Altajisztikai Tanszék vezetését. 1995-ben habilitált az egyetemen, 1996-ban megvédte akadémiai nagydoktori disszertációját. Ez a disszertáció még 1996-ban megjelent német nyelven a legrangosabb szakmai kiadónál Wiesbadenben.

1996-ban lett egyetemi tanár. 1997-ben megkapta a Széchenyi Professzori Ösztöndíjat. 1999-ben a szegedi egyetem bölcsészettudományi karának dékánja lett. 2002-ben átvette az MTA-SZTE Magyar Östörténeti Kutatócsoportjának vezetését, majd 2003-tól vezette az MTA-SZTE Turkológiai Kutatócsoportját. Irányítása alatt dolgozták ki az altajisztika új oktatási programjait.

2005-ben az uppsalai székhelyű Swedish Collegium for Advanced Studies in the Social Sciences (SCASSS) hívta meg vendégkutatónak, ahol egy évet dolgozott.

Berta Árpád a török nyelvtörténetnek szentelte kutatómunkája nagy részét. Kezdetől fogva fontosnak tartotta, hogy egy-egy török nyelvnek ne csak az irodalmi, standard formáját, hanem élőnyelvi változatait és nyelvjárásait is bevonja a kutatásba. Ezért dolgozta fel BÁLINT GÁBOR helyszíni tatár gyűjtéseit, majd maga is végzett kutatásokat a Tatár Köztársaságban. A tatár nyelvbe került orosz jövevényszavak vizsgálatának szentelte 1983-ban megjelent monográfiáját (*Tatarische etymologische Studien I. Die Russischen Lehnwörter in der Mundart der getauften Tataren, Szeged*). 1988-ben megjelent munkája, a *Wolgatatarische Dialektstudien. Textkritische Ausgabe der Originalsammlung von G. Bálint (1875–1876.)* egy sok ok miatt teljesen elhanyagolt tatár nyelvjárás anyagát tette hozzáférhetővé a nemzetközi kutatás számára. Első kutatói korszakának legkiemelkedőbb munkája 1989-ben jelent meg a tatár nyelvjárások hangtanáról (*Lautgeschichte der tatarischen Dialekte, Szeged*). Már ekkor világos volt előtte, hogy ezt a kutatást két irányba is ki kell szélesíteni. Egyfelől a történeti hangtan mellett fel kell dolgozni a történeti alaktant is, másrészt a török nyelvek nyelvemlékeinek tanulságait is kamatoztatni kell. Ennek a kutatási iránynak volt

első nagy eredménye a középkipcak szóképzésről írott monográfiája (Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen, Wiesbaden, 1996.).

Kipcak-török kutatásainak nagy nemzetközi visszhangja volt. Ennek alapján kérték fel, hogy a szakma korszakos összefoglaló munkájába (LARS JOHANSON – É. CSATÓ, *The Turkic Languages*. Routledge, London–New-York, 1998.) három fejezetet írjon (Middle Kipchak, 158–65; Tatar and Bashkir, 231–300; West Kipchak Languages, 301–17).

Míg a kipcak nyelvtörténet kutatásában Magyarországon korábban alig művelt területen dolgozott, fontos volt számára a magyar turkológia hagyományos területe, a magyar nyelv és nép török kapcsolatainak vizsgálata is. Tudósi alázatát jelzi, hogy BÁLINT GÁBOR tatár gyűjtése után kiadta PALLÓ MARGIT kéziratát (Régi török eredetű igéink. Szeged, 1982.). Majd ennél is nehezebb feladatot vállalt. NÉMETH GYULA 1930-ban adta ki nevezetes könyvét, „A honfoglaló magyarság kialakulása”-t. NÉMETH GYULA ezután 45 évig dolgozott könyvének második kiadásán. Számos fejezetét teljesen újra írta, egyeseket többször átdolgozott, adatokat javított, új részeket szűrt be, másokat törölt, majd visszaemelt. NÉMETH GYULA végrendeletében tudományos hagyatékát RÓNA-TAS ANDRÁSra bízta. A kéziratok Szegedre kerültek. NÉMETH GYULA halála után a tudományos hagyaték gondozására alakult kuratórium Berta Árpádot kérte fel a kéziratok rendezésére. Miután bizonyossá vált, hogy a hagyatékban, a korábbi hírek ellenére, nincs nyomdakész kézirat, Berta vállalta, hogy nyomdába adásra elkészíti a NÉMETH GYULA tudományos szándékával egyező kéziratot. A példaszerűen gondos, korrekt és jól használható munka 1991-ben jelent meg (NÉMETH GYULA, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi BERTA ÁRPÁD. Bp.).

Berta Árpád egyik kedves kutatási területe a török törzsnevek vizsgálata volt. Úgy gondolta, hogy ezek megfejtéséhez nem csupán a török nyelvtörténet és szókincs alapos ismerete szükséges, hanem a török törzs- és nemzetségneveket rendszerükben kell látni és láttatni. Ebben NÉMETH GYULA és RÁSONYI LÁSZLÓ munkásságát követte, de itt is tovább lépett. Különös figyelmet szentelt a török hadszervezeti formációknak. Első ilyen tárgyú publikációja 1988-ban jelent meg. Magyar és németnyelvű közleményei ettől kezdve sorra láttak napvilágot itthon és nemzetközi folyóiratokban. A magyar törzsnevekre is kiterjedő munkássága adta meg alapját annak, hogy a KRISTÓ GYULA által szerkesztett „Korai magyar történeti lexikon” (1994.) magyar törzsnevekről szóló szócikkeinek megírására őt kérik fel. Kutatásait törökül megjelent monográfiájában foglalta össze (Türkçe kökenli Macar kavım adları. Ankara, 2002.).

Annak ellenére, hogy magyarul jelent meg, nagy nemzetközi visszhangot váltott ki 2004-ben megjelent munkája, amely az ótörök rovásírásos feliratokat dolgozta fel egy kritikai-kutatástörténeti kiadásban (Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása. Szeged, 2004.). E munkának török nyelvű változata elkészült, a köteten a szükséges utolsó simításokat még el tudta végezni, a munka 2008-ban nyomdába mehet Törökországban.

A 90-es évek közepétől tovább tágult Berta Árpád kutatási területe. A török hangtörténet és alaktantörténet mellett a török etimológiai kutatások is figyelmének előterébe kerültek. Ez kapcsolódott ahhoz a munkához, amelyet RÓNA-TAS ANDRÁSSal közösen kezdtek el a magyar nyelv török jövevényszavairól. Berta Árpád török szófejtései sorra jelentek meg a turkológia és a magyar nyelvtudomány neves folyóirataiban, emlékkönyvekben, gyűjteményes kötetekben.

Életének utolsó napjaiig dolgozott a magyar nyelv török jövevényszavain. A készülő kötet előzetes bemutatása még 2002-ben megjelent (Old Turkic Loanwords in Hungarian:

Acta Orientalia Hungarica 2002: 43–67). Küzdve egyre jobban elhatalmasodó betegségével, elkészült a feldolgozásra kerülő mintegy 500 címszó ráeső felével. Az utolsó munkadarabok kéziratait halálos ágyáról küldte el szerzőtársának.

Tudósként, kutatóként különösen fontosnak tartotta az oktatást, a tudományos utánpótlás nevelését. Sok doktorandusz hallgatója volt, akiknek kutatásait témavezetőként megértő, segítő szigorral irányította. Egy megvédett és egy védés előtt álló PhD disszertáció csak kezdete lett volna annak a sornak, amely most örökre megszakadt.

RÓNA-TAS ANDRÁS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Pesti János 70 éves*

1. Szinte hihetetlen, Pesti János 70 éves! Miért hihetetlen? Mert ha találkozunk vele, mindig mosolygós arccal üdvözl bennünket, sugárzik belőle az életöröm, a vidámság, életének ebben a szakaszában is fiatalos lendülettel tevékenykedik, egymás után jelennek meg cikkei, tanulmányai, könyvek formájában most érnek be azok a monográfiák, amelyeken évtizedeken át dolgozott. De ne vitatkozzunk a tényekkel! A 70 év az 70 év, és az ilyen kerek évfordulók alkalmat adnak a számvetésre, elsősorban annak, aki ezt a szép kort elérte, de a szűkebb értelemben vett szakmai közösségnek is, hogy áttekintsük ünnepeelt kollégánk életútját, azokat a tudományos értékeket, amelyeket neki köszönhetünk. Persze, itt most nincs lehetőség a részletes számbavételre, hiszen egy egész estét betöltő műsorszám lehetne Pesti János tudományos tevékenységének méltatása, ezért csak életének főbb állomásairól, fontosabb publikációiról szeretnék néhány szót szólni.

2. Alsómocsoládon született, egy kis Baranya megyei faluban 1938. február 16-án. Itt járt elemi iskolába, innen került a Pécsi Állami Tanítóképzőbe, ahol 1956-ban érettségizett. Érettségi után a Szegedi Pedagógiai Főiskolán folytatta tanulmányait, magyar–történelem szakon. A tanári diploma megszerzése után néhány évig általános iskolában tanított, majd 1963-ban kedves tanára, Inczei Géza ajánlásával a Pécsi Pedagógiai Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékére került. 32 éven át tanított itt a tanszéken, ahol az akkori gyakorlatnak megfelelően szinte valamennyi tantárgy oktatásában részt kellett vállalnia. Nem volt könnyű tartania az egyensúlyt a tantárgyak szétszórtsága és az elmélyült kutatómunka között. Szerencsére hamarosan fölismerte, hogy számára legfontosabb témák a dialektológia és a névtan területén nyújtanak kutatási lehetőséget. Közben beiratkozott a szegedi egyetemre, ahol középiskolai tanári diplomát szerzett, 1969-ben pedig Nyíri Antal irányításával elkészítette és megvédte bölcsészdoktori disszertációját.

3. Pécssett kiváló kollégák támogatásával bontakozott ki tudományos tevékenysége. Temesi Mihály és Rónai Béla országosan elismert nyelvész szakemberei voltak a tanszéknek, de fiatalabb munkatársai is hozzájárultak az eredményes tanszéki kutatómunkához: Szabó Géza, Király Lajos és Andrásfalvi Bertalan. Az 1960-as évek második felében Zala megye után Somogy megyében is elindult a Végh József által irányított országos föld-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2008. március 6-i felolvasó ülésén.

rajzinév-gyűjtés. Szinte természetesnek tűnt, hogy az ellenőrzés és a közzététel munkálataiba Pesti János is bekapcsolódott. Az itt szerzett tapasztalatok bátorították arra, hogy elvállalja pár évvel később a Baranya megyei gyűjtés szervezését és tudományos irányítását. Hatalmas munka volt ez. Bejárta az aprófalvas baranyai településeket, tanácsokat adott a gyűjtőknek, megszervezte a szakmai ellenőrzést, majd a kéziratok elkészülte után szinte teljesen egyedül szerkesztette a két vaskos kötetet. Méltán írják róla a főiskola honlapján, hogy a tanszék legnagyobb vállalkozása volt a „Baranya megye földrajzi nevei” című monográfia összeállítása. (I-II. kötet. Pécs, 1982. Szerk. PESTI JÁNOS.)

A nagy értékű forráskiadvány megjelenése után sem hagyott fel a névtani tevékenységgel. 1991 óta rendszeresen részt vesz Pécssett az utcanévadás szakmai előkészítésében. Ennek folyományaként készült el Pécs város utcanevéről egy 650 oldalas monográfia, amely az 1554–2004 közötti időszakot öleli fel, és gazdag történeti anyaggal dokumentálja a jelenkori pécsi utcanévek történeti előzményeit.

4. Életének fontos állomása volt, amikor az 1980-as évek végén bekapcsolódott az MTA Nyelvtudományi Intézete által irányított regionális köznyelvi kutatásokba. Jelentős mennyiségű hangfelvételt készített a Baranya megyei Szentlőrincen és szülőfalujában, Alsómocsoládon. Ezek mintaszerű feldolgozása nyomtatásban is megjelent „A magyar nyelv táji változatai az 1980-as évek végén” című tanulmánykötetben. (Linguistica, Series A. Studia et dissertationes 19. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1996. Szerk. BALOGH LAJOS.) Összességében hat írása olvasható ebben a kötetben, a legtermékenyebb szerző. Külön kiemelném a „Redundanciajelenségek regionális köznyelvi szövegekben”, valamint a „Hiányjelenségek regionális köznyelvi szövegekben” című tanulmányait, amelyekben eddig kevésbé vizsgált jelenségek elemzésével foglalkozik gazdag példatár felhasználásával.

5. A szülőföld iránti szeretet és tisztelet tükröződik szótári munkálataiban is. Neki köszönhetjük a Hosszúhetényi szótárt, amely DALLOS NÁNDOR kéziratából az ő közreműködésével vált szakmailag is magas színvonalú kiadvánnyá. Méltán írta róla SZABÓ JÓZSEF a Magyar Nyelvőrben: „Dallos Nándor kitaró munkával folytatott alapos gyűjtését Pesti János személyében hozzáértő és lelkiismeretes szakember egészítette ki, szerkesztette kötetét” (Nyr. 2001: 264). De nem maradt ki a tájszógyűjtésekből szülőfaluja sem. Több dialektológus társához hasonlóan ő is kötelességének érezte, hogy gyermekkori és családi élményeit fölelevenítse, a legszemélyesebb anyanyelvi szókincs birtokában megírta az Alsómocsoládi tájszótárt, amely a KISS JENŐ által kidolgozott új szótárírói metodika figyelembevételével készült.

Igen jelentős néprajzi és helytörténeti munkássága is. 1992-ben jelent meg „Bolygó csillag, futó csillag...” címmel az alsómocsoládi születésű Kulcsár József költőről írt könyve, a falutörténeti monográfiák első köteteként. Ezt követte az Alsómocsolád község helytörténeti adattárának első kötete 1999-ben. Azóta már a folytatás, a második kötet is készen van.

Értékmentés szándéka vezette azt a törekvését is, hogy megjelenhessen Temesi Mihály kéziratros hagyatékából az ormánsági nyelvjárást feldolgozó monográfia.

6. Tudományos tevékenységét a Magyar Nyelvtudományi Társaság kitüntetésekkel is igyekezett elismerni. 1983-ban Csúry Bálint-émlékérmet kapott, 2005-ben pedig átvehette Zalaegerszegen a kiemelkedő rangot jelentő Pais Dezső-díjat.

Kedves János! Őszinte szívvel kívánok neked erőt, egészséget, derűt, sok sikert a további munkádhoz!

Bereczki Gábor 80 éves*

Tisztelt Bereczki Professzor Úr! Kedves Gábor Bátyám! Múlik az idő, nemcsak a jubiláns évei szaporodtak meg, hanem a még meglévő ünneplőkéi is. Nyilván sokan vannak ez utóbbiak mind bel-, mind külhonban. Sokan vagyunk, akik hajdani tanárunkat köszöntjük, akinek kollégáivá lehettünk és töretlen ívű pályája során oktatói és kutatói tevékenységéből sokat profitálhattunk, és még többen vannak, akik csak a nevét ismerik.

Kedves tanárunk 1928. március 24-én látta meg a napvilágot a nem sokkal korábban katasztrofálisan megcsonkított és ezáltal megcsúfolt ország délkeleti csücskében, Békésben, pontosabban Békésen a külvilágra nyitott szemléletű paraszti környezetben, amelyhez máig hű maradt. Szülővárosában végezte el a gimnáziumot, s már akkor kezébe került ZSIRAI MIKLÓS „Finnugor rokonságunk” című kötete, amely „végzetes” hatást gyakorolt olvasójára, felkeltette a rokonok iránti csillapíthatatlan kíváncsiságot. E kötet adta az indítást, de az út némi kacsaringóval kezdődött, mivel a Pázmány Péter Tudományegyetemre 1948-ban történt felvétele és az első évfolyam elvégzése után a bukaresti egyetemre került; no persze ez nem a távoli rokonok megismerését hozta magával, hanem a román nyelv és irodalom tanulmányozása volt a kezdet. A Kárpátokon túli tanulmányokat 1952-ben fejezte be sikeresen. Hazatért, de éppen csak egy szusszanásnyi időre, ugyanis egy évvel később leningrádi aspirantúrára küldték, ahol cseremisztémájú kandidátusi értekezésén dolgozott. Bereczki tanár úr Leningrádban alapozta meg legendássá vált cseremiszt nyelv tudását olyan, ott tanuló cseremiszt egyetemisták segítségével, akik közül többen is anyanyelvük avatott és elismert kutatóivá lettek. Akkoriban Paul Ariste, a Tartui Egyetem professzora volt a finnugrisztika legjelesebb művelője abban a régióban (hiszen Észtország közvetlen orosz megszállás áldozata volt), s Bereczki Gábor tőle kapott értékes szakmai irányítást. Észtországi útjainak egyik következménye volt, hogy megismerkedett későbbi feleségével, a sokunk által megszeretett észt Kiisk Maijal, így a távoli magyar–észt nyelvrokonság az ő esetükben szoros magyar–észt családi kapcsolattá avanszált, aminek sokan közvetlen haszonélvezőivé válhattunk, hiszen Mai az észt nyelv és kultúra lelkes propagátoraként igyekezett nekünk az ELTE Finnugor Tanszékén megtanítani nem könnyű anyanyelvét.

Bereczki Gábor 1958-ban Leningrádban védte meg „Финно-угорские элементы марийского языка” című kandidátusi értekezését. Kitűnő szakmai előmenetelének és orosz tudásának köszönhetően az ottani egyetemen dolgozott még egy évig tanársegédként, amely állást a rektori tanács tagjai közül negyvenen szavazták meg neki mindössze egy ellenszavazattal. Ezt követően az ELTE Finnugor Tanszékén működött 1986-ig (az utolsó években már egyetemi tanári rangban). Hazai aktív korszakának végéhez közeledve 1986-ban a Magyar Tudományos Akadémián megvédte „A cseremiszt nyelvtörténet alapjai” című akadémiai doktori értekezését (Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte. I–II. Szeged, 1992., 1994.), amely nélkülözhetetlen forrás az ezen nyelv múltja iránt érdeklődőknek, és amelyet „A cseremiszt nyelv történeti alakzata” (Debrecen, 2002.) című újabb kötete egészíti ki szerencsésen.

Budapesti egyetemi oktatói éveit után az Udinei Egyetem hívta meg és nevezte ki a finnugor filológia professzorává. Tíz éven át oktatta a magyar, az észt, a finn és a cseremiszt nyelvet, valamint a finnugrisztikát az egzotikus nyelvekkel és kultúrákkal megismerkedni kívánó olasz diákoknak. Ezt az udinei tíz évet nevezte több alkalommal is élete legszebb időszakának, amely-

* Az ELTE Bölcsészettudományi Karán 2008. április 1-jén elhangzott köszöntő kissé módosított változata.

nek lezárultával nyugállományba vonult, hogy zavartalanul folytathassa cseremiszi kutatásait (ezek közt egy nagy cseremiszi etimológiai szótár elkészítése is szerepel), észt és finn irodalmi alkotások magyarra fordítását és legújabbban egy nagy észt–magyar szótár elkészítését.

Én az 1960-as években egyetemistaként kerültem kapcsolatba vele, és noha nem látogattam a számára legkedvesebb rokon nyelvekről tartott kurzusait – nem lévén a permi és a volgai nyelvek iránt különösebben érdeklődő diák –, mégis élvezhettem óráit, amikor a finnugor hangtörténetről beszélt. Jó hangulatú, oldott légkörű, közvetlen stílusú óráin szórakozva ismertük meg a nyelvcsaládunk egy-egy problémájával kapcsolatos felfogásokat az ő személyes kommentárjaival fűszerezve. Tanári tevékenységéhez tartozik egyetemi tankönyvek írása is, ezek a „Magyar nyelv finnugor alapjai” (Bp., 1986., 1987., 1996., 1998., 2003.), a „Cseremiszi (mari) nyelvkönyv” (Bp., 1971.), a „Chrestomathia Ceremissica” (Bp., 1990.) és a „Fondamenti di linguistica ugrofinnica” (Udine, 1998.).

A Volga–Káma vidékére VIKÁR LÁSZLÓ zenekutatóval közösen tett gyűjtőutak eredményei a „Cheremis Folksongs” (Bp., 1971.), a „Chuvash Folksongs” (Bp., 1979.), a „Votyak Folksongs” (Bp., 1989.) és a „Tatar Folksongs” (Bp., 1999.) című kötetek. A gyűjtők és feldolgozók e tevékenységét 1976-ban a Magyar Tudományos Akadémia akadémiai nagydíjjal ismerte el. A Mari Köztársaság (Марий Эл) a 2005-ös finnugor kongresszuson állami kitüntetéssel honorálta a cseremiszi nyelv kutatásában szerzett érdemeit.

Észt és finn irodalmi alkotásokat fordított magyarra, köztük Väinö Linna „Az ismeretlen katona” című regényét. Bereczki szép magyar szövege érzékelteti a finn katonák erősen nyelvjárási megnyilatkozásait is, ebben a magyar nyelvjárási jelenségek alapos ismerete volt segítségére. Fordításait is több alkalommal ismerték el kitüntetésekkel. Nem véletlen, hogy fordít és kétnyelvű szótárt szerkeszt, ugyanis több nyelvet is megtanult. A nagy európai kultúrnyelvek mellett több oroszországi rokon és törökségi nyelvet sajátított el, a rokon nyelvek közül kiemelendő a Bereczki család egyik családi nyelve, az észt. Banalitásnak tűnhet, de szívesen megemlítem, hogy anyanyelvét is gyönyörűen használja, s amit ebben különösen élvezek, hogy ízesen beszél a nekem kissé szokatlan békési nyelvjárást.

Számtalan recenzió és etimológiai cikk, törökségi–finnugor nyelvi érintkezéseket tárgyaló és cseremiszi nyelvtörténeti tanulmányok, tudománytörténeti írások, a nyelvészeti csodabogár-tenyésztőkről írott kritikák jelzik szerteágazó tudományos érdeklődését és tevékenységét. Finnugrisztikai munkaterülete három fő csomópontban nevezhető meg: hangtörténet (benne persze az etimológiával), cseremiszi leíró és történeti kutatások és a finnugor-törökségi kapcsolatok. Noha a rokon nyelvek kutatásában a legtöbb figyelmet kétségtelenül a cseremiszi szentelte, tudtommal mind a mordvinisztikában, mind a permisztikában is tekintélynek számít. Munkásságjegyzékére tekintve könnyű belátni, ha valaki véletlenül nem lenne kellőképpen tájékozódva, hogy ilyen témájú írásai is szép számban láttak napvilágot hazai és külföldi folyóiratokban, valamint gyűjteményes kötetekben, alkalmi kiadványokban.

Bereczki Gáborra jellemző a barátságos modor, a mások iránti derűs megértés, tolerancia és igen kedves humora. Sokan kerülhettünk Bereczki Gábornak, az embernek a közelébe. Mindig élvezettel hallgattam én is úti élményeit, adomáit, életének fonák helyzetéről, unokáinak gyerekcsaj-gyöngyszemeiről szóló elbeszéléseit – gyakran kellemes fehér asztal mellett. Azon ritka emberek közé tartozik, akiknek talán csak barátai és tisztelőik vannak, neki ellensége aligha akadhat. A tudományban is legfeljebb vitapartneri voltak, akiknek nézeteit mindig tisztelte, de szükség esetén vitatta azok helyességét – ha kilátástalannak ítélt egy-egy vitát, a maga tartózkodó és tapintatos módján elkerülte a nyilvános

nézeteltérés prolongálását. Optimizmusa csodálatos, a pozitív gondolkodásmód megtestesítője az én szememben. Nyilván ennek is köszönhető, hogy a szovjet korszakban a Volga–Káma vidékére tett gyűjtőútjain könnyen alkalmazkodott az európai viszonyokhoz szokott ember számára talán nehéz körülményekhez. Ottani élményeiről hiteles képet kaphat, aki elolvassa „A Névától az Urálig” (Szombathely, 1996.) című élménybeszámolóját, amely meggyőzően szemlélteti, hogy még a kellemetlent is megpróbálja a humoros oldaláról átélni. Tudományágunk művelői közül nagyon sokat ismert, jóízű visszaemlékezések során szokta barátait és diákjait a hajdaniak különféle mulattató megnyilvánulásairól tájékoztatni. Ha pihenésképpen ezeket is papírra vetné, az utókor hálás lehetne neki, hogy az elődöket nemcsak a papíron megőrződött nézeteiken keresztül, hanem hús-vér emberként is megismerhetné valamennyire. Bölcs humorának szép példája, hogy amikor 70. születésnapját ünnepelték (sajnos nem lehettem jelen), a következő kerek évfordulót előrevetítve közölte, szívesen élvezné ismételten az akkor megjelentek társaságát, de ha mégsem venne részt az eseményen rajta kívül álló okok miatt, ne vegyék majd rossz néven. Derűs életrajzi elemek elválaszthatatlan eleme a kulináris élvezeteknek való mértékletes hódolás: sokan megízlelhetjük szakácstudományának produktumait; a halételek elkészítésében különösen mester, s azokat finom borokkal öblíthették le azok, akik konyháját közelebbről megismerték.

Miután nyugdíjassá lett, kétlakivá is vált: az év felét Magyarországon tölti, másik felét pedig Észtországból a kalamaai tanyán, ahol a tudományt és valamelyest a földet is műveli, méhészkedik, élvezi a természet közelségét, egészséges életét él. Ennek része, hogy testmozgással is igyekezett mindig karbantartani magát. Jól emlékszem arra a napra, amikor vidémen elújságot, hogy Udinében a tartományi szenior bajnokságban súlydobásban korosztályának bajnoka lett. A testi és lelki egyensúlyt biztosító ésszerű tanyasokunk számára közvetlen tapasztalatává is lett, hiszen kollégái és hajdani diákjai közül többeket is vendégül látott Kalamaaban. Ezt az idillikusan békés, csendes világot kollégái és tanítványai közül sokan megismerhették, egyebek közt én is feleségemmel együtt.

Budapesti hónapjaiban változatlanul részt vesz a tanszéki oktatásban, igyekszik az újabb nemzedékeket is „megfertőzni” a finnugrisztika iránti szerelemmel.

Nem ez az első alkalom, hogy ünnepi kötet emlékezteti Bereczki Gábort és tisztelőit az idő múlásának kerek tizedekben mérhető egységeire. Egykori diákjai, mai kollégái és barátai most is írásaik gyűjteményével fejezhetik ki afölötti örömeiket, hogy kapcsolatba kerültek vele. Amikor húsz évvel ezelőtt „csak” hatvanadik életévét töltötte be, örömmel köszöntöttük a tiszteletére kiadott ünnepi kötetben (Bereczki emlékkönyv Szerk. DOMOKOS PÉTER, PUSZTAY JÁNOS. Bp., 1988.). Amikor újabb tíz évet ráhúzott, a Finnugor Tanszék azzal lepte meg őt és kollégáit, hogy válogatott írásait kötetbe foglalva tette közzé (Ünnepi könyv Bereczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére. Bp., 1998.).

Legtöbbünk nevében mint tanárunkat üdvözljük az évforduló alkalmából, sokan pedig abban a szerencsében részesültünk, hogy kollégájává is válhattunk. Én pedig az Udinei Egyetemen utódaiként folytathattam az ő munkáját, miután ajánlott erre a posztra és Groningenből átszámbáltam Friuliba. Én személy szerint azért is köszönettel tartozom neki, hogy nekem egy sorsdöntő lépés alkalmával – saját megfogalmazása szerint: – mint „póttartalékos tanú” is funkciót vállalt. Az ilyenkor szokásos, kötelező jókívánság öszintén szakad ki ez alkalommal (is) a köszöntő torkából, illetve vetődik papírra: Isten éltesse Bereczki Tanár Urat olyan sokáig, hogy J. Qvigstad rekordját bőven megdönthesse!

HONTI LÁSZLÓ

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

ismét meghirdeti

ÖNKÉNTES NÉPNYELVI GYŰJTŐPÁLYÁZATÁT

A pályázat kiterjed az egész magyar nyelvterületre, s olyan önálló kutatáson alapuló, forrás értékű adattárak és rendszerezések készítésére irányul, amelyek eddig még nyomtatásban nem jelentek meg.

Célja a magyar nyelvterület fokozatosan feledésbe merülő nyelvi értékeinek (táj-szavak, hagyományos népi mesterségek és tevékenységek szakszókincse; különböző társadalmi rétegek jellegzetes szavai; ragadványnevek, becenevek, népi helynevek; közmondások, szólások stb.) összegyűjtése, archiválása és lehetőség szerinti megjelentetése.

A pályázat nyitott: bármilyen foglalkozású, a téma iránt érdeklődő kutató egyénileg vagy csoportosan (szakkör, hagyományörző kör stb.) küldhet be pályamunkát.

A levéltári, irattári, anyakönyvi kutatásokra épülő dolgozatokban (az összesítések és táblázatok kivételével) az adatok betűhív írását, az élőnyelvi (adatközlőktől való) gyűjtések esetében egyezményes fonetikai lejegyzés követését kérjük. Feltétlenül jelölni kell tehát a zárt *ĕ* (rövid *é*), nyílt *ä*, palóc *á*, hosszú *ā*, *ē*, rövid *u*, *ü*, *i* hangokat a köznyelvi hosszúk helyén (és fordítva); a kettőshangzókat; a *j ~ ly ~ l* ejtést; *gy*-zést, *ty*-zést (pl. *vargyu* [varjú], *apya* [apja] stb.); a hangkiesést, a hasonulást, az összeolvadást (pl. *békütiä* [beküldte], *rosföd* [rozsföld], *ēmongya* [elmondja] stb.). Ehhez segítséget többek között DEME LÁSZLÓ „A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése” (Magyar Nyelvjárások II. évf. 18–37), HAJDÚ MIHÁLY – KÁZMÉR MIKLÓS „Magyar nyelvjárás olvasókönyv” (Tankönyvkiadó, Bp., 1974. 9–13) és KISS JENŐ szerk. „Magyar dialektológia” (Tankönyvkiadó, Bp., 2000.) című munkáiban találhatunk.

A pályadíjak a következők:

1. díj: 50 ezer Ft
2. díj: 30 ezer Ft
3. díj: 15 ezer Ft

Az első helyezett munkáját a Magyar Nyelvtudományi Társaság lehetőség szerint megjelenteti, a legjobb dolgozatokat a Társaság archívumában helyezzük el és a további kutatás számára hozzáférhetővé tesszük.

A legalább 10 lap terjedelmű pályázatot két példányban, a személyes adatokat, elérhetőségeket külön lapon mellékelve kell a Társaság címére **2008. november 20-ig** eljuttatni.

Az eredményről 2009 februárjában levélben tájékoztatjuk a pályázókat.

A pályázattal kapcsolatban bővebb felvilágosítást a Magyar Nyelvtudományi Társaság ímélcímén (tarsasag@mnyt.hu), illetve a 485-5200/5150-es telefonszámon N. Fodor Jánostól lehet kérni.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Egy német ajkú deák által lejegyzett szabolcsi összeírás a XVI. század első évtizedeiből

1. A Zichy család zsélyi levéltárában maradt fenn az az alább közölt, keltezés nélküli összeírás (DL. 83022), amely a Várdai család szabolcsi birtokainak jobbágyneveit tartalmazza. A lajstrom kiemelkedik a kor hasonló oklevelei közül, mivel egyrészt a nevek jelentős része magyaros formában fordul elő, másrészt vélhetően idegen anyanyelvű lejegyző interferenciális sajátosságait viseli magán.

2. Az összeírás keletkezési idejére konkrét utalás híján az írásképből tudunk következtetni. A *t* gótikus minuszcula szárának felhúzása és megkülönböztetése a *c*-től a humanizmus korától jellemző. A *c* hangnak *cz* betűkapcsolattal történő jelölése cseh hatást tükröz, és a XV. század közepétől fordul elő. Ezek alapján keletkezése a XV. század második felére és a XVI. század első negyedére tehető. E háromnegyed évszázadot átfogó tág időintervallum szűkítéséhez a korszakban keletkezett egyéb összeírások adatait használhatjuk fel. Az érintett településekről mind a XV. század közepéről, mind a XVI. század elejéről maradtak fenn összeírások (1449, 1453: DL. 81139; 1449 e., 1450: DL. 81193; 1521: DL. 82582, 1521–26 k.: DL. 26243; 1560: xxxx). Mindezekkel összevettem az alábbiakban közölt összeírás neveit, és a legtöbb egybeesést az 1521-es névjegyzékkel találtam (DL. 82582). (Elsőként a lenti lajstrom nevei olvashatók. Zárójelben a település neve áll.) Példák: *gapar* (!) *fazakaz* – *Caspar fazakas* libertinus, *ambros gwry* – *Ambrosius Gherj* lib., *mýhal kozzaroz* – *Michael Cazorus* lib., *ferencz lýter* – *Franciscus lýther*, *gergel lýter* – *Gregorius lýther*, *mýklos týmar* – *Nicolaus Thýmarj*, *thot mýhal ýanus* – *Joannes Thotmýhal* lib., *pal twke* – *Paulus Thevke* (Pátroha); *ýanus czonka* – *Joannes Chonka* (Ajak), *thomaz wakaj* – *Thomas Bakaj*, *ferencz wozza* – *Franciscus Boza* inquilinus, *janus koacz* – *Joannes kowacz*, *lazlo magdonla* (!) – *Ladislaus Magdalena*, *dýenus vrdeg* – *Dionisius Erdek*, *balaz warro* – *Blasius Varro*, *Lwákacz warro* – *Lucas Warro* alias *Thar* (Pap). A fenti nevek azonossága nyilvánvaló. Az összeírások sorrendiségére pedig az a tény utal, hogy a néhány évvel később, 1521 és 1526 között keletkezett DL. 26243. jelzetű összeírás neveivel már egyetlen személyt sem tudunk azonosítani. Joggal feltételezhetjük, hogy a névjegyzékünk 1521 előtt keletkezett, de ez egy-két évtizednél korábbi nem igen lehet (az alternatív keltezés tehát: 1500–1520 között).

3. A névvonatkoztatás a nevek helyes olvasatának meghatározásában is segítségünkre van. Feltételezésünk szerint a névsort idegen, valószínűleg német ajkú deák jegyezte le.¹ Erre egyrészt az íráshibákból (pl. *gapar*, *Magdonla*), másrészt a sajátos, a magyar írásbeliségben szokatlan hangjelölésből következettünk (vö. pl. *mekgezy* 'Meggyesi', *lwákazc* 'Lukács'). A hangjelölés további jellegzetessége, hogy az alveoláris és posztalveoláris réshangokra egységesen a paleografiai z-t alkalmazza. Jellegzetesen német sajtáság a szóeleji zöngés zárhangok zöngétlenítése a magyar szavakban (pl. *temeter*, *Pýronak* 'Bírónak?'),

¹ A német vonatkozású jellemvonások feltárásához nyújtott segítségért Haader Lea tanárnőt illeti köszönet.

walag 'Balog', *waglas* 'Baglyas', *wakaj* 'Bákai', *wozza* 'Bodza'). Ez utóbbiak olvasatában azért lehetünk biztosak, mert az említett 1521-es összeírásban is találunk hasonló nevű személyeket.

thaz¹

3alaÿ mathiaz
gerzo² gergel
tÿrek³ mÿhal
Bÿzaz thoma3
Jan ýwhaz
3wle ýzwan
warro geörg
fazaka3 demater (!)
mekgezÿ peter
mÿke3 georg
marton kara3ÿ
barrabas warro
Lorÿnc3 warro
mÿhal yo
temeter (!) fekete
benedeknÿ gerzo
pal thot
fekete peternÿ

Patho⁴

mÿhal kozzaroz
ferenc3 lýter
pal tÿke
gergel lýter
mÿhal kwn
gapar (!) fazaka3
thot mÿhal ýan
anndraz walag⁵
gergel pÿr
mathe tar
pal deak
mÿklos tÿmar
kadar bala3

alfwldÿ ýan
ambros gÿwrÿ
Lwkacz waglas (!)⁶
mÿhal deak
ambr hegedw3
mathias nag
wardÿnÿ
marton bele (!)
georg pap
kantra georg

Aÿhak

ýan czonka
alwÿrt⁷ yo
bala3t (!) farka3
bala3 kÿs
mÿklo3 nag
ýan wÿda
Lazar pal
anndras zabo
anndras ag
nag pal andras
alwÿrt czonka
georg a3zalo3
mathe fÿaz
kelemen zewenÿ

Pap⁸

dÿen vrdeg
jan koacz
georg bakaÿ
mÿnhar pÿronak (!)⁹
ac3 martonÿ
bÿzÿgan marton
ferenc3 tar
wÿncze tar

¹ Tas, ma Nyírtass (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)

² Előtte *gezo* kihúzza!

³ A w fölött kis teknő!

⁴ Pátroha (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)

⁵ Balog

⁶ Baglyas

⁷ Albert

⁸ Pap (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)

⁹ Bírónak?

lwkazc (!)
 gergel konýna (!)
 anntonýa (!)
 pal bodnar
 balaz warro
 Lwkacz warro
 hűzgtý ýan ný
 ýmmere (!) barát
 lazlo magdonla (!)
 aýakaz kelemen
 ferencz wozza¹⁰
 magdonla (!)
 ambr wýtez
 chor georg
 býro

Kalannga11

Lwkatz (!) býro
 andras ezený

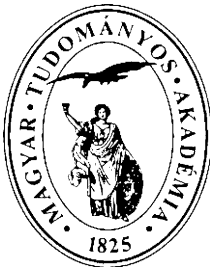
mýhal acz
 Zabo jakab
 andras gwrkecz
 ferencz Zabo
 marta ýan ný
 fabian pal

Twflýr¹²

Zwrkýný
 andras koacz
 Zwrký georg
 czako mathe
 pal lelezzy
 ambr gal
 farkaz mathiazny

N. FODOR JÁNOS

Folyóiratunk állandó támogatója
 az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó
 Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
 támogatta:

nka

Nemzeti Kulturális Alap

¹⁰ Bodza

¹¹ Ma Kálóngatanya, Tuzsér része (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)

¹² Tuzsér (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 2000 Ft, nyugdíjasoknak 1000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesein, gyeden lévőknek 500 Ft. – A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200 /5121 mell.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, ímélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szerkte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Ímélcímünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, PÉTER SIPTÁR, ISTVÁN SZATHMÁRI

Advisory Board

ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTHAL (FIN), VALENTIN GUSEV (RU),
JÁNOS PÉNTEK (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

<i>É. Kiss, Katalin</i> : Negation or agreement? The word order, meaning and prosody of pronouns of the type <i>senki</i> 'nobody', <i>semmi</i> 'nothing'	129
<i>Peredy, Márta</i> : The aspectual role of obligatory adjuncts	143
<i>Maitz, Péter</i> : On potentials and limits of sociolinguistic research on language shift	154
<i>Senga, Toru</i> : The origin of the word <i>bonze</i> and what surrounds it in the history of Japanese	173
<i>Slíz, Mariann</i> : The effect of document-writing techniques on the emergence of surnames in the 14th century	186
Minor Contributions. <i>Balázs, Géza</i> : Secret languages – ethnolinguistic universals. – <i>Kemény, Gábor</i> : The motif of 'man with a shield' in Gyula Krúdy's prose writings	197
Etymologies. <i>Mizser, Lajos</i> : <i>Sziget</i> 'the name of a former settlement'. – <i>Tóth, Péter</i> : On the origin of the geographical name <i>Técső</i>	207
Spoken Hungarian. <i>Pintér, Tibor</i> : Reflections on the augmentation of the Hungarian Corpus from the Carpathian Basin	211
Historiography. <i>A. Molnár, Ferenc</i> : A letter to Gyula Illyés by Attila Szabó T., written in an obsolescent style. – <i>Sinor, Dénes</i> : In memoriam László Országh	218
Reviews. <i>Heltai, Pál</i> : Dokonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó eds., <i>Műhelytanulmányok a nyelvművelésről</i> [Papers on language cultivation]. – <i>Fábián, Zsuzsa</i> : Forgács Tamás, Bevezetés a frazeológiába [Introduction to the study of collocations]. – <i>Zelliger, Erzsébet</i> : Érszegi Géza ed., <i>Tanulmányok a 950 éves Tihanyi Alapítólevél tiszteletére</i> [Papers to commemorate the 950th anniversary of The deed of foundation of the Abbey of Tihany]. – <i>Kabán, Annamária</i> : Balázs Géza, <i>Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése</i> [The anthropology of texts. A manifold approach]	224
Miscellanea. <i>†Kiss, Lajos</i> : Etymologies of place names. – <i>Róna-Tas, András</i> : A last farewell to Árpád Berta	242
Society News. <i>Balogh, Lajos</i> : János Pesti is 70. – <i>Honti, László</i> : Gábor Bereczki is 80. – Call for papers	248
Data from the History of Hungarian. <i>N. Fodor, János</i> : A census of Szabolcs county, written by a German-speaking scribe, from the first decades of the 15th century	254

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CIV.

ÉVFOLYAM

2008.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felclős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SIPTÁR PÉTER, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Nemzetközi tanácsadó testület:

**ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTYIN GUSZEV (RU),
PÉNTEK JÁNOS (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

<i>Kiss Jenő: A nyelvi változás – kutatói dilemmák</i>	257
<i>Kertész András – Rákosi Csilla: Megjegyzések a nyelvészeti adatok és evidencia problémájáról folyó vita jelenlegi állásához</i>	274
<i>N. Fodor János: A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről</i>	286
<i>Holler László: Anonymus és a „Fekete-tenger”</i>	306
<i>Senga Toru: A bonc szó eredete és ami körülötte van a japán nyelvtörténet tükrében</i>	316
Szó- és szólásmagyarázatok. Beke József: Állhat	334
Élő nyelv. Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára: Régi nyelvatlaszok – új módszerek. Nyelvtechnológiai eljárások a nyelvföldrajzban	335
Tudománytörténet. Tóth Péter: Csűry Bálint nyelvjárásgyűjtésének korai szakaszáról. – Cserniczkó István: Lőrincze Lajos emlékezete Kárpátalján	351
Szemle. Zoltán András: Király Péter, A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. – Tátrai Szilárd: Vecsey Zoltán, Név és tárgy. A tulajdonnevek szemantikájáról. – Bárth M. János: Sirkka Paikkala főszerk., Suomalainen paikkannimikirja. – Szentgyörgyi Rudolf: Eöry Vilma főszerk. Értelmező szótár+	355
Különfélék. Zelliger Erzsébet: Hozzászólás Király Péter „A honalapítás vitás eseményei” című könyvéhez. – †Kiss Lajos: Helynévmagyarázatok	369
Társasági ügyek. Haader Lea: Emlékezés Kubinyi Lászlóra születésének 80. évfordulóján. – Pusztai Ferenc: Magay Tamás 80 éves. – Kozma Judit: Konferencia a családnév-változtatásokról. – Antalné Szabó Ágnes: Elindult az Anyanyelv-pedagógia című elektronikus folyóirat	374
Levélszekrény. N. Fodor János írja	384

MAGYAR NYELV

CIV. ÉVF.

2008. SZEPTEMBER

3. SZÁM

A nyelvi változás – kutatói dilemmák*

1. A nyelvtudományt egyebek mellett az jellemzi, hogy érdeklődésének homlokterébe a nyelv más-más területét, illetőleg sajátosságát állítja. A történeti nyelvészet számára a nyelv elsősorban kutatandó jellemző jegye a változás. SAUSSURE-rel a nyelv rendszer volta kerül előtérbe. A generatív nyelvészet a nyelvet mint képességet, kompetenciát vizsgálja, a szociolingvisztikai-pragmatikai irányultságú nyelvtudomány a nyelvhasználatot kutatja, az ember társadalmi cselekvése részeként értelmezve azt. A kognitív nyelvészet pedig az emberi megismerés folyamata szerves részének tekinti a nyelvet. Mindegyik szemléletmód, irányzat – tehát nem csak a történeti – hozzájárult ahhoz, hogy a nyelvi változásról ma sokkal többet tudunk, mint akár ötven évvel ezelőtt. Ugyanis mindegyik új ablakot nyitott a nyelv világra, lehetővé téve, hogy olyan szemszögből is láthassuk vizsgálatunk tárgyát, ahogy addig nem láttuk. Elődeink valóban tiszteletre méltó eredményeinek biztos talaján állva is azt kell azonban mondanunk, hogy bőven maradt kutatnivaló. Ez elsősorban a nyelvnek, s bonyolult, összetett, egyszersmind varázslatosan sokszínű, változatoságában és változandóságában is lenyűgöző voltának a következménye.

A változás a természetes élő nyelvek egyetemes jellemző jegye. Ez a tény önmagában is fontossá avatja a nyelvi változást a nyelvtudomány számára. A nyelvi változások vizsgálata azonban nem csak nyelvtudományi szempontból fontos és érdekes.

A nyelvi változásokat kutatók három alapkérdésre keresik a választ: mi, hogyan s miért változott (vagy változik) a nyelvben/nyelvhasználatban? A második kérdés szigorúan belső nyelvi ügy, a harmadik – a többnyire legnehezebben megválaszolható – kérdés már érinti a nyelven kívüliséget is. Vö.: „A keletkezés [...] általában függ a társadalom fejlődésétől, a változás már nem mindig, a mód pedig közvetlenül soha” (DEME 1953: 17), illetőleg: „nem tudjuk, miért változik a nyelv [...] Talán nem is érdemes a nyelvi változás okain töprengeni, mert nincsenek” (NÁDASDY 2007: 14–5).

Abból a hatalmas jelenség- és kérdéskörből, amelyet a nyelvi változás jelent, most csupán az imént említett harmadik feladatkörrel, a miértek vizsgálatáról lesz szó. Nem konkrét nyelvi változásokat fogok bemutatni és elemezni. A nyelvi változás elméletéhez kapcsolódó némely kérdés foglalkoztat. Mondanivalóm központi tárgya

* A Magyar Tudományos Akadémia székházában Budapesten, 2008. március 31-én elhangzott akadémiai rendes tagsági székfoglaló előadás szerkesztett változata.

három, egymással összefüggő jelenségek: 1. a nyelv és az ember, 2. a nyelvhasználat, 3. a nyelvi változás és az emberi tevékenység. A három jelenségekört az a kérdés kapcsolja össze gondolatmenetemben, hogy van-e, s ha igen, milyen szerepe van a nyelvi változásban annak a ténynek, hogy – illetőleg ahogy – az ember működteti a nyelvet.

2. *Mi a nyelv?* Munkadefinícióként – több is van forgalomban – a következő meghatározást veszem alapul: 'a beszélők nyelvhasználatában és nyelvtudásában megjelenő elemek, jelenségek, szabályok rendszere'. A nyelv e szerint nyelvtanból, hangállományból és szókészletből áll. A nyelvnek van szűkebb értelmezése is (l. pl. NÁDASDY 2006a: 20): e szerint a nyelvnek nem része a szókészlet (NÁDASDY 2007: 6). Értelmezték a nyelvet természeti organizmusnak, elvont rendszernek, kész műnek és működésnek, szociokibernetikus és információelméleti modellhez hasonlítható rendszernek (merthogy önszabályozó rendszerekkel mutat rokonságot), s értelmezik kommunikációs eljárás módnak, az ember mentális tevékenysége egyik dimenziójának, használója mentális világa integráns részének, sajátos komputációs, hálózatelvi rendszernek, illetőleg társas kognitív tevékenységnek. (MUFWENE szerint a nyelvek mint komplex alkalmazkodó rendszerek sokkal inkább hasonlítanak a biológiai fajokhoz, mint az organizmusokhoz, illetőleg hogy leginkább a parazita fajokhoz hasonlók: MUFWENE 2001.) Látható, hogy a nyelvértelmezések lényegében két típusba sorolhatók. Az egyik szerint a nyelv a beszélőkön kívüli s tőlük használt eszköz, a másik szerint pedig a beszélők tudásának a része. Bármelyiket fogadjuk is el, a nyelv egyetlen létforma – de több technológia (szóbeliség és írásbeliség), mert medialitás nélkül nincs nyelv.

Abban egyetértés van, hogy nem tudjuk, miként keletkezett a nyelv, s abban is, hogy rendszert alkot. Markáns különbségek nyelv és ember összefüggésének, illetőleg a nyelvi rendszer zártága, autonómiája kérdésének a megítélésében vannak. A különböző elméletek, irányzatok két csoportba sorolhatók: strukturális (vagy formális) és funkcionális szemléletűekre. Az előbbieket a nyelvi struktúrát autonómnak tartják, az utóbbiak nem. A strukturális szempontú vélekedés szerint a nyelv nincs szoros összefüggésben sem az emberi kreativitással, sem a társadalommal és a kultúrával, „s ezek nem is alakítják a nyelvet említésre méltó mértékben” (NÁDASDY 2006a: 16). Mások viszont hangsúlyozzák a nyelv és a beszélők kapcsolatát, s a nyelv ebből következő kétarcúságát. A nyelv „humboldti értelemben nem készlet és szabályrendszer gyanánt viselkedik, hanem mint a beszéd folyamatosan keletkező és pusztuló összessége”, ezért „a nyelvész szemében sem egyszerűsödhet mondatra, kijelentésre, illetve azt az generáló egyetemes grammatikára a nyelv világa” (KULCSÁR SZABÓ 1999: 8).

A nyelvhasználat és a társadalom rétegzettsége, változatossága és változandósága közötti összefüggést a szociolingvisztika igazolta. A kognitív felfogás szerint a nyelvhasználat olyan viselkedésmód, amelyet kognitív, társadalmi és kulturális tényezők szabnak meg. A „holista alaphipotézis értelmében a kogníció nem osztható autonóm részrendszerekre. Ebből egyrészt az következik, hogy a nyelvtudás sokkal inkább az általános emberi intelligenciából vezethető le, semmint az egyéb mentális képességektől esetleg függetleníthető nyelvi képességből. Másrészt az, hogy a nyelvtudás és a világra vonatkozó tudás között sem lehet élesen differenci-

álni. Harmadrészt pedig az, hogy az ily módon nem autonóm rendszerre visszavezethető nyelvtudás maga sem tagolható tovább autonóm részrendszerekre” (KERTÉSZ 2000: 215). Ami a természetes nyelvelméletet illeti: e szerint az univerzális grammatika „nem szigorú értelemben vett szabályokat, hanem elveket és korlátozásokat tartalmaz”. E felfogás „az univerzális grammatikát olyan preferenciaelméletként fogja fel, amelyben az univerzális elvek azt jósolják meg, hogy ideálisan mely struktúrák élveznek előnyt az egyes nyelvekben, vagyis a nyelvhasználók milyen struktúrákat preferálnak” (LADÁNYI 2007: 28).

A nyelv objektivitásának, létezés módjainak és a nyelvi változásnak a kérdéséhez HERMAN JÓZSEF-et idézem: „a változó rendszerű, önmagát változásain át állandóan újrendező nyelv objektív létezése egyáltalán nem mond ellent annak a ténynek, hogy a nyelv a közlési aktusokban létrejövő, alakuló és létező emberi alkotás [...] a nyelv létezési módjának itt javasolt meghatározása (a nyelv absztrakt objektum) nem zárja ki, hogy a nyelvnek legyen egy párhuzamos, kiegészítő létezési formája is, mégpedig az a képesség a beszélő, kommunikáló egyén agyában, hogy az objektíve létező nyelvet interiorizálják s annak mindenkori alakulásához, tudtukon és akaratukon kívül, hozzájáruljanak” (HERMAN 2001: 406–7).

Akárhogy is értelmezzük a nyelvet, az bizonyos, hogy a tagolt beszéd elsajátításának, produkálásának, illetve megértésének a képessége biológiai adottságunk, amely kizárólag az emberi fajt jellemzi. Ez a képesség azonban nem olyan képesség, mint a kislibaé, amely kibújván a tojásból azonnal tud úszni. A kisgyermek agyába genetikailag kódolt kompetencia ugyanis csak a környezet nyelvi ingereinek a hatására „realizálódik” a környezet beszédének, nyelvének/nyelveinek a formájában. Azaz: a nyelv az emberhez kötődik, rajta kívül nincs, és sajátosan kétarcú. Ugyanis az egyéntől valóban független (abban az értelemben, hogy születésünk előtt is volt magyar nyelv, s halálunk után is lesz), de nem független az emberi nemtől (magyar nyelv is addig lesz, ameddig lesz olyan emberi közösség, amely ezt a nyelvet használja anyanyelveként).

A nyelv után lássuk a z e m b e r t! HEIDEGGER találóan így fogalmazott: az ember „nyelvbé foglalt létező”. Ahogy ugyanis nincs nyelv emberi közösségen kívül, akként nyelven kívüli emberi közösségek sincsenek. Az ember és a nyelv egymást feltételezi tehát. Amit a nyelvről mondtunk, hogy tudniillik sajátosan kétarcú, azt elmondhatjuk az emberről is. Az ember ugyanis egyértelműen biológiai (természeti) és szociokulturális (társadalmi) lény, tehát biológiai/fiziológiai és társadalmi törvények, szabályok, környezet szabják meg életét. Viselkedéskutatók tanulmányában olvastam először a „biopszichoszociális” jelzőt (MTud. 2003: 1348), onnan kölcsönözve mondom: az ember többszörös meghatározottságú, sajátos jelenség: nyelvbe foglalt biopszichoszociális lény.

Az ember és a nyelv között tehát speciális és szoros kapcsolat van. Ezért a nyelv szemszögéből nézve nem mondhatjuk, hogy az ember ugyanúgy a nyelven kívüli rész, mint mondjuk a kőzetek vagy általában a társadalmi felépítmény. De azt sem mondhatjuk, ha az ember szemszögéből szemléljük a nyelvet, hogy az ember ugyanolyan független a nyelvtől, ahogy például a kőzetektől vagy autójától. GADAMER szerint „A nyelv nem csupán azoknak a felszereléseknek az egyike, amelyekkel a világban levő ember rendelkezik, hanem rajta alapul és benne mutatkozik

meg, hogy az embereknek egyáltalán *világuk* van. A világ mint világ a világon levő egyetlen élőlény számára sem létezik úgy, mint az embernek. A világnak ez a meglepő azonban nyelvi jellegű” (idézi OLAY 2004: 222). Az említett tények alapján nem alaptalan LÜDTKE hasonlata sem, miszerint a nyelv egyfajta híd a biológiai és a társadalmi szféra között. Az ember és a világ között nem üres a tér: ott van ugyanis a nyelv, illetőleg a világ nyelvi képe (l. az iménti GADAMER-idézetet), mely utóbbit „a valóságról szóló tudásfajtaként értelmezhetjük, amely egyidejűleg a tudás hordozóját is feltételezi. Ez pedig nem más, mint az ember mentális információs térképe [...], amelynek a nyelv az integráns részét képezi” (BAŃCZEROWSKI 2006: 187). A világot a nyelv segítségével veszi birtokba az ember. Ez a tény – a nyelv kommunikációs eszköz szerepének egyoldalú kiemelésével – a nyelv vizsgálatában jó ideig háttérbe szorult. Elsősorban a szociolingvisztikai és kognitív kutatásoknak köszönhetően változott a helyzet (vö.: „Az egyfelől szociokulturális teljesítményként, másfelől az emberi elme működési módjaként értelmezhető nyelv [...] voltaképpen nem más, mint emberi elmék közötti interakciók sorozata, illetve ennek eredménye”: TÁTRAI 2005: 210).

3. Ahhoz, hogy a bevezetőben említett fő kérdésre (milyen szerepe van a nyelvi változásokban – a nyelvrendszeri adottságok mellett – az emberi tevékenységnek?) válaszolni tudjunk, a nyelvhasználatot, minden nyelvi változás kizárólagos színterét kell figyelmünk középpontjába állítani, s abból mint fix pontból kiindulva kell megkísérelnünk levonni bizonyos következtetéseket.

A nyelvhasználat rendszertani alapon, tehát meghatározott rend, szabályok szerint zajlik. Ebből viszont az következik, hogy a nyelvi változások sem lehetnek kaotikus, véletlenszerű történések, hanem megvannak a nyelvi rendszerben, illetőleg a tágabb nyelvhasználati környezetben rejlő okaik. A nyelvi változást lehetővé és szükségessé a belső nyelvi és a nyelvhasználati variáció, illetőleg a változatok és variánsok közötti beszélői választások teszik, mely utóbbiakat biológiai, lélektani és társadalmi tényezők irányítják. Ezért a nyelvi változások vizsgálata szempontjából a nyelvhasználati változatosságnak és a beszélői választások variálódásának a vizsgálata kitüntetett fontosságú.

A nyelvhasználat folyamatos sorként ábrázolható. Ennek központi tartománya foglalja el a legnagyobb teret: ez az egyidejű állapotban stabil, nem mutat változást. Ami állandó mozgásban van, az a központi tartományt körülvevő periféria – hasonlattal szólva: a hagyma külső burka –, amely két részből áll. Egyrészt a centrum felé törő nyelvi újításokból, neologizmusokból, másrészt az attól távolodó, aktivitásukat veszítő és többnyire többrendbeli változásokat elszenvedő, a kiszorulás útján lévő archaizmusokból. De a centrum és periféria között is állandó a kapcsolat, s a közöttük levő határ is állandó mozgásban van. A szinkroniában ebből keveset látunk. Ha mégis módunk volna egy mikroszkóppal belelátni a nyelvek életébe, a periférián szakadatlan nyüzsgést, szüntelen jövőst-menést látnánk. Minden természetes nyelvben egyidejűleg vannak tehát jelen eltűnőben és visszaszorulóban levő, illetőleg kialakuló és terjedő elemek. A nyelvi struktúra éppen ezért olyan egyenlőtlen sűrűségű tér, amely a centrum : periféria : átmenet elve alapján strukturálódik – illetőleg ekként magyarázható (a prágai iskola eme tanítására l. PÉTER 2006: 405). Emlé-

keztetek arra az ismert tényre is, hogy a nyelv különböző részlegei, tartományai strukturáltság tekintetében is különböznek, azaz e téren is eltérő sűrűségű a nyelv: a hangtan és a nyelvtan strukturáltsága a legmagasabb fokú, a többié kevésbé az.

4. Mi a nyelvi változás? Mint folyamat konkrét nyelveknek a társadalom, illetőleg a beszélők folyton változó nyelvi kifejezési igényei szerinti, a nyelvrendszertani adottságok által meghatározott s a nyelvhasználatban megvalósuló módosulása. E folyamat kísérőjelensége, következménye pedig a beszélők valamely csoportjának a nyelvhasználatában, egyszerismind tagjainak a nyelvi kompetenciájában megjelenő, az addigi nyelvi gyakorlattól és tudástól eltérő nyelvi funkció, szabály, illetőleg forma.

Nyelvi változáson spontán változás és tudatos módosítás egyaránt értendő. Mindkét fajta változásnak a rendszer megszabta keretek között kell maradnia (a változás útja a nyelvben), illetőleg mindkettőt a közösség kisebb vagy nagyobb csoportjának be kell fogadnia (a változás útja a közösségben). A különbség tehát annyi, hogy a spontán nyelvi változások emberi szándék nélkül, a tudatosak viszont emberi szándék megvalósításával jönnek létre. Mindkét esetben ott van a nyelvet használó ember. A nyelv ugyanis önmagában semmit sem csinál, önmagától változni sem tud. Változtatni csak a nyelvet működtető emberek képesek – csak az egyik esetben nem tudnak arról, mit cselekszenek, a másikban viszont tudatosan teszik, amit tesznek. A nyelvész számára a nyelv – amikor megfigyeli, kutatja – vizsgálati tárgy. A nem nyelvész beszélők számára nem az. Ezért ők például a „beszédhang módosulását sem egy tárgy alakváltozásaként fogják fel, hanem mint a közlés kiegészítését. Ugyanígy és ugyanezért nem vesznek tudomást morfémaik jelentésének vagy elrendezési szabályainak módosulásáról sem” (FÓNAGY 1967: 150). GADAMER fenntartásokkal él a nyelv eltárgyasító szemléletével szemben, mert véleménye szerint így „szükségképpen kimaradnak a nyelv olyan sajátos teljesítményei, melyek éppen ahhoz kötődnek, hogy nem irányul rá figyelem, nem válik tárgygyá” (OLAY 2004: 217; l. még FEHÉR M. 2004: 77). GADAMER ezért tartja fontosnak, hogy a beszélt nyelv felől közeledjék a nyelvhez. A nyelvész számára elkerülhetetlen persze, hogy tárgyiasítsa a nyelvet, miként az is, hogy a nyelvhasználatot spontán és figyelemmel kísért megnyilvánulási formáiban egyaránt vizsgálja.

A nyelvek módosulása egymásba szövődő, végeláthatatlan, soktényezős és bonyolult folyamat. Vele kapcsolatban olyan megnevezésekkel találkozhatunk, mint például a „fejlődés”, „evolúció”, „gazdagodás”, „gyarapodás”, „differenciálódás”, illetőleg a „romlás”, „erózió”, „szegényedés”, „fogyatkozás”, „redukálódás” (az utóbbiak sorába tartozik a magyar nyelvre vonatkoztatva létrejött „csángósodás” és „trianonizálódás”). A „változás” semleges összefoglaló megjelölés, ugyanis minden élő nyelvben állandóan s egyidejűleg van jelen a gyarapodás és a fogyatkozás. (A nyelvek élete tehát nem egyenes vonalú fejlődés, nem teleologikus meghatározottságú tökéletesedési folyamat.) Ennek megfelelően a nyelvi változást két ellentett előjelű folyamat, a kiépülés/differenciálódás és a leépülés/redukálódás teszi ki. Hogy melyik jut nagyobb szerephez, azt nyelven kívüli tényezők határozzák meg. Vö.: „Az a kérdés, hogy a nyelvek a »bonyolulttól az egyszerű« vagy az »egyszerűtől a bonyolult« felé fejlődnek, így irreleváns: az ismeretelméletileg indokolt

nyelvfejlődés szempontjából csupán az a döntő, hogy egy adott nyelv kommunikatív »adekvát« legyen, vagyis a beszélők szükségleteinek maximálisan megfeleljen, s e funkciójában tökéletesedjék, amennyiben az azt beszélő társadalom fejlődik. A folyamat persze meg is fordulhat, ha ez a közösség hanyatlásnak indul” (HUTTERER 1976: 22–3; részletesen BENKŐ 1988: 259–69; az utóbbi esetben a közösség etnolingvisztikai vitalitásának a gyengüléséről s következményeként a nyelv teljesítőképességének csökkenéséről, tehát olyan jelenségeknek a bekövetkeztéről van szó, amelyeket a szociolingvisztikában – főként a kisebbségi helyzetben lévő nyelvek kutatásában – strukturális nyelvvesztés néven foglalunk össze).

A nyelvi változás tételes bizonyításához empirikus adatok kellene, amelyek különböző nyelvek tényleges használatából származnak. A megfellebbezhetetlen bizonyíték, az ultima ratio a nyelvi valóság, a hétköznapi, spontán nyelvi praxis. A nyelvi változás elsődlegesen így, tehát a nyelv tényleges működtetésében, illetőleg nemcsak saját rendszerének, hanem működtetése összefüggéshálózatának a figyelembevételével vizsgálendő (ennek felismerésére l. már a prágai iskola felfogását: PÉTER 2006: 406).

Axióma, hogy a nyelvben csak akkor történik valami, ha a nyelvvel történik valami. S mikor történik a nyelvvel bármi is? Akkor, ha használják (illetőleg attól függően, hogyan használják/használhatják). BENKŐ LORÁND szerint „az ember nem annyira a nyelvben, mint inkább a nyelvvel cselekszik” (1988: 23). S mi a nyelvhasználat? A nyelvnek a beszélők által való működtetése; azaz: valamely nyelvnek az igénybe vétele aktuális nyelvi kifejezési igények kielégítésére. A nyelv pedig azért változik, mert a beszélők – számos okból – folyamatosan, mindenkori igényüknek megfelelően módosítják nyelvhasználatukat. Leginkább azért, hogy a nyelv megfeleljen igényeiknek, hogy betöltse sokféle nyelvi kommunikációs és közlési funkcióját. S ezek a funkciók nem a nyelvi rendszerből következnek, hanem a társadalomból, pontosabban emberi közösségek igényeiből, szükségleteiből. Hiszen „a nyelv” vagy „X nyelv” nem tud kommunikálni, s nincs szüksége fogalmi kódolásra, dolgok néven nevezése és megismerése céljából. A nyelvi kontaktusok is különböző nyelveket beszélő emberek érintkezésének a velejárói. Ezek létrejönnek úgy is, hogy nem értik egymás nyelvét a beszélők (a *vigéc* nem azt jelentené, amit jelent, ha a ném. *wie geht's* kifejezést értették volna az átvevő magyarok), leggyakrabban azonban a kétnyelvűség folyamányai.

Bárki bárhol, bármikor megszólal vagy leír valamit, a rendelkezésére álló nyelvi eszköztárból válogatva teszi azt mindenkori közlési igénycinek megfelelően és tágabban értelmezett nyelvi tudása szerint. A nyelvhasználat tehát kettős bégyazottságú. Ugyanis mindig valamely nyelvbe/nyelvekbe, egyszersmind pedig az adott nyelvet/nyelveket beszélő társadalmi környezetben élő emberi közösségek tevékenységébe ágyazódik. Emberi nyelv nélkül senki sem tud nyelvhasználatot előidézni (labda nélkül nincs labdajáték, hiába volnának játékosok), illetőleg: bármely nyelv beszélők nélkül mozdulatlan, holt (hiába van labda, hiába vannak játékszabályok, ha nincsenek játékosok, labdajáték sincs). A szocializáció során alakul ki bennünk a nyelvi tudás, és a nyelvelsajátítással párhuzamosan a világról való kép, séma. A diskurzusok pontos megértése a nyelv ismeretén kívül föltételezi a szociokulturális meghatározottságú szóban forgó képnek, sémának az ismeretét is.

Számunkra nemcsak az a kérdés, mi célból működtetik az emberek a nyelvet. Az is, milyen ismeretek, milyen tudás alapján teszik azt. A válasz: az általuk ismert egy vagy több nyelvvel, illetőleg nyelvváltozattal kapcsolatos kompetenciájuk, tudásuk alapján. A szóban forgó tudástartomány három tudásfajtából tevődik össze. Az első a szerkesztéstudás vagy nyelvi kompetencia, amely a nyelvtanilag helyes mondatok megértésének és alkotásának a képességét jelenti. A második a közléstudás vagy kommunikációs kompetencia. Ez a mindenkori kommunikációs helyzetnek megfelelő, célravezető, hatékony nyelvhasználat normáinak az ismeretét jelenti. A harmadik pedig a nyelvről való általános tudásunk, a tágan értelmezett nyelvi mentalitás tartománya, amelybe a nyelvi attitűdök, mítoszok, babonák, illetőleg a nyelvi ideológiák tartoznak (például hogy mit tartok szépségnek vagy csúnyának, követendőnek vagy kerülendőnek, megtanulásra érdemesnek vagy nem érdemesnek a nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvi jelenségek közül). A három tudástartomány nem azonos fontosságú, s nem is azonos változékonyságú: a fundamentum a szerkesztéstudás, amely alig módosul életünkben. Közléstudásunk és nyelvi mentalitásunk a társadalomba való belenövésünk során s a mindenkori, illetőleg mindig változó környezet hatására alakul ki, s életünk végéig módosul. Nincs két ember (az egyetűjű ikrek sem), akiknek egyforma volna élettapasztalata, de általában az értelmi és a percepciós képességek tekintetében is vannak különbségek. Állandóan változunk (korban, testben és tudásban), ily módon változik a beszélőközösségben elfoglalt nyelvi pozíciónk is. Mindezek következménye nyelvhasználatunk bizonyos mértékű módosulása. Íme a nyelvi változásokat indukáló egyik, a nyelvi rendszeren kívüli, biológiai és szociokulturális meghatározottságú okcsoport!

5. A nyelvi változások általános elméletének alapkérdései (megfogalmazásukat l. HERMAN 1967: 155) a következők: 1. Van-e a nyelvi szerkezet változásainak minden nyelvre általánosítható, nyelvszerkezeten belüli mechanizmusa? A válasz: igen. Ha ugyanis vannak egyetemes nyelvrendszer-tani jelenségek, akkor értelem-szerűen kell, hogy legyenek (szerkezet-tani értelemben vett) nyelvi változási univerzálék is (LÜDTKE szerk. 1979: 19). 2. Ha van általánosítható mechanizmus, akkor ez önmagában kielégítően magyarázza-e az összes nyelvszerkezeti változást? Erre jelen tudásunk szerint nemmel válaszolhatunk. 3. Ha ilyen nincs, akkor vizsgálunk kell, hogy a nyelvi szerkezeten kívülről jövő hatások milyen áttételeken keresztül s hogyan befolyásolják a nyelv módosulását. BENKŐ LORÁND így fogalmaz: „a nyelv történetébe a nyelvi rendszer története működésével, illetve működtetésével együtt tartozik bele [...], elválaszthatatlan egységet képez” (1988: 22). Abból a tényből kiindulva, hogy a nyelvi rendszer önmagában semmit nem tesz (a nem működtetett, a használaton kívüli nyelv nem változik), illetőleg hogy csak használata közben, azaz a működtető ember nyelvi tevékenysége révén változik, kényszerítő erővel következik, hogy a nyelvi változások így vagy úgy összefüggésben vannak az emberek nyelvi tevékenységével. Illetőleg következik az a kutatás-módszer-tani kíváncsalom, hogy a nyelvi változások vizsgálatában ne hagyjuk figyelmen kívül a működtetéssel összefüggő nyelven kívüli tényezőket, elsősorban is magát a nyelvet működtető embert (GOMBOCZRA hadd hivatkozzam: az első és legfontosabb dolog nem elválasztani a nyelvet a beszélő embertől).

Egy idézet: „az elmélet megszabja, melyek az egyáltalán, bármely nyelvben lehetséges nyelvi formák, és melyek nem azok, az egyes nyelvek pedig az előbbiekközül meghatározott módokon választhatnak” (KENESEI 1995: 290). Úgy vélem, nem az elmélet, hanem a nyelvi rendszer tényei szabják meg. Az elmélet mint a tények összefüggéseinek – igazolható – föltevésekkel való magyarázata (ÉKsz.) a rendszer modellálására van. Az pedig, hogy egy-egy elmélet, modell mennyire alkalmas a nyelvi valóság megragadására, magyarázatára, az a nyelvi tényekkel való szembesítés után derül csak ki. A modellek a természettudományokban nemcsak az – értelemszerűen jövőre vonatkozó – prognózisok felállítására alkalmasak. Arra is, hogy velük visszafelé is következtessünk arra, milyenek lehettek a történeti anyagból hiányzó adatok, összefüggések. Ami a nyelvtörténeti kutatást illeti: jó volna, ha KENESEI (1995.) tanulmányát követnék olyan elemzések, amelyek elméleti nyelvészeti megközelítéssel járnak körül azt a kérdést például, hogy az ősmagyar kor és az ómagyar kor elejére föltehető magyar magánhangzó-rendszer milyen változási lehetőségeket hordozott magában annak idején. Modellálni kellene egy eredetileg illabiális és egy labiális nyelvjárási hangrendszer, illetőleg egy veláris *i*-t is tartalmazó s azt nem tartalmazó hangrendszer strukturális értelemben lehetséges változási útjait – szigorúan ragaszkodva az akkorra föltett hangállományhoz, s nem is kacsintva arra, ami a magyar nyelvben később bekövetkezett. Azaz a kutatás idejéhez képesti múltból következtetnénk az akkori múlthoz képesti jövőre (az ősmagyar és az ómagyar kor végére), amely azonban a mi szempontunkból maga is régmúlt. Természetesen csak arra gondolok, hogy elvileg lehetséges változási utakat neveznénk meg, mert „(egy változás jövőjének vagy egy új változás megindulásának előrejelzését) a tudományos nyelvészet nem vállalhatja” (HERMAN 2001: 394). Mégpedig azért nem, mert a nyelvi változások megindulására, illetőleg bizonyos esetekben alakulására áttételesen olyan tényezők is hatással vannak (a beszélők nyelvi tevékenységét befolyásoló történelmi-politikai-gazdasági-kulturális és biopszichoszociális körülményekre gondolok), amelyek nem a zárt rendszerek elvei szerint működnek, következésképp természettudományos módszerekkel nem vizsgálhatók s nem írhatók le. (Néhány példa: nem lehetett tudni az ősmagyar kor végén, milyen nyelvek intenzív hatáskörébe kerül a magyar nyelv. Nem lehetett tudni az ómagyar kor végén, hogy értelmiségi mozgalommá válik majd a tudatos nyelvi tervezési tevékenység, s kialakul a nyelvi standard, amely a magyar nyelv változatainak a változási irányát nagyban meghatározza (a standard ezzel összefüggő általános szerepére l. EICHINGER 2005.). Nem lehetett tudni a középmagyar kor végén, hogy a magyar anyanyelvűek többsége szégyelli majd nyelvjárását és kerülni fogja. Nem lehetett tudni a XX. század elején, hogy bekövetkezik Trianon, s a magyar nyelvi különfejlődés korábban példátlan méreteket ölt. Nem lehetett pontosan tudni még a XX. század derekán sem, hogy létrejön a regionális köznyelviség, amely a belső nyelvi kontaktusindukált nyelvi változások sorát hozza felszínre.) Vállalhatja viszont a főntebb vázolt kísérletet, az elméleti alapú lehetőségek megállapítását és a valósággal (a megtörtént múlttal való) összevetését. Érdemes volna ugyanezt elvégezni a nyelvjárási hangrendszerek vonatkozásában is. (A XX. század elején még hét olyan magánhangzórendszer-típus élt a magyar nyelvterületen, amely legalább egy jelentés-megkülönböztető beszédhangjában eltért a köznyelvtől.)

Ugyanis tanulságos vizsgálat lenne. Különös tekintettel arra, hogy a nyelvjárások belső és külső nyelvi kontaktusoknak, a nyelvi standard térhódításának és a nyelvi mentalitás változásainak fokozottan ki voltak és vannak téve, s mindezek a nyelvhasználaton keresztül befolyásolják a nyelvjárások változását. S bizony „Ez a többvonalúság [...] sohasem valamiféle szabályosan elkülönülő, teljesen párhuzamos fejlődési vonalak összessége, hanem a különféle közlési rendszerek érintkezése, egybemosódása és szétválása, »határaik« folytonos változása következtében k u s z a f e j l ő d é s v o n a l a k s o k a s á g a ” (BENKŐ 1988: 16).

A nyelvtörténet kutatói, miként a dialektológusok és a stilsztika kutatói is, úgyszólván kezdettől fogva tekintettel voltak változásmagyarázataikban nyelven kívüli tényezőkre is. MARTINET a maga határozott véleményét, hogy tudniillik a nyelvi változások kutatásában az „anatómiai” (értsd: rendszertani) elemzést ki kell egészíteni a „fiziológiai”-val (azaz a nyelvi működéssel összefüggő tényezők vizsgálatával is), kora strukturalista túlzásaival szemben fogalmazta meg (1984: 160). GADAMER HEIDEGGERre támaszkodó kritikájában bírálja a nyelv pusztá eszközként való értelmezését, s filozófiai hermeneutikai gondolatai is (l. FEHÉR M. 2004: 66) megerősítik azt a szociolingvisztikai tanítást, hogy a nyelviség lingvisztikai értelmezésének tartalmaznia kell a nyelv(használat) kettős kapcsolódásának, azaz kettős (strukturális és biopszichoszociális) beágyazottságának – a nyelvi változások szempontjából is – alapvető fontosságú tényét. Vö. már HUMBOLDTnál: „A nyelv a mondatnak és a beszédnek csak szabályozó formáját határozza meg, az egyéni alakítást pedig átengedi a beszélő akarátának” (idézi KULCSÁR SZABÓ 2004: 40). BENKŐ LORÁND egy régebbi tanulmányában ezt írta: „a szinkrón nyelvszemlélet nem akar és nem is tud kimenni az úgynevezett nyelven kívüliség régióiba; a történeti nyelvészet ezt viszont nemcsak megteszi, hanem e kérdéskomplexumnak megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít és rá megkülönböztetett figyelmet fordít, bekapcsolva a vizsgálatba, illetőleg felhasználva a magyarázat érdekében a nyelvet működtető társadalom történetének ismeretét, annak mindenkori adottságait, életkörülményeinek – benne természetesen közvetlenebb nyelvhasználati szokásainak – minden megismerhető részlegét, anyagi és szellemi műveltségének minden számbavehető elemét” (1993: 23).

6. A nyelv használatáról szólva megállapíthatjuk, hogy mindent a nyelvet működtető beszélő tesz – de mindig csak a nyelvi rendszer adta lehetőségek és korlátok között! A kulcsszó itt a *rendszer*, melynek jelentései: 1. 'egynemű v. összetartozó dolgoknak, jelenségeknek bizonyos törvényszerűségeket mutató, rendezett egész', illetőleg: 'cselekvésnek, tevékenységnek, munka- v. gondolatmenetnek bizonyos elvekhez igazodó rendje' (ÉKsz.). A nyelvi változásokra alkalmazva ez egyrészt azt jelenti, hogy a nyelvi változások kénytelenek a nyelvi rendszer rendjéhez igazodni, másrészt pedig azt, hogy bár a változás módosítja (előbb csak) a részrendszert, rendszerjellege azonban mindvégig megőrződik. Ebből viszont az is következik, hogy a nyelvi innovációk – mivel egy soktagú hálózat veszi körül őket – nem lehetnek teljesen elszigeteltek, árvák, s mint ilyenek, maguk is szükségszerűen hatással vannak rendszerbeli környezetükre, s maguk is elindíthatnak kisebb-nagyobb hatókörű átrendeződéseket a rendszerben – akár a centrumban vannak, akár a periférián.

Kutatás-módszertani követelményként leszűrhető tehát, hogy a nyelvtörténésnek az egyetemes jegyek mellett foglalkozni kell a speciális, nyelvspecifikus, illetőleg periférikus nyelvhasználati jegyekkel is. Megjegyzendő, hogy a nyelvtörténész – ellentétben saját korának nyelvét kutató kollégáival – a múltra vonatkozóan nem tudja vizsgálni a mentális nyelvet, mert csak a nyelvhasználat bizonyos rögzítményeihez, azaz a (vésett, írott, hangfelvételes) nyelvtörténeti adatokhoz juthat hozzá. Még nyelvtörténeti pótkompetenciájával sem megy sokra régebbi korok nyelvállapotának a vizsgálatában, mai kompetenciájával pedig különösen nem.

Rövid részösszegzés: a nyelvek sorsát, helyzetét anyanyelvi közösségük sorsa határozza meg. A nyelvek állapotában bekövetkező változások színhelye a nyelvhasználat. A nyelvi változásoknak van oka. A változások okai az emberek nyelvhasználatában és a nyelvi rendszerben vannak. A változásokat indító „első lökés” – hogy tudniillik történnie kell valaminek a nyelvben – csak az emberek nyelvi tevékenységével összefüggésében jelentkezik. A változás lehetőségeit, mikéntjét azonban a nyelvi rendszer szabja meg. Ebből következően a nyelvi változások a nyelvi rendszertani összefüggésekre, a nyelvi elemeknek és szerkezeteknek a funkciójára, illetőleg a nyelvhasználatra egyaránt vonatkoztatva határozandók meg és értelmezendők.

7. A nyelvhasználat és a nyelvi változások leírásában az elméleti igényesség és a szintézis iránti hajlam mellett a részletek megfigyelésének a képessége és készsége is szükséges. A nyelvi változások szempontjából ugyanis nem csak az egyetemes nyelvi jegyek, a maggrammatika, a produktív és gyakori elem, jelenség fontos. Mert nem minden neologizmus jön létre produktív szabály alapján, azaz nem produktív és nem gyakori jelenségek, tehát a periféria elemei is szolgálnak a nyelvi változás mintájául és környezetéül. A nyelvtörténész a parole-tényekből, illetőleg a nyelv tágabb értelmezéséből indul ki (l. 4. a.), ezért nem mondhatja, hogy a „szókincsnek nincs köze a nyelvhez” (NÁDASDY 2006b: 48), illetőleg hogy „a szókincs változása [...] nem nyelvi változás” (NÁDASDY 2007: 6). Ha egyszer a nyelvi változások színtere a nyelvhasználat, akkor a nyelvi változások vizsgálójának figyelemmel kell lennie mindarra, ami a nyelvhasználatban előfordul. Márpedig szavak is előfordulnak – meghatározott összefüggések, szabályok szerint épülve be a nyelvi megnyilatkozásokba. Szavak nélkül nemcsak kommunikálni nem lehetne (nyelvileg), de fogalmi kódolást sem lehetne végezni. De megkerülhetetlenek a szavak (= független szavak, mint például az *ás*, *kapa*, *király*) a toldalékmorfémáknak és az ún. félszavaknak (*-fajta*, *-féle*, *-szerű* stb.) a vizsgálatában is, hiszen az utóbbiak csak szavakhoz kötötteen élnek. A szófajtság fogalmával sem tudunk mit kezdeni, ha nem tisztázzuk a szó és a szófaj viszonyát. Arról nem beszélve – s ez most számunkra különösen fontos –, hogy egyfelől a szóban forgó változások egy része a szavakban születik és csak azokban érhető tetten. Mint például az a jelenség, hogy az ómagyar korban az akkori magyar anyanyelvű beszélők a szó eleji mássalhangzó-torlódást, „ezt a számukra még szokatlan fonotaktikai jelenséget nem fogadták el” (E. ABÁFFY 2003: 309), de mert számos mássalhangzó-torlódásos jövevényszó (tehát szavak!) került a magyarba, egy idő után egyre inkább elfogadottá vált a korábban elutasított jelenség. Vagy: a magyarban a jövevényképzők – voltaképpen adaptációval s értelemszerűen szavakhoz kötődve – úgy jelentek és honosodtak meg, hogy a nyelvér-

zék bizonyos lexéma-szembenállásokat tő : származék oppozícióként értelmezett, s ezekből „vonta ki” s ragasztotta nem jövevényszavakhoz is az új képzőt (pl. *-nok/-nök; -ista, -izmus*). Ugyancsak szavak vizsgálatával lehetett csak megállapítani a magyarban (és más finnugor nyelvekben) az igésítés jelenségének, tudniillik az igei szófaj képzővel való jelölése tendenciájának az ómagyar korban történt kialakulását és széles körűvé válását (vö. KISS 1972: 312, 332–3). „Egy nyelv története a szavainak alakjában és jelentésében megfigyelt változásokon keresztül ragadható meg” – írja ROBINS (1999: 198). Tegyük azonban hozzá: nem csak!

Láttuk, a nyelv nagyobb része stabil marad. A nyelvtani tartomány lassan, illetőleg – akár hosszabb távon is – csak kis részben változik. Az állandóság azonban nem merev állandóság, mert a változás a nyelv minden részlegét érintheti előbb vagy utóbb. Visszaszorultak már nyelvtani nemek; a magyarban mindössze két új szófaj keletkezett: a kötőszók és névelők (D. MÁTAI 2007: 138); beszédhangok jönnek-mennek: a magyarból 11 halt ki, s 27 jött létre, azaz 16-tal bővült a hangállomány hozzávetőlegesen 3 évezred alatt (a magyar nyelv történetére vonatkozóan l. még BENKŐ főszerk. 1991–1995.; KISS–PUSZTAI szerk. 2003.). A rugalmas stabilitás azonban megmarad. Ha ugyanis nem maradna meg, veszélybe kerülne az emberek közötti kommunikáció. A kölcsönös érthetőség megőrzése érdekében a beszélők nemcsak kölcsönös alkalmazkodásokra kényszerülnek, hanem arra is, hogy környezetük hatására – többnyire nem tudatosan persze – bizonyos változtatásokat eszközöljenek nyelvhasználatukon. A szakirodalomban gyakorta olvashatjuk, hogy a nyelvi változások a közlési igények és a takarékosagra törekvés ütközőzónájának feszültségéből születnek, hogy a gazdaságos közlésre, energiatakarékosagra való törekvés állandó harcban áll a közlés megértetésének biztonságát, egyértelműségét szavatolni hivatott pragmatikai maximumokkal. Többen példákkal is szemléltették már, hogy amikor megnőtt valamely idegen nyelv szerepe egy nyelv életében (például tömeges betelepülés nyomán), megnövekedett a könnyebb megértést biztosító redundancia, illetőleg teret nyert a grammatikai egyszerűsödés. Ez történt például a késői latinságban. HINRICHS szerint pedig ilyenféle, kontaktusindukált beszélt nyelvi egyszerűsítések jelei mutatkoznak a német beszélt nyelvben is, s ezek véleménye szerint a multikulturálisan meghatározott két- és többnyelvűsége, gazdaságosságra törekvő megértési stratégiákra s bizonyos egalizáló korszellemre, mentalitásra vezethetők vissza (2004.).

A magyar nyelvhasználat (az ismert okokból) a nyelvi kontaktusok vizsgálatára kitűnő lehetőséget nyújt, mert a kétnyelvűségi helyzetek és fokozatok széles skálája megtalálható benne: a magyarnak mint emlékezeti vagy maradéknyelvnek a szórványokban való előfordulásától az idegennyelv-domináns kétnyelvűségen át a magyardomináns kétnyelvűségig szinte minden föllelhető. Minthogy pedig az idegen nyelvi hatás a nyelvi változások egyik fontos tényezője, a vonatkozó vizsgálatok e szempontú időszerűségéhez sem férhet kétség (vö. „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” című kutatást és a kapcsolódó, a nyelvi változásokat elemző vizsgálatokat, például FENYVESI ed. 2005., ill. LANSTYÁK 2006.). Csak hangtani példát említve a magánhangzó-kvantitás eltűnését (Mezőség, Kárpátalja, Felvidék bizonyos részein) és a veláris *i* és *ë* megjelenését (Csángóföld) hozom szóba.

Külön figyelmet érdemel a globalizációs változásokat kísérő s egyre erősebb angol nyelvi hatás, nemkülönben a digitális forradalomnak a nyelvhasználati követ-

kezményei. A belső nyelvi kontaktusok úgyszintén fontosak a nyelvi változások szempontjából. Közismert, hogy Európa-szerte a nyelvjárások körében zajlanak a legnagyobb mérvű rendszertani és pragmatikai változások, szinte laboratóriumi vizsgálati lehetőséget biztosítva a nyelvi változások megfigyelésére. A dialektológianak – a hazainak is – bőven van teendője ezen a téren is (l. pl. PÉNTEK 2005.; JUHÁSZ 2006.; CERRUTI–REGIS 2007.; PEREA 2007.).

8. Közismert: a szakirodalom a nyelvi változások biztos, valószínű, lehetséges magyarázataként számos nyelven belüli (rendszertani) és nyelven kívüli okot említ, például: analógia vagy rendszerkénszer, homonimafélelem, gazdaságosságra törekvés, beszédtempó-változás, belső és külső nyelvi kontaktusok (melyeken értelemszerűen különböző nyelveket vagy nyelvváltozatokat beszélők nyelvhasználati érintkezése értendő; SCHUCHARDT és TRUBETZKOY a nyelvi változások egyik fő okcsoportjának a nyelvi kontaktusokat tartotta), kommunikációs és megnevezési szükségletek, stb. (a roppant gazdag irodalomból l. a következőket: AUER et al. eds. 2005.; BAKRÓ-NAGY 2001.; BENKŐ 1967., 1988.; BENKŐ főszerk. 1991–1995.; BÜKY–FORGÁCS szerk. 2006.; BYNON 1997.; CERRUTI–REGIS 2007.; CSER 2000.; CSÚCS 2008.; DÉR 2008; EICHINGER 2005.; FEHÉR M. 2004.; FEHÉR M.–KULCSÁR SZABÓ szerk. 2004.; FINKE 2002.; GARDT et al. eds. 1995.; GOMBOCZ 1997.; GÓSY 2005.; HAADER 2000.; HEGEDŰS 2006.; HERMAN 1982., 1983.; HONTI 2007.; HORVÁTH–LADÁNYI 1993.; JUHÁSZ 2006.; É. KISS 2005.; É. KISS szerk. 2005.; KONTRA 2003.; KOPECKY 2006.; KORHONEN 1969.; LABOV 1994., 2001.; LASS 1980., 1997.; LOBENSTEIN–REICHMANN–REICHMANN Hrsg. 2003.; MARTINET 1984.; MOLNÁR 1997.; NÁDASDY 2007.; OLAY 2004.; PÉNTEK 2005.; PLÉH 2008.; POLENZ 1999.; PUSZTAI 2000.; ROELCKE 2003.; SÁNDOR szerk. 1998.; SZEMERÉNYI 1992.; SZENDE 1997.; TOLCSVAI NAGY 2004.; UNGER 2005.). Általános vélekedés szerint a hatékony kommunikáció igénye növeli, a gazdaságos kifejezésre törekvés viszont csökkenti a redundanciát, illetőleg e három tényezőtől alkotott összefüggésrendszerben a redundancia játssza a kiegyenlítő szerepet (l. KORHONEN 1969., legújabban CSÚCS 2008: 139). Idézzük emlékezetünkbe: az ember társas tevékenységének szerves része nyelvi tevékenysége is. S életét, tevékenységét mint természeti és társadalmi lénynek a tevékenységét a homeosztázis néven ismert törvény tartja mederben. Ez a törvény az önszabályozás biológiai törvénye, amely szerint minden élő szervezet környezetével állandó kölcsönhatásban úgy változik folyamatosan, hogy belső egyensúlyi állapotát megőrizve lényegében azonos marad (az egyensúly felbomlásának rossz vége szokott lenni). Más szavakkal a rugalmas stabilitás ez, a megőrizve újítás, illetőleg az újítva megőrzés jól ismert jelensége. Az önfenntartás ösztöne biológiailag kódolva van. Ami nyelvi tevékenységünket illeti, nyelvi viselkedésünk legáltalánosabb törvénye a közlési hatékonyság biztosításának ösztönéként van kódolva bennünk. A közlési, a kommunikációs hatékonyság ugyanis a társadalmi létnek feltétele. Innen van a nyelvi közlési eljárás mód hatékony állapotban való megtartására való ösztönös törekvés, egymás megért(et)ésének a kölcsönös kényszere (vö. a kommunikációs alkalmazkodás elméletét). Úgy vélem, a homeosztázis az emberi tevékenység révén többszörös áttétellel ugyan, de az ember nyelvi közlési folyamataiban is érvényesül. Minthogy pedig

a nyelvi változások az embernek a nyelvi tevékenysége során jönnek létre, a homeosztázist a nyelvi változásokat is közvetetten befolyásoló általános mechanizmusnak tételezhetjük. BAŃCZEROWSKI szerint „nyelvi létezésünk áramlatában valamilyen konszolidáló és szabályozó tényezők vesznek részt, de természetük ismeretlen” (2008: 4). Úgy gondolom, a tőle említett „konszolidáló és szabályozó tényezők” a homeosztázis törvényével függenek össze. A környezettel való kölcsönhatásra vö. még: „A nyelv nem a grammatikai szerveződés rejtélyes, exaptált keletkezése és a strukturális korlátok miatt, hanem kultúraszervező ereje révén jelent ha nem is új szintet, de az egyetemes darwinizmusba beilleszthető új aspektust. Denett olyan rendszerként értelmezi a nyelvet, amely révén hagyományozunk, kultúrát teremtünk. A hagyomány és a kultúra pedig »visszafelé«, magunk felé, saját választási rendszereinket befolyásoló új mozgásteret alakít ki” (PLÉH 2008: 221–2).

9. A nyelv az emberi megismerésben és a kommunikációban alapvetően fontos szerepet tölt be. Az ember egyidejűleg természeti és társadalmi, egyszersmind nyelvhez kötött lény. Ezért az evolúciós pszichológia szerint az ember megértésében a természeti és a kulturális nem szembeállítandó, hanem egymást kiegészítő tényezőként veendő számba. A fentebb mondottak értelmében ez az ember nyelvi tevékenységére, tehát a nyelvi változások vizsgálatára is vonatkoztatandó.

Az újabb kori nyelvtudományt vizsgálata tárgyának, a nyelvnek az emberi léttel való szoros összefüggése kényszerítő módon tereli a tudományköziség irányába, a megismeréstudomány és az ún. kötőjeles lingvisztikák (szociolingvisztika, pszicholingvisztika, neurolingvisztika, ökolingvisztika stb.) és más, mindenekelőtt a humán tudományok felé. BAUDOUIN DE COURTENAY jól sejtette már 1901-ben, hogy a nyelvtudomány idővel elérkezik a korábbi kutatásokat meghaladó integráció korszakába (l. PÉTER 2006: 407). A nyelvtudomány valóban integratív tudománnyá vált, amely termékeny kölcsönhatásban áll nemcsak egyes társadalom- (antropológia, néprajz, pszichológia, szociológia), hanem természettudományokkal (biológia, a mesterséges intelligencia kutatása, illetőleg bizonyos orvostudományi területek: neurológia például) is. A legújabb kori filozófiai áramlatok is megkülönböztetett figyelmet szentelnek a nyelv kérdésének (FEHÉR M. 2004: 54). Mindez fontos és pozitív fejlemény a történeti nyelvtudomány központi fogalmának, a nyelvi változásnak a kutatása szempontjából is. Különös tekintettel arra, hogy a nyelvi változás vizsgálatában alapvetően fontos kérdés az, hogyan kerülhetünk közelebb „a változások belső – nyelven belüli – feltételrendszerének és a külső tényezőrendszerrel való kapcsolódási módjának a megértéséhez” (HERMAN 2001: 402). Ennek időszerepét hangsúlyozva említem, hogy egy ideje már olyan tudománytörténeti szakaszban élünk, amelyben a nyelvtudás alapú mellett a nyelvhasználat alapú, tehát a nyelv társas jellegét hangsúlyozó, ily módon pedig eltérő elméleti meghatározottságú szemléletmód, illetőleg irányzat él egymás mellett, s mindegyik másként gondolja a nyelvi tudás modellálását. A kognitív nyelvészet, illetőleg a hermeneutikai nézőpont a nyelvet a chomskyánus felfogással szemben az általános emberi megismerés összefüggésrendszerében látja és láttatja, s a nyelvi tudás és a világról való tudás között nem von éles határvonalat.

A bevezetőben említett gondolat, hogy ti. a nyelvvel összefüggő kérdések nem csak a nyelvészet számára fontosak és relevánsak, jelzi két nem nyelvész kutató akadémiai székfoglaló előadása (CSÉPE VALÉRIA, *A nyelv fejlődése – a fejlődés nyelve*; FEHÉR M. ISTVÁN, *Szóbeliség, írásbeliség, hermeneutika*). Főntebb szó volt arról, hogy az ember egyidejűleg biológiai és társadalmi lény, s mindkét minőségében vizsgálendő (vizsgálják is). Ezt kell tennünk a nyelvvel és nyelvhasználattal is, amely – erről is volt szó – biológiai és szociokulturális meghatározottságú. A nyelvi változások, amelyek ok nélkül nem következnek be (legfőljebb nem ismerjük őket), a nyelvhasználat és a nyelvi szerkezet szintjén egyaránt vizsgálандók. A tudományos kutatásnak a „20. század modernista, a struktúra immanenciáját hirdető, dekontextualizáló törekvései után a 21. század egyik fontos feladata az lehet, hogy [...] újraegyesítse, ami összetartozik, azaz a jelenségeket ne önmagukban, hanem egymáshoz és támogató közegükhöz való viszonyukban próbálja megérteni” (IMRÉNYI megj. e.; filozófiatörténeti háttérrel is l. FEHÉR M. 2004., különösen 76–81).

10. Befejezésül: „A nyelv az emberiség összes képessége közül talán a legsajátosabb emberi. Amikor az ember szellemi történetének során a nyelv egyre alaposabb megértésére és megismerésére törekedett [aktualizálva: például a nyelv változásainak a vizsgálatával, a nyelvek történetének a búvárlásával], a célja mindvégig az volt, hogy teljesebb önismeretre tegyen szert” (ROBINS 1999: 262). Nincs ez másként ma sem. Utalok arra, hogy az egyik alapvető tudományos kérdés napjainkban az, hogyan és miként függ össze a nyelv, a megismerés és gondolkodás, valamint a kultúra. Előadásom egyik motiváló tényezője a ROBINStól megfogalmazott gondolat volt. Bevallom azt is: a mai szemléleti szembenállások ellenére az ellentétek fokozatos meghaladásának egyre több lehetőségét látom. Ennek a kibontakozásához azonban fel kell adni a saját paradigmák sáncai mögé bújást, fel kell hagyni a szándékos tudomásul nem vétel, a figyelmen kívül hagyás, az ignorancia stratégiájával (l. KERTÉSZ 2000: 220). A paradigmák határain túlmutató, azokon átívelő, a módszertani kérdésekre kritikusan reflektáló kutatói attitűdre és a párbeszéd, az integráció lehetőségeit kereső szemléletmódra egyre inkább szükség van (vö. JUHÁSZ 2002., különösen 169–72). Arra, hogy a paradigmák egymás mellett élése jelentsen kölcsönös tudomásulvételt és kölcsönhatást is. Nem feledve azt, hogy a nyelv és az ember viszonya különleges viszony, hogy a nyelv nemcsak biológiai, hanem társadalmi entitás is, amely éppen ezért összetett, többoldalú megközelítést kíván.

A hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 301–51.
- AUER, PETER – HINSKENS, FRANS – KERSWILL, PAUL eds. 2005. *Dialect Change: Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1999. Fonémakölcsönzés és jelöltségelmélet. *Magyar Nyelv* 282–9.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Magyar Nyelvőr* 187–97.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2008. A nyelv fogalma a nyelvhasználat tükrében. Kéziratot tanulmány, Bp.

- BENKŐ LORÁND 1967. Nyelvtörténet és mai nyelv. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5: 41–67.
- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND főszerk. 1991–1995. A magyar nyelv történeti nyelvtana. I–II/1–2. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1993. A szinkronia korlátai a történeti nyelvtudományban. In: HORVÁTH KATALIN – LADÁNYI MÁRIA szerk., Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Bp. 17–24.
- BERECZKI GÁBOR 1991. Egy nyelvi jelenség és következményei a finnugor nyelvekben. Magyar Nyelv 129–34.
- BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk. 2006. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. Szegedi Tudományegyetem, JATEPress, Szeged.
- BYNON, THEODORA 1997. Történeti nyelvészet. Osiris, Bp.
- CERRUTI, MASSIMO – REGIS, RICARDO 2007. Language Change and Areal Linguistics: Notes on Western Piedmont. *Dialectologia et Geolinguistica* 15: 23–43.
- CSER ANDRÁS 2000. A történeti nyelvészet alapvonalai. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- CSÚCS SÁNDOR 2008. Gondolatok a nyelvi változásról. *Urálsztikai Tanulmányok* 18: 135–146.
- DEME LÁSZLÓ 1953. A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 54: 10–36.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. Önálló nyelvváltozás-e a degrammatikalizáció? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 121–60.
- EICHINGER, LUDWIG M. 2005. Norm und regionale Variation. Zur realen Existenz nationaler Varietäten. In: ALEXANDRA N. LENZ – KLAUS J. MATTHEIER Hrsg., Varietäten – Theorie und Empirie. Peter Lang, Berlin–Frankfurt am Main–New York. 141–61.
- FEHÉR M. ISTVÁN 2004. Szó és jel. A strukturalista-szemiotikai nyelvfelfogás hermeneutikai nézőpontból. In: FEHÉR M. – KULCSÁR SZABÓ szerk. 2004: 54–81.
- FEHÉR M. ISTVÁN – KULCSÁR SZABÓ ERNŐ szerk. 2004. Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet. Osiris Kiadó, Bp.
- FENYVESI ANNA ed. 2005. Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a Minority Language. IMPACT, Volume 20. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.
- FÓNAGY IVÁN 1967. Hangváltakozás és hangváltozás. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 123–53.
- FÖLDES CSABA 2005. Kontaktdeutsch. Zur Theorie eines Varietätentyps unter transkulturellen Bedingungen von Mehrsprachigkeit. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- GARDT, ANDREAS – MATTHEIER, KLAUS J. – REICHMANN, OSKAR Hrsg. 1995. Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen. Gegenstände, Methoden, Theorien. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1997. Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok. Válogatta KICSI SÁNDOR ANDRÁS. Akadémiai Kiadó, Bp.
- GÓSY MÁRIA 2000. Állandóság és változás a beszédben. *Magyar Nyelv* 1–14.
- HAADER LEA 2000. A mondattörténeti kutatások némely sajátosságairól. In: KIEFER FERENC – GÓSY MÁRIA szerk., Helyzetkép a magyar nyelvtudományról. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 55–63.

- HEGEDŰS ATTILA 2006. Húzólánc és/vagy tolólánc, avagy elmélet és (relatív) kronológia. In: BÜKY-FORGÁCS szerk. 2006: 53–7.
- HERMAN JÓZSEF 1967. A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 155–68.
- HERMAN JÓZSEF 2001. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE et alii szerk., *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó, Bp. 389–407.
- HINRICHS, UWE 2004. Kreolisierungstendenzen im Deutschen? Einige Bemerkungen. *Muttersprache* 348–57.
- HONTI LÁSZLÓ 2007a. Syntaktische Konstruktionen fremden Ursprungs. Eine skeptische Stellungnahme. *Incontri Linguistici* 30: 49–70.
- HONTI LÁSZLÓ 2007b. Globalisierung/Europäisierung europäischer finnisch-ugrischer Sprachen? In: ROGIER BLOKLAND – CORNELIUS HASSELBLATT eds., *Language and Identity in the Finno-Ugric World*. Shaker Publishing, Maastricht. 117–42.
- HUTTERER MIKLÓS 1967. A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészociológia tükrében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 169–87.
- IMRÉNYI ANDRÁS megj. e. Generatív nyelvészet és szociolingvisztika. *Magyar Nyelv*. Megjelenés előtt.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. Magyar nyelvtörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány szemléleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet*. Jyväskyläi Egyetem – Debreceni Egyetem, Debrecen–Jyväskylä. 165–72.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006. Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához. In: BÜKY-FORGÁCS szerk. 2006: 87–100.
- KENESEI ISTVÁN 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* 281–91.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 209–25.
- KISS JENŐ 1972. A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 299–334.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Bp., Osiris Kiadó
- É. KISS KATALIN 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 420–435.
- É. KISS KATALIN szerk. 2005. *Universal Grammar in the Reconstruction of Ancient Languages*. Oxford University Press, Oxford.
- KORHONEN, MIKKO 1969. Die Entwicklung der morphologischen Methode im Lappischen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 37: 203–362.
- KOVALOVSKY MIKLÓS 1977. *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KUBÍNYI LÁSZLÓ 1958. Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéseiről. *Magyar Nyelv* 213–32.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 1999. Nyelvként (meg)értett irodalom. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., „Nem találunk szavakat”. *Kalligram*, Pozsony. 7–10.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 2004. Az „immateriális” beíródás. Az esztétikai tapasztalat medialitásának kérdéséhez. In: FEHÉR M. – KULCSÁR SZABÓ szerk. 2004: 23–53.
- LABOV, WILLIAM 1988. „A nyelvi változás és változatok”. *Szociológiai Figyelő* 1988/4: 22–47.
- LABOV, WILLIAM 1994. *Principles of Linguistic Change. Volume 1: Internal Factors*. Blackwell, Oxford.

- LABOV, WILLIAM 2001. *Principles of Linguistic Change. Volume 2: Social Factors.* Blackwell, Oxford.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek.* Tinta Könyvkiadó, Bp.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006. *Nyelvből nyelvbe.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- LASS, ROGER 1980. *On explaining language change.* Cambridge University Press, Cambridge.
- LASS, ROGER 1997. *Historical linguistics and language change.* Cambridge Studies in Linguistics 81. Cambridge University Press, Cambridge.
- LOBENSTEIN-REICHMANN, ANJA – REICHMANN, OSKAR Hrsg. 2003. *Neue historische Grammatiken. Zum Stand der Grammatikschreibung historischer Sprachstufen des Deutschen und anderer Sprachen.* Germanistische Linguistik 243. Niemeyer, Tübingen.
- LÜDTKE, HELMUT szerk. 1979. *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels.* Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- MARTINET, ANDRÉ 1984. *Funkcionális nyelvészet. A szintaxis helye a nyelvtanban.* In: ANTAL LÁSZLÓ szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény V. Második kötet.* Tankönyvkiadó, Bp. 3–131.
- MÁTAI MÁRIA 2007. *A magyar szófajttörténet általános kérdései.* Nyelvtudományi Értekezések 157. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MOLNÁR ANNA 1997. *Neue Sprachwandeltheorien und die deutsche Sprachgeschichtsschreibung der Gegenwart.* Sprachtheorie und germanistische Linguistik 4: 91–100.
- MUFWENE, SALIKOKO S. 2001. *The Ecology of Language Evolution.* Cambridge University Press, Cambridge.
- NÁDASDY ÁDÁM 2006a. *A nyelvészet és területei.* In: KIEFER FERENC főszerk., *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó, Bp. 15–27.
- NÁDASDY ÁDÁM 2006b. *Mi köze a nyelvnek a társadalomhoz?* In: TEMESI VIOLA felelős szerk., *A társadalomtudományok szerepe a változó világban.* Tinta Könyvkiadó, Bp. 46–56.
- NÁDASDY ÁDÁM 2007. *Miért változik a nyelv?* [Http://www.mindentudas.hu/nadasdy/index.html](http://www.mindentudas.hu/nadasdy/index.html).
- OLAY CSABA 2004. *Nyelv, értelmezés, gondolkodás Gadamer hermeneutikájában.* In: FEHÉR M. – KULCSÁR SZABÓ szerk. 2004: 208–27.
- PÉNTEK JÁNOS 2005. *Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában.* Magyar Nyelv 406–13.
- PEREA, MARIA-PILAR 2007. *Dedialectalization or the Death of a Dialect: The Case of the Catalan Subdialect Spoken in the Costa Brava.* Dialectologia et Geolinguistica 15: 77–89.
- PÉTER MIHÁLY 2006. *Szinkronia és diakronia a prágai iskola felfogásában.* Magyar Nyelv 400–7.
- PLÉH CSABA 2008. *A lélek és a lélektan örömei.* Gondolat Kiadó, Bp.
- POLENZ, PETER VON 1999. *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Band 3.: 19. und 20. Jahrhundert.* Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- PUSZTAI FERENC 2000. *A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai.* Magyar Nyelv 385–91.
- ROBINS, ROBERT HENRY 1999. *A nyelvészet rövid története.* Osiris Kiadó – Tinta Kiadó, Bp.
- ROELCKE, THORSTEN szerk. 2003. *Variationstypologie / Variation Typology. Ein sprachtypologisches Handbuch der europäischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart / A Typological Handbook of European Languages Past and Present.* Walter de Gruyter, Berlin – New York.

- SÁNDOR KLÁRA szerk. 1998. Nyelvi változó – nyelvi változás. JGYF Kiadó, Szeged.
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1967. Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat Kiadó, Bp.
- SZEMERÉNYI OSZVALD 1992. A modern nyelvtudomány fejlődésének a nyelvstruktúrában rejlő rugói. Magyar Nyelv 1–13.
- SZENDE TAMÁS 1997. Alapalak és lazítási folyamatok. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- TÁTRAI SZILÁRD 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21: 207–29.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. Nyelv, érték, közösség. Gondolat Kiadó, Bp.
- UNGER, J. MARSHALL 2005. Internal reconstruction in Hungarian. Diachronica XXII/1: 109–54.

KISS JENŐ

Linguistic change – researcher’s dilemmas

The paper discusses problems concerning the theory of linguistic change. It focuses on three interdependent issues: (1) language and its user; (2) language and its use; (3) linguistic change and human conduct. The central issue is what role is played in linguistic change by the fact that the *homo sapiens* uses language and the way in which he uses it. It is self-evident that, in the study of linguistic change, the point of departure is the system of language. The object of study is what changed, how, and why. Extra-linguistic factors (may) play a role in the third of those questions. People’s lives and activities are kept in the desired channel by the biological law of homeostasis. Through a series of linked transmissions, that law prevails in the human activity of language use as well. And given that linguistic change comes into being in the course of humans’ linguistic activity, that is, in language use, the author argues that homeostasis can be seen as a general mechanism indirectly governing language change.

JENŐ KISS

Megjegyzések a nyelvészeti adatok és evidencia problémájáról folyó vita jelenlegi állásához*

„A nyelvészet jövőjét valószínűleg metodológiai kérdések fogják meghatározni [...]”
(GEERAERTS 2006: 21).

1. Bevezetés. – A) Célkitűzés. – MARTINA PENKE és ANETTE ROSENBACH 2007-ben megjelent, „What counts as evidence in linguistics?” c. kötetük előszavát a következő beszámolóval kezdik: „Jelen kötet legtöbb tanulmánya azon a workshopon hangzott el, amelyre ‘Mi számít evidenciának a nyelvészetben?’

* A tanulmány az MTA-DE-PTE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport és az OTKA NI 68436 sz. projektje támogatásával készült. Köszönetet mondunk CSATÁR PÉTERnek, KELEMEN JÁNOSnak, NÉMETH T. ENIKŐnek, VECSEY ZOLTÁNNak, valamint egy anonim lektornak a kéziratához fűzött konstruktív megjegyzéseikért. Ugyancsak köszönettel tartozunk CHRISTIAN LEHMANNnak, MARGA REISnak és ANETTE ROSENBACHnak írásunk angol nyelvű változatának kommentálásáért. Az angol nyelvű idézetek magyar fordításának az eredetivel való egybevetéséért GEORGE SEELnek mondunk köszönetet. Írásunk hibáiért a felelősség kizárólag bennünket terhel.

címmel 2003. február 26–28. között Münchenben a 'Deutsche Gesellschaft für Sprachwissenschaft' 25. éves kongresszusán került sor. Meglepetéssel tapasztaltuk azt a reakciót, amelyet a szétküldött meghívók kiváltottak. Nyilvánvaló, hogy kényes témára tapintottunk rá, és a szakma megérett a nyelvészeti evidenciának szentelt vitára" (2007: vii).

A nyelvészeti adatok és evidencia problémája tehát benne van a levegőben, ezért egyetlen szikra is elegendő ahhoz, hogy az érdeklődés fellángoljon. És valóban: jelenleg szinte hónapról hónapra jelennek meg a nyelvészeti adatok és evidencia mibenlétét firtató publikációk, kerül sor újabb és újabb konferenciák szervezésére, és csapnak össze – olykor igen élesen – az eltérő álláspontokat képviselő nyelvészeti irányzatok szószólói. Az, hogy „mi számít evidenciának a nyelvészetben”, a nyelvtudomány egyik leglényegesebb témája, mely közvetlenül és érzékenyen érinti a tudományág alapjait – és ez egyáltalán nem véletlen. Könnyű belátni, hogy az egyes – egymással versengő, de olykor együttműködésre is hajlandó, bonyolult hálót alkotó – nyelvészeti elméletek működőképességének megítélése jelentős mértékben azon múlik, hogy milyen adatok fogadhatók el a hipotéziseiket alátámasztó vagy cáfoló evidenciaként.

Írásunk célja, hogy

a) a nyelvészeti evidenciáról folyó jelenlegi vita egyik markáns, megítélésünk szerint a nyelvtudomány fejlődése szempontjából releváns és progresszív vonulatához tartozó nézeteket bemutassa és rendszerezze,

b) a rendszerezés alapján a nézetek kritikai elemzését nyújtsa, és

c) a kritikai elemzésből a nyelvészeti adatok/evidencia problémájának jövőbeni kezelésére vonatkozó következtetéseket vonjon le.

Nem térhetünk ki sem a jelenlegi vita több száz évre visszanyúló tudománytörténeti gyökereinek feltárására, sem a jelenlegi nyelvtudomány különböző részterületeinek empiria-problémájára. Kizárólag azt a vonulatot emeljük ki, amely közvetlenül motiválja a legújabb szakirodalom egy jól körülhatárolható részében (l. alább a D) szakaszban az a)–g) pontokat) megfogalmazott problémafelvetést.

B) Az evidencia fogalma a tudományelméletben. – A probléma megértéséhez abból a közismert tényből kell kiindulnunk, hogy a huszadik század domináns tudomány szemléletének kialakulásában meghatározó szerepet játszott az analitikus tudományelmélet standard nézete. E nézet tömören így jellemezhető (l. még ehhez LAKI 1998. és 2006: 24–7 is): „A 60-as évekig az analitikus tudományfilozófia lényegében két irányzatot foglalt magában: a Bécsi Kör kezdeményezte logikai empirista pozitívista és a Popper-féle irányzatot. E két felfogás a jelentős különbségek ellenére (például, hogy az előbbi az induktív verifikációt, az utóbbi a deduktív falszifikációt tekintette a legalapvetőbb módszertani elvnek) számos fontos kérdésben azonos nézeten volt. Mindenekelőtt abban, hogy a tudomány pszichológiai, szociológiai és történeti vonatkozásával nem foglalkoztak, a tudományos megismerés elemzését a logikai analízisre korlátozták. Elvileg is megalapozott szándékuk ezen belül az volt, hogy az ismereteket csupán igazolásuk, és nem felfedezésük szempontjából vegyék szemügyre. Azokat az empirikus és logikai eljárásokat, módszertani előírásokat igyekeztek megadni, amelyekkel a tudományos és a nem tudományos ismeretek egymástól elhatárolhatók,

illetve amelyek révén az előbbiek igazságértéke (igaz vagy hamis volta) véglegesen, egyszer s mindenkorra megállapítható” (FEHÉR 2000: 236).

Az idézet többek között utal a „felfedezés kontextusa” és az „igazolás kontextusa” REICHENBACHtól (1938.) származó megkülönböztetésére. A „felfedezés kontextusának” (azaz a tudományos elméletalkotás folyamatának, beleértve annak társadalmi, pszichológiai és történeti aspektusait is) irrelevánssá bélyegzésével és az „igazolás kontextusának” (vagyis a felfedezési folyamat végeredményeként kapott elméletek rekonstrukciójának és értékelésének) kizárólagos figyelembevételével összhangban az analitikus tudományelmélet standard nézete mindenekelőtt azt tekintette feladatának, hogy az empirikus tudományos elméleteket logikai szerkezetük rekonstrukciója révén elemezze és értékelje.

Az említett két irányzat második, jelen írás problémafelvetése szempontjából fontos (és az idézetben említett) közös kiindulópontja a tudományos és a nem-tudományos ismeretek elválasztásának szándéka volt. Ennek egyik eszközeként fogalmazták meg azt a követelményt, hogy az empirikus elméleteknek olyan kijelentésekből kell állniuk, amelyek az adatok egy – evidenciának nevezett – kitüntetett osztálya alapján tesztelhetők. Ezt az alap gondolatot például HEMPEL nagyon egyszerűen és világosan így fogalmazza meg: „[...] az empirikus tudomány minden kijelentésének tesztelhetőnek kell lennie olyan evidencia alapján, amely nyilvános, azaz amely különböző megfigyelők által rögzített, és nem függ lényegesen a megfigyelőtől” (HEMPEL 1952: 22; kiemelés: K. A. – R. Cs.). Az evidencia eszerint – első megközelítésben és nagyon leegyszerűsítve – a következő sajátosságokkal rendelkezik, melyek az analitikus tudományelmélet különböző irányzataihoz tartozó nézetek közös intuitív magját alkotják, és melyek kitéveztetett szerepét motiválják:

(E) Az evidencia:

- a) objektív,
- b) alkalmas arra, hogy az alternatív hipotézisek/elméletek közötti döntés semleges alapjául szolgáljon,
- c) feladata a hipotézisek igazolása (verifikációja, konfirmációja, falszifikációja),
- d) közvetlenül adott,
- e) elsődleges az elmélethez képest, és
- f) megbízható.

Az evidencia ezen ismérveiről és az ismérvek különböző explikációiról tömör áttekintést nyújt pl. KELLY (2006.) a logikai pozitivizmustól egészen napjainkig. Az analitikus tudományelmélet standard nézetén belüli álláspontokat részletesen elemző klasszikus áttekintés STEGMÜLLER (1970.).

E sajátosságok mindegyikének értelmezése azonban erősen problematikus. Így az evidencia fogalmával kapcsolatos huszadik századi tudományelméleti viták célja a felsorolt ismérvek explikációja, valamint annak eldöntése volt, hogy az ismérvek közül melyek azok, amelyek valóban relevánsak. E tudományelméleti viták során az (E)-ben felsorolt ismérvek mindegyikét kétségbe vonták valamilyen szempontból, és mindegyiket sokféle, olykor egymástól jelentősen eltérő módon explikálták. Például RUSSELL az evidenciát érzéki adatokra vezette vissza, az analitikus tudó-

mányelmélet standard nézetének logikai pozitivista irányzata „protokollkijelentésekre”, POPPER pedig „bázisállításokról” beszél, miközben e fogalmak értelmezése is heves viták tárgya volt. (Áttekintésükhöz l. pl. KELLY 2006. és STEGMÜLLER 1970.). Bizonyos esetekben olyan javaslatok is kikristályosodtak, amelyek általánosan elfogadottá váltak; például az objektivitást interszubjektív ellenőrizhetőségként értelmezték (l. POPPER 1959: 44). A viták során folyamatosan felmerültek megoldhatatlannak látszó, paradoxon-típusú problémák is (l. GOODMAN 1983. [1955.]).

A CARNAP nevével fémjelzett induktivista irányzat *verifikáció*ként értelmezte az evidencia funkcióját, amely szerint az evidencia bizonyítja az elmélet hipotéziseinek igazságát. A POPPER-féle – kritikai racionalizmusnak nevezett – hipotetikus-deduktív vonulat *falszifikáció*ként kezelte abban az értelemben, hogy az evidencia nem bizonyíthatja ugyan a hipotéziseket, azonban lehetővé teszi cáfolatukat (egy empirikus hipotézist térben és időben lejátszódó, megfigyelhető eseményeket leíró báziskijelentések falszifikálhatnak, l. POPPER 1959: 86, 103). Végül pedig a hipotézist megerősítő, valószínűbbé tevő, de igazságát nem bizonyító *konfirmáció*ként explikálták. (A konfirmációelmélet rendkívül bonyolult és vitatott, ezért nem vállalkozhatunk tárgyalására e cikkben. Tömör ismertetéséhez l. pl. HOWSON 2000: 108). E három explikáció – melyek mindegyikének számos, egymással is vitában álló változatát ismerjük – történetileg különböző időszakokban és heves tudományelméleti viták közepette alakult ki ugyan, azonban logikailag összefügg egymással. Ismét nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az analitikus tudományelmélet standard nézete szerint ha E a H hipotézis melletti evidencia, akkor E valószínűbbé teszi, hogy H igaz. Ekkor E konfirmálja H -t. Ha viszont E a H hipotézis elleni evidencia, akkor E kevésbé valószínűvé teszi H igazságát, azaz E diszkonfirmálja H -t. A verifikáció abban az értelemben a konfirmáció egyik szélső esete, hogy E bizonyítja H igazságát. A diszkonfirmáció szélső esete a falszifikáció; ekkor E bizonyítja H hamisságát (vö. ehhez KELLY 2006.).

A későbbi hivatkozások megkönnyítése érdekében az analitikus tudományelmélet standard nézetének a jelen tanulmány érvelése szempontjából releváns elemeit a következőképpen foglaljuk össze:

(ATSN)

- a) Meg kell különböztetni a „felfedezés kontextusát” az „igazolás kontextusától”. Az elméletek igazolása szempontjából csupán az utóbbinak van jelentősége.
- b) A tudományelméleti rekonstrukció célja a tudományos elméletek igazolása.
- c) A két domináns irányzat az induktivizmus és a hipotetikus-deduktivizmus.
- d) Az evidencia (E)-ben felsorolt tulajdonságai révén kitüntetett szerepet játszik a hipotézisek és az elméletek igazolásában.

C) Az elméleti nyelvészet empiriavitái. – A huszadik század közepének meghatározó nyelvtudományi irányzatai – noha gyakran különböző módon és eltérő mértékben – az analitikus tudományelmélet standard nézetéből merítették metodológiai normáikat (l. pl. RINGEN 1975., ALLAN 2003.). A generatív nyelvészet fellépése egymásba ágyazott, egymással bonyolultan összefüggő tudomány módszertani viták sorozatát váltotta ki. E viták a nyelvészeti elméletek empirikus megalapozottságával kapcsolatos problémákra irányultak. A nyelv-

vészeti elméletek empirikus megalapozottságának kérdését ugyanakkor vitáról vitára másként explikálták, más részkérdésekre redukálták, és eltérő szempontok alapján közelítették meg. Annak érdekében, hogy világossá tehesük a jelen írás problémafelvetésének motivációját, e viták közül *n é g y r e* kell röviden utalnunk.

Az amerikai strukturalizmus fő tudomány módszertani eszköze köztudottan az indukción alapuló taxonómia volt. CHOMSKY az ötvenes-hatvanas években éles támadást intézett e módszer ellen, szembeállítva vele az (ATSN) hipotetikus-deduktív irányzatának metodológiáját (vö. pl. CHOMSKY 1969. [1957.], 1965.). Alkalmazásával azt a mintát kívánta követni, amelyet az utóbbi a természettudományos elméletek számára előírt: „A nyelvészet metaelméletében két makroparadigma uralkodott: a fenomenológiai induktívizmus és a hipotetikus-deduktív módszer. [...] A huszadik század közepén az amerikai nyelvészetben átveddődött a hangsúly a fenomenológiai induktívizmus paradigmájáról a hipotetikus-deduktív paradigmára. Ez a hangsúlyeltolódás 'chomskyánus forradalomként' ismert, mivel CHOMSKY művének hatására következett be” (ALLAN 2003: 538). Ily módon az ötvenes-hatvanas években elkezdődött egy olyan vita, amelynek középpontjában – nagyon leegyszerűsítve – az a tudomány módszertani kérdés állt, hogy az empiricitás igényével fellépő nyelvtudománynak elsősorban *i n d u k t í v* általánosításokra vagy a hipotézisek *d e d u k t í v* ellenőrzésére kell-e épülnie.

A hetvenes években új szempontok bevonásával vált éles hangvételő összecsapások tárgyává az elméleti nyelvészet empirikus megalapozottságának problémája. Ekkor a vita súlypontja az (ATSN)-n belüli irányzatok közötti rivalizálásról a hermeneutika (l. mindenekelőtt ITKONEN 1978.) és az (ATSN) szembenállására helyeződött át. Az analitikus tudományelmélet standard nézetének hipotetikus-deduktív vonulatát képviselő nyelvészek a generatív grammatikát a természettudományokhoz hasonló, magyarázó és empirikus elméletnek tekintették, míg a hermeneutika hívei nem-empirikus, normatív, értelmező tudománynak (vö. pl. ALLAN 2003., WUNDERLICH ed. 1976., PERRY ed. 1980. stb.). A vita a hetvenes évek végére terméketlenségbe torkollott, mivel a résztvevők mereven és mechanikusan alkalmazott absztrakt tudományfilozófiai elvekre hivatkozva védték álláspontjukat, miközben figyelmen kívül hagyták mind a gyakorló nyelvész számára releváns szempontokat, mind az ellentábor érveit (vö. KERTÉSZ 1991., 2004., REIS et al. 1998., PENKE–ROSENBAACH 2004. stb.).

A hetvenes évek közepétől – e vita fokozatos elhalásával párhuzamosan – több, egymástól független, de egy irányba ható nyelvtudomány-történeti fejlemény következtében az empíriavita újabb fázisa bontakozott ki. A kérdés immár nem az volt, hogy a hermeneutika vagy az analitikus tudományelmélet standard nézetének hipotetikus-deduktív irányzata alkalmasabb-e a nyelvészeti elméletek szerkezetének megragadására. Az érdeklődés homlokterébe ismét az induktív és a deduktív metodológiának az ötvenes-hatvanas években már exponált szembeállítása került, de más nézőpontból (vö. pl. MCENERY–WILSON 2001: 1–20, LEMNITZER–ZINSMEISTER 2006: 14–39). Az egyik – de korántsem az egyetlen –, a generatív nyelvészet introspektív adatfogalmával szembeforduló, jelentős tendenciát a számítógépes módszerek megjelenése és robbanásszerű elterjedése váltotta ki, mely meghatározó módon és mértékben járult hozzá a jelenlegi korpusz nyelvészet kialakulásához. A „Brown

Corpus of Standard American English”, melyet W. N. FRANCIS és H. KUČERA hozott létre a 60-as évek legelején, fontos szerepet játszott e fordulatban. Hasonlóan nagy jelentőséggel bírt a QUIRK nevéhez fűződő SEU-projekt („Survey of English Usage”), valamint a J. SINCLAIR és társai irányításával összeállított, neo-firthianus COBUILD-projekt a Birminghami Egyetemen. A generatív nyelvészet és a korpusz nyelvészet képviselői között antagonisztikus ellentét alakult ki a nyolcvanas évektől, melynek forrása a relevánsnak tekintett adatok gyökeresen eltérő meghatározása volt (vö. LEMNITZER–ZINSMEISTER 2006: 32). A generatív nyelvészek triviálisnak és érdektelennek tekintették a nyelvhasználatból származó, nagy mennyiségű adat gyűjtését és elemzését. CHOMSKY élesen elutasította az indukció jelentőségét az elméletalkotás folyamatának minden pontján: sem az elméletek „felfedezésében”, azaz adatgyűjtési technikaként nem tulajdonított neki kiemelt szerepet, sem a kész elméletek „értékelésében” nem tartotta relevánsnak. CHOMSKY műveiben számtalan erre vonatkozó megfogalmazás található, melyek közül illusztrációképpen a következőket említjük: „A nyelvtudás, mint a legtöbb fontos és érdekes tény, nem figyelhető meg közvetlenül, és nem nyerhető ki adatokból semmilyen ismert induktív eljárás segítségével” (1965: 18); „Az adatgyűjtés informális módon történik; (a fonetikán kívüli területeken) nem sok hasznát vesszük a kísérleti módszereknek, vagy a komplex adatgyűjtési és -elemzési technikáknak, melyek könnyen megtervezhetők, és melyeket széles körben használnak a magatartástudományok. [...] a jelenleg legkritikusabbnak tűnő elméleti problémák szempontjából semmilyen nehézséget sem okoz, hogy releváns adatok tömkelegéhez jussunk ilyen technikák alkalmazása nélkül is” (1969: 56). A korpusz adatokat preferálók ezzel szemben az indukció nélkülözhetetlensége és az induktív adatok kezelésére vonatkozó szigorú módszertani szabályok követésének szükségessége mellett érveltek, és nem tekintették empirikusnak a nyelvész introspekcióján alapuló adatokat. Például SAMPSON már a hetvenes években így írt: „Ha a nyelvészet valóban az intuíción alapulna, akkor nem lenne tudomány” (1975: 60).

Ily módon az adat/evidencia-probléma megítélése szempontjából két tábor jött létre: egyfelől a korpusz nyelvészeké, másfelől az introspektív adatok mellett érvelő generativistáké. CHOMSKY ma is differenciálatlanul jelenti ki, hogy „a korpusz nyelvészet semmit sem jelent” (ANDOR 2004: 95). A „Corpus Linguistics and Linguistic Theory” c. folyóirat 2007-es kötetében (STEFANOWITSCH–GRIES eds. 2007.) közreadott vitában pedig SAMPSON hasonlóan differenciálatlanul nyilatkoztatta ki, hogy „a nyelvészet mindaddig nem fejlődik egészségesen, amíg a generatív nyelvészetet áltudományként félre nem söprik, maradék követői vissza nem vonulnak a tudományos életből, és a tudományág új képviselői el nem vetik éthoszát, feltevéseit és állítólagos eredményeit” (2007: 122).

Ugyanakkor e két tábor nézetei, bármily eltérők is, a következő közös elemekkel rendelkeznek, melyek a nyelvészeti adatok standard felfogását körvonalazzák:

(SF)

- a) Nem minden nyelvészeti elmélet tekinthető empirikusnak, hanem csupán azok, amelyek a megfelelő adattípust használják. Csúpan bizonyos adattípusok tekinthetők relevánsnak és legitímnek:

- a generativisták szerint az introspektív adatok, a korpusznyelvészek szerint pedig elsősorban a korpuszadatok.
- b) Kizárólag az adatok eredete dönti el, mi számít megfelelő adattípusnak.
 - c) Saját adatkezelési eljárását mindkét tábor problémamentesnek ítéli. Elegendőnek tartják, hogy az adatok megbízhatóságát néhány általános tudomány-metodológiai szabály alapján ellenőrizzék.
 - d) Az adatok és az elmélet hipotézisei közötti kapcsolatot mindkét tábor szigorú, általános módszertani szabályok által rögzítettnek és egyirányúnak tette: vagy az adatoktól a hipotézisekhez vezető indukcióként, vagy a hipotézisektől az adatokhoz vezető dedukcióként írta le.
 - e) Az evidenciát olyan empirikus adatnak tekintik, amely kitüntetett szerepet játszik. Kitüntetett szerepe az (E)-ben felsorolt ismérvekben rejlik. Mindenekelőtt abban, hogy közvetlenül (azaz bármilyen elméletre való hivatkozás nélkül) ellenőrizhető, valamilyen, adottnak feltételezett értelemben megbízhatónak minősített, és ezért felülvizsgálhatatlannak tartott tényként alkalmas az elméletek hipotéziseinek igazolására (alátámasztására vagy elvetésére).

A 80-as és 90-es években egyik tábor pozíciója sem ingott meg. Úgy látszott, a két ellentétes felfogás a másik kritikáját figyelmen kívül hagyva, párbeszédre és bármiféle együttműködésre képtelen módon él egymás mellett. Ez az empiriavita újbóli terméketlenné válásához vagy teljes elhalásához vezethetett volna, azonban ennek pontosan az ellenkezője történt: az adatokkal és az evidenciával kapcsolatos tudomány-metodológiai viták a 90-es évek második felétől kezdve fokozatosan kiszélesedtek, és új elemekkel gazdagodtak. Jelenleg már kiterjednek a nyelvészet számos különböző kutatási területére és irányzatára, és nem csupán az adatok eredetére, hanem struktúrájára, funkciójára, elfogadhatóságuk kritériumaira vonatkozó, mindeddig reflektálatlanul hagyott kérdések is előtérbe kerültek. Az ezredfordulón ugyanis olyan művek láttak napvilágot, amelyek ismét megváltoztatták a probléma fókuszát. Míg a hetvenes években a hermeneutika és az analitikus tudományelmélet hipotetikus-deduktív vonulatának ütközése állt a középpontban, mely a nyolcvanas-kilencvenes években az introspektív és a korpuszadatok dichotómiájára redukálódott, jelenleg az érdeklődés homlokterébe az a kérdés került, hogy a nyelvészet különböző részterületein milyen adattípusok használhatók, mely adatok tekinthetők evidenciának, és milyen funkciót tulajdoníthatunk az utóbbiaknak a nyelvészeti elméletekben. A probléma fókuszának áthelyezését jól jellemzi például a következő idézet: „Míg harminc évvel ezelőtt a nyelvészek még mindig arról vitatkoztak, hogy a nyelvészetnek 'empirikus tudománynak' kell-e lennie [...], addig ma nyugodtan kijelenthetjük, hogy ez a kérdés lényegileg eldőlt, és hogy manapság a legtöbb nyelvész valószínűleg egyetért abban, hogy a nyelvészet valóban empirikus tudomány. Amiről a vita folyik, nem az, hogy vajon szabad-e vagy kell-e empirikus evidenciát alkalmazni, hanem sokkal inkább az, hogy milyen típusú evidenciát és hogyan alkalmazunk” (PENKE–ROSENBAACH 2004: 480).

D) Problémafelvetés. – Ez az említett négy vita közül az utolsó, jelenleg folyó vita alapkérdése. A következőképpen rögzítjük:

(P1)

- a) Milyen adatok/adattípusok használhatók,
- b) mely adatok tekinthetők evidenciának, és
- c) milyen funkció tulajdonítható az utóbbiaknak a nyelvészeti elméletekben?

A szerzők egy része nem tekinti relevánsnak az empiricitás fogalmának explikációját és az azzal összefüggő terminológiai vitákat (PENKE–ROSENBACH 2004., KEPSEK–REIS 2005.). A fogalom széles és laza értelmezését előfeltételezik: „Amennyiben az ’empirikus’-t nagyon tág értelemben ’adatokat használó’-ként értelmezzük, akkor mindenfajta adatorientált kutatást beleérthetünk. Ebben az értelemben valószínűleg minden nyelvész empirikusan dolgozik – hiszen hogyan művelhetne bárki is nyelvészetet bármiféle nyelvi adat (azaz a nyelv valamely darabja) nélkül?” (PENKE–ROSENBACH 2004: 514–5). Mások (LEHMANN 2004., GEERAERTS 2006.) viszont relevánsnak tekintik, és az analitikus tudományelmélet standard nézetének induktivista vagy deduktivista irányzata szerinti explikációját fogadják el.

Az új problémafelvetést mindenekelőtt a következő publikációk félmjelzik:

a) SCHÜTZE (1996.) az az alapmű, amely az ezredfordulót közvetlenül megelőző években elindította az adatok szerkezetéről és funkciójáról való gondolkodást az elméleti nyelvészetben.

b) A „Studies in Language” c. folyóirat a „Deutsche Gesellschaft für Sprachwissenschaft” 2003. évi kongresszusának anyagából tematikus számot publikált, melynek tanulmányai igyekeznek szisztematikus, véleményeket ütköztető áttekintést nyújtani az adatok/evidencia problémájának sajátosságairól a nyelvtudomány több, eltérő részterületén (PENKE–ROSENBACH eds. 2004.). A tematikus szám anyaga tanulmánykötetként is megjelent (l. PENKE–ROSENBACH eds. 2007.). Írásunkban az első közlésre hivatkozunk.

c) A „Lingua” c. folyóirat hasonló tematikus számot közölt az adatok problémájáról az elméleti nyelvészetben (BORSLEY ed. 2005.).

d) A Tübingeni Egyetemen 1999 óta folyik egy nagyszabású kutatás a nyelvészeti adatokról (REIS et al. 1998.). Az eddigi eredményeket többek között 2004-ben a „Linguistic Evidence. Empirical, Theoretical, and Computational Perspectives” c. konferencián mutatták be. A konferencia anyagához l. KEPSEK–REIS eds. (2005.).

e) A „The Linguistic Review” c. folyóirat 2004-ben tematikus számot szentelt a nyelvtudomány tudomány módszertani problémáinak, melynek egyik szekciója az adatokkal foglalkozott. E kötet releváns írásai LEHMANN (2004.), MEREU (2004.) és SIMONE (2004.).

f) Az Institut für Deutsche Sprache Mannheim 2005-ben szintén konferenciát szentelt az adatok problémakörének, melynek anyagához l. KALLMEYER–ZIFONUN Hrsg. (2007.).

g) A problémafelvetés a nyelvészet eddig említett irányzatain kívül újabbakra is kiterjed. Így pl. KRISTIANSEN et al. eds. (2006.) tanulmányai a kognitív nyelvészet empirikus alapjait tárgyalják, kiemelve többek között az adatproblematikát.

A közelmúltban a nyelvészeti adat-/evidenciavita két további vonulata bontakozott ki. Az egyik a „Corpus Linguistics and Linguistic Theory” c. folyóirat már említett, „Grammar without grammaticality” c. tematikus számában jelent meg (STEFANOWITSCH – GRIES eds. 2007.). A másik a „Theoretical Linguistics” c. folyóirat „Data in generative grammar” c. számában látott napvilágot (STERNEFELD

ed. 2007.). Az adat-/evidenciavita e két ága azonban – átfedések mellett – részlegesen különbözik a jelen írásunkban elemzettől, ezért itt nem térünk ki rájuk, hanem külön tanulmányokban tárgyaljuk őket (KERTÉSZ–RÁKOSI 2008a, b).

A fent felsorolt legújabb szakirodalom nagyon határozottan hívja fel a figyelmet a nyelvészeti adatokra és evidenciára vonatkozó problémák felvetésének jelentőségére. Vö. pl.: „Mindenekfelett nyilvánvaló, hogy az adatokra vonatkozó kérdések fontosabbak, mint olykor feltételezik” (BORSLEY 2005: 1479; kiemelés: K. A. – R. Cs.); „Röviden, a nyelvészeti evidencia különlegesen fontos téma, és egyúttal kihívást jelentő probléma minden nyelvészeti irányzat képviselői számára” (KEPSEK–REIS 2005: 1–2; kiemelés: K. A. – R. Cs.). Egyúttal több szerző is hangsúlyozza, hogy nem a korábbi viták mechanikus folytatásáról van szó, hanem új és a korábbiaknál relevánsabb kérdések kerültek reflektorfénybe: „[...] valószínűnek látszik, hogy az adatokra vonatkozó kérdések a jövőben némileg jelentősebbnek mutatkoznak majd, mint a múltban” (BORSLEY 2005: 1475; kiemelés: K. A. – R. Cs.); „A probléma alapvető jelentőségéhez képest a nyelvészeti evidencia figyelemreméltóan új témája a nyelvészeti diskuszióknak” (KEPSEK–REIS 2005: 2; kiemelés: K. A. – R. Cs.). Az adat/evidenciaprobléma vitathatatlanul a jelenlegi nyelvtudomány érdeklődésének homlokterében áll. Nem köthető egyetlen irányzathoz, hanem a legkülönbözőbb részterületek és irányzatok művelőit foglalkoztatja és készletti reakcióra.

Ugyanakkor a (P1) elválaszthatatlanul összefonódik olyan tudományelméleti háttérfeltevésekkel, amelyek tematizálása nélkül nem oldható meg. LEHMANN például így fogalmazza meg ezt a felismerést: „Az adatok [...] természetére vonatkozó kérdések [...] szorosan összefüggnek azzal a kérdéssel, hogy tulajdonképpen milyen tudomány a nyelvészet, és szemmel láthatóan feltételezik annak tisztázását. E két kérdés viszonya azonban nem értelmezhető egyoldalú előfeltételezésként, mert egy tudomány lényegét meghatározzák a tárgyára és metodológijára vonatkozó döntések (LEHMANN 2007: 9; kiemelés: K. A. – R. Cs.).

Amennyiben tehát az adat-/evidenciaprobléma (P1)-gyel fémjelzett vonulatáról pontos képet kívánunk rajzolni, nem kerülhetjük meg annak vizsgálatát, hogy a (P1) megoldására tett javaslatokban milyen szerepet játszanak metatudományos megfontolások. Ezért jelen áttekintésünkben a következő kérdésre keresünk választ:

(P2) Milyen szerepet játszik a metatudományos reflexió a (P1) megoldására tett javaslatokban?

E) A gondolatmenet. – Bármily friss és aktuális is az adat-/evidenciaproblémával foglalkozó vita említett vonulatának eddigi anyaga, máris szerteágazó és sokrétű. Több, egymással párhuzamosan futó, egymást részlegesen átfedő vagy éppenséggel egymással ellentétes irányba mutató tendenciát foglal magában. Jelen írásunkban a legújabb szakirodalomból azoknak a publikációknak az elemzésére szorítokozunk, amelyek progresszívitása abban rejlik, hogy középpontjukban explicit módon a (P1) áll. Elemzésük alapján választ adhatunk a (P2)-re. Ennek megfelelően nem térünk ki az említett kötetekben található esettanulmányokra, hanem a következő áttekintő írásokat tárgyaljuk: BORSLEY (2005.), GEERAERTS (2006.), KEPSEK–REIS (2005.), LEHMANN (2004.), PENKE–ROSENBACH (2004.); néhány ponton utalunk SCHÜTZE (1996.)-ra is.

Gondolatmenetünk a következő lesz. A 2. fejezetben az imént idézett írások alapján bemutatjuk, hogy a nyelvészeti – azaz tárgy tudományos szinten folyó – kutatómunka gyakorlata jól nyomon követhetően eltávolodott az (SF)-ben rögzített nézetrendszerektől. A 3. fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy a kutatás gyakorlatát ebben a tekintetben milyen módon követi a metatudományos reflexió, és milyen megoldásokat kínál a nyelvészeti adatokkal és evidenciával foglalkozó legújabb szakirodalom a (P1) problémára. Meg fogjuk mutatni, hogy a felvetett megoldási javaslatok egyike sem kielégítő. A szerzők mindegyike kísérletet tesz a nyelvészeti adatokkal és evidenciával kapcsolatos álláspontok áttekintésére és a helyzetértékelés tanulságainak levonására. Noha problémaérzékenységük, nyitottságuk és megoldási javaslataik számos aspektusa egyértelműen és jelentős módon túlmutat az (SF)-ben röviden jellemzett szemléletmódon, álláspontjuk számos releváns ponton hiányos marad, és az analitikus tudományelmélet standard nézetének maradványait tartalmazza. Ezért nem áll rendelkezésükre egy olyan szisztematikus és differenciált metaelméleti háttér, amely nélkülözhetetlen a (P1) árnyalt és átfogó kezeléséhez. A 4. fejezet ennek megfelelően összegzi a vizsgált írások kétarcú megoldását a (P1)-re és a (P2)-re, rajtuk túlmutató következtetéseket levonva. A következtetések a nyelvészeti adatok és evidencia egy új modelljének kidolgozását motiválják, melynek bemutatására azonban jelen írás terjedelmi korlátai között nem kerülhet sor.

2. Az (SF)-től való elmozdulás igénye a tárgy tudományos kutatómunka gyakorlatában. – A 80-as és 90-es évek egyre természetlenebbé váló tudományódszertani vitái nem, vagy csupán elszórtan és rendszertelenül reflektáltak egy sor, az adatokkal és az evidenciával kapcsolatos, a mindennapos nyelvészeti kutatómunka gyakorlatában megfigyelhető fejleményre. E fejlemények tendenciaszerűen egy irányba mutatnak: arról tanúskodnak, hogy mély szakadék tátong a nyelvészeti kutatómunka gyakorlata és az (SF)-ben összefoglalt metatudományos elvek között. Az alábbiakban – az előző szakaszban említett szakirodalom alapján – röviden áttekintjük azokat a tendenciákat, amelyek arra utalnak, hogy a nyelvészeti kutatómunka gyakorlata egyre kevésbé mereven követi az (SF)-ben rögzített két tudományódszertani álláspont valamelyikét, és hogy egyre határozottabban lép fel a kutatásban felhasználhatónak tekintett adatok differenciálásának igénye.

A) Ad (SF) a). – Olyan új módszerek és új adattípusok jelentek meg, amelyek szétfeszítik az (SF) a)-ban vázolt kategorizáció kereteit. Például a grammatikai kompetencia új értelmezését tették lehetővé probabilisztikus módszerekkel dolgozó megközelítésmódok (vö. PENKE–ROSENBACH 2004: 495–7). A számítógépes szimulációk olyan módszert testesítenek meg, amelyet mind a nyelvi intuíciókat adatként elismerő generatív nyelvészeknek, mind a nyelvi megnyilatkozásokat rögzítő korpuszokat felhasználó nyelvészeknek elvileg el kellene utasítaniuk. Azonban igen gyümölcsözőnek bizonyult felhasználásuk, mivel sikeresen tesztelhetők velük olyan nyelvelsajátítási modellek, amelyek a neurológia mai állása szerint közvetlenül nem ellenőrizhetők (vö. PENKE–ROSENBACH 2004: 491).

B) A d (S F) b) . – Egyes generatív nyelvészek – figyelmen kívül hagyva (SF) b)-t – olyan kutatások eredményeit is felhasználják hipotéziseik alátámasztására, amelyek nem introspektív adatok elemzésén alapulnak, hanem valamilyen korpuszból, vagy kísérletekből származó adatokkal dolgoznak. Például az univerzális grammatika elveinek azonosításával foglalkozó generatív nyelvészek hasznosnak ítélték és integrálták tipológiai, nyelvtörténeti, neuro- és pszicholingvisztikai kutatások eredményeit (vö. PENKE–ROSENBACH 2004: 494–5). Ugyanakkor elemzéseik során a korpuszsal dolgozók támaszkodnak nyelvi intuíciójukra is. Egyrészt az adatok elemzésének egyik nélkülözhetetlen összetevője a vizsgált nyelvi elemet tartalmazó konstrukciók jelentésének összehasonlítása (vö. BORSLEY 2005: 1477). Másrészt a korpuszok feldolgozása során el kell különíteni a nyelvbtlásokat és más módon hibás megnyilatkozásokat a grammatikus mondatoktól. Az ilyen típusú döntések meghozatala során a nyelvész saját nyelvi intuícióját is használja (vö. SCHÜTZE 1996: 2; l. még ehhez LEHMANN 2004: 200, 207).

C) A d (S F) c) . – A kutatások elmélyülésének további igen lényeges hozadéka az, hogy a kutatók – (SF) c)-vel szakítva – immár nem tekintik problémamentesnek a saját elméletük által preferált adattípusokat sem, mivel egyre több olyan tényezőt azonosítanak, amelyek befolyásolhatják az adatok megbízhatóságát. Egyrészt folyamatosan nő a felhasznált adattípusok komplexitása és az ellenőrizendő tényezők száma. Másrészt sokszor azzal kell szembesülniük a kutatóknak, hogy e tényezők között akadnak olyanok, amelyeket nem tudnak kontrollálni. E problémákon azonban nem általános módszertani elvek segítségével próbálnak meg úrrá lenni, hanem az egyes adattípusok megbízhatóságát befolyásoló speciális tényezőket kísérlik meg minél pontosabban felderíteni. Megemlítünk néhány példát:

A korpuszokkal kapcsolatban például mind a 'pozitív', mind a 'negatív evidencia' komoly és a kutatók rendelkezésére álló metodológia eszköztárával nem vagy nehezen kezelhető problémákat vet fel. A pozitív evidencia bizonyítékot jelenthet valamely hipotézis mellett, azonban gyakran nehézséget okoz annak eldöntése, hogy hogyan különböztessük meg a releváns adatokat a lényegtelen, izolált, megbízhatatlan, gyanús információktól. Az adatok megbízhatóságának ellenőrzése elkerülhetetlenül további adatgyűjtéshez és az elmélet bonyolultabbá válásához vezet; ennek azonban nyilvánvalóan vannak gyakorlati korlátai. A negatív evidencia (azaz egy bizonyos forma/konstrukció hiánya) eleve gyengébb bizonyítékot jelent csupán. Ráadásul adott esetben nem feltétlenül nyújt felvilágosítást arról, hogy egy bizonyos grammatikai szerkezet hiányának oka törvényszerűnek tekinthető-e, vagy csupán bizonyos körülmények esetlegességében gyökerezik (például abban, hogy nem vizsgáltunk meg elég nagy adatmennyiséget, vagy véletlenül nem találtunk rá egy ritka szerkezet egyébként létező és dokumentálható előfordulására). A kvantitatív adatok esetében a kérdés nem az, hogy előfordul-e valamilyen jelenség, hanem az, hogy milyen mértékben (tehát például statisztikailag szignifikánsan) fordul-e elő (vö. PENKE–ROSENBACH 2004: 486; l. még ehhez a D) pontot is). A kérdőívek és interjúk szintén komoly metodológiai problémákat vetnek fel, melyek jól ismertek a szociológiából. Ilyen a „megfigyelő paradoxona”: a nyelvész azt akarja tanulmányozni, hogy hogyan viselkednek a beszélők, amikor nem figyelik meg őket – ezt azonban csak úgy teheti, ha megfigyeli őket. A paradoxon egyik jellegzetes

megnyilvánulási formája abban áll, hogy az adatközlők a kísérlet során explicit kérdésre válaszolva elhatárolják magukat a nem-standard alakoktól, miközben ők maguk a mindennapokban minden további nélkül használják őket (l. PENKE–ROSENBAACH 2004: 490).

A kísérletek eredményét potenciálisan befolyásoló tényezők kontrolljára való törekvés ugyancsak komoly problémákhoz vezet. A változók kontrollja érdekében a kísérletek gyakorta olyan mesterséges szituációkat teremtenek, amelyek kevésbé természetes adatokat szolgáltatnak csupán. Ugyanakkor PENKE–ROSENBAACH (2004: 490) – például EISENBEIß 1994-et idézve – olyan kísérleti technikákat említnek, amelyek (legalábbis szerzőik intenciói szerint) lehetővé teszik, hogy természetes szituációkból nyerjünk adatokat.

Végül, az introspektív adatokkal kapcsolatos problémák felvetették a generatív nyelvészet adatkezelési technikáinak megváltoztatását is (vö. SCHÜTZE 1996: 1).

D) Ad (SF) d). – Az adatok és az elmélet kapcsolatára vonatkozó, az analitikus tudományelmélet standard nézetének valamelyik irányzatára hivatkozó módszertani előírásokat is megsértik az egyes irányzatok képviselői, szembefordulva (SF) d)-vel. Egyrészt a korpusz-adatokat preferáló nyelvészek között is vannak olyanok, akik elfogadják a falszifikacionizmust, noha továbbra is jelentős – de immár korántsem kizárólagos vagy döntő – szerepet tulajdonítanak az indukciónak (vö. pl. GEERAERTS 2006: 24). Másrészt egyre többek számára vált világossá, hogy a POPPERi modell túl szigorú. Az egyik stratégia a falszifikálhatóság kritériumának lazítása. A kritérium „erős” változata (azaz az egyetlen ellenpéldát cáfoló erejűnek tekintő felfogás) mellett a kutatás gyakorlatában megjelent annak „gyenge” verziója is, amely szerint a nyelvi szabályok nem szigorú előírásokként értelmezhetők, hanem sokkal inkább statisztikailag kimutatható tendenciákként. Éppen ezért a statisztikailag ritka előfordulások még nem elegendőek egy elmélet vagy hipotézis megcáfolásához. Nem világos ugyanakkor, hogy hol húzódik a határ eme ritka előfordulások és a cáfoló erejűnek tekintendő ellenpéldák között (vö. PENKE–ROSENBAACH 2004: 483). – Egy másik, elsősorban a generativisták által alkalmazott stratégia az ellenpéldák időleges figyelmen kívül hagyása. Ez bizonyos esetekben azért lehet CHOMSKY (2002: 98–105) szerint racionális döntés, mert az elmélet fejlődésének egy későbbi stádiumában megtehetőnek azok az eszközök, amelyek segítségével az adott ellentmondás feloldhatóvá válik (PENKE–ROSENBAACH 2004: 484). Ezekben az esetekben elhamarkodott döntés lenne azonnal feladni a szóban forgó elméletet/hipotézist.

E) Ad (SF) e). – Az ellenpéldák időleges figyelmen kívül hagyása egyúttal óvatos elmozdulás (SF) e)-hez képest is, mivel azt jelenti, hogy az ellenpéldát nem tekintjük cáfoló evidenciának, és az inkonzisztenciát nem az érintett hipotézis, hanem a szóban forgó adat – átmeneti – feladásával oldjuk fel.

Az a D)-ben már említett jelenség, hogy számos nyelvész az indukciónak és a dedukciónak egyaránt szerepet tulajdonít az elméletalkotás folyamatában, szintén elmozdulást jelent (SF) e)-től, és egyúttal a „felfedezés kontextusának”, illetve az „igazolás kontextusának” merev elválasztásától is (vö. GEERAERTS 2006: 24–5).

Összegzés. A fenti áttekintés összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a kutatás gyakorlatának változásaiban jól kitapinthatóan jelen van az (SF)-

ben összefoglalt nézetektől való elszakadás szándéka. A két nézet antagonizmusa feloldódni látszik. Állításaik jóval differenciáltabbá, rugalmasabbá, árnyaltabbá válnak. (Ezt a felismerést pl. LÜDELING így összegzi LEMNITZER–ZINSMEISTER 2006-hoz írott előszavában: „Megértettük, hogy eltérő kérdésfelvetések eltérő adatokat is igényelnek, hogy közös forrásokra, eljárásokra és standardokra van szükségünk, és ezeket éppen ezért létre kell hoznunk és értékelnünk kell” – LÜDELING 2006: 4).

A kérdés számunkra ezek után az, hogy a gyakorlat változásait követi-e, és ha igen, milyen módon és milyen mértékben a metatudományos reflexió változása. A következőkben áttekintjük az 1. szakaszban hivatkozott legújabb szakirodalomnak a nyelvészeti adatok mibenlétére vonatkozó felfogását. Noha a nézetek, mint majd látni fogjuk, számos tekintetben jelentősen eltérőek, mégis végigvonul rajtuk néhány olyan szempont, amelyek lehetővé teszik, hogy egységes szerkezetben, a konvergenciák kiemelésével, ugyanakkor a fennálló különbségek pontos bemutatásával értékeljük a (P1)-re adott megoldási kísérleteiket.

(Folytatjuk.)

KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA

A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről*

1. Személynévkutatásunk a korábbi évtizedekben is jelentős munkákkal járult hozzá a természetes és mesterséges családnevek rendszerének több szempontú, átfogó vizsgálatához, és ezáltal egyebek mellett a névadás alapmotívumainak, a nevetek létrehozó nyelvi eszközök jellemzőinek, a névkeletkezés egyes szabályszerűségeinek a feltárásához (vö. pl. FEHÉRTÓI 1969., ÖRDÖG 1973., B. GERGELY 1981., HAJDÚ 2003., a két családnévcsoport jellemzésére l. FARKAS 2003.). Azonban a vizsgálati szempontok ismételt számbavételével, illetve a rendszerezési problémák újragondolásával – úgy hiszem – az eddigi megállapítások árnyaltabbá tételéhez járulhatunk hozzá.

2. A tulajdonnevek rendszerszerűsége. – A tulajdonnevek ezen belül egyes tulajdonnévfajták rendszerszerű viselkedése axiomatikus érvényű, mivel a nyelvnek mint egy strukturált felépítésű magasabb egységnek, rendszernek a részét képezik, másképpen szólva „a nevek nyelvi jelekként rendelkeznek a nyelv rendszerszerűségének sajátosságaival” (HOFFMANN 1993: 24). E tétel elméleti alapjául az az általános grammatikai megközelítés szolgál, amely a nyelv alkotó-elemeit funkciójuk, használati körük, alakjuk, jelentésbeli és más tulajdonságaik alapján strukturálnak tekinti. Ez a meghatározott szabályok alapján szerveződő, hierarchikus felépítésű nyelvi elemrendszer különböző szintekben realizálódik,

* A tanulmány a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén 2005. november 25-én elhangzott előadás átdolgozott, bővített változata. Végleges formája az OTKA (T 49095) és a Deák Ferenc Ösztöndíj támogatásával készülhetett el.

amelyek önmagukban is rendszert alkotnak, ezek tulajdonképpen a nyelvi rendszer részrendszerei (MGr. 24).

Mindebből egyrészt következik az, hogy a tulajdonnevek rendszere leginkább nyelvi eszközökkel írható le, másrészt, hogy az egyes nevek keletkezését a mindenkor meglévő tulajdonnévi rendszer viszonylatában kell elképzelnünk (vö. TÓTH V. 2001: 123). Névrendszertani vizsgálatunk során tehát tekintettel kell lennünk arra, hogy „a már meglévő névanyag bizonyos fokig megszabja az új megnevezések létrejöttének módját” (SEBESTYÉN 1960: 83). E változási folyamat egyik fontos tényezője az a n a l ó g i a, amely a hasonlóságok erősítése mellett természetéből adódóan eltérő hatások érvényesülésével változásokat és ezzel újabb mintakövetésre alkalmas elemet hoz létre a rendszerben, azaz a hatóerők érintkezési felületei mentén az egyedi jellegzetességek sokasága jön létre (vö. J. SOLTÉSZ 1974: 558). Emellett a tulajdonnevek a nyelv lexikális készletének részeiként olyan nagy elemszámú rendszert alkotnak, amelynek belső összefüggései és az elemei közötti kapcsolatok nem lehetnek olyan szorosak, mint az alsóbb nyelvi szintek esetében, mindez pedig számunkra azt eredményezi, hogy nehezen képzelhető el olyan tipológiai modell, amely a rendszer minden egyes elemét maradéktalanul leképezi (erre l. HOFFMANN 1993: 28). Ezen korlátok tudatában a nevek rendszerének vizsgálatakor többek között a névrendszer belső összefüggéseinek, a névalkotási szabályszerűségeknek, a névadásban szerepet játszó névmintáknak a feltárását kell elsődleges feladatunknak tekintenünk.

3. Önkényesség és motiváltság. – A családnévadásban szerepet játszó alapmodellek típusainak számbavétele előtt röviden ki kell térnünk a motiváltság kérdésére. A magyar családnevek természetes keletkezésekor az elnevezettnek az objektív valóság elemeihez kapcsolódó jellemzői alapján, a közösség névadó szerepe által szükségszerűen motivált név jön létre, ezért az így alkotott név „többnyire információt, leírást is tartalmaz” (J. SOLTÉSZ 1979: 53). Ma már a névtani irodalomban többnyire általánosan elfogadott tétel, hogy „minden névadási aktus szemantikailag tudatos”, tehát abszolút motiválatlan név nincs (HOFFMANN 1993: 43, 1999: 208; J. SOLTÉSZ 1979: 53; HAJDÚ 2003: 86; és mások). A névadáskor általában a denotátum (elnevezett személy) azon sajátosságai tükröződnek a névben, amelyek többnyire leképezik az objektív valóságot. A denotátumok tehát a keletkező neveket motiválják (befolyásolják) olyan értelemben, hogy kizárólag csak velük kapcsolatos jellegzetesség lehet a névadás alapja (vö. pl. TÓTH V. 2001: 124), azaz egy *Péter* nevű egyén fiát nem nevezhetik el *Pálfi*-nak, egy szabómester nem lehet *Mészáros*, egy Debrecenből származó lakos nem lehet *Budai*, ezzel szemben az elnevező szabadon (önkéntesen) választhat a denotátummal (elnevezettel) kapcsolatos számos sajátosság közül, kiemelve a legjellemzőbbnek tartott attribútumot (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 25).

A természetes módon létrejött nevekkal szemben a névváltoztatással keletkezett nevek „egyéni, tudatos és szubjektív választás eredményei, mely nem feltétlenül igazodik a jelölt valós jellemzőihez” (FARKAS 2003: 152).

4. A történeti családnév kutatás és rendszerezési kísérletei. – A személynév kutatás, ezen belül a családnév vizsgálat történetét, eddigi

eredményeit a korábbi időszakra nézve többen is áttekintették (pl. BERRÁR 1960, HAJDÚ 1969., 1981., 1989., 2003: 331–40, 761–6), módszertani tanácsot is adva (pl. ÖRDÖG 1974.), ezért ez felment engem a szakirodalmi előzmények részletezése alól, most csupán a családnév-kutatásunk hagyományos tipológiáinak jellemzőit, a bennük megmutatkozó névelmezési szemlélet szerint néhány fontosabb munka kiemelésével mutatom be.

A) **Diakrón tipológia.** – A családnév-rendszerezés egyik lehetséges módjának egyik legkorábbi, tulajdonképpen követők nélkül maradt példája MOLLAY KÁROLYnak a XV. századi soproni német családnévekre alkalmazott, elsősorban diakrón szemléletű tipológiája (1938.). A német szakirodalmi hagyományra épülő rendszerezés a nevek keletkezését és változását vizsgálja, módszere azonban a leíró szempontok érvényesítése miatt vitatható. Fontos eredménye viszont annak felismerése, hogy a családnévek megalkotásában nemcsak a köznevek, hanem más tulajdonnevek is (személynevek és helynevek) is részt vesznek. Emellett a köznévi előzmények kapcsán kijelenti, hogy „a családnév ’nomen proprium’ jelentése egy konkrét jelentésből való másodlagos fejlődés eredménye” (i. m. 13).

ÖRDÖG FERENC MOLLAY munkáját az önelvű névkutatás (ezen belül a személynévkutatás) egyik korai magyar példájának tartja (1973: 7). Kétségtelen, hogy ez a művelődéstörténeti (PAIS 1921–1922.), illetőleg a társadalomtörténeti (pl. BENKŐ 1949.) tematika mellett mindenképpen új szempontként jelentkezett.

B) **Motivációs rendszerezés.** – A természetes családnéveknek a névadás pillanatában az elnevezéssel való konkrét kapcsolatából adódik családneveink másik elemzési lehetősége, a névadás alapján álló motivációs rendszerezése. Az első számításba vehető elemzés KUBINYI FERENC nevéhez fűződik a XIX. század második feléből, aki a XIV. századi *dictus*-os neveket elsőként vizsgálva, „különböző jelentőségük szerint osztályozva” a következő csoportokat különítette el: 1. testalkatra és testi tulajdonságokra vonatkozók: *Agg, Baglyas, Éjjeltudó, Fitos, Macskaszemű* stb.; 2. „arcz- és hajszínt jelzők”: *Arany, Fakó, Fejér* stb.; 3. „lelki tulajdonságot kitüntetők”: *Bölcs, Bús, Csala, Csintalan* stb.; 4. nemzetiségre emlékeztetők: *Besenyő, Cseh, Horvát, Lengyel* stb.; 5. „foglalkozásra avagy viselt hivatalra utalók”: *Ács, Apród, Bajnok, Bakó, Vámos, Varró, Zsoldos* stb.; 6. külső körülményekre vonatkozók: *Gyalog, Gyűrűs, Földes, Földura, Gombos, Keresztes, Özvegy, Pénzes, Peres, Sós, Szalonnás, Tegzes, Tornyos, Vendég, Vő* stb.; 7. állatnevekből kölcsönöztek: *Bárány, Bogár, Borz, Csikó, Csirke, Varjú* stb. (1885.). KUBINYI kategóriái mindenképpen figyelemre méltók, főként a külső körülményre vonatkozó nevek elkülönítése miatt, amely alatt a példák egy része szerint a birtoklást és a rokoni kapcsolatot értette.

E tipológiai kísérlet folytatását MELICH JÁNOS munkájában találjuk meg, aki történeti családnévanyagon végzett elemzésében először próbálta meg a névadás indítékát a név köznévi előzményének lexikális jelentésétől elválasztani, de kategóriái kidolgozatlanok maradtak (MELICH 1943: 273). Családnévtípusai között szerepelnek a származást jelölő családnévek (hely- és népnévek), az egyházi, szentek nevéből és bibliai keresztnévekből lett családnévek, illetve az állást, hivatalt, hivatást, foglalkozást jelentő köznevekből lett nevek. Negyedik kategóriaként MELICH

a ragadványneveket említi, amelyek testi-lelki tulajdonságot, állatot, növényt, követ jelentő köznevekből alakultak (MELICH 1943: 273).

Hasonló névtípusokat találunk BENKŐ LORÁNDnak a XIII–XIV. századi családnévelőzmények rendszerét bemutató munkájában is (1949.). Névtípusai a következők: apanév, helységnév, nemzetségnév és világi névadáson alapuló nevek csoportja, melyet további tulajdonságot, nemzetiséget és foglalkozást jelölő kategóriákra tagolt. E sorban azonban a helységnév és a nemzetségnév meghatározás inkább lexikális, és nem motivációs megközelítés eredménye.

A családneveknek a névadás alapjára épülő rendszerezése azonban ezt követően évtizedekig kikerült a vizsgálati szempontok közül. A későbbi munkák sorából KÁZMÉR MIKLÓS 1993-ban megjelent CsnSz.-át kell kiemelnünk, melynek szócikkei az egyes családnevek történeti adatai mellett megadják keletkezésük lehetséges magyarázatát, a névadás motivációját is. Csak sajnálhatjuk, hogy a rendkívül gazdag anyag alapján létrehozott motivációtípusok elkülönítésének alapelvéről nem ismerjük a szerző álláspontját, erről az egyes szócikkek motivációinak teljes körű összegyűjtése után tudunk véleményt formálni.

A motivációs alapú családnév-típológiák áttekintésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a ragadványnév-rendszerezéseket sem, mivel a két névfajta kialakulásában hasonló tényezők játszanak szerepet, így leírásukban is találhatunk párhuzamos elemeket. Elsőként figyelmet érdemelnek TÓTH KATALIN kategóriái, aki két nagy csoportot különített el. Az első kategóriába tartoznak azon nevek, melyeknél a névadás oka az alany személyén kívül áll (ezeket nevezhetnénk külső keletkezésű neveknek), a második csoportba pedig az alany személyével kapcsolatos (belső) okokat sorolja (TÓTH K. 1966: 95–107). ÖRDÖG FERENC ragadványnév-rendszerezésében a nevek motivációjának vizsgálatokor szintén az elnevezett személyen kívül eső okokat (pl. a leszármazottak megnevezése) és az elnevezett személlyel való kapcsolatot (pl. testi tulajdonság; lelki [belső] tulajdonság; szavajárási nevek; esemény, történet; foglalkozás, tisztség, vagyoni állapot, valamit bírás; életkor és az azonos nevéek megkülönböztetése; más helységből való származás) jelöli meg (1973: 159–97). Ezt az osztályozást követi B. GERGELY PIROSKA a kalotaszegi ragadványnevek névadási indítékok szerinti rendszerezésében. Motivációs rendszerre igen gazdag és részletes, ezért a családnevek keletkezési lehetőségeinek számbavételekor példái nem hagyhatók figyelmen kívül (B. GERGELY 1977: 85, 87–103). Utóbbi két névkutató egyetért abban, hogy a névadás alapjának, a motivációnak a vizsgálata „lényegében nem nyelvi, hanem pszichológiai szempontokra alapul” (B. GERGELY 1968: 11, 1977: 8; ÖRDÖG 1973: 154), ennek ellenére (vagy éppen ezért) „az effajta nevekkel foglalkozóknak elsőrendű kötelességük lejegyezni mindazokat a közléseket, amelyek biztos támpontul szolgálnak a névadás indítékainak a megragadásához” (ÖRDÖG i. h.). Ez a mai ragadványneveknél sok esetben megvalósítható, így a tapasztalatok – számolva ugyan a gondolkodásmód változásával – a több száz évvel korábbi névadási szokások vizsgálatokor is segítségünkre lehetnek.

Legutóbb HAJDÚ MIHÁLY foglalta össze a személynévfajtákkal, köztük a családnevekkel kapcsolatos legfontosabb eredményeket (2003.). Munkájában az elemzési lehetőségek között megemlíti a névadás indítékának szempontját is, hangsúlyozva, hogy ez az elemzési mód „a családnevek vonatkozásában legnehezebben

vehető figyelembe”, mivel „a legtöbb bizonytalansággal jár, sokszor csak föltételezéseken alapul” (2003: 770). Az általa megkülönböztetett kategóriák a következők: 1. „ős, rokon vagy nemzetség nevééről”; 2. „egykor volt lakóhelyről vagy származási helyről”; 3. „valakik közé tartozásból, velük való kapcsolatból, hozzájuk való hasonlóság miatt” (*Német, Oláh, Szász, Tatár*); 4. „az előd méltósága, tisztsége, vagyoni állapotáról”; 5. „családi állapotuk, életkoruk alapján”; 6. foglalkozásról; 7. „külső-belső tulajdonságról”; 8. „szavajárásból eredeztethetők”; 9. „esemény alapján válhattak családnévvé” (*Jó járt, Örökkéélő, Péntek, Szerencse*); 10. „ismeretlen indítékú vagy több lehetőséget is magukban rejtő nevek”.

C) Szófaji-jentéstani rendszerezés. – A nevek rendszerét vizsgáló munkák egy része a névalkotás alaptényezői feltárásának nehézségei miatt megkérdőjelezi a motivációra épülő tipológiai modellek gyakorlati alkalmazhatóságát. KÁZMÉR szerint is – aki a CsnSz.-ban a névadási lehetőségek eddigi legszélesebb körű gyűjteményét állította össze – „sok esetben [...] a névadás indítékának kiderítése nehezen elvégezhető vagy éppen megoldhatatlan feladat. A *Király, Palatinus, Püspök* nevekkal nem a méltóság viselőjét, hanem vele valamilyen kapcsolatban levő személyt (jobbágját, szolgáját, rokonát, szomszédját) illették. Végképp bizonytalan a motiváció az állat- és növénynevekből alakult családnevek egy részében (*Róka, Veréb, Som*). Ezek számtalan magyarázatot megengednek, de ezek mindegyike csak találgatás eredménye” (CsnSz. 7). A névadás indítékának mellőzését javasoló érvek szintén a többféle magyarázati lehetőséget emelték ki, hangsúlyozva, hogy ezek közül csak önkényesen lehet kiválasztani az egyiket vagy a másikat családtörténeti kutatás nélkül (vö. HAJDÚ 2003: 770), így aztán „semmi esetre sem állíthatjuk teljes bizonyossággal egy mai családnévről, hogy az például népi eredetre, méltóságra vagy testi-lelki tulajdonságra utal, hanem csak azt, hogy népre, méltóságra vagy testi tulajdonságra utaló alapszóból alakult” (B. GERGELY 1981: 57; kiemelés tőlem – NFJ.). ÖRDÖG FERENC szerint még „a családtörténeti kutatásokkal egybekapcsolt vizsgálódás sem jelentené [...] azt, hogy minden esetben azt is fel tudnánk deríteni, hogy az illető személy milyen elnevezéslelektani mozzanat eredményeként kapta a nevét” (ÖRDÖG 1973: 22). (Véleményem szerint a névadás alapjának vizsgálata – még a számos kétségtelenül létező bizonytalansági tényező ellenére is – elvégezhető, elsősorban nem is az egyes nevek megfelelő csoportba sorolása, hanem inkább a névadási lehetőségek minél teljesebb számbavétele terén; ehhez nyújtanak kitűnő segítséget pl. a CsnSz. motivációs kategóriái. Az így kapott eredmények alapján átfogóbb, általánosabb kategóriák meghatározására is alkalom nyílik.)

A fenti érvekre támaszkodva a motivációs alapú rendszerezés helyett többen inkább a szófaji-jentéstani alapú osztályozást tartották követendő példának (az elnevezésre l. B. GERGELY 1981: 57). Ennek alapjául KNEI ZSZA ISTVÁNNAK „A magyar és szlovák családnevek rendszere” című sokszor hivatkozott, noha sokáig csak kéziratos és nyomatos formában létező munkája szolgált (2003²: 263–8, 334–40). KNEI ZSZA a nevek lexikális jellemzőit vizsgálta szófaji kategóriák elkülönítésével, majd ezek további jelentéstani alcsoportokra való tagolásával. Ez alapján a 1. személyneveken (keresztneveken) belül megkülönböztette a régi magyar és a keresztény neveket; 2. a közszavakon (!) belül foglalkozást, tulajdonságot

jelölő és egyéb neveket különített el, az utóbbi alá sorolta a gúnyneveket (pl. *Minincs, Ugyan, Hallgass, Keljfel*); 3. a helyneveken belül alaktani csoportokat vett fel, megkülönböztetve az *-i* képzős neveket a formáns nélküli helynevekből eredő családnevektől. A későbbi családnév-rendszerezések átvették K NIEZSA tipológiai szempontjait, és több helyen a vizsgált névkorpuszok alapján finomítottak a rendszeren (vö. pl. FEHÉRTÓI 1969., B. GERGELY 1981: 57–68, N. FODOR 2002.).

A szófaji-jelentéstani rendszerezés alapjául többnyire a névelőzmény lexikális (néhol az etimológiai) jelentése szolgál, és azon a felismerésen nyugszik, hogy a köznévi végső soron elsődleges a tulajdonnévvel szemben (vö. KÁLMÁN 1989⁴: 5, HOFFMANN 1993: 17–8). A tipológiában a szófaji-jelentéstani kategóriák további morfológiai alcsoportokkal egészülhetnek ki, így e modell segítségével meghatározhatjuk, hogy milyen lexémák és morfémák vettek részt a név megalkotásában.

E rendszerezésben jelentkező hangsúlyos szemantikai jelleg azonban a modell alosztályaiban néhol szempontkeveredést eredményez, ilyen például a hely jelentésű közneveknek a tulajdonnevek helynévi alosztálya alá történő besorolása (vö. pl. B. GERGELY 1981: 62–3; ÁDÁM 1985: 153; N. FODOR 2002: 51); vagy például az egyéb szófajoknak (igéknek, melléknévi igeneveknek) köznévi osztály alatti szerepeltetése. Ezek mellett egyes kategóriái nem tisztán lexikális jelentéstartalmúak, hanem a névadás motivációját is kifejezik (ilyenek pl. a szavajárási nevek, a valóságos és a valóságosnál magasabb társadalmi helyzetre utaló nevek megkülönböztetése stb.).

E tipológiai szemlélettel mutat rokonságot HAJDÚ MIHÁLY elképzelése, aki legutóbb kétféle jelentéstani jellegű osztályozást is bemutatott könyvében. Az egyik a személynév-kutatásban korábban is ismert, hagyományos kategóriákat veszi számba a szófaji minősítések elhagyásával (2003: 771), ebben 16 fogalomkör jelenti a rendszerezés alapját: 1. keresztnév, 2. helynév, 3. népnév, etnikum vagy embercsoport neve, 4. méltóság, tisztségnév, 5. társadalmi állapot, vagyoni helyzet, 6. valamivel való ellátottság, 7. foglalkozás, tevékenység, 8. belső tulajdonság, 9. külső tulajdonság, 10. természeti jelenség, 11. az embert körülvevő dolgok, tárgyak, 12. állatok nevei, 13. növények, 14. anyagnevek, 15. fogalomnevek (pl. *Béke, Szerencse*), 16. besorolhatatlanok (pl. *Határ, Ország*). A másik megközelítés is ezekre a kategóriákra épül, de a sokféleség az összevethetőséget jelentősen megnehezíti, ezért a problémát összefoglaló névtípusok fölrendelésével próbálja megoldani (i. m. 790–808). Ezek a következők: 1. nép- és népcsoportnevek, 2. keresztnévi eredetű családnevek, 3. helynévi eredetű családnevek, 4. társadalmi megközelítésű családnevek, 5. egyéni megközelítésű családnevek, 6. valakihez való tartozásra utaló nevek. Főként az utolsó három csoport igényel magyarázatot. A t á r s a d a l m i m e g k ö z e l í t é s ű n e v e k közé tartoznak – HAJDÚ véleménye szerint – mindazok a családnevek, amelyek jelentésükben valamilyen módon kötődnek „kisebb-nagyobb közösségekhez, általában a falusi életrendhez, társadalmi viszonyokhoz”; ez alapján idesorolja a foglalkozásokat, tevékenységeket, vagyoni helyzetre, társadalmi állapotra, valaminek a birtoklására, méltóságra, tisztségre, családi helyzetre utaló neveket (i. m. 799–804). Az egyéni megközelítésű családnevek csoportja alatt azokat a neveket gyűjti egybe, „amelyeknek a létrejöttében nem volt szerepe másnak, csupán az első névviselő személye indította meg a név kialakulásának, keletkezésés-

nek folyamatát, egyedül ő befolyásolta a név keletkezését” (i. m. 804–8), így a külső és a belső tulajdonságok alkotják e csoportot. Legérdekesebb a valakihez való tartozásra utaló nevek elkülönítése, amelyeket korábban valóságosnál magasabb társadalmi helyzetre utaló nevekként jelölt a szakirodalom (pl. *Érsek, Pap, Herceg, Vikárius, Báró* stb.). E kategória önálló típusként való szerepeltetése a csekély előfordulás és a többes besorolási lehetőség miatt HAJDÚ szerint vitatható (2003: 808–9).

A gyakorlati szemponttól vezérelve (nevezetesen a népesebb kategóriákkal, pl. a helynévi eredetű családnevekkel történő könnyebb összevethetőség érdekében) létrehozott típusok azonban nem tisztán szemantikai, hanem inkább motivációs szemléletűek, hiszen pl. az *Érsek* lexikális értelmezés szempontjából a méltóságnévek, motivációs szempontból viszont a HAJDÚ által elkülönített viszonyt, kapcsolatot, valakihez való tartozást kifejező nevek közé sorolandó. Kategóriái a szempontkeveredés ellenére a szófaji szempontok elhagyása és az újfajta megközelítés miatt egy funkcionális szempontú elemzésben mindenképpen figyelmet érdemelnek.

D) **Egyszintű és többszintű tipológia.** – A névtipológiákat aszerint is minősíthetjük, hogy az elemzésükben hányféle vizsgálati szempontot érvényesítettek; ez alapján megkülönböztethetünk egyszintű és többszintű tipológiákat. Egyszintű tipológiának nevezzük azokat rendszerezéseket, amelyek egyféle elemzési szinten (pl. jelentéstani, szerkezeti, névélettani, történeti, névszociológiai, névstilisztikai stb. szempontból) vizsgálják a nevek rendszerszerűségét, a többszintű tipológiák ezzel szemben többféle megközelítést alkalmaznak az elemzés során, de vizsgálati szempontjaik egyértelműen elválnak egymástól.

Családnév-tipológiáinkban (és ez igaz más névfajták rendszerezéseire is, erre l. HOFFMANN 1993: 27) sokszor a vizsgálati szempontok keveredése okozza a legnagyobb problémát. HAJDÚ szerint is „az eddigi fölosztások egy részében a szempontkeveredések okozták a zavart” (2003: 766), ennek elkerülése érdekében 14-féle, sajnos részletesen ki nem fejtett szempontot különített el és tett meg a lehetséges osztályozás alapjául (767–73).¹ HAJDÚ hangsúlyozza, hogy a szempontok egyértelmű szétválasztása nem jelenti azt, hogy az alkategóriák ne lehetnének más szempontot követők, például jelentéstani csoportok alkategóriái lehetnek morfológiaiak (i. h.).

A több szempontot akár egy szinten, akár hierarchikus megoldással érvényesítő tipológiák valójában felfoghatók olyan többszintű rendszerekként is, amelyeket bizonyos pontosan nem definiált szabályok érvényesítésével egyszerűsítettek egyszintűvé (vö. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 77). Ennek az eljárásnak az a hátránya, hogy nehéz olyan egyértelmű szabályokat megalkotni, amelyek a névanyag egészére következetesen alkalmazhatók, és így az eredmények összevetését egzakt módon lehetővé tennék.

¹ A HAJDÚ által elkülönített szempontok a következők: 1. időbeliség szempontja, 2. földrajzi, 3. etnikai, 4. dialektológiai, 5. társadalmi, 6. vallási, 7. etimológiai, néveredeti, 8. névélettani, 9. névgyakorisági szempont, 10. a névadás indítékának szempontja, 11. jelentéstani, 12. szófaji, 13. morfológiai szempont, 14. a kifejező nyelvi eszköz szempontja.

5. Kései ómagyar családneveink névrendszertani vizsgálata. – A) Az alkalmazott elemzési modell. – A továbbiakban a kései ómagyar családnevek új szempontú elemzési lehetőségét kívánom bemutatni. Az új megközelítés támaszkodik a HOFFMANN ISTVÁN által a helynevek tipizálására kidolgozott több szintes modell elvi alapvetésére, alkalmazza annak fogalomkészletét, de a névfajták különbségéből adódóan lényegi eltérés is jelentkezik a vizsgálatok között.

HOFFMANN ISTVÁN – a cseh RUDOLF ŠRÁMEK nyomán (1972–1973.) – a helynevek vizsgálatában megkülönböztet ún. a l a p m o d e l l e k e t és s z ó a l k o t á s i m o d e l l e k e t. Az előbbi alatt nyelven kívüli összefüggésekre vonatkozó kategóriákat ért, ezek tulajdonképpen a denotátumok azon sajátosságainak kifejezői, amelyek a megnevezés alapjául szolgálnak (vö. HOFFMANN 1993: 24). A szóalkotási modellek ezzel szemben azon „nyelvi kifejezőeszközök halmazát (elemkészletét és kapcsolódási szabályait) jelentik, amelyek egy adott kor nyelvében helynévalkotásra felhasználhatók” (i. h.). Az elemzés során egyrészt azt vizsgáljuk, hogy milyen alapmodellek szolgálnak a névadás szemléleti alapjául, azaz mik a denotátumoknak, jelesül az elnevezett személyeknek „a megismerés folyamán felismert s nevükben is tükröztetett sajátosságai”; ezt a f u n k c i o n á l i s - s z e m a n t i k a i e l e m z é s s e l végezhetjük el. Másrészt a szerkezeti analízis során, azaz a l e x i k á l i s - m o r f o l ó g i a i e l e m z é s segítségével azt kutatjuk, hogy az „adott korban, területen a névadásban felhasznált funkcionális-szemantikai osztályok milyen lexikális, morfológiai, grammatikai eszközök által jelennek meg” (1993: 30–1). A két megközelítést leegyszerűsítve a f u n k c i ó és a f o r m a fogalmihoz rendelhetjük, amelyekkel valójában a nyelvi jelek alapfogalmihoz és ezzel a nyelvi elemek és részrendszerek általános leírási módjaihoz térünk vissza.

B) A névrész és a névelem. – A HOFFMANN-féle modell egyik legnagyobb érdeme a névalkotó egységek és azok vizsgálatának egzakt elkülönítése. Ennek érdekében elkülöníti a névrész és a névelem alapfogalmát. F u n k c i o n á l i s n é v r é s z nek tekinthető a családnévelőzmény (vagy másképpen megkülönböztető név) minden olyan egysége, amely a névadás szituációjában a denotátummal, az elnevezettel kapcsolatban valamilyen szemantikai jegyet kifejez (HOFFMANN 1993: 43). Az elemzés során a nevet alkotó nyelvi elemeket a családnév „jelentésének magvát adó denotatív jelentéshez való viszonyukban” vizsgáljuk, ezért ugyanaz a hangsor egy másik névben nem feltétlenül jelent azonos értékű névrészt (i. h.).

Ebben a vonatkozásban beszélhetünk egyrészes és kétrészes családnevekről. Egyrészes névnek az egy szemantikai tartalmat jelölő neveket tekintjük, ilyen például a *Fordult* 'vallást változtató', a *Pipás* 'pipakészítő' vagy 'pipázó', a *Perecsütő* 'perecet készítő', *Papverő* 'egy papot megverő' családnevek, mivel csupán egyetlen (tulajdonsághoz v. foglalkozáshoz v. eseményhez kapcsolódó) információt árulnak el az elnevezett személyről. Ezzel szemben pl. a *Nagybátor* (1) 'nagyobb, idősebb', (2) 'Bátor nevű'; *Hamar/varga* (1) 'gyors, serény' (2) 'lábbelikészítő iparos'; *Kis/eke-Nagy/eke* (1) 'fiatalabb ~ idősebb' (2) 'Eke nevű' jelentésjeggyel minősíthető nevek kétrészesek.

A *Kötélverő* név egyrészes, mert a 'kötélkészítő, kötélgyártó' jelentésjeggyel írható le. A névalkotásban tehát közvetlenül nem a *kötél* és a *verő* szó vesz részt,

hanem a *kötélverő* foglalkozásnév, tehát a névrészfunkció független a névalkotó lexémák számától. A *Nagyravágyó* név 'sokat akaró' jelentése miatt szintén egyrészes, hasonlóan a *Nagybajuszú*, *Nagyszavú* 'hangos', *Nagyapponyi* nevekhez, viszont a *Nagy/varga* családnév kétrészesnek tekinthető, mert a névadáskor a *Varga* családnevűek közül az elnevezett személyt egy tulajdonságra utaló jegye emelte ki, a névrészek funkciója tehát (1) 'magas termetű/idősebb' és (2) '*Varga* nevű' meghatározással írható le. A *Jó/lakó* funkcionális szerkezete (1) 'munkáját jól végző, derék', (2) 'házas jobbágy' formában írható le (vö. CsnSz.); ezzel szemben a *Jófejű* 'okos', *Jóború* 'jó bort termelő' egyrészes névnek tekinthető. A névrész fogalmát a családnevekre alkalmazva már most megállapíthatjuk, hogy a legtöbb név a funkciót tekintve egyrészes.

A névrészek alkotóelemei a névelemek: ide tartoznak a névrészek belső felépítésében és egymáshoz való viszonyuk kifejezésében közvetlenül szerepet játszó lexémák és toldalékmorfémák (HOFFMANN 1993: 44, 51). A névelemek kategóriáit elsősorban szófaji jellegük alapján alakíthatjuk ki, ennek pontosítása pedig morfológiai és szemantikai szempontok érvényesítésével történhet (1993: 55). A névrész tehát a funkcionális-szemantikai elemzés alapfogalma, a névelem pedig a lexikális-morfológiai elemzése. (A családnevek lexikális-morfológiai elemzésére l. N. FODOR 2007.)

6. Funkcionális-szemantikai elemzés. – Az alapfogalmak áttekintése után térjünk rá a családnevek funkcionális-szemantikai szempontú elemzésére. Ez az elemzési modell leginkább a hagyományos tipológiák motivációs alapú rendszerezésével mutat hasonlóságot. Előre kell bocsátanom, hogy a most következő tipológiai kategóriák elsősorban elméleti megközelítés eredményeiként formálódtak ki, tehát nem a korábban általam is alkalmazott módszert követve, nevezetesen hogy egy adott névkorpusz teljes anyagának rendszerbe illesztése eredményezi a különböző családnévtípusok elkülönítését (vö. N. FODOR 2002.), hanem deduktív módszerrel. A szakirodalom által korábban kialakított és a fentiekben vázlatosan bemutatott motivációs kategóriák számbavételével, a problémák újragondolásával megkísértem átfogó kategóriák létrehozását, és ezzel az elemzésnek olyan tág keretet biztosítani, amelyben remélhetőleg „minden” név elhelyezhetővé válik. (Módszertani szempontból ez az eljárás azzal indokolható, hogy a névegyed „mindenáron” való rendszerbe illesztése – ahogy ez a korábbi a tipológiai szempontkeveredésében is vélhetően szerepet játszott – gátlóan hat a szemléleti problémák újragondolására.) Az elméleti megközelítés viszont csak akkor lehet eredményes, ha egy adott korpuszra alkalmazva gyakorlati használhatósága bebizonyosodik, ezért a különböző funkcionális-szemantikai kategóriákon belül megpróbáltam a CsnSz. példáit, illetőleg az általam Északkelet-Magyarország területéről összegyűjtött kései ómagyar kori családneveket elhelyezni. (Ez utóbbi adatainak a most tárgyalt szempontok szerinti részletes elemzése a Névtani Értesítő következő számában fog megjelenni.)

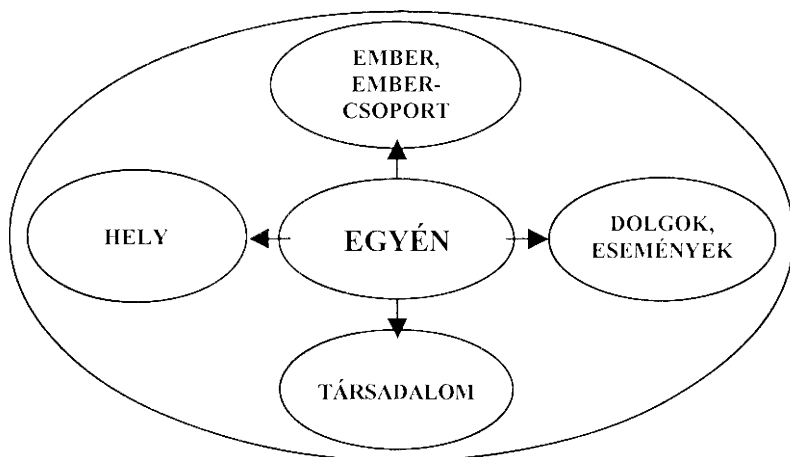
Meg kell jegyeznünk, hogy a szakirodalomban korábban is sok problémát jelentő több motivációjú nevek (l. pl. a *Fuchs* családnévről mondottakat J. SOLTÉSNÁL: 1979: 53) besorolása továbbra sem fog megoldódni, hiszen azt ma már nem tudjuk eldönteni, hogy konkrét esetben mi volt a névadás alapja. Amit el tudunk

végezni, az a motivációs lehetőségek számbavétele, átgondolása és az így kapott motivációtípusok rendszerbe illesztése. Ez a rendszerezés tehát nem magukat a neveket kívánja elkülöníteni, hanem a mögöttük lévő névadási indítékokat, másképpen névfunkciókat.

A) Sajátosságjelölő funkció. – A névadás alapja leggyakrabban az elnevezett személy valamely sajátosságához, jellemző attribútumához kapcsolódik, a névrész ilyen esetben sajátosságjelölő funkciót lát el (vö. HOFFMANN 1999: 209). Korábban abból az alaptételből indultunk ki, hogy a névadást legfőképpen a nyelven kívüli tényezők (a valóság elemei) határozzák meg, eszerint legcélszerűbb lenne a sajátosságjelölő kategóriákat kognitív megközelítéssel az elnevezettnek a valóság egy-egy szegmensével, alapösszetevőjével való kapcsolata, ehhez való viszonya alapján elkülöníteni. A nyelvi jelentés ugyanis „szorosan összefügg a megismeréssel (a *kognícióval*), vagyis azzal, hogy a bennünket körülvevő világot hogyan észleljük, hogy az észlelés eredményeit hogyan dolgozzuk fel, hogyan ábrázoljuk mentálisan” (KIEFER 2007: 19; általános fogalmakra l. TOLCSVAI 2005: 49; a személynevek kapcsán l. még SLÍZ 2007.). A kognitív szemantika felfogása szerint az észleléskor a kisebb, kevésbé szembetűnő, nehezebben azonosítható tárgyat, entitást a nagyobb, statikusabb, ismert információt hordozó valóságelemhez viszonyítva tudjuk meghatározni. Az előzőt alaknak (*figure*), az utóbbit háttérnek (*ground*) nevezi az irányzat. A névadáskor a névadó közösség tevékenysége révén az elnevezettnek mint alaknak a megkülönböztető név keletkezésekor a valóság főbb összetevőivel, azaz a háttérrel való kapcsolata emelkedik ki. Közben az egyén (*figure*) úgy helyezkedik el az őt körülvevő világban, hogy maga is szerves része annak. Ebben a relációs viszonyban öt valóságelemet tudunk megkülönböztetni: 1. maga az elnevezett egyén; 2. ember, embercsoport; 3. társadalom; 4. hely, illetve 5. dolgok, események.

1. ábra

A valóságszegmentumok

B) Az alábbiakban a funkcionális csoportok és alkategóriák elkülönítését kísérhetjük figyelemmel. A rendszerezés vázlatos áttekintése után következik a fő- és alkategóriák részletes tárgyalása.

A magyar családnevek funkcionális-szemantikai elemzési modellje:

1. Az elnevezett egyéni attribútuma (individuális funkció):

a) tulajdonság: α) külső (testi) tulajdonság (*Balog, Bokás, Csonka, Erős, Fodor, Hatujjú, Hóka, Kónya, Kövér, Nagy, Orrotlan, Sánta, Süket; Szakáll, Bajúsz*);
β) belső (lelki) tulajdonság (*Bátor, Hajnal 'koránkelő', Igaz, Jó, Süket, Szeles, Szívós, Torkos, Vad*);

b) szavajárás (*Aszongya, Bezzeg, Hallgass, Megállj, Mondok, Hallja*);

c) életkor (*Agg, Éltes, Fiatal, Koros, Ó, Régi, Údós, Vén*).

2. Az elnevezett kapcsolata személlyel vagy emberek csoportjával (perszonális funkció):

a) rokoni kapcsolat: α) közvetlen leszármazás (*Antal, Csete, Pető, Pálfi, Magda, Ferenci*); β) rokonság és nemzedékek közötti viszony (*Apa, Sógor, Szüle, Vő*);

b) valakihez való tartozás, társadalmi kapcsolat (*Bán, Érsek, Pap, Vajda*);

c) néppel, népcsoporttal való kapcsolat (*Beszermény, Cseh, Horvát, Kún*).

3. Az elnevezett társadalmi szerepe, helyzete, állapota (szociális funkció):

a) foglalkozás, tevékenység (*Juhász, Nyírő; Ács, Bodnár, Kaskötő*);

b) méltóság, tiszttség (*Esküdt, Fónagy, Kenéz, Porkoláb, Vajda*);

c) társadalmi helyzet (*Jobbágy, Pór, Koldus, Polgár, Szabad, Szabados*);

d) vagyoni helyzet (*Kincses, Hatökrű, Pénzes, Gazdag*);

e) családi állapot (*Nős, Házas, Özvegy*).

4. A személy viszonya valamely helyhez (lokális funkció) (*Erdélyi, Bakonyi; Baranyi, Szatmári; Budai, Berencsi; Baranya, Tisza; Vég, Szél, Dombi*).

5. Az elnevezett valamely dologgal, körülménnyel való kapcsolata:

a) az elnevezettel kapcsolatos konkrét dolog (*Gyolcs, Forgács, Vas, Abrak, Csákány; Som, Rozs, Rózsa; Ág, Bimbó, Buga, Kóka, Tőke*);

– ezek birtoklása (*Tegzes 'díszes tegezű', Diós, Juhos, Kertes, Ökrös*).

b) az elnevezettel kapcsolatos esemény (*Paplövvő, Papmaró, Papontó, Papverő, Kötélszaggató, Jóljárt, Örökkéélő, Péntek, Szerencse*).

C) A fenti tipológia tagolását követve mutatjuk be részletesebben az egyes csoportokat.

1. Az elnevezett egyéni attribútumai gyakran jelennek meg a névadásban. Ilyenek a külső és a belső tulajdonságok, egy jellemző beszédhiba vagy szavajárás (vö. MIKESY 1947: 45–7, ÖRDÖG 1973: 184–6; KNEZSA 2003²: 339), illetve az életkor. Sok esetben nehéz a fizikai és a lelki tulajdonság közötti határvonalat meghúzni (erre l. HAJDÚ 2003: 807), ezért átfogó kategória létrehozása mindenképpen célszerűnek tűnik. A külső és belső tulajdonságot jelölő nevek együttes tárgyalása – mint láthattuk – HAJDÚnál is megjelenik az „egyéni megközelítésű nevek” csoportjában, ezt megelőzően pedig a ragadványnév-kutatás figyelt fel rá (vö. ÖRDÖG 1973: 172).

Északkelet-Magyarországon a kései ómagyar korban egyéni tulajdonságra a nevek 12%-a utal. Különböző tulajdonságokat jelenítenek meg például a következő nevek: *Agg, Ajakas, Bangó, Bízó, Bondor, Cudar, Csató, Csörc, Csula, Délceg, Éh,*

Fejes, Fekete, Forró, Gáncsos, Gömböc, Gyönyörű, Hajas, Hasznos, Istenes, Józán, Kondor, Lábás, Lótó, Markos, Meleg, Nyakas, Ormos, Orros, Öklös, Papos, Piros, Sánta, Sárkány, Setét, Szakállas, Tanács, Tepertő, Tolvaj, Vak, Vastag, Zagyvas stb.

A névadásnak ez a legősibb formája. A nevek sajtósága a sokszínűség, számos tájszó vagy ma már kihalt lexéma maradt fenn ezekben a családnevekben. A középkori névlajstromok tanúsága szerint e névtípus régebben a mainál is változatosabb volt.

A szavajárási nevek kialakulásának alapját az adja, hogy vannak, akik gyakran emlegetnek egy bizonyos szófordulatot, amely aztán jellemző sajtósággá válik. Ezt előbb ragadványnévként használja a közösség, később azonban családnévvé is alakulhat (pl. *Akar, Aszongya, Bezzeg, Hallgass, Nosza, Talán*; vö. N. FODOR 2002: 70–1). Vélhetően szavajárási utalnak az *Aldom, Hallja, Igaz, Teremtő* nevek is Északkelet-Magyarország névanyagában. A XVI–XVIII. századi szavajárási nevek nagy része mára már eltűnt (KÁLMÁN 1989⁴: 85). Kis számú előfordulásának oka egyrészt azoknak az embereknek a csekély száma, akik gyakran ismételtetik ugyanazt a szófordulatot, másrészt a pejoratív jelentés miatti népszerűtlenség.

2. A névadás során a névrész kifejezheti az elnevezett személynek más személlyel vagy embercsoporttal való valamely kapcsolatát. Ez lehet rokonkapcsolat, amely egyrészt közvetlen leszármazásra, másrészt tágabb rokonságra, valamint a nemzedékek közötti viszonyra utalhat (pl. *Ábrán, Adorján, Apaj, Esze, Elek, Gerőcs, Göncöl, Himfi, Ila, Imre, Jakab, Jakocsa, Kán, Katkó, Ladófi, Magics, Mária, Nyeste, Radó, Rikalf, Sama, Sámson, Sike, Szilacs, Tanka, Uracs, Zoltán* stb.).

Idesorolhatónak tartom azokat a távoli vagy közeli személyes kapcsolatokat sejtető motívumokat is, amelyeket korábban valóságosnál magasabb társadalmi helyzetre utaló nevekként említettünk, mivel ezekben az esetekben az elnevezettnek szintén egy másik személlyel való kapcsolata lesz a névadás alapja, amely nem csupán rokon, hanem társadalmi (pl. szolgálat) vagy egyéb okokból is létrejöhetett (pl. *Bán, Érsek, Herceg* stb.). E nevek emellett valamilyen metaforikus tulajdonságot is kifejezettek, de ebben az esetben már nem tartoznak a tárgyalt kategóriába (l. pl. *Király, Császár* neveket HAJDÚNÁL: 2003: 808). Északkelet-Magyarország területén a XV. században társadalmi kapcsolatra, valakihez való tartozásra többek között a következő nevek utalnak: *Gvárdián, Herceg, Papöccse, Prépost, Püspök*. E névtípust képviselő családnevek az egykor elnevezettek valóságos társadalmi helyzetével nem mindig egyeznek meg. A fenti nevek viselői valójában mindnyájan jobbágyok voltak, akik egyrészt metaforikus-gúnyos értelemben juthattak a méltóságnévhez, másrészt úgy, hogy a nevükben szereplő méltóságviselők szolgálatában álltak, vagy azok birtokain éltek mint jobbágyok (KÁLMÁN 1989⁴: 81; B. GERGELY 1981: 65; MELICH 1943: 273). A fenti nevek közül a *Papöccse* megkülönböztető név egyértelműen rokonkapcsolatról tanúskodik.

Harmadik alcsoportunk az elnevezettnek néphez, népcsoporthoz való (főként etnikai) viszonyára utal (pl. *Bolgár, Cseh, Horvát, Lengyel, Kun, Magyar, Mizsér, Német, Oláh, Olasz, Orosz, Rác, Szász, Tót, Török*). A népnév leggyakrabban származásra utal, néha azonban hasonlóságot is kifejezhet, például a *Török* név esetében ezt nagy valószínűséggel állíthatjuk, ugyanis a törökök vallási okok miatt elkülönültek a magyaroktól. Valószínűleg a többi esetben sem jelentett mindig etnikumot

a név, hanem az is kaphatta, aki idegen környezetből került a magyarok közé, ahol csak ideiglenesen tartózkodott, vagy valamilyen jellemző tulajdonsága (pl. öltözködése) egy adott népcsoportra emlékeztette a névadó közösséget. Továbbá utalhat a név kereskedelmi vagy más jellegű békés, esetleg ellenséges kapcsolatokra is (vö. B. GERGELY 1981: 63). A tulajdonságot és eseményt jelölő nevek nem tartoznak ebbe a csoportba, mivel ezeknél a névadáskor az elnevezettnek nem a származása, azaz valamely népcsoporttal való genetikai kapcsolata dominál, hanem saját tulajdonságának, illetve egy eseménynek a megjelenítése történik a népnév segítségével.

3. A fentiek mellett funkcionálisan elkülöníthetők az elnevezett társadalmi szerepére, helyzetére, állapotára vonatkozó alapmotívumok is. Az egyéneket kisebb-nagyobb társadalmi csoportokhoz, közösségekhez, szociális viszonyokhoz kapcsolódó sajátosságait kifejező neveket tekintjük idetartozónak. Az alosztály kategóriái megegyeznek a szakirodalomban eddig is használt csoportokkal: ez alapján elkülöníthetők a foglalkozásra, tevékenységre és a méltóságra, tisztiségre utaló névrészfunkciók. Megemlítendő, hogy néhány esetben e két kategória szétválasztása nehézségekbe ütközik (HAJDÚ példái: *Deák, Bíró, Mester, Ispán, Kapitány, Hadnagy, Kántor* stb.). Idesorolhatók a tényleges társadalmi helyzetet (pl. *Jobbágy, Lakó, Pór, Koldus, Polgár, Szabad, Szabados* stb.), illetőleg a vagyoni helyzetet jelölő motívumok is (pl. *Kincses, Hatókrú, Pénzes, Gazdag, Szegény* stb.). Végül itt említendő meg a családi állapotot kifejező, csekély előfordulású csoport is (pl. *Nős, Házas, Özvegy*).

A korábbi századokban nagyon gyakran neveztek el valakit mesterségéről, hivataláról, gyakori foglalkozásáról. Az ebbe a típusba tartozó nevek esetében már társadalmi tagolódást is megfigyelhetünk. Míg az előző két nagy csoportot nem köthettük egy társadalmi réteghez sem, addig a foglalkozásnevekről elmondhatjuk, hogy szinte kizárólag a jobbság és a városi polgárság körében jelentek meg és terjedtek el.

A foglalkozásnevek a középkori és korai újkor ipari–mezőgazdasági állapotot tükrözik. Soknak a jelentése mára már elavult és magyarázatra szorul (l. alább), de művelődés- és gazdaságtörténeti szerepük kétségtelen. Északkelet-Magyarország korpuszában összesen 195 különböző foglalkozás és tevékenység megnevezése jelenik meg az 1401 és 1526 közötti időszakban (pl. *Ács, Arató, Bacsa* 'számadó juhász', *Bányás, Bodnár, Borbély, Csapó, Cserepes, Csikos* 'csikász', *Dékán, Dinnyés, Ekegyártó, Faggyas, Faragó, Fonó, Gombás, Gorzsás* 'a gorzsa nevű szerszámmal dolgozó halász', *Gyűrűs, Harangozó, Hidas, Hódos, Íjgyártó, Jármos, Kádár, Kalapács, Katona, Lantos, Lisztes, Mérő, Néző* 'jövendőmondó, jós v. gyógyítással foglalkozó falusi ember', *Nyerges, Nyirő, Olvasztó, Palotás* 'valamely palotában szolgálatot teljesítő személy', *Pogácsás, Révész, Rostás, Rozsos, Sípos, Sóvágó, Sózó, Sütő, Szakács, Szenes, Szilvás* 'szilvát áruló, szilvát aszaló v. szilvapálinkát főző személy', *Szövő, Terjék* 'állati méreg ellen használt szert, mákonyt is tartalmazó gyógyszer áruló személy', *Tőzsér, Vajas, Vámos* stb.

Egyfajta méltóságot vagy tisztséget fejeznek ki a következő nevek: *Bíró, Kamarás, Soltész*; társadalmi helyzetre utalnak a *Félföldű, Jobbágy, Koldus, Kósza, Lakos, Lődör, Polgár, Szabados, Szakadt, Szolga* nevek. Az egykori elnevezett személy vagyoni helyzetét a *Fillér, Gazdag, Hatókrú, Másfél* 'másfél telkes jobbágy', *Pénzes* nevek árulják el számunkra.

4. A névrészfunkció gyakran utal a személynek valamely helyhez fűződő viszonyára; ez lehet birtok-, lakó-, illetve származási hely. Ezek az alcsoportok azonban nem minden esetben különíthetők el egzakt módon. E csoportba minden olyan helynévfajta bekerülhet, amely a fenti kritériumok alapján vesz részt a családnévalkotásban, így lehetnek nagyobb földrajzi és közigazgatási egységek (megyék, tájegységek) nevei, településnevek, lakóházak nevei (főként német nyelvterületen) (vö. KUNZE 2004⁵: 63, 104–5) és határrésznevek, illetőleg földrajzi köznevek.

Északkelet-Magyarország kései ómagyar kori jobbágynévei között összesen 440 (28%) különböző helynévi eredetű családnevet találunk (pl. *Abai, Ajaki, Ari, Bábonyi, Bagi, Báka, Berényi, Besenyődi, Csáki, Csanaki, Csengeri, Egresi, Erdődi, Eszenyi, Szalacsi, Tari, Ukai, Uzsa, Várdai, Vatai, Záhonyi, Zombori* stb.).

A jobbágyság esetében a helynévi eredetű családnev mindig a korábbi lakóhelyet jelentette, amellyel az új közösség jelölte meg az elvándorlót. Csak kivételes esetben fordult elő az, hogy egy faluban ugyanakkor a településnek a nevét viselje egy család. Jellemzője az ilyen neveknek, hogy ha távolabbi vidékről költözik valaki az új lakóhelyére, akkor nem a korábbi falujáról, hanem a megyéről vagy a tájegységről nevezik el. Ennek oka, hogy a falut az új közösség nem ismeri, csak a nagyobb földrajzi egységeket. A *Baranyai, Szalai, Erdélyi* típusú nevek esetében ilyen névadást feltételezhetünk (vö. KÁLMÁN 1989⁴: 78).

5. A sajátosságjelölő funkción belül kétségtelenül az ötödik csoport elkülönítésének elvi megalapozása jelenti a legnagyobb kihívást. Az idesorolt névrészek valamilyen konkrét dologhoz, entitáshoz, illetőleg eseményhez köthető funkciót jelenítenek meg. A dologhoz kapcsolódó reláció alapja főként (de nem kizárólag) birtoklás lehet.

E kérdés kapcsán felmerül a tárgy-, anyag-, növény- és az állatneveket tartalmazó családnevek alapmotívumához kapcsolódó tipológiai bizonytalanság, főként a formáns nélküli nevek esetében. Nézzük először az állatnevekből alakult családnevek motivációs csoportjait! Továbbra is a névadási szituációnál maradván az állatnévi eredetű neveknek aszerint, hogy milyen funkciót töltenek be a névadásban, három csoportját tudjuk elkülöníteni. Az elsőben az állatnév az elnevezett személy valamely tulajdonságát jelöli a metafora eszközével (pl. *Kakas* 'kötekedő, kakaskodó természetű' v. 'nöcsábász' [vö. ÉKsz.²], *Csík* 'úgy úszik, mint a hal' stb.), a másodikban metonimikus névátvitel útján létrejött névrész utal az elnevezett foglalkozására (pl. *Csík, Kárász, Sügér* halászok neveiként), a valóságsegmentumok közül itt az egyén társadalomban betöltött szerepe dominál. A harmadik csoportba tartoznak azok a nevek, amelyek az elnevezettnek egy konkrét állattal való kapcsolatát jelölik, amely jobbára birtokláshoz köthető. Ide tartozik például az, ha valakit azért neveznek el *Kecské*-nek vagy *Kecskés*-nek, mert a faluban csak neki van kecskéje. A most tárgyalt kategóriába csak ez utóbbi névtípus sorolható.

A különbség a három értelmezés között abban áll, hogy az elsőnél az adott állatnév egy tulajdonságot jelenít meg a metafora eszközével, a másodiknál a foglalkozást fejezi ki a metonímia segítségével, a harmadik esetben viszont maga az állat mint egyfajta entitás kerül a középpontba, tehát a valóságban csak ebben az esetben jelenik meg az állat, a többinél az állatnév csupán nyelvi eszköz az elnevezett más sajátosságainak a kifejezésére.

A növények, tárgyak, anyagok esetében is ezt a három kategóriát különíthetjük el, azzal a megszorítással, hogy egyes keletkezés módok nem mindenhol jelentkeznek egyforma intenzitással (pl. a tárgyak, növények tulajdonságnévként kisebb valószínűséggel fordulnak elő).

A kategória létrehozása mindenképpen indokolt, hiszen a névadásnak ez az alapmotívuma ugyan nem a leggyakoribbak közé tartozik, de kétségtelenül létezik. Már ÖRDÖG FERENC monográfiájában is megjelenik ez a csoport („valamit bírás” néven) a foglalkozás, tisztség, vagyoni állapot mellé rendelve (1973: 187).

Nézzünk egy konkrét példát erre a névtípusra! Egy köznemesi család, a (Nagy)-anarcsi neve a XV. század elején (1403-ban) a *Tegzes* megkülönböztető névvel egészült ki (Petrus *Thegzes de Anarch* – DL. 96742). Két évvel később több családtag is viseli ezt a nevet (1405: Johanni filio Thome, Petro et Mathie *dictis Thegwz de Anarch* – Z. 5: 407) ezúttal *-s* képző nélküli alakban. A *Tegzes* nevet FEHÉRTÓI KATALIN több más névvel együtt foglalkozásnévi eredetűnek tartja, s mint ilyen, szerinte „csak az alsóbb néposztályból kerülhetett ki” (1969: 28). Ebben az esetben úgy tűnik, kivétellel van dolgunk, hiszen nemesek esetében a foglalkozást biztosan kizárhatjuk, nem marad más, csak a tárgy birtoklásának magyarázata. Tudunk arról, hogy a család tagjai részt vettek a rigómezei csatában (1389.), 1391-ben pedig Boszniába készültek, de a hadjárat végül elmaradt (N. FODOR 2000: 104). Nagy valószínűséggel könnyűlovass íjászként vonultak hadba, vagyoni helyzetük ugyanis ezt tette lehetővé. A család a *Tegzes* ragadványnevet jellegzetes tegezéről kaphatta, amit a hadjáratok során viselt (N. FODOR 2004: 42–3). Ez persze nem jelenti azt, hogy az esetek nagy részében FEHÉRTÓI magyarázata nem lenne helyénvaló, csak azt, hogy más lehetőséggel, így a birtoklással is számolnunk kell. Hasonló névadással keletkezhetett például a *Kertes*, *Ökrös*, *Földes* stb. név.

Az idesorolható nevek között *-s* képzőseket és formáns nélkülieket egyaránt találunk. A derivátumok a képző jelentéséből adódóan többet árulnak el a névadás alapjáról, mint a képző nélküli szavak, de önmagában az *-s* képző még nem elég egy névnek ebbe a csoportba sorolásához, mert a képző számos funkciója más motívációs lehetőséget is eredményez (pl. *Asztalos*, *Hegedűs* stb.).

Északkelet-Magyarország nevei között a következőkről gondoljuk, hogy egyfajta kapcsolatot, többnyire birtoklást fejeznek ki: *Bagoly*, *Bokor*, *Galambos*, *Gatya*, *Katán*, *Kertes*, *Kincs*, *Kökényes*, *Pálca*, *Pellés*, *Pipis*, *Rigó*, *Süveg*, *Szarka*, *Tálas*, *Torzs*, *Tulkos*, *Vessző* stb. A felsorolt példák között az első név esetében például – amennyiben nem tulajdonságot jelölt – gondolhatunk arra, hogy az elnevezett házán bagoly tanyázott egy időben, valamikor fogott egy baglyot, egyszer megijedt a madártól stb. A konkrét motívum ma már kideríthetetlen. Egy dolgot tudunk biztosan: az elnevezettnek valamilyen kapcsolata volt a madárral.

A példa átvezet bennünket e kategória másik alcsoportjához, amelyben az elnevezettnek valamilyen történnel, eseménnyel való kapcsolatát fejezi ki a név, több esetben a metonímia segítségével (l. pl. a *Bagoly* név utolsó két értelmezését). Ezeknél a nevekénél a névadás alapja az elnevezettel kapcsolatos egykori emlékezetes esemény lett. Ezt láthatjuk egy XIV. század eleji névadásban is: a Kállai család egyik tagja, János (eml. 1312–1341.) Károly Róbert kíséretében Lengyelországban járt, amiért megkapta a *Lengyel* megkülönböztető nevet, noha magyar nemzetisége

kétségtelen volt. A nevet fia, Lőkös is örökölte (1348: Kállay 968; 1370: Kállay 1730. sz.) (A következő generáció tagjait azonban már *Lőkös* névvel különböztették meg; vö. ENGEL 1996: II, 121). Ez a névadási mód a mai ragadványnevek között is megtalálható. Az ÖRDÖG gyűjteményében szereplő *Boros* név keletkezéséről azt tudjuk, hogy amikor a névviselőt megkeresztelték, „keresztanyja berúgott, és azt mondta, hogy márpedig ennek a gyermeknek a neve Boros Gyula legyen” (1973: 223). A *Toásos* (!) név keletkezésének magyarázata pedig az, hogy az elnevezett „elvitte a piacra a tojást, és elitta az árát” (ÖRDÖG 1973: 256). Ezekben az esetekben a névadó közösség egy eseményt talált arra a legalkalmasabbnak, hogy azzal megnevezze, azonosítsa az elnevezettet.

Tehát a rendszerezési kategóriák között a hasonló keletkezésű nevek helyét is ki kell jelölnünk. Sok esetben azonban források hiányában nagyon nehéz e nevek eredeti motivációjának a feltárása (pl. a *Farkas* név keletkezésekor lehetett egyebek mellett eseményre utaló név is). Az, hogy nincs megfelelő adatunk a bizonyításhoz, még nem jelenti azt, hogy az eseményre utaló névadást mint lehetőséget ne kellene számításba vennünk a családnevek keletkezésénél.

A CsnSz. néhány neve egyértelműen konkrét eseményre utal (pl. *Paplövvő*, *Papmaró*, *Papverő* stb.), ezeknél a neveknel más motiváció aligha képzelhető el. Anyagunkban a következő nevet gondoljuk idetartozónak: *Zsákmány*, *Tavalyi*, *Zalog*, *Zsinat*, *Burok*, *Gyilkos*, *Karácsony*, *Király* ’pünkösdi király’ jelentésben, *Kísértet*.

7. A fentiek mellett vannak olyan nevek, melyek nem utalnak az elnevezett valamely sajátosságára, hanem a névadáskor egyszerűen megnevezik a személyeket, ezeket megnevező funkciójú névrészeknek nevezzük (vö. HOFFMANN 1999; TÓTH V. 2001: 134–40; FEHÉR 2003: 162–3). Itt jegyzem meg, hogy tulajdonképpen a sajátosságjelölő funkció egyben megnevező szerepű is, de ott ez az elnevezett sajátosságjegyeihez kapcsolódik, itt viszont illet nem tudunk kimutatni.

TÓTH VALÉRIA szerint „a megnevező funkció rendszerbe iktatásával lehetővé válik egy nagyon lényeges névrendszertani jelenség bemutatása, a már létező helynevek beépülése újonnan létrejövő névalakulatok szerkezetébe” (TÓTH 2001: 134). Ez a jelenség természetesen jelen van a családnevek körében is. Az idegen eredetű családnevek például ebben a felfogásban megnevező szerepűek, mivel a magyar névhasználók számára a név szemantikai tartalma ’az a személy, akinek ez és ez a neve’ jeggyel írható le. Ilyen értelemben a keresztnév és a becenevnek ezt a szerepet töltik be a névadáskor. Mivel ebben az esetben az elnevezett és a névfunkció közötti kapcsolat a vizsgálat tárgya, teljesen irreleváns, hogy például a szülők milyen indítékkal adnak nevet a gyermeküknek, vagy miért kap valaki egy becenevet, a cél a megnevezés egy olyan nyelvi elem (név) segítségével, amely tulajdonképpen nem tükrözi az elnevezett valóságos sajátosságait.

A természetes névadásban – mint láttuk – túlnyomórészt a denotátumok sajátosságai fejeződnek ki, addig a mesterséges névadásban (például a családnév-változtatásokban) jóval több olyan megnevezés jön létre, amelynek keletkezésében inkább csak „a használatos névmodellekhez való alkalmazkodás igénye” játszik szerepet (vö. HOFFMANN 1993: 43; J. SOLTÉSZ 1974: 53; FARKAS 2003: 151–2), ezért a mesterséges névadásnál a névadás motivációjának (másképpen a névfunkci-

ónak) szintén a megnevezést tekintjük, megjegyezve, hogy ritkán itt is előfordulhat, hogy a név az elnevezett (a névváltoztató) egyéni sajátosságait is megjeleníti. Az egyéni névválasztás motivációját, vagyis azt, hogy a névváltoztatót mi motiválja új családnéve kiválasztásakor – korábbi családnévéhez való hasonlóság, a hozzátartozó családnéve stb. (erre l. bővebben FARKAS 2003: 154–7) –, nyelvpszichológiai és névszociológiai vizsgálat körébe tartozónak gondoljuk.

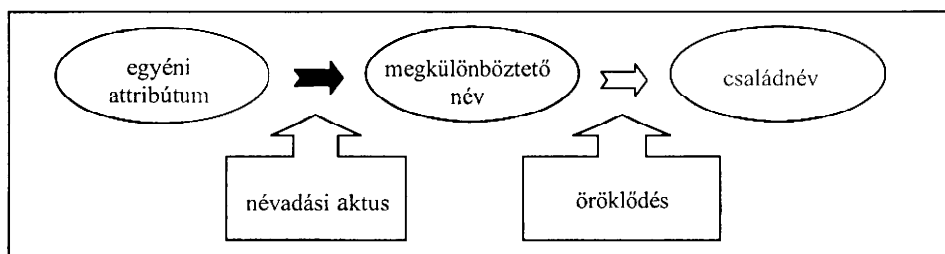
FEHÉR KIRISZTINA a tárgyalt funkció kapcsán megjegyzi, hogy a családnevek – a kereszt- és becenevekhez hasonlóan – a megnevező szerepben állnak (2003: 162). A családnevek keletkezésének (családnévadásnak) a folyamatát átgondolva valóban el kell fogadnunk ezt a megállapítást, e névfajta esetében ugyanis éppen legfontosabb kritériumuk, az öröklődés folytán általában megszűnik az elnevezett (a leszármazott) és a név eredeti jelentése (funkciója) közötti kapcsolat, azaz a leszármazott sajátosságait általában már nem hordozza tovább a név, egyöntetű szerepe a megnevezés lesz. Ezzel látszólag elismertük, hogy a családnevek esetében a funkcionális-szemantikai, másképpen motivációs rendszerezés nem hozhat eredményt.

A probléma névélettani szempontú megközelítéssel úgy hidalható át, hogy a névadási aktust nem a családnév, hanem az előzménye esetében vizsgáljuk. Az egyéni megkülönböztető attribútum lesz a névadás alapja, amely a családnév előzményében (a megkülönböztető névben) jelenik meg, majd ennek öröklődése révén jön létre a családnév (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 51, 53).

Értelmezésemben tehát a funkcionális-szemantikai elemzés során nem a családnevek, hanem a névadás alapja szempontjából lényegesebb előzményük, a megkülönböztető nevek vizsgálatát végezzük el. A megkülönböztető név tulajdonképpen ugyanazt a funkciót tölti be, mint a századokkal későbbi ragadványnév, azaz többnyire sajátosságot jelöl.

2. ábra

A családnevek kialakulásának folyamata

Elmondhatjuk, hogy a természetes úton, a XIV–XV. században kialakult családnevek tulajdonképpen öröklődő ragadványneveknek tekinthetők. Amikor tehát a családnévet funkcionális, lexikális, keletkezéstörténeti stb. szempontból vizsgáljuk, akkor valójában ennek a ragadványnévnek a névadáskori nyelvi jellemzőit kutatjuk.

Arra, hogy a családnévelőzmény keletkezése pillanatában is lehet-e megnevező funkciójú egyrészes név, nem találtam konkrét adatot. Ez csupán akkor lenne lehet-

séges, ha az elnevezett keresztnévből vagy annak becézett alakjából jönne létre a megkülönböztető név a kételemű névrendszeren belül.

FEHÉRTÓI XIV. századi példái között találunk néhány idekapcsolható nevet (Petro *Peter dicto*, Petrus dictus *Pethych*, Pauli *Paka dicti*, Johannem dictum *Janko*, Dominici alio nomine *Dako*, Pauli dicti *Powch*, Abraam dicti *Abichk* stb. – FEHÉRTÓI 1969: 51), de ezeknél valószínűleg a hivatalos név és a használt névalak egyidejű írásbeli megjelenéséről van szó, azaz a latin nevek becéző változatait kell valódi (egyelemű) névnek tekintenünk. Mindenesetre e nevek becenevekként biztosan megnevező funkcióban állnak. Későbbi korokban az öröklődő családnevek mellett a névváltoztatások eseteit (néhány ritka kivételtől eltekintve) tarthatjuk e funkcióhoz tartozónak. (A megnevező funkcióról a helynevek kapcsán l. HOFFMANN 1993: 47–8, 143.)

8. Minden családnév keletkezésekor a fent ismertetett két kategóriába funkcionális szempontból teljes körűen besorolható, mivel a nevek a névadás szituációjában egyértelmű motivációjúak voltak, vagyis a névadáskor aktualizáltan jelent meg valamelyik funkció. Ennek kiderítése azonban a többször említett bizonytalansági tényező, a gyakori névhomonímia és poliszémia miatt néhány kivételtől eltekintve többnyire lehetetlen.

A családnevek között ilyen többes besorolású név például a *Békés*, amely tulajdonságjelölő és származási helyre utaló is lehet; a *Szolnok*, amely helyet és régi magyar személynévként rokoni kapcsolatot is jelölhet; a *Farkas*, mely rokoni kapcsolat, tulajdonság, esemény és a *Peres*, mely esemény és tulajdonság jelölője is lehetett a névadáskor. A *Király* például lehet belső tulajdonság 'dölyfös, kevély', társadalmi kapcsolatra utaló 'királyi jobbágyp' és eseményhez kapcsolódó 'pütkösdi király' alapmotívumot kifejező név is, vagy itt is említhetjük az állat-, növény-, tárgy- és anyagnevek példáit. További példák anyagunkból a többes besorolású nevekre: *Csank*, *Császár*, *Dákai*, *Erdős*, *Fodor*, *Gödény*, *Hamar*, *Idei*, *Járó*, *Karakó*, *Kenyeres*, *Király*, *Lencsés*, *Léva*, *Patkó*, *Pokol*, *Réde*, *Szegény*, *Szentes*, *Talpas*, *Tarka*, *Tisza*, *Zádor*, *Zoltai* stb.

9. Végül meg kell említenünk azt a csoportot is, amelybe a kategorizálhatatlan nevek kerülnek; a korábbi rendszerezések ezt „még megfejtésre váró”, „ismeretlen eredetű és jelentésű”, „bizonytalan jelentésű vagy etimológiájú” néven említették (vö. BÁLINT 1963., FEHÉRTÓI 1969., N. FODOR 2002. és mások). Itt elsősorban azokat a neveket gyűjthetjük össze, melyek etimológiai jelentése ismeretlen, így a névfunkcióra következtetni sem tudunk. Természetesen erről is elmondható, hogy névélettani szempontból ilyen kategória nem létezik. Míg az előbbi csoport esetében a rendszerbe illesztés több lehetőségével kellett számolnunk, itt a lehetőségek teljes hiányát kell elismernünk.

10. A fentiekben bemutatott elemzési modell gyakorlati alkalmazhatósága természetesen akkor válik bizonyossá, amikor egy zárt korpusz névanyagát megpróbáljuk benne elhelyezni. Erre legalkalmasabbnak a mai ragadványnévanyag tűnik, hiszen ezek esetében még kideríthető a névadás indítéka. Az ilyen vizsgála-

tok a családnevek kialakulásának és azt megelőzően a régi magyar személynevek keletkezésének jobb megértéséhez is hozzásegíthetik a névkutatást.

A hivatkozott irodalom

- ÁDÁM IMRE 1985. A Szabolcs megyei személynévtípusok a XVI. században. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. Bp. 149–53.
- BÁLINT SÁNDOR 1963. Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 105. Bp.
- BENKŐ LORÁND 1949. A régi magyar személynévadás. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY 1998. Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvi elemzése. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- BERRÁR JOLÁN 1960. Személynévkutatásunk 1945 és 1949 között. Magyar Nyelv 267–79. CsnSz.= KÁZMÉR MIKLÓS, Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1993.
- ENGEL PÁL 1996. Magyarország világi archontológiája. 1301–1457. I–II. kötet. Bp. ÉKsz.² = PUSZTAI FERENC főszerk., Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Bp., 2003.
- FARKAS TAMÁS 2003. A magyar családnévanyag két nagy típusáról. Magyar Nyelv 144–63.
- FEHÉR KRISZTINA 2003. A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről. Magyar Nyelvjárások 41: 155–66.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1969. A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. Nyelvtudományi Értekezések 68. Bp.
- N. FODOR JÁNOS 2000. A Gutkeled nemzetség szólatmonostori ága az Anjou-korban. Turul 73: 97–109.
- N. FODOR JÁNOS 2002. A Tiszakönyök jobbágynevei 1560-ból. Magyar Névtani Dolgozatok 170. Bp.
- N. FODOR JÁNOS 2004. Adalékok a helynévi eredetű családneveink kialakulásához. A Gutkeled nemzetség szólatmonostori ágának családnevei. Névtani Értesítő 26: 31–45.
- N. FODOR JÁNOS 2007. A természetes családnévanyag lexikális-morfológiai vizsgálata. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Debrecen–Bp. 113–29.
- B. GERGELY PIROSKA 1968. Módszertani észrevételek a személynevek szinkrón vizsgálatához. Magyar Nyelvjárások 14: 3–15.
- B. GERGELY PIROSKA 1977. A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- B. GERGELY PIROSKA 1981. A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. Nyelvtudományi Értekezések 108. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY 1969. Személynév-kutatásunk 1960 és 1967 között. Magyar Nyelv 93–104.
- HAJDÚ MIHÁLY 1981. Személynévkutatásunk helyzete és feladatai. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160: 17–32.
- HAJDÚ MIHÁLY 1989. A személynevek és az egyéb tulajdonnevek gyűjtése, kutatása (1980–1986). In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., Névtudomány és művelődéstörténet. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 47–61.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Osiris, Bp.

- HOFFMANN ISTVÁN 1993. Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. Magyar Nyelvjárások 37: 207–16.
- Kállay = A nagykállói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai) I–II. Bp., 1943.
- KÁLMÁN BÉLA 1989⁴. A nevek világa. 4., átdolgozott kiadás. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- KIEFER FERENC 2007. Jelentéelmélet. Corvina, Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN 2003². A magyar és szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN, Helynév- és családnévviszágatok. Lucidus, Bp. 255–349.
- KUBINYI FERENC 1885. A régi magyarok személynevei. Turul 3: 172–80.
- KUNZE, KONRAD 2004⁵. Dtv-Atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet. 5. kiadás. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München.
- MELICH JÁNOS 1943. Családneveinkről. Magyar Nyelv 265–80.
- MGr. = KESZLER BORBÁLA szerk., Magyar grammatika. Bp., 2000.
- MIKESY SÁNDOR 1947. Szavajárási nevek. Magyar Nyelv 45–7.
- MOLLAY KÁROLY 1938. Középkori soproni családnevek. Bp.
- ÖRDÖG FERENC 1973. Személynévviszágatok Göcsej és Hetés területén. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ÖRDÖG FERENC 1974. Személynévviszágatok új útjai. A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 18: 99.
- PAIS DEZSŐ 1921–1922. Régi személyneveink jelentéstana. Magyar Nyelv 17: 158–63, 18: 26–34, 93–100.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1960. Egy s más az élő dülönévnyagról. In: PAIS DEZSŐ – MIKESY SÁNDOR szerk., Névtudományi vizsgálatok. Akadémiai Kiadó, Bp. 82–5.
- SLÍZ MARIANN 2007. Kognitív történeti névtan? A családnevek kialakulásának kérdése kognitív szemantikai keretben. Elhangzott a III. Félúton Konferencián, 2007. április 26-án. Kézirat.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1974. A tulajdonnév jelentésszerkezete. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., Jelentés tan és stilsztika. Akadémiai Kiadó, Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ŠRÁMEK, RUDOLF 1972–1973. Zum Begriff „Modell“ und „System“ in der Toponomastik. Onoma 17: 55–75.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21: 43–70.
- TÓTH KATALIN 1966. A Karancs vidéki ragadványnévadás kérdéseiről. Magyar Nyelvjárások 12: 95–107.
- TÓTH VALÉRIA 2001. Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. (Abaúj és Bars vármegye). A Magyar Névtudományi Kiadványai 6. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Z. = A zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásónkeő. Szerk. NAGY IMRE – NAGY IVÁN – VÉGHÉLY DEZSŐ – KAMMERER ERNŐ – LUKSICS PÁL. I–XII. Pest, Budapest, 1871–1931.

The possibility of a new kind of systematization of Hungarian family names

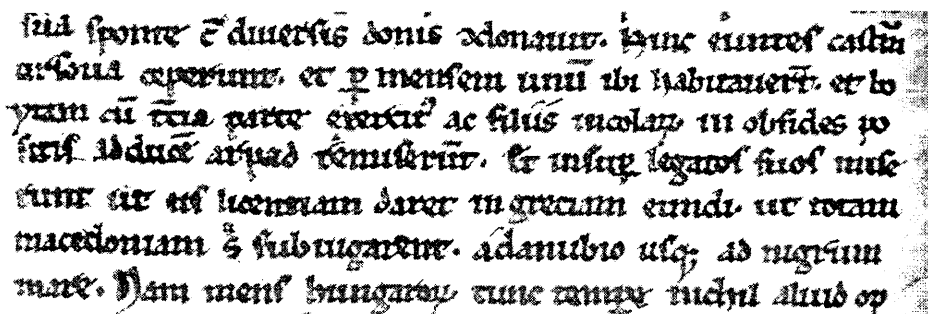
The new approach to the analysis of family names proposed here bears some similarity to motivation-based systematizations of traditional typologies. The basis of naming is most often related to some peculiarity or characteristic attribute of the person named. In such cases, the (part of a) name concerned has a peculiarity-marking function (cf. Hoffmann 1999: 209). Given the basic theorem that name giving is mainly determined by extra-linguistic factors (elements of reality), it is most appropriate to delimit peculiarity-marking categories cognitively on the basis of the relationship between the name bearer and a segment or constituent of reality. Linguistic meaning “is closely related to cognition, that is, the way we perceive the world around us” (Kiefer 2007: 19). In terms of cognitive semantics, human perception identifies a smaller, less conspicuous, less readily identifiable object or entity (figure) in relation to a larger, more static piece of reality carrying known information (ground). In that relationship, five elements of reality can be discerned: (1) the individual being named, (2) a person or group of persons, (3) society, (4) a place, and (5) relevant things or events.

JÁNOS N. FODOR

Anonymus és a „Fekete-tenger”

1. Anonymus gesztáját SCHWANDTNER 1746. évi legelső kiadása óta meglehetősen behatóan vizsgálták szakavatott kutatók, de a negyed évezrednél is hosszabb ideje tartó elemzés dacára jó néhány szövegrészletének értelmezése problematikus mind a mai napig. Ebben a közleményben két ilyen szövegrészletet vizsgálok. Első olvasásra úgy tűnik – s ez az Anonymus-irodalomban képviselt általános felfogás napjainkban –, hogy mind a két részlet a közismert Fekete-tengert említi. Az alábbiakban arra szándékozom választ adni, miképpen került e két tengernév Anonymus művébe, s a magyarázatok a geszta ezen két részletének evolúcióját illetően érdekes következtetések levonását teszik lehetővé.¹

2. „ad nigrum mare”. – A geszta 44. fejezetében olvassuk az alábbi részletet (18v 19–25. sor):

sua sponte Eduertis donis adonavit. hinc euntes castm
 ardua aperunt. et p mensem unū ibi habitaverūt. et lo
 yam cū tōta parte exierūt ac filius molarū in obfides po
 sitis. Idcirco ardua rēmissērūt. Et insup legatos suos misē
 runt ut ut licentiam daret in greciam eundi. ut totam
 macedoniam & subugardine. adanubio usq; ad nigrum
 mare. Nam mens hungaroy tunc tempore nichil aliud op

¹ Köszönöm Benkó Lorándnak a tanulmány első változatához fűzött észrevételeit.

A részlet a ligaturák feloldásával, JUHÁSZ LÁSZLÓ és JAKUBOVICH EMIL szövegközlésének felhasználásával a következő: „Hinc euntes castrum ursoua ceperunt. et per mensem unum ibi habitauerunt. et boytam cum tercia parte exercitus ac filiis incolarum in obsides positis ad ducem arpad remiserunt. Et insuper legatos suos miserunt ut eis licentiam daret in greciam eundi. ut totam macedoniam sibi subiugarent. adanubio usque ad nigrum mare.” (JUHÁSZ i. m. 30, 348. mondat; SRH. 1: 91, 13–18. sor.)

PAIS DEZSŐ fordításában (1926.): „Innen tovább menvén, Orsova várát foglalták el. Egy hónapig tartózkodtak itt. Ekkor Vajtát a sereg harmadrészével meg a lakosoknak túsul adott fiaival visszaküldték Árpád vezérhez. Egyszersmind a végett is küldtek hozzá követeket, hogy adjon nekik engedelmet a Görögországba menetelre, ahol majd aztán egész Macedóniát meghódítják a Dunától a Fekete-tengerig.” (PAIS i. m. 80.)

VESZPRÉMY LÁSZLÓ fordításában (1999.): „Innen a magyarok útja Orsova várához vezetett, amelynek bevétele után egy hónapon át ott időztek. Onnan Vajtát a sereg harmadrészével meg a helybeliek túsul vett fiaival együtt Árpád fejedelemhez küldték. Egyúttal követeket is menesztettek hozzá, hogy engedélyt kapjanak Görögországba vonulásukhoz: hogy egész Macedóniát a Dunától a Fekete-tengerig meghódoltassák.” (VESZPRÉMY i. m. 39.)

Grecia alatt kétségtelenül a Bizánci Birodalmat értette Anonymus, *Macedonia* alatt pedig ennek egy részét; a *macedones* népnevet a következő fejezet címében és szövegében is említi. Anonymusnak a Dunával kapcsolatos tágabb földrajzi tájékozottságát mutatja Árpád vezér üzenete Salán vezérhez a mű 38. fejezetében; itt elhangzik, hogy a Duna „Regensburg felől Görögországba folyik” (VESZPRÉMY i. m. 34).

Mindennek fényében meglehetősen problematikus az „egész Macedóniát a Dunától a Fekete-tengerig meghódoltassák” megfogalmazás. Egyrészt Macedónia sohasem terjedt a Fekete-tengerig, másrészt, mivel a Duna a Fekete-tengerbe ömlik, így a Duna és a Fekete-tenger közötti területről nemigen beszélhetünk. További nehézséget jelent, hogy a Pontus Euxinus megnevezéseként a *Fekete-tenger* név – eltekintve Anonymustól – a XIII. század közepéig sehol sem bukkan fel. VÁCZY PÉTER így írt erről: „[a Pontus Euxinus] Fekete-tenger elnevezése teljességgel ismeretlen nemcsak az ókorban, hanem a középkorban is a 13. század közepéig, nem fordul elő sem a keleti (mohamedán, görög, szláv), sem a nyugati (latin, újlatin, germán) irodalomban.” (VÁCZY 1994: 71.) Ez a felismerés meglehetősen kalandos magyarázatra kényszerítette VÁCZY PÉTERt, hogy Anonymus szóhasználatát megindokolja. Emellett jelentős érvnek tűnt azok szemében, akik Anonymus munkásságát IV. Béla utáni időszakra próbálták datálni.

A megoldás kézenfekvő. Véleményem szerint Anonymus művében eredetileg ez állt: „ut totam macedoniam sibi subiugarent a danubio usque ad ægæum mare”. A(z egyik) másolás során szövegromlás történt: a szkriptor „ægæum mare” helyett „nigrum mare”-t írt, s ez olvasható a korunkra jutott egyetlen példányban. Az egyébként szépen írt másolat számos hibájáról, közöttük jó néhány betűtűvesztéséről mindaddig BENKŐ LORÁND adta a legrészletesebb összefoglalást (BENKŐ 1999: 75–6).

Történeti-földrajzi szempontból az Égei-tenger említése teljesen indokolt: Macedónia területe már az i. e. IV. században magába foglalta a Halkidiki-félszigetet

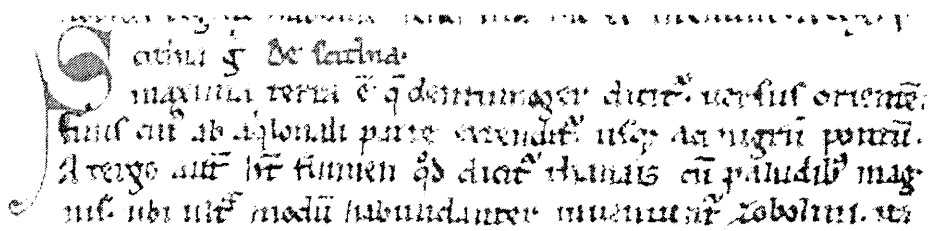
és később az Égei-tengerhez tartozó Thermai-, Kaszándrai-, Aijon-, Órosz- s Orfáni-öböl vize mosta déli partjait.

Az *Aegaeum mare* tengernév számos ókori szövegben előfordul (TLO. 73–4; OLD. 1: 62). Mivel szerettem volna az Égei-tenger említésére Anonymushoz időben közeli példát adni, belelapoztam Joseph of Exeter (Josephus Iscanus) epikus Trója-költeményének 1541. évi kiadásába. A magiszteri címmel rendelkező szerző, bár Magyarországtól távol élt, nemcsak Anonymus kortársa volt, hanem hozzá hasonlóan megigézte a trójai történet Dares Phrygius-féle változata. Elsősorban a „De excidio Troiae” című rövid prózai mű szolgált forrásul hat könyvből álló, hexameterekben írt latin költeményéhez, amely 1183 és 1190 között készült. A költeményben az Égei-tengerre és annak környékén lakókra vonatkozó részleteket is olvashatunk: „Aegaeosque” (1. könyv, 16. lap, 18. sor), „Pergama reges Aegaeum tenuere fretum” (6. könyv, 170. lap, 8–9. sor). Nem kétkelhetünk abban, hogy az *Aegaeum mare* név nagyon jól ismert volt a mi Anonymusunk számára is.

A fenti korrekcióval minden nehézség egy csapásra megszűnik: az Árpádhoz küldött követek tehát ahhoz igyekeztek engedélyt kapni, „hogy egész Macedóniát a Dunától az Égei-tengerig meghódítsák.”

3. „ad nigrum pontum”. – Anonymus szövegében egy másik helyen is találkozunk a Fekete-tengerrel, a prológust követő első fejezet első mondatában (2r 4–8. sor).

A) Lássuk a kérdéses részletet:

A részlet a ligatúrák feloldásával, JUHÁSZ LÁSZLÓ és JAKUBOVICH EMIL szövegközlésének felhasználásával a következő: „Scithia igitur maxima terra est que duntumogor dicitur. uersus orientem: Finis cuius ab aquilonali parte extenditur. usque ad nigrum pontum. A tergo autem habet flumen quod dicitur thanais cum paludibus magnis.” (JUHÁSZ i. m. 2, 13–14. mondat; SRH. 1: 34, 11–14. sor.)

Megjegyzem, hogy a kézirat *a'qlonali* szavának *aquilonali*-ként történő feloldását kétségtelenné teszi a mű más helyein megfigyelhető ligatúra-használat, így az *aquarum* rövidített alakjai a 13v 3. sorában és a 17v 32. sorában, az *aquam* rövidített alakja a 19r 3. sorában és különösen közeli analógiát ad az *aquis* rövidített *aq's* alakja a 8r 20. sorában. A JUHÁSZ-féle kiadásban olvasható *paladibus* kétségtelenül sajtóhiba.

Nem lesz érdektelen, ha az elmúlt több mint két évszázadban publikált magyar fordítások közül többet is idézek:

LETHENYÉY JÁNOS fordítása (1790.): „SZITTYA tehát igen nagy Föld, a’ melly (*Dentu moger*) *Denti-Magyar*nak mondatik Nap-kelet felől; a’ kinek a’ vége, az északi részről, ki terjed a’ fekete tengerig; háta megett pedig vagon egy folyó-víz, a’ melly Donnak (vagy *Thanaisnak*) hivattatik, nagy Tavakkal” (LETHENYÉI i. m. 3).

SZABÓ KÁROLY – MIKA SÁNDOR fordítása (1898.): „Scythia tehát igen nagy föld, melyet Dentumogernek neveznek, melynek határa kelet felé az éjszaki résztől a fekete tengerig terjed, mögötte pedig vagon a Thanais nevezetű folyó nagy ingoványokkal” (SZABÓ–MIKA i. m. 7).

PAIS DEZSŐ fordítása (1926.): „SZCITIA tehát igen nagy föld, melyet Doni-magyaroknak hívnak. Kelet felé határa az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed. Mögötte pedig ott van a Don nevű folyó nagy mocsaraival” (PAIS i. m. 21).

GAÁL LÁSZLÓ fordítása (1957.): „Szcitia tehát igen nagy föld, melyet kelet felé Dentumogernek hívnak. Ennek (ti. *Dentumoger*-nek) határa az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed. Mögötte van az a folyó, melyet Thanaisnak neveznek, nagy mocsaraival” (GAÁL i. m. 29).

VESZPRÉMY LÁSZLÓ fordítása (1999.): „Szkítia ugyanis, amelyet Dentumogernek hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északtól egészen a Fekete-tengerig terjednek. Legszielén a Don nevű folyó található, kiterjedt mocsarakkal” (VESZPRÉMY i. m. 10).

A fenti fordítások különböznek egyrészt abban a tekintetben, hogy a *versus orientem* kifejezést a VESZPRÉMY-féle fordítás Szkítia földjéhez, a LEHENYÉY- és a GAÁL-féle Dentumogerhez, a SZABÓ–MIKA-féle és a PAIS-féle fordítás pedig a terület határaihoz kapcsolja. Másrészt a latin *pars* fordításaképpen az első kettő a *rész*, a következő kettő a *táj* szavunkat használja, a legutolsó pedig nem fordítja. S nem lényegtelen különbség, hogy a két korábbi fordítás jelzős köznévi kifejezésként használja a „fekete tenger”-t, míg a három későbbiben a „Fekete-tenger” már tulajdonnév.

B) Az Anonymus tollán fennmaradt „ad nigrum pontum” kifejezés magyarázatához az idézett szövegrészlet áthagyományozódásának vizsgálata alapján juthatunk el. S ez a folyamat már a mi Anonymusunkig is évezrednél hosszabb időn ível át. Az egyszerűség kedvéért e helyütt nem szándékozom ezt a sok lépésből álló folyamatot pontosan rekonstruálni – még megközelítő részletességgel sem –, hanem csak egy leegyszerűsített, mindamellett a fenti részlet létrejöttét teljességgel megmagyarázó modellt kívánok ismertetni.

C) De előtte időzzünk el egy kicsit a távoli múltban! Az időszámításunk előtti II. század közepén élt Athénban egy Apollodóros nevű tudós férfiú. Amiképpen Strabón elbeszéli az időszámításunk előtti 7. év körül készült nagy Geográfikájában, Apollodóros a hajókról írt műve második könyvének bevezetésében megrója Homérost, amiért a távolabbi vidékekről meglehetősen pontatlan értesülésekkel bír. Többek között ezt mondja Apollodóros: „Ámbár körülbelül 40 folyó ömlik a P o n t o s ba, [Homéros] még a leghíresebbek közül sem említ egyet sem, mint amilyen az Istros, a T a n a i s, a Borysthenés, a Hypanis, a P h a s i s, a Thermódon és a Halys; a s k y t h á r ó l sem emlékezik meg”. (Ennek, s a következő idézeteknek néhány szavát a későbbi utalásokra tekintettel ritkítással emeltem ki.) Majd pár sorral lejjebb magyarázatképpen hozzáfűzi: „Akkoriban ugyanis még nem hajóztak ezen

a tengeren s Axenosnak nevezték egyrészt hideg, viharos időjárása miatt, másrészt a körülötte lakó népek vadsága következtében; különösen a skythia törzsek voltak ilyen vadak, akik az idegeneket fölládozták, húsukat megették és koponyájukat ivóedényül használták”. Később aztán Apollodórosz Strabón előadása szerint áttér a történetírók tudatlanságának taglalására, akik sokféle képzeletbeli helyről szólnak, többek között például „a Rhipai hegységről” (Strabón 316, 7. könyv 3.6. fejezet). Strabón művében – valamivel előbb – maga is megőrjíti azokat, akik erről a bizonyos Rhipai nevű hegységről képzelődtek (Strabón 312, 7. könyv 3.1. fejezet). Magától Strabontól is idéznék egy rövid részletet a továbbiak kedvéért: „A Maiótiis torkolatát Kimmerikos Bosporosznak nevezik, ... Ázsiát Európától ez a szoros választja el és a Tanais folyó, mely vele szemben északról folyik ebbe a mocsárba és annak torkolatába... Ezt az egész területet, sőt jórészt a földszoroson túl a Borysthenésig terjedő vidéket is, kis Skythiának nevezték” (Strabón 327, 7. könyv 4.5. fejezet).

D) Ilyen előkészületek után lássunk hozzá feladatunkhoz.

Strabónnál egy generációval lehetett fiatalabb az a Pompeius Trogus, aki i. sz. 14. után írt egy 44 könyvből álló latin nyelvű világkrónikát, mely a kezdetektől Augustusig tárgyalta az eseményeket. (A datálás BORZSÁK ISTVÁN utószavában: Justinus-fordítás 427.) Ez a mű sajnos nem maradt fenn, azonban korunkra jutott Marcus Junianus Justinusnak ebből készített kivonata, amely feltehetően az i. sz. II. században készült.

1. lépés. – Kiindulásunk ennek a Justinus-féle kivonatnak az alábbi részlete: „Scythia autem in orientem porrecta includitur ab uno latere Ponto, ab altero montibus Rhiphaeis, a tergo Asia et Phasi flumine. Multum in longitudinem et latitudinem patet.” (Justinus 18, 9–12. sor, 2. könyv 2. fejezet, 1–2. mondat.) Magyarul, HORVÁTH JÁNOS fordítása alapján: „Scythia pedig kelet felé terül el, és egyik oldalról a Pontos[-tenger], a másik oldalról a Ripheus-hegyek, hátulról Ázsia és a Phasis folyó zárja körül. Hosszanti irányban és szélességében nagy kiterjedésű.” (Justinus-fordítás 24, 2. könyv 2. fejezet.)

A részletben említett tenger a görögül *Pontos Euxeinos*, latinul *Pontus Euxinos*, azaz mai nevén a *Fekete-tenger*, noha a *pontus* a latinban általánosságban is jelent tengert. Szögezzük le: a szövegrészlet úgy értendő, hogy Szkítiát dél felől határolja a Pontos Euxeinos, észak felől a Ripheus-hegyek, s kelet felől Ázsia és a Phasis folyó. Lám, hiábavaló volt Apollodórosz és Strabón méltatlankodása, akkoriban a történetírók változatlan kedvvel követték elődeik fikcióit és alaptalan feltevéseit, s tovább meséltek a Ripheus-hegyekről.

2. lépés. – Justinus kivonatának egyik kéziratába az idézett részlet apró hibával került át, a szövegbe *phasi* helyett *ithasi* került. Pontosan ilyen hibát tartalmazó kézirat fenn is maradt: ilyen Justinus művének párizsi, 4950 jelzetű kódexe (Regino 131, 3. jegyzet).

3. lépés. – Regino prümi apát krónikájában a 889. évnél emlékezik meg a mindaddig ismeretlen magyar nép borzalmas tetteiről. Beszámolóját így kezdi: „Anno dominicae incarnationis DCCCLXXXVIII. gens Hungarum ferocissima et omni belua crudelior, retro ante seculis ideo inaudita quia nec nominata, a Scythicis regnis et a paludibus, quas Thanaeis sua refusione in immensum porrigit,

egressa est” (Regino 131). Magyarul: „Az Úr tetet öltésének 889. évében a magyarok igen vad és minden szörnyetegnél kegyetlenebb népe, amelyről az azelőtti nemzedékek azért nem hallottak, mivel nevük sem volt, a szkíta tartományokból és ama mocsarak közül jött elő, amelyeket a Thanais kiáradásával mérhetetlenül kiterjesztett” (Regino-fordítás 205). Jól látható, hogy itt a Strabónnál is olvasható, fentebb idézett értesülések bukkannak elő kilenc évszázad múltán: a Tanais folyó, a mocsarak és a szkíták együttes említése, illetve a szkíták kegyetlen természetéről szóló megállapítás.

Regino így folytatja: „De mielőtt e népnek kegyetlen tetteit tollunkkal végigkísérnénk, nem látszik feleslegesnek, ha Szkítia fekvéséről és a szkíták életmódjáról egyet-mást megemlítünk, követve a történetírók elbeszélését.” Ezt követően az alábbiakat olvassuk: „Scythia, ut aiunt, in oriente extensa includitur ab uno latere Ponto, ab altero montibus Ripheis, a tergo Asia et Ithasi flumine. Patet autem multum in longitudinem et latitudinem.” (Regino 131.) Magyarul: „Szkítia, mint mondják, keleten terül el; egyik oldalról a Pontos[-tenger], a másiktól a Ripheus-hegyek, hátulról Ázsia és az Ithasi folyó zárja közre. Hosszanti irányban és szélességben pedig nagy a kiterjedése.” (HORVÁTH JÁNOS fordítása alapján: Regino-fordítás 205.) – Mint jól látható, Regino e helyütt valóban majdnem szóról szóra követte forrását, a Justinus-féle kivonatot, eltekintve egészen apró változtatásoktól és az egyetlen másolási hibától, amely a Phasi folyó nevét torzította el.

Nem céлом a Justinus-idézet teljes szövegahagyományának feltárása, de nem kerülhetem el, hogy a magyar krónikakompozíció egyik változatának megfelelő részletét ide ne iktassam, azért, hogy egy korunkra nem maradt szövegfejlődési fázis létét kellően alátámasszam. A szöveg a következő: „Scitica enim regio in Europa situm habet, extenditur enim versus orientem; ab uno vero latere ponto Aquilonali, ab alio montibus Rifeis includitur a zona torrida distans, de oriente quidem Asiae iungitur. Orientur etiam in eodem duo magna flumina, uni nomen Etul et alterius Togora.” (SRH. 1: 145, 17–22. sor.) Magyarul, BOLLÓK JÁNOS fordításában: „Szkítia országa egyébként Európában fekszik, és kelet felé terjeszkedik, egyik oldalról az Északi-tenger, másik oldalról a Ripheus-hegyek zárják közre, a forró égövől távol esik, kelet felé pedig Ázsiával határos. Két nagy folyam is ered benne: az egyiknek a neve Etul, a másiké Togora.” (MKI. 105.) – Ennek a fennmaradt szövegváltozatnak a figyelembevételével rekonstruálhatjuk a szövegfejlődés egy közbülső láncszemét.

4. lépés. – „Scythia enim regio in europa situm habet et extenditur versus orientem; ab uno latere ponto aquilonali, ab alio montibus ripheis includitur, a tergo asia, flumine ithasi et thanais, cum paludibus magnis. Patet autem multum in longitudinem et latitudinem.” Magyarul: „Szkítia országa egyébként Európában fekszik, és kelet felé terjeszkedik, egyik oldalról az Északi-tenger, másik oldalról a Ripheus-hegyek zárják közre, hátulról Ázsia, az Ithasi folyó és a Thanais, nagy mocsarakkal. Hosszanti irányban és szélességben pedig nagy a kiterjedése.”

E közbülső szövegváltozat létrejötte könnyen megmagyarázható. Regino fentebb latinul is idézett három mondatát szerkesztette egybe a krónikaíró. Először a második mondatot írta le némi változtatással; az elején beszúrta, hogy Szkítia Európában terül el. Nyilván nem érezte elég szabatosnak az eredeti szöveg viszonyítás nélkül közölt „kelet felé terül el” meghatározását, s ezt a hiányosságot akarta

pótolni. Úgy vélekedett, hogyha Szkítia kelet felé fekszik és hátulról Ázsia határolja, akkor szükségszerűen Európában kell lennie, s ezt a következtetését beírta szövegébe. Saját változatának első mondatába még egy további bővítést is beiktatott, a következő megfontolások alapján. Mivel Szkítia kelet felé terül el és kelet felől Ázsia határolja, ezért a területet körülölelő két további földrajzi objektum – a tenger, illetve a Ripheus-hegyek – bizonyára az észak, illetve a dél felőli határát képezik. Úgy gondolta, hogy az elsőnek említett lehet az északi, a másik a déli határa, ezért a megkülönböztető név nélkül említett *ponto*-t pontosította Északi-tengerré. A Thanais és a mocsarak Regino bevezető mondatából származnak, amelyeket úgyesen beleolvasztott szövegébe. S végül Regino harmadik idézett mondatát változtatás nélkül átvette.

5. lépés. – A másolási folyamatban szövegromlás következett be; a *latere* szóból a másoló számára csak *ater* volt kiolvasható. Ezért a másolatba a kiolvasott szórészletet, vagy talán a latin *ater* 'fekete' jelentésű melléknév ragozott alakját írta. Szövegünk így módosult: „Scythia enim regio in europa situm habet et extenditur versus orientem; ab uno ater/atro ponto aquilonali, ab alio montibus ripheis includitur, a tergo asia, flumine ithasi et thanais, cum paludibus magnis. Patet autem multum in longitudinem et latitudinem.”

Ez így értelmezhető: „Szkítia vidéke Európában fekszik és keleti irányban terjeszkedik; egyfelől a fekete Északi-tenger, másfelől a Ripheus-hegyek zárják körül, hátulról Ázsia, az Ithasi folyó és a Thanais, nagy mocsarakkal. Hosszanti irányban és szélességben pedig nagy a kiterjedése.” – Feltéve, hogy ez a szöveg állt Anonymus rendelkezésére.

6. lépés. – Anonymus forrásának szövegén különféle változtatásokat hajtott végre.

a) Elhagyta annak bizonyos részeit, így elsősorban azt az állítást, hogy Szkítia Európában fekszik, elhagyta az Ázsiára történő utalást, kihagyta a Ripheus-hegyeket és az Ithasi folyót.

b) A második mondatot, amely Szkítiának hosszában-széltében jelentős kiterjedésére utalt, először csak leegyszerűsítve írta le, közvetlenül Szkítia neve után, ekképpen: „Scythia igitur maxima terra est”, azaz „Szkítia hatalmas földterület”. Forrásának „Patet autem multum in longitudinem et latitudinem” mondatát az eredeti megfogalmazás apró módosításával néhány sorral lejjebb iktatta be szövegébe.

c) A magyarok őshazájával kapcsolatban fontos kiegészítésként beszúrta, hogy „que dentumoger dicitur”, azaz „amelyet Dentümogyernek hívnak”.

d) A kihagyások és a betoldások miatt megroppant első mondatot két részre bontotta. Az első részben forrásának „ab uno ater/atro ponto aquilonali” szavait átrendezte, a részletet értelmessé tevő kiegészítéseket toldott be s az *ater*-t a gyakorlatilag azonos jelentésű *niger*-rel váltotta fel: „Finis cuius ab aquilonali parte extenditur usque ad nigrum pontum.”

Megjegyzendő, hogy az „ab aquilonali parte” latinizmus alkalmazásával Anonymus megtartotta forrásának eredeti jelentését, ugyanis a kifejezés 'az északi részen' jelentéssel is rendelkezik. Erre az Oxford Latin Dictionary mind az *ab*, mind a *pars* címszavak alatt nyújt példát. Az *ab* előjárószó 23. jelentéséhez tartozó idézetek között olvassuk például (OLD. 1: 1–2): „sinistra (pars) ab oriente, dextra ab occasu” = 'a bal (oldal) kelet felé, a jobb nyugat felé [esik]' (Varro: De Lingua

Latina 7.7). A *pars* 13. jelentése alatt közölt idézetek egyike (OLD. 6:1299–1301): „qui ab utraque parte fluminis prope ripam praedia possident” = ’akik a folyó mindkét oldalán a folyóparton birtokkal rendelkeznek’ (Gaius: Institutiones 2.72).

Az első mondatnak a kihagyások után megmaradt második részét – „a tergo ... flumine ... thanais, cum paludibus magnis” – Anonymus leválasztotta és eredeti jelentését megtartva, kis kiegészítéssel formálta önálló mondatná: „A tergo autem habet flumen quod dicitur thanais cum paludibus magnis”.

A Geszta első fejezetének legeleje tehát a fenti módosítások következtében a már idézett formát öltötte: „Scithia igitur maxima terra est que dentumoger dicitur. uersus orientem: Finis cuius ab aquilonali parte extenditur. usque ad nigrum pontum. A tergo autem habet flumen quod dicitur thanais cum paludibus magnis.” És néhány sorral lejjebb (2r 14–15. sor): „Scithica autem terra multum patula in longitudine et latitudine.” Magyarul ezt így adhatjuk vissza: „Szkítia tehát igen nagy földterület kelet felé, amelyet dentumogernek neveznek. Határai az északi részen egészen a fekete tengerig terjednek. Mögötte pedig a Thanaisnak nevezett folyam nagy mocsaraival. ... Szkítia pedig nagy kiterjedésű földterület hosszában és széltségében.”

E) Összefoglalva a fentieket, az Anonymus-részletet egy lineáris evolúciós folyamat eredményeképpen kaptuk meg, amelynek lépései a következők voltak: 1. Justinus; 2. Szövegromlás (*phasi* → *ithasi*); 3. Regino; 4. Regino átírása; 5. Szövegromlás (*latere* → *ater*); 6. Anonymus.

F) Befejezésül néhány további megjegyzést szeretnék tenni.

Anonymus szövegrészlete az 5. lépésben feltételezett *latere* → *ater* szövegromlás mellett kettős bizonyítékkal szolgál: egyrészt hiányzik belőle a *latus* ’oldal’ szó, amely a szövegfejlődés minden más változatában – az ehelyütt nem említettekben is – megvan, s amely helyett a szerző a *pars* ’rész, oldal’ szót iktatta be, másrészt viszont tartalmazza a *niger* melléknevet, amely egyetlen más szövegváltozatban sincs meg.

A szöveg áthagyományozódási folyamatának elemzése rávilágít arra, hogy mi rejlik a „versus orientem” különféle lehetséges értelmezésének és az ebből fakadó különféle magyar fordítások hátterében. A forrásul szolgáló szövegben ez a kitétel Szkítiára vonatkozott. Anonymus átmentette ugyan e kifejezést, de az általa eszközölt bővítések és kihagyások folytán a végleges szövegben hovatartozása már nem egyértelmű.

Felmerül a kérdés, Anonymus vajon miért cserélte fel az *ater*-t a szinonimájával. Az *ater* alapjelentése ’fekete, sötét színű’, s a többi konkrét és átvitt értelmű jelentése ebből eredeztethető (OLD. 1: 195–6). Közvetlen és átvitt értelmű jelentései gyakorlatilag azonosak a *niger* szóéval (OLD. 6: 1176). Az *ater* a középkorban is jól ismert és használt szó (MW. 1: 1123), s „A magyarországi középkori latinság szótára” is számon tartja ’niger, obscurus, spissus’ = ’fekete, sötét, áthatolhatatlan’ elsődleges jelentéssel (MKLSz. 1: 275).

Érdemes megemlítenünk viszont, hogy Anonymus fennmaradt szövegében az *ater* sehol sem fordul elő, ezzel szemben a *niger* a jelenleg vizsgált részleten kívül még négy alkalommal: a 4. fejezetben Álmos külsejének leírásakor kétszer, bőrének és szemszínének említésekor; az 55. fejezetben Taksony hajszinének leírásánál; valamint a 40. fejezetben Csongrád szláv eredetű nevének értelmezésekor. Ebből egyfelől arra következtethetünk, hogy a *niger* Anonymus általánosan használt szava

volt, másfelől bizonyára a tenger jelzőjeként stílusosan is helyénvalóbbnak tűnt számára. Így e ponton sem szabott gátat máshol is tapasztalható módosítási kedvének.

Amint az idézett fordításokból kiderült, a fordítók az „ab aquilonali parte extenditur” részletet az *ab* előjárószo általános jelentése alapján „az északi részből/résztől/tájtól kiterjed/terjed” értelmezéssel fordították le, s közülük a XX. századiak az „ad nigrum pontum” kifejezést a magyar nyelvű szövegben 1618 óta adatolt Fekete-tengerrel azonosították (FNESz. 1: 449) – feltehetően nem függetlenül attól, hogy Szkítiának addigra már közismertté vált korábbi leírásaiban annak déli határát a Pontus Euxinos képezi.

Bizonyosak lehetünk abban, hogy Anonymusban nem vetődött fel a Pontus Euxinusszal való azonosság gondolata. Egyrészt forrásában a tenger északról határolta Szkítiát. Másrészt a Fekete-tenger megnevezésére a XII–XIII. század fordulóján az annak közelében élő bizánci történétírók is vagy a *Pontos Euxeinos*-t használták, mint Ioannes Kinnamos (MORAVCSIK i. m. 238), vagy a *Pontos*-t, mint például Niketas Choinates (MORAVCSIK i. m. 268). A nyugat-európai szerzők általában az ókor óta évszázadokon keresztül használt *Pontus Euxinos* nevet alkalmazták, vagy esetleg az *Orosz-tenger* kifejezést, mint például Geoffroy de Villehardouin (Villehardouin 2: 26, a 226. fejezetben). VÁCZY PÉTER pedig olyan velencei, illetve genovai kereskedelmi szerződéseket említ az 1206., 1212. és 1232. évekből, amelyekben a Fekete-tengert a *Nagy-tenger* megnevezéssel említik (VÁCZY 1994: 75, az 5. végjegyzetben). Amennyiben Anonymus úgy gondolta volna, hogy a Fekete-tenger Szkítia déli határát képezi és azonos a Pontus Euxinusszal, akkor bizonyosan utalt volna a maga korabeli szerzők szóhasználatára is.

Végigkövetve a szövegrészlet fejlődését, gondolatmenetünk végére érve láthatjuk tehát, hogyan lett a *Pontos Euxeinos*ból előbb *északi tenger*, később *fekete északi tenger*, majd Anonymus tolla nyomán *fekete tenger*, s gesztájának sok évszázados Csipkerózsika-álma után a XX. századi magyar fordítások következményeképp hogyan került vissza Szkítia déli határára és virtuális utazása végén hogyan vált azonossá eredeti önmagával.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1999. Adalékok az anonymusi filológiához. Magyar Nyelvjárások 37: 73–8.
 FNESz. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2. kötet. Bp., 1988.
 GAÁL LÁSZLÓ 1957. Dentü-mogyer. Magyar Nyelv 27–35.
 Joseph of Exeter = [Josephus Iscanus] Dares Phrygius; [De bello Troiano libri sex a Cornelio Nepote Latino carmine donati.] Ed. ALBAN THORER. Cum aliis aliorum opusculis. Basileae, 1541.
 JUHÁSZ = P. magister: Gesta Hvngarorvm. Edidit JUHÁSZ, LADISLAUS. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saecula XII–XIII. Bp., 1932.
 Justinus = M. Ivniani Ivstini Epitoma Historiarvm Philippicarvm Pompei Trogi. Ed. post FRANCISCVM RVEHL itervm edidit OTTO SEEL. Stvtgardiae, 1972.
 Justinus-fordítás = Világkrónika a kezdetektől Augustusig (Fülöp királynak és utódainak története). Iustinus, Marcus Iunianus kivonata Pompeius Trogius művéből. Ford.

- HORVÁTH JÁNOS. Sajtó alá rendezte BOLLÓK JÁNOS. Az utószót BORZSÁK ISTVÁN írta. Bp., 1992.
- LETHENYEI = Anonymus, az az Bela királynak nevetlen iródeákja Hét-magyaroknak Szitytyából Almos hertzeg vezérlése-alatt lött ki-jövetelöket meg-írta. Ford. LETHENYEI JÁNOS. Pest, 1790.
- MKI. = Kézai Simon: A magyarok viselt dolgai. Ford.: BOLLÓK JÁNOS. In: A magyar középkor irodalma. Válogatás, szöveggondozás, jegyzetek: V. KOVÁCS SÁNDOR. Magyar remekírók. Bp., 1984: 115–63, 1088–95.
- MKLSz. = Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára. I. kötet. Szerk. HARMATTA, JÁNOS – BORONKAI, IVÁN. Bp., 1987.
- MORAVCSIK = MORAVCSIK GYULA, Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendendum. Sajtó alá rendezte RITOÓK ZSIGMOND – KAPITÁNYFfy ISTVÁN. Bp., 1988.²
- MW. = Mittellatinisches Wörterbuch. Band I. Szerk. PRINZ, OTTO – SCHNEIDER, JOHANNES. Berlin, 1967.
- OLD. = Oxford Latin Dictionary. Fasc. I–VIII. Ed. SOUTER, A. – BAILEY, C. – WYLLIE, J. M. – GLARE, P. G. W. Oxford, 1968–1982.
- PAIS = Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta PAIS DEZSŐ. A Napkelet könyvtára 14. Bp., 1926.
- Regino = Regionis abbatis Prumiensis: Chronicon cum continuatione Treverensi. Recognovit KURZE, FRIDERICUS. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae, 1890/1978.
- Regino-fordítás = Regino Évkönyve. Ford. HORVÁTH JÁNOS. In: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Nemzeti Könyvtár. Történelem. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1986.³
- SRH. = Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. I–II. kötet. Bp., 1937–1938.
- Strabón = Strabón: Geógraphika. Ford. FÖLDY JÓZSEF. A fordítást az eredetivel egybevetette, az előszót írta BALÁZS JÁNOS. Bp., 1977.
- SZABÓ-MIKA = Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Ford. SZABÓ KÁROLY. A fordítást javította és bevezetéssel ellátta MIKA SÁNDOR. Bp., 1898.
- TLO. = Totius Latinitatis Onomasticon. Opera et studio VINCENTII DE-VIT. Tomus I. Prati, 1859–1867.
- VÁCZY PÉTER 1994. Kunok és vlahok Anonymusnál. In: Uő, A magyar történelem korai századaiból. História könyvtár. Monográfiák 5. Bp. 71–6. (Eredeti megjelenés: Anonymus és kora. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Bp., 1974: 13–37.)
- VESZPRÉMY = Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Milleniumi magyar történelem. Források. Ford. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Az utószót és a jegyzeteket VESZPRÉMY LÁSZLÓ írta. Bp., 1999.
- Villehardouin = Geoffroy de Villehardouin, La conquête de Constantinople. Ed. EDMOND FARAL. Tom. I–II. Les classiques de l’Histoire de France au Moyen Age. Vol. 18–19. Paris, 1961.

Anonymus and the “Black Sea”

The subject of the paper is Anonymus’ historical work on the Hungarian conquest written in the early years of the 13th century. There are two locations in the text mentioning the Black Sea; researchers were convinced until now that Anonymus refers to Pontus Euxinos in both cases, although there exists no any other source using this form for Pontus Euxinos before the second half of the 13th century, including all Western and Eastern texts. – First the expression “*ad nigrum mare*” is discussed (Chapter 44; SRH. Vol. 1, page 91, lines 13–18). Identification with the Black Sea makes the text fairly confusing and must have been “*ad ægæan mare*” in the original. This correction eliminates all the difficulties; “*ad nigrum mare*” is the consequence of erroneous copying. – The other occurrence reads as “*ad nigrum pontum*” (Chapter 1; SRH. Vol. 1, page 34, lines 11–14). The earliest known version of Anonymus’ sentence can be found in the so-called Justinus-epitome from the 2nd century A. D. The author presents a simplified process of evolution of this particular sentence. Practically only one rephrasing and two minor reading errors in the course of the copying process (*phasi* → *ithasi*, *latere* → *ater*) help us reconstruct Anonymus’ hypothetical direct source. By this reconstruction it turns out that the original “*ponto*” – referring to Pontus Euxinos – has changed to “*ponto aquilonali*”, later into „*ater/atro ponto aquilonali*”, and finally Anonymus has replaced *ater* by *niger*. This model of the textual evolution not only gives an interesting example of the development of a short section of a historical work through more than one thousand years, but also eliminates a false argument for a late dating of Anonymus’ work.

LÁSZLÓ HOLLER

A *bonc* szó eredete és ami körülötte van a japán nyelvtörténet tükrében

5. Olyan japán szavak közül, amelyeket a fent idézett modern európai szótárak említenek a portugál *bonzo* szó eredetkérdése kapcsán, a **Bonzô* (*bonsô* 梵僧) nem is szerepel címszóként a Vocablarióban – amely pedig jellegénél fogva a buddhizmus világával kapcsolatos számos szót tartalmaz –, a *Bôzu* (*bôzu* 坊主), valamint a másik *Bonzô* (*bonzô/bonsô* 凡僧) viszont igen. Az 1595-ben napvilágot látott latin–portugál–japán szótárban, amelyet jezsuita misszionáriusok állítottak össze Amakusában, a latin *Hierophanta* címszó után a portugál *Sacerdote* és a japán *Bôzu*, *Sô* szerepel (Dictionarium 1595: 330). DIEGO (DIDACO) COLLADO (?–1638?) dominikánus hittérítő 1632-ben Rómában megjelent latin–spanyol–japán szótárában (1632b: 118, 309) pedig mind a *Presbyter* és a *Sacerdos* latin címszó után a spanyol *sacerdote* és a japán *bôzu* szó következik. Bármilyen legyen is a jelentése a *Bonzô* szónak, ez nem szerepel ebben a két szótárban sem.

A Hepburn-féle átírásban a *Bôzu* *bôzu*-nak felel meg. Hogy JAMES CURTIS HEPBURN szótárába címszóul felvette a ritkán használatos *bonsô* 凡僧 szót is, amely a Vocablarióban a *Bonzô* betűképben jelenik meg, valószínűleg annak köszönhető, hogy – szótára 1867-es 1. kiadásának előszava szerint (HEPBURN 1867: v) – felhasználta az 1603-as Vocablariót, vagyis feltehetően annak francia fordítását, amelynek első kiadása 1862 és 1868 között látott napvilágot 4 részben. Ezzel szemben ÔTSUKI FUMIHIKO 1889 és 1891 között megjelent szótárában (ÔTSUKI 1904.)

– amelyet a japán nyelv első modern értelmező szótáraként tartanak számon –, valamint a mai legnagyobb japán kezdésű kétnyelvű szótárban, a Kenkyūsha nevű kiadó japán–angol szótárában (KNEJD. 2005.) sem a *bonsō*, sem pedig a *bonzō* címszó nem fordul elő, ami arra utal, hogy két meglehetősen ritka szóval van dolgunk. Ebben a tekintetben egyébként zűrzavaros képet mutatnak JOSÉ LUIS ALVAREZ-TALADRIZ következő megjegyzései, amelyeket az ALEJANDRO (ALESSANDRO) VALIGNANO olasz származású jezsuita hittérítő (Pater Visitator) 1583-as spanyol nyelvű munkájában előforduló *bonzos* szóhoz fűzött, és amelyekben a japán nyelvi adatok fontos segédjelek kihagyásával jelentek meg: „*Bonzo* > *Bonso* (凡僧) ’eclesiástico budista’, derivación fonéticamente más próxima que la indicada en los diccionarios españoles: *bonso* > *bonsa* (sic por *bonsan* (坊サン)), o la que traen los portugueses: *bonzo* > *bozu* (坊主). Tal como usa aquí Valignano el término *bonzo* quiere expresar los eclesiásticos en general, tanto budistas como sintoístas. De igual modo COLLADO (CD 118) trae la equivalencia: „sacerdote = *bozu*”. VJP 25: „religioso común y sin dignidad” (VALIGNANO 1954: 9). Az itt VJP-ként említett Vocablariónkban a megadott jelentés nem a *Bōzu*, hanem a *Bonzō* címszó alatt található portugálul, ahogy fentebb láttuk, és az utóbbi szó jelentése nem lehet ’eclesiástico budista’.”

Összefoglalva az eddig mondottakat:

Eredeti íráskép	Vocabulario 1603.	HEPBURN 1867.	ŌTSUKI 1889/91.	Hepburn-féle átírás
凡僧	<i>Bonzō</i>	<i>bonsō</i>	—	<i>bonsō</i> (ritka olv. <i>bonzō</i>)
梵僧	—	—	—	<i>bonsō</i>
坊主	<i>Bōzu</i>	<i>bōdz</i>	<i>Bōzu</i> (átírásban)	<i>bōzu</i> (> port. <i>bonzo</i>)

Nézzük meg, mit mondanak a japán nyelv ma közkézen forgó szótárai a *bōzu* szóról, amelyet a 坊主 vagy a 房主 írásjegyekkel rögzítenek. A Muromachi-kori japán nyelv szótára (JKDJ. 1985–2001. 4: 604; l. még KKDJ. 1982–1999. 4: 1023–4) először azt a jelentést hozza fel, miszerint szónk a papok (buddhista templomban lévő) lakhelyének fejét jelöli, a második jelentés a papok általános elnevezéséül szolgál a Muromachi-kor óta, a harmadik pedig tanítómester (tanítvánnyal szemben). Nyilvánvalóan az elsőből nőtt ki a második jelentés. A japán nyelv legnagyobb szótára is ebben a sorrendben sorolja fel az első és a második jelentést, a harmadiktól kezdve még több jelentésváltozatról tesz említést (NKDJ. 2000–2. 11: 1428). Fontos leszögeznünk azt, hogy a fenti európai szótárakban hangot kapott vélemény, miszerint a portugál *bonzo* átdó japán szava egy bizonyos kínai szóra megy vissza, nem helytálló, amennyiben az átdó japán szó 坊主 (房主) *bōzu*. A 坊 (kínai *fāng*) eredetileg ’város útja, kerülete’ jelentéssel bírt, majd ebből a ’szoba’, ’ház’ vagy ’lakás’ jelentés is származott Kínában, a 房 írásjegynek pedig eleve ’szoba, lakás’ jelentése volt; a *shu/su* 主 (kínai *zhǔ*) a ’házigazda, vezető’ jelentéssel rendelkezett. Azonban maga a *bōzu* ’buddhista pap’ szó kínai eredetre nem vezethető vissza, és ez Japánban egy külön jelentést nyert szó, amelynek kínai megfelelői a 僧 *sēng* és a 和尚 *héshang*. (Az először 1717-ben kiadott szótár [Setsuyōshū

1973. I/4: 137] szerint a szó japán népies szó, a szerzetesek összefoglaló elnevezésére szolgál. L. még DKWJ. 1955–60. 3: 150, 5: 62; KKDJ. 1982–99. 4: 1023; NKDJ. 2000–2. 11: 1428.)

A japán történeti nagylexikonnak a *bōzu* szócikkében (KDJ. 1979–97. 12: 619) érdekes megjegyzés található, miszerint a szó a Muromachi-kor tájától a papok általános elnevezésévé vált, és néha megvető értelemben is használatos, úgymint a *maisu bōzu* ('üzletelő pap') és a *kojiki bōzu* ('kolduló pap'). Figyelembe véve a ぼうずがにくければけさまでにくし („Aki utálja a papot [*bōzu*-t], utálja még a miseingét is”) ma is élő közmondást, amely egy 1638-ban megjelent *haikai* verses könyvbe (Kefukigusa 1978–80. 1: 75. L. még NKDJ. 2000–2. 11: 1429; KKDJ. 1982–99. 4: 1024) lett felvéve, valószínűnek tartjuk, hogy szónk a XVI. század elején már pejoratív színezettel volt fűszerezve. Azonban ha arra gondolunk, hogy a fentebb említett JORGE ALVARES kapitány és kereskedő 1547-es írásában is már a *bomzes* (többes) formában bukkan fel ez a szó, nehezen képzelhető el, hogy a portugál misszionáriusok szándékosan választották a *bonzo* (< *Bōzu*) szót a buddhista papok jelöléséül, beiktatva ebbe a pejoratív értelmet is. Ilyen körülmények között érthető, hogy napjainkban, amikor XVI. és XVII. századi portugál (és egyéb európai) nyelvű dokumentumok japán fordítására kerül sor, az ott előforduló *bonzo*, illetve alakváltozatai átültetésekor egyes fordítók joggal elkerülik a *bōzu* szó használatát – amely másoknál megfigyelhető (pl. a HNPJ.-ben, RODRIGUEZ 1955-ben) –, és inkább más japán szavakat alkalmaznak, pl. a *sōryo*-t, *bussō*-t stb. (l. pl. NJB. 1987: 83, 84, 108, 142, 158), vagy katakanajelekkel írják át magát a *bonzo* szót (l. pl. EFXJ. 1: 6).

A XVI. és XVII. században többek között portugál jezsuiták által írt művek, levelek és egyéb iratok elemzésével és kutatásával foglalkozó nyelvészek, történészek stb. – úgy látjuk – hallgatólagosan egyetértenek abban, hogy a *bonzo* szó a japán *bōzu* szó portugálos formája, és ezt nem tartják különösebben vizsgálat alá veendő témának. Bizonyos ugyanis, hogy a kutatások során gyakran találkozával ezzel a szóval, más értelmezést kizártnak találhattak, és valószínűleg náluk olyan kérdés, hogy a portugál *bonzo* a japán *bōzu* szóból ered-e vagy sem, fel se merült. Talán nem is nyilvánult meg az érdeklődés aziránt sem, hogy olyan japán szóról van szó, amely réges-régen nemcsak a portugál, hanem több európai nyelvbe is bekerült. Az érdeklődés a portugál *bonzo* szó eredetkérdése iránt érthető módon a portugál nyelv kutatói részéről mutatkozott, akik japánnyelv-ismerettel is rendelkeznek. A problematikával legújabbán KONO (KŌNO) AKIRA is foglalkozott rövid írásában, aki a fentebb említett TAI WHAN KIM nézetének kiegészítésére vállalkozott, és a portugál *bonzo* szót szintén a japán *bōzu*-ból származtatja. Arra utalva, hogy a Vocabulario *Sō* szócikkében csak annyit olvashatunk: „Fijiri. *Bonzo*”, és a mai általános elnevezése a buddhista papoknak japánul *sō* vagy *sōryo*, KONO (2001: 49) úgy véli, hogy addigra, amikor a Vocablariót megszerkesztették, a szemantikai eltérés a portugál *bonzo* és a japán *bōzu* között már megkezdődött. (KONO azon szokatlan eljárása, hogy kihagyja az oly fontos nyújtóhangjelet a japán szavak átírásában, érthetetlen és elfogadhatatlan.) KONO, aki ezen következtetése alátámasztásául kevés nyelvi adatot szolgáltatott, ezt vajon azért gondolja így, mert a *Bōzu* szócikkben a portugál megfelelőjeként nincs megadva a *Bonzo* szó? Emlé-

kezzünk vissza azokra a szócikkekre, amelyeket a Vocablarióból idéztünk, mint például: „Sōxu. i. Bōzutachi. *Bonzos*”, ami arra mutat, hogy a japán *Bōzu* egyenlő a portugál *Bonzo*-val. Inkább úgy fogalmazhatnánk, hogy a japán nyelvben a *Bōzu* szó – amelyet a Vocablario a papok általános elnevezéseként alkalmazott a japán nyelvű részekben – több jelentéssel bírt és bír, mint a portugál *bonzo*, és ez utóbbi közülük csak az egyiket tette magáévá, vagyis a japán *Bōzu* (*bōzu*) szó a portugál *bonzo* szó jelentését is magában foglalta és foglalja.

6. A következőkben a portugál *bonzo* szóalak létrejöttének körülményeire kerítünk sort, mindenekelőtt abból a megközelítésből, hogy az átvett japán szó, a *bōzu* milyen hang- és írástörténeti jegyeket hordoz magában. A Japánban hittérítő munkát végző jezsuitáknak meg kellett alkotniuk a japán szavak latin betűs leírasi módját, amelyet a ránk maradt nyomtatványok közül először egy 1591-ben megjelent könyvben („Sanctos no gosagveo no vchi nvqigaqi”) alkalmaztak, és amelyet azután nagy vonalakban be is tartottak a Japánban nyomtatott művekben a XVII. század első feléig (l. részletesen HASHIMOTO 1961: 6–8; 215–36. A művek könyvészeti adataira l. LAURES 1957: 26–83), amikor a szigetország bezárta kapuit előttük. Ide tartozik a Vocablario is.

A) Az így született *Bōzu* írásképhez némi magyarázatot kell fűznünk. A japán hangtörténetben ismeretes, hogy a két rövid magánhangzó *-a+u* (az *-a* magú kana szótag után az *u* következik) összeolvadásával egy hosszú magánhangzó, illetve nyújtóhang [ɔ:] keletkezett, amelyet 開長音 *kaichōon*-nak hívnak japánul, a két rövid magánhangzó *-o+u* (és *-e+u*) összeolvadásával pedig egy nyújtóhang [o:] keletkezett, amelyet 合長音 *gōchōon*-nak neveznek. Ezeket összefoglalva *kaigōon* névvel illetik. Ennek a kétféle nyújtóhangnak a megkülönböztetése azonban összekeveredésük révén a Muromachi-korban már tarthatatlanná vált és az Edo-kortól (1603–1867) már egységesen [o:] -ba olvadt bele, de a portugál, spanyol misszionáriusok vagy japán hívők a latin betűs, japán nyelvű és nyomtatásra szánt munkákban igyekeztek megtartani a különbséget, ahogy maguk a japánok is a kanahasználatban. A japán szavak e korabeli portugálos átírásban az *-a+u* kanakapcsolat esetében általában az *ō*, az *-o+u* esetében pedig az *ô* betű volt alkalmazásban. (Például *bōran bo+u+ra+n* ’zavargás’; *bōrei ba+u+re+i* ’szellem’. L. HASHIMOTO 1961: 229–32, 253–7; UŐ 1950: 86–9; TOYAMA 1972: 213–5, 256; MORITA 1993: 171–2; vö. HAMADA 1955/1983: 112–7; TOYOSHIMA 1984: 145; HINO 2001: 41–2; l. még RODRIGUEZ 1604–8: 175–5v; UŐ 1955: 628–30.) Felhozhatjuk példaként éppen a 坊主 *Bōzu* (*bōzu*) és 凡僧 *Bonzō* (*bonzō*) szavakat is a Vocablarióból. Ezek korabeli szabályos átírások, hiszen akkoriban az előbbi szót kanajelekkel ぼうず (*ba+u+zu*)-val, az utóbbit pedig ぼんぞう (*bo+n+zo+u*)-val rögzítették, vagyis a *Bōzu* első szótagja *kaichōon*-nal, a *Bonzō* második szótagja *gōchōon*-nal rendelkezett. (Itt szólunk arról, hogy HEPBURN szótárában a *Bonsō* címszó után kanajelekkel ぼんさう áll, de a さ *sa* helyett a そ *so*-t kellett volna használni.)

Meg kell jegyeznünk, hogy az akkori portugál helyesírásban – amely hatása alatt alakulhatott ki a portugálos átírási mód – a segédjelek (´, ` , ^ , ˇ) használata még nem volt egységes (MARUYAMA 1988: 71–2), és a portugál jezsuiták a *kaichōon*-ra használt segédjelet „acento longo”-ként, a *gōchōon*-ra használtat pe-

dig „acento breve”-ként fogták fel (l. a Vocabulario „prologo”-ját. TOYOSHIMA 1984: 144). DIEGO COLLADO 1632-ben kiadott japán nyelvtanában azt írja, hogy amikor az *o* betű felett a $\check{}$ vagy $\acute{}$ jel van, azt száját nyitva tartva ejtik ki, mint ha *oo* lenne (COLLADO 1632a: 4; SPEAR 1975: 108), és a fentebb említett szótárában a *bōzu* mellett a *bózu* alak (a *Flamen* címszónál) is előfordul. Mégis valószínűnek tartjuk, hogy a *bózu*, *bónzu*, *bóuzu* vagy *bóuzu* formák – amelyek a fentebb hivatkozott etimológiai szótárakban néha-néha felbukkantak – nem japán régi nyelvi adatok, hanem A. R. GONÇÁLVES VIANA tollából származnak, aki a XX. század elején az *ō* és *ó* átírási módját nem nagyon értette meg (FUKUSHIMA 1983: 187–8).

B) A japán *Bōzu* szó ezenkívül még néhány olyan elemet is magában foglal, amelyek a japán nyelvtörténetben különös helyet foglalnak el. Az egyik – amit részben már láttuk – az első szótag hosszú magánhangzójával, a másik pedig a második szótag zöngés hangjával kapcsolatos. A fent említett *kaichōon*, valamint *gōchōon* kapcsán még tovább mehetünk vissza a múltba. Bizonyos hosszú magánhangzók (nyújtóhangok) keletkezéséhez az átvett kínai szó *-ŋ(ng)*-gel végződő szótagjának van köze. Most csupán néhány kínai írásjegyet és a kínain belüli hangváltozásait hozzuk fel példának okáért a következő időrendi sorrendben: a Csou-, Kin- és Han-kor > a Szui- és Tang-kor > a Szung-, Jüan- és Ming-kor > a jelenkor (a zárójelben a *pīnyīn* átírású forma): 坊 *bian* > *bian* > *fan* > *fan* (*fāng/fāng*); 藏 *dzan* > *dzan* > *ts’an* > *ts’an* (*cáng*), illetve *dzan* > *dzan* > *tsan* > *tsan* (*zàng*); 僧 ... > *səŋ* > *səŋ* > *səŋ* (*sēng*) (GKWDJ. 1978: 94, 271, 1130), és japánul ezeknek a mai olvasata *bō*, *zō* és *sō*. Valószínű, hogy a japánok akkor vették át a három írásjegyet, amikor ezek nagyjából *bian*-nak, *dzan*-nak, illetve *səŋ*-nek hangzottak az első évezred közepe táján, de mivel a japán és a kínai hangállomány merőben különbözik egymástól, a kínai szóvégi/szótagvégi *-ŋ*-t a japánban adott esetben az *u* magánhangzó nazalizációjával oldották meg – törekedvén az eredetihez hasonló kiejtésre –, később pedig a saját hangrendszerbe való illeszkedés következtében a nazalizáció eltűnésével *-u* keletkezett: *-ŋ* > *-ū* > *-u* (HAYASHI 2000: 359–61, 408–9; vö. HAMADA 1951/1986: 117–8. Az ilyen magánhangzóvá válás folyamata vélhetően a Tang-kori Csang-an [ma Hszian] kínai nyelvben is megvolt. Érdekes párhuzamosság figyelhető meg a belső-ázsiai – ujgur, tibeti, szogd stb. – átírások kínai anyagokban, ahol bizonyos esetekben eltűnik a *-ŋ*. L. TÖDŐ 1977: 127–8; GKWDJ. 1978: 1582–3; TAKATA 1988: 160–79). Tehát például a *bian* – mivel a „medial” *ɿ* \emptyset -nak felelt meg – *baū* lett először. Íme a három kínai írásjegy által reprezentált szótag hangváltozásai: [baū] > [bau] (> [bao]) > [bɔ:] > [bɔ:]; [zaū] > [zau] (> [zao]) > [zɔ:] > [zɔ:]; [soū] > [sou] > [so:]. Az első kettő tehát a *kaichōon*, a harmadik pedig a *gōchōon* típusba tartozik. A nazalizáció eltűnésének (*-ū* > *-u*) már azelőtt be kellett fejeződnie, mielőtt az [ɔ:] és [o:] összekeveredése nem kezdődött meg a Muromachi-kor végén.

ROY ANDREW MILLER (1967: 221) a japán nyelvről szóló átfogó monográfiájában megjegyzi, hogy a hittérítők alkalmazta személy- és helynévi átírásokban megtalálhatók a japán prenazalizáció nyomai, mint például *Condera*-ban (Kodera), *Cangoxima*-ban (Kagoshima) stb., és amikor az angol *bonze* szót is felhozza – amelyet helyesen a japán *bōzu* megfelelőjének tart –, nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy ezenfelül itt a *-n-* megjelenésének még etimológiai vonatkozása is lehet arra

való tekintettel, hogy a *bōzu* kölcsönszó a kínai „*fang-chu*” (*fāngzhū*)-ból. MILLER véleménye kevésbé helytálló, hiszen egyrészt – ahogy fent láttuk – joggal elvethetjük a *bōzu* szó kínai származtatását, másrészt pedig a kínaiiban eredetileg *-ŋ* végződésű szótág a XVI. századra már nem volt nazális a japán nyelven belüli fejlődés következtében. KONO AKIRA (2001: 48) írásában – amelyben a lényeges nyújtóhangjeleket kihagy – MILLER megjegyzéseihez annyit fűz hozzá, hogy „when used with suffixes for respectful address, *san* and *sama*, the word in question, *bozu* (sic!) becomes *bonsan* and *bonsama* in some regions such as in Osaka, Nara, Mie, Kochi (sic!), Tottori and some other prefectures, while the standard Tokyo form is *bosan* (sic!)”. A félreértés elkerülése végett le kell szögeznünk, hogy itt arról van szó, hogy a *-sama*-nak, illetve *-san*-nak nem a *bōzu* szóhoz, hanem a *bō* szóhoz való hozzáadásából jön létre a *bonsama* vagy *bonsan* forma, és a japán nyelv legnagyobb modern szótára (NKDJ.) a *bōsama* szócikkben említi ezt. Inkább arra kellene hivatkoznunk, hogy ezen szótár *bōzu* szócikkében kanajelekkkel jelöli a *bonzu* (*bo+n+zu*) ejtést, amely a Honsú északkeleti részén fekvő Akita vidékén figyelhető meg (NKDJ. 2000–2. 11: 1429).

C) A 坊主 *Bōzu* szó második szótagjával kapcsolatban meg kell említenünk azt a jelenséget, amelyet *rendaku* 連濁-nak neveznek. Arról van szó, hogy az összetett szavaknál az utolsó elem szókezdő mássalhangzója zöngéssé válik, bár ennek a törvényszerűsége még nincs tisztázva teljes mértékben (RODRIGUEZ 1604–8: 176v; UŐ 1955: 632–3. Erről a problematikáról l. újabban WEIJER–NANJO–NISHIHARA 2005.). A sino-japán szavak esetében a kínai szóvégi/szótágvégi *-n*, *-m*, *-ŋ* után következhetett be a *rendaku* jelenség. Néhány olyan szót idézünk a Vocablarióból, amelyekre már fent hivatkoztunk, és amelyekben az utolsó kínai írásjegy jelentése ’pap, szerzetes’ és az ez előtt álló kínai írásjegy kínai, valamint japán ejtése *-n*-nel végződik: *Bonzō* 凡僧 (*bonzō*, ma inkább *bonsō*), *Finsō* 貧僧 (ma *hinsō*), *Ienzō* 禪僧 (ma *zensō*), *Sōrinzō* 叢林僧, *Bansō* 伴僧. Az ezekben a szavakban található *-n*, amely a kínai *-n* megfelelője, egyeseknél életre kelti a *rendaku* jelenséget (*-zō*), másoknál pedig nem (*-sō*). Másrészt pedig az olyan *-u* után is gyakran jelentkezik a *rendaku*, amely a kínai *-ŋ* japán hangállományba való beilleszkedése következtében jött létre, és majd a nyújtóhang (*-ō*, *-ō*, *-ū* a Vocablarióban) születéséhez vezetett (YAMADA 1985: 15–21). Ez figyelhető meg éppen a 坊主 *Bōzu* (*bōzu*) szónál is. Ennek az első írásjegyének ejtése – amint láttuk fent – kínaiul *fāng/fāng* (< *bian*); a második írásjegyének (主) kétféle japán (*on’yomi*) olvasata van: *shu* és *su*, és az előbbi a *kan’on* típusú olvasathoz tartozik, az utóbbi pedig a *go’on* típusúhoz; a *rendaku*-s párja pedig *-ju* (< *-shu*), illetve *-zu* (< *-su*). A *-xu* (= *-shu*)/*-ju* és *-su*/*-zu* utótagú szavakat hozzuk példaként a Vocablarióból: *Riōju* 領主, *Inju* 院主, *Guanju* ~ *Guanxu* 願主, *Anxu* 閩主; *Anju* ~ *Anzu* 庵主; *Zōsu* 藏主, *Zasu* 座主, *Yocusu* 浴主. Ezek közül – amelyek többsége a buddhizmus világában használatos – a *Riō*- (領) és a *Zō*- (藏) írásjegyek ejtése ugyan *-ŋ* végződésű volt a kínaiiban, de a *Zōsu* szónál nem következett be a *rendaku*, és ez hasonlóképpen a kínai *-n* (院, 願) valamint a *-m* (閩, 庵) végződésűeknél is hol megtörtént, hol meg nem.

A Vocablarióban is és a japán nyelv egyik középmeretű modern szótárában is előforduló szavak összehasonlítása alapján MATSU’URA YŌKO (1993: 238–41) rámutatott arra, hogy a Vocablarióban azok a nyújtóhanggal rendelkező szavak,

amelyek *rendaku*-s formában szerepelnek (pl. *Xōga* 唱歌, *Cōji* 講師, *Dōjei* 動静, *Vōzui* 黄水, *Mōzō* 妄想), valamint *rendaku*-s és nem *rendaku*-s alakok között ingadoznak, vagyis kétféle formában szerepelnek (*Xōxin/Xōjin* 昇進, *Iōquan/Iōguan* 上卷, *Sōquan/Sōguan* 僧官, *Yūxi/Yūji* 勇士, *Riōfō/Riōbō* 両方), mára többnyire a nem *rendaku*-s formák lettek használatosakká (*shōka*, *kōshi*, *dōsei*, *ōsui*, *mōsō*; *shōshin*, *jōkan*, *sōkan*, *yūshi*, *ryōhō*). Ennek okát abban látja, hogy a nyújtóhang nazális jellegének eltűnésével valószínűleg szükségtelenné vált a *rendaku*-ssá válás. A számos példa közé, amelyet a Vocabulárióból MATSU'URA felsorolt ebben a vonatkozásban, éppen a *Bōzu* szó nem került be – amely kivételesen máig megtartja a zöngés formát. A szónk a korabeli japán nyelvű munkákban nemcsak *rendaku*-s, hanem nem *rendaku*-s formában is regisztrálva van¹ – bár a Vocabulario nem említi meg a *Bōzu*-nak a zöngétlen párját. Továbbá a Kamakura-korban (1185–1333.) a 房主 olvasataként *bōshu*, valamint *bōju* ismeretes, mely szó a buddhista papok, jelöltjeik stb. lakhelyének fejét jelöli (NKDJ. 2000–2. 11: 1414; KKDJ. 1982–99. 4: 1023), tehát azonos a 坊主 (*bōzu*) szó első jelentésével. Ez utóbbinak pedig *bōshu* olvasata is van, mellyel tanító mestert jelöltek a vakok között az Edo-korban (NKDJ. 2000–2. 11: 1414). A kiejtésbeli eltérés így esetenként jelentésbeli különbséggel is járhatott. Általában nem gyakori ugyan, hogy a *rendaku*-s forma az évszázadok során még máig is az maradt – ahogy fentebb láttuk –, de a *rendaku*-s *bōzu* alakban a későbbiekben sem következett be zöngétlenedés, szerintünk azért, mert jelentése bővülésével gyakran használatos szóvá vált ebben a formában. Ezzel szemben a *Bonzō* 凡僧 szót illetően – amely a Vocabulárióban szerepel – manapság nem *bonzō*, hanem leginkább *bonsō* az olvasata, ami annak a tendenciának egyik példája, hogy a XVII. század elején adatolt *rendaku*-s szóalakok az idők folyamán zöngétlen formában lettek használatosak.

D) A harmadik elem a japán hang- és írástörténetben különös helyet elfoglaló kanacsoporttal kapcsolatos, amelyet 四つ仮名 *yotsugana*-nak, azaz négy darab kanának neveznek. Ismeretes ugyanis, hogy a négy kanának, a じ és ぢ-nak, valamint ず és づ-nak nem volt a maihoz hasonló hangértékük évszázadokkal ezelőtt (egyres nyelvjárások kivételével). A kiotói nyelvjárásban a Muromachi-kor közepéig mind a négy kanajelet eltérően olvasták, ejtették, míg a kétféle kanajelpáros ejtése el nem kezdett keveredni, majd az Edo-kor elején azonossá nem vált. Hogy a Muromachi-kori hangállapotot szemléletesebben felvázolhassuk, a *za*-sor és a *da*-sor zöngétlen párját (*sa*- és *ta*-sort) is együtt szerepeltetjük: *sa*-sor: [sa], [ʃi], [su], [ʃe], [so]; *za*-sor: ざ [za], じ [ʃi], ず [zu], ぜ [ʃe], ぞ [zo]; *ta*-sor: [ta], [tʃi], [tsu], [te], [to]; *da*-sor: だ [da], ぢ [dʃi], づ [dzu], で [de], ど [do] (MABUCHI 1971: 107–8; TOYAMA 1972: 188–93). Ebben az állapotban megkezdődött a keveredés a じ [ʃi] és ぢ [dʃi] között, valamint a ず [zu] és づ [dzu] között, mind a két esetben az utóbbi javára. Anélkül, hogy belemennénk a *yotsugana* keveredése folyamatának bonyolult kérdé-

¹ JKDJ. 1985–2001. 5: 117. Például a XV. század második felében tetet öltött „Setsuyōshū” című szótárszerű összeállításnak három alaptípusa közül az ún. *Indobon*-nak egy változatában („Wakan tsūyōshū”-ban) – amelyből a szavak mellé tett kanajeleknek köszönhetően korabeli kiejtésüket is megközelítőleg megtudhatjuk – találjuk a kanákkal, ぼうす *ba+u+su*-val ellátott szónkat, (Setsuyōshū 1980–82. 1: 18, 451; 2: 217), amelyet *bōsu*-nak rögzíthetünk a Hepburn-féle átírásban.

sébe, most csupán egy véleményre hivatkozunk, miszerint a *yotsugana* mind a négy tagja el volt látva nazális siklóhanggal: じ^[n]ʒi ~ じ^[nd]ʒi és ず^[n]zu ~ ず^[nd]zu, valamint ぢ^[n]di és づ^[n]du. Amikor az utóbbi páros teljesen affrikátává vált (ぢ^[n]dʒi, づ^[n]dʒu) a XVI. században, megkezdődött a keveredés a じ és ぢ között, valamint a ず és づ között (ŌTOMO 1980: 133–4; vö. JIN 2002: 80–1).

A XVII. század eleje, amikor a Vocabulario is napvilágot látott, átmeneti korszak lehetett a *yotsugana* hangtörténetében. A Japánban működő jezsuita rend, amely követi a portugálos átírási rendszert, általában a ず-t *zu*-nak, a づ-t *zzu*-nak, a じ-t *ji*-nak és a ぢ-t *gi*-nak írta át (HASHIMOTO 1961: 226–9, 247–9). IOÃO RODRIGUES (JOAM RODRIGUEZ, 1661?–1734?) – aki 1577-ben érkezett Japánba, és jezsuita hittérítőként sokat tevékenykedett a szigetországban addig, míg onnan ki nem űzték 1615-ben – két nevezetes japán nyelvkönyvében, amelyekben a *Bonzo*, valamint a *Bōzu* szó többször is előfordul, nagyjából az említett átírási módot követte, csak annyiban tért el tőle, hogy a *dz* betűkapcsolatot a づ átírására alkalmazta, ez tehát a *zzu* helyett a *dzu* betűképben jelenik meg munkáiban. Nagyobbik nyelvtani munkája szerint – amely 1604 és 1608 között jelent meg Nagasakiban – a *D*, *Dz* és *G* előtt lévő minden vokálist mindig fél tildével (orrhanggal) vagy a tildéhez némileg közelálló, az orrüregeben képzett sonsonetéval ejtik ki (RODRIGUEZ 1604–8: 177v.; vö. UŐ 1955: 637. A *sonsonete* szó alatt nem ’gúnyos hangnem’, hanem csak tónus értendő. TOYOSHIMA 1984: 141, 144). RODRIGUES ugyanakkor a kiotói kiejtéssel kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy az ejtés általában a *Gi* és a *Ii* között, valamint a *Zu* és a *Dzu* között ingadozik és összekeveredik (RODRIGUEZ 1604–8: 169v; UŐ 1955: 608). A jezsuita misszionárius másik, kisebb terjedelmű munkájában pedig – amely 1620-ban Makaóban jelent meg – azt írta, hogy az *A*, *E*, *I*, *O* és az *V* magánhangzókat a *D* és a *G*, némelykor a *I* és a *Z* előtt a levegőt az orrlyukba küldvén bizonyos sonsonetéval együtt ejtik úgy, mintha rajta lenne egy fél tilde (RODRIGUEZ 1620: 12v; UŐ 1993: 56). RODRIGUESnek, aki a nazális magánhangzóknál látta a jelenséget (HASHIMOTO 1950: 3–5; YANAGIDA 2002: 6), két állítása bizonyára egymást egészíti ki. A koreai és kínai adatok tanúsága szerint is valószínű, hogy a XVII. század elején a じ és a ぢ (RODRIGUESnél *Ii/ji* és *Zu/zu*) előtt is hallatszott – még ha enyhén is – a nazális siklóhang (ŌTOMO 1980: 133; l. még TOYAMA 1972: 183–6. Vö. MABUCHI 1971: 127–8; JIN 2002: 81), amelyet inkább a zöngés hangok prenazalizációjaként fogunk fel (TAKAYAMA 1993: 23; ENDŌ 2001: 103–5, 113; TOYOSHIMA 1995: 1191). Nem meglepő tehát, hogy a nem szabályos portugálos átírásban a *ngi* és *ndzu/nzzu* (*gi* és *dzu/zzu* helyett) is és a *nji* és *nzu* (*ji* és *zu* helyett) betűkapcsolatok is felbukkannak.

A XV. században a zöngés hangok általában még prenazalizáltak voltak, bár ez az állapot megszűnőben volt a következő századokban. Az ingadozások közepette a prenazalizációs elemek először a *za*- és *ba*- sorokból tűntek el, majd a *da*- sorból és utoljára a *ga*-sorból (JIN 2002: 83; l. még TOYAMA 1972: 183–6, 241–2; CHENG 1995: 132; ENDŌ 2001: 112–4). A Vocablarióból is felhozhatunk néhány példaszót, amelyek a portugál nyelvű részekben bukkannak fel a címszóul felvett formától eltérő alakban, és amelyekről fentebb még nem tettünk említést: a *Cugue* (公家 *kuge*) címszóval szemben a *Cungues* (l. a *Quazocu*, és még a „Supplemento”-ban az *Auosamurai*, *Bonyen*, *Cugereō*, *Quanmot*, *Xōyen* stb. szócikkét) és a *Cūgues*

(l. a *Quanze*, *Saxinuqi*, *Votodo*, *Xacu* stb. szócikkét), a *Cauago* (籠 *kawago*) címszóval szemben a *Cauango* (l. a *Xexerisagaxi* szócikkét), a *Naguinata* (薙刀 *naginata*) címszóval szemben a *Nāguinata* (l. a *Xiraye* szócikkét), a *Sacazzuqi* (さかづき 盃 *sakazuki*) címszóval szemben a *Sacāzuqui* (l. a *Mexij daxi* szócikkét) stb. Ezekben a példaszavakban a zöngés hangok előtt nem hosszú, hanem rövid magánhangzó áll, és nyilván a prenazalizációs elem az *-n* latin betűként jelent meg a nem szabályozott portugálos átírásban. Ezek után felvetődik a kérdés, hogy a portugál *bonzo* betűkép vajon milyen japán ejtéshez állt közel, miközben a *bōzu* japán szó jelenleg hosszú magánhangzót foglal magába.

7. MORITA TAKESHI 1955-ös tanulmányában – amely az ún. *Kirishitan* anyagokban használatos latin betűs átírások kérdéseiről szól – rámutatott az *ō ~ on*, valamint az *ó ~ on* váltakozására az átírásban, és későbbi munkáiban is kitért erre a problematikára (MORITA 1976: 344–5; l. még UŐ 1955/1980: 211–2, HNPN. 1980: 852, 1993: 186–9). Most az idevágó átírási példákról – a teljesség igénye nélkül – teszünk említést néhány korabeli dokumentumból, javarészt MORITA tanulmányaira támaszkodva. A Vocablarióban csupán néhány példa lelhető fel a japán nyelvű részekben: *Vōgo* (擁護 *ōgo*) helyett *vongo* (l. a *Guētō* szócikkét), *Vōmine* (大峯 *ōmine*) helyett *Vonmine* (l. a *Goqi* szócikkét), sőt a *Bonuocu* címszó is bukkan fel a *Bōuocu* (茅屋 *bōoku*) helyett. Természetesen az ilyen formák használata a szócikk japán nyelvű részében, valamint címszóként való felvétele hibának tekinthető, de ugyanakkor valószínűleg a korabeli japán kiejtés mikéntjéről árulkodik.

A Vatikáni Könyvtárban őrzött, BELCHIOR NUNES BARRETO portugál jezsuita által 1591-ben másolt kéziratban (Reg. Lat. 459, amelynek második fele főleg a „Sanctos no gosagveo no vchi nvqigaci” című munkából áll; az első felének fakszimiléjét és japán írásjegyekre való átültetését l. BARRETO 1962) – amely evangéliumokat, szentek életét stb. tartalmaz japánul, mégpedig portugálos átírásban – *voncame* (f. 23v/13,15: 狼 *ōkami*, *Vōcame* a Vocablarióban), *vonfen* (f. 45v/5: 往返 *ōhen*, *Vōfen* a Vocablarióban), *fonguio* (f. 243/9: 崩御 *hōgyo*, *Fōguio* a Vocablarióban), *jongue* (f. 245/11: 上下 *jōge*, *Iōgue* a Vocablarióban), *vonzon* (f. 259/15: 王孫 *ōzon*, *Vōzon* a Vocablarióban) stb. formák is előfordulnak (MORITA 1993: 187; KAWAGUCHI 2000: 14). Egyúttal megjegyezzük, hogy ebben a kéziratban is meglehetősen sok a *zzu* és a *zu* váltakozása, sőt helyettük *nzu* betűkép is előfordul. KAWAGUCHI ATSUKO szerint, aki megvizsgálta a kéziratot, az ott előforduló 86 *nzu* írásképek közül 74 づ-t, 12 pedig ず-t jelöl, így valószínűleg a *nzu* elvileg づ jelölésére szolgált itt. Az utóbbi 12 eset között a *Jonzu* (161r–14: 上手 *jōzu*, *Iōzu* a Vocablarióban) és *iyauaxonzu* (57v–18: 居合はせうず *iawashōzu*) átírások is találhatóak (KAWAGUCHI 2000: 14), és itt is úgy tűnik, hogy az *-o* magú nyújtóhang *on*-ként van átírva.

A *Jonzu* egyébként a *jonzo* formában fordul elő egy, a XVI. század végén keletkezett kéziratban, amely japán szavakat portugálul magyaráz, és szintén BARRETO tollából való (részletes nyelvészeti elemzését MORITA [1976: 344] végezte). Az, hogy a nem standard átírással a portugálok ebben a formában jegyezték le ezt az ’ügyesség’ jelentésű *jōzu* szót – amelynek alig használatos *jōshu* olvasata is van – hasonlóságot mutat a *bōzu* (> *bonzo*) esetével. Az 1595-ben kiadott latin–portugál-japán szótárban az *Opprobamentum* címszónál a *zongon* szóról történik említés.

apán szótárban az *Opprobramentum* címszónál a *zongon* szóról történik említés. Ez a 雑言 *zōgon* szó a *Conuicium* címszónál a *zōgon* betűképben jelenik meg (Dictionarium 1595: 529, 166), ahogy a Vocablarióban is. DIEGO COLLADO 1632-ben megjelent japán nyelvtanában pedig a következő átírásokkal találkozunk: *quōdai*, *fiacuxō*, *dōgu* (COLLADO 1632a: 4, 8, 12; *Quōdai*, *Fiacuxō*, *Dōgu* a Vocablarióban. 広大 *kōdai*, 百姓 *hyakushō*, 道具 *dōgu*).

Maguk a japánok is felhívták egyébként a figyelmet annak idején az ilyen helytelen kiejtésre. YASUHARA TEISHITSU (1610–1673) ugyanis a „Katakoto” című, 1650-ben Kiotóban megjelent munkájában, amelyet a szerző helytelen kiejtés, szóhasználat stb. korrigálása végett írt, egyebek mellett olyan példákat is szerepeltet, mint 胴服 *donbuku* (*dōbuku*), 懇望 *konbon* (*konbō*), kanajelekkkel jelölve kiejtésüket (Katakoto 1938: 28, 44). MORITA TAKESHI, aki még több idevágó nyelvi adatot is felsorolt, elképzelhetőnek tartja, hogy az *-on* a betűképhez megközelítően hangzott és hallatszott a japánoknál és a külföldieknél (portugáloknál) egyaránt (MORITA 1976: 344–5, 1955/1980: 211–2), máshol pedig úgy véli, hogy a szóban forgó átírások megszületése a külföldieknek köszönhető, akik a zöngés hangok előtti magánhangzó nazalizálódását önálló *-n*-ként vagy a japán nyújtóhangot *on*-ként hallották és ejtették (MORITA: HNPJ. 1980: 852, UŐ 1993: 186–8).

MILLER fentebb utalt felvetésével kapcsolatban megjegyzendő, hogy az imént említett példaszavaknál az egyes kínai írásjegyek a kínaiiban *-ŋ* végződésűek voltak ugyan (擁, 上, 往, 崩, 王, 広, 姓, 胴, 望), de mások (茅, 雜, 道) nem. Például a legutolsó kínai írásjegy által jelölt szónak a következő volt a hangváltozása a kínaiiban: 道 *dog* > *dau* > *tau* > *tau* (*dàu*) (GKW DJ. 1978: 1328), és a japán nyelv ezt az írásjegyet megközelítőleg *dau* (> [dao] > [dɔ:] > [dɔ:]) ejtésben vehette át. Ami a *Vonmine*, *voncame* és *iyauaxonzu* formákat illeti, a kérdéses szótagok nem tartoznak a kínaias *on* 'yomi-típusú olvasathoz, ugyanakkor az is figyelembe veendő, hogy az *on* (vagy *ō*)-féle átírás nem feltétlenül zöngés hang előtt jelent meg (*fiacuxō*, *konbon*, *Bonuocu*, *vonfen*), így nehéz valamiféle rendszerességet felfedeznünk a jelenségben. Igaz azonban, hogy az *on*-féle átírás akkor jelenik meg leggyakrabban, amikor egy összetett szó első része *-ŋ* végződésű, a második része pedig zöngés hanggal kezdődik, amit több esetben az ún. *rendaku* jelenséggént foghatunk fel (擁護, 崩御, 上下, 王孫, 上手, 広大, 胴服). Ehhez a típushoz tartozik a portugál *biombo* szó japán megfelelője, a 屏風 *byōbu* is és a szónk is. Ha tekintetbe vesszük a *dōgu* és a *zongon* átírású szavakat is, amelyeknek az első szótagja a kínaiiban nem volt *-ŋ* végződésű ugyan, de a második szótagja eleve zöngés hanggal kezdődött, amely prenazalizált volt a japánban, azt mondhatjuk, hogy a zöngés hangoknak eredetüktől függetlenül jelentős szerepe volt a jelenség életre keltésében.

Tudnunk kell, hogy a nem nyomtatásra szánt dokumentumokban gyakori jelenség volt a hosszú magánhangzókat jelölő segédjelek kihagyása, ami azt eredményezhette egyes esetekben, hogy a latin betűs átírások kevésbé tükrözték a valós japán kiejtést. Ha a portugál *bonzo* íráskép a japán [bɔⁿzu] > [boⁿzu] vagy [bɔⁿzu] > [bonzu] ejtés megközelítése, akkor magyarázatra szorul, hogy miért volt ilyen ejtése a japán *bōzu* szónak, amely jelenleg hosszú magánhangzót foglal magába. Japán oldalról megközelítve viszont azt kell tartanunk valószínűnek a fent említettek fényében, hogy az akkori ejtés [bɔ:ⁿzu] > [bo:ⁿzu] lehetett. Általánosságban

elmondható azonban, hogy a hosszú és kettős magánhangzók jórésztben összeférhetetlenek az ezt követő *-n*-nel (WENCK 1966: 19), és ugyanez a helyzet a prenazalizációs elemekkel kapcsolatban is (YAMANE-TANAKA 2005: 125, 149). Ebben a vonatkozásban érdekesek lehetnek a következő példák, amelyek analógiaként szolgálhatnak a kérdés taglalásában. Az élőbeszédben a *no* partikula bizonyos esetekben *-n*-né változik, ha ezt egy absztrakt tartalmú főnév (*naka*, *tokoro*, *toki*, *tsugi* stb.) követi: *boku no tokoro* > *bokuntokoro*, *hako no naka* > *hakonnaka* (NASU 1996: 33). Amikor a *no* előtt hosszú magánhangzó áll, a hosszú magánhangzó röviddé válik: *sensō no toki* > *sensontoki*, *reihaidō no tokoro* > *reihaidontokoro* stb. Vajon az összeférhetetlenség a régebbi korszakokra nézve is érvényes volt? Erre a kérdésre némi útbaigazítást kaphatunk a XV–XVIII. századi koreai dokumentumokból, amelyeket a szigetországban járt koreaiak, főleg követek állítottak össze. Előfordulnak bennük hangul jelekkel vagy sino-koreai (kínai) írásjegyekkel átírt japán helynevek, köztük kis számban hosszú magánhangzókat tartalmazók is: a) '*indo*'*onzi* (*Indōji*), '*o*'*ungagi* (*Ōgaki*), *hio*'*oqgo* (*Hyōgo*); b) '*ondiromo* (*Ōjiromo*), *musando* (*Mushōzu*) (JIN 2002: 35–77). Az a) csoport arra mutat, hogy a hosszú magánhangzókkal együtt jelen volt a prenazalizációs elem is. Honshū északkeleti részének, a Tōhoku-vidéknek egyes nyelvjárásaiban is – amelyek a régi japán nyelv egyes jegyeit hardozzák magukban – hasonló jelenséggel találkozhatunk: 講堂, 行動 *kōdō* [ko:ⁿdo:], 道具 *dōgu* [do:ⁿɲu] stb. (INOUE 2000: 355–6; YAMANE-TANAKA 2005: 149). A b) csoport pedig vélhetően azt az állapotot tükrözi, hogy a hosszú magánhangzó röviddé vált, és utána inkább a szótagképző *-n* jelent meg mint prenazalizációs elem. Láttuk, hogy az olyan *-o* magú nyújtóhangra is, amelyet nem követ prenazalizált zöngés hang, az *-on*-féle latin betűs átírást vagy kanarögzítést alkalmazták. Ezt a jelenséget összefoglalóan a *chōon no hatsuonka* (長音の撥音化) terminussal lehet jellemezni, amelynek szó szerinti jelentése a nyújtóhang szótagképző *n*-né válása. A koreai adatok, amelyekben még az '*o*'*ugaki* (*Ōgaki*) átírás is megtalálható, valószínűleg a háromféle ejtés ingadozásáról tanúskodnak. Másrészt pedig a XVII. században a szótagképző *-n* és a prenazalizációs elemek között kértelműség érződött, és ennek elkerülése végett az utóbbit elgyengítvén ejtették ki a zöngés hangokat. Ez járulhatott hozzá a prenazalizációs elemek hanyatlásához és eltűnéséhez (vö. TAKAYAMA 2003: 100). Tehát okunk van feltételezni, hogy szónk a tárgyalt időszakban a következő ejtések között ingadoztak: [bo:ⁿzu] ~ [bonzu] ~ [bo:ⁿzu], és hol az egyik hol a másik lehetett domináns. Hozzá kell tennünk azt is, hogy bizonyára a prenazalizáció eltűnése után is a *chōon no hatsuonka* jelenség – amely életre kelésének törvényszerűségét nem látjuk tisztán – tovább élt és él egyes nyelvjárásokban, ahol a [bonzu] ejtés is megfigyelhető, l. továbbá: *bonsan* (< *bōsan*), amelyről már szó esett, *yunbe* (< *yūbe* 'tegnap este'), *shonben* (< *shōben* 'vizelet') stb. (NKDJ. 2000–2. 11: 1402, 13: 357, 7: 257).

Tekintettel arra, hogy egy portugál hímnemű szó végződése általában *-o* és a portugál *o* betű hangsúlytalan helyzetben [u]-nak ejtendő, szinte természetes, hogy (*Iōzu* >) *jonzu*-ból *jonzo*, (*Biōbu* >) *biombu*-ból *biombo* és (*Bōzu* >) **bonzu*-ból *bonzo* lett a portugál jezsuiták nyelvében. A *bonzo*-féle, segédjel nélküli portugál íráskép nem képes a japán nyújtóhang rögzítésére, így nyilván félrevezető. A por-

tugál betűkép alapján tehát nem dönthető el, hogy a *bonzo* szóalak a [bo:ⁿzu] és a [bonzu] közül melyik a japán ejtés megközelítése.

8. Az eddig elmondottak fényében alig fér kétség ahhoz, hogy a magyar *bonc* szó is végső soron többszörös közvetítéssel a japán *bōzu* szóból származik. Végül izelítőül utaljunk a magyar szótárirodalomban fellelhető *bonc* szócikkekre is.

Az EtSz. (1914: 467–8) – hivatkozván HANS SCHULZ német idegenszó-szótárára (DFW. 1913: 92) – azt írja, hogy a *bonc* szó „végső forrása: japán *bonzō* – *bonzi*”. A TESz. (1967. 1: 338) szerint szónk „Német eredetű; vö. ném. *Bonze* ’buddhista pap; valamely nézet fanatikus híve; magas beosztású szakszervezeti vagy pártbürokrata’. Végső forrása a kínai *fan-seng* ’vallásos személy’, illetőleg a belőle származó japán R. *bonzō* ’buddhista pap’; vö. még mai japán *bō(d)zu* ’ua.; kisgyerekek’. Európa a portugálok révén ismerte meg a 16–17. sz.-ban”. A TESz.-en alapuló EWUng. (1992. 1: 123) *bonc* szócikke szerint – amelyben már nem történik említés a *bō(d)zu* vagy *bōzu* szóról – „In die europäischen Spr wurde es durch jap (va) *bonzō* ’buddhistischer Priester’ vermittelt. – Va *boncius* ’ds’ (1757: MNy 69: 361) ist eine latinisierte Form • EtSz; TESz *bonc*” (va = veraltet. L. még FARKAS 1989: 482–3). Ismételten szólnunk kell arról, hogy a szó nem vezethető vissza az említett kínai szóra, a *bonzō* szó pedig némi túlzással fantomnak is nevezhető jelentésben és alakban egyaránt, nem is beszélve a szófejtésről. Továbbá szembeötlik a *bō(d)zu* forma, amelyben a zárójel bizonyára elhagyható részre utal. Ha a „Keleti nevek magyar helyesírásá”-t követjük (KNMH. 1981: 503), a kérdéses szó magyaros átírása *bódzu* lesz. A TESz.-ben említett japán *bō(d)zu* szóalak pedig zavaros, amely nem tűnik magyaros átírásnak a vízszintes segédjel miatt, és bizonyára nem annak szánták. Vajon miféle átírással van dolgunk? Most csak annyit jegyzünk meg, hogy a *zu*-t HEPBURN szótárának 1867-es 1. kiadása *dz*-vel, az 1872-es 2. kiadása *dzu*-val rögzítette, tehát a *bōzu* szó, mely betűkép a 3. kiadásban szerepel, az első kiadásban a *bōdz*, a másodikban a *bōdzu* betűképpel fordul elő. A TESz.-ben említett *bō(d)zu* formát *bōzu*-ra kell korrigálni, amennyiben a japán nyelvi adatközlés a Hepburn-féle átírási rendszer szerint történik.

A Magyar Nagylexikon (1995. 4: 285) valószínűnek tartja, hogy a szó „a japán *bonzu* (*bōzu*) angolos formájából származik, s eredeti jelentése ’kolostorfőnök’, majd ’szerzetes’”. Azonban a japán nyelv szótárai címszóként nem említik a *bonzu* szóalakat, amely csak néhány nyelvjárásban van jelen, továbbá a *bōzu*-féle átírás nincs összhangban a „Keleti nevek magyar helyesírásá”-val, sem pedig a Hepburn-rendszerű átírással. De ez a szófejtés az elsődleges eredetkérdésre nézve közelebb áll az igazsághoz, mint a következő két etimológiai szótáré. TÓTFALUSI ISTVÁN szótárának (ISZT. 2004: 123) a *bonc* szócikk etimológiai részében azt olvassuk: „ném *Bonze* ’buddhista pap’ ← port *bonce* (sic!) ← japán *bonzo* (sic!) ’ua’ ← kínai *fan-seng* ’istenfélő ember’”. Egy új magyar etimológiai szótár (ESz. 2006: 79) – amelyben a magyar *bonc* szó német jövevényszó, a német *Bonze* pedig francia eredetű – azt írja, hogy a szónk végső forrása „kínai *fan-seng* ’vallásos személy’. Az európai nyelvekben ’buddhista pap’ jelentésben a japán régi nyelvi *bonzō* ’ugyanaz’ nyomán honosodott meg”. Ezek a sorok a TESz.-ével és az EWUng.-ével

egyetemben némi helyreigazításra szorulnak a más európai szótárakkal kapcsolatban fentebb elmondottak fényében.

A hivatkozott irodalom

- AHDE. 2000. = The American Heritage dictionary of the English language⁴. Boston.
- BARRETO, BELCHIOR NUNES 1962. In: キリシタン研究7. & 別冊 (バレット写本の複製).
- CALADO, ADELINO DE ALMEIDA 1960. Livro que trata das cousas da Índia e do Japão. Boletim da Biblioteca da Universidade de Coimbra. 24. 1–138.
- CANNON, GARLAND 1996. The Japanese contributions to the English language: A historical dictionary. Wiesbaden.
- Cartas 1598. = Iesvs. Cartas qve os padres e irmãos da Companhia de Iesus escreuerão dos Reynos de Iapão & China aos da mesma Companhia da India, & Europa, des do anno de 1549. até o de 1580, I–II. Évora (Classica Japonica: facsimile series in the Tenri Central Library; Section 2. Kirishitan materials, 1. Tenri 1972.).
- CEDEL. 1966–67. = KLEIN, ERNEST, A comprehensive etymological dictionary of the English language: dealing with the origin of words and their sense development thus illustrating the history of civilization and culture, I–II. Amsterdam–New York–London.
- CHENG XIQING 成 嘻慶 1995. コリヤ-ド著「羅西日対訳辞書」のティルデ表記について. 東北大学言語学論集 4: 121–34.
- COLCUTT, MARTIN 1999. ぼうず [坊主 bonze], In: 加藤 秀俊-熊倉 功夫 szerk. 外国語になった日本語の事典. Tokió: 218–24.
- COLLADO, DIDACO (DIEGO) 1632a. Ars grammaticae Iaponicae lingvae: in gratiam et adiutorium eorum, qui praedicandi Euangelij causa ad Iaponiae Regnum se voluerint conferre. Róma. (A mű faksimiléje és angol fordítása SPEAR 1975-ben található.)
- COLLADO, DIEGO (DIDACO) 1632b. Dictionarium sive thesauri lingvae Iaponicae compendivm. Róma. (Faksimile: コリヤ-ド, 羅西日辞書. Tokió, 1979.)
- CORDIER, HENRI 1912. Bibliotheca japonica: dictionnaire bibliographique des ouvrages relatifs à l'Empire Japonais rangés par ordre chronologique jusqu'a 1870.
- DCECH. 1980–91. = JOAN COROMINAS con la colab. de JOSÉ A. PASCUAL. Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico I–VI. Madrid.
- DEI. 1968. = BATTISTI, CARLO – ALESSIO, GIOVANNI, Dizionario etimologico italiano I–V. Firenze.
- DELI. 1979. = CORTELAZZO, MANLIO – ZOLLI, PAOLO, Dizionario etimologico della lingua italiana I–V. Bologna.
- DELP. 1956. = MACHADO, JOSÉ PEDRO, Dicionário etimológico da língua portuguesa com a mais antiga documentação escrita e conhecida de muitos dos vocábulos estudados. Lisszabon.
- DENF. 1986. = CUHNA, ANTÔNIO GERALDO DA, Dicionário etimológico Nova Fronteira da língua portuguesa². Rio de Janeiro.
- DFW. 1913. = SCHULZ, HANS, Deutsches Fremdwörterbuch. Strassburg.
- DHLF. 1992. = REY, ALAI, Dictionnaire historique de la langue française I–II. Párizs.
- DHLP. 2001. = HOUAISS, ANTÔNIO, Dicionário Houaiss da língua portuguesa. Rio de Janeiro.
- Dictionarium 1595. = Dictionarium Latino Lvsitanicvm, ac Iaponicvm ex ambrosii calepini volumine depromptum... Amakusa (Faksimile: Toyo Bunko, Tokió, 1953.).

- Dictionarium 1632. = Dictionarium siue thesauri linguae Iaponicae compendium: compositum, & sacrae de Propaganda Fide Congregationi dicatum a fratre Didaco Collado ord. praedicatorum Romae anno 1632. Róma (Faksimile: コリヤード, 羅西日辭典. Kiotó, 1966.).
- DJF. 1868. = PAGÈS, LÉON, Dictionnaire japonais-français, traduit du dictionnaire japonais-portugais composé par les missionnaires de la Compagnie de Jésus et imprimé en 1603, à Nangasaki. Párizs (Faksimile: Tokió, 1953.).
- DKWJ. 1955–60. = MOROHASHI TETSUJI 諸橋 轍次. 大漢和辞典 I–XIII. Tokió.
- DOI TADAO 土井忠生 1982. 吉利支丹論攷. Tokió.
- EFX. 1944–45. = Epistolae S. Francisci Xaverii aliaque eius scripta. Ed. GEORGIUS SCHURHAMMER et IOSEPHUS WICKI; T. 1: 1535–1548, T. 2: 1549–1552. (Monumenta historica Societatis Iesu; v. 67–68. Monumenta missionum Societatis Iesu; v. 1–2. Missiones orientales.) Róma.
- EFXJ. 1994. = 聖フランシスコ・ザビエル全書簡. I–IV. (KŌNO YOSHINORI 河野 純徳 ford.). Tokió.
- ENDŌ KUNIMOTO 遠藤 邦基 2001. 四つ仮名の読癖: 「鼻ニ入ル」の注記の意味. 國文學 82: 101–15.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, Magyar etymologiai szótár. Bp., 1914–44.
- ESz. 2006. = ZAICZ GÁBOR főszerk., Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Bp.
- EVANS, TOSHIE M. 1997. A dictionary of Japanese loanwords. Westport, Conn.
- EWD. 1993. = Etymologisches Wörterbuch des Deutschen². Erarb. von einem Autorenkollektiv des Zentralinstituts für Sprachwissenschaft unter der Leitung von WOLFGANG PFEIFER. Berlin.
- EWDS. 1963. = KLUGE, FRIEDRICH, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache¹⁹. Bearbeitet von WALTHER MITZKA. Berlin.
- EWDS. 1989. = KLUGE, FRIEDRICH, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache²². Unter Mithilfe von MAX BURGESSER und BERND GREGOR völlig neu bearbeitet von ELMAR SEEBOLD. Berlin.
- EWEO. 1927. = LOKOTSCH, KARL, Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg.
- EWUng. = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Hrg. LORÁND BENKŐ. Bp., 1992–1997.
- FARKAS VILMOS 1989. Kínai, a kínaival összefüggő japán eredetű nemzetközi és vándorszavainkról. Magyar Nyelvőr 482–90.
- FEW. 1968. = WARTBURG, WALTHER V, Französisches etymologisches Wörterbuch: eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes. Bd. 20. Entlehnungen aus den übrigen Sprachen. Tübingen.
- FUKUSHIMA KUNIMICHI 福島 邦道 1983. 続キリシタン資料と国語研究. Tokió.
- GATENBY, E. V. 1931. The influence of Japanese on English. 英文学研究 Studies in English literature. 11: 501–20.
- GCAIW. 1903. = HENRY YULE and A. C. BURNELL, Hobson-Jobson: a glossary of colloquial Anglo-Indian words and phrases and of kindred terms, etymological, historical, geographical and discursive². Edited by WILLIAM CROOKE. London (Reprint: Richmond, Surrey, 1995.).

- GLA. 1919–21. = DALGADO, SEBASTIÃO RODOLFO, Glossário luso-asiático I–II. Coimbra. (Reprint: New Delhi–Madras, 1988.).
- GRLF. 2001. = Le grand Robert de la langue française. Deuxième édition du dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française de PAUL ROBERT, dirigée par ALAIN REY. Párizs.
- HAMADA ATSUSHI 濱田 敦 1955/1983. 国語音韻体系に於ける長音の位置—特に才段-長音の問題. In: UŌ, 続朝鮮資料による日本語研究. Kiotó. 90–125.
- HAMADA ATSUSHI 濱田 敦 1951/1986. 長音. In: UŌ, 國語史の諸問題. Oszaka. 90–140.
- HASHIMOTO SHINKICHI 橋本 進吉 1950. 國語音韻の研究. Tokió.
- HASHIMOTO SHINKICHI 橋本 進吉 1961. キリシタン教義の研究. Tokió.
- HAYASHI CHIKAFUMI 林 史典 2000. 日本の漢字音 In: 中田 祝夫 – 林 史典, 日本の漢字. Tokió. 331–442.
- HEPBURN, JAMES CURTIS 1867. 和英語林集成 = A Japanese and English dictionary with an English and Japanese index. Sanghaj (Reprint: Tokió, 1966.).
- HEPBURN, JAMES CURTIS 2000. = HIDA YOSHIFUMI 飛田 良文 – LEE HAN SOP 李 漢燮 szerk. 和英語林集成: 初版・再版・三版対照総索引. I–III. Yokohama.
- HINO YUKIO 樋野 幸男 2001. «才段長音の開合» 研究史抄. 東海学園言語・文学・文化 60: 39–46.
- HNPJ. 1980. = DOI TADAO 土井 忠生 – MORITA TAKESHI 森田 武 – CHŌNAN MINORU 長南 実 szerk. és ford. 邦訳日葡辞書. Tokió.
- HNPJGS. 1998. = YAMADA KIYOSHI 山田 潔 összeáll, 邦訳日葡辞書逆索引. Tokió.
- INOUE FUMIO 井上 史雄 2000. 東北方言の変遷: 庄内方言歴史言語学的貢献. Musashino. ISzT. 2004. = TÓTFALUSI ISTVÁN, Idegenszó-tár: idegen szavak értelmező és etimológiai szótára. Bp.
- JIN NAMTAEK 陳 南澤 2002. 日本語における子音の変遷について – 朝鮮資料の音注を中心に. 東京大学言語学論集 21: 17–102.
- JKDJ. 1985–2001. = 室町時代語辞典編修委員会 szerk. 時代別国語大辞典: 室町時代編 I–V. Tokió.
- Katakoto (1938), かたこと. In: 方言1 (= 国語学大系, 19. 福井 久蔵撰輯). Tokió. 1–80.
- KAWAGUCHI ATSUKO 川口 敦子 2000. バレト写本の「四つがな」表記から. 国語学 51/3: 1–15.
- KDEE. 1997. = TERASAWA YOSHIO 寺澤 芳雄英 szerk., 語源辞典 (= The Kenkyusha dictionary of English etymology). Tokió.
- KDJ. 1979–97. = 国史大辞典編修委員会 szerk., 国史大辞典 I–XV. Tokió.
- Kefukigusa 1978–1980. = MATSUE SHIGEYORI 松江 重頼 (加藤 定彦 szerk.), 毛吹草 I–II (影印篇, 索引篇). Tokió.
- KIKUZAWA SUEO 菊澤 季生 1931. 國字問題の研究. Tokió.
- KIM, TAI WHAN 1980. O Étimo do Português BONZO. Anais (Associação Japonesa de Estudos Luso-Brasileiros). 90–7.
- KISHINO HISASHI 岸野 久 1989. 西欧人の日本発見: ザビエル来日前日本情報の研究. Tokió.
- KKDJ. = NAKAMURA YUKIHIKO 中村 幸彦 et al. szerk., 角川古語大辞典, I–V. Tokió, 1982–99.
- KNMH. = LIGETI LAJOS főszerk., Keleti nevek magyar helyesírása. Bp., 1981.

- KONO, AKIRA 2001. Portuguese-Japanese Language contact in 16th century Japan. *Bulletin of Portuguese-Japanese Studies* 3: 43–51.
- KUBINYI LÁSZLÓ 1973. Japán szavak írása a magyarban. *Magyar Nyelv* 92–100.
- KUMAZAWA SEIJI 熊沢 精次 1972. 「日葡辞書」の葡語説明文中の日本語. *日本研究* (慶応義塾大学国際センター) 1: 95–166.
- KWEDJ. 2003. = WATANABE TOSHIRO 渡邊敏郎 – SKRZYPCZAK, EDMUND R. – SNOWDEN, PAUL szerk., *研究社新和英大辞典*⁵ (Kenkyusha's new Japanese-English dictionary). Tokió.
- LAURES, JOHANNES 1957. *Kirishitan bunko: a manual of books and documents on the early Christian mission in Japan: with special reference to the principal libraries in Japan and more particularly to the collection at Sophia University, Tokyo, with an appendix of ancient maps of the Far East, especially Japan.* 3rd, rev. and enl. ed. Tokió.
- LOVEDAY, LEO J. 1996. *Language contact in Japan: a socio-linguistic history.* Oxford.
- MABUCHI KAZUO 馬淵 和夫 1971. *国語音韻論.* Tokió.
- MARUYAMA TÔRU 丸山 徹 1988. キリシタン資料「開合表記」成立の背景. *南山国文論集.* 63–76.
- MATSU'URA YÔKO 松浦 陽子 1993. 漢語の連濁の史的的研究 – 「日葡辞書」と現代語辞書との比較の観点から. *広島大学教育学部紀要. 第二部.* 42: 233–42.
- MATSU'URA YÔKO 松浦 陽子 1996. 字音語の連濁における先行音節の影響について. *広島大学日本語教育学科紀要* 6: 37–43.
- MENDOZA, JUAN GONZALEZ DE 1588. = *The historie of the great and mightie kingdome of China, and the situation thereof: together with the great riches, huge citties, politike gouernement, and rare inuentions in the same.* Translated out of Spanish by R. PARKE (Reprint: *The English experience, its record in early printed books published in facsimile, no. 522.* Amsterdam–New York, 1973.).
- MILLER, ROY ANDREW 1967. *The Japanese language.* Chicago–London.
- MORITA TAKESHI 森田 武 1976. *天草版平家物語難語句解の研究.* Oszaka.
- MORITA TAKESHI 森田 武 1955/1980. 吉利支丹資料のローマ字綴. In: *論集日本語研究* 13. Tokió. 205–17.
- MORITA TAKESHI 森田 武 1993. *日葡辞書提要.* Oszaka.
- NASU AKIO 那須 昭夫 1996. 現代日本語での「の」と撥音の交替 – 音声上の特徴から見た撥音形の容認性に関する一傾向. *日本語と日本文学* 22: 24–35.
- NEGISHI AKI 根岸 亜紀 2002. キリシタン文献の撥音表記「～(til.)」について. *日本文学論集* 26: 96–108.
- NISHIZAWA RYÛSEI 西沢 龍生 2004. bonze 坊主. In: *東京成徳英語研究会 szerk., OED-の日本語* 378 (= 378 Japanese words in the Oxford English dictionary). Tokió. 18–20.
- NJB. 1987. = MATSUMOTO KIICHI 松田 毅一 – KAWASAKI MOMOTA 川崎 桃太 – ろじゃ・めいちん MACHIN, ROGER szerk., *日本関係イエズス会原文書: 京都外国語大学付属図書館所蔵.* Kiotó.
- NKDJ. 2000–2. = *日本国語大辞典第二版編集委員会 – 小学館国語辞典編集部 szerk., 日本国語大辞典 I–XV*². Tokió.
- OED. 1989. = *The Oxford English dictionary*² I–XX. prepared by J. A. SIMPSON and E. S. C. WEINER. Oxford–New York.
- ÔTOMO SHIN'ICHI 大友 信一 1980. 「四つの仮名」混同の音声事情. In: *論集日本語研究* 13. Tokió. 126–37. (Eredetileg 1962-ben jelent meg.)

- ŌTSUKI FUMIHIKO 大槻 文彦 1904. 言海. 縮刷第1版. Tokió. (Reprint: ちくま学芸文庫. Tokió, 2004.)
- PAGÈS, LÉON 1859. Bibliographie japonaise, ou, Catalogue des ouvrages relatifs au Japon qui ont été publiés depuis le XVe siècle jusqu'à nos jours. Párizs (Classica Japonica: facsimile series in the Tenri Central Library; Section 9. Varia I/4. Tokió, 1976.)
- PENNY, RALPH 1991. A history of the Spanish language. Cambridge–New York.
- RODRIGUEZ, JOAM 1604–8. Arte da língua de Iapam composta pello Ião Rodriguez Portugues da Cõpanhia de IESV diuidida em tres livros. Nagaszaki (Faksimile: 本文典. Tokió, 1976.).
- RODRIGUEZ, JOAM 1955. (= RODRIGUEZ 1604–8 japán fordítása) DOI TADAO 土井忠生 ford. és szerk., ジョアン・ロドリゲス, 日本大文典. Tokió.
- RODRIGUEZ, JOAM 1620. Arte bre[ve] da língua Iapoa [tirada] da arte grande da me[sma] língua. Makaó. (Classica Japonica: facsimile series in the Tenri Central Library; Section 1; Linguistics; 2, Tenri 1972.).
- RODRIGUEZ, JOAM 1993. (= RODRIGUEZ 1620 faksimiléje és japán fordítása) HINO HIROSHI 日埜博司 szerk. és ford., ジョアン・ロドリゲス, 日本小文典. Tokió, 1993.
- SCHURHAMMER, GEORG 1964. Der „grosse Briefe“ des Heiligen Franz Xaver. In: UŐ, Xaveriana, herausgegeben unter Mitwirkung von LASZLO SZILAS. Róma.
- SEELEY, CHRISTOPHER 1991. A history of writing in Japan. Leiden.
- Setsuyōshū 1973. = NAKADA NORIO 中田 祝夫 – KOBAYASHI SHŌJIRŌ, 小林 祥次郎, – 書言字考節用集研究並びに索引 I–II (影印篇, 索引篇). Tokió.
- Setsuyōshū 1980–82. = NAKADA NORIO 中田 祝夫 – NEGAMI TSUYOSHI 根上剛士, 印度本節用集和漢通用集他三種研究並びに総合索引 I–II. (影印篇, 索引篇). Tokió.
- SPEAR, RICHARD L. 1975. Diego Collado's grammar of the Japanese language edited by RECHARD L. SPEAR. Center for East Asian Studies, Univ. of Kansas.
- TAKATA TOKIO 高田 時雄 1988. 敦煌資料による中國語史の研究 – 九・十世紀の河西方言. Kiotó.
- TAKAYAMA TOMOAKI 高山 知明 1993. 破擦音と摩擦音の合流と濁子音の変化 – いわゆる「4つ仮名」合流の歴史的な位置付け. 国語国文 62/4: 18–30.
- TAKAYAMA TOMOAKI 高山 知明 2003. 蜷縮涼鼓集からうかがえる前鼻音要素の一局. 香川大学国文研究 28: 94–101.
- TESz. = BENKŐ LÓRÁND főszerk. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Bp., 1967–84.
- TLF. 1971–94. = Trésor de la langue française: dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789–1960). éd. Centre National de la Recherche Scientifique, Institut National de la Langue Française, publ. sous la direction de PAUL IMBS, I–XVI. Párizs.
- TŌDŌ AKIYASU 藤堂 明保 1978. 学研新漢和大事典. Tokió.
- TOYAMA EIJI 外山 映次 1972. 近代の音韻. In: TANAKA NORIO 中田 祝夫 szerk., 音韻史・文字史. (= 講座国語史, 2) Tokió. 175–268.
- TOYOSHIMA MASAYUKI 豊島 正之 1984. 「開合」に就て. 国語学 136: 140–52.
- TOYOSHIMA MASAYUKI 豊島 正之 1995. ロドリゲス文典の音声記述. In: 築島裕博士-古稀記念会 szerk., 築島裕博士古稀記念国語学論集. Tokió. 1181–93.
- ÜWF. 1939. = KÖNIG, KARL, Überseeische Wörter im Französischen (16–18. Jahrhundert) (= Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie, XCI. Heft). Halle.

- VACCA, G. 1930. *Bonzo*. In: Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti. Istituto della Enciclopedia italiana fondata da Giovanni Treccani. Róma. 7: 440.
- VALIGNANO, ALEJANDRO S. I. 1954. Sumario de las cosas de Japon (1583); Adiciones del Sumario de Japon (1592) Editados por JOSÉ LUIS ALVAREZ-TALADRIZ. Tomo I. Tokió.
- VIANA, A. R. GONÇÁLVES 1931. Palestras filológicas². Lisszabon.
- VIANA, A. R. GONÇÁLVES 1906. Apostilas aos dicionários portugueses I–II. Lisszabon. (Ez a kiadvány hozzáférhetetlen számunkra.)
- Vocabulário 1603–4. = Vocabulario da lingua de Iapam com declaração em Portugues. Nagaszaki (Faksimile: 日葡辞書. Tokió, 1973.).
- WEIJER, JEROEN VAN DE – NANJO, KENSUKE – NISHIHARA, TETSUO szerk. 2005. Voicing in Japanese (Studies in Generative Grammar 84). Berlin–New York.
- WENCK, GÜNTHER 1966. The phonemics of Japanese. Questions and attempts. Wiesbaden, 1966.
- YAMADA KIKUKO 山田 紀久子 1985. うむの下濁る – 一六〇三年長崎版日葡辞書を中心として. 滋賀大國文 23: 15–21.
- YAMANE-TANAKA, NORIKO 2005. The implicational distribution of prenasalized stops in Japanese. In: WEIJER–NANJO–NISHIHARA 2005: 123–56.
- YANAGIDA SEIJI 柳田 征司 2002. 濁音の前の鼻母音 – その成立・衰退と音便. 国語と国文学 79/11: 1–10.
- ZSILINSZKY ÉVA 2004. Idegen eredet – magyar etimológiák. In: Permiek, finnek, magyarok. Írások Szíj Enikő 60. születésnapjára. Bp. 477–83.

SENGA TORU

The origin of the word *bonze* and what surrounds it in the history of Japanese

The word stocks of most European languages include a word meaning 'Buddhist priest' that is regarded as a direct or indirect borrowing from Portuguese (Spanish, Italian) *bonzo*. The lexeme has been adopted into Hungarian in the form *bonc*. With respect to its etymology, several views have been put forward in the relevant dictionaries. Potential sources include the following Japanese words: *bonzō* ~ *bonsō* 凡僧 'a common priest, an ignorant priest', *bonsō* 梵僧 'a Buddhist priest, an Indian priest', and *bōzu* [bo:zu] 坊主 'a Buddhist priest'. Although semantically it is the third item – having several other meanings as well – that comes closest to Portuguese *bonzo*, in terms of their form, the first, and perhaps even the second, items could also be taken into consideration. However, the first two words have been rather infrequent in comparison with the third – that was originally coined in Japan, rather than in China – ever since the 17th century. This word, involving a long nuclear -o-, is included in a monumental Japanese–Portuguese dictionary (1603) in the form *Bōzu* as a headword, following the Portuguese-style transcription of the day, but in the Portuguese definitions, it occurs several times as *Bonzo* (*Bōzo*). On the basis of the Portuguese spelling, it cannot be determined whether the form *bonzo* is an approximation of the Japanese pronunciation [bo:ⁿzu] or that of [bonzu], both of which were in use in the 17th century. This paper tries to clarify certain issues with respect to the history of this item, with particular emphasis on written documents and the historical phonology of Japanese.

TORU SENGA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Állhat. Ezt az ún. ható igét az Arany költői szókincsét feldolgozó szótár készítése közben „fedeztem föl” abban az értelemben, amelyet az ÉrtSz. csak az igekötős *megáll* címszó alatt említ. Ennek II/4/a. részében így olvashatjuk a jelentést: ’valamely belső ingernek ellenáll’. Az egyik példamondata Móricztól való: „Nem vett, *megállotta*.”

Közismert, hogy az ÉrtSz. – érthető terjedelmi okból – szűkmarkúan bánik a továbbképzett szavakkal, így nem foglalkozik a *-hat/-het* képzős igékkel sem. Remélhetőleg a későbbi terjedelmesebb nagyszótár tartalmazza majd közülük legalább azokat, amelyek külön említést érdemelnek. Ilyen lehet az *állhat*, amelyet Arany éppen abban az értelemben használ, amelyet előbb az ÉrtSz. *megáll* címszavából idéztem. Ezt a következő Arany-versekből való példák bizonyítják: 1. „Törte az elméjét: hogy s miképen vagyon. / Végre nem *állhatta*, hírt adott Bencének: / Nem esznek a lovak, pedig ehetnének” (Toldi estéje VI.); 2. „Nem *állhatja* tovább a hűséges cseléd, / Megint sírva fakad” (Toldi estéje VI.); 3. „De mikor elmentek, / Fel a király elsőbb, és szélyel a rendek: / Toldi nem *állhatta*, s követve királyát / Megereszté a szó s türelem zablóját” (Toldi szer. III.); 4. „Nem *állhatta* tovább: reszketve, pirúlva, / Szép Örsinek egyszer nyakába borúla” (Toldi szer. V.); 5. „Toldi csak elnázta neki egyszer-kétszer, / Végre nem *állhatja*: »Nosza, hol tevél szert, / Te semmirekellő, e tömördek pénzre?»” (Toldi szer. V.); 6. „Toldi nem *állhatja*, odaomlik térdre” (Toldi szer. VI.); 7. „Toldi nem *állhatja*, nem nézheti végig, / Leugrik a partról” (Toldi szer. IX.); 8. „Végre nem *állhatta* hogy ki ne fakadjon:” (Murány ostroma IV.); 9. „Nem *állhatja* egyszer... egyet-kettőt köhent / S megszólal: »No, mi az ebszemét keres kend? «” (A Jóka ördöge).

A példákban jelentkező *állhat* ige aktuális jelentését így fogalmazhatjuk: ’tűrtöztetheti magát; belső ingernek képes ellenállni’. Jellemző, hogy valamennyi példában tagadást találunk, s ez a szóban forgó visszatartott belső állapot tarthatatlanságát jelenti, továbbá többször is olyan határozószót (*végre; tovább*), amely az érzelem, indulat elfojtásának megszűnésére, illetve ezzel együtt valamely cselekvés megkezdésére utal. Az egyéb Arany-műveket, így a prózát, a fordításokat, a levelezést nem vizsgáltam, de úgy gondolom, a kilenc fenti verses adat bizonyítja, hogy ezt a ható igét sajátos önálló jelentése miatt igekötő nélkül is számításba kell venni. Akkor is, ha Arany kortársainak műveiben így nem találtam nyomát, hanem csakis igekötős formában. Például Vörösmartynál: „...szép völgyeség, én ugyan / Nem *állhatom meg*, hogy beléd ne menjek” (Egy cífrán készült meleg hüselőre). Petőfi nemcsak a *meg*, hanem a *ki* igekötővel is használja egyszer-egyszer: „Csábítólag kandikált a / Körte rám; / Csábjaít *ki* már sehogysem / *Állhatám*.” (Szeget szeggel); „S kinek boldogságom részét köszönhetem, / Hogyan *állhatnám meg*, föl nem köszöntem?” (Lehel vezér). Arany előtti költészetünkben csak egy – persze igekötős – példát találtam, mégpedig a Lúdas Matyi II. levonásában: „*Meg* sem is *állhatnám*, hogy az ilyent *meg* ne tekintsem”, s az Arany utániaknál is csak egyet, Vajda Jánosnál: „De *meg* nem *állhatám*, hogy le ne írjam.” (Alfréd regénye II. rész). Amint látjuk, ez utóbbi idézetekben az igekötős alak jelentése nem is azonos azzal, amit az Arany-példákban láthatunk: ott belső, itt pedig inkább valamely külső hatással szembeni ellenállásról van szó.

Az igekötő nélküli szóalakot sem a tájszótárakban, sem a nyelvtörténeti szótárakban nem találtam, egyedül az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ban van ilyen címszó, ám nem az Aranytól tapasztalt jelentést illusztrálják a példák, hanem itt is valamely külső hatás tovább nem tűrhetésére, elszenvedésére vonatkoznak.

Az, hogy Arany verseiben sem a *megállhat*, sem a *kiállhat* szó említett értelmű alkalmazására nem találunk példát, arra mutat, hogy a fenti kilenc idézetben egyéni szóhasználat jelenik meg. Talán az *állhat* is Arany János szókincsének egyedülálló, még fölfedezésre váró gyémántjai közül való.

BEKE JÓZSEF

ÉLŐ NYELV

Régi nyelvatlaszok – új módszerek Nyelvtechnológiai eljárások a nyelvföldrajzban*

1. Bevezetés. – A magyar nyelvterületről eddig több mint húsz nyelvatlasz jelent meg. A nyelvföldrajzi kutatások jelenkori intenzitását jelzi, hogy a közelmúltban vehettünk kézbe több újabb regionális atlaszt is: a Nyitra-vidéki és a Sárvíz menti nyelvjárások atlaszát, valamint a Somogy–zalai nyelvatlaszt (SÁNDOR 2004.; SAJTOS 2004.; KIRÁLY 2005.). Mindemellett kiadásra várnak már évtizedekkel ezelőtt elkészült atlaszok, például TEMESI MIHÁLY munkája, az ormánsági nyelvjárások atlasza, de több, a kolozsvári iskolában készült munka is (felsorolásukat l. CS. NAGY 2004.). Hamarosan befejeződik második legnagyobb atlaszunk, „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” (RMNyA.) kiadása.

Vannak azonban olyan atlaszaink, amelyeknek az anyaga részben már megjelent, de teljes kiadásuk még várat magára. Ezek közé tartozik a székely nyelvjárások atlasza, amelynek egy részét a „Székely nyelvföldrajzi szótár” (SzNySz.) adja közre, az atlasz nagyobb része azonban még kiadatlan (CS. NAGY 2004.). Talán kevésbé ismert, hogy „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza”-nak (MCsNyA.) anyaga is hasonló: ugyanis az atlasz már megjelent két kötete mellett van egy harmadik kötet is, amelynek a kiadásáról az első két kötet megjelentetésekor azért kellett lemondani, mert a kézirat elkallódott, és csak a közelmúltban került elő. A kötet informatizálására a Geolingvisztikai Műhely vállalkozott (a kutatócsoport tevékenységéről l. a Műhely honlapját: <http://geolingua.elte.hu>), a folyamatról a későbbiekben részletesen szólunk.

KISS JENŐ a magyar dialektológiai kutatásokat néhány évvel ezelőtt áttekintve így fogalmazott: „[i]gencsak időszerű problémakör a **gyűjtés – közzététel – feldolgozás** dialektológiai viszonya. Meggyőződésem, hogy a dialektológiát érintő legújabb kori kritikák nagy része [...] arra vezethető vissza, hogy a nagy és a kis nyelvjárási korpuszok (atlaszok, szótárak, szövegfelvételek stb.) kínálta lehetőségek kiaknázása, a bennük rejlő nyelvtudományi problémák megoldása általában messze elmarad az optimálistól” (KISS 2002: 13; kiemelés az eredetiben – a szerzők). KISS az eddigiekre példaként a magyar nagyatlaszt említi meg, de ide sorolhatnánk regionális atlaszaink többségét is, amelyeknek a megjelenését követően rendre elmaradt részletes feldolgozásuk. Meggyőződésünk, hogy a közreadás mikéntje a feldolgozás lehetőségeit is meghatározza.

* A tanulmány az NKFP 5/056/2004. számú pályázata támogatásával készült. Korábbi, Vékás Domokos közreműködésével kialakított változata előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2005. október 25-i felolvasóülésén. Köszönetet mondunk Juhász Dezsőnek, Kiss Jenőnek és Vékás Domokosnak a dolgozat korábbi változatához fűzött megjegyzéseikért.

A következőkben amellet érvelünk, hogy alapértelmezett dialektológiai adatnak napjainkban már a számítógépen (megfelelő módon) rögzített adatot érdemes tekintenünk (BALOGH–KISS 1992.; VÉKÁS 1999.). A MCsNyA. és néhány további nyelvatlasz példáján mutatjuk be, hogyan jelentkezik minőségi különbség az informatizált adatok feldolgozásában a hagyományos információhordozókon (papíron) kiadott nyelvföldrajzi adatok felhasználási lehetőségeihez képest. Érvelésünk illeszkedik a nemzetközi dialektológia azon vonulatához, amely az informatizálási tevékenységet központi jelentőségűnek tekinti a nyelvhasználat területi vonatkozásainak feltárásában (CHAMBERS–TRUDGILL 2004: 20). A Georgiai Egyetemen például az 1980-as években kezdődött meg a múlt században gyűjtött dialektológiai adatok informatizálása az American Linguistic Atlas Project (ALAP) keretében. A számítógépes adattárak az eredeti kérdőfüzetek anyagát és magnetofonfelvételeken rögzített nyelvi adatok átírásait tartalmazzák az adatközlőkhöz kötötten. A Linguistic Atlas of Middle and South Atlantic States így rögzített és adatbázisba rendezett adataiból a Groningeni Egyetemmel együttműködésben készítettek dialektometriai elemzéseket, térképes kimutatásokat. Az adattárak egy része és a dialektometriai elemzések elérhetők a <http://us.english.uga.edu/> és a <http://www.let.rug.nl/~kleiweg/lamsas/> honlapokon (KRETZSCHMAR 2001.; NERBONNE–KRETZSCHMAR 2003.). A papíratlaszok anyagának számítógépes rögzítését mások is a korszerű adatelemzés elengedhetetlen feltételének tartják (PUTNAM–JOHNSON 2006.). Az újabbban készülő nyelvjárási adattárak munkálatai során pedig már alapvető követelmény a megfelelő számítógépes adatrögzítés, lehetővé téve az adatok azonnali és folyamatos ellenőrzését, elemzését, feldolgozását (vö. NERBONNE–HEERINGA 2001., GOOSKENS–HEERINGA 2004.).

E tanulmányban elsősorban a MCsNyA. informatizálásának folyamatát és a munkálatok során felmerült kérdéseket, problémákat ismertetjük. A következőkben először arról lesz szó, mit értünk nyelvjárási adatok (adattárak) informatizálásán, majd ezután kerítünk sort a MCsNyA. számítógépes változata kialakításának bemutatására. A folyamat rövid áttekintése megvilágítja, hogy milyen előnyei lehetnek annak, ha régi vagy újabbban készülő nyelvatlaszainkat és a számítógépes dialektológia módszereit összekapcsoljuk egymással. Végezetül a MCsNyA. informatizált változatához hasonló számítógépes adatbázisok (nyelvatlaszok és szótárak) nyelvészeti felhasználásának lehetőségeit, az adatbázisok egyesítésének szempontjait tekintjük át.

2. Nyelvjárási adatok informatizálása. – A nyelvjárási adatok informatizált formában történő rögzítésének előfeltétele a nyelvészeti szempontok által meghatározott hangjelölési kódrendszer. A kódrendszer kialakításakor elsősorban nem tipográfiai vagy esztétikai szempontokat kell figyelembe vennünk, de önmagában az informatikai szempontok érvényesítése sem elegendő. A kódrendszernek alkalmasnak kell lennie arra, hogy adatainkon hatékonyan el lehessen végezni a tudományág által meghatározott feladatok megoldásához szükséges informatikai műveleteket (statisztikai elemzések, csoportosítások, térképre vetítés, sorba rendezés stb.).

BALOGH LAJOS és KISS GÁBOR például olyan kódrendszert definiált és használt „A magyar nyelvjárási atlasza” első három kötetének informatizálásához, amelyben a szokásos betűkészletekből hiányzó alapjeleket és mellékjeleket számokkal és egyéb szimbólumokkal jelölték. Az alapjel után kitett 3-as például a félhosszúságot jelenti, a diftongusok kapcsos zárójelbe kerülnek, a diftonguson belüli nyomatékeloszlást szintén számok jelzik (BALOGH–KISS 1992., 2002.).

Segítheti az adatrögzítést, ha az informatizált anyag külsőalakja hasonlít a forrásdokumentuméra, vagyis a magyar egyezményes hangjelölésben használt alapjelek és mellékjelek grafikusán megjelennek. Ehhez olyan betűkészletre van szükségünk, amely külön karakterként tartalmazza a magyar egyezményes hangjelölésben használt mellékjeleket és alapjeleket, valamint olyan nyelvjárási lejegyzésszerkesztőre, azaz speciális szövegszerkesztőre, amely megfelelően támogatja a nyelvjárási szöveglejegyzést.

A Geolingvisztikai Műhelyben az adatok informatizálását VÉKÁS DOMOKOS Bihalbocs nevű dialektológiai szoftverével végezzük (honlap: <http://www.bihalbocs.hu>). Érdemes röviden áttekinteni, melyek voltak a legfontosabb alapelvek a lejegyzéshez használt kódrendszer és a felhasználói környezet kialakításakor.

Teljes körűen támogatja a program a magyar egyezményes hangjelölést: a ritkábban előforduló alapjelek és mellékjelek rögzítése is lehetséges, tetszőleges kombinációban; egy alapjelhez akár öt mellékjel is tartozhat. Az adatbevitelt kevés, világos elv és lejegyzésszerkesztési szabály határozza meg. Az adatok fonetikai kódok sorozatából állnak. A fonetikai alapjeleknek (pl. *e*, *é*) vagy mellékjeleknek (pl. félhosszúság jele, palatalizáltság jele) egyaránt külön kódok felelnek meg. A mellékjelek az alapjel után teendők ki, egyenként, valamint szintén egyenként, egymástól függetlenül levezethetők az alapjeltől. A mellékjelek rögzített sorrendje feltétele az adatok keresetőségének. Több mellékjel esetén azok tetszőleges sorrendben tehetők rá az alapjelre, kötött sorrendjüket a szoftver biztosítja.

Az adatrögzítés egyszerű: speciális billentyűzet-kiosztást alkalmazunk, így minden alapjel és mellékjel egyetlen billentyű leütésével beilleszthető. Az adatbevitel azért is gyors és pontos, mivel a számítógépen rögzített anyag külsőalakja a hagyományoshoz hasonlít. Fontos leszögezni, hogy a megjelenés különbözősége ellenére a BALOGH LAJOS és KISS GÁBOR által használt kódolás, valamint az általunk alkalmazott, a magyar egyezményes jelek megjelenítését is lehetővé tevő kódrendszer azonos értékű, mivel informatikai módszerekkel pontosan ugyanolyan felhasználást tesznek lehetővé.

A Bihalbocsban alkalmazott kódrendszer nemcsak az adatrögzítést, hanem a feldolgozást is hatékonyabbá teszi. Megkülönböztetünk szerkesztésre, illetve keresésre optimalizált formátumokat. Kereséshez vagy csoportosításhoz például automatikusan átalakítja a program a kódokat elvontabb vagy fonetikusán „durvább” formába. Szerkesztésnél az *sz* hangot az *s* és *z* billentyű leütésével rögzítjük, mert így a legegyszerűbb; keresésnél azonban más a helyzet: ha az *s* hangot keressük, vagy ha az *s* mássalhangzók számára vagyunk kíváncsiak, akkor az *sz* hangokban grafikusán meglévő *s*-eket nem akarjuk megtalálni. Továbbá, ha a rövid *s* hangokra vagyunk kíváncsiak, akkor a hosszú *s* hangokat szintén nem akarjuk figyelembe venni. Adatok csoportosításakor úgy is dönthetünk, hogy figyelmen kívül hagyjuk a mellékjeleket, és akár összevonhatjuk a hasonló magánhangzókat is, hogy kevesebb csoportosítandó adatváltozathoz jussunk (pl. az *æ* és *ö* hangokat egyaránt *ö*-nek vesszük).

A hangfájlokból történő lejegyzés során a hangrészletek megszólaltathatók és oszcillogramként (hullámformában) megjeleníthetők. A speciálisan dialektológiai szövegek tárolására kialakított BXT-fájlformátumban pedig lehetőség van a lejegyzés és a hangfájl szinkronizálására, vagyis időzítési markerek utalnak a szövegben a hangfájlok vonatkozó időpillanataira (a nyelvjárási adatok informatizálásáról bővebben l. VÉKÁS 1999.).

Az adatokat megfelelően kódolva, strukturált szövegfájlokban tároljuk. A fájlok fejlece tartalmazza mindazon információkat, amelyekkel a kiindulási térképlapról (szócikkről) rendelkezünk a forrásdokumentum alapján (címszó, térkép száma, kérdőmondat stb.). A fej-

lécet követően az adatokat kötött struktúrában soroljuk fel. Az eddigiekben kétféle struktúrát határoztunk meg, hogy jobban követhessük a forrásdokumentumok felépítését, és így hatékonyabbá tegyük az adatrögzítést. Az egyik a kutatópontok szerint szerveződik, vagyis minden kutatópontot azonosítóval látunk el, és a kutatópont azonosítója (sorszáma, betűjele) mellett rögzítjük az adott kutatóponthoz tartozó adatokat. A másik szerkezet az adatok szerint szerveződik, vagyis az adatok alapján alakítjuk ki a sorrendet, és minden adat mellett felsoroljuk azoknak a kutatópontoknak a kódját, ahol az adat előfordul.

3. A moldvai csángó nyelvjárás atlaszának informatizálása.

– Az atlasz számítógépes változatának elkészítése szoros összefüggésben áll kiadásának történetével. A MCsNyA. kéziratának történetéről újabban TÁNCZOS VILMOS készített összefoglalót (TÁNCZOS 2004: 217–9), így itt csak az informatizált változat elkészítése szempontjából fontos tényezőket említjük meg.

A MCsNyA. mindmáig a legjelentősebb vállalkozás volt a moldvai magyar nyelvjárások vizsgálatára, azóta is megkerülhetetlen forrása minden moldvai nyelvföldrajzi kutatásnak. Az atlasz terepmunkája 1949–1962 között zajlott, de legjelentősebb része már 1957-re megvalósult. A terepmunka fő szakaszát követően a kutatás vezetője, SZABÓ T. ATTILA arról számolt be, hogy ekkorra elkészült „mintegy 900 térképlap sokszorosításra alkalmas tusrajzban” (SZABÓ T. 1959: 37). Ez akkor még nem a tervezett atlasz teljes anyaga volt, az összesen 1100–1200 térképlapból állt volna (SZABÓ T. 1959: 31). Ma ezt a 900 térképlapnyi anyagot tekintjük a MCsNyA. kéziratának. A terepmunka fő szakaszát követően a kutatócsoport tagjai legközelebb 1962-ben folytatták a kutatást Moldvában, de ekkor már csak ellenőrző gyűjtéseket végeztek.

Ami az informatizált változatában most teljessé vált atlaszból kimaradt, jelenleg a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén található meg kicédulázva, de más moldvai kutatások szóanyagával együtt – a készülő csángó szótár adatbázisának részeként (I. PÉNTEK 2004.). Ennek az anyagnak a nyelvföldrajzi hasznosítására jelen kutatásunkban nem vállalkozhattunk.

A már megrajzolt és kiadásra előkészített 900 térképlap megjelenítésére hosszú időn át nem adódott lehetőség, és csak az 1990-es évek fordulóján kezdődhetett meg a Budapestre eljuttatott térképlapok közreadása. A MCsNyA. I. és II. kötete 1991-ben jelent meg Budapesten. Sajnálatos módon azonban a kiadás folyamatába hiba csúszott: a nyomdában olyan térképlapokat hoztak létre, amelyek az adatok mellett nem tüntették fel a kutatópontok számát. Mivel a megjelent kötetekben hiányzott a közreadott adatok mellett a lokalizálásukat elősegítő számozás, a főként a Szeret mentén sűrűn egymás mellé települt moldvai falvak adatbeírásos módszerrel megjelenített nyelvjárási adatait csak nehezen lehetett pontosan egy-egy kutatóponthoz kötni.

A már megjelent kötetek informatizálásának az volt az egyik speciális indoka, hogy lehetővé váljon a kutatópontok és az adatok pontos egymáshoz rendelése, és ennélfogva az atlasz felhasználását ne nehezítsék meg a papíron kiadott változat hiányosságai.

Ezen a speciális szemponton kívül további érvek is szükségessé tették a számítógépes változat létrehozását. Ezeket a MCsNyA. III. kötetének informatizálása során felvetődött feladatokkal kapcsolatban mutatjuk be. Mindehhez azonban ismét szükséges kitérni az atlasz keletkezésének körülményeire.

A III. kötet sorsáról Murádin László visszaemlékezése alapján TÁNCZOS VILMOS a következőket írta: „a kiadás időpontjában (1991) a 3. kötet kéziratát a szerkesztők sehol nem találták. A kézirat az 1987-ben elhunyt Szabó T. Attila könyvtárában egy szekrény mögé volt elrejtve, és csak évekkel később került elő, akkor, amikor a nyelvészprofesszor örököse a könyvtár anyagát az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek adományozta, és a könyvtár elszállítási sára is sor került” (TÁNCZOS 2004: 264).

Az így előkerült III. kötetet 2005 tavaszán vettük át Péntek Jánostól Kolozsváron, és hamarosan megkezdtük a már számítógépre vitt első két kötetből álló adatbázis kibővítését az újabb adatokkal. A III. kötet felépítése azonban több szempontból is eltért az előbbi kötetektétől. A különbségek közül a leginkább szembetűnő az volt, hogy a kiadatlan térképlapok jelentős része ún. „összesítő térképlap” – ma úgy mondanánk: jelenségtérkép – volt, amely több térkép adatait valamely szempont alapján egyetlen lapra sűrítve mutatta be. Ezt szemlélteti a következő mutatvány, amely a III. kötet első öt térképlapjának címszavait sorolja fel (a kötet teljes címszólístája BODÓ CSANÁD és ERIS ELVIRA összeállításában megtekinthető a <http://geolingua.elte.hu/projects/mcsnya3cimszok.pdf> internetes címen, l. még BODÓ–VARGHA 2007.):

609. *emberem* (609); *fecske* (520); *vejem* (610) – az *e* hang ejtése hangsúlyos helyzetben;
 610. *kilencven* (611); *este* (566); *egyenes* (297) – az *e* ejtése hangsúlytalan helyzetben;
 611. *ég* <ige> (33); *ég* <főnév> (461); *éjfélkor* (569) – az *é* ejtése hangsúlyos helyzetben;
 612. *fehér* (272); *gané* (317: trágya); *ehetném* (612) – az *é* hangsúlytalan helyzetben;
 613. *pepeny* 'sárgadinnye' (356: sárgadinnye); *veverica* 'mókus' (545: mókus); *berbécs* 'kos' (613) – az *e*-féle hangok ejtése román kölcsönszavakban.

A III. kötet kézírata a 609. térképlappal kezdődik. Ez rögtön három adatsort összesít (az *emberem*, a *fecske* és a *vejem* címszó moldvai megfelelőit), és jelenségtérképként a köznyelvi *e* nyelvjárási megfeleléseit mutatja be hangsúlyos helyzetben. Az utána következő térképlapok is három-három térkép összesített adatait adják közre. A kiemelés nélkül álló címszók nem újak, már jelen voltak az atlasz I. vagy II. kötetében; a félkövér betűvel szedett címszók ellenben a megjelölt kötetekhez képest új információkat jelenítenek meg. A kiemelt címszók után zárójelben álló számok az atlasz informatizált változatához kialakított megfelelő adatfájlok sorszámai. Az első két kötetben ezek a számok a hagyományos és az informatizált változat térképlapjain azonosak egymással. (A 613. kézíratos térképlap rámutat arra, hogy nem feltétlenül a címszók és a térképlapok azonosságáról van szó, ugyanis pl. a köznyelvi *mókus*-nak az atlasz második kötetében már közreadott nyelvjárási megfelelői közül a jelenségtérkép csak azokat ábrázolja, amelyek a román *veveriță* átvételei. Ezekben az esetekben az első két kötet megfelelő térképlapjának számát követően megadjuk az ott feltüntetett címszót is.)

A harmadik kötet kézíratos és számítógépes változatának térképlapjai már eltérnek egymástól. Ez abból a döntésünkből adódik, hogy nem követtük a kézirat szerkezetét, és a jelenségtérképek adatait nem egyetlen fájlban rögzítettük, hanem külön-külön adatsorokat alakítottunk ki. Például a kézirat 609. térképlapjából két új fájl hoztunk létre, az egyiket a 609. sorszámot viselő *emberem* címszóval, a másikat 610. számmal *vejem* címszóval. A *fecske* adatainak rögzítésére ekkor már nem volt szükség, mivel azokat korábban számítógépre vittük a II. kötet informatizálásának részeként.

Ha összevetjük a már megjelent kötetek anyagával, akkor a III. kötetben az előző kötetek anyagát jócskán meghaladó mennyiségű új térképlap található: a MCsNyA. I. kötetében 295, a II.-ban 303 térképlap található, míg a III.-ban 437 új térképlap van. (A legutóbbi kötet papíron létrehozott kéziratos változatában a térképlapok száma ennél jóval kisebb, mivel számos új adat összesített térképlapokon jelenik meg.) Az atlasz teljes informatizált adatbázisa táblázatos formában hozzáférhető a MCsNyA. anyagából készített jelenségtérképeket bemutató CD-kiadványunk mellékleteként (BODÓ–VARGHA 2007.).

Miért döntöttünk úgy, hogy a szerkesztők eredeti szándékától eltérve az adatrögzítés nem jelenségtérképek szerint valósul meg? Gyakorlati megfontolásból például a mutatványban szereplő 611. térképlap adatainak ismételt rögzítése felesleges, mivel azok már szerepelnek az atlasz korábbi térképlapjain. Ugyanakkor az általuk bemutatott nyelvjárási jelenséget – itt éppen az *é* dialektális megfelelőit hangsúlyos helyzetben – egy informatizált nyelvtalaszban gyorsan térképre vetíthetjük, sőt, más jelenségeket bemutató térképeket is készíthetünk akár ugyanezeknek az adatoknak a felhasználásával. (Az atlaszkötet feldolgozása során adódott további kérdésekről l. BODÓ–VARGHA 2007.)

Ezeket a lehetőségeket a kéziratos atlasz 618. térképlapján mutatjuk be. A térkép három korábbihoz az adatait egyesíti (zárójelben a térképlapok száma): *füst* (36.), *süt* (221.) és *süket* (259.). A kézirat szerint az összesített térkép által bemutatandó jelenség a köznyelvi *ü* nyelvjárási megfelelőinek területi megoszlása. A moldvai *ü* : *i* megoszlást a három térkép informatizált változatának mechanikus egyesítésével létrehozott jelenségtérkép mutatja be, amely a felső nyelvállású magánhangzó labialitása alapján csoportosított adatokból automatikusan generált módon jött létre.

A három térképlap integrált változata az 1. ábrán látható. A halvány szürkék az *ü*-féle hangokat tartalmazó alakok, a sötétebb színek pedig az *i*-féle magánhangzós alakok. A mellékjeles átmeneti alakokat az alapjellel jelölt fonémához soroltuk. A térképen a jelmagyarázatban megadott alakváltozat-párokat szimbolizáló színek a kutatópontok körcíkkéinek az óramutató járásával megegyező sorrendjében jelennek meg. (Az itt bemutatott térképek eredeti, színes változatát elhelyeztük a Geolingvisztikai Műhely honlapján. Az informatizált térképeket böngészve nemcsak a kutatópontok nevét, hanem a nyelvi adatokat is leolvashatjuk, ha a kurzort egy-egy szimbólum fölé húzzuk. Az 1. ábra színes, internetes változatának lelőhelye: http://geolingua.elte.hu/maps/mcsnya/fustfist/terk_frames.html.) Moldvai térképeink adatainak lokalizálását elősegítendő a 2. ábrán mutatjuk meg a MCsNyA. kutatópontjainak sorszámát, majd táblázatban soroljuk fel a települések nevét. (Névhasználatunkban nem követjük minden esetben az MCsNyA. I. kötetében feltüntetett településneveket, ennek indokairól l. BODÓ–VARGHA 2007.)

A három térképlap egyesítésével létrehozott integrált térkép elemzési lehetőségei a köznyelvi *ü* nyelvjárási megfelelőinek vizsgálatával nem merülnek ki, például felvethető egy további hangtani kérdés is: hol lép fel a köznyelvi *s* helyén a moldvai csángó nyelvjárások egyik sztereotipikus jegye, az *sz*-ezés. A 3. ábra e szempont szerint csoportosítva mutatja be a három térképlap adatait (színes, internetes változat: http://geolingua.elte.hu/maps/mcsnya/fustfuszt/terk_frames.html). Itt a halványszürke színek a köznyelvinek megfelelő *s*-ek előfordulását jelölik, az ezeknél sötétebb színek az *sz*-féle hangokat.

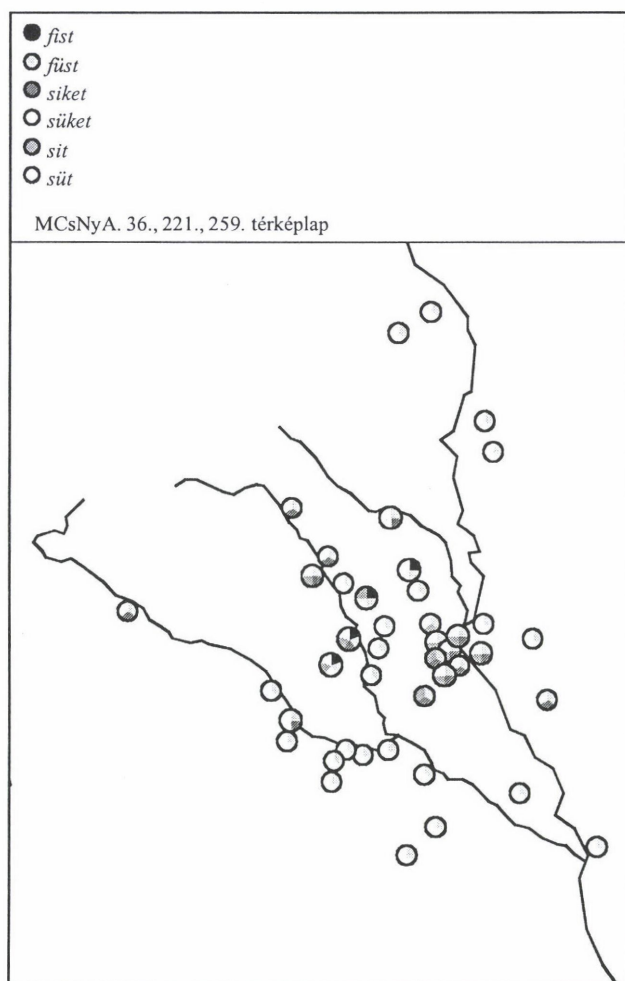
Az összesített jelenségtérképek alapján elmondhatjuk, hogy az illabiális ejtésű adatok leginkább a Szeret völgyében és néhány Tázló menti településen fordulnak elő, míg egyáltalán nincsenek jelen az északi csángó településeken, és a Tatros menti falvakban sem jel-

lemzők. Az *sz*-ezés területi megoszlása várakozásainknak megfelelően alakul: a jelenség az északi és a déli csángó nyelvjárásokban van jelen, de egyetlen *sz*-ező adatot találunk Balanyásán is. Megjegyzendő, hogy míg az északi csángó településeken szinte kizárólag *sz*-ező alakokat találunk, addig a Szeret menti településeken általában egymás mellett jelenik meg az *s*-es és az *sz*-ező változat az adatokban.

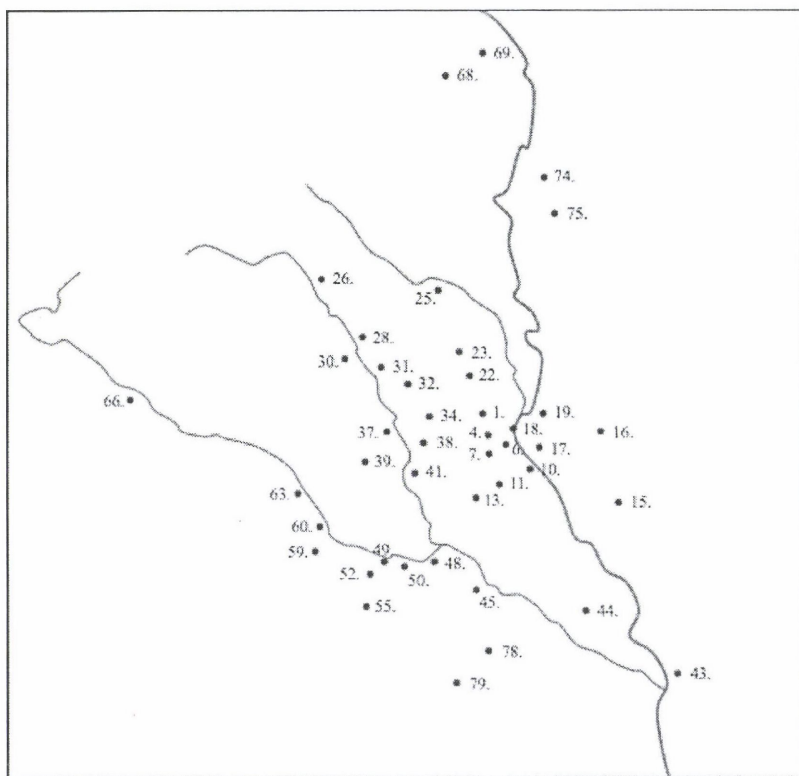
A MCsNyA. harmadik kötetét tehát úgy informatizáltuk, hogy az esetleges papírkidású változat létrehozását későbbre hagytuk. Ezt a döntésünket – amellet, hogy az első kettő és a harmadik kötet között igen sok az átfedés – az informatizált atlaszok egyesítésének lehetősége is indokolta teszi. A következőkben a nyelvatlazok és más adatbázisok integrálásának jelentőségét világitjuk meg néhány példával.

1. ábra

Az *ü ~ i* megoszlás Moldvában a MCsNyA. *füst* (36.), *süt* (221.) és *süket* (259.) térképlapján

2. ábra
A MCsNyA. kutatópont-hálózata

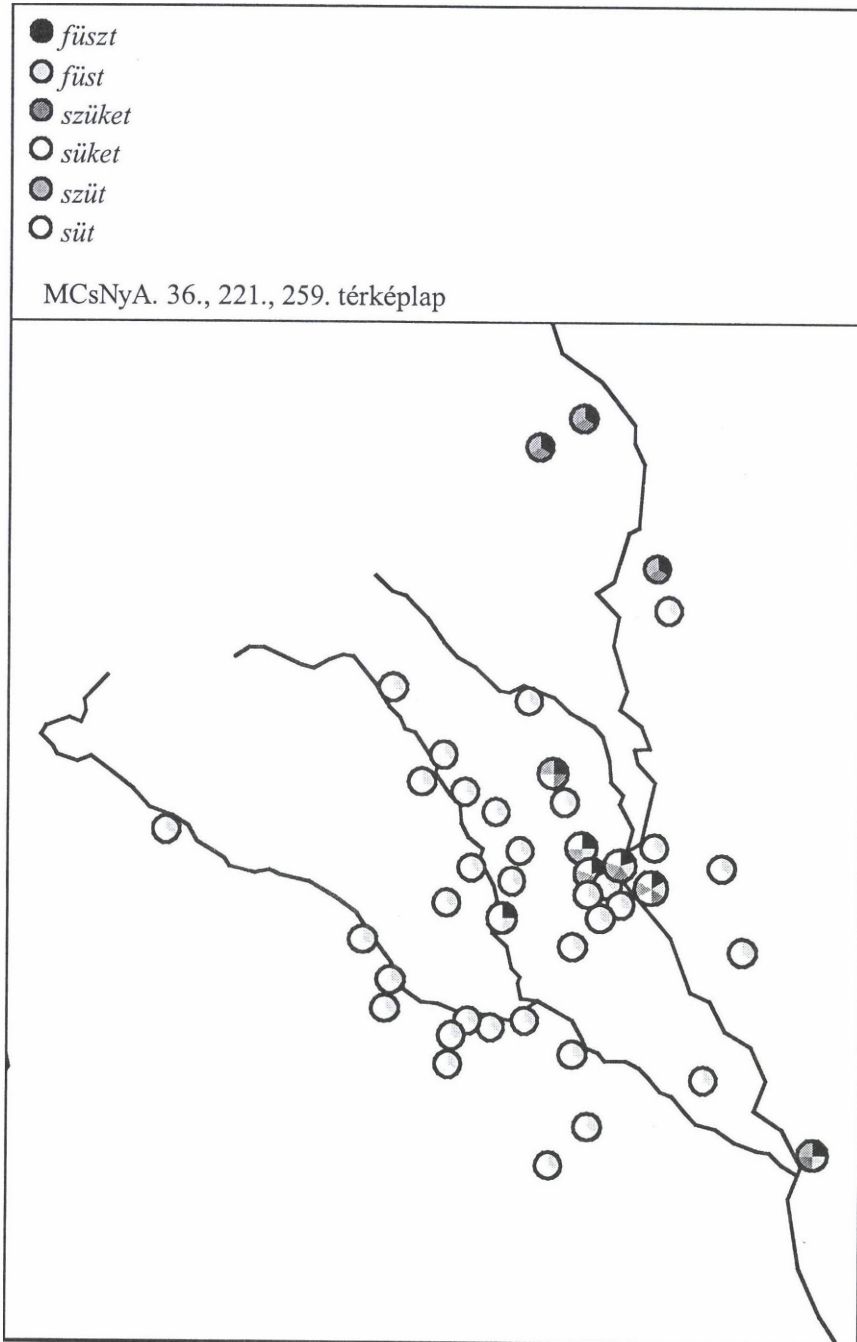

A MCsNyA. kutatópontjainak jegyzéke:

1. Bogdánfalva	26. Frumósza	50. Diószeg
4. Nagypatak	28. Pusztina	52. Újfalu
6. Kákova (Forrófalva)	30. Szoloncka	55. Gorzafalva
7. Klézse	31. Szerbek	59. Szalánc (Templomfalva)
10. Dózsa	32. Esztrugár	60. Pakura
11. Csík	34. Gajdár	63. Dormánfalva
13. Külsőrekecsin	37. Gyidráska	66. Csügés
15. Magyarfalva	38. Esztufuj	68. Kelgyest
16. Lábnik	39. Berzunc ~ Butukár	69. Szabófalva
17. Gyoszény	41. Balanyásza	74. Balusest
18. Trunk	43. Ploszkucén	75. Kalugarény
19. Ketrís	44. Szászkút	78. Prálea
22. Lujzikalagor	45. Válászaka	79. Vizánta
23. Szakatura	48. Onyest	
25. Lészped	49. Tatros	

3. ábra

Az *s ~ sz* megoszlás Moldvában a MCsNyA. *füst* (36.), *süt* (221.) és *süket* (259.) térképlapján

4. A datelemzés, adatbázisok integrálása. – Az adatrögzítést bármilyen szövegszerkesztővel elvégezhetjük, elegendő, ha megfelelően pontos kódrendszert definiálunk. Az adatkezeléshez azonban már speciális szoftverre van szükség. Kereskedelmi forgalomban nincs olyan program, amellyel összetett geolingvisztikai feladatokat el lehetne végezni. Ebből következik, hogy a tudományág feladata a fejlődéséhez szükséges informatikai eszközök megalkotása. Az általunk használt szoftver – habár a fejlesztők célja egyelőre elsősorban a hatékony adatrögzítés lehetővé tétele – további lehetőségeket biztosít az adatok különféle megjelenítésére, feldolgozására, elemzésére is.

Az adatelemzés feltétele, hogy informatizált adatokat (adattárakat) alakítsunk ki. Kutatócsoportunk évek óta foglalkozik nyelvjárási adattárak informatizálásával. A MCsNyA. mellett rögzítettük „A magyar nyelvjárási atlasza” (MNYA.) 4–6. kötetét. BALOGH LAJOS és KISS GÁBOR egy másik kódrendszer használatával már korábban informatizálta a MNYA. első három kötetének nagy részét. Módszerük teljes értékűnek mondható, a gyakorlatban azonban az adatrögzítés során alkalmazott számos különböző platform kompatibilitási problémákat okozott. Rögzítettük továbbá a SzNySz. teljes anyagát. Érdemes megemlíteni, hogy ebben a szótárban az eredeti székelyföldi anyag jó része nem jelent meg, hanem cédlák, illetve kéziratos térképlapok formájában még informatizálásra vár (CS. NAGY 2004.). Jelenleg még tart a RMNYA. szerkesztése és kiadása JUHÁSZ DEZSŐ irányításával, ezzel párhuzamosan kezdtük meg az informatizált változat kialakítását.

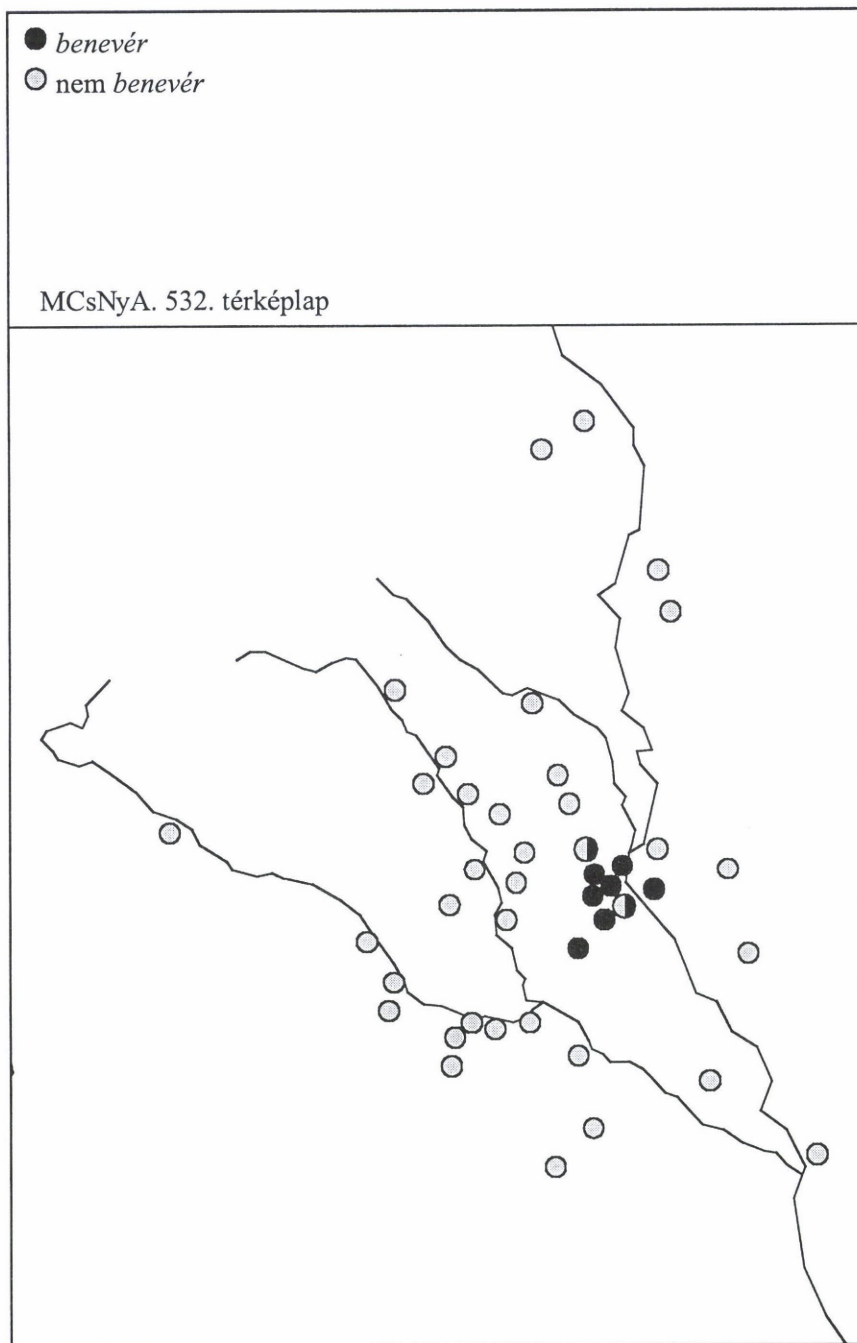
Az informatizált adatok egyik előnye, hogy integrálhatók. Integrálásnak nevezzük a különböző adattárakból, például térképlapokról származó adatok valamilyen – általunk meghatározott – szempontok szerint történő összesítését. Ha összesítjük a különböző adattárakból származó informatizált adatokat (pl. egy közös térképen), nem veszíthetjük el a rájuk vonatkozó információkat (kutatóponthoz, adatközlőhöz való kötődésüket, minősítéseiket, egyéb megjegyzéseket stb.).

Az integráláshoz két feltételnek mindenképp teljesülnie kell. Integrálni egyrészt azonos vagy kompatibilis kódolású adatokat lehet. A különböző pontossági szinten lejegyzett adatok a kevésbé pontos (pl. mellékjelek nélküli) lejegyzés szintjén lesznek kompatibilisek, vagyis összevethetők. Másrészt különböző adattárak integrálására, egy közös térképen való megjelenítésére csak akkor van mód, ha egyesített kutatópont-hálózatot alakítunk ki.

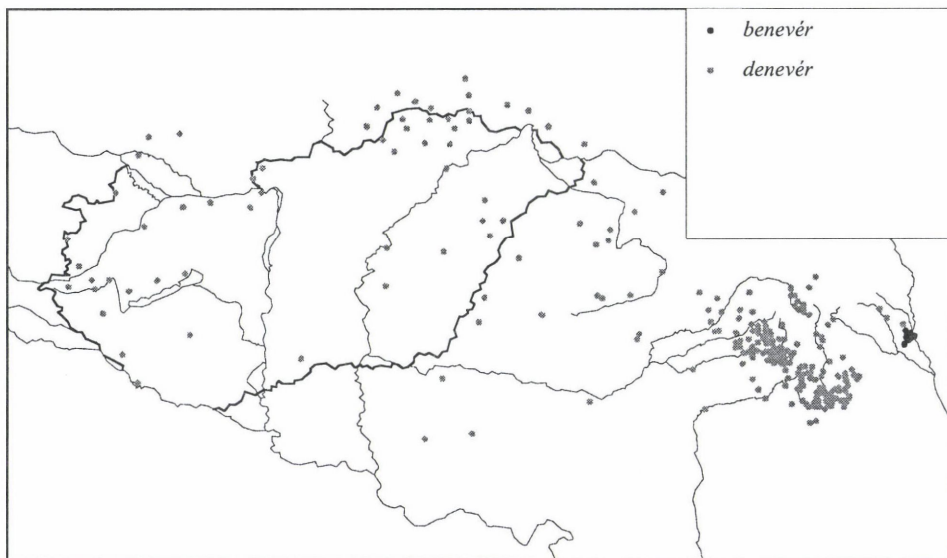
Az integrálásból adódóan lehetőségünk van a különböző adattárakból származó adatok egyetlen térképen való megjelenítésére, csoportosított térképek, hangstatisztikák készítésére. Készíthetünk például adatlistát egy-egy kutatópont adataiból akár több adatbázis alapján; megjeleníthetjük egy térképen különböző atlaszok és nyelvföldrajzi szótárak adatait; készíthetünk hangstatisztikát egy kutatópont adataiból; térképre vetíthetünk olyan kimutatásokat, amelyek egy adott hang előfordulási arányait szemléltetik az általunk meghatározott kutatópont-hálózat és adattár(ak) szerint.

A 4. ábra térképét a MCsNyA. *denevér* címszavú térképének adataiból készítettük. A térképen feketével jelöltük a *benevér* adatokat. Jól látható a *benevér* alak előfordulásának területi megoszlása Moldvában. Arról azonban, hogy a magyar nyelvterületen előfordul-e máshol is *benevér*, csak úgy győződhetünk meg, ha integráljuk a MCsNyA. adatait más adatbázisokkal. Az 5. ábrán a MCsNyA., a MNYA., a RMNYA. és a SzNySz. alapján azok a kutatópontok látszanak, amelyekben előfordul a *denevér* lexikai változat. Feketével jelöltük a *benevér*, szürkével pedig a *denevér* hangtani változatot. Az integrált térkép alapján megállapítható, hogy a *benevér* egyedül Moldvában fordul elő, ennél fogva valószínűleg belső keletkezésű változat. (A térkép készítésekor az újkeletűként minősített *denevér* adatokat nem vettük figyelembe.)

4. ábra
A *benevér* elterjedtsége Moldvában

5. ábra

A *denevér* ~ *benevér* megoszlása a magyar nyelvterületen

A Bihalbocs geolingvisztikai szoftver alkalmazásával nemcsak azonos vagy hasonló címszavú térképek egyesítésére van lehetőségünk, hanem különböző fogalmak megnevezését bemutató térképlapok adatainak csoportosítására is vállalkozhatunk. A 6. ábrán megjelölt térképet például a MNyA., a RMNyA. és a MCsNyA. *patkány* és *vakondok* címszavú térképlapjaiból, valamint a SzNySz. megfelelő szócikkeiből hoztuk létre. Összesen tehát hat térképlapról és a SzNySz. két szócikkéből származnak az adatok. A térképen csak azok a kutatópontok látszanak, ahol használják a *patkány* lexémát valamilyen jelentésben. A világos színnel megjelölt kutatópontokon a *patkány* a köznyelvi jelentésben él, a sötéttel megjelölt kutatópontokon azonban 'vakondok' jelentésű.

A különböző adattárak integrálásával lehetővé válik a jelenségnek a magyar nyelvterület egészén való szemléltetése. A 'vakondok' jelentésű *patkány* földrajzi megoszlásának tágabb összefüggéseit 6. ábránk olyan módon szemlélteti, hogy az eddig négy különböző kiadványban több térképlapon bemutatott adatokat egyetlen térképen jeleníti meg. A SzNySz. adatait a jobb áttekinthetőség érdekében külön térképlapon is szemléltetjük (7. ábra).

A SzNySz.-ből tájékozódó olvasó a *patkány* 'vakondok' jelentését a nyugati székelységre jellemző nyelvjárási sajátosságként azonosíthatja. A RMNyA.-t kézbe véve a nem köznyelvi jelentésű lexéma területi elterjedéséről már azt is megtudhatja, hogy a keleti nyelvjárási régiók közül csak a Mezőségen általános a használata. Ebből le lehetne vonni azt a következtetést, hogy a *patkány* 'vakondok' jelentése a nyugati székely nyelvjárásokban mezőségi hatásra terjedt el (HEGEDŰS 2002: 123). Ám azt is feltehetjük, hogy a jelentés éppen a mezőségi nyelvjárásban számít keletről átvett újításnak, mivel térképünk tanúsága szerint a feltételezett újítás nincsen jelen az archaikusabb nyelvjárásziget-helyzetben lévő mezőségi kutatópontokon, mint pl. Lozsád, Halmágy, Domokos vagy Köröstárkány. Ebből

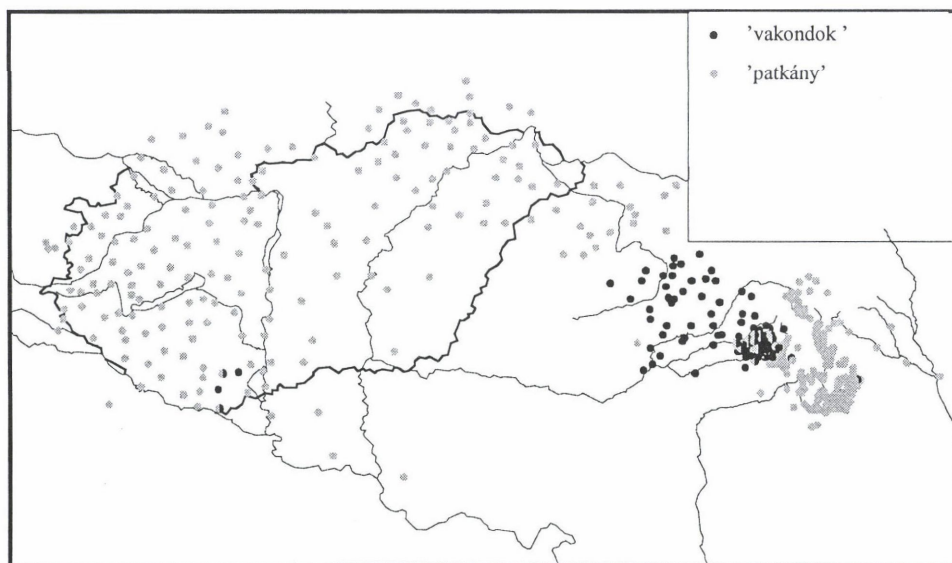
a szempontból a jelenség moldvai hiánya nem perdöntő: ha BENKŐ (1989.), majd JUHÁSZ (2004.) nyomán a csángó nyelvjárások mezősegi gyökereit kívánjuk kimutatni, a valószínűsíthető történeti kapcsolatokat a vizsgált moldvai falvakban elfedi a román nyelvi hatásra kölcsönszóként megjelent *guzgán* 'vakondok' lexéma általános használata. (Erre utal a MCsNyA. északi és déli csángó kutatópontjainak hiánya a térképen.)

A *patkány* 'vakondok' jelentésének elsődleges mezősegi kialakulását egy további szempont miatt sem tarthatjuk valószínűnek. A jelentés nyugati székely eredete mellett szóló érv, hogy a MNyA. térképlapjain a jelentés dél-dunántúli gócpontja is megjelenik az eddigiek mellett. A jelentés a nagyatlász négy kutatópontján (Martonfa, Szébény, Kisherend és Old) fordul elő (az ÚMTsz. szerint adatolták a közeli Kopácson is). Ez a területi megfelelés egybevág BENKŐ (1967.) nyelvöldrajzi megalapozású feltevésével a Dráva alsó folyásának vidékén beszélt nyelvjárások és az udvarhelyi székely nyelvjárás történeti kapcsolatáról, és egyben további érvet jelent amellelt, hogy a jelenség nem a mezősegi nyelvjárásból került át a nyugati székelység nyelvébe.

Az informatizált adatok felhasználásának további lehetősége, hogy a meglévő adatokból hangstatisztikai térképet készíthetünk. A 8. ábra például nyitódó (*iĕ, üö, uo*) és záródó (*ĕi, öü, ou*) diftongusok előfordulási arányait mutatja Moldvában és a Székelyföldön, a SzNySz. és MCsNyA. adatai alapján. (A térképen fekete színnel jelöltük a nyitódó, szürkével pedig a záródó diftongusokat.)

6. ábra

A patkány jelentései a magyar nyelvterületen

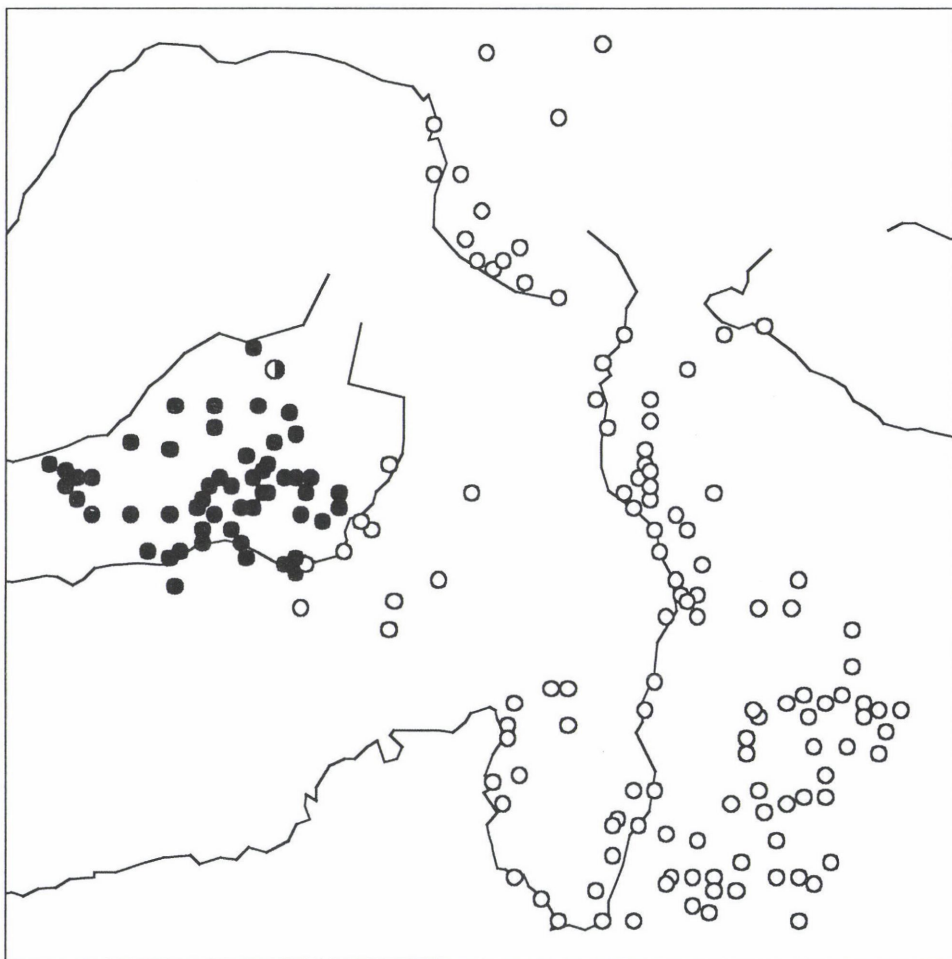
Azokon a kutatópontokon találunk teljes (100%-ban fekete vagy szürke) kört, ahol a vizsgált adatokban az adatok számához viszonyítva legtöbbször fordulnak elő diftongusok (záródó diftongusok Zabolán vannak jelen a legnagyobb arányban, ezért itt teljesen fekete

a kör). A többi kutatóponton ezen kutatópontokhoz viszonyítva adjuk meg a diftongusok arányát. (A térkép generálásánál nem voltunk tekintettel a diftongus elemei közötti nyomtérképmezőslásra.) Az ilyen jellegű vizsgálatok lehetőséget adhatnak a különböző kutatópontok hangrendszerai között meglévő összefüggések feltárására és vizsgálatára.

Az informatizált nyelvatlások számos lehetőséget kínálnak a kutatásra az itt bemutatottra túl is. A RMNyA. adatainak fonetikai szempontú elemzésére l. VÉKÁS 2000., a MCsNyA. anyagán végzett hangstatisztikai elemzésre l. BODÓ 2007., a Szilágysági nyelv atlasz (MÁRTON–HEGEDŰS 2000.) hangtani jelenségeinek vizsgálatára l. HEGEDŰS 2007. Néhány további példát láthatunk a Geolingvisztikai Műhely említett honlapján.

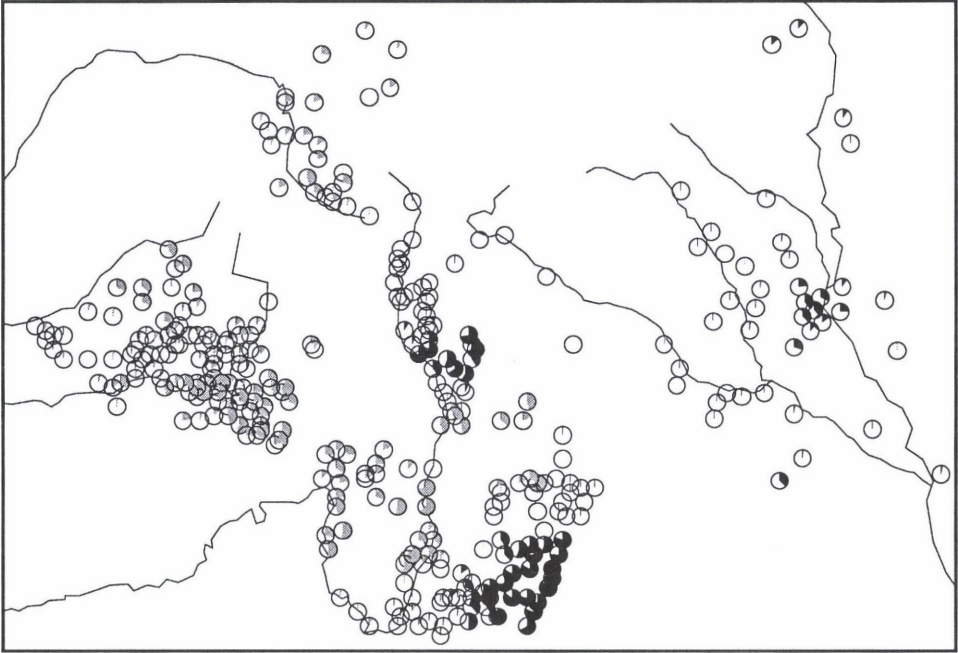
7. ábra

A *patkány* jelentése a SzNySz.-ban ('vakondok' = fekete, 'patkány' = fehér)

8. ábra

Nyitódó (fekete) és záródó (szürke) diftongusok előfordulási aránya
a magyar nyelvterület keleti régióiban

5. Összefoglalás és kitekintés. – A fentiekben a MCsNyA. Informatizálásának folyamatával szemléltettük, hogy milyen lehetőségek rejlenek hagyományos adattáraink új módszerekkel való feldolgozásában. Egy-egy nyelvjárási adattár informatizálásával az adott atlasz vagy szótár adatainak értéke többféle okból is jelentősen megnő. Amellett, hogy az anyag alkalmassá válik az informatikai módszerekkel történő feldolgozásra (statisztikai kimutatások, adatok csoportosítása és térképre vetítése, különböző térképlapok egyesítése, a világhálón megjeleníthető térképek kialakítása stb.), az adatokat integrálni lehet más adattárakban szereplő adatokkal is.

Dolgozatunkban néhány példával mutattuk be, hogy az informatizált adatok és adattárak már most is számos érdekes összevetést, elemzést tesznek lehetővé. Adatbázisunk azonban korántsem teljes. Két legjelentősebb nyelvöldrajzi atlaszunk, a MNyA. és a RMNyA. teljes anyagát sem lehet még informatikai eszközökkel kutatni, és természetesen nem szabad megfeledkeznünk azokról a kisebb, de jelentős nyelvöldrajzi atlaszokról és szótárakról sem, amelyeknek még meg sem kezdődött a számítógépes feldolgozása. Egyik legfontosabb feladatunk, hogy ezt az elmaradást minél előbb felszámoljuk.

A már meglévő adattárak feldolgozása mellett azonban tovább kell folytatni az adatgyűjtést, kihasználva azokat az új technikai megoldásokat, amelyek lehetővé teszik hanganyag és lejegyzés szinkronizálását (összekapcsolását), valamint hatékonyan segítik az adatok adatbázisba rendezését. A jövőben első lépésként olyan informatizált adattárakat

célszerű kialakítani, amelyekből a következő munkafázisokban már viszonylag egyszerűen létrehozhatjuk az adatok egyéb megjelenítési formáit (nyomtatott térképlapok, internetes anyagok, hanglemezek stb.) a különböző szintű és jellegű igényeknek megfelelően.

A hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS – KISS GÁBOR 1992. A magyar nyelvjárások atlaszának számítógépes feldolgozása. In: KONTRA MIKLÓS szerk., Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 5–17.
- BALOGH LAJOS – KISS GÁBOR 2002. Analitikus elemzési lehetőségek A magyar nyelvjárások atlaszának számítógépre vitt anyagán. In: SZABÓ és mtsai. szerk. 2002: 41–54.
- BENKŐ LORÁND 1967. A nyelv földrajz történeti tanulmányai. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND 1989. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. Magyar Nyelv 271–87, 385–405.
- BODÓ CSANÁD 2007. Követéses geolingvisztikai vizsgálat Moldvában. In: GUTTMANN–MOLNÁR szerk. 2007: 37–47.
- BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2007. Jelenségtérképek A moldvai csángó nyelvjárás atlaszából. CD-ROM. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Bp.
- CHAMBERS, JACK K. – TRUDGILL, PETER 2004.² Dialectology. Cambridge University Press, Cambridge.
- GOOSKENS, CHARLOTTE – WILBERT HEERINGA 2004. Perceptive evaluation of Levenshtein dialect distance measurements using Norwegian dialect data. Language Variation and Change 16: 189–207.
- GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk. 2007. V. Dialektológiai Szimpozium. BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely.
- HEGEDŰS ANDREA 2002. Nyelvjárás atlaszok egyesítési lehetőségei. In: SZABÓ és mtsai. szerk. 2002: 120–7.
- HEGEDŰS ANDREA 2007. A kétféle é fonéma megléte és kiterjedtségének mértéke a Szilágyságban. In: GUTTMANN–MOLNÁR szerk. 2007: 120–5.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2004. Az északi csángók eredetéről „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” tükrében. In: P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT szerk., Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré. Tinta Könyvkiadó, Bp. 164–74.
- KIRÁLY LAJOS 2005. Somogy–zalai nyelvátlasz. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 223. Bp.
- KISS JENŐ 2002. Gondolatok a magyar dialektológiáról az új évezred küszöbén. In: SZABÓ és mtsai. szerk. 2002: 11–8.
- KISS JENŐ szerk. 2004. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222. Bp.
- KRETZSCHMAR, WILLIAM 2001. Linguistic Databases of the American Linguistic Atlas Project (ALAP). <http://www ldc.upenn.edu/annotation/database/papers/Kretzschmar/11.3.kretzschmar.pdf>.
- MÁRTON GYULA – HEGEDŰS ATTILA 2000. Szilágysági nyelvátlasz. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp.–Piliscsaba.
- MCsNyA. = GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA szerk. 1991. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I–II. kötet. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Bp.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. 1968–1977. A magyar nyelvjárások atlasza. I–VI. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp.
- CS. NAGY LAJOS 2004. Szóföldrajzi térképlapok a kolozsvári archívumban. Előadás a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson, Bp. [Http://www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/csnagy-ea.rtf](http://www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/csnagy-ea.rtf).
- NERBONNE, JOHN – WILBERT HEERINGA 2001. Computational Comparison and Classification of Dialects. Dialectologia et Geolingvistica 9: 69–83.

- NERBONNE, JOHN – WILLIAM KRETZSCHMAR 2003. Introducing Computational Techniques in Dialectometry. In: NERBONNE–KRETZSCHMAR eds., *Computational Methods in Dialectometry*. Special issue of *Computers and the Humanities*, 37/3: 339–57.
- PÉNTEK JÁNOS 2004. A moldvai magyar nyelv szótára – elvek és problémák. In: KISS szerk. 2004: 180–96.
- PUTNAM, MICHAEL T. – D. CHRIS JOHNSON 2006. How far have we come and where do we still need to go? – The evolving dialect atlas. In: BEREND, NINA – ELISABETH KNIPF-KOMLÓSI szerk., *Sprachinseln – The World of Language Islands*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ gyűjt. – JUHÁSZ DESZŐ szerk. 1995–2004. A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–IX. kötet. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- SAJTOS JÓZSEF 2004. Sárvíz menti nyelvatlasz. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 220. Bp.
- SÁNDOR ANNA 2004. A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza. Kalligram, Pozsony.
- SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk. 2002. IV. Dialektológiai Szimpozium. BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely.
- SZABÓ T. ATTILA 1959. A moldvai csángó nyelvjárás kutatása. Magyar Nyelvjárások 5: 3–38.
- SzNySz. = GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA 1987. Székely nyelvöldrajzi szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TÁNCZOS VILMOS 2004. A moldvai csángók nyelvészeti kutatása (1945–2004). In: KISS szerk. 2004: 208–85.
- VÉKÁS DOMOKOS 1999. Informatikai lehetőségek a dialektológiában, különös tekintettel a fonetikai szempontokra. Kézirat. [Http://www.btk.elte.hu/fonetika/p/s/fonszem.html](http://www.btk.elte.hu/fonetika/p/s/fonszem.html).
- VÉKÁS DOMOKOS 2000. Magánhangzó-rendszerek elemzése informatizált nyelvjárási korpuszon. In: GÖSY MÁRIA szerk., *Beszédkutatás 2000. Beszéd és társadalom*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 75–86.

BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZZSINA SÁRA

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Csűry Bálint nyelvjárásgyűjtésének korai szakaszáról

E rövid írásban Csűry Bálint életének és munkásságának egy korai, ám fontos szakaszáról, beregi és ugocsai nyelvjárási vizsgálatairól szólok, tisztelegve a nagy nyelvjárás-kutató emléke előtt.

A Csűry által bejárt beregi és ugocsai részek az 1900-as évek elejéig nyelvjárási szempontból jórészt feltáratlannak számítottak. BALASSA JÓZSEF 1898-ban így ír e területről: „A Felső-Tisza vidékén, Szatmár, Bereg és Ugocsa megyék majdnem teljesen ismeretlen területek” (Nyr. 1898: 306). A század elejéről ENDREI GERZSON tiszaháti nyelvjárási sajátosságokat bemutató tanulmánya (Nyr. 1909: 285–6) és TÖRÖS BÉLA monográfiája (A beregszászi nyelvjárás. Bp., 1910.) érdemel figyelmet.

A fiatal Csűry az említettek tudatában s a Magyar Nyelvtudományi Társaság támogatásával 1908-ban kezdte a Szamosháton, a Tiszaháton és Ugocsában első nagyobb gyűjtőútjait. Így emlékezett ezekre: „1908-tól 1915-ig Társaságunk anyagi segítségével gyalog bejártam nemcsak a szatmármegyei szamosháti falukat, hanem a szomszédos nyelvjárásoknak a szamosháttal érintkező széleit is. További nyelvjárásnyomozó munkámban a világháború s az utána következő kataklizmás idők nagyban gátoltak” (SzamSz. 1: 3). Pályájának ez a szakasza kolozsvári egyetemi éveire, valamint kolozsvári kollégiumi tanári pályájának korai szakaszára esik. Tanítványa, SZABÓ T. ATTILA így írt erről az időszakról: „A még 1908-ban megkezdett gyűjtőmunkát Csűry a világháborús nehézségek között és az utána

következő kisebbségi elnyomatás éveiben egészen 1932-ig folytatta. Ezalatt gyalog bejárta a szatmármegyei Szamoshát falvait és a területtel érintkező Tiszahátat, az ugcocsi és beregi részeket” (MNYTK. 56. 1941. 3). Csűry 1915-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól kapott felkérést a szamoshádi nyelvjárás szótárának elkészítésére. További beregi és ugcocsi gyűjtéseit azonban, amelyekkel egyebek mellett nyelvjárasi jelenséghatárokat kívánt megállapítani, a világháború, valamint a szóban forgó területek elcsatolása meghiúsította: „Hogy e sajátságok északi határa Ugocsában meddig terjed, a közbejött gonosz idők és mostoha körülmények miatt megállapítani nem tudtam” (MNY. 1929: 16). Korábbi gyűjtéseinek az elemzéseit azonban részben publikálta, így a tiszahádi és ugcocsi nyelvjárás nevezetesebb sajátságairól (MNY. 1929: 11–6) és az ottani magánhangzók kieséséről (MNY. 1929: 163–73, 343–5). E tanulmányok a szóban forgó nyelvjárások 1910-es évek eleji állapotát mutatják: „1909–1914-iki tapasztalataimról van szó” – említi ő maga (MNY. 1929: 14).

Csűry tanulmányait a nyelvjárasi jelenségek földrajzi elterjedtségének vizsgálata, a pontos fonetikai jelölés, valamint a változatok érvényére, gyakoriságára vonatkozó megfigyelései teszik különösen értékessé. A tiszahádi és ugcocsi nyelvjárás nevezetesebb sajátságairól írott s említett tanulmányához készített, nyelvjárasi jelenségek határvonalát szemléltető térkép kutatópontjai között több kárpátaljai van: Gecse, Csoma, Macsola, Vári, Badaló, Halábor, Csetfalva, Bökény, Péterfalva, Fertősalmás, Nagypalád és Gödényháza. Ez az első térkép, amely nyelvjárasi sajátságok izoglosszáját szemlélteti a mai Kárpátalja területén. Csűry az általa bejárt területről regionális atlaszt szeretett volna készíteni. Felvidék és Kárpátalja déli részének Magyarországhoz való visszacsatolása után egyik tanulmányához (MNY. 1938: 273–9) szintén készített egy térképet (l. még KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Fejezetek a Csűry-iskola történetéből*. Debrecen, 1998. 43; JUHÁSZ DEZSŐ in: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Bp., 2001. 113). Ebben már a mai Kárpátalja egész délnyugati, magyar többségű részén vizsgálja a főbb nyelvjárasi sajátságok elterjedtségét.

Csűry 1932-ben a debreceni egyetem tanára lett. Az egyetem magyar és finnugor nyelvészeti tanszékének tanáraként, valamint az egyetem nyelvjáráskutató műhelyének vezetőjeként fontosnak tartotta a határon túli nyelvjárások vizsgálatát: „Népnyelvünk rendszeres búvárlatának megszervezésére ütött a tizenkettedik óra, és félo, hogy ez a tizenkettedik óra hamarosan elmúlik. [...] Ma még az öregek ajkán sok olyan szót, fogalmat, jelentést, alakot, szerkezetet megtalálunk a nép nyelvében, melyet esetleg tíz év múlva már hiába keresnénk. A másik ok az aggodalomra: a megszállott területeken levő nyelvjárásainkat fenyegető veszedelem. E téren megszállott területeken levő tudományos és irodalmi társaságainkkal és magyar ifjúsági egyesületekkel [...] karöltve meg kellene szervezni a gyűjtés munkáját” (A népnyelvi búvárlat módszere. Bp., 1936. 20). Tervei között tehát a határon túli részekben végzett nyelvjárásgyűjtések a későbbiekben is voltak. Ez korai halála miatt nem valósulhatott meg.

A XX. század második felében a figyelem mind Európában, mind a magyar dialektológiában egyre inkább a nyelvjárások felgyorsult változása, illetőleg a változásvizsgálatok felé fordul. Csűry tiszahádi és szamoshádi gyűjtései az északkeleti régió nyelvi változásainak vizsgálatában ma is megbízható történeti forrásaink. Csűry tanulmányai jól hasznosíthatók ma is (olyan településeken is gyűjtött, amelyek később a nagyatlasznak kutatópontjai voltak: Váriban, Jándon és Tizsakóródon), azért is, mert a nyelvjárások változásáról, a nyelvjárasi változatok társadalmi érvényéről gyakran tesz említést. Gyűjtéseit a szinkroniában zajló változások figyelembe vétele teszi különösen értékessé a változásvizsgálatok számára: „Magam tapasztaltam, hogy a Szamosháton a magam falujában, hogy gyermekkoromban

az öregek beszédében általános volt az *-ít* képzőnek *ét* változata: *fordét, igazét, tanétóú úr, burét, nyerét* stb. A mai nemzedéktől már csak elvétve hallja az ember” (i. h. 24). E terület egyik sajtóságáról, a magánhangzók kieséséről így ír: „Az elisio jelensége a szamosháti nyelvújrásban is megvan, de már pusztulófélben. A szamosháti nyelvújrás északi szomszédaiában: a Tiszaháton és Ugocsában azonban ottani tanulmányutaim alkalmával [...] még nagyon jól megfigyelhettem a magánhangzó-kivetés jelenségét” (MNy. 1929: 163).

Csúry gyűjtései azt az állapotot rögzítették, amikor a nyelvújrási nyelvhasználat az általa bejárt területen még általános volt, a nemzedékek közötti nyelvújrási különbségek még jóval kisebbek voltak, de bizonyos ma oly jellemző folyamatok már lassan erősödni kezdtek. Érdeemes lenne felmérni, hogy a Csúry által vizsgált jelenségek hogyan változtak a szamosháti, tiszaháti és ugocsai részeken, azon a területen, amely ő gyűjtései által került be a magyar nyelvterület ismert régiói közé.

TÓTH PÉTER

Lőrincze Lajos emlékezete Kárpátalján

1993-ban, még egyetemi hallgatóként, életem első nyelvészeti tanácskozására érkeztem Budapestre, a hatodik élőnyelvi konferenciára. Talán másodszer, esetleg harmadszor jártam akkor a magyar fővárosban. Városnézés közben tűnt fel, hogy az Akadémia Roosevelt téri székházán gyászlobogó van kitűzve. Meghalt Lőrincze Lajos – magyarázta kísérőm. S hogy tizenöt esztendő múltán hogyan és miért jutott ez eszembe? Ismét élőnyelvi konferenciára készülök. Az idén már a tizenötödiket szervezik Párkányban. A minap az előadásomhoz keresgéltem ötletet, anyagot kárpátaljai településeken készített interjúmban. Meglepődtem, amikor négy különböző hanganyagban Lőrincze Lajos nevét hallottam említeni:

1. Terepmunkás (a továbbiakban TM): Milyennek tartja a helyiek magyar beszédét? Szép vagy csúnya?

Adatközlő (a továbbiakban AK): Mint minden falunak, megvan a saját szépsége. Mindenki tud szépen is, csúnyán is beszélni. De ezerkilencszázhetvenkettőbe Lőrincze Lajos, mikor felmérést készített Kárpátalján, azt mondta, hogy a Beregszászi és a Szőlősi járásban beszélnek a legszebben és legjobban magyarul. (A felvétel Badalóban készült, az adatközlő 1965-ben született nő.)

2. TM: A szomszédos településeken hogyan beszélnek magyarul? Ugyanúgy, mint Váriban?

AK: Ugyanúgy, szerintem az egész kárpátaljai magyarság egyformán beszél, esetleg vannak ilyen dialektusok egyes településeken, de nagyjából nem különbözik.

TM: Melyik településeken?

AK: Szerintem Váriban is van egy ilyen öö dolog, hogy ö egyes szavakban az ü helyett i betűt beszélnek, teszem fel firidni, vagy a filem, öö vagy pedig Dobronyba, teszem fel, egy picit elhúzzák az á betűt, és inkább a betű jön ki belőle. Ez, ami az én öö, de jó lenne felemelni a Lőrincze Lajos könyvét, s abban, ami... Ők voltak Kárpátalján Imre Samuval, és szerintem ők írtak a kárpátaljai dialektusokról. (Vári, az adatközlő 1960-ban született férfi.)

3. TM: Van-e a helyiek által beszélt magyar nyelvnek valamilyen jellegzetes vonása, amiben eltér a többi településtől?

AK: Tehát a nyelvjárásra gondolsz?

TM: Igen, hogy itt milyen nyelvet beszélnek.

AK: Persze. Salánk ez egy... Itt *L ő r i n c z e L a j o s* is gyűjtött. Tehát Kárpátalja ez az északkeleti nyelvjárástípusba tartozik, de Salánk ez egy nyelvjárásziget. Tehát ez egy különösen értékes kincs ezen a téren. Hát ő jellemzi a kakuminális t, az úgynevezett th használata, amit én ő, tehát én hallok idegenként. Ők ezt nem érzik. Aztán jellemzi, megint egy olyan kincs, ez pedig a zárt e használata, amelyet nap mint nap a gyerekeknél tényleg gyönyörködöm benne, ugye megyek a tēplomba. Most tanulom tőlük ezt. Tehát én úgy, az a magyartanár vagyok, aki kijavítja őket, a suksükölést azt nem tűri, de elmondom mindig, hogy ez a zárt e is nagyon értékes, mert például, visszatérve Lőrincze Lajosra, ő éppen itt nyerte a hatvanas években kiejtési versenyt, hogy tehát főleg ezzel tetszett meg a zsűritagoknak, hogy ejtette ezt, tehát ez egy kincs, ezt nem kell szégyellni. Ez egy iző nyelvjárástípusba tartozik, de nagyon sok tájszót ismernek és használnak itt. (Salánk, az adatközlő 1971-ben született nő.)

4. TM: Szép-e a tiszaujlaki magyar beszéd?

AK: Természetesen. Legszebb. A legszebb azért, mert az én véleményem szerint mégiscsak itt jöttünk be, leghamarabb, leghamarabb, már úgy értem, a magyarság csak Vereckénél ezen a területen volt a leghamarabb. Innen hódította meg tovább az országot. Most ezzel nem azt akarom állítani, hogy ez a legszebb, legrégebb magyar nyelv, nem a legarchaikusabb, ahogy itt beszélnek, de valahogy, valahogy ez a nép, ez a ez a szabolcsi, mert hát vehetjük magunkat ahhoz ugye, az egész Ugocsa vármegye az idetartozott, ez a nép egy olyan, egy olyan kemény, mindig egy ilyen átjáróházba, tehát ez annyira ragaszkodott a magyarságához, hogy, hogy még amikor verték, annál keményebben igyekezett megtartani a magyarságát. És tudnak tömören fogalmazni. Ismertem én olyan embereket, akik két szót szóltak egy nap, de annak veleje volt, annak értelme volt, itt nem, nem divat a szószátyárság. És, és egyszerűen, egyszerűen, *L ő r i n c z e L a j o s* mondta, hogy a legtisztább magyar nyelv, volt Újlakon is, a legtisztább magyar nyelvet Tiszaujlakon, Beregszászba, és nem is tudom, mék, még egy példát hozott fel, hogy hol beszélnek. És nem említette Pestet, nem említette azt a szórványmagyarságot. Fent még a técsői magyarok nagyon szépen beszélnek magyarul, mert ott sokat voltam. Igyekeznek. Jó, már nagyon erős az ukrán behatás, de, de igyekeznek nagyon szépen, nagyon tisztán beszélni magyarul. Mert, mert tudják, hogy kevesen vannak. (Tiszaujlak, az adatközlő 1960-ban született férfi.)

A Magyar nyelvjárások atlaszának kárpátaljai anyagát jó öt évvel ezelőtt kérdezték ki. Az atlasznak az akkori politikai viszonyok miatt mindössze négy kárpátaljai kutatópontja lehetett (Homok, Csongor, Vári és Salánk). A fenti idézetek is igazolják azonban, hogy a kárpátaljai magyarok nemcsak nyelvüket, nyelvjárásukat őrzik, hanem azok emlékét is, akik gyűjtötték nyelvhasználatuk jellegzetes vonásait; azokét a magyarországiakét, akik érdeklődtek irántuk. Reméljük, hogy az új nemzeti nyelvatlasz gyűjtései során minél több kárpátaljai magyar településen győződhetnek meg a mai kutatók arról, mi maradt fenn azokból a nyelvjárási sajátosságokból, melyeket Lőrincze Lajos és munkatársai oly szépen és értékesnek találtak, hogy ezt máig őrzi a kollektív emlékezet.

SZEMLE

**Király Péter, A honalapítás vitás eseményei
A kalandozások és a honfoglalás éve**

Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 10.

Szerkesztette és az előszót írta UDVARI ISTVÁN. Tördelte és a mutatókat készítette HOLLÓS ATTILA.
Nyiregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyiregyháza, 2006. 258 lap

Király Péter professzort, az ELTE Szláv Filológiai Tanszékének nyugalmazott vezetőjét nemrég köszöntötte a Magyar Nyelvtudományi Társaság kilencvenedik születésnapja alkalmából (vö. NYOMÁRKAY 2008.). Ha csak 2000-től kezdve tekintjük át a szerzőnek nyugdíjas éve során publikált könyveit (KIRÁLY 2000., 2001., 2001a., 2003., 2004., 2006.), akkor azt látjuk, hogy átlagban csaknem minden évben jelent meg egy könyve. Tudomásunk van róla, hogy ez a folyamat 2007-ben sem azért szakadt meg, mintha a szerző lazított volna a kizárólag saját maga által diktált feszes tempón, hanem egyszerűen kidőltek mellőle azok a fiatalabb pályatársak, akik sokszor bonyolult technikai megoldásokat igénylő kéziratait megfelelő színvonalon elő tudták volna készíteni a nyomda számára. Az impozáns mennyiség (a hat könyv együttes terjedelme 1780 lap) mellett meghökkentő a művek tematikai változatossága is, amely a szláv dialektológiától és filológiától kezdve a magyar nyelvtörténeten át a magyar őstörténetig igen sokféle tudást, készséget és bámulatos munkabírást feltételez. Nem túl vigasztaló képet fest hazai tudományos könyvkiadásunkról, hogy a hat könyv közül mindössze egy (KIRÁLY 2001a.) jelent meg hivatásos kiadónál, az is külföldön, a Bolgár Tudományos Akadémia és a szófiai Magyar Kulturális Intézet jóvoltából. A többi kiadását sem a szerző anyaintézménye, hanem vidéki főiskolák szlavisztikai műhelyei vállalták fel; oroszánrészt vállalt magára e téren a Nyiregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszékének alapítója és első vezetője, a fiatalon elhunyt Udvari István (1950–2005.), aki megtalálta a módját annak, hogy nyilvánosságra segítsen számos csupán kis példányszámban megjelentethető, anyagi haszonnal nem kecsegtető, de tudományos szempontból mégis nélkülözhetetlen filológiai és történelmi szakmunkát. Az ismertetendő kötet megjelenését még Udvari István tervezte el és vette fel az egyik általa szerkesztett sorozatba, ő írta hozzá az előszót (9–10), ám megjelenését már nem érthette meg. Nem véletlenül szenteli tehát a szerző művét éppen Udvari István emlékének (2).

A kötet a magyar honfoglalás két nem egyenlő fajsúlyú problémáját taglalja. Mindkettőnek van előzménye a szerző korábbi munkásságában, de itt kerülnek először átfogóan és részletesen kifejtésre. Az első – kisebb horderejű és ennek megfelelően kisebb terjedelmű – fejezet (11–88) lényegében terminológiai jellegű kérdéseket feszeget. Részletesen elemzi a *kalandozás* terminus történetét. Joggal kifogásolja e szó eufemisztikus használatát a hazai történetírásban a magyarok X. századi külföldi hadjáratainak a jelölésére. KIRÁLY PÉTER nemcsak azt tartja helytelennek, hogy e kedélyeskedő kifejezés mintegy játékos csínytevésnek tünteti fel a tanulóifjúság szemében ezeket a katonai akciókat, hanem egyúttal azt is, hogy ezzel a honalapítással összefüggő jelentőségüket a művelt nagyközönség szemében is csökkenti, ráadásul adekvát módon nem fordítható le egyetlen idegen nyelvre sem. A számos történész által is sokszor már idézőjelbe tett, elavult, romantikus hangulatú *kalandozá-*

sok helyett a szerző a prózaibb, de kétségtelenül pontosabb és szakszerűbb *honalapító hadak/hadakozások/háborúk/harcok*, illetve a jelző nélkül is használható *hadjáratok* terminus használatát ajánlja a történettudományi szakmunkákban. A *honfoglalás* terminus ellen is kifogást emel a szerző mondván, hogy az erőszakos foglalásra utal, miközben ilyesmiről a rendelkezésre álló információk szerint szó sem volt; helyette a *honalapítás* szakkifejezés használatát ajánlja. Ezekkel az egyébként nem előzmények nélküli javaslatokkal minden további nélkül egyet lehet érteni, annál is inkább, mivel visszas voltukat számos történész is érzi; más kérdés, hogy a hagyomány ereje feltehetőleg még sokáig fenn fogja tartani e tudományos szempontból joggal kifogásolt, de a nemzeti mitológiába való beágyazottságuk miatt nehezen lecserélhető kifejezéseket.

A könyv második, hosszabb fejezete (88–216) a honfoglalás időpontját tárgyalja, s így a magyar történelem egyik kulcskérdését feszegeti.

A szerző először a köztudottan politikai felkérésre önkényesen kijelölt 896. évi dátum születésének a körülményeit mutatja be, majd áttekinti a honfoglalás meglehetősen tág határok között mozgó (IV–IX. sz.) keltezését a magyar krónikákban. Ezt követően a magyar történészek álláspontját veszi szemügyre e kérdésben APÁCAI CSERE JÁNOSTÓL (1653.) KRISTÓ GYULÁIG és MAKK FERENCIG (2001.). Áttekinti a *magyar* népnévnek, a magyarok önelnevezésének viszonylag kései adatait a különböző szomszéd népek nyelvében, majd rátér a magyarok külső elnevezéseire a honalapító harcok keleti és nyugati forrásaiban. A szlavista szerző nem véletlenül komoly figyelmet szentel a szláv forrásoknak és bennük a török eredetű *onogur* > *onugur* népnévből származó szláv *оугър*- 'magyar' népnévnek. Ez annál is indokoltabb, mivel a magyaroknak ezt a nevet átvették a bizánci görög írók, majd a latin nyelven író nyugati szerzők is, ahol a népnév a szláv nazális magánhangzó nyomán *Ungri*, *Ungari*, *Hungri*, *Hungari* alakot öltött. A kötet legfajszűlyosabb része éppen ezeknek a névalakoknak Meroving- és Karoling-kori, a Monumenta Germaniae Historica kötetekben közzétett forrásokban való előfordulásait tárgyalja. Ebből kitűnik, hogy – egy jogos kritikával tévesnek nyilvánított 477. évi adatot leszámítva – az 561/562. év eseményeire vonatkozóan történik először említés a magyarok (*Ungari*) pannóniai megjelenéséről, mégpedig *Avares, id est Ungari Pannonii*, illetve *Avares, qui et Huni, sive Ungari* szövegösszefüggésben, vagyis az avarokkal és a hunokkal azonos népet jelölve. Az adat a XII. században élt Gottfried von Viterbo „Pantheon” című munkájából származik, s így természetesen az avar- (hun-)magyar azonosítás távolról sem csupán az egykorú források, hanem a szerző korának ismereteit, illetve nézeteit is tükrözheti. Ezért véleményem szerint nem teljesen meggyőző KIRÁLY PÉTERnek az *Ungari* népnévnek ebből az előfordulásából levont következtetése, hogy „ez az első olyan adat, amely az Ungari, ungarusok/magyarok pannóniai megjelenéséről szól” (146, az eredetiben kiemelve).

Komolyabb forrásértéket tulajdonít a szerző annak a Patricius aemonai püspök híradására visszamenő adatnak, amely arról értesít, hogy Aemona (Emona, a mai Ljubljana helyén) városát 590-ben a magyarok elpusztították (*Civitas ab Ungaris destructa*), a magyarok VI. század végi nyugati betöréseit ugyanis több más forrás is megerősíti. A szerző kategorikus állítása, miszerint „az 590. évi aemonai adat a magyarok Kárpát-medencei megjelenéséről bizonyítékként értékelendő” (149, az eredetiben kiemelve), véleményem szerint mégis bizonyos fenntartással kezelendő, mivel nem a szóban forgó események idejéből, hanem több évszázaddal későbből fennmaradt szövegekről van szó, amikor a szomszédos országokban a magyarokat éppen a „kalandozások” nyomán már jól ismerték, és így az

említett rombolást utólag is a nyakukba varrhatták. Ahogy haladunk azonban előre a korban, különösen a VIII. században már annyira felszaporodnak a magyarok említései, hogy nincs okunk későbbi szerkesztők, másolók beavatkozását gyanítanunk. Egészen biztosan igaza van KIRÁLY PÉTERnek abban is, hogy a VIII–X. századi nyugat-európai forrásokban (főleg a német nyelvterület kolostori névjegyzékeiben) előforduló mintegy 60 *Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger* személynév szintén a magyarok külső elnevezésére megy vissza (és nem valamely német köznévre, amint azt a német szakirodalom nagyobb része gondolja), mert ezek mind kifogástalanul magyarázhatók a szláv *ꙋгѣr-* töből, illetve egymásból, míg egy német *h-* kezdetű töből bajos magyarázatot találni a *h-* nélküli változatokra. Úgy tűnik, az újabb német szakirodalom is erre hajlik (vö. Duden Familiennamen 2000: 677 *Unger* a.).

A második fejezet végén a szerző levonja a tanulságokat (206–16). Ami a legkorábbi adatokat illeti, már korábban hangot adtam kételyeimnek. Hangsúlyozni szeretném, hogy természetesen nem kizárt, hogy egy XII. századi szerző korábbi, számára még hozzáférhető, de számunkra már elveszett VI. századi forrásokat szó szerinti pontossággal örökítsen át, de ezt egyértelmű, kétségtelen bizonyítéknak tekinteni véleményem szerint nem lehet. Mivel a kérdés rendkívül fontos, bizonyára lesznek vállalkozó kutatók, akik a KIRÁLY PÉTER által prezentált források szövegkritikai elemzésével valószínűsíteni vagy éppen cáfolni fogják ezek megbízhatóságát. Ami viszont a „hatóságilag” megállapított 896. évi honfoglalás előtti VIII–IX. századi adatokat illeti, nincs semmi kétségünk afelől, hogy ezek a magyar etnikumra, illetve annak egyes képviselőire vonatkoznak. Abban egyetérték a szerzővel, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának 1892. évi jelentése fölött eljárt az idő, hiszen „az írott források [...] nem támasztják alá, hogy a magyarok 895/896-ban foglalták volna el a Kárpát-medencét”, de a mondat folytatását – „hanem arról vallanak, hogy az *Ungri, Ungari* ... magyarok már 561–562-ben megjelentek a Kárpát-medencében, majd 590 táján megtelepedtek e területen s azóta folyamatosan itt voltak a Kárpát-medencében” (214, az eredetiben kiemelve) – nem tartom ugyan lehetetlennek, de további egyértelmű bizonyítékok felbukkanásáig fenntartással fogadom.

Nem lévén (ös)történész, a történelmi következtetések levonását meghagyom a történettudomány művelőinek. Nem hallgathatom el azonban, hogy mint nyelvtörténész határozottan megkönnyebbülnék, ha bebizonyosodna, hogy a finnugor nyelvű magyarság nem a IX. század végén, hanem pár évszázaddal korábban szivárgott be különösebb harci zaj nélkül a Kárpát-medencébe. Megoldódna ezzel ugyanis egy fontos kronológiai feszültség, mégpedig a szláv nazális magánhangzókat tükröző régi szláv jövevényszavaink körüli keltezési ellentmondás. Arról van röviden szó, hogy míg a magyar nyelvtudománynak modern etimológiai szótárainkban (TESz., EWUng., ESz.) is rögzített egyöntetű álláspontja szerint a *rend* (< szláv *řędъ*), *tompa* (< szláv *топа/топо*) és hasonló, az egykori szláv nazális *ę* és *ǫ* magánhangzókat még tükröző szavaink a X. század vége előtt kerültek nyelvünkbe, addig a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a X. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán hangzottak ezek a szláv nazálisok, mint éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai (vö. PÉTER 1968: 51, SHEVELOV 1979: 138–9 [2002: 186–7], CHELIMSKIJ 1988: 348–50 [2000: 418–9]). Hogy mennyire ellentmondásos a magyar adatok felhasználása a szláv nazálisok datálására, az talán a legjobban S. B. BERNŠTEJN (1961: 241–6) erre vonatkozó fejtegetéséből látható. Ebből idézek néhány mondatot saját fordításomban (a kiemelés is mindig tőlem való): „A szláv nyelvekben lejátszódott denazalizáció időrendjének meghatározása során a kutató bizonyos nehézsé-

gekbe ütközik. Arról van szó, hogy a folyamat kezdete és teljes lezárulása közé túlzottan rövid időszak esik. Határozottan állíthatjuk, hogy a IX. század végén, a X. század elején a szláv nyelvek a nazális magánhangzókat még nem veszítették el. A IX. század végén Pannónia területén megjelennek a nomád magyarok, akik [...] itt szláv földművelő népeiséget találnak. A helyi szlávoktól számos szláv nyelvi elemet vesznek át. [...] A magyar nyelv szláv elemei bizonyítják, hogy a IX. század végén, a X. század elején Pannónia szláv nyelvjárásaiban a nazális jelleg még nem szűnt meg (legalábbis a tömorfémákban) [...]. Tehát a IX. század végén, a X. század elején a nazális magánhangzók még megvoltak, de a X. század közepére kivesztek. [...] Természetesen ennyi idő alatt a denazalizálódás teljes folyamata nem játszódhatott le. Hogyan lehet megbirkózni ezzel a nehézséggel? Fel kell tételezni, hogy a denazalizáció már a X. század előtt megkezdődött. Számos szláv nyelvben ez a folyamat a IX. és X. század folyamán zajlott (két évszázadon át). Nincs olyan tény, amely ellentmondana egy ilyen időrend elfogadásának az orosz nyelv esetében. [...] A magyar nyelv szláv elemei sem adnak okot arra, hogy ne fogadhatnánk el a denazalizációs folyamat [IX. századi] kezdetét. Ezek csak azt bizonyítják, hogy Pannónia szláv nyelvjárásai bizonyos pozíciókban a X. század elején még őrizték a nazálisokat. Ezt a pozíciót úgy határoznám meg, hogy a nazális magánhangzók a tömorfémákban őrződtek még.” Ez utóbbi állítást sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk, mivel nem vettünk át a szlávból például flexiókat. Ettől függetlenül is látjuk, hogy az egész konstrukció a magyar honfoglalás evidensnek tartott IX. század végi időpontján alapul, s ha ezt kihúzzuk alóla, az egész összeomlik. Viszont ha egy-két évszázaddal korábban kezdődött a szláv–magyar együttélés a Kárpát-medencében, amire KIRÁLY PÉTER adatai alapján jó esély van, akkor kényelmesen volt idő átvenni az itteni szlávoktól a még nazális magánhangzókat tartalmazó korai szláv jövevényszavainkat. Más megfontolások alapján, de hasonló következtetésre jutott MAKKAY JÁNOS is, aki szerint a nazális alakot tükröző szláv jövevényszavaink átvételének ideje „a 7–9. század, és nemcsak a 10. század első néhány évtizede” (MAKKAY 1994: 104, vö. még UŐ 2004: 46 is).

KIRÁLY PÉTER adatokban gazdag könyve nem könnyű olvasmány, de használatát több mutató (1. Személynevek, 2. Földrajzi és népnevek, 3. Szómutató, 222–36) könnyíti meg – ezek HOLLÓS ATTILA gondos munkáját dicsérik. Az adatok prezentálásával kapcsolatban hiányolom, hogy nem mindig közli világosan a szerző, hogy a Monumenta Germaniae Historica mikori kéziratok alapján közli az idézett forrásokat. A bibliográfiai rövidítések jegyzékében több hivatkozott művet nem találtam meg (például a *Hungar, Hunger, Unger* személynevek ügyében a német etimológiai irodalommal folytatott polémia kapcsán a 158. lapon idézett szerzőket). A külföldi szakemberek tájékoztatását angol nyelvű rezümé (237–8) szolgálja. Végül a könyvet számos színes és fekete-fehér illusztráció zárja (241–258).

Összegzésképpen elmondható, hogy KIRÁLY PÉTER – néhány óvatosan kezelendő következtetése ellenére – fontos és elgondolkodtató, további kutatásra ösztönző könyvet tett le a magyar történészek és filológusok asztalára. Köszönet érte.

A hivatkozott irodalom

[BERNŠTEJN] БЕРНШТЕЙН, С. Б. 1961. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Москва.

- [СНЕЛИМСКИЈ] ХЕЛИМСКИЙ, Е. А. 1988. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии: Славянское языкознание. X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации. Москва. 347–68. [Új kiadása: Хелимский, Е. А. 2000. Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи. Москва. 418–34.]
- Duden Familiennamen 2000. Duden Familiennamen. Herkunft und Bedeutung. Bearbeitet von ROSA und VOLKER KONKHEIM. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich.
- KIRÁLY PÉTER 2000. Az országgyűlési nyelv 1790–1827. Berzsenyi Dániel Főiskola Szláv Filológiai Tanszékcsoport. Szombathely.
- KIRÁLY PÉTER 2001. A nyelvkeveredés: a magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai. Szerk. és az előszót írta UDVARI ISTVÁN. Nyíregyházi Főiskola. (= Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 7.)
- [KIRÁLY] КИРАЙ, ПЕТЕР 2001a. Истинна повесть в Квриллѣ и Меѡдїи. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов”– Издателство „Пенсофт”.
- KIRÁLY PÉTER 2003. A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása: a budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai, 1777–1848. Szerk. és az előszót írta UDVARI ISTVÁN. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. (= Dimensiones culturales et urbariales Regni Hungariae 3.)
- KIRÁLY PÉTER 2004. A lengyel krónikák, évkönyvek és M. Miechow „Tractatus”-ának magyar vonatkozásai. Szerk. és az előszót írta UDVARI ISTVÁN. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara. (= Dimensiones culturales et urbariales Regni Hungariae 8.)
- KIRÁLY PÉTER 2006. A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Szerk. és az előszót írta UDVARI ISTVÁN. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. (= Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 10.)
- MAKKAY JÁNOS 1994. A magyarság keltezése. 2., átdolgozott és bővített kiadás. Szolnok.
- MAKKAY JÁNOS 2004. Korai szláv kölcsönszavaink keltezési kérdései és a honfoglalás. Bp. NYOMÁRKAY ISTVÁN 2008. Király Péter kilencvenéves. Magyar Nyelv 104: 116–7.
- [PÉTER] ПЕТЕР, МИХАЙ 1968. Историческая грамматика русского языка I. Введение и фонетика. Bp. SHEVELOV, G. Y. 1979. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg. [Ukrán fordítása: Шевельов, Юрій 2002. Исторична фонологія української мови. Харків.]

ZOLTÁN ANDRÁS

Vecsey Zoltán, Név és tárgy

A tulajdonnevek szemantikájáról

DE Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007. 165 lap

1. Talán nem haszon nélkül való már előljáróban leszögezni, hogy VECSEY ZOLTÁN e remek könyve a tulajdonnevek alapvető jelentéstani kérdéseit a formális, logikai szemantika nézőpontjából láttatja. Ezzel természetesen nem azt akarom sugallni, hogy ezt a könyvet csak azok forgathatják haszonnal, akik a formális nyelvleírás elkötelezett hívei. Ennek éppen az ellenkezője mellett érvelnék: nem csak azok. Ha ugyanis a nyelvészeti gondolkodás ma meghatározó fő irányait nem zárt paradigmákként, hanem a tudományos diskurzusra

nyitott perspektívákként képzeljük el, a tulajdonnevek jelentésének más értelmezői hagyományát ismerő, illetve más hagyományára támaszkodó olvasók is sikeres és termékeny tudományos diskurzus résztvevőivé válhatnak akkor, amikor e könyv olvasásába fognak. Köztük természetesen azok is, akik a tulajdonnevek esetében is a funkcionális, kognitív nyelvészet kiindulópontját tekintik irányadónak. A funkcionális, kognitív irány kiemelését az teszi indokolttá, hogy a tulajdonnevek átfogó szemantikai vizsgálatára manapság leginkább két jellegzetes jelentéseméleti keret, a formális és a kognitív szemantika ad lehetőséget (vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *A tulajdonnév jelentése*. Kézirat.). E két nagy értelmezői keret elkülönítését az indokolja, hogy a nyelv lényegéről vallott elméleti és ezzel összefüggő módszertani háttérfeltevéseik, illetőleg egyes preferált kérdéseik meglehetősen eltérőek (l. erről pl. KIEFER FERENC, *Jentésemélet*. Bp., 2000: 13–37; LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *Funkcionális nyelvészet*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 22. Bp., 2008: 17–33). Mindazonáltal hiba lenne a szembenállást abszolutizálni, s nem észrevenni a párhuzamba állítható problémafelvetéseket, az esetenként nagyon is hasonló irányba mutató kérdésfelvetéseket, továbbá eltekinteni a két nagy irányon belül is megtapasztalható heterogenitástól, illetőleg pluralizmustól.

E meggyőződésemet erősíti a könyv már akkor, amikor a névelmélet alapkérdését így fogalmazza meg, pontosabban így fogalmazza újra: „A tulajdonnevek alapvető szemantikai kérdése az, hogy milyen természetű az a kapcsolat, amelynek alapján egy tulajdonnév valamely példánya egy – vagy több – tárgyra referál a kommunikáció egy adott C kontextusában” (18; kiemelések törölve – T. Sz.). Ez a kellőképpen szabatos és ugyanakkor körültekintő megfogalmazás ugyanis egyfelől lehetőséget ad arra, hogy a kérdést az adott irányzaton, jelen esetben a formális szemantikán belül válaszolják meg, másfelől annak a lehetőségét sem zárja ki, hogy a kérdéstről a formális és a funkcionális megközelítések képviselői között diskurzus alakuljon ki. E két lehetőség megemlítését annak ellenére tartom fontosnak, hogy a könyvben voltaképpen csak az elsőként említett lehetőség realizálódik explicit válaszok formájában. Ám – ahogy erre a bevezető gondolatokban már utaltam – egyáltalán nem zárható ki az, hogy bizonyos olvasatokban a második lehetőség is megvalósul. A termékeny tudományos diskurzus lehetőségét leginkább az magyarázza, hogy a két nagy irányzat manapság a tulajdonnevek jelentésleírása kapcsán egyaránt központi jelentőséget tulajdonít a referencialitás kérdésének, mégpedig úgy, hogy azt a kontextussal összefüggésben, a típus és a példány fogalmi megkülönböztetését kihasználva tárgyalja. Nem elhanyagolható azonban a szemléletbeli különbség sem. Amíg a formális szemantika a kommunikáció résztvevőinek megértési folyamataitól független, illetve függetlenített, objektivistá entitásazonosítási modellt állít fel a referencialitás tárgyalása kapcsán, addig a kognitív megközelítések éppen a megértési folyamatokra alapozva modellálják az entitások azonosításának, vagy a saját terminusukkal: episztemikus lehorgonyzásnak a kérdéseit (l. TOLCSVAI NAGY i. m.), így megnyílik az út azelőtt, hogy a referencialitás problémáját a nyelvi tevékenység interszubjektív jellegével szoros összefüggésben értelmezzék (l. CHRIS SINHA, *Grounding, Mapping and Acts of Meaning*. In: THEO JANSSEN – GISELA REDEKER eds., *Cognitive linguistics: Foundations, scope and methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 1999: 223–55).

2. VECSEY ZOLTÁN könyve tehát a formális szemantika keretein belül tesz sikeres kísérletet a tulajdonnevek és a referenseikként megjelenő entitások (tárgyak) viszonyát érintő időszerű jelentéstanai kérdéseknek az átfogó tárgyalására. A könyv ugyanis – azon túl, hogy

meggyőzően érvel a tulajdonnév formális szemantikai leírásának egy nagyon is adekvátnak tűnő modellje, az úgynevezett indexikus hipotézis mellett – a formális megközelítések jellegadó problémáiról, kérdéseiről tömör és lényeglátó áttekintést is ad egyben, mégpedig határozott és következetes tudománytörténeti nézőpontot érvényesítve. A könyvben ugyanis világos kontúrokkal rajzolódik ki az a két fő értelmezői hagyomány, amely a mai napság is meghatározza a tulajdonnevekről folyó formális szemantikai diskurzust (I. erről például WILLIAM FRAWLEY, *Linguistic Semantics*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ., 1992: 71–5; KIEFER i. m. 159–66, valamint TOLCSVAI NAGY i. m.). Az egyik irány JOHN STUART MILL klasszikus értelmezéséből indul ki, amely szerint a tulajdonnév „jelentés nélküli címke”, azaz nincs jelentése (leíró szemantikai tartalma), csak vonatkozása (referenciája) van. A másik irány viszont GOTTLÖB FREGE tanaira alapozva a tulajdonnevet az egyed tulajdonságait összegző rövidített leírásként értelmezi, amely a mondatban ennél fogva leíró tartalmú információkat is képviselhet.

A tudománytörténeti szempont következetes érvényesítése érhető tetten abban, hogy az alapkérdés milliánus kiindulópontú megfogalmazása (I. Bevezetés, 11–24) után olyan további, a tulajdonnevek névhasználati kompetenciájára, szemantikai tartalmára, valamint kommunikatív jelentésére vonatkozó kérdéseket is megfogalmaz, amelyek a másodikként említett, úgynevezett leíráselméletek szempontjait is játékba hozzák (II. Frege és Russell vitája, 25–64). A tudománytörténeti áttekintésnek természetesen határozott célja van. A szerző SAUL KRIPKÉnek a leíráselméletekkel szemben megfogalmazott érveit hívja segítségül ahhoz, hogy a névhasználati kompetenciával, a szemantikai tartalommal és a kommunikatív jelentéssel kapcsolatban pozitív téziseket fogalmazzon meg (III. Kripke-variációk, 65–114), és ezzel összefüggésben fogalmazza újra a tulajdonneveket „a nyelvhasználat kontextusára érzékenyen reagáló, leíró jelentéstartalommal nem rendelkező, közvetlenül referáló kifejezéseknek” (9) tartó ún. indexikus hipotézist (IV. Az indexikus hipotézis, 115–55).

Mielőtt a feszes, ámde világos gondolatmenettel, elegáns okfejtéssel jellemezhető dolgozat néhány lényeges erényére és eredményére felhívnam a figyelmet, engedtessek meg egy, a tudománytörténeti áttekintést érintő reflexió. A szerző KRIPKÉnek a FREGE és RUSSELL elképzeléseit kritizáló észrevételeit szuverén interpretációknak tartva megjegyzi, hogy „Frege és Russel nevének említésekor valójában a Frege_{Kripke} és a Russell_{Kripke} írásmódot kellene alkalmazni” (65). Az alsó indexek használatát ugyanakkor az alábbi formában sem tartanám teljesen indokolatlannak: Frege_{Vecsey}, Russel_{Vecsey}, Kripke_{Vecsey} stb. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a szerző értelmezéseit ne tartanám adekvátnak és relevánsnak. Ám érdemes megjegyezni, hogy a szuverén interpretáció és a rendszeres tudománytörténeti áttekintés között meglehetősen nehéz éles határvonalat húzni, és az értelmezések adekvátsága között inkább fokozati különbségek állapíthatók meg, továbbá – ami talán még fontosabb – minden esetben feltételeznek bizonyos meghatározott értelmezői centrumot. Mindezt alátámasztani látszik az is, hogy – mint már említettem – a tudománytörténeti érvek e könyvben szintén egy modell, egy konkrét értelmezői keret felvázolásának kontextusában válnak értelmezhetővé. Mindamellert természetesen elfogadom, hogy az értelmezési módok közötti különbség explicitté tétele – ahogy ez esetben is tapasztalható – jelentős kommunikációs haszonnal járhat. A probléma felvetése azonban talán mégsem felesleges, annál is inkább, mert a szerző többször él az alábbiakhoz hasonló – az értelmezői attitűdöt explicitté tevő, némi iróniától sem mentes – megoldásokkal: „Kripke minden bizonnyal elutasítaná ezt a hétköznapi intuíciónak ellentmondó következtetést” (84).

Egy rövid ismertetés során is ki kell emelni, hogy a III–IV. fejezetben két olyan kérdés kerül – mégpedig eléggé határozottan – a figyelem középpontjába, amelyek tisztázása alapvető fontosságúnak tűnik a tulajdonnevek formális szemantikai megközelítésében (is). Az egyik az úgynevezett üres nevek problémáját érinti, vagyis azokat az eseteket, amikor nem kapcsolódik egyértelmű referens (tárgy) egy adott névhez. Az üres nevekre a könyv szemléletes példákat hoz: több mint harminc évig nem lehetett tudni, ki is a Watergate-botrány kapcsán elhíresült 'Mély Torok', sőt azzal kapcsolatban, hogy ki is volt valójában 'Hasfel-metsző Jack', ma is bizonytalanság van, a Le Verrier által felfedezett 'Vulkánusz' bolygóról pedig később kiderült, hogy nem is létezik. A szerző ezeket az egyértelmű referenssel – legalábbis bizonyos időpontban – nem rendelkező neveket az eredeti névadási ceremónia befejezetlenségével jellemzi, vagyis – általánosabban fogalmazva – a deskriptív névadás körülményeit, a névadási szituációt, az ahhoz kapcsolódó deklaratív aktust és ennek következményeit is bevonja a tulajdonnév jelentéstani magyarázatába. A másik kérdés a homonim tulajdonnevek problémára irányul, vagyis arra, hogy egy tulajdonnév – legyen az 'Arisztotelész' vagy akár 'John Smith' – egyszerre több személy vagy éppen dolog neve lehet. Ez a probléma a szerző szerint úgy oldható meg, hogy a magyarázat során számításba vesszük a tulajdonnév reprezentációs módját, azaz – kissé leegyszerűsítve – hangsúlyossá tesszük azt a tapasztalatot, hogy egy meghatározott tárgy voltaképpen viselője csak egy tulajdonnévnek, továbbá nem hagyjuk figyelmen kívül az aktuális beszélő referáló szándékát sem.

Ahogy már szó esett róla, a könyv gondolatmenetében kiemelt szerepet kap az indexikus referencia formális keretben történő értelmezése. A szerző ugyanis amellett érvel, mégpedig elegánsan és meggyőzően, hogy a tulajdonnevek besorolhatók az elsősorban referenciális értelmezhetőségük közvetlenségével és ezzel összefüggő kontextusérzékenységgel jellemezhető indexikus (vagy más szerzőknél deiktikus), azon belül is az indexikus-demonstratív nyelvi kifejezések közé. Nagyon úgy tűnik, hogy mai napság az indexikus referenciához kapcsolódó kérdések, amelyek általánosságban véve is kiemelten fontos és izgalmas, mondhatni perspektivikus területet rajzolnak ki nemcsak a formális, logikai, hanem a funkcionális, kognitív kutatások számára (előbbire l. még VECSEY, Hogyan referál az itt és a most? Magyar Nyelvőr 2007: 342–7., utóbbira l. pl. RONALD W. LANGACKER, Deixis and Subjectivity. In: RENÉ DIRVEN – RONALD W. LANGACKER – JOHN. R. TAYLOR eds., Grounding. The epistemic footing of deixis and reference. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 2002: 1–28), központi szerepet játszanak a tulajdonnevek szemantikai és – tegyük hozzá – pragmatikai megközelítésében.

3. Ha tehát mindezek után valaki kíváncsi arra, hogy a szerző pontosan miért is tartja a tulajdonnevek és a tárgyak szemantikai kapcsolatát a) kontingensnek, b) szingulárisnak, c) deskriptív elemeket nem tartalmazónak, d) modális összefüggésekre érzéketlennek, e) kompetenciafüggőnek, valamint f) kontextusfüggőnek, és miért pont ezeket a jellemzőket tartja kiemelendőnek, miért éppen ebben a sorrendben, nem tehet mást, minthogy elolvassa ezt az arra nagyon is érdemes könyvet.

TÁTRAI SZILÁRD

Suomalainen paikannimikirja

Főszerk. SIRKKA PAIKKALA. Karttakeskus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 2007. 592 lap.

A finn helynevek iránt érdeklődő olvasók tavaly óta egy új, látványos, súlyával, terjedelmével is tekintélyt parancsoló kötetet vehetnek kézbe. A mű sok évtizedes hiányt pótol: összegzi a nagy hagyományokkal rendelkező finn névkutatás eredményeit a legfontosabb finnországi helynevek etimológiájáról, földrajzi-nyelvi-kulturális jellegzetességeiről. Mindezt tudományos alapossággal, de tömören és közérthető fogalmazásban, a könyvészeti szépségek iránt fogékonyak számára szemet gyönyörködtető kivitelben.

A finn helynévkutatás mintegy harminc jeles képviselője vett részt a szócikkek megírásában. A munkálatok 2004 óta folytak a helsinki nyelvtudományi intézetben. Egy történeti helynévszótár igénye azonban igen régi keletű Finnországban: már a XIX. század végén felmerült – az értelmező és nyelvjárási szótárak mellett – egy olyan történeti szótár terve, amely a tulajdonnevekkel is foglalkozik. A helynevek gyűjtése a XX. században több hullámban zajlott; a névtani munkálatok központjában, a névarchívumban cédulákon őrzött névadatok száma napjainkra közel 2,3 millióra gyarapodott, de közel 400 ezer adatot tartalmaz a finnországi svéd helynevek gyűjteménye is. Ez az egyedülállóan gazdag, szilárd intézményi háttérrel működő névtani műhely jelentett biztos alapot az elmúlt évtizedek kutatásaihoz. A számos fontos mű és szerző felsorolása helyett itt csak néhány, az ország határain kívül is jól ismert kutatóra és munkáikra utalunk: VILJO NISSILÄ és LARS HULDÉN névmagyarázataira, amelyek a tárgyalt új helynévkönyv hivatkozásai között is a leggyakrabban bukkannak föl, illetve EERO KIVINIEMI iskolateremtő névelméleti írásaira.

A SIRKKA PAIKKALA által szerkesztett új helynévszótár egyaránt igyekszik kielégíteni a tudományos igényeket és megválaszolni a nagyközönség helynevekkel kapcsolatos kérdéseit. Ebből is következik, hogy a legnehezebb szerkesztési feladat a tárgyalt névanyag elhatárolása, a könyvbe felvett névcikkek kiválasztása lehetett. A szerzők körülbelül 3800 címszó alatt közel 5000 nevet vizsgálnak a kötetben, míg a finnországi alaptérképeken szereplő nevek száma a 800 ezret is eléri. A bevezető tanulmány tanúsága szerint az egyes nevek ismertsége, fontossága, központi szerepe alapján döntötték el a könyv szerkesztői, hogy bekerülhet-e egy helynév a nyilvánvalóan korlátozott terjedelmű munka címszavai közé. Névfajták tekintetében a szótár anyaga igen változatos: szerepelnek benne a nagyobb földrajzi objektumok (dombok, hegyek, völgyek), vizek (tavak, folyók, zúgók, mocsarak), lakott területek (városok, falvak, önkormányzattal rendelkező községek, tájak, tanyák, házak), történelmi emlékhelyek (művészek szülőháza, lakhelye), fontosabb építmények (hidak, utak, sportlétesítmények) nevei egyaránt. A tárgyalt helynevek között gyakoribbak a régies, elhomályosult jelentésűek, vagyis amelyek inkább számot tartanak az olvasók érdeklődésére, mint az „átlátszó”, gyakori közszavakból építkező nevek.

A finnországi svéd kisebbség történelmi szerepe, a svéd nyelv évszázadokon át meglévő kiemelt presztízse miatt természetesnek tekinthetjük, hogy a svéd nyelvű helynevek is helyet kaptak a kötetben. De megtalálhatóak benne a lapp helynevek is, hiszen a lapp nyelv (illetve a három fő lapp nyelvjárás) is jelentős hatással volt a finnországi névanyag egészének kialakulására. Egy-egy helynek gyakran finn és svéd neve is használatos. Ha alakváltatról, vagy fordításról van szó, akkor a könyvben a finn címszó alatt találjuk mindkettőt

(pl. *Porvoo ~ Borgå, Koskenkylä ~ Forsby*). Ha viszont a két nyelven más-más etimonra vezethetők vissza a nevek, külön tárgyalják őket (*Pasila ~ Böle*).

A kötetbe felvett nevek elhatárolásában a valódi, jelenlegi határok is fontos szerepet játszottak: nem kerültek be a kötetbe a Svédországban, Norvégiában élő finn helynevek, amelyek azonban az adott országok névkönyveiben fellelhetők. Zavaróbb, és a bevezetőben magyarázat nélkül maradt hiányosság, hogy az Oroszországhoz csatolt finn területek (Karjala) gazdag névanyaga sem szerepel a címszavak között.

A kötet ábécérendben sorakozó címszavainak meghatározásánál az alaptérképeken szereplő, mai helyesírású névalakokat vették alapul. A nevek tárgyalásakor közlik a más nyelvű változatokat és azokat a nyelvjárási alakokat, amelyeknek a nevek jelentésének felfejtésében is fontos szerepük van.

A címszót a helyfajta megjelölése, majd – a tartomány, járás, közeli település megadásával – a hely lokalizálása követi. Az ország közigazgatási térképe a kötet belső borítóján található, ezek segítségével azonnal beazonosíthatóak a szócikkekben megjelölt nagyobb területi egységek nevei.

A földrajzi meghatározás után a név történeti adatai következnek, megjelölve az előfordulás idejét, forrását azonban nem. Leggyakrabban csak az első írott formát közlik, illetve a név változatait. A forrásmegjelölés hiányát valószínűleg elsősorban a terjedelemmel való takarékoskodás magyarázza, és a szerkesztők bizonyára elegendő tudományos apparátusnak ítélték a névcikk végén a lehető legapróbb betűkkel szedett, legfontosabb továbbvezető irodalom közlését. Ha olvasati problémák kapcsán merül föl a források megadásának kérdése, ez az eljárás logikusnak is tűnik, hiszen az adatok jó része újkori oklevelekből, illetve nyomtatott forrásokból (sajtótermékekből, hivatalos dokumentumokból, térképekről) származik.

A szócikkek lényegi részét a névmagyarázatok alkotják, amelyek olvasmányos, közérthető stílusban íródtak, kifejtve a név etimológiáját, olykor kitérve az adott név kutatástörténetére, a név történetének többféle lehetséges alakulására, az etimológia esetleges hiányos pontjaira, fehér foltjaira, a név idegen nyelvi, személynévi párhuzamaira. Enyhíti a kötet „lexikonszerűségét”, hogy nem behelyettesíthető panelekből, hanem változatos (kultúrtörténeti, földrajzi, nyelvtörténeti) információkkal tarkított mondatokból építkeztek a névcikkek megszövegezői. Tudósítanak egy hegy magasságáról, egy városrész névadójának kilétéről, egy település történetének valamely fontos mozzanatáról, népi etimológiákról stb. Gyakori, hogy a szócikk írója nem dönt a lehetséges etimológiák közül egyiknek a javára sem, hanem a jövőbeli kutatásokban bízva, értékítélet nélkül közli a felmerült névfejtési kísérleteket. A nevek tárgyalásakor a szerzők egyaránt támaszkodtak a megjelent névtani monográfiák, folyóiratcikkek, általános lexikonok, történettudományi munkák, térképek, nyelvjárási adattárak, szakdolgozatok, doktori disszertációk adataira. Statisztikai adatok nélkül nehéz lenne általános következtetéseket levonni a finnországi helynévanyag eredetével kapcsolatban, mindenesetre feltűnő azonban a svéd eredetű, a személynévre visszavezethető, és a lapp eredetű nevek magas aránya. Ez utóbbiak közül sok az ország déli részén, nem a lappok mai lakóterületén található, vagyis az egykori népmozgások emlékét őrzi. A szócikkeket a szerző nevének kezdőbetűi zárják.

A névtár különlegessége, hogy a címszavak között nem csak valódi tulajdonneveket, hanem névrészként, utótagként gyakran előforduló földrajzi közszavakat is találunk. Az efféle szócikkek kitérnek a névkötő szó földrajzi elterjedésére, jelentésének, etimológiájá-

nak magyarázatára, hozzávetőlegesen meghatározzák előfordulásainak számát, és példákkal együtt mutatják be, hogy milyen szerkezetekben (elő- vagy utótagokkal, illetve önmagukban) és milyen helyfajták megjelölésében játszanak fontos szerepet. Minden efféle szócikk mellett nyelvföldrajzi térképen ábrázolják az adott közsző elterjedését, olykor különböző színekkel jelölve, hogy milyen névtípusban fordul elő. Ezek a térképek jól érzékeltetik azt a hatalmas háttérmunkát, amelyet a finn névkutatók a szótár írásakor, illetve azt megelőzően, az egyes területek, névtípusok monográfiáinak megalkotásakor elvégeztek, és különösebb részletező magyarázat nélkül jelzik azokat a lehetőségeket, ahol a kutatás továbbgondolhatja a helynevek tanulságait, és összekapcsolhatja azokat más tudományágak eredményeivel.

A földrajzi közszavakat térképen bemutató ábrák mellett a kötet további bőséges képanyaggal színesíti a szócikkekben foglaltakat. Leggyakrabban látványos, régi térképrészletekkel, de a nevekhez kapcsolódó személyek fotóival, állatok, növények rajzaival, a helységek címerével, eredeti szövegrészletek másolataival is. Előfordul, hogy egy régi sírkő felirata mutatja az adott hely nevének régi írásmódját, vagy hogy színes fotón ellenőrizhetjük, hogy egy vízesés valóban egy ló farkára emlékeztet-e, amint azt neve mutatja. A kötet képei olyan izgalmas enciklopédiákhoz teszik hasonlónvá a szótárát, amelyeket nem csak egy-egy adatot keresve, hanem kedvtelésből, hosszasan is lapozgathatunk.

A helynévszótár bevezető része nem törekszik arra, hogy általános képet adjon a finn helynévanyagról. A kötet felépítéséről és az etimológiai, névtani kutatások történetéről viszont részletesen tájékoztat. A kötet végén az önálló szócikkkel nem rendelkező névadatok kikeresését segítő betűrendes mutatót és a járások szerinti településmutatót találjuk.

A finn helynévkutatás mindig különleges figyelemben részesült a magyar nyelvészek, névkutatók részéről. A magyar folyóiratokban többször jelentek meg tudósítások a névtani archívum működéséről, recenziók fontosabb névtani munkákról (KÁLMÁN BÉLA, MIZSER LAJOS, SZABÓ T. ÁDÁM és mások tollából). HOFFMANN ISTVÁN több cikkben mutatta be a finn névtudomány, névkultúra helyzetét, s az általa felvázolt és sokak által alkalmazott névelemzési modell elméleti alapjaira nagy hatással volt a már említett EERO KIVINIEMI munkássága. Összefoglalva: a finn névtan (különösen a helynevek kutatása) a nevek rendszerében, környezetében, történetében megmutatkozó különbözőségeik ellenére nem távoli érdekességnek számít, hanem nagyon is közeli kapcsolatban áll, kell, hogy álljon a magyar névkutatással. A „Suomalainen paikannimikirja” lapozgatása közben egy magyar helynévkutatóban önkéntelenül is felöltik a gondolat: mikor vehetjük kezünkbe a „Magyar helynévkönyvet”, amely KISS LAJOS nyomdokain haladva, a névmagyarázatokat az újabb eredményekkel kiegészítve, kiemelkedően látványos könyvészeti kivitelben, közérthető formában, rengeteg szép térképpel, ábrával, képpel megtűzdelve, átfogó képet ad a magyar helynevekről?

BÁRTH M. JÁNOS

Értelmező szótár+
Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek,
szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok
és fogalomköri csoportok

Főszerk. EÖRY VILMA. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2007. I. A–K, II. L–Zs 1826 lap

Az utóbbi évtizedben látványosan lendült fel a magyar lexikográfia, sok új, értékes munka gyarapítja mind kétnyelvű, mind egynyelvű szótáraink sorát. Egynyelvű szótáraink közül néhány régebbi, „jól bevált” szótár megújult, megfrissült (pl. „Értelmező kéziszótár”, „Idegen szavak és kifejezések szótára”). Befejezéséhez közelít az „Új magyar tájszótár”, készülnek „A magyar nyelv nagyszótára”-nak újabb kötetei. Számos új szótári gyűjtemény is polcunkra kerülhet: helyesírási szótárak, szólások, közmondások gyűjteményei, etimológiai szótár, szakszótárak stb. (jó néhányuk éppen a Tinta Könyvkiadó gondozásában).

E szótárak egyike-másika (esetleg annak „suliverziója”, vö. „Idegen szavak és kifejezések – Diákszótár”) kifejezetten a tanulóifjúságot célozza meg. Ezek sorát gyarapítja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készült, 2007-ben megjelent „Értelmező szótár+” (rövidítve ÉrtSz+) című egynyelvű kéziszótár, melynek tudatosan vállalt előzménye az 1992-es „Képes diákszótár”.

Az ÉrtSz+ – a hazai szótáriróadalomban kivételes módon (legfőljbbe CZUCZOR és FOGARASI szótára említhető igen távoli előzményként) – komplex szótár kíván lenni. A klaszszikus értelmező szótári funkción túl a szócikkekbe építve ad meg szinonimákat, antonimákat, közöl kapcsolódó szólásokat és közmondásokat, ismerteti a szavak etimológiáját, nyelvhasználati tanácsokat ad stb. A szavak jelentésbeli „hálóját” illusztrálja a II. kötet végi fogalomköri csoportosítás. E színes, lexikográfiailag szerteágazó többletre utal a címbeli „+” megjelölés.

Egy ilyen, több szótárt egyesítő, komplex szótárnak nagy előnye, hogy érzékeltetni tudja: szavaink a nyelvben (és a nyelvhasználatban) nem egymástól elszigetelten léteznek, hanem etimológiai, alaki, jelentésbeli, funkcionális stb. kapcsolatokat teremtenek egymással. E kapcsolatok láttatása különösen is értékelendő a szótárszerkesztői célkitűzések között, ha szem előtt tartjuk a megcélzott használói kört („a magyar anyanyelvűek, elsősorban a fiatalok”, illetve „a magyart idegen nyelvként tanulók”), illetve annak igényeit. Másfelől természetesen csupán „válogatás” férhet bele egy kétkötetes kéziszótárnyi terjedelembbe, ezáltal nem teszi feleslegessé – nem is akarja feleslegessé tenni – a hagyományos („egy-funkciójú”) szótárak, szótári gyűjtemények használatát, sőt inkább kedvet ébreszthet a további tájékozódáshoz.

A szótár 16065 szócikket tartalmaz, mindenekelőtt a leggyakrabban és legtöbbek által használt ún. alapszókincs elemeit veszi fel. Ezekon kívül elsősorban – a középiskolás szótárhasználókra gondolva – tantárgyi szakszavak, jellemzően irodalmi, történelmi szövegekben olvasható régi szavak, illetve a modern technikával kapcsolatos kifejezések kerültek a címszavak közé. A terjedelmi korlátok természetesen rostálásra készítették a szótár szerkesztőit, néhány címszó azonban nagyon hiányzik, mint az *SMS* (ha van *MMS*), *domonkos* vagy *dominikánus* (a *ferences*, *karmelita* mellől), a *karthauzi* (éppen az irodalmi emlékekre: Érdy-kódex, Eötvös József stb. gondolva) stb.

A szerkesztők a címszóválasztásban olykor az ÉKsz. 1972-es kiadása alapján döntöttek, ez nem mindig szerencsés. A nyelvújítás korában kissé erőltetetten képzett, ma már régies (a stílusminősítés elmaradt) *cisztercita* címszó mellett csak szinonimaként szerepel a *ciszterci* és a (helyesen: bizalmas) *ciszter*, a köznyelvi és a „hivatalos” változat ezek közül a *ciszterci*, e nyelvi változást követte az ÉKsz.², amikor a korábbi szótárakkal ellentétben ezt tette meg (értelmezett) főváltozatnak.

Értékelendő törekvés, hogy a címszók között a határon túli magyarság szókinccse is képviselteti magát, bár csak mutatványként: a több mint 16 ezer címszóból 55, a közel 33 ezer jelentés, értelmezés közül mindössze 115 tartozik ide. E számot a szinonimák között megjelenő határon túli szavak szaporítják.

A homonim címszók a szótári gyakorlatnak megfelelően külön szócikkek élére kerülnek (*ég¹*, *ég²* stb.). A magyar lexikográfiában ugyanakkor kevésbé jellemző, hogy a szófaji változatok is külön szócikket indítanak (itt megkülönböztetve a homonimáktól: *éjszaka* I. fn, *éjszaka* II. hsz stb.). A hagyományos megoldással (azaz a szócikken belül kialakított szófaji blokkokkal) jóval több esetben lehetett volna érzékeltetni többszófajúságot (pl. az *olvasó*-nál szerepelne a melléknévi igenévi és a melléknévi szófaji használat) – szintén a célközönség, különösen a magyarul tanuló idegen ajkúak szempontjait figyelembe véve. Máskor épp ellenkezőleg: nem kerülnek külön szócikkbe egyes (olykor nehezen szétválasztható) szófaji változatok (pl. *sikló* I. mn, mn in, példát csak a melléknévi igenévi használatra kapunk), ez a megoldás pedig szükségszerű következtelenségeket eredményez.

A címszón túl a szócikkfejbe került az esetleges alakváltozat, a gyakorisági mutató, a szófaj megjelölése, továbbá a legfontosabb toldalékos alakok, illetve a jelentések mindegyikére vonatkozó nyelvhasználati vagy stílusminősítés. Az alakváltozatok olykor – következtelenül és kissé körülményes egymásra utalással – külön szócikkek élén állnak, pl. a *baby-síter* címszó kidolgozása teljesen felesleges a *bébisíter* mellett. A toldalékos alakoknál – helyesen – a többé-kevésbé egyenértékű változatok is szerepelnek, pl. „*fofel* ... ~ok vagy ~ek”, „*sár* ... *sarat* vagy ~t”, „*sikló* I. ... -k vagy -ak”, jobbára diakrón sorban, bár erre utalás nem történik.

Az értelmezések – az értelmező szótárak gyakorlatának megfelelően – vagy körülíró, magyarázó értelmezések, vagy szinonimák. A jelentés megadását 535 esetben ábra, illusztráció egészíti ki. Ezek mindenképpen színesítik a kiadványt. Egyes szavak (főként régies főnevek) mellett nagyon indokolt a szemléltető ábra, így például a *kacagány* értelmezése (különösen egy középiskolás számára) hiányos lenne nélküle. Más esetekben (pl. *olló*, *repülőgép*) indokolatlannak látszik, illetve nem világos a motiváció (*makk*: van, *kukorica*: nincs; *cinege*: van, *rigó*: nincs), azaz a kép csupán illusztrációnak tűnik (természetesen ez sem baj). Kifejezetten szerencsés, ha a rajz többletinformációt hordoz, pl. *borotva* (különböző borotvák).

Igen gazdaggá, szemléletesé, jól használhatóvá teszi a szótárt, hogy minden jelentést (olykor több) példamondat egészít ki. A példamondatok egy része kitalált, azaz a szótáriró nyelvi kompetenciáján nyugszik. (A lexikográfiai irodalomban a példák ezen típusának megadása vitatott, olykor azonban elkerülhetetlen.) Más példák számítógépes szövegtörzsből származnak, jellemzően köznyelvi. Irodalmi példákkal kivételes és igen indokolt esetekben élnek a szótárirók, ezt az is jelzi, hogy a 40 ezernél több példamondatból alig több mint 500 irodalmi idézet. Ahol – gondosan válogatva – több példamondat szerepel, az adott jelentésben való jellemző használatot hivatottak bemutatni (pl. *szelíd*, *szónoklat* stb.). Egyes

esetekben talán elhagyható lett volna egy-egy példa (pl. *pénznem*, *pénztárca* stb.). Alkalmassint olyan példamondatok is helyet kaptak, melyek már nem az adott jelentést illusztrálják, hanem a szótárforma kereteit túllépő (lexikonszerű) többletinformációkat tartalmaznak (pl. *sáfrány*, *teve* stb.).

Az állandósult szókapcsolatok, a szólások és a közmondások (ha besorolhatók) a megfelelő jelentésnél találhatók, egyébként külön értelmezést kapnak (pl. *szikra* 4., *szín* 7, 8 stb.).

A szócikklásban található mindaz, amitől a szótár – az általános értelmező szótárhoz képest – „+”: a jelentésekhez rendelt szinonimák, tájszók, antonimák (szintén a jelentésekhez rendelve), a szó etimológiája. A tájszók külön blokkban való felvétele szükségtelennek tűnik, valójában ezek is szinonimák, esetleg alkalmazható lett volna a határon túli szinonimákhoz hasonló megkülönböztető jelzés. A szerkesztőket talán az a megfontolás vezette, amiről az útmutatóban olvassuk: „gyakran nem állapítható meg, hogy a tájszó melyik köznyelvi jelentésre vonatkozik” – az ily módon felvett adat azonban sokat levon annak szótári értékéből.

Itt – azaz a szócikklásban – találunk továbbá néhány röviden kifejtett, de – különösen a középiskolás szótárhasználók számára – igen hasznos nyelvhasználati, helyesírási eligazítást. Mindazonáltal itt is előfordul redundancia, hiszen pl. a *fácán* szónál felesleges elmagyarázni a *fácánkakas* és a *fácányúk* közti különbséget, ha mind a *kakas* mind a *tyúk* szócikkében megtalálható a megfelelő jelentés (sőt: mindkettőnél éppen a *fácán* a példa!).

Fontos egység az utótagi összetételek blokkja. Ebből megtudhatjuk, mely – az adott szót utótagként tartalmazó – összetett címszavak kaptak helyet a szótárban. Itt is előfordulnak korrekcióra szoruló adatok, pl. a *mér* + *föld* + *kő* feltüntetése a *föld* címszóban indokolatlan, nem annak (utótagi) összetétele.

A szótárat a fogalomkörü csoportok áttekintése zárja. Összeállítója (KISS GÁBOR) nem egyszerű feladatra vállalkozott azzal, hogy a szótár címszavait egy-egy (összefoglaló) fogalom alá rendezze. A csoportosítás világos, követhető, további hierarchikus viszonyok minden bizonnyal áttekinthetlenebbé tennék, ezért nem zavaró, hogy pl. a *vallás* és az *egyházi alkalom*, vagy a *tantárgyak* és a *matematika* „egy szintre” kerültek. A többjelentésű szavak csak az egyik jelentésükkel szerepelnek (hasznos lett volna a jelentés számával jelezni), a besorolás olykor vitatható, pl. a *Szín* (benne pl. *hirtelenszöke*, *hóka*, *hupikék*, *kese*), vagy a *Minta* (benne pl. *babos*, *cirmos*, *kendermagos*) csoport nem a legszerencsésebben találta meg helyét a *Művészet* fogalmi főcsoportban.

Az ÉrtSz+ – a főszerkesztő szavait idézve – „nemcsak megmagyarázza a szavakat, hanem sokféle ismeretet is közöl róluk”. Valóban, a teljes szótár – mindent összevetve – negyedmillió nyelvi (szótári) adatot tartalmaz, így megfelelően szolgálhatja elsősorban a középiskolai oktatást, és nyújthatja a diákoknak „a szavaink közötti összefüggések felfedezésének izgalmas élményét”.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

KÜLÖNFÉLÉK

Hozzászólás Király Péter „A honalapítás vitás eseményei” című könyvéhez*

1. Nem kis megilletődéssel lehet szólni KIRÁLY PÉTER könyvéről – több tekintetben is, hiszen igen alapos filológiai munkával hatalmas forrásanyagot dolgozott fel, és ezek tükrében egész honfoglalás-kori történelmünk újragondolására készítet.

A könyv tartalmához két témakörben szeretnék hozzászólni: a latin (és német) nyelvű egynemely adatához egyrészt, másrészt a „kalandozások kora” terminus használatához. Az említett forrásokban található *Ungri*, *Ungari*, *Hungri*, *Hungari*, *Vungri* adatokat népnemekre, földrajzi nevekre és személynevekre lehet bontani. A vizsgált nyelvi elemek szemantikai csoportjainak időbeli egymásutánja is így következik. A továbbiakban vázlatosan utalok ezekben a csoportokban néhány adatra a könnyebb követhetőség érdekében.

2. A népnemek tanúságáról kell elsőként szólni időbeli elsőségük miatt, de azért is, mert döntő szerepük van a további szóelőfordulások értékelésében. A források legkorábbi adatai népnévi funkciót töltenek be. Az *ungari* stb. nevek gyakran az avarok, hunok nevével együtt, szinonimákként jelentkeznek, pl.: 561/562: *Avares, id est Ungari Pannonii*, – és ugyanebben a forrásban – *Avares qui et Huni sive Ungari*: itt arról van szó, hogy ugyanabban az időben az *Avares* (avarok), akik *Huni* (hunok) avagy *Ungari* (magyarok) értesülvén Glothar frank király haláláról, fia, Sigibert ellen hadat indítottak (146); 680 k. >: 652 e.: *Avares, quos aliis nominibus Hunos et Ungros appellamus* (151) stb. Az avarokat sokszor összefoglaló nevükön avaroknak (*Avari*, *Abari*) vagy archaizáló néven hunoknak (*Huni*, *Chuni*) említik. (A hungarusokra gyakran az *Avari*, *Avares* név vonatkozik.) Az egyes népvándorlás-kori népek nevének másokra való átvitelét jól mutatja a szkíták esete, így nem kell meglepődni a *hun* – *avar* – *hungarus* nevek alatt történő azonosításon. Mivel a hun birodalom bukása után több mint 100 évvel történtek a fenti forrásokból vett események, ténylegesen tehát hunokkal ebben az időben már aligha kell számolnunk.

A forrásokban valóban többször is egymás mellett állnak a hunokra és avarokra vonatkoztatható nevek társaságában az *ungar*, *unger* stb. szavak úgy, hogy azok nem mindegyik vagy éppen csak az egyik népet jelölik. Az azonban soha nem fordul elő, hogy olyan nép nevét írják le, amelyik a közelben sincs.

A „*Historia episcoporum Pataviensium et ducum Bavariae*” 618-ból felsorol barbár támadásokat, amelyek – az utolsónál említetthez képest korábban zajlottak le. A felsorolt népek a forrás sorrendjében: gótok (473. – az évszámok a Történelmi Világtalasz. Kartográfiai Vállalat, Bp., 1991. alapján szerepelnek itt és a továbbiakban), gepidák (VI. sz. e.), hunok (451.), alánok (400 k.), kvádok (356.), szarmaták (469 k. ?), avarok (569 u.) és végül a legrosszabb: „*in fine pessimorum Hungarorum*” (151). A felsorolásból az következik, hogy a hungarusok egyik korábban felsorolt néppel sem azonosak. Eddigi tudásunk szerint a magyarok ebben az időben a Volga és a Don közötti területen voltak (Történelmi Világtalasz). Jogosan merülhet föl a kérdés: képviselhetek-e a távoli steppén élő magyarok olyan

* Elhangzott a Magyar Östörténeti Munkaközösség Egyesület 2008. április 25-i, könyvbemutatóval összekapcsolt vitauülésén.

erőt, hogy a nevüket az avarokra vonatkoztassák Közép-Európában. Nem valószínű. Ebben az esetben további kérdést tehetünk fel: Lehetséges-e, hogy a magyarok több hullámban, erősebb népekhez csatlakozva haladtak nyugat felé a népek országútján? A kérdésre a Kaukázus irányában kitért szavárd magyarok, illetőleg a Julianus barát által megtalált magyarok létéről tudva igennel lehet válaszolni. Az adatok arra utalnak, hogy a népvándorlás során magyar csoportok jóval a magyar honfoglalás ismert dátuma előtt is más népek fennhatósága alatt hadat viseltek Európa nyugati részén. Az 561/562-es adat KIRÁLY PÉTER meglátása szerint a magyarok pannóniai megjelenésének első adata (146). Az Aemona lerombolásáról szóló (Patricius Aemoniensis, quae sedes, ab *Ungris* postea destructa, transiit ad Citta Nuova – 148) dokumentumra pedig egyúttal a magyarok pannóniai megtelepedésének is bizonyítékeként tekint (149).

Alakilag elmondható, hogy a magyarok külső elnevezésének *h*-s változata viszonylag későn jelentkezik. Ebben szerepet játszhat a *hun* népnév hasonló hangzása egyfajta nem „nép-”, hanem „tudós etimológia” során, de helyesírási sajátosság is: a szókezdő *h*-nak írás-sajátságággá való zsugorodása a vulgáris latinban, amely a középkori latinságban is megőrződött. A *h* kezdetű adatok 618. (igen korai adat!), 793., 894. évből, továbbá főként személynevekben idézhetők.

3. A helynévi adatok. – A magyarok országát több forrás említi: 723 k. Bonifacius és Martell Károly megegyezése Tübingia megtérítése kapcsán „a tyrannide et decimis regis *Ungariae* liberare” (151); 768 u. „Pipinus dux Francorum ... venit ab *Ungaria*” (152); 860: „Ulrich Graf an der *ungarischen* Grenze” (170) – ez a helymeghatározás több néven napjainkig azonosítható: 1160 k.: *ultra uallem ungaricum, Ungerbachtal* > *Ungerbach* helység Kirchschiag mellett Alsó-Ausztriában (172). Ugyancsak Alsó-Ausztriában található a 860: *Uungariorum Marcha* (174–7). Az adatok a magyaroknak az Enns folyóig tartó szállásterületére terjednek ki.

A magyarok Itáliát Friaulon keresztül rohanták le. A támadás útvonalát nemcsak a 888. március 21-én kelt oklevélből ismert *Strada Ungarorum* jelzi, hanem már 762–770-ből van rá adat „inter Taliamentum et Liquentiam ... *via Ungarorum*” formában (152).

A földrajzi nevekkal kapcsolatban a *via (strada) ungarorum* elnevezés arra utal, hogy a magyarok többször is használhatták, illetőleg emlékezetes csapást mérhettek az ellenségre ezen az úton közelítve. Az útvonal egyébként hadak vonulására igen alkalmas volt: a hunok és a gótok útja is ez volt.

A magyar határra, a magyar királyságra utaló idézett adatok a nyugati határvidékre irányítják a gyelmet.

4. A személynévi adatok. – Az első személynévi előfordulás (731., 736) egy adománylevélből származik, amelyben Peto minden vagyonát St. Gallen egyházára hagyta. Az adománylevelet tanúként aláíró egyik személy neve *Ungar(us)*: „test. Sig. *Ungar*”. A dokumentumot „Selvester diagonus” írta és ő maga alá is írta (254). Ez a megjegyzés az adománylevél hitelességét igazolja.

KIRÁLY PÉTER további személyneveket is idéz a különböző forrásokból. A kolostorok névjegyzékei ehhez igen jelentős forrásanyagnak bizonyultak. A legtöbb névadat St. Gallenből származik: 761: *Hungaer* (St. Gallen), 818–826 (>797–809): *hungarius* (Weissenburg) (156), 812: *Wanger* (St. Gallen), IX. sz.: *Ungerus, Onger* (St. Gallen) stb. Kik ezek a személyek? A weissenburgi kolostor tagja az említett *hungarius* (szerzetesek máshonnan is

vannak, hiszen a nevek kolostori névjegyzékekből kerültek elő); 9. sz.: *Uuunnigerus* poznańi püspök (156), de van köztük presbiter, sáfár stb. is (157).

Remete szent Iván a legendája szerint (X. sz. e.) arra a kérdésre, hogy ki ő, és honnan jött, így válaszolt: „Magyarföldről jöttem és magyar nemzetiségű vagyok (Certe de terra Ungaria huc veni, quia sum natione Ungarus) (196–7).

Hitelt érdemlően magyarázza KIRÁLY PÉTER, hogy ilyen tisztségek betöltéséhez megszerzett műveltség, társadalmi státus legalább két generációs háttérrel feltételez, azaz a névsorban szereplő magyar a magyar népelemnek saját korát megelőző 60–80 éves jelenlétét feltételezi.

Van-e a szaktudományban magyarázó értéke az itt elmondottaknak? A kérdést megpróbálom újabb kérdések föltevésével közelíteni. Nemigen merül föl kétely a székelyek magyar voltával kapcsolatban. Hogyan lehet megmagyarázni korábbi határőr szerepüket a nyugati-délnyugati peremvidéken? Ilyen feladatot (és letelepítést) az idegen, később csatlakozott népek szoktak kapni. A magyar művelődéstörténet oktatása folyamán merül fel a kérdés: hogyan tölthettek be tolmácsszerepet karantánok a kereszténység elterjesztése, a hittérítés során? Hogyan került St. Gallenba az a klerikus, aki az elfogott magyar és a szerzetesek között tolmácsol? Az utóbbi évtizedekben LÁSZLÓ GYULA nevéhez kapcsolt kettős honfoglalás gondolata kapcsán többekben megfogalmazódott az a vélemény, hogy a székelyek nyugati határőr szerepben való elsődleges megtelepedése ilyen módon nyer értelmet. KIRÁLY PÉTER adatai megerősítik, elmélyítik ezt a magyarázati lehetőséget.

Milyen feladatok, nehézségek merülnek fel az új eredmények elfogadtatásával kapcsolatban? KIRÁLY PÉTER szerint „az idő eljárt az 1882. évi állásfoglalás felett. Új, korai és hiteles írásos adatok kerültek elő, s ezek változtatást igényelnek. ... a legrégebbi adat 590-re vonatkozik. Ebből kiindulva kiszámítható, hogy az 590. évi adat a 895. évihez képest 305 év többletet jelent.”

Mit jelent ez a magyar nyelvtudomány számára? Mindenekelőtt a névtudomány eredményeit kell újra értékelni. Vajon tényleg nem lehet honfoglalás előtti magyar helyneveket a Kárpát-medencében kimutatni? Milyennek képzeljük a „honfoglalás előtti” helyneveket? A salzburgi érsekség emlékiratában KIRÁLY PÉTER szerint 871-ben két Nyugat-Dunántúlra helyezhető névvel kapcsolatban merülhet fel a magyar eredet: *ad Keisi, Ortahu* (180). A puszta személynévi, törzsnévi, népcsoportnévi eredetű (ilyen gyanús) nevek körében bizonyára van mit keresni. Mit mondanak a pogány vallás elemeire utaló helynevek? A mai Ausztria területéről a gyepűvidék névanyagára utaló nevek vizsgálata is hozhat eredményeket. (Itt jegyzem meg, hogy HEINRICH WEIGEL 1964 és 1984 között jelentette meg „Historisches Ortsnamenbuch von Niederösterreich” című 22.000 tételből álló névgyűjteményét. Ennek az anyagából mintegy hatezret dolgozott fel ELISABETH SCHUSTER „Die Etymologie der niederösterreichischen Ortsnamen” című három kötetes „kiegészítésében”. A munka szerinte magyar vonatkozásai megjelentek a Bécsi Napló 1995. szeptember-októberi számában. Ide vonható kellő kritikával DR. SOMOGYI LÁSZLÓ „A burgenlandi magyarság. 670–2004”. Oberschützen–Felsőlvő, 2004. c. könyvének névanyaga is.)

5. A kalandozások terminusról. – A honfoglalás körüli idők hadjáratainak elnevezése az a további kérdés, amelyen KIRÁLY PÉTER gondolatai nyomán érdemes továbblépni.

A kérdéses hadi eseményeket krónikáink, gesztáink szövegéig visszanyúlva, de a szójegyzékek hadviselésre vonatkozó szóanyagát is átvizsgálva ezekben a mai *kalandozások*, *kalandozások kora* típusú elnevezéssel nem találkozott. A XIX. század történettudományi

munkáit is átvizsgálva MARCZALI HENRIK-nél találkozni először a *kalandozás* kifejezés módszeres használatával. Ez a terminus azonban 1945-ig nem vált kizárólagos használatúvá. Vajon mennyire illik rá az eseményekre ez a szóhasználat?

A CZF.-szótárt elővéve a *kalandoz* ige jelentése 'kalandokat keresve járkal, bolyong, helyről helyre utazik, mint a középkori lovagok és szerencsevadászok tettek'. A források tanulmányozása – itt nemcsak a Király Péter által feltárt forrásokról van szó – egyértelműen arról szólnak, hogy nyugati uralkodók felkérésére, azokkal szövetségben indultak a magyarok hadjáratai. Esetlegesség, bolyongás ezekben szóba se jöhet. További értelmező szótáraink vizsgálata alapján megállapítható, hogy a történettudományban viszonylag elterjedt *kalandoz(ás)* szóhasználat ezekbe nem került bele. Sem BALLAGI MÓR 1873-as „A magyar nyelv teljes szótára”, sem BALASSA JÓZSEF 1940-es „A magyar nyelv szótára” nem tartalmazza. 1945 után a történettudomány csaknem kivétel nélkül a *kalandozik*, *kalandozás* néven nevezi ezeket az eseményeket, és ettől kezdve értelmező szótárainkban is általánossá vált. Érdekes lenne tudománytörténeti szempontból megvizsgálni a történettudomány művelőinek a kiegyezés légkörében bekövetkezett szemléletváltását, aminek következtében megváltozott a honfoglalással kapcsolatos történelemszemlélet. A szerzőtől javasolt a *honalapítók külföldi harcai*, esetleg *külföldi hadjáratok* elnevezés a lényegét fejezi ki, azt, hogy nem esetlegesség, kalandvágy, netán a rossz életkörülmények elől való menekülés a hadba vonulás oka. Az utóbbi elnevezés egyszerűbb, rövidebb volta folytán alkalmasabb lenne a *kalandozások* terminus fölváltására.

6. Az itt elmondottak – és főként KIRÁLY PÉTER könyve – nem lezárása, hanem éppen kezdete lehet annak a tudományos kutatásnak, amely a történettudomány és a régészet mellett a nyelvtudományt is újabb vizsgálatokra kell, hogy serkentse.

ZELLIGER ERZSÉBET

Helynévmagyarázatok*

Székelybő A Székelyföldön, Nyárádszeredától északnyugatra fekvő falu fontosabb adatai: 1332–5: *Ben* [= *Beu*] (Orbán: Szék. 4: 66 és Suciú 1: 76); 1567: *Beo* (Suciú 1: 76); 1575: *Bew* (Barabás: SzékelyOkl. 304); 1808: „*Bö* vel. *Beö* h., *Betendorf* g., *Böva* val.” (Lipszky: Rep. 2: 22); 1906: *Székelybő* (Hnt. 1944. 537, az évszámhoz l. 655). A *Bő* hn. személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1295/1334: *Beu* (ÁrpSzt. 121). A megkülönböztető szerepű *Székely-* előtag a lakosság székely voltára utal. A román *Beu* 'Székelybő' (Suciú 1: 76) a magyarból való. – Vö. **Bő**.

Székelypálfalva A Székelyudvarhelytől északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1455: *Palfalwa* (Suciú 2: 32); 1808: „*Pálfalva* h.” (Lipszky: Rep. 2: 106); 1905: *Székelypálfalva* (Hnt. 1944. 537, az évszámhoz l. 655). A *Pálfalva* hn. a *Pál* szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *falva* fn.-nek az összetétele. A megkülönböztető szerepű *Székely-* előtag a Székelyföldre utal. A román *Păuleni* 'Székelypálfalva' (Suciú 2: 32) tudatos románosítás eredménye hatóság útján. – Vö. **Csikpálfalva, Pálfa**.

* L. MNy. 2008: 242–5.

Székelyvarság Romániai helység a Székelyföldön Oroszhegytől északra; 'Várság' [1887/1890: *Várság tisztása*: Gönczy–Kogutowicz: Kézi Atl. Udvarhely m. a.; 1900: *Várságtisztás*: Gyergyó. 1: 75 000-es térkép; 1901/1914: *Várságtisztása*: Szováta. 1: 75 000-es térkép; 1908: *Székelyvarság*: Mező: HivKözs. 2: 1010]. Az Újfalvi-Somlyóról (1553 m) lefutó, balról a Nagy-Küküllőbe ömlő patak [1900: *Várság p.*: Gyergyó. 1: 75 000-es térkép] völgyének fátlan része a *Várságtisztás(a)* nevet kapta. A *Várság* hn. talán összekapcsolható *Verseg*-gel (l. ott). A Székelyföldre utaló *Székely*- előtag a *Verseg*-től való erőteljes megkülönböztetésre szolgál. A román *Vársag ~ Vîrşag* 'Székelyvarság' (Suciu 2: 254) a magyarból való (Mező: HivHn. 272). – Vö. **Verseg**.

Szekerény A Pancsovától északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *S?vk?rin* (Engel: TemMold. 127); 1808: „*Seffkerin* h. *Shefkerin* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 588); 1882: *Szeferkin* (Ihász: Hnt. 317); 1909: *Szekerény* (Mező: HivKözs. 2: 1005). A *Szeferkin* hn. a szerb *Sefkerin* (Marković: ImVojv. 159) < régi *Sevkerin* (HASz. 14: 881) hn. átvétele. L. még régi *Sevkerino* hn. (uo.). Eredete nincs tisztázva. L. talán szerb *Severko* szn. (Grković: RIS. 177). – A *Szekerény* névalak az országos helységnévrendezés során kapta magyarosabb alakját (Mező: HivHn. 173).

Székesút A Főnlaktól nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1359: *Zekulzagh* (Suciu 2: 114); 1456: *Zekelzeg* (Csánki 1: 702); 1557: *Szekuszik* (Suciu 2: 114); 1650: *Székes-Szegh* (uo.); 1723: *Sekusich* (uo.); 1808: „*Sekusit* val. *Székesút* h. *Sekushich* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 628). A *székely* fn. és a *szeg* 'sarok, szöglet, zug' fn. összetételeként keletkezett elsődleges *Székelyszeg* hn. azzal kapcsolatos, hogy a Maros egyik fattyúágának szögletében székelyek éltek. A románban a magyar helységnévből *Secusigiu* (Suciu 2: 114) alakult. Ebből való az új magyar *Székesút* névalak. – Vö. **Bakonszeg, Székely**.

Szentjános A Versectől nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *S?n Janoš* (Engel: TemMold. 124); 1660–66: *Sen Janoš* (uo.); 1808: „*Szent János* h.” (Lipszky: Rep. 1: 636). A falura átvonódott temploma védőszentjének neve. – Az 1747-ben megállapított szerb *Barice* 'Szent János' tkp. értelme 'tócsák, pocsolyák'. – Vö. **Nagyszentjános**.

Szikesfalu Az al-dunai Ómoldvától keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Sikeviča* (Engel: TemMold. 128); 1717: *Sikeviza* (uo.); 1808: „*Szikevicza* h. *Sikevica* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 647); 1909: *Szikesfalu* (Mező: HivKözs. 2: 1047). A *Szikevica* hn. egy szerb **Sikovica* hn. átvétele. Tövében a szerb-horvát *sikati* 'sziszeg, zizeg, zubog, zuborog' kereshető. Eredetileg pataknev lehetett. Alakulásmódjához l. szerb-horvát *sikavica* 'úti imola; számarkenyér; máriatövis; ördögharaptafű' és *Sikavica ~ Sikovica* csn. (LPH. 590). Az országos helységnévrendezés során a *Székesfalu* névalakot állapították meg a helység számára (Mező: HivHn. 208). – A román *Sichevița* 'Szikesfalu' (Suciu 2: 119) a szerbből való.

Szilágycseres A Szilágysomlyótól nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1477: *Cserese* (Suciu 1: 132); 1646: *Cheresse* (uo.); 1733: *Cserise* (uo.); 1808: „*Cserese* ... val.” (Lipszky: Rep. 2: 28); 1857: *Cserese* (Erdély 1857. évi népszámlálása. Bp., 1992. 388); 1908: *Szilágycseres* (Mező: HivKözs. 196); 1944: *Szilágycseres* (Hnt. 551); 1967: *Cerişa* (Suciu 1: 132). A *Cserese* hn. a román *Cerişa* átvétele. Ehhez l. román *cireş, ceras* 'cseresznye, cseresznyefa'. Vadcseresznyével benőtt helyre utal. Az országos helységnévrendezés során a magyar *Cserese* névalakot megrövidítették, ezzel átsorolták a *cser* fanév -s képzős származékai közé, és a megye hovatarozás jelölésére *Szilágy*- előtaggal láttál el (Kisch: Sieb. 82; Iordan: TopRom. 64; Mező: HivHn. 250). – Vö. **Cserisor**.

Szilágykövesd A Zilahtól északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1461: *Kewesd* (Jakó: KolMon. 1: 601); 1466: *Olahkewesd, Magyarkewesd* (i. m. 1: 631); 1760–62: *Szilágy Kövesd* (Suciu 1: 140). A *Kövesd* hn. a magyar *kő* fn. származékából, a *köves* melléknévből alakult *-d* képzővel. A megkülönböztető szerepű *Szilágy-* előtag a szilágysági tájra utal. A román *Chieșd* 'Szilágykövesd' (Suciu 1: 140) a magyarból való. – Vö. **Mezőkövesd**.

Szilágynyíres A Szilágycsehtől nyugat-északnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1461: *Nyres* (Jakó: KolMon. 1: 578); 1543: *Kysnyres* (Suciu 1: 154); 1773: *Csuta* (uo.); 1762: *Szilágy Kis Nyires* (uo.); 1808: „*Nyires (Kis-) h. Csute* val.” (Lipszky: Rep. 2: 101); 1910: *Szilágynyíres* (Mező: HivHn. 230, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). A *Nyíres* hn. a *nyír* fanév *-s* képzős származékából való. Nyírfákkal benőtt helyre utal. A megkülönböztető szerepű *Kis-* előtag a falu méretével, a *Szilágy-* előtag pedig a szilágysági tájjal kapcsolatos. – A román *Ciuta* 'Szilágynyíres' (Suciu 1: 125) hn. előzményéhez l. a bánági *Csuta* 'Ciuta' magyarázatát. – Vö. **Csuta, Kisnyíres**.

Szirbó A Temesvártól kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1459: *Trok-kamyhalfalwa* (Csánki 2: 11); 1473: *Throkfalwa* (Csánki 2: 12); 1700 k.: *Szerbova* (Engel: TemMold. 140); 1808: „*Szirbova* val. *Sirbova* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 648); 1909: *Szirbó* (Mező: HivKözs. 2: 1053). Az elsődleges *Trokamihályfalva* helynév egy *Troka Mihály* nevű személy faluját jelölte. A *Troka* csn.-hez l. szerb-horvát *Troka* csn. (LPH. 690) < *Troha* családnév (uo.) < *troha* 'morzsa'. A névadáshoz l. 1294/XVIII. sz.: *Troka* női név (ÁrpSzt. 765). Az újabb *Szirbova* névalak egy román *Sirbova* helynév átvétele. L. még szerb *Srbovo* hn. (ImMesta. 1973. 366). Szerb telepésekre utal. Az országos helységnévrendezés során megállapított *Szirbó* helynév tudatos magyarosítás eredménye. (Mező: HivHn. 171; Jordan: TopRom. 480). – Vö. **Szirb**.

Szlatina A horvátországi Verőcétől kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1297: *Zalathnuk* (ComVer. 147); 1501: *Zalathnok* (uo.); 1698: *Sclatina* (i. m. 148); 1702: „*Zalatnok olim, modo Zlatina*” (uo.); 1808: „*Szlatina* cr. *Slatina* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 631); 1897: *Slatina* (PallasLex. 15: 39); 1973: *Podravska Slatina* (ImMesta. 1973. 308). Az elsődleges *Szalatnok* hn. egy horvát *Slatnik* (vö. horvát *Slatnik Drenjski* hn.: ImMesta. 1973. 359; l. még szlovén *Slatnik* hn.: uo.) átvétele. Ehhez l. horvát régi *Slatinik* 'a Kalnik hegy-ségről lefutó és jobb felől a Bednjába ömlő patak' [1225: *Slatynik*: Dickenmann: Stud. 2: 110; l. még Ortway: Vízr. 2: 220] < *slatina* 'sós vagy savanyú forrás'. Idővel a szerb-horvát *Slatina* névalak kerekedett felül. A horvát *Podravska Slatina* (tkp. 'Dráva menti Szlatina') jelzője megkülönböztető szerepű (Schütz: GeogrSkr. 67; Machek: EtSlČ.² 552). – Vö. **Aknaszlatina, Slatnik, Szalatnak, Szlatvin**.

† KISS LAJOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Emlékezés Kubinyi Lászlóra születésének 80. évfordulóján

A szokásostól eltérő megemlékező összejövettel szervezett a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2007. november 28-án az ELTE-n Benkő Loránd elnökletével. Akire emlékeztek, Kubinyi László – bár még csak nyolcvan éves lenne – immár 34 éve nincs az élők sorában.

És mégis: mint rövidre szabott, hányattatott életében bárhol és bármikor, 34 éves földi nemlét után is képes volt összekovacsolni, eleven közösséggé formálni a rá emlékező, szellemi és művészi hagyatékát fel- és megidéző társaságot: egykori kollégákat, barátokat, családtagokat. A szellem és a szellemesség embere volt – mondta róla megemlékezésében Szathmári István, és ezt a kisugárzást mindenki érezte, aki részt vett az emlékülésen.

Kubinyi László életművét három előadó három különböző oldalról méltatta. Szathmári István a tudósról, Domokos Péter a tanárról, Benkő Loránd pedig a szótáríró-szerkesztőről beszélt – de csak elsősorban, hiszen a tanár–tudós–művész hármasság szétválaszthatatlan volt egyéniségében.

Szathmári István elsősorban Kubinyi László invenziós alkatát hangsúlyozta előadásában, a hagyományos utak elhagyására képes gondolkodásmódját, azt a képességét, hogy sorra új, rejtett problémákat fedezett fel és oldott meg. Mindennek eredményei kiváló tanulmányokban testesültek meg, legyen szó akár történeti hangtanról és morfológiáról, akár leíró grammatikáról, akár (funkcionális) stilisztikáról. Szathmári István előadásában áttekintette a legfontosabb cikkeket, de felidézte – egykori szakmai megbeszéléseikre emlékezve – az ünnepelt testi mivoltát is: a kisfiús szerénységet és a kissé kesernyés mosolyt, amely alakját jellegzetessé tette. Végül a művek tartalmi kérdésein túl szóba hozta az elemzett tanulmányok megformálásának módját is, az alábbi megállapítást téve: „nem mindennapi stílusművész, író is volt”.

Domokos Péter a tanár Kubinyi Lászlóról személyes élményei alapján rajzolt képet. Szavai nyomán megelevenedtek az ötvenes évek egyetemi viszonyai is. Az előadót, a Finnugor tanszék nyugalmazott egyetemi tanárát egykor az irodalom szeretete hozta a magyar szakra, az irodalommal kötelezően együtt járó nyelvészetre pedig gimnáziumi tanulmányai alapján kedvetlenül és szorongva gondolt. De csak addig, amíg – rögtön az első szemeszter elején – nem találkozott Kubinyi Lászlóval és Szabó Dénessel. Az ő szemináriumai és előadásaik hatására fedezte fel a *nyelvészetet* (a *nyelvtan* helyett), s ez az érdeklődés egész életére meghatározóvá vált. Domokos Péter egykori tanítványi szeretetét, személyes érintettségét jól lehetett érzékelni, amikor Kubinyi László felfedezett oktatási módszereiről, a hallgatók iránt megnyilvánuló szokatlanul emberséges gesztusairól beszélt, miközben visszaidéződött a Pais- és a Bárczi-tanszékek egykori – mai szemmel irigylésre méltónak látszó – légköre is. Óriási tehetségű ember volt, akit a történelem félretett – zárta megemlékezését Domokos Péter, utalva egyben a Kubinyi László pályáján az 1956-os eseményekkel kapcsolatos törésre.

A *kilépés* és *belépés* kulcsszavak köré csoportosította tudománytörténetileg is tanulságos mondanivalóját Benkő Loránd. Kubinyinak az egyetemről (és egyúttal a nyelvészetből) való eltávolítása, kikényszerített kilépése kizárólag a politikára átvitt szakmai féltékenység miatt történt. Mivel az 1956-os események során semmi „büntetendőt” sem csinált, a megtorlás méltánytalanul érte. Pais Dezső mindent latba vetett, hogy eltávolítását megakadályozza, erőfeszítései azonban nem jártak sikerrel. Így lett Kubinyi László egy időre gimnáziumi tanár. A nyelvészetbe való ismételt belépésre a TESz. megindulásakor nyílt alkalom. Benkő Loránd Kubinyit a gimnáziumból a Nyelvtudományi Intézetbe hívta szótárírónak, később szerkesztőnek. Ő kapva kapott ezen, felszabadulásnak érezte, és elégtételnek is vette, hogy visszakerülhet a tudományba. A szótárírás a dolog természetéből adódóan egyben mindig taposómalom is – hosszú évekre elhúzódó napi feladatokkal, pontosan, időre teljesítendő követelményekkel. Kubinyi szívesen csinálta ezt a munkát, jól érezte magát az Inté-

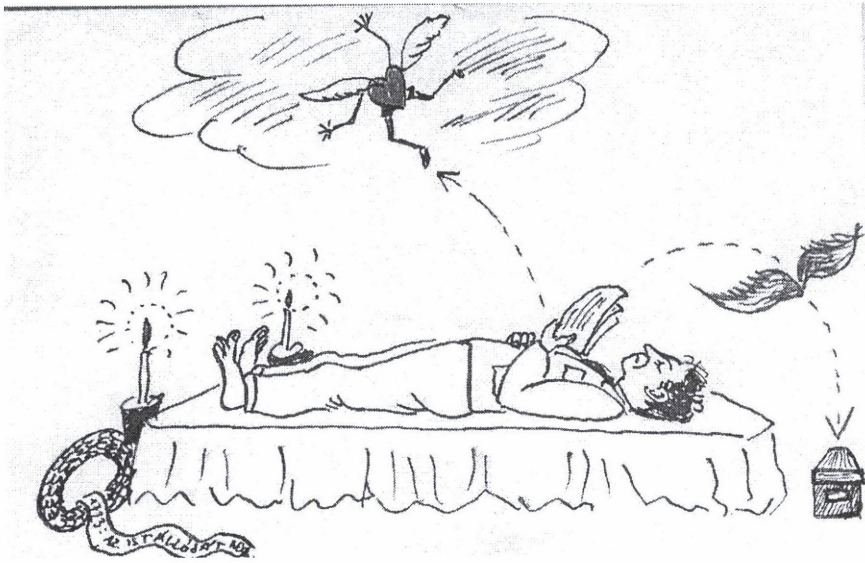
zetben, abban a körben, amelyben dolgozott – erről írásai és számos karikatúrája is tanúskodik. Kiváló volt mint szócikkíró, ragyogóan intelligens mint szerkesztő. Benkő Loránd mindezek ellenére utólag úgy látja, a szótárszerkesztés és -írás Kubinyi tudásának igen, egyéniségének viszont nem felelt meg. Ő ennél szabadabb szárnyalású tehetség volt, a tervteljesítés kényszerűsége szellemét gúzsba kötötte. Több szabadság kellett volna neki, hogy elgondolásait megvalósíthassa, sziporkázó ötleteit megírhatta, erre azonban akkor nem volt alkalom, később pedig már időt nem kapott hozzá. Szellemi hagyatékának azonban így is minden darabja (cikk, szerkesztett vagy saját szócikk, karikatúra, irodalmi termék, tanszéki újság stb.) mestermunka.

A megemlékező ülés vetítéssel zárult, amelynek anyagát lánya, Kubinyi Kata és Haader Lea állították össze. A karikatúrák, a szótárirással kapcsolatban keletkezett nagyszótári kérőcédulák és egyebek az (olykor kíméletlenül) éles szemű, fanyar-vidám művész Kubinyi László képét idézték vissza.

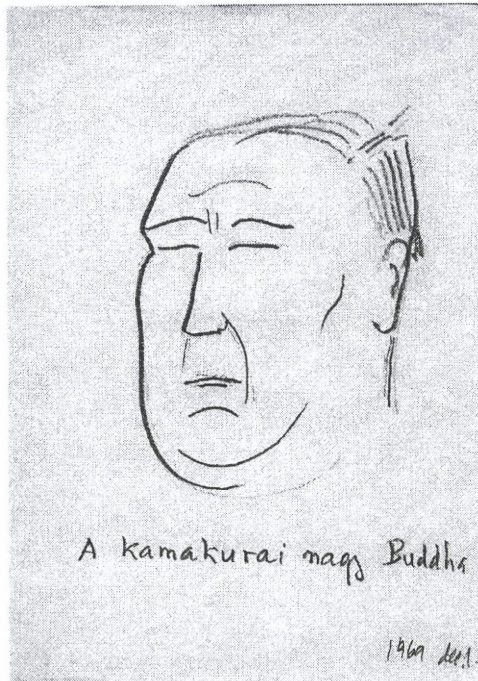
1. Gáldi László (1902–1964), a nagyszótári munkálatok vezetője

2. A *ravatal* szócikkéhez kapott nagyszótári adatok visszajuttatása – önarcképpel

3. Ligeti Lajos (1902–1987) orientalista

4. Kérőcédula a nagyszótári adatokból a káplár szócikkéhez

káplár

várható alakváltozatok:

káprál, kápról

kapelár, kapelór

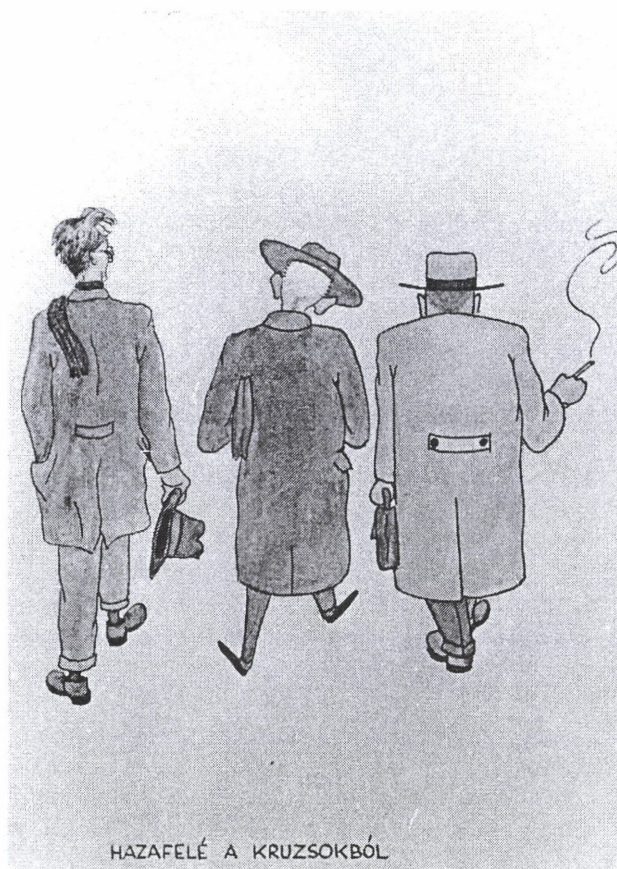
kápelár, kápelór

káperál, káperól

És minden jelentés bellene,
ammi bizosan nem 'tizedes'

5. Hazafelé a Kruzsokból
Balról jobbra: Szabó Dénes (1913–1994),
Pais Dezső (1886–1973), Ligeti Lajos (1902–1987)

HAADER LEA

Magay Tamás 80 éves*

Tisztelt Társaság! A Magyar Nyelvtudományi Társaság mai ünnepeltje, Magay Tamás professzor három nappal ezelőtt, június 7-én töltötte be a 80. esztendőt. Aki ismeri napjainkban is folyamatos szakmai elevenségét, vagy aki színről-színre látta, látja őt, egyaránt csodálkozik. Magay Tamás 80 éves? Igen, 80, és igen, közfigyelemre, jogos csodálkozásra

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2008. június 10-i ülésén.

méltó, hogy feledtetni tudja. Mindannyian tudjuk azonban, hogy ez a feledtetés nem a hozzávezető utat feledteti. Ellenkezőleg, annak magyarázata és hitelesítője.

Magay professzor szakmai pályája a Pázmány Péter Tudományegyetemen, illetőleg egyéves Eötvös Collegium-i tagsággal kezdődött, majd hároméves skóciai egyetemi tanulmányokkal folytatódott. Hazatérve, 1949-től 1953-ig a Református Teológiai Akadémián tanult. 1961-ben az ELTE-n szerzett angol szakos tanári oklevelet, majd ugyanitt doktorált 1964-ben, kandidátusi disszertációját pedig 1981-ben védte meg. Magántanári kinevezését 1993-ban kapta meg, habilitációjára 1996-ban került sor.

Először, az ötvenes évek derekán az Akadémia Központi Fizikai Kutatóintézetében dolgozott fordítóként és dokumentátorként, majd hosszú éveken át (1957-től 1989-ig) az Akadémiai Kiadó Szótárszerkesztőségének volt a szerkesztője, főszerkesztője. 1993-tól 2001-ig tanszékvezető egyetemi magántanárként irányította a Károli Gáspár Református Egyetem Angol Nyelv és Irodalom Intézetét. Magay Tamás neve az anglisztikában összefonódott a szótárszerkesztéssel, szótárírással: munkájának középpontjában az angol–magyar, illetve magyar–angol lexikográfia gyakorlati feladatai és elméleti problémái álltak és állnak.

Ünnepeltünk számos szakmai díj, elismerés birtokosa: 1997-ben elnyerte az angol Verbatim-díjat és itthon az Országgh László-díjat, 2001-ben az Apáczai Csere János-díjat, s 2007 szeptemberében a Károli Gáspár Egyetem ünnepi tanévnyitóján átvehette a Pro Universitate kitüntetést. Ez utóbbi eseményen Petróczi Éva, a Károli Egyetem angol tanszékének vezetője mondott laudációt. Mai tisztelgésünkhöz illő és méltó, hogy két részlet felidézsek belőle. Az első Magay professzor teljesítményéről, a másik habitusáról szól. Magay Tamás – mondta a tanszékvezető asszony – „42 szótárt szerkesztett, ezek együttes oldalszáma a kiadói felmérések szerint 30.000 oldal, azaz valóságos szó-óceán, amelyen áthajózni [...] bizony igazi szellemi, lexikográfusi Mayflower-utazás volt”. A másik idézet évtizedeket hidal át: felidézi a negyvenes évek végén Skóciából hazatérő fiatalembert és a Károli Gáspár Református Egyetem angol tanszékét megalapító neves szakembert – egyetlen beszédes gesztus tényszerű közlésével: Magay professzor a tanszék alapításakor az egyetem „angol tanszékének adományozott, lendületes aláírásával ékes, értékes köteteket erről a peregrinációjáról hozta magával” (Reformátusok Lapja 2007. szeptember 23. 4. lap).

Magay tanár úr neve szorosán, sőt tanulságosan kapcsolódik egy jelenkori szótártörténeti fordulathoz. Abban sincs túlzás, hogy fordulatról beszélünk, s abban meg még kevésbé, hogy Magay Tamás nevével minősíthetjük. Kezdetől nagy szerepe volt és van tudniillik a 2000-ben újraalakult Szótári Munkabizottságban, amely az Akadémia I. Osztálya Nyelvtudományi Bizottságához kötődve működik. Magay professzor éveken át elnöke is volt ennek a bizottságnak, de – tehetem hozzá az ünneplés perceiben is tárgyyszerűen – a lelke is. Ott van a kézjegye napjaink szótáraradásában égetően szükségessé vált kezdeményezésen, a szótári kritériumok, minősítések megfogalmazásán és deklarálásán, de nem utolsósorban a „Lexikográfiai füzetek” sorozatán, amelynek eddig megjelent három számának mind-egyikét ő szerkesztette. Erre a sorozatra esemény értékű teljesítményként kell ráirányítani a szakmai és a közfigyelmet. Nem csupán impozáns terjedelme miatt, bár a három kötet egybefogva 776 lapos tanulmánygyűjtemény. Ha nem is másról, de többről van szó. Csak az Országgh László szerkesztette, kézikönyvünké vált, 1966-ban megjelent „Szótártani tanulmányok”-hoz hasonlíthatjuk a „Lexikográfiai füzetek” szerepét és remélt, mert szükséges hatását. Ismerve Országgh Lászlónak és Magay Tamásnak sok ponton, mintegy láncszemként összekapcsolódó, tudománytörténeti tényné vált életrajzát, a „Szótártani tanulmá-

nyok” és a „Lexikográfiai füzetek” közötti szerkesztői párhuzamosságot sem tarthatjuk véletlennek.

Az első füzet függeléke ugyan közli Sági István lexikográfiai bibliográfiájának, „A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészeté”-nek hasonmását, de e füzet terjedelmesebb első része éppen Sági időhatárától, 1922-től folytatja a bibliográfiát, egyelőre 2002. december 31-ikével záródó határvetéssel. Ez a nyolcvan évet átfogó, Ságinál részletesebb adattár csapattmunka eredménye, de Magay Tamás két évtizedet (az 1945–1964 közötti időszakot) felölelő szótártani bibliográfiája (Szótártani tanulmányok. Bp., 1966: 369–92) mintegy ennek a bibliográfiai munkának volt az előjegyzője, irányzéka.

A „Szótárak és használóik” címet viselő második füzetből Magay Tamás tanulmányát nemcsak a mostani alkalom indíttatásából emelem ki. A „Tanulói szótárak: múlt és jelen” cím már eleve felszólító erejű volt, elsőként magam is ezt olvastam el. Ezt Magay Tamás egyébként tanúsíthatja, mert egy levelemben megvallottam. A Tanár úr ugyan nem tartja a legszerencsésebb magyarításnak a tanulói szótár megnevezést, de nagyon is tudja, hogy a szótártörténeti típusváltás egyik fontos tagjáról, e váltás egyértelmű bizonyítékáról van szó. Tudjuk, s e tanulmányból dokumentálhatjuk is, hogy ez a típus is sok-sok formában keresi a használóbarát (ez a szerző szava) és a közhasznúság (ez meg a köszöntőé) minél hatékonyabb szolgálatát. Talán nem sértem meg a magánlevéltitkot, ha megismételek azt a mondatot, amivel hangsúlyos egyetértésemet fejeztem ki: „Szinte megismétlődik a szótártörténet: ahogy egykor a nyelvet (főként a latint) tanuló diákok szöszedeteiből, szójegyzékeiből sarjadtak ki az egyre tartalmasabb szótárak, most is »tanulói«, azaz praktikus szükségletek, szempontok ösztönöznek egy lexikográfiai fordulatot”.

A „Lexikográfiai füzetek” 3., „Félmúlt és közeljövő” című kötete bizonyára nem csak nekem okozott olvasói gondot. Olyan bő, izgalmas választékot kínál, hogy nem volt könnyű eldönteni, melyikkel is kezdjem. (Zárójelben, de nem mellékesen mondván: minden hivatásos olvasó tudja egyébként a megoldást, minden csábítót el kell olvasni – minél hamarabb.) Magay Tamás egy Országgh Lászlóval 1968-ban folytatott beszélgetéssorozat első két részletével van jelen szerzőként, azaz egykori riporterként ebben a kötetben. A magát gyakorlatlan riporternek nevező szövegközlő így ajánlja a dokumentumot: „Úgy érzem, nem szerénytelenség azt remélni, hogy a magyar szótárírás történetének mindenképpen, de talán a magyar művelődéstörténetnek is nyithatunk egy fejezetet dolgozatunkkal” (i. m. 64). Aki megismerte ezt a szöveget, az tanúsíthatja, hogy akár több fejezetbe is előjegyezhetjük az olvasottakat. Ki nem torpant meg például ezt az Országgh-mondatot olvasván: „1945. február 10-én feljegyeztem: a háború után elsőnek föltétlenül *szótárt akarok szerkeszteni* [kiemelés az eredetiben], mert az olyan munka, amibe jól el lehet bújni” (uo. 68). Az idézett mondatból Magay tanár úr azt emelte ki a kurzívával, hogy „szótárt akarok szerkeszteni”. A kiemelés jogos. Ez a három szó tudniillik nem csupán szándéknyilatkozat, hanem fogadalomtétel is. Akarni tudniillik kevés, v á l l a n i kell. Országgh László záró szavai természetesen érthetőek, tapasztalatként ismerősek. A szótárírásba bújásnak számos oka, magyarázata között bizony nemegyszer környezetiek, történelmiek, politikaiak is tetten érhetőek. Ez az összefüggés akkor is igaz, ha tudjuk, ugyancsak tapasztalatból, hogy nincs az a szótári munka, amiben annyira el lehetne bújni, hogy ne találjon oda az, ami vagy aki elől rejtőzünk. De ezúttal nem erre tenném a hangsúlyt. Számomra ugyanis Országgh László szavai így is visszhangoznak: a szótárírás, a szótárszerkesztés olyan munka, amibe jól bele k e l l bújni. Aligha kell bizonygatnom, nem Országgh szavait fogom értelmezési satuba. Az ő szavai keltette v i s s z -

hangról beszélek, meggyőződéssel. Hiszem, hogy ünnepeltünk, Magay Tamás megérti szándékomat, annak kimondását, hogy az, aki szótári ember lesz, az (mint Nagy László versben bújdosója) szóban bújdosóként egy rengetegbe veszi be magát, amiről tudja, hogy végeláthatatlan, de emberi léptékünkben fölterképezhető, lakható és gyönyörű.

PUSZTAI FERENC

Konferencia a családnév-változtatásokról

1. „Névváltoztatás – társadalom – történelem. Családnév-változtatások – több szempontú megközelítésben”. E címen rendezett konferenciát 2007. november 22. és 24. között a Magyar Nyelvtudományi Társaság, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete. Az előzetes várakozásokat fölülmúlóan 27 előadás hangzott el a meghirdetett témakörben a három nap alatt. Az előadók több tudományterületet: a történettudományt, a kisebbségkutatást, a nyelvészetet és a névtant, az irodalomtudományt, a jogtudományt képviselték. A konferencia megszervezéséhez a családnév-változtatások kutatására 2005-ben, a fentebbi intézmények mellett alakult interdiszciplináris kutatócsoport, illetve az ennek tevékenységét támogató OTKA T 49095 számú pályázat biztosította a hátteret. (Ezekről bővebben l. a kutatócsoport honlapját: nevvaltoztatas.elte.hu.)

2. A szervező intézményeket képviselő KISS JENŐ akadémikus köszöntő szavai után átfogó témájú előadások nyitották meg a programot: KARÁDY VIKTOR társadalomtörténész a névváltoztatások (kiemelten: a névmagyarosítások) társadalomtörténeti jelentőségéről beszélt, HAJDÚ MIHÁLY névkutatóként azok névtani vonatkozásait és típusait mutatta be, PAPP IMRE államtitkár pedig a családnév-változtatások időszerű gyakorlati kérdéseit fejtegette.

A következőkben előbb FARKAS TAMÁS adott különböző szempontokat, nevezett meg irányokat, feladatokat a névváltoztatások vizsgálatához, majd MAITZ PÉTER a dualizmus korának névváltoztatásra ösztönző propagandaszövegeiben tárta fel a meggyőzés, a kirekesztés és a befogadás diszkurzív stratégiáit. KOZMA ISTVÁN a XIX–XX. század fordulójának névváltoztatásait azok résztvevőinek vallási (zsidó–keresztény) különbségei szerint vizsgálta.

Az első nap délutánján a magyarországi kisebbségek névváltoztatási kérdései kerültek előtérbe. GOMBOS JÁNOS és GYIVICSÁN ANNA a magyarországi szlovákság családnév-változásait mutatta be: előbbi a dél-alföldi szlovákság XVIII. századi történetéhez nyújtott adalékokat, utóbbi pedig a szlovákság névmagyarosítási modelljeit elemezte. A nap három utolsó előadása a magyarországi németek történetéhez szolgált adalékokkal: BINDORFFER GYÖRGYI több német közösség névhasználatának tényezőit, FÖGLEIN GIZELLA az 1945-öt követő kitelepítéseknek a névváltoztatásokkal és Magyarország agrárszerkezetének átalakulásával kimutatható összefüggéseit, végül SZILÁGYI ANIKÓ az 1868-as kislódi tömeges névváltoztatás hátterét, mozgatórugóit és lefolyását tárgyalta.

A szimpózium második napja SZÜCS JUDITnak a XX. századi dél-alföldi névváltoztatásokat tárgyaló előadásával kezdődött, majd – az előző nap folytatásaként – további, kisebbségi helyzetű társadalmi csoportok névváltoztatásainak kérdéseivel folytatódott. FENYVES KATALIN és KOZMA JUDIT egy sajátos allogén csoport, a zsidóság családnév-

változtatásait elemezte különböző szempontokból: a névválasztást mint akkulturációs stratégiát, illetve zsidók névváltoztatásait a XIX. századi Magyarországon és Ausztriában. A magyarországi kisebbségek után a határainkon túl élő magyar kisebbségek névváltoztatási lehetőségeit, sajátosságait ismerhette meg a hallgatóság: VÖRÖS FERENC a névhelyreállítás jelenségét szlovákiai példákon keresztül ismertette, HOCHBAUER MÁRIA pedig a rendszerváltozás utáni erdélyi magyar névváltoztatások jellemzőit tárgyalta. BENCE ERIKA előadásában a vajdasági magyar irodalom alkotóinak névváltoztatásait mutatta be.

A péntek délutáni előadók egy-egy szűkebb tájegység családnév-változtatási kérdéseit állították a figyelem középpontjába. FÜLÖP LÁSZLÓ Kaposvár környékének, VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA Győr és MIZSER LAJOS a nyíregyházi tírjákók névváltoztatásait tárgyaló előadása Magyarország három különböző vidékének jellegzetességeit világította meg. Az utóbbi előadáshoz hasonlóan NAGY IMRE GÁBOR nemcsak földrajzilag, hanem társadalomszerkezeti is kiemelt egy meghatározott csoportot: a Somogy és Baranya megyei közigazgatási tisztviselők 1933. évi névváltoztatásait ismertette eddig feldolgozatlan levéltári anyagok alapján.

Magyarország és a magyarság határain túlra tekintett a második nap két utolsó előadása: BÁNYAI VIKTÓRIA a névhéberesítés társadalomtörténeti és nyelvi vonatkozásait, míg FÁBIÁN ZSUZSANNA az olaszországi névváltoztatások jellemzőit vázolta fel.

A zárónapon – mintegy keretbe foglalva a szimpóziumot – ismét áttekinthetőbb jellegű előadásokat hallhattak az érdeklődők. JUHÁSZ DEZSŐ a családnév-változtatások múltidéző névizlését mutatta be, T. SOMOGYI MAGDA az írói névadás névváltoztatásairól nyújtott áttekintést, MIKESY GÁBOR térképlapokon szemléltette az 1895-ös névmagyarosítások földrajzi eloszlását, végül SZABÓ ZSUZSANNA KATALIN a hivatalos névváltoztatások jogtörténeti hátterét világította meg.

A program FARKAS TAMÁS-nak a szervezők képviselőjében elmondott zárszavával fejeződött be.

3. Az előadások magyar nyelvű, angol tartalmi kivonattal ellátott szövegét tartalmazó kötet később fog megjelenni, s reményeink szerint új távlatokat, ötleteket, irányokat ad majd a témakör kutatásának.

KOZMA JUDIT

Elindult az Anyanyelv-pedagógia című elektronikus folyóirat

2008 júliusában megjelent az Anyanyelv-pedagógia című elektronikus folyóirat első száma a világhálón: www.anyanyelv-pedagogia.hu. A folyóiratot a Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyartanári Tagozata gondozza és adja ki évi négy alkalommal. Szakmai védnöke a Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán megalakult Szakmódszertani Központ.

A folyóirat egyrészt elméleti, másrészt gyakorlati segítséget kíván nyújtani a magyar és a nem magyar szakos pedagógusoknak ahhoz, hogy minél eredményesebben fejlesszék a diákok anyanyelvi kultúráját, nyelvhasználatát. A szerkesztők és a szerzők arra törekednek, hogy minél aktuálisabb és minél színvonalasabb írásokat kínáljanak az érdeklődőknek.

Olyan kérdéseket vetnek fel, és olyan problémákat tárgyalnak, amelyek a pedagógusok mindennapi munkáját is segítik. A folyóirat tartalmát az olvasók ingyen tölthetik le a honlapról, így igen sok pedagógushoz juthatnak el a megjelenő írások és gyakorlatsorok.

A Tanulmányok rovat elsősorban elméleti anyanyelv-pedagógiai tanulmányokat kínál. A Műhely rovatban a gyakorlati nevelőmunkát szolgáló segédanyagok, gyakorlatsorok olvashatók. A Szemle rovatban az anyanyelvi neveléshez is kapcsolódó új könyveket, folyóiratokat és szakmai honlapokat mutatnak be. A Kitekintő rovat a külföldön megjelent anyanyelv-pedagógiai kiadványokról, külföldi szakmai eseményekről és kutatási eredményekről tartalmaz ismertetőket. A Mozaik rovat néhány lezajlott hazai anyanyelv-pedagógiai szakmai programról számol be. A folyamatosan frissülő Naptár rovat jövőbeli anyanyelv-pedagógiai eseményekről, rendezvényekről ad hírt.

A szerkesztők bíznak abban, hogy a szerzők között köszönthetik a szakma jeles képviselőit, az egyetemi, főiskolai tanszékeken és a doktori iskolákban készülő dolgozatok alkotóit, valamint a kiváló gyakorló pedagógusokat is. Számítanak az olvasók, a pedagógusok érdeklődésére, hiszen az ő közreműködésük is szükséges ahhoz, hogy a folyóirat elérje célját: az anyanyelvi nevelés fejlődésének ösztönzője, szakmai támogatója legyen.

ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES

LEVÉLSZEKRÉNY

N. Fodor János írja. A Magyar Nyelv előző számában (MNy. 104: 254–6) megjelent „Egy német ajkú deák által lejegyzett szabolcsi összeírás a XVI. század első évtizedeiből” c. forrásközlésében az *-us ~ -os* rövidítés karaktere (g) sajnálatos módon nem jelent meg a nyomtatásban, így az összeírásban szereplő nevek némelyike nehezen értelmezhető. A hibásan megjelent nevek a következők: Tas községben *Jang jwhaz*, Pátrohán *thot mjhal jang*, *gergel pyrg*, *alföldj jang*, *ambrg hegedwz*, Ajakon *jang czonka*, *jang wjda*, Pap községben *djeng vrdeg*, *jang koacz*, *hűztyj jangnyj*, *ambrg wjtez*, Kálongán *marta jangnyj*, Tuzséron *ambrg gal*. A főszövegben található hivatkozás (254. l.) helyesen: 1560: OL. Mikrofilmtár 9779. doboz.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 2000 Ft, nyugdíjasoknak 1000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 500 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200 /5121 mell.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, imélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, imélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, imél: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Imélcímünk: magyarnyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, PÉTER SIPTÁR, ISTVÁN SZATHMÁRI

Advisory Board

ELŽBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTIN GUSEV (RU),
JÁNOS PÉNTEK (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

<i>Kiss, Jenő</i> : Linguistic change – researcher’s dilemmas	257
<i>Kertész, András – Rákosi, Csilla</i> : Remarks on the current discussion on linguistic data and evidence	274
<i>N. Fodor, János</i> : The possibility of a new kind of systematisation of Hungarian family names	286
<i>Holler, László</i> : Anonymus and the “Black Sea”	306
<i>Senga, Toru</i> : The origin of the word <i>bonze</i> and what surrounds it in the history of Japanese	316
E t y m o l o g i e s. <i>Beke, József</i> : <i>Állhat</i> ‘resist’	334
S p o k e n H u n g a r i a n. <i>Bodó, Csanád – Vargha, Fruzsina Sára</i> : Old language atlases – new methods. Technological innovations in linguistic geogaphy	335
H i s t o r i o g r a p h y. <i>Tóth, Péter</i> : On the early phases of Bálint Csúry’s fieldwork in dialectology. – <i>Cserniczkó, István</i> : Recollections concerning Lajos Lőrincze in Sub-Carpathia	351
R e v i e w s. <i>Zoltán, András</i> : Király Péter, A honalapítás vitás eseményei [Debated events of the founding of Hungary]. – <i>Tátrai, Szilárd</i> : Vécsey Zoltán, Név és tárgy. A tulajdonnevek szemantikájáról [Names and objects. On the semantics of proper names]. – <i>Bárth, M. János</i> : Sirkka Paikkala ed., Suomalainen paikannimikirja [A dictionary of place names in Finland]. – <i>Szentgyörgyi, Rudolf</i> : Eöry Vilma ed., Értelmező szótár+ [Hungarian Defining Dictionary Plus]	355
M i s c e l l a n e a. <i>Zelliger, Erzsébet</i> : Comments on Péter Király’s “Debated events of the founding of Hungary”. – <i>Kiss, Lajos</i> : Etymologies of place names	369
S o c i e t y N e w s. <i>Haader, Lea</i> : Commemorating László Kubinyi on the 80th anniversary of his birth. – <i>Pusztai, Ferenc</i> : Tamás Magay is 80. – <i>Kozma, Judit</i> : A conference on changes of family names. – <i>Antalné Szabó, Ágnes</i> : A new online journal on mother tongue education	374
Letters to the Editor. <i>János N. Fodor</i> writes	384

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CIV.

ÉVFOLYAM

2008.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:

FARKAS TAMÁS

Szerkesztőbizottság:

**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SIPTÁR PÉTER, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Nemzetközi tanácsadó testület:

**ELŽBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTHAL (FIN), VALENTYIN GUSZEV (RU),
PÉNTEK JÁNOS (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

<i>Kertész András – Rákosi Csilla: Megjegyzések a nyelvészeti adatok és evidencia problémájáról folyó vitához</i>	385
<i>Gósy Mária: Önellenőrzési folyamatok a beszédben</i>	402
<i>Dömötör Adrienne: A hogy úgy mondjam</i> diskurzusjelölő	427
<i>Bárházi Eszter: Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközök a sajtóreklámokban</i>	443
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>Balázi József Attila: Petrezselymet árul. – Majomsziget. – Blahó György: Agasakk. – Mokány Sándor: Betekintés az onomasziológiailag rokon magyar és (kárpat)ukrán szavak alakulásmódjába</i>	463
Nyelvművelés. <i>Szathmári István: A zempléni-abaúji táj és anyanyelvünk</i>	479
Szemle. <i>Korompay Klára: A. Molnár Ferenc – M. Nagy Ilona szerk., Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. – Kemény Gábor: Lexikográfiai Füzetek 1–3. – Szentgyörgyi Rudolf: Adamik Béla, Nyelvpolitika a Római Birodalomban. – Kicsi Sándor András: Vörös Éva, A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára</i>	484
Külföldiek. <i>Kontra Miklós: Rövid beszámoló a XIII. nemzetközi dialektológiai módszertani konferenciáról. – †Kiss Lajos: Helynévmagyarazatok</i>	500
Társasági ügyek. <i>Korompay Klára: Búcsú D. Bartha Katalintól. – Honti László: Búcsú Rédei Károlytól. – Szathmári István: Búcsú Fábián Páltól</i>	504

Megjegyzések a nyelvészeti adatok és evidencia problémájáról folyó vita jelenlegi állásához*

3. Az (SF)-től való elmozdulás igénye a metatudományos reflexióban. – A) Az adatok. – 1. A nyelvészeti adatok sokfélesége. – Az adatokkal kapcsolatos metaelméleti reflexiónak mindenekelőtt – a 2. A)-ban és B)-ben vázolt tendenciákhoz kapcsolódva – meg kell haladnia az empiriavita előző stádiumát uraló introspektív adat vs. korpuszadat dichotómiát. Reflektálnia kell arra a tényre, hogy a nyelvészeti kutatások elmélyülése, valamint a kognitív tudomány egyes ágaival, a szociológiával, vagy a számítógéptudománnyal stb. való együttműködése nyomán új adattípusok és adatkezelési módszerek sora jelent meg. KEPSER–REIS (2005: 1) ennek megfelelően az adatok következő típusait sorolja fel példaként: introspektív adatok, korpuszadatok, kísérletekből származó adatok, szinkron vs. diakrón adatok, tipológiai adatok, neurolingvisztikai adatok, az első és a második nyelv elsajátításából származó adatok stb. KEPSER–REIS (2005.), PENKE–ROSENBACH (2004.), BORSLEY (2005.) és SCHÜTZE (1996.) minden információt potenciális adatnak tekint, melyek a nyelvi viselkedés valamely aspektusával kapcsolatosak. Például PENKE–ROSENBACH (2004: 493) hangsúlyozza, hogy nincs a priori különbség az adatok különböző típusai között abban az értelemben, hogy az egyik eleve jobb evidenciát szolgáltatna a nyelvi képesség vizsgálatához, mint a másik.

Noha LEHMANN a nyelvészeti adatok sokféleségét megragadó szempontrendszert javasol, megközelítése nem jelent egyértelmű szakítást az (SF)-fel. Míg egyfelől az introspektív és a korpuszadatok egyszerű szembeállításánál messzemenően differenciáltabb adattipológia felvázolására tesz kísérletet, addig másfelől éppen (SF) a) és b) szellemében utasítja el az introspektív adatok legitimitását: „[...] az introspekciónak ez az alkalmazása visszaélés az empirikus tudomány fogalmával és éthoszával. [...] az introspekció a nyelvészeti kutatómunka heurisztikus eszközeként szükséges és hasznos, de nem az empirikus metodológia része, és az ily módon létrehozott adatoknak nincs helyük az empirikus kutatásban azon túl, hogy illusztrálják azt, amire a nyelvész elméleti tevékenysége vonatkozik [...]” (2004: 196; kiemelés: K. A. – R. Cs.).

Hasonlóan vélekedik GEERAERTS (2006: 27) is, amennyiben kizárólag a pszichológiában használt kísérleti és a szociológiában elfogadott adatgyűjtési technikákat, valamint a korpuszadatokat tartja legitimnek, és elveti az introspektív adatok használatát.

Összegzés. Mint látjuk, az említett álláspontok jelentősen túllépnek a korpuszadat vs. introspektív adat dichotómián. Míg azonban a jelenlegi szakirodalom egy része (legalábbis bizonyos feltételek mellett) legitimnek tartja az összes felsorolt adattípust, addig van olyan nézet is, amely – bár a korábbinál jóval differenciáltabb és gazdagabb adattaxonómiát dolgoz ki – továbbra is az (SF) a) és b) szellemében jár el, amennyiben kirekeszti az introspekcióval kapott eredményeket.

2. A nyelvészeti adatok forrásai. – Az egyes adattípusok tulajdonságainak feltárásakor releváns, de nem kizárólagos tényezőként kell figyelembe venni azokat, amelyek forrásaik különbözőségéből adódnak. PENKE–ROSENBACH (2004: 488–90) forrásuk alapján két nagy csoportba osztja az adatokat. A *spontán adatok* természetes módon előforduló nyelvi megnyilatkozások, melyek korpuszban rögzítve a nyelvészeti elemzés anyagául szolgálnak. Korpuszt létrehozhat maga a nyelvész speciálisan valamilyen nyelvi jelenség tanulmányozására, de dolgozhat nyilvánosan hozzáférhető, nem feltétlenül egy bizonyos konstrukció tanulmányozására szánt adatgyűjteménnyel is. A *kiváltott* („*elicited*”) *adatok* valamilyen kísérlet vagy megfigyelés révén, a nyelvész által létrehozott és irányított szituációban jönnek létre. PENKE és ROSENBACH úgy véli, hogy a kétfajta adattípusnak különböző előnyei és hátrányai vannak. A spontán adatok minőségét nyilvánvalóan befolyásolja a korpusz reprezentativitása és összeállításának szisztematikussága, a „kiváltott” adatok megbízhatósága pedig nagyban függ az adatfelvétel módjától, valamint az alkalmazott kísérleti technikától.

LEHMANN (2004: 196–8) hasonló csoportosítást alkalmaz, amikor – miután az introspekciót elutasítja – az adatgyűjtés két „komoly módját” különbözteti meg: a *talált* és a *kutató által létrehozott adatokat*, azonban egyértelműen az előbbi csoportot preferálja. Úgy véli, a talált adatok két szempontból is jobban képesek eleget tenni az empiricitás azon követelményének, hogy a vizsgált jelenségek tulajdonságainak függetlennek kell lenniük a kutatótól (vö. i. m. 192). Egyrészt álláspontja szerint a korpuszadatokra épülő kutatómunka objektivitása magasabb, mint a más adattípust felhasználóé, mert kevesebb lehetőség van az adatok manipulációjára. Másrészt nézete szerint egy olyan korpusz, amelyet nem a nyelvész maga konstruált, változatos, váratlan információkkal teli, ezért serkentheti az eredeti, az előzetes elképzelésekre rácsafoló felismeréseket (i. m. 201). A kutató által létrehozott adatok közül egyedül a nem-nyelvi stimulusok által kiváltott nyelvi viselkedésből származó, valamint a többféle módszer kombinációjával nyert adatokat tartja legitimnek. A metanyelvi eszközökkel kiváltott adatokkal dolgozó, illetve az egyik nyelvről a másikra történő fordítást alkalmazó módszereket például nem empirikus, hanem hermeneutikai módszereknek tekinti (vö. i. m. 201–4), mivel kontrollálhatatlannak ítéli azokat a tényezőket, amelyek a releváns adatok körének kiválasztását, megbízhatóságát és az eredmények értékelését befolyásolják. Ezért az ilyen forrásból származó adatokat csupán más típusú adatok mellett, azok kiegészítéseként tartja elfogadhatónak. Azonban, miközben rendkívül éles szemmel és

alapossággal tárja fel a talált adatok gyenge pontjait is, értékelésükkor jóval engedékenyebben jár el, mint a létrehozott adatok esetében, noha a problémák között szembevetendő hasonlóság tapasztalható (vö. pl. i. m. 200).

Összegzés. Egyrészt azt állapíthatjuk meg, hogy kétségkívül jelentős szemléletváltás történt az adatok forrásának megítélésével kapcsolatban. Míg az (SF) b) az adatok forrását még döntő tényezőnek tekintette, addig az itt vizsgált szakirodalom csupán a releváns tényezők egyikeként értékeli. Továbbá, az (SF) képviselői csupán egyetlen adatforrást tartottak legitimnek, ezzel szemben a mai álláspontok források sokaságát ismerik el. Másrészt viszont ez a szemléletváltás nem jár együtt az adatforrások szisztematikus és megalapozott feltárásával, hanem következtelenül megvégre.

3. A nyelvészeti adatok komplexitása. – Az (SF)-ben bemutatott nézetrendszert nem csupán az adatok körének leszűkítése miatt tartják elégtelennek az említett szerzők, hanem azért is, mert – mint azt az (SF) c) tanúsítja – elhanyagolt egy másik, az adatok megbízhatóságát döntő módon befolyásoló tényezőt: az adatok komplexitását.

E komplexitás okát KEPSEK–REIS (2005: 1) abban látja, hogy a nyelvészeti kutatómunka tárgya nem áll közvetlenül a nyelvész rendelkezésére, hanem a nyelvi magartartás közvetlenül érzékelhető megnyilvánulásából kell rekonstruálni.

PENKE–ROSENBAK (2004: 487–8) ezzel összhangban különbséget tesz a nyelvtudást direkt, illetve indirekt módon visszatükröző adatok között. A korpuszadatok és az intuitív adatok szerintük közvetlenebbül tükrözik a nyelvtudás tulajdonságait, mint a kísérleti eredmények, melyek csupán indirekt módon adnak felvilágosítást egy-egy nyelvi konstrukció tulajdonságairól. Széles körű áttekintést nyújtanak az egyes adattípusok összetettségéből adódó, 2. C)-ben bemutatott problémákról, azonban nem tesznek kísérletet szisztematizálásukra és általánosítások megfogalmazására.

LEHMANN (2004.) az adatok szerkezetének sokkal több aspektusát tárja fel, gazdag szempontrendszert alkalmazva:

a) Az adatok nem eleve adottak, hanem – legalábbis bizonyos mértékig – a kutató hozza őket létre. Bár mindig valamilyen, a kutatótól függetlenül létező entitásra vonatkoznak, még a legelemibb nyelvészeti adat identifikációja is olyan eljárás, amely absztrakcióra és szemiotikai folyamatokra épül.

b) Az elsődleges adatok a beszédesemények tér-idő koordinátákat is tartalmazó reprezentációi. A másodlagos adatok nem rendelkeznek történeti identitással, azaz nem köthetők konkrét helyhez és időhöz, következésképpen absztraktabbak. Közéjük tartoznak a tokennek tekinthető elsődleges adatok type-jai. Szintén másodlagos adatok a metanyelvi állítások, melyek a beszédesemények („speech events”) tulajdonságait vagy általánosításokat rögzítenek, mint például a grammatikalitási ítéleteket jelölő, csillaggal ellátott példamondatok vagy a negatív adatok, amelyek azt állítják, hogy egy konstrukció nem létezik. Az ilyen típusú adatokban a meta- és a tárgynyelv keveredik.

c) LEHMANN különbséget tesz nyers adatok és feldolgozott adatok között is. A nyers adatok a beszédesemények ikonikus leképezései, mint például egy magnófelvétel. A nyelvészek azonban szinte sohasem nyers adatokat vizs-

gálnak, hanem feldolgozzák őket oly módon, hogy speciális aspektusukat kiemelő, a vizsgálódás szempontjából érdektelen vonásaikat pedig elfedő, ezzel a beszéd- eseményt annak relevánsnak tekintett aspektusaira redukáló – és ily módon többé- kevésbé el is torzító – szimbolikus reprezentációt készítenek róluk. Ilyenek például a nyelvi megnyilatkozások transzkripciói vagy a szintaxisban használatos ágrajzok.

d) Az eredeti adatfelvételek közvetlenül a beszédeseemény alapján készülnek, míg a levezetett reprezentációk más reprezentációkon, azaz adatokon alapulnak. Például egy beszélgetésről készített hangfelvétel az *A* nyelvész számára azokat az adatokat jelenti, amelyekre akusztikus fonetikai vizsgálatait építi. *B* nyelvész – szegmentális fonológusként – a hangfelvételnek az IPA segítségével előállított reprezentációját tekinti adatnak. *C* – aki posztgeneratív fonológus – ezt szupraszegmentális relációkat jelölő szimbólumokkal egészíti ki. *D* konverzációnalitikus, aki például a németországi konverzációnalitikai hagyományban ismert transzkripció-s rendszerek valamelyikét alkalmazva hozza létre a rögzített konverzáción szerkezetének bizonyos, többek között a „turn-taking”-et tartalmazó transzkripcióját. *E* szintakta, aki az utóbbit olyan adatnak tekinti, amely segítségével kidolgozhatja a Tübingen környéki sváb dialektus beszélt nyelvi grammatikájának egy fragmentumát. *F* e grammatika megállapításait tekinti olyan adatoknak, amelyekre hivatkozva a beszélt és az írott nyelv különbségeit kívánja feltárni. A példák sora természetesen hosszan folytatható, és jól szemléltet legalább két lényeges összefüggést. Egyrészt azt, hogy ami az egyik kutató számára az adatok elemzésének eredménye, az a másik számára adat lehet. Másrészt azt, hogy az adatok körének meghatározása nem azok inherens tulajdonságaitól, hanem a mindenkori kutatás céljától, eszközeitől, fogalomrendszerétől, problémáitól függ.

Összegzés. A szerzők egyetértenek abban, hogy az (SF) c)-t fel kell adni, mert döntő módon akadályozza a 2. C)-ben leírt problémák megoldását. Az adatokkal kapcsolatos reflexió egyik legfontosabb és elengedhetetlen feladatának éppen ezért az adatok szerkezetének feltárását tekintik. Ugyanakkor az adatok komplexitásának megragadására tett kísérletek egészen eltérő kategorizációkat alkalmaznak, és eltérő alaposságúak.

4. Az adatok elfogadhatósága. – Az adatok elfogadhatósága a szakirodalom jelenlegi állása szerint – az előző szakaszban mondottakból kiindulva, szakítva az (SF) a)–c)-ben bemutatott elképzelésekkel és többé-kevésbé illeszkedve a 2. C)-ben kirajzolódó képhez – egy több tényezőtől függő folyamat alapján ítéltető meg, melynek figyelembe kell venni az adatok forrását, szerkezetét és a szóban forgó elmélet bizonyos sajátosságait is.

KEPSER és REIS szerint a mindenkori adatok elfogadhatóságára vonatkozó döntés nem korlátozódhat kizárólag egy bizonyos adat(típus) vizsgálatára, hanem az összes rendelkezésre álló adat(típus) és további, részben nem nyelvi tényezők figyelembevételével történik (2005: 1). Ebben a tekintetben lényegesen túllépnek az (SF) b) monolitikusságán.

PENKE és ROSENBAACH megelégszik annak leszögezésével, hogy az adatgyűjtésnek szisztematikusnak kell lennie, noha az általuk idézett példák világosan jelzik e kritérium elégtelenségét.

BORSLEY is felveti, azonban nyitva hagyja az adatok megbízhatóságának problémáját. Kiemelendő ugyanakkor, hogy – CHOMSKY-ra hivatkozva – nem tekinthetők például a grammatikalitási ítéleteket megdönthetetlennek, hanem olyan kijelentéseknek, melyek megbízhatóságát számos, részben nem kontrollálható tényező befolyásolja (vö. 2005: 1476–7).

GEERAERTS (2006: 45) egyfelől a módszerek, és így az adatfajták sokféleségét hasznosnak tartja, mivel kiegészítve egymást megbízhatóbb eredmények elérését teszik lehetővé, mint külön-külön. Másfelől viszont úgy véli, mindenképpen szükség van arra, hogy ezeknek a módszereknek egy közös, szigorú metodológiai szolgáljon alapul. A nyelvészet előtt álló feladatok egyik legfontosabbika ezért véleménye szerint egy elméletfüggetlen empirikus bázis megteremtése. A nyelvészeti elméletek hipotéziseit úgy kell megfogalmazni, hogy világosan szembesíthetők legyenek a „megfigyelésekkel” (vö. i. m. 23–7). Ehhez szerinte mindenekelőtt egy elméletfüggetlen megfigyelési nyelvre van szükség, amelyen az adatok megfogalmazhatók, és amelyre az elméletek hipotézisei lefordíthatók. Ezzel azonban visszacsúszik az analitikus tudományelmélet standard nézetét kritikátlanul elfogadó szemléletmódba. (A megfigyelés elméletfüggőségének tétele az 1960-as évektől vált a tudományelméletben általánosan ismertté HANSON (1958.), DUHEM (1974. [1906.]), és KUHN (2000. [1970.]) nyomán.)

LEHMANN (2004: 204–8) a 3. A) 3. szakaszban bemutatott adattipológia alapján azt az általánosítást fogalmazza meg, hogy a nyelvészeti adatok többnyire nem térben és időben lejátszódó beszédesemények, hanem azok különféle absztrakciós szinteken lokalizált, különféle típusú információkkal kiegészített reprezentációi. E megállapításból azt a következtetést vonja le, hogy az adatok elkerülhetetlenül rendelkeznek probléma- és elméletfüggő tulajdonságokkal. Egyrészt a vizsgálat tárgyának csupán bizonyos aspektusait reprezentálják, másrészt – mivel többszörös áttétellel jöttek létre – leegyszerűsítik és eltorzítják az eredetit. Úgy véli ugyanakkor, hogy rendelkezésünkre áll az a módszertan, amelynek alkalmazásával megbízható adatokhoz juthatunk. Ebben a tekintetben felfogása összhangban áll GEERAERTS nézetével (vö. LEHMANN 2004: 185–6).

LEHMANN úgy véli, hogy a nyers adatok segítségével ellenőrizhető és korrigálható a reprezentálás helyessége (2004: 207). Ez a felfogás nem lép túl az (SF)-ben összefoglalt nézetrendszeren, hiszen metaelméleti háttérként az analitikus tudományelmélet standard nézetét előfeltételezi, és általános módszertani elvekkel biztosíthatónak véli azt, hogy az adatokat szilárd tényekként kezelhessük. Ez azonban azzal a következménnyel jár, hogy a metaelméleti reflexió egyik szintje ellentmondásba kerül a másikkal. Az adatok belső struktúrájának elemzésekor LEHMANN több megállapítása is arra utal, hogy az adatok – lévén reprezentációk – nem tekinthetők bizonyosan igaz, eleve adott „tényeknek”, hanem csupán olyan kiindulópontoknak, amelyek további finomításra szorulnak, és elégtelennek, nem eléggé megbízhatónak, sőt akár hasznavehetetlennek is bizonyulhatnak (vö. pl. i. h.). Ezzel szemben azok az eljárások, amelyeket javasol, az ellenkező irányba mutatnak, amennyiben nem csupán normaként előírják, hanem minden további nélkül megvalósíthatónak is tételezik, hogy maximálisan megbízható adatokhoz jussunk: „Általánosságban ahhoz, hogy egy adatot egy adott tudományágban valóban adatnak

fogadhatunk el, olyan eljárásokra van szükség, amelyek a másodlagos adatokat az elsődlegesekhez, az elsődleges adatokat pedig a végső szubsztrátumhoz kapcsolják. Az ilyen eljárások az adott tudományág módszertanának részét képezik, azaz olyan módszerek részei, amelyek lehetővé teszik a kutatók számára, hogy kontrollálják az elmélet és az adatok közötti viszonyt. [...] Ha nincsenek ilyen eljárások, akkor először is nincs alapja annak, hogy egy adatot bizonyosan adottnak tekintünk, ami azt jelenti, hogy definíciónk szerint nem tekinthető adatnak; másodsor pedig nincs lehetőség arra, hogy az elméletet kapcsolatba hozzuk egy érzékelhető episztemikus objektummal, ami azt jelenti, hogy nem empirikus elmélet” (i. m. 185–6; kiemelés: K. A. – R. Cs.).

SCHÜTZE viszont – noha ő is egyértelműen elutasítja a szigorú kontroll nélküli kapott, kísérletekkel alá nem támasztott adatokra épülő elméleteket (vö. 1996: 4–5) – nem tartja a természettudományokban, a pszichológiában vagy a szociológiában elterjedt módszertani elveket tévedhetetlennek. Rámutat arra, hogy az adatok megbízhatóságának megítélése rendkívül komplex feladat, mely nem szakítható el az elméletalkotás folyamataától. Csak akkor tudjuk kontrollálni vagy éppen kiküszöbölni az adataink megbízhatóságát befolyásoló tényezőket, ha szisztematikus módon feltárjuk azoknak a forrásoknak a tulajdonságait, amelyekből az adataink származnak – azaz ha hipotéziseket állítunk fel struktúrájukról és működésmódjukról. Ez pedig azt jelenti, hogy az adatok megbízhatóságával kapcsolatos hipotéziseink is az általunk létrehozott nyelvészeti elmélet részét képezik (1996: 9). SCHÜTZE stratégiája azért tekinthető konstruktívnak és gyümölcsözőnek, mert arra ösztönöz, hogy aktívan kutassunk azok után a megkérdőjelezetlen háttérfeltevések után, amelyek hibásnak bizonyulhatnak, és ronthatják az adatok megbízhatóságát. Ez azt is jelenti, hogy az adatok megbízhatóságát befolyásoló tényezők feltárása, a hipotézisek felállítása és az adatokkal történő összevetése nem izolálható egymástól.

Összegzés. Mint láttuk, minden szerző felismeri az adatok elfogadhatóságával összefüggő problémák súlyát, és megkísérel kritériumokat felállítani, ami egyértelműen utal a metareflexív gondolkodás jelentős finomodására. Viszont a javasolt kritériumok között igen lényeges eltéréseket tapasztalhatunk, miközben egyik szerző sem vázol fel koherens és a felvetődött nehézségekkel valóban számot vető megoldási javaslatot. Mindenekelőtt azok az eszközök hiányoznak, amelyek lehetővé tennék az adatok komplexitásából fakadóan kiküszöbölhetetlen bizonytalansági tényezők kezelését. A bemutatott álláspontok egyike sem képes feloldani azt a feszültséget, amelynek egyik pólusa az a felismerés, hogy az adatok megbízhatóságát befolyásoló tényezők nem kontrollálhatók kimerítő módon, a másik pólusa pedig az analitikus tudományelmélet standard nézetétől örökölt intenció, hogy az adatoknak a hipotézisek teszteléséhez szilárd alapot kell biztosítaniuk (l. ehhez a 3. A) 5. és a 3. B) szakaszokat is).

5. Az adatok és az elmélet viszonya. – Az adat-/evidenciavita negyedik szakaszának metaelméleti irodalmában az adatok és az elmélet viszonyával kapcsolatos elképzeléseket továbbra is az indukcióra és a dedukcióra építő modellek uralják (LEHMANN 2004: 187, GEERAERTS 2006: 24). Ugyanakkor – a 2. D)-ben jelzett tendenciákkal összhangban – az egyes szerzők olyan meglátásokat is

megfogalmazzuk, amelyek egyértelműen túlmutatnak az (SF) d)-n. Először is felvetődik, hogy az elméletalkotás folyamatában az adatok és a hipotézisek viszonya nem szűkíthető egyszerűen az induktív vagy a deduktív eljárás lineáris alkalmazására. GEERAERTS szerint „az empirikus kutatás magában foglal egy empirikus ciklust, amelyben az adatgyűjtésnek, a hipotézisek tesztelésének és az eredmények értelmezésének több fordulója követi egymást” (2006: 24–5; kiemelés: K. A. – R. Cs.).

Másodszor, szintén összeegyeztethetetlen az adatok és az elmélet hipotézisei közötti lineáris kapcsolattal az, hogy az egyes szerzők probléma- és elméletfüggőnek tekintik az adatok kiválasztását. Ha ugyanis az adatok kiválasztását jelentősen befolyásolják a vizsgált probléma sajátosságai (vö. LEHMANN 2004: 191; BORSLEY 2005: 1476; PENKE–ROSENBACH 2004: 480), valamint az adott elmélet konceptuális és metodológiai háttere (LEHMANN 2004: 181; KEPSEK–REIS 2005: 1; PENKE–ROSENBACH 2004: 493), akkor az adatok és a hipotézisek kapcsolata nem redukálható az elméletnek a tapasztalattal való szembesítésére, azaz a hipotéziseknek az elmélettől független adatok segítségével történő tesztelésére.

LEHMANN (2004: 191) az adatok és az elméletek viszonyát másokénál gazdagabb szempontrendszer alapján tematizálja. Három funkciót tulajdonít az adatoknak. Az első: az elmélet létrehozása során (az analitikus tudományelmélet standard nézetének terminológiájában ez a „felfedezés kontextusának” felel meg) a hipotézisekhez vezető úton az indukció bázisát alkotják. A második: a dedukcióval kapott hipotézisek tesztelésének eszközei (ami azt jelenti, hogy az „igazolás kontextusában” is szerepet kapnak). Végül, az elmélet prezentálásakor az argumentáció során az olvasó meggyőzését szolgáló evidencia szerepét is ellátják. Nem tisztázza azonban e három funkció egymáshoz való viszonyát, aminek következtében megközelítése több szempontból is nehézségekhez vezet.

Először is, a hipotézisek felfedezésében játszott szerepük elkerülhetetlen hozadékként az adatokat – ahogy említettük – elmélet- és problémafüggőnek tekintik, és ezzel összefüggésben megjegyzi, hogy „nem húzható éles határ adatok és [a nyelvész által absztrakcióval és más szemiotikai műveletek segítségével létrehozott – K. A. – R. Cs.] konstruktumok között” (i. m. 208). Ugyanakkor – mint azt 3. A) 4-ben is említettük – úgy véli, hogy az adatok akkor lehetnek alkalmasak második funkciójuk ellátására, azaz akkor tesztelhetjük velük az elmélet hipotéziseit, ha a relativisztikus elemek hatását ki tudjuk szűrni, és biztosítani tudjuk a legkevésbé elmélet- és problémafüggő adatfajtához, a nyers adatokhoz való visszatérést. Éppen ezért élesen elutasítja az introspektív adatokat, és – mint azt a 3. A) 1. szakaszban idézett passzusban láttuk – csupán heurisztikus szerepet hajlandó tulajdonítani nekik. Az elmélet igazolására alkalmatlannak tartja őket, mivel úgy véli: „az, hogy a nyelvész saját maga produkálja az adatait, majd ugyanezen adatokra hivatkozva alkotja meg elméletét, *circulus vitiosus* eredményez”. Ezért az introspektív adatoknak eleve nem lehet kontrollfunkciójuk, „és az eljárásnak semmi köze a tudományos módszerhez” (i. m. 196; kiemelés az eredetiben).

Azonban világosan kijelenti, hogy a nyers adatokhoz való visszatérés is csupán megbízhatóbbá teheti az adatainkat, de bizonyosságukat nem garantálhatja (i. m. 205). Ugyanakkor azt a kívánalmat fogalmazza meg, hogy az adatoknak – legalább-

is bizonyos mértékig – függetlennek kell lenniük a kutatótól (i. m. 181). Mindez nyilvánvalóan az ellenkező irányba mutat, mint az adatok elmélet- és problémafüggetlenségük hipotézise. Nem tematizálja azt a kérdést, hogy ez a parciális adat- és elméletfüggőség miért és mennyiben lehet elegendő ahhoz, hogy az adatok „betöltésük kontrollfunkciójukat”.

A második probléma, amely az adatok három funkciójára közölte viszony tisztázatlanságából származik az, hogy az adatok argumentatív funkciójához egy, a másik két funkcióhoz kapcsolódóktól lényegesen eltérő, azokkal inkompatibilis kritériumot kapcsol: „[valami] adatként funkcionálhat egy kutatásban, amely a megkérdőjelezhetetlen evidencia szerepét tulajdonítja neki az érvelésben” (i. m. 181). Ez a megfogalmazás az elméletalkotás megkérdőjelezhetetlen alapjaként jellemzi az adatokat. A megkérdőjelezhetetlenséget azonban nem valamilyen objektívnek tekintett kritériumra vezeti vissza, hanem relativisztikusan értelmezi, és a szóban forgó elméletben az adatoknak tulajdonított argumentatív szerephez köti. Ebből viszont az adatok elméletfüggőségének kellene következni – ami elmentmondáshoz vezet (l. ehhez a 3. B) pontot is).

Összegzés. A bemutatott álláspontok plasztikusan mutatják mindazon nehézségeket, amelyek abból fakadnak, hogy az adatok probléma- és elméletfüggősége, komplexitása és bizonytalansága nem kompatibilis az (ATSN) normáival. Míg az (ATSN) egyértelműen előírja a „felfedezés kontextusának” és az „igazolás kontextusának” merev elválasztását, és ezzel egyirányú logikai kapcsolatot követel meg az adatok és az elmélet hipotézisei között, addig a bemutatott álláspontok e viszonyt – a tárgy tudományos gyakorlatot elfogadva és legitimálva – ennél jóval bonyolultabbnak tételezik. Átgondolt és kidolgozott metaelméleti háttér híján azonban a nézetek döntő pontokon hiányosak és problematikusak maradnak.

6. Az ellentmondások kezelése. – A nyelvészeti elméletekben használt adatok további igen lényeges tulajdonsága, hogy ellentmondások fellépésének forrásai lehetnek. A legriválisabb megnyilvánulási módja ennek az, hogy a nyelvész folyamatosan „kivételekkel”, „ellenpéldákkal” szembeáll, valahányszor hipotéziseket kíván felállítani.

PENKE–ROSENBAACH (2004: 484) CHOMSKY (2002: 98–105) idézve kiemeli, hogy a nyelvészeti elméletalkotásban vannak olyan helyzetek, melyekben nem látszik feltétlenül szükségesnek egy ellentmondás azonnali feloldása. A hipotézisnek ellentmondó adatoknak nem kell az elmélet elvetéséhez vezetnie, hanem célszerű ignorálni őket és kivárni, míg a kutatás egy későbbi szakaszában megteremtődnek azok az eszközök, amelyek segítségével az elmélet magyarázatot tud adni viselkedésükre. Kommentár nélkül szembeállítják azonban e stratégiával a korpusz nyelvészek és a generatív grammatikát elutasító további irányzatok képviselőinek álláspontját, amely nem fogadja el a hipotéziseknek ellentmondó adatoknak ezt a fajta figyelmen kívül hagyását. Nem tesznek kísérletet arra sem, hogy tisztázzák a fenti stratégia viszonyát a falszifikáció 2. D)-ben említett „erős”, illetve „gyenge” változatához.

Noha más összefüggésben, KEPSEK–REIS (2005: 3) is hangsúlyozza, hogy a nyelvészeti adatok sokféleségéből eredő ellentmondások adott esetben termékenyek lehetnek. A különböző adattípusok egymásnak ellentmondó hipotézisekhez vezet-

hetnek, azonban ezek az ellentmondások álláspontjuk szerint feloldhatók, és így egyértelműen előreviszik a kutatást (i. m. 1).

Az alapvető probléma ugyanakkor az, hogy az idézett szerzők – a fenti fontos felismerések ellenére – nem tesznek kísérletet az adatokból származó ellentmondások feloldási stratégiáinak feltárására.

Ami az utóbbiakat illeti, SCHÜTZE (1996: 4) az adatok közötti ellentmondásoknak a természettudományban használatos technikáit hiányolja a nyelvészetből, azonban nem fejt ki, és hivatkozással sem utal arra, hogy pontosan milyen módszerekre gondol.

GEERAERTS (2006: 37) a korpuszok esetében statisztikai módszerek alkalmazásában látja az ellentmondások feloldásának módját. Ez a javaslat az eddigiekhez hasonlóan az ellentmondások kezelésének fontos aspektusait érinti, azonban nem szakít gyökeresen az (SF)-ben összefoglalt nézetrendszerrel, hanem az (ATSN)-en belül maradvá keres árnyaltabb megoldásokat. Az esetek egy részében kritikátlanul elfogadja a falszifikációs modellt, bár bizonyos körülmények között nem tartja alkalmazhatónak. Ha ugyanis kevés előfordulását találjuk egy nyelvi jelenségnek egy korpuszban, akkor felvetődik a kérdés, vajon nem csupán marginális adatokkal van-e dolgunk, melyek nem tekinthetők cáfoló vagy éppen konfirmáló evidenciának. Ilyen esetekben meg kell vizsgálnunk a lehetséges alternatívákat is, és statisztikai módszerekkel össze kell vetnünk őket. GEERAERTS ezen javaslata azonban több kérdést nyitva hagy. Először is, nem oldja fel például azokat a helyzeteket, amikor két, különböző típusú adatok által körülbelül egyforma erősen alátámasztott hipotézis áll egymással szemben. Másodsor, nem minden adattípusnál alkalmazható. Harmadszor – SCHÜTZÉVEL ellentétben, aki csupán a megbízhatóbb hipotézis kiválasztásának szempontjairól beszél – GEERAERTS tökéletesen objektívnek és egyértelmű végeredményt produkálónak tartja a statisztikai módszereket. Csakhogy az alkalmazott próba kiválasztása és eredményének interpretálása – legalábbis bizonyos határig – köztudottan a kutató döntésén alapul, továbbá más próba alkalmazása más eredményhez vezethet, azaz ellentmondást generálhat. A kísérletek esetében GEERAERTS az *experimentum crucisra* hivatkozik (vö. i. m. 26) – ezt azonban csupán az (ATSN) szellemében teheti.

Összegzés. Az elemzett szakirodalom fontos és progresszív felismeréseként értékelhetjük azt a meglátást, hogy a különböző adattípusok miatt fellépő ellentmondások a nyelvészeti elméletalkotás elkerülhetetlen velejárói. Ez világosan jelzi az (ATSN)-nel való szakítást, és a tudományelmélet újabb irányzataival kimutatható konvergenciát. (Az inkonzisztencia a tudományban a kortárs tudományelmélet egyik legfontosabb témája, vö. MEHEUS ed. 2002. Következésképpen az a tény, hogy az inkonzisztencia kérdése egyáltalán felvetődött a fent vizsgált nézetekben, egyértelműen progresszív lépés, mely hozzájárulhat az elméleti nyelvészet módszertanának korszerűbbé tételéhez. Azonban kevés mű vizsgálja szisztematikus módon az inkonzisztencia szerepét a nyelvészeti elméletalkotásban, vö. MORAVCSIK 1993., 2006., KERTÉSZ 2004., KERTÉSZ–RÁKOSI 2006., RÁKOSI 2005.) Az itt bemutatott írások arról tanúskodnak, hogy nincs konszenzus arról, milyen elvek alapján dönthető el, mikor tolerálható egy ellentmondás és mikor nem, és hogyan oldhatóak fel az ellentmondások. Az egyes szerzők állásfoglalásai hiányosak. Így

nem alkalmasak arra, hogy döntsenek a 2. D)-ben bemutatott stratégiák között, vagy hogy új módszereket kínáljanak.

B) A nyelvészeti evidencia. – Az újabb szakirodalom nem explikálja a nyelvészeti evidencia fogalmát. Az 1. szakaszban említett írásokban világosan kimutatható egyrészt az a zavar, amely e fogalom kezelését jelenleg is jellemzi, másrészt viszont az a tendencia is, amely alapján kitapintható néhány relevánsnak ítélt tulajdonsága. Abból, hogy egyik szerző sem definiálja, mit ért evidencián, még nem feltétlenül következne, hogy zavar van meghatározása körül, hiszen jelenthetné azt is, hogy közismert, pontosan körülhatárolt jelentéssel bír. Viszont, ha alaposabban szemügyre vesszük a szerzők szóhasználatát, kiderül, hogy különböző értelemben és következetlenül alkalmazzák e terminust.

PENKE–ROSENBACH (2004.) több helyen szinonimákként használja az „adat” és az „evidencia” kifejezést. Például az adattípusok felsorolásánál a 485. lapon „qualitative vs. quantitative data” szerepel, míg a következő oldalon „qualitative vs. quantitative evidence”. A direkt és az indirekt evidenciát is az adattípusok közé sorolják, ugyanakkor – teljesen más módon értelmezve és kapcsolatba hozva az ’adat’ és az ’evidencia’ kategóriáját, mint az iménti esetben – arról is beszélnek, hogy az adatok egyik funkciója az, hogy a hipotézisek mellett szóló evidenciaként szolgálhatnak (i. h.). Ily módon – az (ATSN) intencióit követve – az evidenciát az adatok halmazának egy speciális, kitüntetett részhalmazaként értelmezik, melynek feladata az elmélet hipotéziseinek tesztelése. Úgy vélik ugyanakkor, hogy nem dönthető el általános módszertani kritériumok alapján, hogy mely adatok tölthetik be ezt a funkciót, hanem elmélet- és problémafüggő aspektusokat is figyelembe kell vennünk – ezzel viszont meghaladják az (ATSN)-t. Utalnak továbbá az elmélet- és problémafüggőség közötti potenciális konfliktusokra is. Előfordulhat ugyanis, hogy olyan adattípusok tűnnek relevánsnak a kutatás egy pontján, amelyeket az adott elmélet módszertana vagy nem ismer, vagy esetleg megtilt. Úgy vélik, ilyen esetekben a nyelvész „nyitottsága” viheti előre a kutatást: dönthet úgy is, hogy a felvetett probléma hatékony megoldása érdekében az ilyen adatokat is figyelembe veszi, és evidenciának tekinti. Tisztázatlanok maradnak azonban azok a metodológiai normák, amelyek alapján az adatok megbízhatóságának ellenőrzése elhelyezhető volna az elméletalkotás folyamatában. Reflektálatlan marad az a viszonyrendszer, amely az elmélet hipotézisei, metodológiai háttérfeltevései, az adatok elfogadhatósági kritériumai, valamint a tárgy tudományos tevékenység folyamata között fennáll. PENKE és ROSENBACH felveti ugyan, hogy az elmélet hipotéziseinek az adatokkal történő konfrontációja adott esetben a metodológiai elvek revíziójához (tehát például az elfogadott adattípusok listájának módosításához) vezethet, azonban nem integrálják az adatok és az elmélet hipotézisei közötti kölcsönhatást az elméletalkotás folyamatába.

KEPSER és REIS hasonló álláspontot foglal el. Úgy vélik, hogy az evidencia kiválasztása a rendelkezésünkre álló adatok halmazából összetett és távolról sem triviális feladat. Nem hajtható végre pusztán általános metodológiai normák alapján, a konkrét nyelvészeti kutatómunkától függetlenül (2005: 1). Csakis az elmélet, valamint a konkrét probléma sajátosságainak függvényében dönthető el az, hogy mi minősül evidenciának. Ez utóbbi tényezők határozzák meg ugyanis, hogy „relevánsnak” és „adekvátnak” tekinthető-e egy-egy adat(típus), azaz alkalmas-e arra,

hogyan alátámassza vagy cáfolja az elmélet valamely hipotézisét (i. m. 3). Mivel úgy vélik, hogy az adatok adekvát voltát csak egyedi esetekben, mindig az adott problémától függően lehet eldönteni, ezért az adekvátság tárgyalására nem térnek ki. Hangsúlyozzák ugyanakkor, hogy az adatok csupán akkor szolgálhatnak „igaz evidenciaként”, ha megbízhatók és reprodukálhatók (i. h.). Ezzel feltételezik, hogy létrehozható egy olyan empirikus bázis, amely lehetővé teszi, hogy bizonyos adatokat „igaz evidenciának” tekintsünk. Ez pedig azt jelenti, hogy KEPSER és REIS elképzeléseiben is tetten érhető egy hasonló kettősség, mint PENKE és ROSENBACH esetében. Elismerik az adatok komplexitásából eredő bizonytalanságát, fallibilitását, ennek ellenére az (ATSN) szellemében megkísérlik eme adatok közül kiválasztani azokat, amelyek az elmélet tesztelésének elméletfüggetlen és biztos alapját jelentik. KEPSER és REIS azt feltételezik, hogy az elméletalkotást meg kell előznie a megbízható és reprodukálható evidencia kiválasztásának, és az elméletalkotási folyamatot lineárisnak kell tekintenünk. Csakhogy ez az eljárás sem képes biztosítani az elméletalkotási folyamat szilárd empirikus bázisát. A bázis tagjainak kiválasztásához, azaz az adatok megbízhatóságát befolyásoló nyelvi és nem-nyelvi tényezők kontrolljához egy vagy több további empirikus elméletre lenne szükség – ezek a további elméletek viszont maguk is adatokra támaszkodnak, melyek megbízhatóságának ellenőrzéséhez újabb elméletre lenne szükség, és így tovább ad infinitum. Ráadásul, mint LEHMANN (KEPSER és REIS állásfoglalásától független kontextusban) hangsúlyozza, a fizikától és egyes egyéb természettudományoktól eltérően bizonyos típusú nyelvészeti kutatásokban az adatok nem reprodukálhatók, hanem egyediek és egyszerűek (2004: 197).

LEHMANN felfogása szintén plasztikusan szemlélteti az „evidencia” terminus használata körüli zavart. Először is – mint azt a 3. A) 5. szakaszban említettük – az adatok egyik funkcióját abban látja, hogy a „megkérdőjelezhetetlen evidencia” szerepét töltik be az érvelésben (vö. 2004: 181). Ezzel megfordítja az adat és az evidencia kategóriája közötti viszonyt: nem az evidenciát kell kiválasztanunk a rendelkezésünkre álló adatok halmazából, hanem az evidencia-státus lesz előfeltétele annak, hogy valami adat lehessen. Figyelemre méltó, hogy az említett idézetben LEHMANN az adatok evidencia voltát a mindenkori érveléshez viszonyítja. Ebből az következik, hogy nem az elméletek absztrakt logikai szerkezetének, hanem a r g u m e n t á c i ó s s z e r k e z e t é n e k kellene előtérbe kerülni, ami gyökeres fordulópontot jelenthetne a nyelvészeti elméletek metatudományos rekonstrukciójában. LEHMANN ezt a következtetést azonban nem vonja le, mivel az elméletalkotás folyamatában az adatokat az indukció, illetve a dedukció bázisának tekinti, és argumentációs szerepüket csupán az olvasó meggyőzését szolgáló retorikai eszközként értelmezi (vö. i. m. 191). Másodsor, az előző bekezdésben említett szöveghelyen az evidencia csupán az olvasó meggyőzését szolgáló retorikai eszközként jelenik meg. Ennek ellentmondva a 3. A) 5. szakaszban idézett passzus szerint pedig a „megkérdőjelezhetetlen evidencia szerepét” töltik be a nyelvész érvelésében. Harmadsor, LEHMANN az analitikus tudományelmélet standard nézetének felfogását követve az elméletek esetében a logikai szerkezetet tekinti relevánsnak, az argumentációs szerkezetet csupán az elmélet kifejtésében juttatja szerephez. Ennek viszont ellentmond az, hogy az adatok „megkérdőjelezhetetlen evidenciának” mi-

nősülnek. Ez pedig azt jelenti, hogy LEHMANN felveti, de explikátlanul hagyja a nyelvészeti elméletek logikai szerkezete és a nyelvészeti argumentáció viszonyát. Továbbra is az (SF)-beli nézetekhez közeli álláspontot foglal el, amennyiben az evidenciát – GEERAERTShez és KEPSEK–REISHoz hasonlóan – elméletektől független, biztos empirikus bázisnak tartja.

Összegzés. Azt állapíthatjuk meg, hogy az evidencia fogalmának meghatározását illetően a szakirodalom távolról sem egységes. Egyrészt továbbra is jelen van az (SF) e)-ben összefoglalt szemlélet, csakúgy, mint az analitikus tudományelmélet standard nézetéből reflektátlanul átvett metodológiai elvek sora – mindenekelőtt az az elképzelés, amely szerint kiválasztható az adatok egy olyan csoportja, amelyet az elmélet tesztelése során biztos alapnak tekinthetnénk. Másrészt jól kimutathatóan megjelennek az egyes felfogásokban olyan elemek, amelyek már nem egyeztethetők össze az (ATSN)-nel. Például releváns módon kerül előtérbe az a felismerés, hogy az evidencia elmélet- és problémafüggő, valamint az is, hogy a többé-kevésbé bizonytalan adatok és a hipotézisek közötti viszony jóval árnyaltabb annál, mint hogy az adatok igazolják vagy azonnal és véglegesen cáfolják a hipotéziseket. Teljes mértékben hiányoznak azonban azok a metodológiai elvek, amelyek az előtérbe állított új szempontok metatudományos explikációját lehetővé tennék.

4. Következtetések. – Az 1. szakaszban felsorolt szakirodalom elemzése többek között két tényre világított rá. Egyfelől az egyes jelenlegi álláspontokban továbbra is jelen vannak az (ATSN)-ből származó elemek. Így a nyelvészeti evidenciát változatlanul az adatok olyan kitüntetett részhalmazának tekintik, amely nem revidálható, hanem biztosan igaz kijelentésekből áll. Ezen kijelentések feladata a hipotézisek tesztelése (verifikációja, konfirmációja, falszifikációja). Másfelől ugyanezekben az álláspontokban világosan kimutathatók olyan árnyalt és progresszív felvetések, amelyek az (ATSN)-nel már nem egyeztethetők össze, és egyértelműen jelzik az attól való elszakadás igényét. Differenciálják, relativizálják és gyengítik a nyelvészeti adatokkal és evidenciával szemben felállított követelményeket.

A differenciálás azt jelenti, hogy nem egyetlen adatfajta tulajdonságai-ból kiindulva kísérlik meg specifikálni a nyelvészeti adat fogalmát. Elismerik a nyelvészeti adatok/evidencia sokféleségét, azt, hogy nem kizárólag az adat/evidencia egyetlen típusa lehet legitim. Egy olyan gazdag szempontrendszer kidolgozására törekednek, amely alapján feltárható a különböző adatfajták belső szerkezete, és megalkotható a különböző nyelvészeti elméletekben alkalmazott adatok/evidencia tipológiája. A nyelvészeti adatokat komplex entitásoknak tekintik, melyek megbízhatóságát szerkezetük és forrásuk sajátosságai befolyásolják.

A relativizálás arra vonatkozik, hogy a nyelvészeti adatok alkalmazhatóságának megítélését nem tekintik episztemológiailag függetlennek az adott nyelvészeti elmélettől, hanem kiemelik az adatok elmélet- és problémafüggő voltát.

Gyengítés en azt értjük, hogy az (ATSN)-től eltérően nem csupán a tér- és időbeli koordinátákkal rendelkező, közvetlenül adott nyelvi megnyilatkozásokat rögzítő kijelentések tekinthetők empirikus adatnak, hanem a megnyilatkozások különböző szintű – a beszédeseményt elkerülhetetlenül idealizáló és redukáló – absztrakciói is. Továbbá megengedhető a falszifikációs kritérium enyhítése, és fel-

vetődik a különböző adattípusok alkalmazásából eredő ellentmondások ideiglenes tolerálhatósága is.

Következésképpen az említett kettősség fényében általános tanulságként csupán az (ATSN)-től és az (SF)-től való elszakadás igényét fogalmazhatjuk meg, de nem beszélhetünk egy ezeket felülíró, domináns szemléletről. Az (SF)-et nem egy új szemléletmód váltja fel, hanem egy kétarcú tendencia. E kétarcú tendencia egy sor különböző nézetet foglal magában, amelyek közös vonása részben az, hogy számos ponton kötődnek az (SF)-hez és az (ATSN)-hez, részben – olykor ellentmondásosan és következtetlenül – releváns új felismerések megfogalmazásával egyúttal túl is kívánnak lépni az utóbbiakon.

(P1) bemutatott megoldási javaslatainak ezt a kettősségét (MP1)-ben összegezzük:

(MP1)

- a) A nyelvészeti evidenciát az (ATSN) és az (SF) szellemében továbbra is az adatok olyan kitüntetett részhalmazaként értelmezik, amely az adott elméletben nem revidálható, hanem biztos igazságként kezelendő, és amelynek feladata az elmélet hipotéziseinek tesztelése.
- b) Az (SF)-től eltérően a bemutatott nézetek egy sor progresszív és innovatív felismerést fogalmaznak meg. E felismeréseket nem minden szerző fogadja el, vagy ha közülük mégis többen, akkor eltérő módon és eltérő jelentőséget tulajdonítva nekik. Ennek következtében az új felismerések nem általánosíthatók. Ugyanakkor kiemelhetők a következő meglátások, amelyek egy vagy több írásban szerepelnek és – az (ATSN)-hez és az (SF)-hez viszonyítva – egyértelműen előremutató módon jelzik a differenciálás, relativizálás és gyengítés említett folyamatát:
 - α) Nem egyetlen adattípus preferálandó, hanem megengedhető a nyelvészeti adatok sokfélesége. Kívánatos több adattípus kombinációja egy adott kutatáson belül.
 - β) Az adatok eredete nem döntő jelentőségű, hanem csupán – az adat-szerkezet, a komplexitás, a közvetlenség és az absztrakció stb. mellett – a releváns tényezők egyike.
 - γ) Minden adattípus problematikus, és felveti szerkezetük, valamint funkciójuk tisztázásának szükségességét.
 - δ) Az adatok és az elmélet közötti viszony nem lineáris, hanem ciklikus folyamatra épül.
 - ε) A nyelvészeti adatok elmélet- és problémafüggők. Az evidenciaként kezelt adatok rendszerint nem támasztják alá vagy cáfolják egyértelmű módon az elmélet hipotéziseit. Egyrészt nem fogadhatók el teljes bizonyossággal, másrészt ellentmondásokat generálhatnak.
- c) Reflektálatlan marad ugyanakkor a) és b) viszonya, valamint azok a kritériumok, amelyek a b)-ben összefoglalt álláspontok alkalmazhatóságát lehetővé tennék.

Noha a 3. szakaszban bemutatott áttekintés jelzi az adat- és evidenciaprobléma jelenlegi megközelítéseiben a problémák és megoldási lehetőségeik differenciálására való törekvést, rávilágít egy alapvető nehézségre is: arra, hogy (P1) s z i s z t e m a -

tikus tudományelméleti reflexió nélkül nem oldható meg, miközben a tárgyalt írásokban továbbra is tisztázatlan a tudományelméleti reflexió szerepe a nyelvészeti elméletalkotásban.

Ugyanis azt láttuk, hogy a nyelvészeti adatok és evidencia mibenlétére vonatkozó feltevések jelentősen eltérnek egymástól. Nincs egyetlen helyes, minden nyelvész számára közvetlenül elfogadható jellemzése az adatok szerkezetének, típusainak, funkciójának. Amint a nyelvész elgondolkodik azon, hogy ő maga mit is tekint adatnak és evidenciának, azonnal egymástól eltérő, olykor egymásnak ellentmondó nézetek és megoldatlan problémák sokasága bontakozik ki. Ez a tény arra utal, hogy nem elegendő a nyelvész naiv önreflexiója, hanem szükség van a tudományelmélet eszközeinek tudatos és szisztematikus alkalmazásával elvégzett vizsgálatokra is. A nyelvészeti adatok szerkezete és funkciója ugyanúgy tudományos kutatás tárgyát kell, hogy képezze, mint a társadalom és a természet, vagy maga a nyelv. Az a kérdés, hogy mi a nyelvészeti adat, és milyen funkciói vannak, ugyanúgy tudományos kérdés, mint az, hogy mi a nyelvi rendszer, melyek egy adott nyelv grammatikájának szintaktikai szabályai, ige-e vagy melléknév egy bizonyos nyelv bizonyos szavainak egy csoportja. Ahogy nem elégséges az anyanyelvi beszélő naiv nyelvi kompetenciája a nyelv szabályainak feltárásához, hanem a nyelvtudomány módszereinek kidolgozása és alkalmazása is szükséges, ugyanúgy nem elégséges a nyelvész naiv önképe ahhoz, hogy megmondhassuk, a nyelvészetben mi lehet és mi nem lehet adat/evidencia, hanem szükség van tudományos – azaz ebben az esetben metatudományos – módszerek szisztematikus kidolgozására és alkalmazására is.

Ugyanakkor a bemutatott nézetek e kívánalomnak nem felelnek meg. Az adat/evidencia-problémával foglalkozó szakirodalom minden vizsgált elemén végigvonnul egy második alapvető kettősség is, amely a metatudományos reflexiónak tulajdonított szerepet jellemzi. Egyfelől a szerzők felismerik a metaszintű reflexió szükségességét. Másfelől azonban ezt a metareflexiót naiv, inkoherens és következtelen módon hajtják végre. A nyelvészeti kutatómunka gyakorlatából levont következtetések alapján belátják mind az (SF) tarthatatlanságát, mind pedig azt, hogy a nyelvészeti elméletalkotás egészen más módon működik, mint ahogy azt az analitikus tudományelmélet standard nézetének mechanikus nyelvészeti adaptációja sugallja. Azonban azt nem ismerik fel, hogy az (ATSN) tarthatatlanságából alternatív tudományelméleti támpontok keresésének a szükségessége következik. Ezért hol explicit deklarációk formájában, hol implicit háttérfeltevésekként folyamatosan vissza-visszatérnek az analitikus tudományelmélet dogmáihoz, szembevetendő ellentmondásokat generálva köztük és a nyelvészeti kutatómunka gyakorlatából levont következtetések között.

Ily módon eddigi elemzéseink végkövetkeztetéseként a következő választ kapjuk (P2)-re, mely tükrözi az imént vázolt második kettősséget:

(MP2)

- a) Az elemzett nézetek felismerik a nyelvészeti adatokra és evidenciára való metatudományos reflexió szükségességét.
- b) Ez a felismerés azonban nem lép túl a nyelvész naiv (ön)reflexióján. Noha az (ATSN) folyamatos, részben explicit, részben implicit konfrontációja a kutatói gyakorlattal utal az előbbi tarthatatlanságára, a be-

mutatott írások mégsem ismerik fel alternatív tudományelméleti eszközök kidolgozásának szükségességét.

Ugyanakkor az a tény, hogy – mint azt elemzéseinkben kimutattuk és az (MP2) b)-ben összefoglaltuk – széles szakadék tátong a tudományos kutatómunka gyakorlatára és az analitikus tudományelmélet tételei között, nem kizárólag a nyelvtudományra jellemző, hanem olyan általános probléma, amely legitimálja az adatok/evidencia új metatudományos modelljeinek kidolgozását. PETER ACHINSTEIN például az evidenciáról szóló, meghatározó jelentőségű művének bevezető fejezetében ezt írja: „[...] az evidenciával foglalkozó standard filozófiai elméleteket a tudósok figyelmen kívül hagyják (és figyelmen kívül is kell hagyniuk). Figyelmen kívül kell hagyniuk, mert ezen filozófiai elméletek evidencia-fogalmainak háttérfeltevésai nem egyeztetettek össze a tudósok azon háttérfeltevésével, amelyekre támaszkodva a hipotézisek melletti evidenciáról beszélnek és a hipotéziseket evidenciákkal támasztják alá [...]” (2001: 3; kiemelés: K. A. – R. Cs.).

Az (MP1)-ben és az (MP2)-ben összefoglalt két ambivalencia kellőképpen motiválja egy olyan metatudományos modell szisztematikus kidolgozását, amely túllép az analitikus tudományelmélet standard nézetének korlátain, és a két ambivalenciát tudományelméleti szempontból igényesen, egyúttal pedig a nyelvészeti kutatómunka gyakorlatához igazodó módon oldja fel. E kívánalomnak megfelelően kezdeményez egy új programot KERTÉSZ–RÁKOSI (2008d) a jelen írás közvetlen folytatásaként.

A hivatkozott irodalom

- ACHINSTEIN, PETER 2001. *The book of evidence*. Oxford University Press, Oxford.
- ALLAN, KEITH 2003. Linguistic metatheory. *Language Sciences* 25: 533–60.
- ANDOR JÓZSEF 2004. A Mester és performanciája: Interjú Noam Chomsky-val. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 4: 91–109.
- BORSLEY, ROBERT D. 2005. Introduction. In: BORSLEY ed. 2005: 1475–80.
- BORSLEY, ROBERT D. ed. 2005. Data in theoretical Linguistics [= *Lingua* 115/11: 1475–665].
- CHOMSKY, NOAM 1965. *Aspects of the theory of syntax*. MIT Press, Cambridge, MA.
- CHOMSKY, NOAM 1969. [1957.] *Syntactic structures*. Mouton, The Hague–Paris.
- CHOMSKY, NOAM 1969. Language and philosophy. In: HOOK, S. ed. *Language and philosophy: A symposium*. New York University Press, New York. 51–94.
- CHOMSKY, NOAM 2002. *On nature and language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- DUHEM, PIERRE 1974. [1906.] *The aim and structure of physical theory*. Atheneum, New York.
- EISENBEIß, SONJA 1994. Elizitation von Nominalphrasen und Kasusmarkierungen. In: EISENBEIß, SONJA – BARTKE, SUSANNE – WEYERTS, HELGA – CLAHSSEN, HARALD eds., *Elizitationsverfahren in der Spracherwerbsforschung: Nominalphrasen, Kasus, Plural, Partizipien*. *Arbeiten des Sondervorschungsbereichs* 282, 57. Heinrich-Heine-Universität, Düsseldorf. 1–38.
- FEHÉR MÁRTA 2000. Thomas Kuhn tudományfilozófiai „paradigmája”. In: KUHN 2000 [1970]: 233–50.
- GOODMAN, NELSON 1983 [1955]. *Fact, fiction, and forecast*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

- GEERAERTS, DIRK 2006. Methodology in cognitive linguistics. In: KRISTIANSEN – ACHARD – DIRVEN – MENDOZA IBÁÑEZ eds. 2006: 21–49.
- HANSON, NORWOOD R. 1958. Patterns of discovery. Cambridge University Press, Cambridge.
- HEMPEL, CARL G. 1952. Fundamentals of concept formation in empirical science. University of Chicago Press, Chicago, IL.
- HOWSON, COLIN 2000. Evidence and confirmation. In: NEWTON-SMITH, WILLIAM H. ed., A companion to the philosophy of science. Blackwell, Oxford. 108–16.
- ITKONEN, ESA 1978. Grammatical theory and metascience. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- KALLMEYER, WERNER – ZIFONUN, GISELA eds. 2007. Sprachkorpora – Datenmengen und Erkenntnisfortschritt. De Gruyter, Berlin–New York.
- KELLY, THOMAS 2006. Evidence. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <http://plato.stanford.edu/entries/evidence/>.
- KEPSEK, STEPHAN – REIS, MARGA 2005. Evidence in linguistics. In: KEPSEK–REIS eds. 2005: 1–6.
- KEPSEK, STEPHAN – REIS, MARGA eds. 2005. Linguistic evidence. Empirical, theoretical and computational perspectives. De Gruyter, Berlin–New York.
- KERTÉSZ, ANDRÁS 1991. Die Modularität der Wissenschaft. Konzeptuelle und soziale Prinzipien linguistischer Erkenntnis. Vieweg, Braunschweig.
- KERTÉSZ, ANDRÁS 2004. Philosophie der Linguistik. Studien zur naturalisierten Wissenschaftstheorie. Narr, Tübingen.
- KERTÉSZ, ANDRÁS – RÁKOSI, CSILLA 2006. Inconsistency and plausible reasoning in an analysis of German affricates. A case study in the philosophy of linguistics. *Language Sciences* 28: 386–423.
- KERTÉSZ, ANDRÁS – RÁKOSI, CSILLA 2008a. Conservatism vs. innovation in the (un)grammaticality debate. In: KERTÉSZ–RÁKOSI eds. 2008c: 61–84.
- KERTÉSZ, ANDRÁS – RÁKOSI, CSILLA 2008b. Conservatism vs. innovation in the debate on data in generative grammar. In: KERTÉSZ–RÁKOSI eds. 2008c: 85–118.
- KERTÉSZ, ANDRÁS – RÁKOSI, CSILLA eds. 2008c. New approaches to linguistic evidence. Pilot Studies. Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York – Oxford – Wien.
- KERTÉSZ, ANDRÁS – RÁKOSI, CSILLA 2008d. Data, evidence and plausible argumentation in linguistics. Előkészületben.
- KRISTIANSEN, GITTE – ACHARD, MICHEL – DIRVEN, RENÉ – MENDOZA IBÁÑEZ, FRANCISCO J. RUIZ DE eds. 2006. Cognitive linguistics: Current applications and future perspectives. De Gruyter, Berlin–New York.
- KUHN, THOMAS S. 2000 [1970]. A tudományos forradalmak szerkezete. Osiris, Budapest.
- LAKI JÁNOS 1998. Empirikus adatok, metodológia, gondolkodás és nyelv a XX. századi tudományfilozófiában. In: LAKI JÁNOS szerk., Tudományfilozófia. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Bp. 7–32.
- LAKI JÁNOS 2006. A tudomány természete. Thomas Kuhn és a tudományfilozófia történeti fordulata. Gondolat, Bp.
- LEHMANN, CHRISTIAN 2004. Data in linguistics. *The Linguistic Review* 21: 175–210.
- LEHMANN, CHRISTIAN 2007. Daten – Korpora – Dokumentation. In: KALLMEYER–ZIFONUN eds. 2007: 9–27.

- LEMNITZER, LOTHAR – ZINSMEISTER, HEIKE 2006. Korpuslinguistik. Eine Einführung. Narr, Tübingen.
- LÜDELING, ANKE 2006. Zum Geleit. In: LEMNITZER–ZINSMEISTER 2006: 4.
- MCENERY, TONY – WILSON, ANDREW 1996. Corpus linguistics. An introduction. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- MEHEUS, JOKE ed. 2002. Inconsistency in science. Kluwer, Dordrecht.
- MEREU, LUNELLA 2004. Linguistic data as complex items. *The Linguistic Review* 21: 211–33.
- MORAVCSIK, EDITH 1993. Why is syntax complicated? In: EID, MUSHIRA – IVERSON, GREGORY K. eds. *Principles and prediction: The analysis of natural language*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 73–92.
- MORAVCSIK, EDITH 2006. An introduction to syntactic theory. Continuum, London–New York.
- PENKE, MARTINA – ROSENBAACH, ANETTE 2004. What counts as evidence in linguistics? In: PENKE–ROSENBAACH eds. 2004: 480–526.
- PENKE, MARTINA – ROSENBAACH, ANETTE eds. 2004. What counts as evidence in linguistics? [= *Studies in Language* 28/3: 481–747].
- PENKE, MARTINA – ROSENBAACH, ANETTE 2007. Preface. In: PENKE–ROSENBAACH eds. 2007: vii–ix.
- PENKE, MARTINA – ROSENBAACH, ANETTE eds. 2007. What counts as evidence in linguistics? Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- PERRY, THOMAS A. ed. 1980. Evidence and argumentation in linguistics. De Gruyter, Berlin–New York.
- POPPER, KARL 1959. *The logic of scientific discovery*. Hutchinson, London.
- RÁKOSI CSILLA 2005. *Nyelvészet és argumentációelmélet*. DE Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- REICHENBACH, HANS 1938. *Experience and prediction: An analysis of the foundations and the structure of knowledge*. The University of Chicago Press, Chicago, IL.
- REIS, MARGA et al. 1998. *Linguistische Datenstrukturen: Theoretische und empirische Grundlagen der Grammatikforschung*. Tübingen, Universität Tübingen.
- RINGEN, JON D. 1975. Linguistic facts. A study of the empirical scientific status of transformational generative grammars. In: COHEN, DAVID – WIRTH, JESSICA R. eds., *Testing linguistic hypotheses*. Hemisphere, Washington. 1–41.
- SAMPSON, GEOFFREY 1975. *The form of language*. Weidenfeld and Nicholson, London.
- SAMPSON, GEOFFREY 2007. Reply. In: STEFANOWITSCH–GRIES eds. 2007: 111–29.
- SCHÜTZE, CARSON T. 1996. *The empirical base of linguistics. Grammaticality judgments and linguistic methodology*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- SIMONE, RAFFAELE 2004. The object, the method, and the ghosts. Remarks on a terra incognita. *The Linguistic Review* 21: 235–56.
- STEFANOWITSCH, ANATOL – GRIES, STEFAN TH. eds. 2007. Grammar without grammaticality [= *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 3/1: 1–129].
- STEGMÜLLER, WOLFGANG 1970. *Theorie und Erfahrung*. Springer, Berlin–Heidelberg–New York.
- STERNEFELD, WOLFGANG ed. 2007. Data in generative linguistics [= *Theoretical Linguistics* 33(3): 269–413].
- WUNDERLICH, DIETER ed. 1976. *Wissenschaftstheorie der Linguistik*. Scriptor, Kronberg.

Remarks on the current discussion on linguistic data and evidence

The twentieth century saw a series of closely related and inextricably intertwined methodological debates about the problem of the empiricalness of linguistic theories. From the second part of the nineties, the methodological debates on data and evidence were gradually extended both at an object- and at a meta-theoretical level, and were enriched with new elements. Today they affect several different research fields and branches of linguistics. The contemporary discussion no longer centres on the problem of whether linguistic theories should be empirical or not. Rather, the following questions are focused on: What types of data may be used, what data count as evidence, and what role can be attributed to them in different fields of linguistic theorising? The aim of the present paper is the systematization and the critical analysis of current answers to these questions. From the findings of the analyses conclusions will be drawn that are expected to pave the way for the future solution of the problems raised in the discussion on this issue.

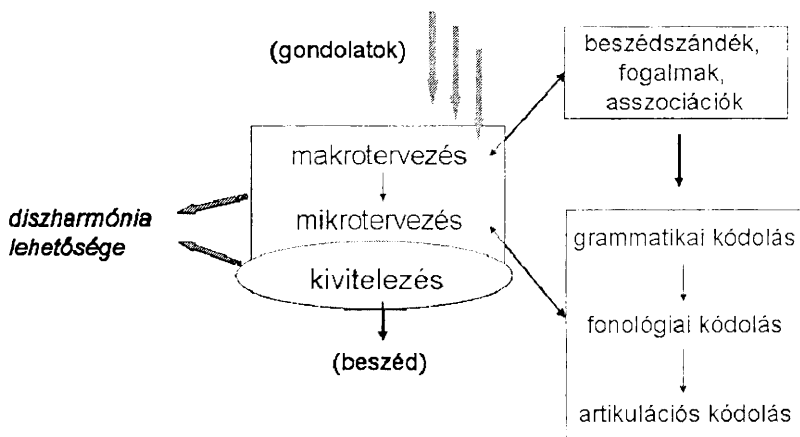
ANDRÁS KERTÉSZ – CSILLA RÁKOSI

Önellenőrzési folyamatok a beszédben

I. Bevezetés. – A spontán beszéd során egyszerre zajlik a beszédtervezés és a beszéd kivitelezése, azaz a szavakba öntött és grammatikailag megformált gondolat artikulációs megvalósítása, a kiejtés. A beszélést az átadásra szánt tartalom megtervezése, valamint az annak megfelelő nyelvi forma hozzárendelése előzi meg. A kettő rendszerint olyannyira egyszerre zajlik, hogy a beszélő nincs is tudatában a kétféle folyamatnak. A makrotervezés lényegében maga a szándék, illetőleg a grammatikai megformálás előkészítése. A mikrotervezés során a beszélő az egyes beszédaktusokat nyelvi formába önti, és bizonyos időrendet tervez meg az elhangzásra vonatkozóan. A grammatikai kódolást a fonológiai kódolás követi az adott tartalomnak megfelelően; végül a fonetikai szerkezet létrehozása történik meg, amely az artikulációs gesztusok megformálását készíti elő (1. ábra). Függetlenül attól, hogy narratíváról, párbeszédről vagy társalgásról van szó, a spontán beszéd relative gyakran tartalmaz megakadásjelenségeket, amelyeket a beszélő nem szándékozott ejteni (pl. DELL 1986.; CLARK–FOX TREE 2002.; HORVÁTH 2004.; GÓSY 2005.). A megakadásjelenségek (vagy másképpen bizonytalanságok és hibák beszéd közben) a tervezés és a kivitelezés időzítési átfedései, a folyamatok pillanatnyi rendellenes működései következtében jönnek létre. Ezek a bizonytalanságok és hibák a beszédprodukciónál kialakuló diszharmonia nemkívánatos következményei (1. ábra); külső tényezők (pl. zaj: GÓSY 2008a.) és a mechanizmus sajátos működése (pl. a versengő aktivációk) egyaránt előidézhetik őket. Napjainkban azt tapasztaljuk, hogy a megakadásjelenségek előfordulása nagyobb, mint a korábbi évtizedekben, s ez sokféle okra vezethető vissza (FOX TREE 1995.; GÓSY 2003.).

1. ábra

A beszédtervezési folyamatok a beszéd szándékától a beszédképzésig

A spontán beszéd tervezése, azaz a beszélszándékától a kiejtésig tartó folyamatok közvetlenül nem tanulmányozhatók, rejtetten működnek, ezért a kutatásuk meglehetősen nehéz, sajátos metodológiát igényel. A kutatók a kezdetekben az önmegfigyelésekből indultak ki, majd a mások beszédének tapasztalatai alapján fogalmaztak meg feltételezéseket a működésmechanizmusra vonatkozóan. A pszicholingvisztika kísérletes módszereket használ, amelyek jó ideje a fonetika metodológiájával párosulnak. A beszéd mint a produkciós tervezés következménye így kétféle aspektusból elemezhető. A különféle elemzési adatok birtokában megismerhetjük a rejtetten zajló működéseket.

A beszédben megjelenő hibák első – hallás alapú gyűjteményen alapuló – nyelvészeti munkáját a VIII. században publikálták („Errors of the populace” [A tömegek hibái] címmel). A szerzője egy arab nyelvész, AL-KI-SA’I (vö. ANWAR 1979.), akinek a célja nem a beszédprodukciós folyamat megismerése volt, hanem a megakadást jelenségek elemzése révén a nyelvi változások mechanizmusát kívánta kutatni és megérteni. Az volt a feltevése, hogy ezek a hibajelenségek magyarázatul szolgálnak a nyelvi változások létrejöttére. Jóval később, 1886-ban az újgrammatikus HERMANN PAUL elsőként mondta ki (később mások is hasonló nézeteket vallottak, például a fonetikus DELBRÜCK), hogy a beszédbeli hibák nyelvi értékesek lehetnek. Évtizedekig a legnagyobb „nyelvbottlás”-gyűjtemény MERINGER és MAYER nevéhez fűződött (1895.), amely 8000-nél több német nyelvi adatból állt. Ők már az adatok nyelvi sajátosságait elemezték. SIGMUND FREUD ismerte ugyan a MERINGER–MAYER-korpuszt, azonban a „Psychopathology of Everyday Life” (A mindennapi élet pszichopatológiája) című monográfiájában (1901: 5. fejezet) azt írta, hogy a nyelvbottlások elfojtott gondolatok eredményeként jönnek létre, és az adott hiba alapján ezek a gondolatok kikövetkeztethetők. Noha számos esetben ez a magyarázat helytálló lehet (vö. freudi elszólás), a beszédben tapasztalható hibák, illetve jóval tágabban,

a megakadásjelenségek sokkal többet árulnak el a nyelv szerkezetéről és a nyelvi működésekről, mint az elfojtott gondolatokról.

A spontán beszéd eredetileg szándéktalan hibái a XVII. és a XVIII. században a humor forrásaiként szolgáltak. Ide vezethető vissza a téves szótalálás egy sajátos típusa, a malapropizmus. A kifejezés Richard Brinsley Sheridan angol drámaíró (1751–1816.) „A riválisok” című színdarabjában (1775.) szereplő félművelt hölgnő, Mrs. Malaprop nevéből származik. A hölgy beszédére jellemző volt a hibás jelentsben használt – főleg idegen eredetű – szavak gyakori előfordulása¹. Maga a név sem véletlen, mivel az a *malapropos* angol szó (’rosszkor alkalmazott’) tulajdonnevesítése, amely a francia eredetű *mal à propos* (’nem megfelelő’, szó szerinti jelentése: ’célzotlan hibás, rossz’) kifejezésből származik.

A hiba típusú megakadásjelenségek valódi nyelvészeti felhasználása a pszichológus KARL S. LASHLEY nevéhez fűződik (1951.), aki a belső reprezentáció magyarázatának kapcsán foglalkozott a beszédbeli hibázásokkal. Szerinte éppen ezek a tévedések implikálják azt, hogy egyfajta belső reprezentációt kell feltételeznünk. Véleménye szerint a szeriális (sorrendiségi) hibázások a központi mintázatok meglétét valószínűsítik. A magyar LUX GYULA (1926 u.²) – bizonyos értelemben megelőzve a nemzetközi szakirodalomban (később) leírtakat – egy „rendezői tevékenységet” tételezett fel a tudatunkban, amely a szóalakok és a mondatok kimondását előkészíti, és ezáltal a kiejtésüket lehetővé teszi. Munkájában megemlíti a nyelvbotlásokat is, annak igazolására, hogy a szavak kiejtését megelőzően meghatározott működések zajlanak a tudatunkban. Noha LUX könyve gyakorlatilag feledésbe merült, hipotézisét azóta sokan megerősítették.

A megakadásjelenségek fontosságát a beszédprodukción szempontjából az amerikai VICTORIA FROMKIN fogalmazta meg a legpontosabban, miszerint ezek voltaképpen a tudati működéseket fedik fel előttünk, egyfajta ablakok a rejtetten működő folyamatokra (FROMKIN szerk. 1973.). Ma már tudjuk, hogy a beszédbeli hibázások „ablakok” továbbá a beszélő beszédstratégiáinak, az önellenőrzési mechanizmusnak, illetve a hibajavítási módozatoknak a megismerésére is.

Tudománytörténeti érdekesség – bár kevesen tudják –, hogy THOMAS EDISON legelső megmaradt fonográfós felvételének első „szava” az, hogy *um*, vagyis hezitálás, azaz egy megakadásjelenség (ERARD 2007: 125).

A beszédprodukción hibái gyűjthetők hallás alapján (lejegyezve a hallottakat, a kontextust és a körülményeket), rögzített spontán beszéd adatolásával, illetőleg célzott kísérleti helyzetekben. A megfelelő kritériumok alapján gyűjtött és osztályozott,

¹ Szemléltetésül Mrs. Malaprop egy mondata (dőlten a hibás szavak): „If I *reprehend* any thing in this world, it is the use of my *oracular* tongue, and a nice *derangement* of *epitaphs*!” (a helyes szavak: *apprehend, vernacular, arrangement, epithets*). A beszélő szándéka: *A világon a legjobban az anyanyelv használatát és a jelzők szép elrendezését értékelem*. Ehelyett ezt mondta: *A világon a legjobban a jóslatszerű, kétértelmű nyelv használatát és a sírfeliratok szép elmezavarát feddem meg*. Egy hasonló mondat magyarul (a szándékozott szó zárójelben): *Sokat hidratáltam (hezitáltam), hogy mivel deponáljam (depiláljam) a lábamat, tudniillik ez komoly komplexumot (komplexust) jelent nekem, mivel egyszer emiatt már konzultáltak (inzultáltak)*.

² A könyv nem tartalmazza a kiadási évszámot. LUX GYULÁT elsősorban mint kiváló pedagógust ismeri az irodalom és nem mint a magyar pszicholingvisztika előfutárát.

nagy mennyiségű adathalmaz korpuszá alakítható (vö. „Nyelvbtlás”-korpusz 2004., avagy például az amerikai angolra lekérdezhető formában is rendelkezésre áll: http://www.mpi.nl/cgi-bin/sedb/sperco_form4.pl [2008. május]). Nézzünk néhány példát a különböző típusú, javított és javítatlan hibázásokra spontán magyar beszédből. *Andrea, most már ne csöcsörésszen tovább ööö cseverésszen* (dús keblű leánynak). *Kitűztétek már a házasságtörés időpontját?* (ti. házasságkötés). *A forgalom terelőúton haladik* (ti. halad). *Az elhelyezésre kerülő emberek haláluk végéig bent maradhatnak* (idősothronról van szó: ti. halálukig, ill. életük végéig). *A mohácsi csacsca 1526-ban* (ti. csata). *A végén elhalasztott egy halat* (ti. elszalasztott). *A kulcsba teszem az ajtót* (ti. az ajtóba teszem a kulcsot).

2. Az önmonitorozás. – Mindennapi tapasztalatunk, hogy sokszor észrevesszük, ha hibázunk beszéd közben, függetlenül attól, hogy mi volt a hiba (nem azt a szót ejtettük ki, amit akartunk, avagy egyszerű nyelvbtlás történt). Ha észrevettük a hibát, akkor általában igyekszünk azonnal kijavítani. Hogyan vagyunk képesek erre? Milyen mechanizmus teszi ezt lehetővé?

A spontán beszéd hibáinak elemzése az általános folyamatműködés közben zajlik. A hibadetektálást biztosító stratégiák részei a mechanizmusnak, és egyben lehetőséget kínálnak a beszédtervezés során végbemenő folyamatok megismerésére is. Választ adhatnak arra, hogy miként használjuk a nyelvet, amikor beszélünk. A megakadásjelenségek sokfélék, és ez a tény már önmagában jelzi a beszédtervezési mechanizmus rendkívül összetett voltát. A hibák utalnak a grammatikai megformálás módjára, a fonológiai tervezés folyamatára, de információt nyújtanak például a mentális lexikon felépítésére vonatkozóan is. További kutatásoknak kell igazolniuk azt, hogy létezik-e egy speciális nyelvi hibajavító, avagy a hibátlan műveleteket vezérlő folyamatok képesek a hibásak felismerésére és korrekciójára is.

Beszéd közben nem csupán a szándékozott tartalom nyelvi formába öntésére figyel a beszélő, hanem arra is, hogy közben nem követett-e el hibát. Ezt nevezzük **önmonitorozásnak** vagy folyamatos önellenőrzésnek. A hibázásaink egy részét javítjuk, és ez a tény igazolja azt, hogy önmonitorozás zajlik a beszédtervezési és a beszéd kivitelezési működések során. Az általános stratégia az, hogy a beszélők igyekeznek inkább megelőzni, mint javítani a hibát. ETIENNE LOMBARD 1911-ben elsőként hívta fel a figyelmet arra, hogy a beszélő zaj hatására hangosabban kezd beszélni, vagyis beszédének átlagos intenzitás szintje megemelkedik. A LOMBARD-hatásként ismert jelenség voltaképpen az első – bár közvetett – bizonyítéka a beszéd közbeni önmonitorozásnak. A beszélőnek ugyanis fel kell ismernie, hogy a zajos környezet csökkenti beszédének az érthetőségét, illetve megnehezíti saját maga számára a közlései követhetőségét. Ezért megemeli a hangerőt, hogy mindkét célt biztosítsa. Az újabb kutatási adatok azt is igazolták, hogy ha a beszélő nem képes problémamentesen feldolgozni a saját beszédét hallás alapján, akkor – más tényezők (például az alaphangmagasság) módosulása mellett – megnövekszenek a megakadásjelenségek is. A kísérletünkben részt vett beszélők csendben átlagosan 1,41 megakadást produkáltak percenként, míg zajban (a háttérzaj beszélgetés volt) jóval többet, átlagosan 2,31 megakadást. Különösen megnövekedett a hibák előfordulása (GÓSY 2008a).

A spontán beszéd mechanizmusából adódik, hogy a diszharmonia-helyzetek elkerülhetetlenek, bár e tekintetben az egyes beszélők, valamint a beszédhelyzetek között óriásiak a különbségek. Az adott beszédhelyzettől függően az ellenőrzés lehet intenzívebb (pl. kísérleti helyzetben, háttérzajban), avagy igen kevésbé intenzív (pl. baráti társalgáskor). A beszélő számos stratégiával rendelkezik (tudatosan vagy nem tudatosan), amelyek segítségével megpróbálja megelőzni a diszharmonia létrejöttét, avagy ha már létrejött, igyekszik azt minél gazdaságosabban kiküszöbölni. A beszélő személy készen áll a hibák kontrolljára és a javításukra; feltételezhetően mindkettőt az anyanyelv-elsajátítás során veszi birtokba. A beszédtervezési folyamat szinte minden aspektusát képesek vagyunk ellenőrizni, azonban a szupraszegmentumokat érintő megakadásjelenségek elemzése jóval nehezebb; a szakirodalom e tekintetben eléggé szegényes. Az egészséges emberek képesek elkülöníteni a közlési szándékot a verbalizálástól, vagyis utólag is meg tudják mondani, hogy mit közöltek hangosan, és mi volt az, amit csak gondoltak, de nem mondták ki. A skizofrének ugyanezt csak rengeteg hibával tudják megoldani. Az önmonitorozás részleges hiányát ezért a skizofrénia egyik jellemző jegyének tekintik (HENQUET et al. 2005.). Az önellenőrzés problémájával küzdenek a dadogók, az afáziások és az apraxiás betegek is; utóbbiaknál az artikulációt megelőző monitorozás egyáltalán nem működik (LISS 1998.).

LEVELT és munkatársai szellemesen úgy fogalmazzák, hogy az a személy, aki a legjobban figyeli a beszédünket, az mi magunk vagyunk (1999.). Ez többszörösen igaz, hiszen tapasztalatból is tudjuk, hogy beszéd közben ellenőrizzük azt, hogy mit mondunk, és azt is, hogy hogyan mondjuk. Legnyilvánvalóbb igazolása ennek maga az önjavítás ténye, illetve az a sokféle kifejezés, amelyekkel esetenként a diszharmoniaról tudósítjuk a beszélgető partnert (partnereket). Például: *hogy is mondtam?; szóval, azt akarom mondani; pontosabban fogalmazva; na, hogy mondják, segíts már; hát valami ilyesmi; nem tudom jól kifejezni, de; stb.* A mindennapi kommunikációban az önmonitorozás célja a hibakeresés és a javítás, illetőleg annak ellenőrzése, hogy a közlés szándékának megfelelő volt-e az, amit a beszélő mondott.

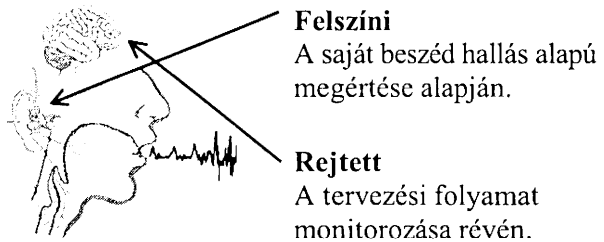
Az önmonitorozás mechanizmusának alapkérdései, hogy a) miként működik, illetve hogy b) hányféle lehet. Magát a kifejezést LAVER már 1973-ban használja, és úgy gondolja, hogy a beszédprodukción folyamatában működik egy ún. „tervező” és egy „ellenőrző”, amelyek között az a munkamegosztás, hogy a rejtett javításokat a tervező, a felszíni javításokat az ellenőrző végzi. Ez az elképzelés arra utal, hogy az „ellenőrzőre” azért van szükség, mert a „tervező” nem képes minden hibát javítani. Előkerül tehát az a kérdés, hogy vajon egyetlen mechanizmus felelős-e a hibakeresésért és a javításért, avagy két különböző folyamatot kell feltételeznünk. A jelen ismereteink szerint egyetlen önmonitorozó mechanizmus van, amely mindkét feladat megoldására alkalmas, vagyis detektálja a hibát, és megszervezi, elvégzi a javítást. Kétféle módon ellenőrizzük a beszédprodukciónkat: a rejtett (belső) monitorozás és a felszíni (külső) monitorozás révén (2. ábra).

3. A rejtett és a felszíni önellenőrzés. – A rejtett monitorozás a beszéd tervezése során végbemenő kontrollt jelenti. A felszíni monitorozás pedig a saját kiejtett közléseink folyamatos ellenőrzése a beszédmegértés révén. Az ön-

monitorozásnak ezt a két formáját először HOCKETT vetette fel 1967-ben (HOCKETT 1967/1973.). A beszédtervezés közbeni monitorozást – mint láttuk – számos érv támasztja alá. Működésének két fontos jelzője van: az egyik a beszélés hirtelen megszakadása, a másik a szerkesztési szakasz megléte. A felszínen tapasztalható hibák és a javításuk három részből áll (LEVELT 1983., 1989.; ill. GÓSY 2005.). Az első rész maga a megvalósult hiba. Ez azt jelenti, hogy a rejtett önmonitorozás vagy nem azonosította a hibát, vagy a mechanizmus nem tudta javítani, avagy oly későn történt a hibadetektálás, hogy az aktuális kiejtést már nem lehetett felfüggeszteni. A második rész a szerkesztési szakasz: az artikuláció megszakítása, illetőleg az azt követő „késlekedés” (néma vagy kitöltött szünet, töltelékszó, ismétlés, indulatszó, torokköszörülés stb.), ekkor történik a hibajavítás megtervezése. A harmadik rész pedig maga a javítás. A szerkesztési szakasz opcionális, illetőleg az időtartama némelykor olyan rövid, hogy nem is tűnik föl (sőt a szerkesztési szakasz 0 ms-os időtartamú is lehet). A javítás nem mindig következik be. Ennek egyfelől az az oka, hogy a beszélő nem mindig veszi észre az elkövetett hibát, másfelől, ha észre is veszi, nem mindig korrigál.

2. ábra

Az önmonitorozás két módja

Vajon a rejtett és a felszíni monitorozás munkamegosztást is jelent, avagy idői eltérésben működnek? Úgy tűnik, hogy a rejtett monitorozás a hatásosabb, és érzékeny a lexikai hibákra (HARTSUIKER et al. 2005.). Tény, hogy ellenőrizzük az ún. „belső beszédünket”. A beszéd hirtelen megszakadása gyakran egy glottális zárban ölt testet. A prozódia megváltozása is adhat kulcsot a rejtett monitorozás végbemene-
teléről (POSTMA 2000.). Mindez azt igazolja, hogy hozzáférésünk van a belső reprezentációinkhoz. A rejtett monitorozás azonban több kérdést is felvet. Mi az a belső beszéd? Vajon mit vizsgálunk a rejtett monitorozáskor? A fonetikai vagy a fonológiai reprezentációt, esetleg mindkettőt? Miként és milyen mélységben vagyunk képesek a belső monitorozásra, például a morfológiai jegyek illesztésének megoldásakor? A belső beszéd úgy definiálható, hogy az a verbális közlések artikuláció előtti, de egyébként teljesen kidolgozott és temporálisan megszervezett reprezentációja (ACKERMANN et al. 2004.). KOZSEVNIKOVnak és munkatársainak elsőként sikerült kísérletileg igazolniuk a belső artikulációt anyanyelvi „szinkrontolmácsolási” kísérletekkel (KOZSEVNIKOV–CSISZTOVICS 1965: 141–5). (A kísérleti személyeknek úgy kellett beszélniük, hogy a saját beszédüket 100–400 ms-os késleltetéssel hallották.) Az emberek akkor is javítják a beszédben létrejött hibáikat,

ha erős háttérzajban beszélnek, vagyis amikor a hallás alapú beszédfeldolgozás nem vagy csak korlátozottan működik (SLEVC-FERREIRA 2006.). Nincs kétség tehát a tekintetben, hogy a rejtett monitorozás létező folyamat, a vélemények azonban eltérnek abban, hogy ez funkcionálisan hogyan működik, a produkciós vagy a percepciós működésekhez kapcsolható-e. A produkción alapuló monitorozási elméletek szerint a beszélőnek közvetlen hozzáférése van a különböző működési komponensekhez; a monitorozást végző „készülékek” az egyes szinteken belül találhatóak, vagyis integrált részei a beszédprodukciós mechanizmusnak (LAVER 1973.; MACKAY 1992.). A percepción alapuló elméletek szerint az önmonitorozás a beszédészlelés és a beszédmegértés mechanizmusán keresztül valósul meg (LEVELT 1983., 1992.; ROELOFS 2004.).

A beszédprodukciós modellek egy része szerint a rejtett monitorozási mechanizmus a produkciós rendszerben van benne, tehát eredetileg kódolt. A beszéd motoros kontrolljának vizsgálata megerősítette, hogy a belső kontroll mechanizmus egy általános modell alapján végzi az ellenőrzést, amely az artikuláció és a hangkiáramlás összefüggéseit vizsgálja. Ez a hallási visszajelzés kétféleképpen történik, egyfelől a motoros parancsok és az artikulációs gesztusok között, másfelől az artikuláció és a létrejött beszédhang fizikai megvalósulása között (PERKELL et al. 1997). A belső modell tehát lényegében az artikulációs parancsok és az akusztikai eredmények közti megfelelést ellenőrzi. A rejtett monitorozást sok kutató a beszédpercepciós mechanizmus részeként értelmezi, amelyet mint lehetőséget a beszédprodukció során felhasználunk. Ez az önmonitorozás „percepciós hurok elmélete”, pontosabban a „kettős percepciós hurok” elmélet. A hurkok voltaképpen agykérgi területek kapcsolatai, illetőleg az emlékezetű rendszer különböző funkciói. (Pontos neurolingvisztikai meghatározásuk a beszédprodukcióban egyelőre bizonytalan.) A percepciós hurok önálló, központi monitort tételez fel a fogalmi szinten, amely több csatornán keresztül fogad információkat. A hipotézis szerint a fonológiai szó belső kialakulásával egyidejűleg aktiválódik a beszédpercepciós rendszer, hasonlóan a felszíni monitorozás folyamatához. A rejtett monitorozást úgy határozza meg LEVELT (1989: 469), hogy az akkor működik, amikor a nyelvi jelet még nem ejtette ki a beszélő. A felszíni monitorozás pedig a már kiejtett nyelvi jel ellenőrzése. Ezért „kettős” hurok. Vannak tehát olyan beszédprodukciós hibák, amelyeket még a kiejtésük előtt javít a beszélő, ezek a rejtett hibák, s vannak olyanok, amelyeket kiejt, tehát már hallhatók, s ekkor javítja őket. Az előzők a rejtett hibajavítások következtében nem lesznek hallhatók, az utóbbiak a felszíni hibajavítások. Mindkét típusú monitorozás és javítás a beszédmegértési folyamaton keresztül zajlik. Ez azt is jelenti, hogy a „kettős percepciós hurok” elmélet előjelez bizonyos észlelésspecifikus hatásokat a rejtett monitorozásban.

Több kísérlet megerősítette, hogy a MARSLEN-WILSON által igazolt „felismerési pont” – amely tulajdonképpen a szónak azon része, amelytől a megértés már biztosított (pl. 1990., a magyarra: GÓSY 2005.) – is ilyen észlelésspecifikus következmény. Minden szó esetében létezik ugyanis egy olyan szegmentum(rész), amelytől az adott szó hiba nélkül beazonosítható. A fonémamonitorozással kapcsolatos kísérletek megerősítették, hogy a résztvevők gyorsabbak voltak a fonéma felismerésében akkor, ha a keresett fonéma követte a felismerési pontot; és lassabban döntöttek

akkor, ha a keresett fonéma megelőzte azt (FRAUENFELDER et al. 1990.). A percepció hurok elmélet működése holland kísérleti személyekkel végzett kísérletek alapján is igazolódott (ÖZDEMİR et al. 2007.). A belső beszéd és a beszédészlelés azonos agyi területek aktivitását mutatta, ennek alapján valószínűsíthető az azonos szerveződést (ACKERMANN et al. 2004.). Ez megerősíti a percepció hurok elméletet, szemben azzal a feltételezéssel, amelyik a produkciós mechanizmusban kódolt korrekciós műveleteket tételez fel.

Angol és holland anyanyelvűekkel végzett kísérleti adatok azt mutatták, hogy a belső monitorozás érzékeny a szótagszerkezetre (pl. gyorsabban reagál a szó első szótagjára, vö. LEVELT et al. 1999.); továbbá erőteljes szerialitást igazoltak a rejtett monitorozás esetében. Kísérleti helyzetben a beszédtervezés közben létrejött hibák kivétel nélkül a szó elejét érintették, míg a kiejtett hibák esetében ez kisebb mértékben volt így (a különbség 20–30%, a kísérleti beszédnyagot nyelvtörök képezték, vö. DELL–REPKA 1992.). Ugyancsak angol nyelvi minták alapján a kezdetekben azt feltételezték, hogy a monitorozás nem a majdani elhangzás időrendje szerint történik („balról jobbra” történő ellenőrzés), hanem inkább a fonológiai szó kialakulásával egyidejűleg. Egy szótag belső fonológiai kódolása rövidebb ideig tart, mint a szó létrehozásához szükséges artikulációs kivitelezés. Az újabb kísérletek eredményei azonban nem mutatnak különbséget a monitorozás temporális sajátosságaiban, azt viszont alátámasztották, hogy a szókezdő beszédhangok jobban ellenőrzöttek a rejtett monitorozásban, mint a felszíni monitorozásban (WHEELDON–MORGAN 2002.). Ez csak azt támasztja alá, hogy a beszélő a szógenerálás kezdetétől ellenőrzi a folyamatot, és igyekszik a kezdeti hibát azonnal javítani. Spanyol anyanyelvűek megakadásainak elemzése nem igazolta azt, hogy a hibák többségét már az első beszédhangoknál javítják (PÉREZ et al. 2007.).

Elképzelhető tehát, hogy a monitorozás nyelvspecifikusan működik, tekintetbe veszi például a szavak hosszát vagy a szótagszerkezetet. A sok szótagból építkező magyar szavak rejtett monitorozása valószínűsíthetően hosszabb időt vesz igénybe, mint a rövid angol szavaké, és nem feltétlenül eredményezi az első szótagi javítások túlsúlyát. A „Nyelvbottlás-korpusz” (2004.) adataiban az egyszerű nyelvbottlásoknál gyakoriak a többedik szótagban megjelenő hibák. Példák (javítva és javítás nélkül): *emberek milliónyinak* (‘millióinak’); *nem lehet száz százalékgig elégedett* (‘elégedett’); *a becsléshez³ becsléshez sorolható*; *a megszopo megszokott az*; *a továbbjutás szempontából* (‘szempontjából’); *grízgaluckás leves* (‘grízgaluskás’); *nekem tetszik a harsinyatértő* (‘harisnyatartó’); *a nemzeti értéktőzse hatása* (‘értéktőzse’); *három év garanca* (‘garancia’); *tehát az akusztikai megvalás* □ *megvalósulás paramétere*i. Kétszázötvenhét ún. egyszerű nyelvbottlás elemzése azt mutatta, hogy a magyar beszélők 17,5%-ban javították a hibás lexéma első beszédhangját, 23,9%-ban a másodikat és 58,6%-ban a továbbiakat valamelyikét. Kétszázegy újraindítás esetében pedig a megállás 4,5%-ban az első, 31,3%-ban a második és 64,2%-ban valamelyik további beszédhang után következett be. A magyar beszélő nemegyszer korrigálja például a toldalékot, avagy szándéktalan szünet (néma vagy kitöltött) jelzi a toldalékválasztási nehézséget, l. a 4. ábra példáit (GÓSY 2007.). A rejtett

³ A négyzet a beszéd közben tartott néma szünetet jelöli.

monitorozás az agglutináló, illetve gazdag morfológiájú nyelvekben ezért meggy nagy valószínűséggel másként végbe; a nyelvspecifikus sajátosságok rendszeres elemzéssel állapíthatók majd meg.

A monitorozás mechanizmusát úgy képzelhetjük el, hogy különböző folyamatok végzik szűnét nélkül a rejtett és a felszíni ellenőrzést. Vannak olyanok, amelyek kifejezetten a rejtett, míg mások kifejezetten a felszíni hibázásokat kontrollálják. A rejtett hibázásokat ugyanakkor nagyon nehéz kategorizálni, ezért nem egyszerű a kontrolláló folyamat egyértelmű definiálása (POSTMA 2000: 106). Bizonyos hezitálásokat úgy tekintenek, mint a rejtett javítás felszíni megjelenési formáit. LEVELT ezeket téves riasztásoknak nevezi, hiszen a javítás a rejtett folyamatban megtörtént (1983.). A hezitálások egy másik része ugyanakkor nem a rejtett önkontroll következményeként jelenik meg, hanem például szótalálási nehézségre, avagy a mondánivaló kiválasztási problémájára utal. A jelenlegi ismereteink alapján ezek elkülönítése megoldatlan. Az is kérdés, hogy ezek a kitöltött szünetek vajon válogatási nehézséget jeleznek, avagy csupán időbeli elmaradást, azaz késést a válogatásban.

4. A visszajelző hurkok. – Az önmonitorozás folyamata – mind a produkciós, mind a percepciós felfogásban – a különböző visszajelző hurkok működésén alapszik. Valamennyinek ugyanaz a feladata, a hibakeresés és a hibakorrekció; a különbség abban van közöttük, hogy milyen típusúak. Három nagy kategóriába sorolhatók: a) belső visszajelzés, b) válasz(vissza)jelzés és c) külső visszajelzés. A belső visszajelzés még a hibás artikulációs gesztus előtt jelez, a válaszeljzés mint proprioceptív (a szervezetten belül létrejött ingert érzékelő) visszajelzés működik, és a konkrét motoros kivitelezéshez köthető. A külső visszajelzés a motoros kivitelezést követő azonnali reakcióban nyilvánul meg. POSTMA – áttekintve a releváns szakirodalmat – tizenegy visszajelző hurkot ír le (2000.). Az itt következő felsorolás nem a működési sorrendjüknek felel meg. 1. **A fogalmi (konceptuális) hurok** azt ellenőrzi, hogy a közlés megfelelt-e a szándéknak, avagy a pragmatikának, illetve az egyéb elvárásoknak. Ez úgy is leírható, hogy a beszélő a saját gondolatairól elmélkedik. Lényegesen lassúbb működésű, mint a többi (lexikális, szemantikai) hurok. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a beszélő nehezen utasítja el a már kiválasztott beszédészándékot, továbbá hosszabb ideig tart egy újabb beszédészándék kiválasztása. 2. és 3. **Grammatikai hurkok**, a nyelvi és a szemantikai szerkezetet ellenőrzik. A magyarban ennek különös jelentősége van a gazdag morfológia miatt. 4. **Leveldi ún. belső hurok** (a mentális lexikon elsődleges aktiválása). 5. **A levelti ún. belső hurok**. Ez teszi lehetővé azt, hogy a beszélő monitorozza a saját beszédét, mielőtt kiejtené a nyelvi egységeket, illetőleg ejtés közben is folytatódik az ellenőrzés, mintha „belülről” hallgatná saját magát. A belső hurok működését időzírtési adatokkal lehetett igazolni. 6. **Önálló hurok** ellenőrzi az artikulációs tárolás időzírtését, azaz figyel a kiejtendő beszédesemények temporális viszonyait. Ha zavar keletkezik a folyamatosságban, akkor ez a hurok mintegy újraindítja a beszédprogramot, és ekkor jönnek létre a gyors ismétlések. 7. **Efferens hurok** (az agyból a végrehajtó szervekhez közvetíti a parancsokat); többféle funkciója van, például ellenőrzi a proprioceptív és az izomreflexet, illetőleg az érzékelési információt. Lényegében azt ellenőrzi, hogy az éppen vég-

bemenő motoros mozgások jók-e. Az efferens hurokkal felismert hiba korrekciója a felszínen megjelenő hibát követően mintegy 30 ms múlva következhet be. 8. és 9. Proprioceptív és taktilis hurok. Gyors, reflexszerű korrekciókat biztosít az izmoknak, ezáltal megerősíti a motoros gesztusokat. Ennek a huroknak a korrekciós működése 30 ms és 200 ms között mozog. 10. Hallási hurok. Az angol szavak felismerése az elhangzás kezdete után átlagosan 200 ms-mal lehetséges (MARSLEN-WILSON 1990.), ezután következhet be a javítás. 11. Az eredmények ismerete mint hurok. Ez voltaképpen a beszédpartner felől jövő, valamilyen kommunikációs probléma felismerése (ez lehet gesztus, mimika, hűmmögés, avagy konkrét verbális jelzés is), valamint az eredeti közlés utólagos javítása. Az ilyen típusú hibákat a beszélő néha jóval a közlés elhangzása után javítja. Meglehetősen lassú. Az ismereteink jelenlegi szintjén arra még nincs egyértelmű válasz, hogy a felsorolt tizenegy monitorozó hurok a javítást is megszervezi-e, avagy csak a folyamatos ellenőrzést viszi véghez.

5. Korrekciós folyamatok. – A beszélők, mint már említettük, a legkülönbözőbb megakadásjelenségek javítására képesek (noha a javítás nem mindig következik be). Felismerjük és korrigáljuk a fogalmak (fogalmi tervezés) szintjén bekövetkezett hibákat, ez a korrekció gyakorta úgy kezdődik, hogy „*pontosabban szólva* vagy *azt akarom mondani* vagy *ugye, érted, tehát, úgymond*” stb. (utóbbira vö. DÖMÖTÖR 2008.). Az önmonitorozás feladata itt annak az eldöntése, hogy vajon valóban az volt-e a beszélő közlési szándéka, ami elhangzott. Ezt követi annak ellenőrzése, hogy az a forma, amiben a közlés elhangzott, jó volt-e, megfelelt-e a szándéknak (grammatikailag, az éppen aktivált szókincset, avagy a szupraszegmentumokat tekintve), a pragmatikai elvárásoknak, a közléshelyzetnek. Végül, monitorozzuk a fonológiai és a fonetikai formákat, hogy nem volt-e bennük hiba, avagy nem lettek-e ellentétesek az adott szándékkal. A monitorozás tehát a közlési szándéktól a beszédtervezési mechanizmus egyes szintjeinek megfelelően halad a kiejtés felé. Az alábbiakban néhány jellegzetes példát mutatunk be, amelyeken elemezzük az önmonitorozás és az önjavítás mechanizmusát.

1. *különböző köszönt* □ *köszöntési formák.* – E példában a megakadás egy klaszszikus újratekérés (újraindítás). Feltételezzük, hogy – valamilyen okból – a beszélő bizonytalanná vált abban, hogy jót mondott-e, ezért megállt egy igen rövid időre, majd újratekerte az adott lexéma kiejtését. A felszíni hiba nem mindig ad biztos támpontot arra vonatkozóan, hogy mi is volt a bizonytalanság oka. Mindennapi tapasztalatunk, hogy a félig kiejtett szó néha számunkra sem meghatározható oknál fogva kétségessé válik: valóban ez a legjobb lexéma az adott jelentésreprezentáció kifejezésére? Számos más oka is lehet az újraindításnak, például toldalékolási nehézségek, avagy a grammatikai tervezés befejezetlensége teszi szükségessé, hogy a beszélő időt nyerjen, s ez vagy az újratekérés vagy az ismétlés révén érhető el.

2. *kicsit tre* □ *stre* □ *stresszes volt.* – Ebben a példában kétféle megakadás követi egymást, az első egy felszíni téves kezdés (*tre*), amelyet egy újraindítás követ. A téves kezdés nagy valószínűséggel egy egyszerű nyelvbottlás következménye, a mássalhangzó-torlódás nehézséget okozott az artikulációban (avagy már az artikulációs tervezés során), de az önmonitorozás következtében a beszélő a kiejtésben

csak a hangkapcsolatig jutott el. Ekkor a beszélő azonosította a hibát, a beszéd folyamatosága megszakadt, majd a beszélő javított. Bizonytalan volt azonban a javítás helyességében, az önmonitorozásnak több időre volt szüksége ahhoz, hogy megbizonyosodjon arról, hogy a hibás szegmentumsort helyesen javította. Egyfajta kettős kontroll jött létre, és ez okozta az újraindítást.

3. *az emberek ezekkel a problémákkal fordultak a pszichoa □ mentek pszichoanalízisre.* – A fenti példa megakadásjelenségének javítása bonyolultabb monitorozási feladatot igényelt. A felszíni tények alapján a jelenség kétféle hibára is visszavezethető. A grammatikai struktúra a *pszichoanalitikus* főnév előhívását igényelte volna. Erre utal a határozott névelő megjelenése is. A felszíni ejtés alapján azonban valószínűsíthető az, hogy a beszélő valamilyen okból nem a *pszichoanalitikus* lexémát, hanem a *pszichoanalízis* szót aktiválta. A szemantikai és a fonológiai hasonlóság szoros versengést idézett elő. A főnév azonban a már kiejtett *fordul* igéhez nem felelt meg szemantikailag. A javítás az ige megváltoztatását követelte meg (a *fordultak* helyett a *mentek* aktiválódott és hangzott el), és ez már jól illeszkedett a *pszichoanalízis* szóhoz. A másik lehetséges magyarázat az, hogy a beszélő a „nyelvem hegyén van” jelenséggel találta szembe magát, azaz félig aktiválni tudta a kívánt szó (*pszichoanalitikus*), de nem volt képes a lemma szintről a lexéma szintre jutni, azaz a szó teljes fonológiai szerkezete nem állt a rendelkezésére (GÓSY 2001.). A hibadetektálás után a javítási stratégia a grammatikai szerkezet megváltoztatását, valamint egy másik (szemantikailag hasonló) lexéma előhívását jelentette.

4. *nekem is vannak kedvenc dolgaim, mint ez a süttö □ vagy ez a serpenyő* (A beszélő közben mindvégig a serpenyőt mutatja.). – A példa a téves szótalálás klasszikus esete. Az adott kommunikációs helyzetben a beszélő szemantikai mezőjében nyilvánvalóan aktiválódott (sütéssel, főzéssel kapcsolatos) szavak közül a szándékolt főnév (*serpenyő*) helyett egy másik lexéma (*süttö*) artikulációs kivitelezése valósult meg. A hibás lexikális előhívást elősegítette az a tény, hogy a nem szándékolt szó az adott grammatikai szerkezetbe problémamentesen illeszthető volt. A *süttö* szó kiejtését követő szünet jelzi, hogy a beszélő felismerte a hibát. A javítást a *vagy ez* kifejezés előzi meg (ez a szerkesztési szakasz), a beszélőnek erre az időre feltehetően a kívánt szó keresése miatt volt szüksége. A *vagy* szó itt nem eredeti jelentésében, hanem egyfajta töltelékszóként szerepel.

5. *személyes szemszögödből szemszögödből mit érzel?* – A perszeveráció sorrendiségi hiba, amikor egy korábbi artikulációs gesztus nem „törlődik”, hanem aktív marad, és megjelenik a szegmentumsor egy későbbi helyén. A példában a beszélő az [ɛ] magánhangzó artikulációs gesztusát megtartja, és az [ø] magánhangzó képzése helyett megismétli, de szinte azonnal korigálja is a hibát a teljes szó újraejtésével. A labiális magánhangzó erős aktivitását valószínűsíthetően a következő szótág ugyanazon – csak fonológiai időtartamában eltérő – magánhangzója is elősegítette, vagyis anticipációs hatás is működött a hiba létrejöttében.

6. *hiszen ötször indulhatott pole pozícióban □ ból; 7. túl sokat feltételeztem egy dilertől □ dilerről.* – E két példa a todalék hibás aktiválását szemlélteti, a javítási stratégiák azonban különbözők. A beszélők a teljes szó elhangzása után javítanak, de az első példa beszélője csak a todaléket korigálja, a másodiké az egész szót megismétli a helyes todalékkal. Mindkét esetben néma szünet előzi meg a javítást.

A kétféle javítási módozat lehet egyéni sajátosság, de nagyobb a valószínűsége annak, hogy más-más időpillanatban történt a hibadetektlálás, s ez meghatározta a javítás milyenségét. Feltételezhető, hogy az első esetben a beszélő korábban észlelte a téves toldalék aktiválását, mint a második esetben. Az is elképzelhető, hogy az első esetben rejtett monitorozással észlelte a hibát, míg a második esetben felszíni monitorozással. A szünethosszak objektív időtartamértékeinek elemzése adhat támpontot a feltételezés helyességére vonatkozóan.

A hibajelenségeket nem csupán a felszínen, hanem a tervezési mechanizmus során is javíthatjuk. Ezek a rejtett korrekciók, amelyeket a felszínen nem feltétlenül azonosítunk. Jellemzően rejtett korrekció következményei a szándéktalan néma szünetek vagy a hezitálások, esetleg egyéb következmények, mint grimasz, gesztus, érzelmi vokalizáció. (Ez nem jelenti természetesen azt, hogy minden hezitálás szükségképpen tervezési hiba vagy rejtett javítás következménye.) A beszélő – ha figyel a saját belső beszédére –, akkor szembesülhet olyan rejtett monitorozással, illetve korrekciós folyamattal, amelynek nem lesz felszíni következménye. A rendkívül gyors monitorozási műveletek teszik ezt lehetővé, nemegyszer úgy, hogy a beszélőnek nincs is tudatos ismerete a „történekről”. A következő példákban a rejtett monitorozás és a korrekció folyamatára mutatunk be példákat⁴.

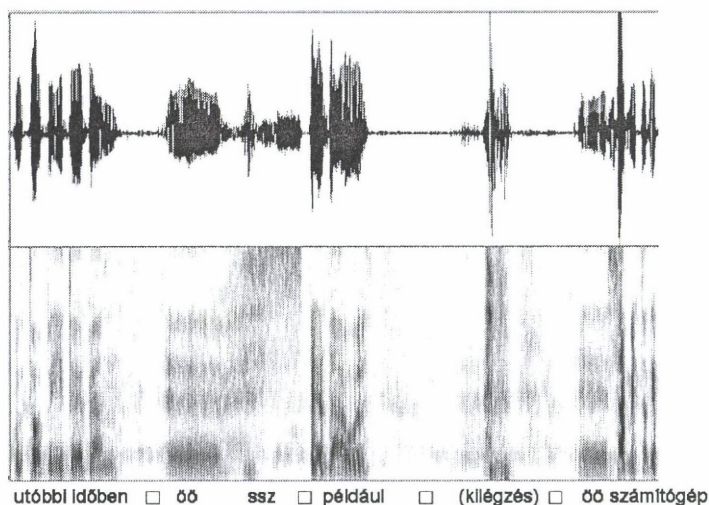
8. *nyelvészeti öő munkákban veszek részt.* – A közlés nem tartalmaz hiba típusú megakadásjelenséget, csupán a bizonytalanságra utaló, jellegzetes magyar hezitálást. A rejtett önmonitorozást jelezheti az *öő*, míg az a tény, hogy a közlés nem tartalmazott hibát, arra utalhat, hogy a javítás – bármi lehetett is a hiba, például szótalálási nehézség – még a tervezési folyamatban sikerrel végbement. A hezitálás (vagy indokolatlan hosszabb néma szünet, egyéb vokalizáció) tehát jelezheti a rejtett önmonitorozást, illetőleg a hibajavítási próbálkozást. Előfordul, hogy a javítás nem sikeres, ekkor a beszélő kiejti a hibás közlést, és innentől kezdve a korábbiakban többször bemutatott folyamat zajlik le. A következő példában ezt láthatjuk a hezitálással együtt.

9. *utóbbi időben □ öő ssz □ például □ [kilégzés] □ öő számítógépes nyelvészettel foglalkozom.* – A közlés első két szavát követő néma szünet, majd a hezitálás már jelzi a diszharmoniót, de a javítás a tervezés során még elvileg végbemehetne. A hezitálást követő hosszú zöngétlen réshang ejtése azonban már a hiba felszíni megjelenése (szándéktalan nyújtással). A szerkesztési szakaszban egy töltelékszó funkciójú *például*, újabb néma szünet és hezitálás tapasztalható. A beszélő végül kiejti a keresett szót (*számítógépes*), ebből pedig egyértelművé válik, hogy a korábban kiejtett zöngétlen réshang a keresett szó első mássalhangzója volt. A 3. ábra hangszinképen szemlélteti a verbális történéseket, a regisztrátumról a következő temporális viszonyok olvashatók le.

⁴ Az *öő* dőlten és félkövérrel szedett betűk a (különböző időtartamú) hezitálásokat jelzik.

3. ábra

Rejtett és felszíni monitorozás, illetve hibajavítás akusztikai következményei

A hezitálást megelőző első néma szünet időtartama 427 ms, a hezitálásé 700 ms, a nyújtott réshangé 645 ms, ezt követi egy 90 ms-os néma szünet, majd a *például* szó; az ezt követő néma szünet ideje 1230 ms, majd egy kilégzéseként hangadást követően 550 ms-ban, ezután egy néma szünet, amelynek ideje 680 ms (itt lélegzetvétel is történik); a rá következő hezitálás időtartama 342 ms, amit szünet nélküli artikulációban követ a *számítógépes* szó. A beszélő artikulációs tempója a diszharmónia, a monitorozás és a hibajavítás függvényében változik. A közlés kezdetének két szavát – *utóbbi időben* – 1204 ms alatt ejtette ki, azaz egy beszédhangot (átlagosan) 120 ms alatt. A *például* szó ejtéséhez 636 ms-ra volt szüksége, ami (átlagosan) 90,8 ms időt jelentett egy beszédhang artikulációjára. A *számítógépes* szó ejtésekor pedig (átlagosan) 67,2 ms-ot vett igénybe egy-egy beszédhang megvalósítása. A diszharmónia hatására tehát az artikulációs tempó növekszik, leggyorsabb akkor, amikor a keresett szót a beszélő megtalálta és kiejtette.

6. Versengő folyamatok és aktivációk. – Ha a beszélő észrevette a saját hibáját, akkor két „versengő erő” áll szemben egymással, és a másodperc töredéke alatt kell eldöntenie, hogy miként fogja a közlést folytatni. A belső monitorozás egyfelől valamiféle korrekcióra sürget, másfelől meg sürgeti az adott szó vagy szerkezet mielőbbi befejezését. A felszínen tapasztalható, bizonytalanságra utaló jelenségek (hezitálások, nyújtások, ismétlések stb.) ennek a belső konfliktusnak a tényét (is) jelzik. A beszélő – mint már említettük – nem mindig javítja a hibáját. Ezt okozhatja az, hogy a monitorozás – sem a rejtett, sem a felszíni – nem működik megfelelően; a beszélőnek gyakorlatilag nincs tudatos ismerete arról, hogy nem volt „jólformált” a közlése. Ha ilyenkor a beszélőt szembesítjük az elhangzott hibával, azért lepődik meg, mert egyáltalán nem érzékelte a közlése hibás voltát.

A javítás hiányának egy másik lehetséges oka az, hogy – bár az önellenőrző folyamat jelzi a hibát – a beszélő úgy ítéli meg, hogy az nem akadályozza a hallgató beszédmegértését, tehát nem tartja szükségesnek a javítást. Előfordul az is, hogy a beszélő felismeri, hogy a közlés nem volt tökéletes, de tart attól, hogy „elfelejti”, mit szándékozott még mondani, ezért nem áll meg, nem korrigál, hogy az eredeti közlési szándékot tartalmilag maradéktalanul megvalósíthassa. Némegyszer pedig olyan gyors az artikulációs gesztussorozat, hogy az artikulációs tár már feltehetően nem tartalmazza a hibás ejtést, így a beszélőben csak a hiba ténye, de nem a konkrét minősége tudatosul. Ebben az esetben nem is tudna javítani, hiszen nem tudja pontosan, mi volt a hiba. Rögzített beszédanyagban hallhatók olyan artikulációs gesztusok, amelyekben gyakorlatilag azonosíthatatlanok a beszédhangok, az artikulációs konfigurációk olyan gyorsan alakulnak át egymásba (gyakran nem is tűnnek magyar hangsornak). Feltételezzük, hogy ugyancsak az önellenőrzés hibája van a háttérben a javítatlan kontaminációs hibáknál, mivel az ilyen közlések elég nehezen érthetők (pl. *minden férfi szereti a söcit [sört, illetve focit szavak vegyülése]* vagy *abban szereti jól magát [abban érzi jól magát, ill. abban szeret lenni szerkezetek vegyülése]*). Kísérleti helyzetben fiatal felnőtt adatközlők a kontaminációt tartalmazó közléseket átlagosan 80%-ban értették meg, szemben az egyszerű nyelvbtlásokkal, amelyeket közel 100%-ban (pl. *ehhez nem jár kedvesmény [kedvezmény]* vagy *hogy pakarítsam ki az autót [takarítsam]*). Ennél is többet árul el az időtényező. A kontaminációk megértéséhez és javításához az adatközlőknek átlagosan 1700 ms-ra volt szükségük, míg a nyelvbtlásokéhoz csak 650 ms-ra (BÓNA et al. 2007.). Kérdés persze, hogy a beszélőnek van-e konkrét tudása arról, hogy milyen típusú megakadások jelentenek nehézséget a hallgatónak. A hibadetektálást követő javítás némegyszer csaknem teljes újratervezést igényel a gazdag morfológiájú nyelvekben. A beszéd során gyakran fordul elő, hogy jelen vannak a versengő aktivációk (vö. CARAMAZZA 1999.), amelyekből a beszélőnek igen gyorsan kell a megfelelőt kiválasztania. Ha mégsem a szándékozott nyelvi jel kivitelezése történik meg, akkor előáll a hiba, s ez kiválthatja a javítást.

E példa szemlélteti ezt a versengést és a közlés egyfajta újratervezését: *reménykedhetik abban, hogy megállja a saját lábán a jövőt*. Ebben az esetben a beszélő szándéka vagy a *megállja a helyét a jövőben*, vagy a *megáll a saját lábán* (majd a jövőben) szerkezetekkel kifejezhető tartalom volt. Mindkét struktúra aktíválódott, az aktivációs szint azonos volt, amit a megegyező igető fokozott. A vegyülés pedig úgy jött létre, hogy a beszélő az egyik szerkezetben grammatikailag jólformált igét változtatás nélkül áthozta a másik szerkezetbe a határozott névelővel együtt, ezáltal grammatikai diszharmónia alakult ki az alanyi és a tárgyas (vagy általános és határozott) ragozás konfliktusából. Az is feltételezhető, hogy a beszélő az eltérő jelentésreprezentációjú, de homoním igék ('nem tesz meg valamit, megállja, hogy ne tegye'; 'megfelel valamilyen elvárásnak'; 'önálló, nem szorul segítségre') nyelvtani tulajdonságait cserélte fel. A *megállja a saját lábán* hibás közlés elhangzott, amit a beszélő sajátosan igyekezett javítani. A *jövő* szó grammatikailag helyes beiktatásával (tárgyesetben az eredetileg szándékolt határozós eset helyett) bizonyos fokig feloldotta a diszharmóniát, a hallgató megértette a még így is hibás

közlést. A hallgató számára ezt az tette lehetővé, hogy az elhangzottak az ő mentális lexikonában is mindkét szerkezetet aktiválták, és ez biztosította a megértést.

A beszélő számos hibát javít úgy, hogy nem is volt tudatában a korrekciónak (GÓSY 2005.). Valószínűsítjük, hogy a motoros működések hibázásainak jelzése, illetve korrekciója a beszédben többféle módon zajlik: az igen gyors és automatikus javítástól a lassú és szándékos javításig. A percepció hurok elmélet többé-kevésbé tudatos működéseket tételez fel, a produkció alapú monitorozás nem. Az utóbbi jóval nagyobb mértékben tudat alatt zajlik, és így, ennek alapján jól magyarázhatók az észre nem vett korrekciók. A percepció hurok elmélet finomításával szintén magyarázhatóvá váltak az észre nem vett, de elvégzett javítások. A finomítás itt azt jelenti, hogy szorosabb kapcsolatot tételeznek fel a beszélő produkciós és percepció rendszerében között a beszélés során, és ez lehetővé tesz olyan hibajavításokat, amelyekről nincs tudatos információ. Abban mindkét elmélet képviselői egyetértenek, hogy nem csupán a figyelem az, amely az önjavításokért felel. Több kísérletben igazolták (POSTMA 2000.), hogy a beszélő akkor is képes a beszéde megfelelő önmonitorozására, ha más feladatot kell közben megoldania. Ez ismét a percepció monitorozás hurokelméletét támasztja alá jobban.

7. Önmonitorozási sajátosságok. – Az önmonitorozás egyik legnehezebb kérdése, hogy vajon minek alapján végzi a rendszer a folyamatos ellenőrzést. A kézenfekvő javaslat az, hogy ugyanazokat a kritériumokat érvényesítjük a saját hibáink felismerésekor, mint amelyeket a mások beszédében előforduló hibáknál alkalmazunk. Ez azonban mégsem megoldás, mivel ez utóbbi kritériumai sincsenek meghatározva. Hogyan döntjük tehát el, hogy az elhangzott közlés nyelvilag – például grammatikailag vagy fonetikailag – jó-e vagy sem? POSTMA és KOLK javaslatukban („a pozitív visszajelző monitor”: 1993.) a monitorokat rendkívül egyszerű készülékeknek tekintik, amelyek csupán összehasonlítják a felülről és az alulról történő aktivációs működéseket a meghatározó elemek mentén. Döntő szerepet tulajdonítanak a lexikális előfeszítési hatásnak, vagyis annak, hogy a beszélő (és a hallgató is) az adott nyelvben létező szavak kódolására és feldolgozására van beállítva. Ebből az következik, hogy az ismert szavaknak nem megfelelő közlés(részek) feltűnnek számára, és azokat a lehetőségek szerint javítja. Reakcióidős kísérletekkel igazolták, hogy a rejtett monitor a fonológiai hasonlóságra érzékeny, de a szemantikai hasonlóságra nem vagy jóval kevésbé (SLEVC–FERREIRA 2006.). Ezért ritkább a téves szótalálás javítása, mint a fonológiai hibáé a spon-tán beszédben. Angol anyanyelvű kísérleti személyek a fonológiai hasonlóságnál közel 50%-ban vették észre a hibát, míg ha a lexémák fonológiai különböztek, akkor a hibadetektálás meghaladta a 60%-ot.

Német és holland adatok is megerősítették, hogy a beszélő a kiejtett értelmetlen hangsorokat jobban javítja, mint az értelmes szavakat, ha ez utóbbiak az adott közlésben hibásak, ilyenek például a téves szótalálások (NOOTEBOOM 2005.). A magyar adatok ezt lényegében megerősítik. A hallás alapú (jegyzetelt) korpuszunkban a téves szótalálásokat 53%-ban, míg a nem értelmes hangsorokat eredményező hibákat (beleértve a téves szókezdéseket) 59,7%-ban javították a beszélők. A rögzített anyag elemzése azt mutatja, hogy mind a téves szótalálások, mind az értelmetlen

hangsorok javítása a valóságban kissé nagyobb mértékű. A téves szótalásokat több mint 73%-ban, az értelmetlen hangsorokat közel 80%-ban javították a beszélők. Az együttműködési elv alapján a beszélő személy valószínűsíti, hogy bizonyos hibákat a hallgató probléma nélkül fog javítani, azaz megérti az eredeti közlési szándékot. A hibafelismerési érzékenység a kommunikációs helyzettől, a kontextustól és a beszélőtől (illetve a hallgatótól) is függ.

A mentális lexikonban a lemmák szemantikailag, a lexémák pedig fonológiailag szerveződnek. A jelentés rokonsága alapján aktiválódott lemma néha aktívabb, mint a beszélő szándéka szerinti lemma, s ez hibához vezet; a felszínen ezek a téves szótalások. A szemantikailag hasonló szavak nagyobb agyi aktivitást mutattak (eseményhez kötött agyi kiváltott potenciál vizsgálatokban a hibához köthető negativitás [ERN] mérése). Ez növeli a lemmák közötti versengést, és így könnyen előidézi a téves előhívást (GANUSHCHAK–SCHILLER 2008.). Eppen a szemantikai kapcsolat magyarázza azt, hogy a beszélő sokszor nem is javítja az ilyen hibát. Példa (a BEA spontánbeszéd-adatbázis⁵ egyik narratívájából, amely a beszélő közlő esküvőjéről szólt): *ahhoz van közel az étterem, ahol a vacsora*. A közlés grammatikailag sem jólformált, az adott pillanatban a szintaktikai szerkezet kialakítása is nehézséget okozott a beszélőnek. A felszíni szemantikai hibát a lemmaválasztás bizonytalansága okozta. A szándékolt közlés a következő volt: *ahhoz van közel az étterem, ahol a templom*. A beszélő az *étterem*-ről, az esküvői vacsoráról beszélt megelőzően, majd a *templom* helyéről akart információt adni. A hely megnevezése, jelen esetben a *templom* lemma azonban háttérbe szorult az esküvői vacsorával kapcsolatos aktív lemmák mögött. Bizonyos hibák azért jönnek létre, mert a szemantikai és a fonológiai hasonlóságok együttes jelenléte még nagyobb mértékben járul hozzá a hibás aktiváláshoz (pl. *macska* – *mackó*: állatok, ill. fonológiailag hasonló hangsorok). Példa a fonológiai hasonlóságra: *szakemberek és Lajosok* (szándékozott: *laikusok*) vagy *az írek nemzeti szintje* □ *szentje*. Példák a szemantikai hasonlóságra: *most át lehet menni* (ti. az úttesten) *most nem jár a vonat* □ *aaa metró* □ *aaaj, a villamosra gondoltam*, avagy *mi ez a sok föld a szigetben* □ *vagy mi ez* □ *a vízben*. Példák az együttes szemantikai és a fonológiai hasonlóságra: *további kutatásra határozottan érdekes* □ *érdemes* vagy *és ő a bor kiváló ismerőse* □ *ismerője* vagy *az igazgató pedig valóban* □ *valójában azt akarta mondani*.

MERINGERÉK (1895.) megakadáskorpuszának egy részét elemezték a javítások szempontjából (NOOTEBOOM 1980.). 648 hibás közlésből 415-öt javított a beszélő, ez 64%-ot jelent. A fonológiai hibákat kissé nagyobb mértékben javították, mint a lexikaiakat (67%, ill. 62%; meg kell azonban jegyeznünk, hogy a 'fonológiai hiba' mintegy esernyőterminus szerepel, a kategória meglehetősen széles, sokféle hibát soroltak ide). Dadogó gyermekek olvasásában azt találták, hogy a javított megakadások aránya mindössze 38,5% volt, amit e beszédhiba jellegzetességének tekintettek (HOWELL et al. 1997.). Ma – több nyelv spontán beszédének vizsgálata szerint, beleértve a magyart is (MARKÓ 2006.) – a beszédbeli hibák átlagos javítása 50% körüli. Saját kutatásunk adatai azt mutatják, hogy a hallás alapú kor-

⁵ A BEA spontánbeszéd-adatbázist az MTA Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályán fejlesztik 2007-től (vö. <http://www.nyttud.hu/adatb/bea/index.html>, ill. GÓSY 2008b).

puszban az önjavítások aránya 47,5% volt, a rögzített korpuszban pedig 46,2%, vagyis gyakorlatilag azonos. Az önjavításokra jellemző, hogy az egész szótágot vagy az egész szót javítjuk. Ez azért lehetséges, mert a szótaghatár kognitív szinten kódolva van, és ezt kísérletileg igazolták is (JANSMA–SCHILLER 2003.). (Ezért képes például egy tipikus fejlődésű magyar óvodás tökéletesen szótagolni.) Azt is igazolták, hogy a szótaghatárt követő szegmens monitorozása hosszabb időt vesz igénybe, mint a szótag belsejében történő monitorozás. Feltételezik, hogy ennek az az oka, hogy a szótaghatár felismerése időt vesz igénybe. Számos példa található arra, hogy a beszélő javításkor a szótaghatárt tiszteletben tartja: *szós* □ *statistikáját* vagy *nyár* □ *ron*. A megakadás nem szótaghatáron történt, de a korrekcióban a beszélő érvényesítette a szótaghatárt.

POSTMA és munkatársai kísérletileg vizsgálták azt, hogy az általuk hibának (hang, hangkapcsolat, szó kihagyása, helyettesítés, betoldás, metatézis), illetve bizonytalanságnak tekintett jelenségek (ismétlések, hirtelen megállás a szó közben, nyújtások) ugyanazon stratégia eredményei-e, avagy a bizonytalanságra utaló jelenségek voltaképpen a hibadetektálások és a rejtett hibajavítások felszíni következményei (1990.). Eredményeik ez utóbbit támasztották alá. Gyorsítás hatására a nyelvtörököt tartalmazó mondatok hibaszáma csökkent abban a csoportban, ahol felhívták a figyelmet a pontos kiejtés fontosságára (a másik csoportban nem volt fontos a kiejtés, csak a tempó gyorsítása). Nem volt változás a bizonytalanságra utaló jelenségek és az önjavítások számában a két csoport között, ezért arra a következtetésre jutottak, hogy a bizonytalansági jelenségek csupán jelzések. További kutatást igényel annak meghatározása, hogy minek, milyen típusú rejtett hibának vagy diszharmoniónak a jelzései.

Kísérleteket végeztek annak megismerésére, hogy mi zajlik az agyban a beszéd különböző monitorozásai közben. Mesterségesen előidézett megakadásoknak az agykéregben tapasztalható következményeit elemezték (*kaprikás polbász* típusúak). A kiváltott agyi potenciál növekvő negativitást (ERN) mutatott közvetlenül a hibás kiejtést megelőzően 350 ms és 600 ms között (a keresett szópár kezdetétől számítva). Az időkülönbség a hibás és a hibátlan megoldások között 50 ms és 150 ms között szórt. A maximumértéket a frontocentrális agyterületeken mérték, és hiba esetén mindig negatív értéket kaptak (MÖLLER et al. 2006.). Érdekes – és további kísérleteket igénylő – eredmény volt, hogy növekvő aktivitást tapasztaltak a kiegészítő motoros területen a nyelvbötlést követő ejtés során is (nem csupán megelőzőleg). A kapott adatok arra utalnak, hogy az agyban detektált konfliktus vagy a beszédki-vitelezés fonetikai kódolásához, vagy az artikulációs tervezéshez köthető. A szerzők azonban hangsúlyozzák, hogy ezek a kísérleti eredmények nem állnak szemben a fonológiai tervezés problémáját igazoló kutatásokkal, mivel a monitorozás a fonetikai/fonológiai tervezés határterületén is végbemehet. Továbbá, ezek a kiváltott agyi potenciál eredmények kifejezetten a nyelvbötléses megakadásokra érvényesek, a többi megakadásjelenség agyi kódolására nem feltétlenül igazak.

Az eseményhez kötött agyi kiváltott potenciál vizsgálatokban mérték a hibához köthető negativitást (ERN). Egyszerű nyelvbötlések következményeit elemezték képmegnevezési feladatban, és igazolták, hogy a beszélő képes a hibakeresésre a beszédtervezésben. A hiba felismerése azonban gyengült, ha a válaszra adott időt csökkentették (GANUSHCHAK–SCHILLER 2000.). Úgy gondolják, hogy a beszélő

kiválaszt egy válaszlehetőséget, majd azonnal ellenőrzi is azt. Ha túl rövid idő áll a rendelkezésére, akkor ezt a kettős folyamatot nem tudja sikeresen végrehajtani. Felmerül a kérdés, hogy miért hat az időcsökkentés az önmonitorozásra. Az ellenőrző folyamatoknak szükségük van az ún. „háttér-erőforrásra”, ami jelen esetben az artikulációs tár tartalma, illetve az ahhoz való gyors hozzáférés. Ha ezek közül valamelyik nem vagy egyik sem áll rendelkezésre, akkor a folyamat nem fog optimálisan működni. S ez további hibákhoz vezet. LEVELT úgy fogalmaz, hogy ha nincs elegendő idő, akkor a belső huroknak kevés az ideje a fonetikai tervezés ellenőrzésére (1989.). A verbális önmonitorozás tehát erőforrás-korlátozott folyamat. Ezért működik jobban a felnőtteknél, mint a gyermekeknél (utóbbira l. HORVÁTH 2006.).

8. Az önmonitorozás időzítése. – Az ’alapvető megakadás (a beszéd-folyam megszakadása) szabálya’ NOOTEBOOM nevéhez fűződik (1980.). Eszerint, ha a beszélő a rejtett vagy a felszíni önellenőrzés során észreveszi, hogy hibázott, akkor azonnal megáll (ez a megakadás vagy megszakadás). Ez a szabály azon a megfigyelésen alapszik, hogy az azonnali megszakadások függetlenek attól, hogy a szó elhangzott-e egészen vagy sem. Jelenleg az a feltételezés látszik a legelfogadhatóbbnak, hogy a megszakadás akkor következik be, amikor a közléségség tervezése már befejeződött, az artikulációs tervezés pedig készenlétben áll az artikulációs tárban. Ekkor tehát nem párhuzamos működések történnek, hanem az adott művelet befejeződik, és nincs semmilyen folytatás. (Megtörténhet ez például azért is, mert a beszélőnek köhögnie kell, vagy váratlan külső esemény történik, avagy a beszédpartner teremt olyan helyzetet, amelynek hirtelen megállás a következménye.) LEVELT később ezt a megakadás szabályt azzal egészíti ki, hogy kivételt képez az ún. ’megfelelőségi javítás’ (1983.). Ez az a helyzet, amikor a közlés lényegében nem is tartalmaz hibát, de nem felel meg egészen a beszélő szándékának. Például: *és a Szovjetunióban sem □ mi □ Oroszországban sem* vagy *és kicsit és kicsikét hozza kell szokni* vagy *funkciójának vagyis céljának megfelelően*⁶. Ezekben az esetekben a javítás eltolódik, s a szó teljes kiejtése után valósul csak meg. A megakadás azonban fennáll. LEVELT 200 ms-ban határozta meg azt az időtartamot, amely a rejtett hibafelismerés és a valódi felszíni megállás között eltelik. Ezt az értéket azóta több kísérlet is igazolta (vö. például HARTSUIKER–KOLK 2001.). LADEFOGED és munkatársai már 1973-ban végeztek hasonló kísérletet, s annak az eredményei is 200 ms-os átlagot mutattak. Ez a bűvösnek minősülő érték azonban mégsem releváns minden helyzetben, és kérdéses az is, hogy univerzálisnak tekinthető-e, avagy nyelvspecifikus (vö. BLACKMER–MITTON 1991.).

Magyar anyanyelvűekkel végzett kísérleteink szerint a spontán beszédben a szavak kezdő hangjától számított 200 ms-nyi időtartam csupán 50%-ban tette lehetővé a szófelismerést (GÓSY et al. 2008.). Ez arra utal, hogy a sok szótagú szavakat tartalmazó, illetőleg gazdag morfológiájú nyelvekben ez az érték hosszabb kell, hogy legyen, s az aktuális érték nehezebben meghatározható a toldalékok miatt. El kell továbbá dönteni, hogy az ilyen elemzésekben mit tekintünk „szónak”: csak a szótövet, avagy a toldalékolt lexémát. Az is feltételezhető – mint a magyar-

⁶ A példák az ELTE Fonetikai Tanszék Hallgatói Kutatókörének gyűjtéséből valók.

ban is –, hogy az átlag csak valamiféle kompromiusszum eredménye lehet a fentiek miatt. Kísérletünkben a 200 ms némely esetben ugyanis biztosította a teljes szó felismerését (rövid szavak, kontextushatás), más esetekben csak a szótőét (hibás vagy kikövetkeztethetetlen maradt a toldalék), és megint más esetekben a szó azért nem volt azonosítható, mivel az ún. felismerési pont 200 ms után jelent meg.

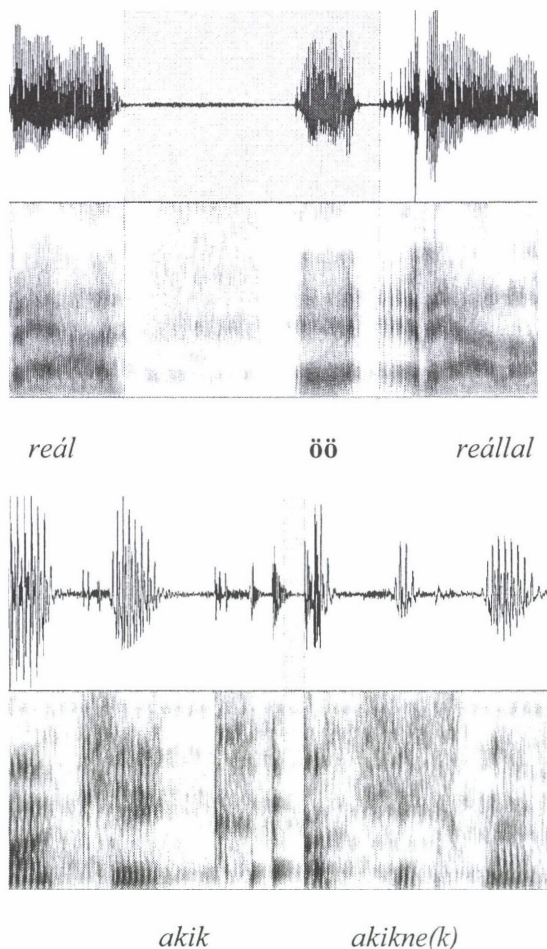
A beszéd temporális elemzése – a hibafelismerés és a javítás időtartama – alapján vélhetőleg elkülöníthető a kétféle monitorozás, valamint a hibajavítás is. Azt feltételezzük, hogy a 200 ms-nál rövidebb hibadetektálás és az esetleges javítások a rejtett ellenőrzés eredményei (NOOTEBOOM 2005.). Kísérletek alapján megállapították, hogy a hibajavítás párhuzamosan is folyhat a hibás artikulációval, ilyenkor tapasztalható a felszínen az igen gyors javítás. Ez a gyors javítás egyben megerősíti az artikuláció előtti (preartikulációs) monitorozás tényét. Az átlagos időtartam a hibától a beszéd megszakadásáig spontán beszédben 426 ms volt (az átlagtól való eltérés 300 ms). Kísérletben az átlagérték rövidebb, 321 ms, a határértékek: 25 ms és 875 ms. A leggyakoribb időtartam 125 ms és 325 ms között szórt (HARTSUIKER–KOLK 2001., OOMEN–POSTMA 2001.). A kapott időértékek nem függetlenek a szóhossztól. Feltételezzük, hogy az észlelési hurok mintegy 350 ms-os átfogásban működik. Ebből az időtartamból valószínűsíthetően 50 ms jut a hiba meghallására, 100 ms a szintaktikai elemzésre, 50 ms a helyes és a hibás alakzat összevetésére és 150 ms a megszakításra. Az igen gyors javításokat az artikulációs tár teszi lehetővé, amely az artikulációs tervezési szint előtt van. Ennek az artikulációs tárnak a feladata az is, hogy a megformálás és az artikuláció közötti aszinkronizációt megszüntesse.

A BEA (a már említett magyar spontánbeszéd-korpusz) rögzített felvételein a hiba és a hibajavítás között eltelt időket, vagyis a szerkesztési szakasz temporális jellemzőit elemeztük egy tájékozódó vizsgálatban. Négy beszélő spontán beszédében (narratívák) meghatároztuk a különféle típusú megakadásjelenségeket, amelyeket a beszélők javítottak (összesen 78 adat). A megállástól a javítás kezdetéig tartó időtartamokat mértük meg. A szakirodalmi adatokat tekintetbe véve két csoportot hoztunk létre: a rövid és a hosszú javítási idejű adathalmazt. Az előbbiekre azok kerültek, amelyek esetében a javításig tartó idő 200 ms-nál rövidebb volt, az utóbbiba pedig azok, amelyeknél ez az idő meghaladta a 200 ms-ot. Mindkét csoportba kerültek ugyanolyan típusú megakadásjelenségek, bár a számuk különbözött. A rövid javítási idejűek gyakrabban anticipációk (8 adat), újraindítások (12 adat) és téves kezdések (12 adat) voltak; ritkábban egyszerű nyelvbtlások (3 adat), átmeneti szótalálási nehézségek („nyelvem hegyén van”: 2 adat), perszeveráció (1 adat) és módosított újraindítás (1 adat). A hosszú javítási idejűek leggyakrabban átmeneti szótalálási nehézségek (17 adat) és módosított újraindítások (10 adat); ritkábban anticipációk (5 adat), téves szótalálások (3 adat), téves kezdések (2 adat), illetve egyszerű nyelvbtlás (1 adat) és újraindítás (1 adat). A rövid javítási idejű adatok időtartamátlagá 81,61 ms volt (minimumérték: 0 ms, maximumérték: 197 ms). A hosszú javítási idejű adatok időtartamátlagá 419,8 ms (minimumérték: 218 ms, maximumérték: 809 ms). A két csoport között szignifikáns a különbség (SPSS 8.0 statisztikai program, párosított *t*-próba: $t(38) = -10,599$, $p < 0,000$). A 4. ábra felső hangszínképe egy felszíni hibát és javítását, az alsó képe pedig egy rejtett hibajaví-

tást szemléltet módosított újraindításkor. Mindkét esetben a kiejtett szóhoz illesz-
tendő toldalék (rag) aktiválása okozta a problémát. Az első esetben a *reál* szó ejtését
néma (678 ms) és kitöltött szünet (247 ms) követte, majd a javítás: *reállal*. Az alsó
ábrán az *akik* szót 30 ms-os néma szünet után követi az *akiknek* javított forma.

4. ábra

A felszíni és a rejtett önmonitorozás és javítás módosított újraindítás esetén
(a szerkesztési szakaszt szürkítéssel jelöltük a rezgésképen)

Kutatásaink igazolták, hogy az önmonitorozás (csakúgy, mint a megakadás-
jelenségek előfordulása) az anyanyelv-elsajátítással párhuzamosan alakul ki és fej-
lődik. Feltehetően nagy ebben a szerepe a mindenkori környezeti mintának. Hatéves
gyermek spontán beszédükben a felnőtteknél nagyobb mértékben javítják a té-
vesnek ítélt szótalálásukat, az értelmetlen hangsoraikat azonban kisebb mértékben.

Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a gyermek biztos akar lenni abban, hogy jól értik, és nem feltételezi, hogy a felnőtt korrigálni tudja az ő hibázásait. Másrészt az is lehetséges, hogy az értelmes szavaknak az önellenőrzési folyamatokban eleinte kitüntetett szerepük van.

A gyermekek képesek a környezet hibás közléseinek a javítására. A kilencévesek átlagosan 63,5%-ban mondták meg helyesen – a hibás közlés egyszeri meghallgatása alapján – a beszélő eredeti szándékát (BÓNA et al. 2007.). Ugyanezt a kísérletet ötévesekkel is elvégeztük, és meglepetésre átlagosan 35,1%-ban kaptunk helyes választ. Ez azt jelenti, hogy a gyermekek ebben az életkorban már képesek a felnőtt beszéd javítatlan hibáinak mintegy harmadát helyreállítani. További mintegy 25%-ban pedig sajátos értelmezésben igyekeztek korrigálni az elhangzott közlést. Ezek az értelmezések többé-kevésbé megfeleltek a beszélő eredeti szándékának. Azt a grammatikailag hibás közlést, hogy *mindenkinek van papír és ceruza előtte*, az egyik gyermek úgy „javította”, hogy *mindenkinek legyen papírja és ceruzája*. A következő példában a gyermek ugyan nem ismerte fel a beszélő eredeti szándékát, a hibás közlést tartalmilag mégis tökéletesen javította. A korrigálandó közlés kontaminációt tartalmazott: *hagyjál békibe, ne nyaklass (nyaggass, ill. zaklass vegyülete)*. A gyermek javítása: *ne lójj rajtam*.

9. Következtetések. – A megakadásjelenségek a beszédtervezés rejtett folyamataiba nyújtanak bepillantást, ennél fogva nagyon fontosak a fonetikai és a pszicholingvisztikai elemzések számára. Többféle okra vezethetők vissza, és különféle tervezési szinteken fordulnak elő. Az önmonitorozás rejtetten és a felszínen is működik; elkülönítésük és nyelvspecifikus jellemzésük további kutatásokat tesz szükségessé. A megakadásjelenségek típusai, előfordulásuk és javításaik nagy hasonlóságot mutatnak a laboratóriumi kísérletekben és az empirikus anyagokban, és ez mindkettőnek a jogosultságát alátámasztja a kutatásokban (BERG 1992.). Számos kérdés megválaszolása további vizsgálatokat igényel. Miért nem működik minden esetben a rejtett monitorozás; avagy ha működik, miért nincs kivétel nélküli rejtett hibajavítás? Meghatározhatók-e azok a szintek, amelyek rendszerint ellenőrzítetnek és javíttatnak, szemben azokkal, amelyek alig? Az ellenőrzési hurkokhoz köthető-e a javítás sikeressége? A temporális sajátosságok mennyiben segítenek a rejtett és a felszíni monitorozás elkülönítésében? Mutat-e mindez összefüggést a kommunikációs helyzettel, a beszélővel, esetleg a témával, avagy a beszéd szegmentális és szupraszegmentális sajátosságaival, illetve más nyelvspecifikus jellemzőkkel?

A jelen tanulmányban ismertetett modellek és elméletek nem foglaloznak azokkal az esetekkel, amikor a beszélő a jót hibásra „javítja”. Például: *de értelmes ◻ érdemes őő szabály volt*. Ez a közlés több szempontból is figyelemre méltó. Valamilyen okból a rejtett monitorozás hibát jelez, a beszélő megáll, és a szerkesztési szakasz (ez jelen esetben egy néma szünet) után az adott közlésben hibás szót hív elő. Az ezután hallható hezitálás arra utal, hogy a monitorozás ismét hibát jelez, de a beszélő ezúttal nem törődik ezzel, és befejezi a közlendőjét. A mechanizmus tehát téves riasztást kap, mégis úgy működik, mintha valóságos hiba keletkezett volna, és a beszélő a két versengő lexéma közül a nem megfelelő választja. Magyarázatra szorul az a fajta hibajavítás is, amikor a beszélő a hibajelzés ellenére elköveti a hibát,

és csak második próbálkozásra javít: *kérsz még ilyet vagy kanyá □ kanyácsot □ kalácsot?* A *kanyá* kiejtésekor a rejtett monitorozás felismeri a hibát, az artikuláció megszakad, de a rövid néma szünetet követően a beszélő mégis kiejti a hibás lexémát. Feltételezhető, hogy a második néma szünetet követő javítás már a felszíni monitorozás eredményeként következett be. Ez a példa jól szemlélteti a kettős percepció hurok működését.

Tekintettel arra, hogy a beszédprodukción diszharmóniás jelenségei növekvő tendenciát mutatnak, a kiváltó okok és a korrekciós mechanizmus szakszerű elemzésének közvetlen gyakorlati haszna is van a beszédtechnikában. Bizonyos kóros beszédproblémák esetén (dadogás, apraxia, demencia, afázia stb.) különösen fontos, hogy elkülöníthetők legyenek azok a megakadásjelenségek, amelyek már patológiásnak tekinthetők, mert ez segít a differenciáldiagnosztikában, valamint a terápia eredményességének megítélésében.

A magyar nyelvű, beszédészlelés alapú korpusz és a BEA spontánbeszéd-adatbázis anyagai lehetőséget adnak arra, hogy a fentiekben felvetett, nyelvspecifikus válaszokat igénylő kérdéseket kutathassuk, továbbá, hogy objektív adatokkal támaszszuk alá a feltételezéseket.

A hivatkozott irodalom

- ACKERMANN, HERMANN – MATHIAK, KLAUS – IVRY, RICHARD B. 2004. Temporal organization of „internal speech” as a basis for cerebellar modulation of cognitive functions. *Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews* 3: 14–22.
- ANWAR, MOHAMED SAMI 1979. Remarks on a collection of speech errors. *International Journal of Psycholinguistics* 6: 59–72.
- BERG, THOMAS 1992. Productive and perceptual constraints on speech error correction. *Psychological Research* 54: 114–26.
- BLACKMER, ELISABETH R. – MITTON, JANET, L. 1991. Theories of monitoring and the timing of repairs in spontaneous speech. *Cognition* 39: 173–94.
- BÓNA JUDIT – GÓSY MÁRIA – MARKÓ ALEXANDRA 2007. Megakadásjelenségek korrekciója a beszédmegértésben. *Alkalmazott Nyelvtudomány VII/1–2*: 17–39.
- CLARK, HERBERT – FOX TREE, JEAN E. 2002. Using *uh* and *um* in spontaneous speaking. *Cognition* 84: 73–111.
- CARAMAZZA, ALFONSO 1999. Hány feldolgozási szint van a lexikai hozzáférésben? In: Bánréti Zoltán szerk., *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*. Corvina, Bp. 249–83.
- DELL, GARY S. 1986. A spreading-activation theory of retrieval in sentence production. *Psychological Review* 93: 283–321.
- DELL, GARY S. – REPKA, RENEE J. 1992. Errors in inner speech. In: BERNARD J. BAARS ed., *Experimental slips and human error: Exploring the architecture of volition*. Plenum Press, New York. 237–62.
- DÖMÖTÖR ADRIENN 2008. Az *ügy mond*-tól az *ügymond*-ig. Egy diskurzusjelölő elem története az ömagyar kortól napjainkig. *Magyar Nyelvőr* 37–52.
- ERARD, MICHAEL 2007. *Um... Slips, stumbles, and verbal blunders, and what they mean*. Pantheon Books, New York.

- FOX TREE, JEAN E. 1995. The effect of false starts and repetitions on the processing of subsequent words in spontaneous speech. *Journal of Memory and Language* 34: 709–38.
- FRAUENFELDER, ULI H. – SEGÚI, JUAN – DIJKSTRA, TON 1990. Lexical effects in phonemic processing: facilitatory or inhibitory? *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 16: 77–91.
- FROMKIN, VICTORIA A. szerk. 1973. *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton, The Hague–Paris.
- FREUD, SIGMUND 1901. *Psychopathology of Everyday Life*. T. Fisher Unwin, London.
- GANUSHCHAK, LESYA Y. – SCHILLER, NIELS O. 2006. Effects of time pressure on verbal self-monitoring: An ERP study. *Brain Research* 1125: 104–15.
- GANUSHCHAK, LESYA Y. – SCHILLER, NIELS O. 2008. Motivation and semantic context affect brain error-monitoring activity: An event-related brain potentials study. *NeuroImage* 39: 395–405.
- GÓSY MÁRIA 2001. A lexikális előhívás problémája. *Beszéd kutatás* 2001: 126–43.
- GÓSY MÁRIA 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 257–77.
- GÓSY MÁRIA 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Bp.
- GÓSY MÁRIA 2007. Alternative routes of lexical retrieval in spontaneous speech. *Studia Slavica Hung.* 52/1–2: 129–36.
- GÓSY MÁRIA 2008a. A zaj hatása a beszédre. *Beszéd kutatás* 2008: 5–21.
- GÓSY MÁRIA 2008b. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. *Beszéd kutatás* 2008: 194–207.
- GÓSY MÁRIA – GYARMATHY DOROTTYA – HORVÁTH VIKTÓRIA 2008. Szófelismerés a spontán beszédben. (Megjelenés alatt.)
- HARTSUIKER, ROBERT J. – KOLK, HERMAN H. J. 2001. Error monitoring in speech production: A computational test of the perceptual loop theory. *Cognitive Psychology* 42: 113–57.
- HARTSUIKER, ROBERT J. – KOLK, HERMAN H. J. – MARTENSEN, HEIKE 2005. The division of labor between internal and external speech monitoring. In: ROBERT J. HARTSUIKER – ROELIEN BASTIAANSE – ALBERT POSTMA – FRANK WIJNEN eds., *Phonological encoding and monitoring in normal and pathological speech*. Psychology Press, New York.
- HENQUET, CÉCILE – KRABBENDAM, LYDIA – DAUTZENBERG, JORG – JOLLES, JELLE – MERCKELBACH, HARALD 2005. Confusing thoughts and speech: Source monitoring and psychosis. *Psychiatry Research* 133: 57–63.
- HOCKETT, CHARLES F. 1967/1973. Where the tongue slip, there slip I. In: VICTORIA A. FROMKIN szerk. 1973: 93–120.
- HORVÁTH VIKTÓRIA 2004. Megakadásjelenségek a párbeszédekben. *Beszéd kutatás* 2004: 187–200.
- HORVÁTH VIKTÓRIA 2006. A spontán beszéd és a beszédfeldolgozás összefüggései gyerekeknél. *Beszéd kutatás* 2006: 134–47.
- HOWELL, PETER – AU-YEUNG, JAMES – SACKIN, STEVIE – GLENN, KAZAN 1997. Detection of supralexical dysfluencies in a text read by children who stutter. *Journal of Fluency Disorder* 22: 299–307.
- JANSMA, BERNADETTE M. – SCHILLER, NIEL O. 2004. Monitoring syllable boundaries during speech production. *Brain and Language* 90: 311–7.

- KOZSEVNIKOV, V. A. – CSISZTOVICS, LUDMILLA A. szerk. 1965. Recs, artikulacija i vozprijatije. Nauka, Moszkva–Leningrád.
- LADEFOGED, PETER – SILVERSTEIN, RAY – PAPCUN, G. 1973. Interruptibility of speech. *Journal of the Acoustic Society of America* 54: 1105–8.
- LASHLEY, KARL SPENCER 1951. The problem of serial order in behavior. In: LLOYD A. JEFFRESS szerk., *Cerebral mechanisms in behavior*. Wiley, New York. 112–46.
- LAVER, JOHN D. M. 1973. The detection and correction of slips of the tongue. In: FROMKIN szerk. 1973: 132–43.
- LEVELT, WILLEM J. M. 1983. Monitoring and self-repair in speech. *Cognition* 14: 41–104.
- LEVELT, WILLEM J. M. 1989. *Speaking: From intention to articulation*. A Bradford Book. Cambridge, Massachusetts.
- LEVELT, WILLEM J. M. 1992. The perceptual loop theory not disconfirmed: a reply to MacKay. *Consciousness and Cognition* 1: 226–30.
- LEVELT, WILLEM J. M. – ROELOFS, ARDI – MEYER, ANTJE S. 1999. A theory of lexical access in speech production. *Behavioral Brain Sciences* 22: 1–38.
- LISS, JANET M. 1998. Error-revision in the spontaneous speech of apraxic speakers. *Brain and Language* 62: 342–60.
- LOMBARD, ETIENNE 1911. Le signe de l'élévation de la voix. *Annales des Maladies de l'Oreille et du Larynx* 37: 101–19.
- LUX GYULA é. n. [1926 u.]. *A nyelv. Nyelvlélektani tanulmány*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp.
- MARKÓ ALEXANDRA 2006. A megakadásjelenségek hatása a beszédészlelésre. *Alkalmazott Nyelvtudomány* VI/1–2: 103–17.
- MERINGER, RUDOLF – MAYER, KARL 1895. *Versprechen und Verlesen: eine psychologisch-linguistische Studie*. Stuttgart, Göschene Verlagsbuchhandlung.
- MACKAY, D. G. 1992. Awareness and error detection: New theories and research paradigms. *Consciousness and Cognition* 1: 199–225.
- MARSLÉN-WILSON, WILLIAM 1990. Activation, competition, and frequency in lexical access. In: GERRY ALTMAN ed., *Cognitive models of speech processing*. MIT Press, Cambridge, MA. 148–72.
- MÖLLER, JÜRN – JANSMA, BERNADETTE M. – RODRIGUER-FORNELLS, ANTONI – MÜNTE, THOMAS F. 2006. What the brain does before the tongue slips. *Cerebral Cortex* 10: 3–8.
- NOOTEBOOM, SIEB 1980. Speaking and unspeaking: Detection and correction of phonological and lexical errors in spontaneous speech. In: VIKI A. FROMKIN szerk., *Errors in linguistics performance: Slips of the tongue, ear, pen, and hand*. Academic Press, New York. 87–102.
- NOOTEBOOM, SIEB 2005. Lexical bias revisited: Detecting, rejecting and repairing speech errors in inner speech. *Speech Communication* 47: 43–8.
- „Nyelvbólás”-korpusz 2004. *Beszéd kutatás* 2004: 19–187.
- OOMEN, CLAUDY C. – POSTMA, ALBERT 2001. Effects of increased speech rate on monitoring and self-repair. *Journal of Psycholinguistic Research* 30: 163–84.
- ÖZDEMİR, REBECCA – ROELOFS, ARDI – LEVELT, WILLEM, J. 2007. Perceptual uniqueness point effects in monitoring internal speech. *Cognition* 105: 457–65.

- PÉREZ, ELVIRA – SANTIAGO, JULIO – PALMA, ALFONSO – O’SEAGHDHA, PADRAIG G. 2007. Perceptual bias in speech error data collection: Insights from Spanish speech errors. *Journal of Psycholinguistic Research* 36: 207–35.
- PERKELL, JOSEPH – METTHIES, MELANIE – LANE, HARLAN – GUENTHER, FRANK – WILHELMS-TRICARICO, REINER – WOZNIAK, JANE – GUIOD, PETER 1997. Speech motor control: Acoustic goals, saturation effects, auditory feedback and internal models. *Speech Communication* 22: 227–50.
- POSTMA, ALBERT 2000. Detection of errors during speech production: a review of speech monitoring models. *Cognition* 77: 97–131.
- POSTMA, ALBERT – KOLK, HERMAN H. J. 1993. The covert repair hypothesis: Prearticulatory repair processes in normal and stuttered disfluencies. *Journal of Speech and Hearing Research* 36: 472–87.
- POSTMA, ALBERT – KOLK, HERMAN – POVEL, DIRK-JAN 1990. On the relation among speech errors, disfluencies, and self-repairs. *Language and Speech* 33: 19–29.
- ROELOFS, ARDI 2004. Errors biases in spoken word planning and monitoring by aphasic and nonaphasic speakers: Comment on Rapp and Goldrich (2000). *Psychological Review* 111: 561–72.
- SLEVC, ROBERT L. – FERREIRA, VICTOR S. 2006. Halting in single word production: A test of the perceptual loop theory of speech monitoring. *Journal of Memory and Language* 54: 515–40.
- WHELDON, L. R. – MORGAN, JANET L. 2002. Phoneme monitoring in internal and external speech. *Language and Cognitive Process* 17: 503–35.

GÓSY MÁRIA

Self-monitoring processes in speech production

Talking is preceded by planning the thought to be conveyed on the one hand, and by assigning a grammatically, phonologically, phonetically, and pragmatically appropriate actual linguistic form to it on the other. Speech planning processes normally take place in parallel, so much so that the speaker is unaware of the individual operations. However, occasional disharmony may arise in them, leading to various types of disfluency that disrupt the natural flow of spontaneous speech. – A self-monitoring mechanism of the speech production process is available during speaking, ready to recognize and repair any faulty messages that may occur. Overt monitoring is responsible for corrections that are observable in speech production. Covert monitoring, on the other hand, takes place at the various levels of speech planning. Temporal patterns in speech help us in locating disfluencies, as well as sites of overt or covert error detection, with high probability. The length of pauses preceding corrections has a predictive function. – This paper surveys some relevant models and then demonstrates the operation of self-monitoring via an analysis of Hungarian data.

MÁRIA GÓSY

A hogy úgy mondjam diskurzusjelölő*

„Alapszinten a diskurzusjelölő fogalma re-
l a t í v e egyértelmű: olyan lexikai jelölő, amely
a diskurzus részei közötti viszony jelzésére szolgál.
Azonban mihelyt mélyebbre tekintünk, e l f o g a d -
h a t a t l a n b i z o n y t a l a n s á g o k a t t a l á -
l u n k .”

(FRASER 1988: 23; az én kiemeléseim: D. A.)

Számos szónak és kifejezésnek – „amelyek
elitáló megközelítésben pusztá töltelékelemnek tű-
nek – egész sor funkciója van.”

(SOARES DA SILVA 2006: 2203.)

1. Bevezetés. – *A hogy úgy mondjam* szerkezet – mint diskurzusjelölő – a szövegfolyamat szerveződésének szintjéhez tartozik. Az elemegyüttest mindeddig nem tárgyalta sem a leíró, sem a történeti grammatikai szakirodalom, de részletes elemzésére ez idáig (tudtommal) nem került sor azokban a tanulmányokban sem, amelyek a diskurzuselemek általános tulajdonságaival, illetve magyar nyelvi példáival foglalkoznak. Mint „szervetlen mondatrészlet” (a terminust először I. H. MOLNÁR 1968: 52) nem kívánczik okvetlenül sem az egyszerű, sem az összetett mondat szerkezetének tárgyalásába, és – lévén több szóból álló elem – értelemszerűen a szófajtani áttekintésekből is kiszorul, jóllehet szerepe és a mondatkörnyezetétől való szerkezeti függetlensége a módosítószókkal, illetve a partikulákkal rokonítja.

A főmondatból grammatikalizálódott – illetve ennek a eseteként: pragmatikalizálódott (azaz a referenciális jelentés fakulásával párhuzamban pragmatikai szerepre szert tevő) – elemeknek bőséges a szakirodalma, neveztesen a lezajlott folyamat akár grammatikalizációnak, akár lesüllyedésnek, kiüresedésnek stb. Mint-ha tanácstalanság övezné viszont a *hogy úgy mondjam* szerkezetet, amely a célhatározói mellékmondat vagy egy másfajta alárendelésben megvalósuló függő kijelentés formai jegyeit viseli (*hogy* kötőszó és kötőmód).

A szerkezet egy-egy felsorolás elemeként is csak úgy szerepel két, évtizedekkel korábbi átfogó munkában, hogy valójában nem felel meg a felsorolás élén megfogalmazottaknak. „Az előrehozott, esetleg közbevetett mellékmondat elvesztheti eredeti funkcióját, és pusztá bevezető formulává kophat” – írja HADROVICS LÁSZLÓ a célhatározói mellékmondatokhoz kapcsolódóan –, például: *hogy őszinte legyek, hogy az igazat megmondjam, hogy úgy mondjam* stb. (1962: 352). Számos „a mondatba főmondatként beágyazott, de szintaktikailag teljesen vagy majdnem teljesen megmerevedett, modális funkciójú kifejezés” létezik – állapítja meg H. MOLNÁR ILONA –, és ezeknek „nincs semmiféle olyan [...] tulajdonsága, amely mondatbeli szerepét, helyzetét már eleve meghatározná”. A ritkább megjelenésűekre hozott

* A tanulmány az ELTE-n a „Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában I.” című konferencián 2007-ben elhangzott előadás átdolgozott és bővített változata.

példái sorában szerepel a *hogya is mondjam, akarom mondani, mondanom sem kell, hogya úgy mondjam* stb. (1968: 48–9).

A felsorolásokba a *hogya úgy mondjam* azért nem illeszkedik, mert sem „eredeti” funkciójáról nem reális beszélni, sem azt nem szerencsés állítani, hogy mondatbeli státusza nem eleve meghatározott (tehát *hogya* a szerkezet – máskor – akár főmondatként is állhat). A gondolati rekonstrukció szintjén ugyan megadható olyan szerkezet, amelyben a *hogya úgy mondjam* – relatív főmondatként – szervesül az összetett mondatba, ez a típusú szerkezet azonban, legyen bármilyen „szabályszerű” is, sem ma, sem korábban nem szokott előfordulni a nyelvhasználatban; például: *Ez a részlet – azért így fejezem ki magam, hogya úgy mondjam, ahogy mostanában divat – kissé posztmodern lett. ~ Ez a részlet – engedd meg, hogya úgy mondjam, ahogy mostanában divat – kissé posztmodern lett.* (A Google kereső több mint 64000 *hogya úgy mondjam* adatából egyetlen egynek sincs ehhez hasonlítható szerkezete, a relatív főmondat + alárendelt mellékmondat részletet is csak két adat tartalmazza hasonlóképpen. A Magyar történeti szövegtárban, illetve a Nagyszótár kiegészítő szövegtárban sem található ilyen szerkezet. – A források felsorolását l. az 1. pont végén.)

A *hogya úgy mondjam*-ot az eddigieknél részletesebben egy olyan tanulmány említi – felsorakoztatva néhány szerepét –, amely a metaszövegbeli operárorként számontartott elemekkel fogalkozik (BAŃCZEROWSKI 2005.).

A nyelvész számára megfajtságra váró elem „különcségét” természetesen az erre fogékony nyelvhasználó is érzékeli, amint ez a következő adatból is látszik, amely a funkció, a forma és a részben transzparens jelentés együttesével való nyelvi játékot mutat: *amúgy meg a FEAR csak egy kampány hogya úgy mondjam (vagy nem tudom hogya ☺) (www.gamestar.hu).*

Magam a *hogya úgy mondjam* kifejezés sajátosságaira egy másik diskurzusjelölő, az *úgymond* történeti és leíró elemzésekor figyeltem fel (DÖMÖTÖR 2008a.; 2008b.), akkor, amikor az *úgymond* különböző szerepű használatait a leggyakoribb rokon funkciójú kifejezések felsorolásával is jellemezni próbáltam. A kétféle elem bizonyos szerepekben való használatának hasonlósága mellett a következő különbségek – azaz a *hogya úgy mondjam*-ot jellemző sajátos vonások – a legfeltűnőbbek. Egyrészt: olykor két, egymással valamilyen szinten parafrázisviszonyban lévő elemet kapcsol össze, míg máskor a mondat egyetlen szavát vagy szó szerkezetét jelöli meg. Másrészt: nem látszik forrásszerkezete a magyar nyelvtörténetben; ezek szerint nem járt be hagyományos értelemben vett grammatikalizációs utat (holott a diskurzusjelölőknek ez jellemzője). Származása, formai jegyei magyarázatra szorulnak. Harmadrészt: nem használatos a más megnyilatkozó szavait a szövegbe építő idézet jelölésére, s nem jellemző rá az a fajta használat sem, hogy a vele álló szó(szerkezet) külső szövegből való eredetét és egyúttal a szövegalkotó hozzá való elutasító viszonyulását jelölje. (Szemléltetésül egy-egy példa az *úgymond*-nak ezekre a szerepeire (részletesebben l. DÖMÖTÖR 2008b.): *meggyőzően érveltek a spontán privatizáció különböző formái mellett, hangsúlyozván, hogy a privatizáció természeténél fogva csúnya állat, de nincs mit tenni, úgymond, az eredeti tőkefelhalmozás korát éljük – MNSz.; illetve: E kurzus ideológiájába beletartozott az úgymond „átkos” múltnak a „dicső” jelennel [...] való merőben hamis szembeállítás – Nsz.). Az egyes szám első személyű forma (*hogya úgy mondjam*) az aktuális beszélő néző-*

pontját tükrözi ('én mondom így'), míg a harmadik személyű alak (*úgymond*) két-féle nézőpontot is képes felmutatni ('más mondja/mondta így' és 'most én mondom – idézem – így').

A szerkezet fentebbiekben vázolt tulajdonságai jelölték ki dolgozatom célját: a *hogy úgy mondjám* életrajzának felderítését és mai nyelvi szerepalkalmasságának feltérképezését, valamint sajátosnak tűnő tulajdonságainak összevetését a diskurzusjelölők általános jellemzőivel. Elemzett adataim gyűjteménye 500 mondatból áll. Forrásaim a következők voltak: <http://www.google.com> – MEK. = Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://www.mek.oszk.hu>. – MNSz. = az MTA NyTI. *Magyar nemzeti szövegtár* adatbázisa: <http://corpus.nyud.hu/mnsz>. – Nsz. = az MTA NyTI. nagyszótári adatbázisa, a *Magyar történelmi szövegtár*: <http://nyud.hu/hhc>. – Nsz. Kieg. = a Nagyszótár kiegészítő szövegtára (tételeit l. Nsz. 1: 741–50).

2. M e g k ö z e l í t é s e k. – A diskurzusjelölők legáltalánosabb jellemzéséül például a következő definíciót és funkciómeghatározást idézhetjük: „olyan kifejezések, amelyek diskurzusszegmenseket kapcsolnak össze”, és „az általuk bevezetett S2 szegmens és az azt megelőző S1 szegmens interpretációja közti viszonyt jelzik” (FRASER 1999: 931; DÉR CSILLA ILONA fordítása: DÉR 2005b: 152, de l. FRASER 1999: 938, 950 is). Bár az S1 lehetőségeit maga FRASER is tágabban adja meg a közvetlen szövegelőzménynél (i. m. 938), definíciója értelmében a kommentáló pragmatikai jelölőket (commentary pragmatic markers, pl. *őszintén (szólva), nyilván*) kizárja a diskurzusjelölők köréből (i. m. 942).

Látnunk kell ugyanakkor, hogy bizonyos elemek, amelyek a szövegből kifelé kapcsolnak, tágabb értelemben szintén kontextuális előzményükhöz kötődnek. Uthalhatnak külső szövegforrásra, építhetnek a közös valóságismeretre és az azonos nyelvi ismeretanyagra is. Amikor a társaságukban álló elem használatának valamely sajátosságára hívják fel a figyelmet (például az *úgymond*-nak, a *hogy úgy mondjám*-nak is vannak ilyen szerepei), metanyelvi, közelebből: metapragmatikai síkon működnek – azaz pragmatikai funkciókra reflektálnak.

Véleményem szerint az itt érintett szerepek nem összeegyeztethetetlenek a diskurzusjelölők fentebb idézett meghatározásában foglaltakkal. A szerepkör beilleszhetőnek tűnik a diskurzusjelölők funkciójának némileg másféle, a kommunikáció résztvevői közötti interaktív viszonyt kiemelő megközelítésébe is (l. pl. BIBER et al. 1999: 1086), bár az általam vizsgált elemekkel rokon funkciójú kifejezések ebben a munkában sem a diskurzusjelölők sorában szerepelnek, hanem a megnyilatkozó hozzáállását kifejező adverbiumformák között (epistemic stance adverbials, pl. *szerinte, hogy úgy mondjám* stb.; illetve style stance adverbials, pl. *egyszerűbben kifejezve, ha mondhatom így* stb.; i. m. 854–6, 857).

Visszatérve a „kifelé kapcsoló”-nak minősített szerepekre: a diskurzusjelölők ezekben a használatokban jelezhetik egyrészt a szövegalkotó nem teljesen azonosuló, fenntartásokat érzékeltető, illetve teljesen elhatárolódó viszonyát az általa használt szó(szerkezet)hez. (Fenntartást mind a két eddig vizsgált elem, a *hogy úgy mondjám* és az *úgymond* is jelezhet, az elhatárolódás az *úgymond*-ra jellemző). Másrészt jelölhetik azt is, hogy a mellettük álló szó(szerkezet)et a szövegalkotó jelentés, illetve stílus, esetleg grammatikai megformáltság tekintetében a szokásos-

tól eltérően alkalmazza (mind a két említett diskurzusjelölőre jellemző). Az idézőjel bizonyos funkcióit viselik tehát – szavakban megjelenítve. A másik lehetőség, hogy az adott kifejezéseket ezekben a használatokban nem a szoros értelemben vett *diskurzusjelölők* közé soroljuk, hanem más alapfunkciójú pragmatikai jelölőknek tartjuk őket. Nem feltétlenül tűnik azonban szerencsésnek egy-egy kifejezés ilyen megosztása, lévén olyan elemekről szó, amelyek funkciói – pragmatikai jelentései – egyrészt gyakran egymásba játszanak, másrészt sokban a kontextustól függenek. Lehetőség még a *metadiskurzusjelölő* terminus bevonása; a fogalom értelmezési sokszínűsége azonban nem könnyíti a helyzetet (erről l. pl. HYLAND 2005: 16–8 és passim).

Tekintsük a *hogy úgy mondjam*-nak először azt a szerepét, amelyben a szövegkörnyezetben jelenlévő szegmensek interpretációja közötti viszonyt jelzi. Például: *nem a torzult, dogmatikus, hogy úgy mondjam „sztalinizált” marxizmusról beszéllek* (MNSz.); *megbúboltak minden útjukba eső tyúkot. Hogy úgy mondjam, igazán férfiasan viselkedtek* (Nsz.); *Ti, ugye, csak az én kiméráim vagytok, hogy úgy mondjam: az én foglalkozási ártalmaim* (MNSz.). Ezekben az esetekben a diskurzusjelölő két olyan elemet kapcsol össze, amelyek – pragmatikai szinten – rokon jelentésűek: a *hogy úgy mondjam*-mal megjelölt elem a közös nyelv- és valóságismeret kontextusában a szövegalkotó és a befogadó számára is a megelőző elem parafrázisaként értelmeződik. A diskurzusjelölő ebbéli szerepe újabban az *újraformálás-jelölő* (reformulation marker, Reformierungsmarker) elnevezést kapta. (A kategóriát – legalábbis nagyrészt – lefedő korábbi elnevezés például az elaborative marker: a mondandó kidolgozását jelölő elem; FRASER 1988: 31.) A terminus meghatározásaként például az alábbi definíciót idézhetjük: „az újraformálás-jelölők [...] a velük álló kifejezéssel olyan új perspektívát kínálnak, amelyből a megelőző kifejezés értelmezendő. [...] Azért adják meg az előző kifejezés új interpretációját, mert a beszélő által megcélzott jelentéstartalom nem valósult meg” (PORTOLÉS-től idézi: MURILLO 2004: www.sciencedirect.com; a parafrázist adó újraformálás fajtáiról, az egyes metanyelvi műveletek jellemzéséről l. CUENCA-BACH 2007. és az ott felsorolt szakirodalom). Újraformálást jelölhet még a magyarban az *azaz (hogy), vagy(is)(hogy), illetve ~ illetőleg, pontosabban, más szóval* (utóbbiról l. DÉR 2005a: 259–62), *jobban/helyes(ebb)en mondva, másképp(en) mondva/fogalmazva* stb., de a viszony maradhat jelöletlen is (erről l. pl. BETZ 2006: 146).

Lássunk olyan példákat is, amelyekben a *hogy úgy mondjam* kifelé kapcsol. *Ez nekem kissé hogy úgy mondjam posztmodern lett :) (http://hardwired.hu); jó értelemben vett – hogy úgy mondjam – expanziót folytattunk minden területen* (MNSz.); *az állam tulajdonosként lép fel, vagy más közvetlen eszközöket alkalmaz (még hozzá nemcsak keynesi, hanem hogy úgy mondjam a Keynes előtti eszközöket)* (Nsz.). A szövegalkotó tehát használ egy kifejezést, ugyanakkor ezekben az adatokban mintegy szabadkozik is miattuk; saját választását valamilyen szempontból nem találja teljesen kielégítőnek. *Ő volt akkor... hogy úgy mondjam, a menyasszonyom* (Nsz.); *nem hogy anyagilag is valamelyest egyenesbe kerülhet, de, hogy úgy mondjam, lelkileg is lábra állhat* (www.hatvan.hu); *Lassan örülnek. Megfelé, hogy úgy mondjam* (<http://republican.blog>). Ezekben a mondatokban pedig a közlő jelezni kívánja a befogadónak, hogy szóválasztása, fogalmazásmódja eltér a szokásostól. Viszonyításának alapja (ha tetszik, az így kitágított S1 szegmens): a befogadókkal

közös lexikai, stilisztikai, grammatikai ismeretanyag. Az itt bemutatott kétféle használat valójában ugyanannak a jelenségnek a két vetülete; a megszokottól eltérő elemválasztás a közlő szándéka szerint – önreflexíven – természetesen bármikor jelenthet részleges elhatárolódást is. – Az ebben a bekezdésben felvázolt szerepkört a továbbiakban a s z n á l a t j e l ö l ő nek fogom nevezni.

A) Az újraformálás-jelölő szerep megvalósulása. – Az újraformálást tartalmazó szerkezetek széles skálán mozognak annak tekintetében, hogy a második tag mennyit tesz hozzá az első jelentéstartalmához.

A skála egyik végén olyan szerkezetek állnak, amelyekben a második elem jelentősen átértelmezi az elsőt: *e hiábavalóság fölötti teljes tanácstalansága, hogy úgy mondjam, butasága kiabált belőle* (MNSz.); *A romlás másodszer szociális, harmadszor természeti, hogy úgy mondjam, meteorológiai* (Nsz.); másik végén pedig olyanok, amelyekben a második elem az első szoros szinonimáját adja: *akik szakmájukban elismerést élveznek, hogy úgy mondjam sikeresek* (www.magyaronline.net).

A skála közepét a kevésbé szoros értelemben vett – jelentésében vagy stílusában erősebben eltérő jegyeket is tartalmazó – rokon értelmű kifejezések összekapcsolása foglalja el: *arra volt hivatva, hogy a társadalmi tulajdon – hogy úgy mondjam: a nemzeti tulajdon – privatizálásánál erre figyelemmel legyen* (MNSz.); *négynapos ünnepen lehessen a millecentenáriumi megemlékezésorozat csúcspontját elérni, hogy úgy mondjam, a megemlékezésorozatra a koronát feltenni* (MNSz.); *mindent ellep idén az egér, hogy úgy mondjam, jó volt az egértermés* (<http://invitel.hu>). Az itt idézett adatokban a közlő az első elemet annak erőteljesebb hatású stilisztikai változatával (a harmadikban egyúttal egy egyéni metaforával) toldotta meg. Másféle rokon értelmű változatokra a 2. pont elsőként idézett adataiban már láttunk példákat.

B) A használatjelölő szerep megvalósulása – a részleges elhatárolódás és a szokatlan megformálás jelölése.

1. Fentebb, a 2. pont alatti utolsó bekezdésben már megemlítettük a szövegalkotó részleges elhatárolódásának szempontját. Ott szóhasználati adatok szerepeltek. Gyakori azonban a rosszul sikerült fogalmazásmód, a szavak össze nem illése miatti „szabadkozás” is: *ezt a vendégszereplési formát eddig még nem használtuk, hogy úgy mondjam* (MNSz.); *a szívbetegeknek a szűrésén keresztül, hogy úgy mondjam begyűjtött újabb betegeknek a költsége* (www.mgyk.hu). Csakúgy, mint a nem teljesen odaillőnek érzett stilisztikai réteg bevonása miatti visszakozás: *a közösség tagjai jobbról-balról belépnek a hátráló kamera látómezejébe – na, ez gáz, hogy úgy mondjam* (www.korunk.org); *ez a politikai elit nem bírt magából, hogy úgy mondjam, kiizzadni egy olyan törvényt, amely [...]* (MNSz.). – Megjegyzendő, hogy az elhárítás, palimpszeszt jelleggel, külső forrásra is utalhat (melynek felismeréséhez közös előismeretekre van szükség): *ezt a hagyományt akarjuk feléleszteni, hogy úgy mondjam, „megszüntette megőrizni”* (Nsz.); s ez olykor ironiával fűszerezett teljes elhatárolódásba is átmehet (ami nem tartozik a *hogy úgy mondjam* jellemző használatai közé): *a szocialista képviselőjelölt kampánystábjának egyik tagja lett tisztogatás nélkül, tisztán szakmai alapon, kistérségi megbízott, hogy úgy mondjam megint* [értsd: *megint, hogy úgy mondjam, tisztogatás nélkül* stb. ’a legkevésbé sem aként’] (www.es.hu). A bevezetésben említett, mellékmondattal bővített szerkezetek – mindössze két adattal a több mint 64000 között – a külső forrásra való utalást

teszik konkrétabbá (ami a pusztá *hogy úgy mondjam*-nak szintén nem jellemző szerepe): *a hang anyaga, általánosságban szólva a levegő (hogy úgy mondjam, ahogy Galenus mondja, a kilégzés), de pontosabban szólva a nagyon bőséges kilégzés* (www.mrzt.hu); *nekem ez a nő [...] a lélek legszebb zugában őrzött mély szerelem tiszta érzésében adhat boldogságot ezentúl, hogy úgy mondjam, ahogy a minap olvastam* (http://oszk.freeblog.hu).

2. Ami a szokásos használattól való szándékos eltérést, újszerű megformálást illeti, a *hogy úgy mondjam* leggyakrabban a következő eseteket jelöli:

a) A metaforikus szóhasználatot: *a hozzám hasonló fiatal embert, hogy úgy mondjam, „beiskolázták” egy monolitikus diktatúrába* (Nsz.); *Lánykorában – hogy úgy mondjam – kórusmű volt* (www.parlando.hu); *Amennyire a Sorstalanság a megfilmesítés során – hogy úgy mondjam – áttüzesedik és kinyílik* (www.terasz.hu). A kifejezés olykor művészi érzékenységre valló egyéni alkotás: *Dali valóban zseniális vásznai közül melyiket inspirált, hogy úgy mondjam szenny nem érte tiszta zsenije* (MNSz.); *széles és érzékeny ajkak, melyek viszont, hogy úgy mondjam, eldolgoztalanul simultak át az arcba* (MNSz.).

b) A fogalmazásmód többretegűségét: például eufémisztikus jellegét: *nyilatkoztam a legutóbb a rádióban is, és – hogy úgy mondjam – nem volt boldog emiatt az Autópálya Társaság* (MNSz.); *Akinek magyar katonai holmija volt, azt hát – hogy úgy mondjam – illet leadni* (Nsz.); *túlzó voltát: csak idő kérdése [...], hogy befogadók legyenek akár a cigány irodalomra is? – Nem fogadtak be senkit, hogy úgy mondjam* (www.amarodrom.hu); *Van valami, ami ennél is fontosabb. Hogy úgy mondjam, csak ez a fontos* (MNSz.); vagy éppen a nyelvi játékosságát: *mint egyetlen biztosan biztos pontba, hogy úgy mondjam;* (www.skylark.freeblog.hu); *melynek olvasása közben – hogy úgy mondjam: potyogni kezdtek a tantuszok* (MNSz.).

Az értelmezés ezekben az esetekben a befogadóra hárul, s ez általában nem is okoz neki nehézséget (a szövegalkotó a realitásoknak megfelelően méri fel a közös előismereteket). Ugyanakkor előfordul, hogy csak a szituációba beavatottak értik az utalást: *stakeholder, hogy úgy mondjam, stock-típusú kifejezés* (http://hun.proz.com); *először, hogy úgy mondjam, japán fogadtatásban részesültem Bostonban. [Ez utalás a műtétet végző japán származású orvosprofesszorra. – A szerk.] (!)* (MNSz.). Máskor a szerző maga ad értelmezést (parafrázist), újraformálást jelölő elemekkel kapcsolva vagy alaki kitevő nélkül, esetleg új gondolati egységben térve vissza a kifejezésre: *Ezeket az alapműveket szedte össze [...], hogy úgy mondjam, topográfiailag, azaz Amerika, Európa és Japán köré csoportosítva* (www.prae.hu); illetve: *Ez a hatás, hogy úgy mondjam, elektromos, [0] villámszerű, azonnali volt* (MNSz.); illetve: *nemcsak a főzési kedvemmel van gond, hanem – hogy úgy mondjam – a kulináriámmal összességében. Ezt most nem tudom precízen megmagyarázni, mit is értek az alatt, hogy a kulináriámmal van gond* (http://fakanal.freeblog.hu).

C) Nincs a befogadó számára irányadó szerepe. – Amikor közismert metafora, frazeológiai fordulat környezetébe kerül oda a *hogy úgy mondjam*, nem jut számára érdemi szerep a befogadó orientálásában: *most is írok tudományos-fantasztikus regényeket, csak volt egy, hogy úgy mondjam gödör az elmúlt években* (www.nemere.hu); *valóban benne van-e, hogy úgy mondjam, a levegőben, hogy a közvélemény igenis látni akarja az ügynöknévsort?* (www.riporter.axelero.net);

A témák, hogy úgy mondjam, ott hevernek a földön (MNSz.). A közlő a *hogy úgy mondjam*-mal alapvetően hasonló reflexiót tesz ezekben az esetekben is, mint az előző pontban tárgyaltakban. A külön csoportba sorolást az indokolja mégis, hogy az elemtörténet újabb fázisát szemléltetik, amelyet a pragmatikai kifakulás jellemez.

Egyéb esetekben pedig nem is világos, képes-e egyáltalán jelezni valamit a nyelvhasználó a befogadónak a *hogy úgy mondjam*-mal: *már több kormányzati ciklusban nem sikerült a hatalmon lévő pártoknak elérni az államháztartási reformot, ezért, hogy úgy mondjam türelmünket is veszítettük* (www.politicalcapital.hu); *Akkor lehet, hogy még mindig ott van a Múzeumban? – De már nem emlékszem, hogy úgy mondjam* (www.amarodrom.hu); *Itt most a prompt problémára és a BKV finanszírozására – hogy úgy mondjam – ez a MIÉP-frakció által beterjesztett javaslat aligha tűnik megoldásnak* (MNSz.). Ezekben és az ezekhez hasonló esetekben leginkább nyelvhasználati rutin vagy tévesen alkalmazott minták működhetnek, illetve megakadásjelenségről lehet szó.

3. A történeti háttér. – A szerkezet, úgy tűnik, a XIX. század első évtizedei tájkékától válik bevett fordulattá. A Magyar történeti szövegtárban – amely az 1772-es évvel indul – az első megjelenés dátuma 1840, a Nagyszótár kiegészítő szövegtárában 1830-ból való a legkorábbi adat. Szórványosan azonban már korábbról is adatolható az elem; például Mikes Kelemennél: *Ritka, édes néném, aki így tudja az időhöz alkalmaztatni magát, mind pedig, hogy úgy mondjam, az időt magához alkalmaztatni; a kirekesztéssel való büntetést nem a magam személyében vett vétekért szenvedem, hanem hogy úgy mondjam, az eredendő vétekért* (MEK. 1728., ill. 1760. – a történeti áttekintésben az évszámokat is feltüntettem az adatok mellett). Forrásszerkezete azonban – mint már szóba is került –, nem mutatkozik a korábbi korok nyelvhasználatában; azonnal „teljes fegyverzetben” lépett be a nyelvbe mint diskurzusjelölő, s nem volt a formája alapján feltehető eredeti mellékmondati szerepe. Mintáját így a magyar nyelven kívül kell keresni.

Az elterjedés korából kiindulva először is a német átvétel lehetősége vetődik fel. A XIX. század végén megjelent Grimm-szótárban a *sagen* szócikkének egyik pontjában ez olvasható: „*mondani*: a nyelvet élővé tévő szólásokban, amelyek megerősítésül, összefoglalásul/ismétlésül, a mondat fontos részeinek kiemeléséül szolgálnak”, majd lentebb: „általános használatban, az adott kifejezés, illetve a kifejezésre juttatott nézet megtámogatására: *dass ich so sage, so zu sagen* [sic!] [’hogy úgy mondjam, úgyszólván’]”, majd példák sorakoznak a XVIII. század vége és a XIX. század eleje közötti időszakból (J. GRIMM – W. GRIMM 1893: 1658–9).

Ha ugyanakkor a szerkezet mintájának lehetőségét a latinnal kapcsolatban is felvetjük, rábukkanunk az *ut ita dictum sit* kifejezésre, amely a biblia egyetlen helyén fordul elő: *Et (ut ita dictum sit) per Abraham, et Levi, qui decimas accepit, decimatus est* (Zsid. 7,9). A részlet magyar fordítása a nyelvtani hűsége különös gondot fordító Káldi György tolmácsolásában (1626.): *És (hogy így légyen mondva) Ábrahamban és Lévíben, aki dézsmát vött, megdezsmáltatott*. A személytelenül fogalmazott latin szerkezet a szintén személytelen görög *hósz eposz eipein* [’ahogy

mondani szokás’] megfelelője (amelyet egyébként Platón használt igen gyakran).¹ Korai magyar bibliafordításokban személyes formában jelenik meg: Sylvesternél (1541.) *hogy eképpen szóljak*, Károlyinál (1590.) *hogy így szóljak* alakban. A *hogy így szóljak* további előfordulásai a XVI. század közepétől (igen-igen elvétve egészen a XX. század elejéig) adathatók; a fentebb idézett bibliabeli latin mintán kívül az *ut ita dicam* személyes formájú változat hatására is. Korai példái: *Ez a két lator, hogy így szóljak, szegín uramra, atyádra tanácskoznak* (MEK. 1558.); *ha ennek az mi Alcibiadesüinknek is (hogy így szóljak), jószáginak és elméje gyümölcsének adattatott volna oly piaca, ahol azoknak hasznait kitergethette volna* (<http://szelence.com/rimay>, 1629–1638.); *senki ne tsudálja, ha engemet [...] könnyen reá vehetett (hogy így szóljak) az én Istenem, hogy [...]* (Nsz. Kieg. 1684.). A XIX. század első évtizedeitől azonban szerepében inkább a mély hangú névmást tartalmazó *hogy úgy szóljak* ~ *hogy úgy szóljunk* változat tűnik fel, szintén ritka használatban: *különös alakot látunk, kinek tekintete bizonyos félelmes tartózkodást, s hogy úgy szóljunk, veszélyjóslo idegenkedést idéz elő* (MEK. 1836.); *a zsidókhöz küldött levél írója is érzi, hogy ő magát kelletlenül keményebben fejezé ki: mert azt lágyítani kívánta ezzel: hogy úgy szóljak [!]* (books.google.com); *Wesselényi jellemzésében a keményebb, hogy úgy szóljak durvább színeket [...] nem használja* (Nsz. Kieg. 1870.). (A magas hangú névmást tartalmazó *hogy így szóljak* a későbbiekben elsősorban „helyi értékén”, alárendelt helyzetű idéző mondatként használatos, például ilyen szerkezetekben: *A hangjából kicsendülő lemondás és szemének ijedt pillantása arra készlet, hogy így szóljak: – Karácsony napján mindketten túlzottan ünnepélyesek vagyunk* – www.szabadfold.hu.)

Az idézett bibliai hely XX. század végi párhuzamait kikeresve a megoldások között a *hogy úgy mondjam*-mal is találkozunk: *És hogy úgy mondjam, Ábrahám személyében a tizedet szedő Lévi is tizedet adott* (Bibliatanács, 1975.; de vö. *Sőt Ábrahámra való tekintettel mondhatjuk, hogy Lévi is, aki tizedet szed, szintén fizetett tizedet* – Szent István Társulat, 1976.). A *hogy úgy mondjam* eleinte vagy a *hogy így/úgy szóljak* változataként jelent meg, s a XIX. század elején a német szerkezet hatására szaporodott el, vagy esetleg az előző kifejezéstől független útvonalon emeltetett be a német nyelvből a magyarba. (Az arányokról: a nagyszótári korpuszban a *hogy úgy mondjam*-szerkezetek adatszámához viszonyítva a *hogy úgy szóljak*-szerkezetek kevesebb mint 3%-ban vannak jelen.)

A *dass ich so sage* és *so zu sagen* (> *sozusagen*) megfelelői, a *hogy úgy mondjam* és az *úgy szólván* a XIX. században párhuzamosan terjeszkednek a magyarban, a változatos fogalmazásmód lehetőségét is kínálva: *hazánk java [...] több illyesek által se szenvedett csorbát, mellyeknél fogva u g y s z ó l v á n a' multért, mostért 's jövendőért bünhödénk nagy részben: – miként retteghetünk mai napokban az Istenért, h o g y u g y m o n d j a m , azon áldásoktul, mellyek [...] bölcs hazánkfiak férfias tanácskozásai élesztő kutfőibül honunk vidékire áradni fognak?* (Nsz. Kieg. 1830.)

Mivel rokon szerepű elemekről van szó, árulkodó lehet, hogy a nyelvhasználók melyiküket részesítik előnyben. (Az *úgy mond* ekkor még jó darabig nem jelentkezik konkurensként: ez az elem csak a XX. század közepére jut el az idéző mondatból

¹ Köszönöm KRÄHLING EDIT-nek a görögre vonatkozó információkat.

induló grammatikalizációs útjának arra az állomására, hogy az idéző, illetve idézetjelző funkcion túli diskurzusjelölő szerepekben fellépjen; l. DÖMÖTÖR 2008a.) A nagyszótári adatbázis alapján megállapítható, hogy az elszaporodásuk utáni évtizedekben sokkal nagyobb népszerűsége telt szert az *úgyszólván*: gyakoriságát a gyűjtemény a XIX. század folyamán csaknem kilencszeresnek mutatja, mint a *hogy úgy mondjám*-ét. Ennek okát a több szóból álló kifejezés nehézségében kell keresnünk: a korabeli nyelvi eszmény egyrészt tömörséget követelt, másrészt a *hogy* minél ritkább használatát sugallta (BÁRCZI 1963: 339). Hogy a szerkezet mégis el tudott terjedni, annak talán a választékosságra való törekvés lehetett az oka, ami ugyancsak szerepelt a korszak nyelvhasználatát befolyásoló tényezők között.²

A mely hangú névmást tartalmazó változat mellett az *így*-gyel álló szerkezetek szintén adathatók a XIX. század első felétől, s azóta is folyamatosan jelen vannak: *bevallott célja volt a földbirtokosok érdekeit gyámolni a birtoktalanoknak, hogy így mondjám, olcsó piac iránti igényei ellenében* (Nsz. Kieg. 1847.); *az örület csak addig tevékeny, hogy így mondjám, virulens, ameddig van kin gyakorolni* (Nsz. Kieg. 1927.); *Nem állítom azt, hogy ez hiábavaló volt, mert valóban – hogy így mondjám – felkavarta az állóvizet* (Nsz. Kieg. 2000.). A magas hangú formát a szerkezet társaságában álló kifejezés közelsége (és a jelentés legalábbis részleges transzparenciája) indokolja. Használata azonban ritka maradt: a nagyszótári korpusz alapján a magas hangú változat az összes előfordulás 6%-át teszi ki; vannak azonban szövegalkotók, akik feltűnően szívesen élnek vele. A transzparencia és a kifejezés szerkezete – az, hogy több önálló szóból áll – egyéb módosulásokat is megengedett. Elvéve adatható a *hogy úgy ne mondjám* is, de jóval többször fordul elő a *hogy úgy/így mondjuk* (a XIX. században majdnem ugyanolyan gyakori, mint a *hogy úgy/így mondjám*, a XX. század második felében azonban már csak szórványosan van jelen). Példák: *az imádó érzelmeit kicsinylik, hogy úgy ne mondjám, megvetik* (Nsz. 1883.); *Ebben megpróbáltam összegezni ugyanis az én, – és zavartan felnevetett – hogy úgy ne mondjám gravameneimet* (Nsz. Kieg. 1930.); illetve: *Csak egy izlés terjedt el s lett hogy úgy mondjuk törvénynyé általános a mivel népek közt* (Nsz. 1859.); *mind számontartotta és ezeknek teljességét, hogy így mondjuk, groteszk harmóniáját egész életművén át hajszolta* (Nsz. 1937.); *Végül azonban, hogy úgy mondjuk, üt az óra, indulnia kell* (Nsz. Kieg. 1988.).

A *hogy úgy mondjám*-féle diskurzusjelölő szerkezetek sajátja tehát, hogy c s a k a l a p f o r m á j u k á l l a n d ó, a magas ~ mély, az E/1. ~ T/1., valamint a függő állítás ~ függő tagadás váltakozást megengedik. (Ezt hangsúlyozandó nevezem őket itt *hogy úgy mondjám*-féle szerkezeteknek; azonban amikor a jelen tanulmányban – az egyszerűség kedvéért – csak a *hogy úgy mondjám*-ot említem, akkor is az összes változat együttesét értem rajta.)

² Egy mai német munkában az újraformálás jelölői között a *sozusagen*, a *quasi* és a *will sagen* szerepel a szerző által átértelmező funkciójának nevezett szerkezetben, nyilván mint legkiterjedtebb használatú elemek (BETZ 2006: 147). A Google adatállományán végzett összehasonlítás a *dass ich so sage*-t nyelvtörténetivé avult kifejezésnek mutatja. – Az idézett bibliai helyen Luthernél (1534.) a *dass ich also sage* szerepel, s bár van XX. századi változat (pl. Stuttgart, 1953.), amely ezt megtartja, többnyire a következő megoldások valamelyike érvényesül: *sozusagen* (pl. Zürich, 1960., Stuttgart, 1986.); *gewissermassen* (pl. Stuttgart, 1927.); az elem kihagyása (pl. Stuttgart, 1965.). Köszönöm a bibliai adatsort HAADER LEÁNAK.

A szerkezeti minta termékenynek bizonyult: számos hasonló szerkezetű kifejezés vált mindennapossá (ezek mind magas hangú névmással): *hogyan ezt a szót (kifejezést) használjam, hogyan ezt a csúnya/furcsa szót (kifejezést) használjam, hogyan így fogalmazzak, hogyan finoman/ironikusan stb. fogalmazzak, hogyan viccesen/finoman stb. mondjam stb.*

A *hogyan úgy mondjam* szerkezet alapfelépítése a kezdetektől fogva változatlan, ami legfőként abból adódhat, hogy rögtön diskurzusjelölőként került a nyelvbe, s nem ment át grammatikalizációs (sok esetben fonetikai módosulással is járó) folyamaton. Írásjelezése nem mutat szignifikáns jelölésvesztést, ami viszont testességével, mellékmondat-formájával függhet össze. A kezdetben meghatározó vesszők és gondolatjelek a mai napig a legjellemzőbb jelölési módjai (még akkor is, ha olykor előle, mögüle vagy mindkét helyről hiányzik az írásjel). Később újabb jelölések is megjelentek a társaságában: utána kettőspont, a vele megjelölt kifejezés köré idézőjel; három pont előtte, utána vagy mindkét helyen; az internetes nyelvhasználatban a smiley. Olykor megfigyelhető a megjelölt kifejezés kurzív (korábban) és nagybetűs írásmódja (újabban) is. Szóbeli megjelenésére, úgy tűnik, inkább a szünettartás hiánya jellemző. (Beszédbeli megjelenésének pontosabb leírásához a szünettartás és a többi szupraszegmentális kísérőjelenség célzott fonetikai vizsgálatára lenne szükség.)

4. A szerepek egymáshoz való viszonya. – A *hogyan úgy/így mondjam*-féle szerkezetek mind újraformálás-jelölő, mind használatjelölő funkcióban megtalálhatók a korábbi korszakokban is (kortárs nyelvhasználatból való példák fentebb bővebben szerepeltek).

Újraformálás jelölése: *ellenben soha sem fog kifejleni azon nyugodtabb, később s magasabb neme, hogyan úgy mondjam főnsége a tanácskozásnak* (Nsz. 1845.); *Enélkül valóban kerekébb, egyöntetűbb, hogyan úgy mondjam, esztétikaibb lehetne a mese* (Nsz. Kieg. 1889.). A *hogyan úgy mondjam* a két szerkezettag között áll. Az újraformálás jellemzője, hogy az első elemhez viszonyítva valamilyen, az adott helyen szokatlanabb használatú elemmel egészíti ki a szerkezetet.

Az újraformálás-jelölés és a használatjelölés közötti fokozatnak fogható fel az a megjelenési típus, amelyben a *hogyan úgy mondjam* az első szerkezettag előtt áll, azt jelöli meg, és kettősüket magyarázat (kifejtés), értelmezés követi (melynek kezdetét virgulával jelölöm): *Vészteljes eredményű lenne ily territorialis egység törvénybeiktatása azért is, mert az – hogyan úgy mondjam – az idő kerekét kötné meg, | feltartóztatná a hatóságok individualis életfejlődését, gyámság alá helyezne önálló munkásságra hivatott és képes tömérdek erőt, majorizálná a magyarságot és románokat, tán századokra útját állná az ország törvényhatósági területrendezésének s más szükséges politikai reformoknak* (Nsz. 1871.); *[a pártot] Tisza állandóan, hogyan úgy mondjam, faiskolának használta. | (Derültség.) Innen pótolván a hiányokat, az alkalmasabb elemeket gyakran átültette a saját pártjába* (Nsz. 1887.). A *hogyan úgy mondjam*-mal jelölt kifejezés az első esetben a csatlakozó kifejtésnek metaforában megfogalmazott összegző megelőlegezése, amely a kiegészítés nélkül csak általánosságban érzékeltetne valamit, aminek konkrét vonatkozásairól is szólni kíván a fogalmazó. A második esetben az értelmezés az alkotói leleménnyel létrehozott kép alapvető megértését szolgálja; illetve a szándék felől közelítve: talányosságával és humorával reflektorfénybe állítja a „megfejtést”.

Használatjelölés: *Ne nehezteljen az értelmes magyar olvasó, ha itt-ott, különösen a magyar kérdés történelmének, hogy úgy mondjam: bölcselmét illetően csak ismert dolgokkal találkozik* (Nsz. Kieg. 1860.); *az eszményiesség és gyakorlatiasság, a tisztaság és hogy úgy mondjam szüzsies érzékiség bájoló és feledhetetlen egészszé egyesül* (Nsz. Kieg. 1889.). A *hogy úgy mondjam*-mal jelölt szóhoz vagy szószerkezethez nem tartozik másik szegmens a szövegben; a kifejezés az adott szó(szerkezet) használatának sajátosságára hívja fel a figyelmet; az első példában a szerző a metaforikus fogalmazást emeli ki, a másodikban pedig feltehetőleg azt jelzi: a választott kifejezést valamilyen szempontból nem találja tökéletesen kielégítőnek.

A szerepviszonyok tehát a következők:

1. eset: *X – hogy úgy mondjam – Y*. A *hogy úgy mondjam* két elemet kapcsol egybe, amelyek között parafrázisviszony van, a „sajátos” elem áll a második helyen.

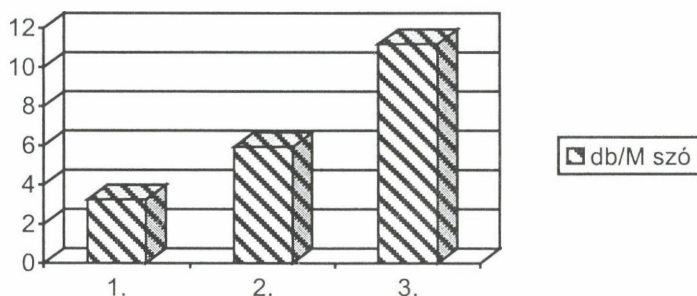
2. eset: *hogy úgy mondjam – Y + magyarázat*. A *hogy úgy mondjam* megjelöl egy „sajátos” elemet; együttesükhöz a megjelölt elem kifejtése csatlakozik.

3. eset: *hogy úgy mondjam – Y*. A *hogy úgy mondjam* megjelöl egy elemet, s ezzel használatának „sajátosságára” hívja fel a figyelmet; a parafrázis, az értelmezés kivonódik a szerkezetből, a gondolati művelet a befogadóra hárul. A *hogy úgy mondjam* leggyakrabban a vele megjelölt kifejezés előtt, ritkábban utólagos kiegészítésként áll (ez a sorrend a XX. század első évtizedei után jelenik meg, s napjainkra egyre gyakrabban használatos), vagy – olykor – a szerkezet közepére szúrva. (A dolgozatban idézett adatok között mindegyik sorrendre voltak példák.) – Azt az előzetes feltételezést, hogy a három eset a fentebbi sorrendben egyúttal az időrenddel is összefüggésben van, a szerepek korszakokonkénti megoszlása nem látszik igazolni.

5. A kifejezés terjedése, gyakorisága. – Az 1840 és 1999 közötti időszakot három részre osztva a nagyszótári adatállomány a következő képet rajzolja ki a *hogy úgy/így mondjam* terjedéséről (a korszakok: 1. = a XIX. század, 2. = a XX. század első fele, 3. = a XX. század második fele; a diagram egymillió szövegszavankénti adatszámot mutat).³

1. ábra

A *hogy úgy mondjam* terjedése 1.

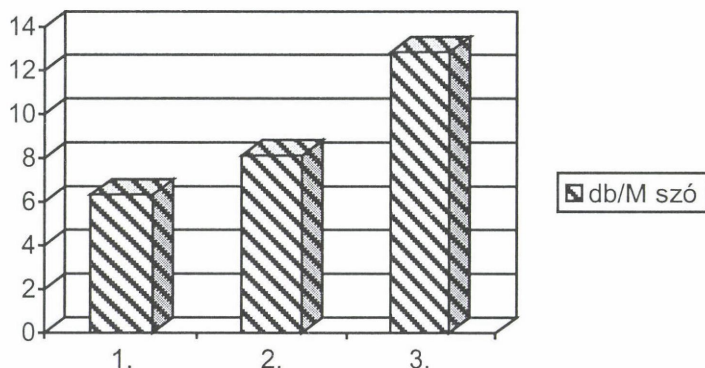

³ Köszönöm MÁRTONFI ATTILÁNAK, hogy a korszakokonkénti szószámot – miként a Kiegészítő szövegtár vonatkozó adatállományát is – rendelkezésemre bocsátotta.

Ha az adatokhoz a *hoggy úgy/így mondjuk* és a *hoggy úgy/így ne mondjam* szerkezeteket is hozzávesszük, a kép némileg módosul.

2. ábra

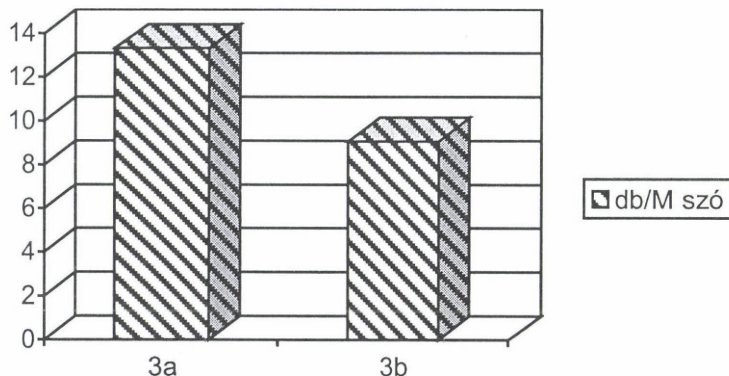
A *hoggy úgy mondjam* terjedése 2.

A XX. század második felét további két részre osztva azt látjuk, hogy a *hoggy úgy/így mondjam* a század harmadik negyedében élte fénykorát (3a = 1950–1974.); a század utolsó negyedében viszont jelentősen visszaesett a gyakorisága (3b = 1975–1999.).

3. ábra

A *hoggy úgy mondjam* terjedése 3.

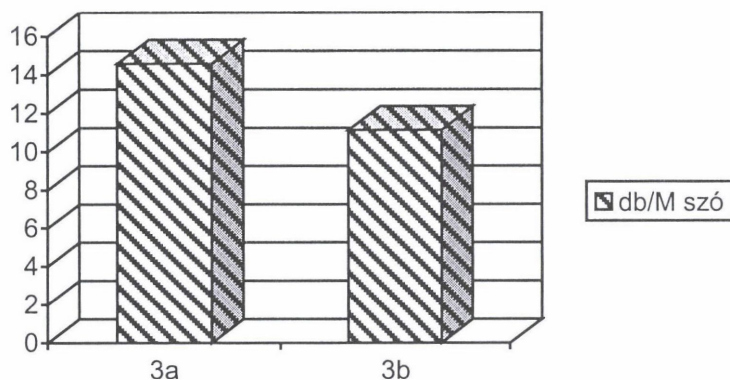

Az utóbbi diagram egyúttal hozzájárul annak az előzetes megfigyelésnek az igazolásához, hogy a *hoggy úgy/így mondjam* a leggyakrabban a mai idősebb korosztályok nyelvhasználatában jelenik meg (illetve az ő mintájukat is követő középgenerációknál).

A *hoggy úgy/így mondjuk* és a *hoggy úgy/így ne mondjam* szerkezeteket is becsapítva azonban kisebbnek mutatkozik a két negyedszázad közötti különbség.

4. ábra

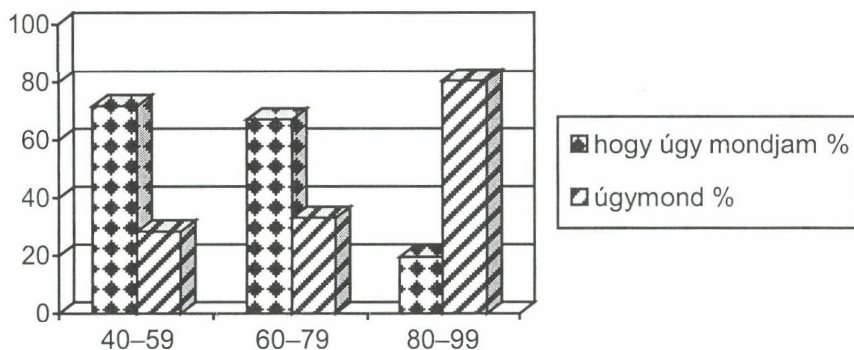
A hogy úgy mondjam terjedése 4.

A XX. század vége felé haladva a *hogy úgy mondjam*-szerkezetek helyét elfoglaló kifejezések egyike az *úgymond*, amit az alábbi diagram is szemléltet. Egy-egy húsz éves periódusban együttesen 100%-nak véve a kétféle elem előfordulásait, jól látszik kettejük viszonya: a *hogy úgy mondjam*-szerkezetek visszaszorulása és az *úgymond* előretörése. Ez az összevetés azonban több szempontból is óvatosan kezelendő: egyrészt csak két elemet ragad ki egy nyilvánvalóan sok elemes „társasjátékból”; másrészt az elemeket minden funkciójukban regisztrálja, jóllehet az *úgymond* használata több rétegű, s az első szakaszban meghatározó, de a másodikban is domináns az idéző, illetve idézetjelölő szerepe (amivel a *hogy úgy mondjam* nem rendelkezik). Mindezzel együtt mégis mindhárom oszloppár beszédes az adatmegoszlás tekintetében, s különösen szemléletes a legutóbbi évtizedek divatja szempontjából.

5. ábra

A hogy úgy mondjam és az úgymond aránya 1.

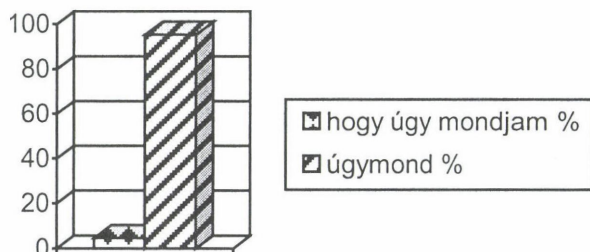

Figyelemre méltó adat a kortárs nyelvhasználatban a két elem egymáshoz viszonyított arányáról az is, hogy a Magyar Hírlapban az 1994 szeptembere és 2000 decembere közötti időszakban csaknem másfél ezerszer fordul elő az *úgymond*, míg

a *hogy úgy mondjam* csak alig több mint hetvenszer. (Lévén szó egy speciális nyelvhasználati rétegről, ez az összehasonlítás egyúttal átvezet a következő témához, a műfajonkénti megoszlás területére.) A *hogy úgy mondjam* és az *úgymond* összes adatát az említett napilapi korpuszban ismét 100%-nak véve a következő aránypár mutatkozik.

6. ábra

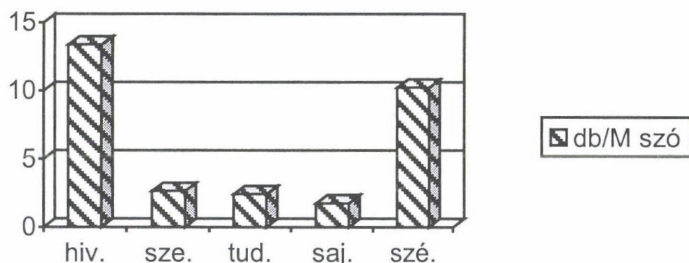
A *hogy úgy mondjam* és az *úgymond* aránya 2.

A *hogy úgy/így mondjam* kortárs nyelvhasználatban való jelenlétéről elmondható, hogy előfordulása az utóbbi években a hivatalos rétegben a leggyakoribb, és viszonylag gyakran bekerül – nyilván elsősorban a köznapi megjelenések imitációjaként – a szépirodalomba is. Az egyes nyelvi rétegek közötti megoszlása alább látható a Magyar Nemzeti Szövegtár adatgyűjteménye alapján. (A hivatalos, személyes, tudományos, sajtónyelvi és szépirodalmi réteget regisztrálva, egy millió szövegszóra vetített átlagot véve alapul, és a részkorpuszok jelentősen eltérő nagysága miatt csak a magyarországi adatállományt tekintve.)

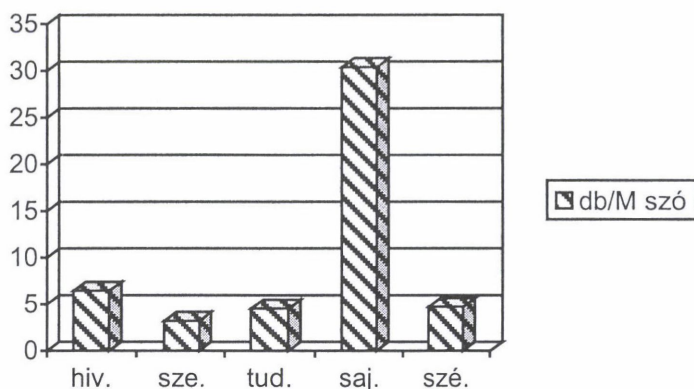
7. ábra

A *hogy úgy mondjam* megoszlása

Ha összevetésül az *úgymond*-ot is megnézzük ugyanebben a bontásban, kitűnik: ez utóbbit leginkább a sajtónyelv kedveli (vö. a kettővel fentebbi diagrammal), a szépirodalmi nyelvhasználat pedig csak igen módjával él vele.

8. ábra
Az *úgymond* megoszlása

A műfaji arányok vertikumán túl figyelmet érdemel a jellemző nyelvhasználói attitűdök horizontja is. Feltűnő ugyanis, hogy mind a két diskurzusjelölő gyakran többszöröződik. Azaz: ha egy szövegben előkerül akár a *hogy úgy mondjam*, akár az *úgymond*, nagyon nagy valószínűséggel meg fog ismétlődni a közeli szöveggörnyezetben, bármilyen műfajról legyen is szó. Ez azt jelzi, hogy felbukkanásuk elsősorban is az adott megnyilatkozót jellemzi. 50 véletlenszerűen választott kortárs szöveg vizsgálata azt mutatta, hogy a *hogy úgy mondjam* az előfordulásainak hozzávetőleg 75%-ában egyszer, olykor többször megismétlődött egy vagy néhány lapnyi terjedelmen belül. A manapság divatosabb *úgymond*-nál egy ugyanilyen vizsgálat 100%-os ismétlődést mutatott, vagyis ötven nyelvhasználóból senki nem akadt, aki – záros terjedelmen belül is – csak egyszer használta volna a szót. Számos megnyilatkozónál egyébként mind a két kifejezés megtalálható, jelezve, hogy az egyéni nyelvhasználói szokásokat a diskurzusjelölők tekintetében is többféle minta együttes hatása alakítja.

A hivatkozott irodalom

- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2005. A „mond” komponens tartalmazó metaszóvegbeli operátorokról. *Magyar Nyelvőr* 129: 274–82.
- BÁRCZI GÉZA 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó, Bp.
- BETZ, RUTH 2006. *Gesprochensprachliche Elemente in deutschen Zeitungen*. Verlag für Gesprächsforschung, Radolfzell.
- BIBER et al. 1999. DOUGLAS BIBER – TIG JOHANSSON – GEOFFREY LEECH – SUSAN CONRAD – EDWARD FINEGAN, *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Pearson Education Limited, Harlow.
- CUENCA, MARIA-JOSEP – BACH, CARME 2007. Contrasting the Form and Use of Reformulation Markers. *Discourse Studies* 9: 149–75.
- DÉR CSILLA ILONA 2005a. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 247–64.

- DÉR CSILLA ILONA 2005b. Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok. Doktori dolgozat.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008a. Az *úgy mond*-tól az *úgymond*-ig. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig. Magyar Nyelvőr 132: 37–52.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008b. Jel és funkciók – az *úgymond* mai szerepeinek összefüggésszerkezete. In: Geccsó Tamás szerk., Jel és jelentés. Tinta Könyvkiadó, Bp., sajtó alatt.
- FRASER, BRUCE 1988. Types of English Discourse Markers. Acta Linguistica Hungarica 38: 19–33.
- FRASER, BRUCE 1999. What Are Discourse Markers? Journal of Pragmatics 31: 931–52.
- GRIMM, JACOB – GRIMM, WILHELM 1893. Deutsches Wörterbuch VIII. Leipzig.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1962. A funkcionális magyar mondatan alapjai. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HYLAND, KEN 2005. Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing. Continuum, London.
- H. MOLNÁR ILONA 1968. Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. Nyelvtudományi Értekezések 60. sz. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MURILLO, SILVIA 2004. A Relevance Reassessment of Reformulation Markers. Journal of Pragmatics 36: 2059–68.
- SOARES DA SILVA 2006. The Polysemy of Discourse Markers: the Case of Pronto in Portuguese. Journal of Pragmatics 38: 2188–205.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

The discourse marker *hogy úgy mondjam* ‘so to speak’

This paper discusses the Hungarian discourse marker *hogy úgy mondjam* ‘so to speak’ that has not been given a closer look so far. After an introductory survey and the formulation of some preliminary questions, the author considers the issue of this construction being a discourse marker at all. Next, she gives an amply documented overview of its two basic roles: as a marker of rephrasing and as that of usage (including cases in which the speaker wishes to distance himself from the expression he uses or to indicate that the expression that follows will be somewhat unusual). Data in which the construction has no role whatsoever that the listener might make any sense of are also listed. Concerning the history of this item, the author concludes that the source structure of its grammaticalization path cannot be attested within Hungarian. On the one hand, she tries to find the structural model – in view of the time of the construction coming into general use, the first few decades of the nineteenth century – in German (*dass ich so sage*); on the other hand, she traces the Hungarian equivalents of Latin *ut ita dictum sit ~ ut ita dicam* from the earliest Hungarian translations of the Bible. Finally, she discusses the spread, frequency, and presence in diverse varieties of Hungarian, of this discourse marker; using diagrams to illustrate the phenomena she discusses.

ADRIENNE DÖMÖTÖR

Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközök a sajtóreklámokban*

1. Bevezetés. – Jelen tanulmány két cél megvalósulását szolgálja: egy elméleti és egy gyakorlati célét. Az elméleti cél az, hogy három különböző elméleti keretben – GRICE (1997.) együttműködési modelljében, GOFFMAN (1995.) homlokzatmunka-modelljében, valamint SPERBER–WILSON (1986.) osztenzív-következtetési kommunikációs modelljében alaposan megvizsgáljam a meggyőzés és a manipuláció fogalmát, majd ezek alapján egy olyan manipulációdefiníciót adjak, amely mindhárom modellben sikeresen jósolja meg a manipuláció esetét. A gyakorlati cél pedig az, hogy sajtóreklámok vizsgálatán keresztül ismertessem azokat a nyelvi elemeket, szerkezeteket, amelyek manipulatív szándékkal használva alkalmasak lehetnek manipulációra.

A nyelvhasználat adekvát leírásához elengedhetetlen, hogy a vizsgálati szempontok közé a közlő szándékát is bevonjuk, és mivel tudjuk, hogy a manipuláció olyan jelenség, amely nyelvi interakció útján is megvalósulhat, valamiképpen el kell tudnunk számolni vele a nyelvelméletben is.

A vizsgálati korpuszt különböző magazinokban – *Nők Lapja*, *Patika Magazin*, *Baba Patika*, valamint *Hamu és Gyémánt* – előforduló magyar nyelvű, szám szerint hét fél-, illetve egyoldalas fogyasztói sajtóreklám alkotja. A reklámozott termékek: *Metabol* táplálékkiegészítő (447 szónyi terjedelem), *Elsève* korpásodás elleni termékcsalád (293 szónyi terjedelem), *Lactacyd Femina* intim termékcsalád (380 szónyi terjedelem), *Szentkirályi Ásványvíz* (365 szónyi terjedelem), *Jana* ásványvíz (249 szónyi terjedelem), *Novetex* biomatracok (316 szónyi terjedelem), valamint *Philishave Sensotec* elektromos borotva (343 szónyi terjedelem).

A tanulmány felépítése a következő: a **2.** pontban a vonatkozó szociálpszichológiai és pragmatikai szakirodalmat felhasználva megkísérlem definiálni a manipuláció fogalmát, kontrasztba állítva azt a meggyőzéssel. Ezt követően, a **3.** pontban egy konkrét példán is szemléltetem, hogy az előzőleg bemutatott modellekben mi minősül manipulációnak. A **4.** pontban ismertetek néhány, az általam vizsgált sajtóreklámokban is alkalmazott pszichológiai stratégiát, majd a **4. A)–D)** pontokban részletezem azt a négy stratégiát, amelyeket nyelvészeti szempontok alapján is vizsgálók. Az **5.** pontban definiálom, hogy mit tekintek manipulációra alkalmas eszköznek, az **5. A)–D)** pontokban pedig ismertetem azokat a manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközöket, amelyek az általam kiválasztott négy stratégiát jelenítik meg. A **6.** pontban összefoglalom a vizsgálat eredményeit, és több, a vizsgálat során felmerült további kutatási témát, irányt is felvetek.

2. Befolyásolás: meggyőzés és manipuláció. – Mindennapi diskurzusaink egyik célja az, hogy befolyásoljuk beszédpartnerünket, és bizonyos, hogy mindegyikünk élt már nemcsak a meggyőzés, de a manipuláció eszközeivel

* Köszönöm Németh T. Enikőnek, Árvay Anettnek és Nagy Katalinnak segítségüket és értékes megjegyzéseiket.

is, ha a cél úgy kívánta. A szakirodalomban általában abban megegyeznek a szerzők, hogy a manipulációt és a meggyőzést az különbözteti meg egymástól, hogy míg a meggyőzés során a kommunikátor szándéka ismert a befogadó előtt, a kommunikátor nyíltan megvallja, hogy mit szeretne elérni, és nyíltan felvonultatja az érveit, eszközeit célja elérése érdekében, addig a manipuláció durva megtévesztés, amelynek során vagy a közlő eszközei nem tudatosulnak a befogadóban, vagy a diskurzus valódi célja nem ismeretes a számára, esetleg mindkét eset egyszerre áll fenn.

ÁRVAY (2003: 11) a befolyásolás fogalmát így definiálja: „A nyelvhasználat által megvalósuló befolyásolás a kommunikátor azon törekvése, hogy az olvasókban vagy a hallgatókban egy adott véleményt alakítson ki, illetve a már meglévő ismereteiket, véleményüket, attitűdjüket megerősítse vagy megváltoztassa”. Jelen tanulmányban a különböző befolyásolási formák közül elsősorban a manipulatív befolyásolást vizsgáljuk meg alaposan. Ha a reklámok a befogadó érdekeit vennék figyelembe, akkor inkább a meggyőzés eszközeivel élnének, ám a reklámok többsége nem ebben érdekelt. Azért, hogy befogadóként láthassuk a különbséget manipuláció és meggyőzés között, érdemesnek tartom részletesen megvizsgálni a meggyőzést is mint befolyásolási formát.

Fontos rávilágítani, ahogy SÍKLAKI (1994: 15) is teszi, hogy a meggyőzés és a manipuláció egymástól való határozott elválasztása csak elméleti síkon lehetséges, a valóságban csak ritkán vannak tiszta esetek, ha vannak egyáltalán. A mindennapi nyelvhasználó ugyanis a meggyőzés részeként is gyakran él a manipuláció különböző eszközeivel.

A) M e g g y ő z é s . – A meggyőzés a szakirodalomban olyan, elsősorban az értelemre alapozó eljárásnév van számon tartva, amely mindkét fél részéről tudatos tevékenység. A meggyőzés során a logika és az észérvek kerülnek előtérbe (MILLER 1980: 14–5, idézi SÍKLAKI 1994: 15)¹, és a sikeres meggyőzéshez a célszemély aktív közreműködése is szükséges (ZENTAI 1999: 81). A meggyőzés elérése tehát mindkét fél érdeme, és a meggyőzés során elvben bármelyik félnek ugyanannyi esélye van arra, hogy meggyőzze a másikat a maga igazáról. Ugyanakkor mindkét félnek tudatosan részt kell vennie a kommunikációban, el kell fogadnia, vagy cáfolnia kell a másik érveit. Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy a meggyőzés kétoldalú folyamat, és ez a tulajdonsága azért fontos, mert mint azt később látni fogjuk [l. 2. B)], ugyanez a manipulációról nem állítható.

B) M a n i p u l á c i ó . – A manipulációnak két altípusát lehet megkülönböztetni. Az egyik, amikor a közlő rejtett eszközökkel manipulál (a rejtett itt úgy értendő, hogy a befogadóban az nem tudatosul), mint például a testbeszéd tudatos alkalmazása, a másik pedig, amikor a közlő a nyelvi interakció valódi célját rejtja el a befogadó elől, azaz a befolyásoló, illetve jelen esetben a manipulatív szándékot. CHILTON (2002.) szerint azonban a manipuláció ellen lehet védekezni, sőt, mivel a hazugság

¹ ÁRVAY ANETT felhívta rá a figyelmemet, hogy a meggyőzést a szakirodalomban nem mindenki tekinti pusztán az értelemre alapozó eljárásnak, sokan vélekednek úgy, hogy a meggyőzés során is fontos szerep jut az érzelmeknek. Tanulmányomban MILLER (idézi SÍKLAKI 1994.) alapján az elsősorban észérvekre alapozó befolyásolást tekintem meggyőzésnek, és ezzel szemben az elsősorban érzelmekre alapozó befolyásolást rábeszélésnek, de ez utóbbival jelen tanulmányban nem foglalkozom.

és félrevezetés lehetősége automatikusan benne rejlik a kommunikációban, egy következetesség-ellenőrző eszköz (consistency-checking device) a biológiai adaptáció eredményeként része az emberi kommunikációs eszköztárnak – „Communication necessarily involves the possibility of lying and deceiving, and so a consistency-checking device is a natural adaptation that is part of the human communicative set-up” (CHILTON 2002: 9) –, ezért a manipuláció sikere éppúgy a befogadó felelőssége is, mint a manipulátoré.

Tekintsünk át most néhány további meghatározást, hogy alaposabban körüljárjuk a manipuláció fogalmát! ZENTAI szerint „manipulációnak azokat a befolyásolási folyamatokat nevezzük, ahol a célszemély nincs tudatában a befolyásoló szándéknak, de végül mégis annak megfelelő reakciót ad” (1998: 14). Ez a definíció azonban nem számol azzal a fentebb említett helyzettel, amikor a célszemély tudatában van a befolyásoló szándéknak, és mégis a manipulátor szándékának megfelelően viselkedik. SÍKLAKI szerint „a sikeres manipuláció [...] olyan paradox helyzetet teremt, amelyben a manipulátor akkor is eléri a célját, ha hiszünk neki, s akkor is, ha nem” (1994: 129). E szerint a definíció szerint tehát a sikeres manipulációnak nem feltétele a (meg nem érdemelt) bizalom megléte, hiszen e nélkül is célt ér. A reklámok esetében például pontosan ez a helyzet. A célközönség tudatában van annak, hogy a reklámok azzal a céllal jöttek létre, hogy ők rávegyék, hogy az adott terméket, szolgáltatást stb. válassza, és annak is tudatában van, hogy a reklámok (legalábbis egy részük) nem csak az igazat, a színtiszta igazat állítják a szóban forgó termékről. Mégis tény, hogy azok a termékek, szolgáltatások, amelyeket reklámoznak kelen-dőbbek, népszerűbbek a vásárlók, felhasználók körében, mint azok, amelyeket nem reklámoznak.

Ahogy azt már az előbb is láthattuk, érdemes különbséget tenni manipulatív szándék és sikeres manipuláció között, valamint a manipuláció definiálásánál mind a manipulátor, mind a manipulált személy szemszögét meg kell vizsgálni. Erre fokok most kísérletet tenni.

Nézzük most meg először, hogy mit is tudunk mondani a manipulatív szándékról! A manipulatív szándék a közlő azon törekvése, hogy a befogadót oly módon befolyásolja saját célja elérése érdekében, hogy valódi szándéka rejtve maradjon a befogadó előtt úgy, hogy a befogadó valami más szándékot tulajdonítson neki vagy egyáltalán semmilyen szándékot ne tulajdonítson neki. Azt is elmondhatjuk, hogy mivel a manipulatív szándék nem kerül kifejezésre, az letagadható, így aztán soha nem tudjuk bizonyítani azt, hogy manipuláció áldozatai lettünk, csak feltételezhetjük a manipulatív szándékot a közlő részéről. A manipulációhoz azonban elengedhetetlen a manipulatív szándék megléte, e nélkül nem beszélhetünk manipulációról, és ez igencsak megnehezíti, hogy bármiféle állítást is tegyünk ezzel kapcsolatban. Olyan (nyelvi és nem nyelvi) eszközökről beszélhetünk, amelyek alkalmasak lehetnek manipulatív célok elérésére, amelyeket a közlő, ha manipulatív szándéka van, használhat, de amelyeknek a jelenléte ugyanakkor nem garantálja a manipulatív szándék meglétét. Ahogy CHILTON (2002: 6) is megállapítja, a nyelvi szerkezetek nem többek nyelvi szerkezeteknél, nem inherens tulajdonságuk, hogy alkalmasak mások félrevezetésére vagy manipulációjára, a nyelv tudatos, célorientált felhasználói azok, akik szándékuk szerint manipulálhatnak velük.

És most lássuk a sikeres manipuláció feltételeit! ÁRVAY (2004: 239) szerint a manipuláció akkor tekinthető sikeresnek, ha a befogadó elhiszi, elfogadja és igaznak véli a közlő megnyilatkozását, és mindeközben nem veszi észre, hogy manipuláció áldozata. Fentebb láthattuk, hogy SIKLAKI definíciója szerint viszont a sikeres manipulációnak a közlő iránti bizalom nem feltétele, a manipulatív szándék megléte viszont elengedhetetlenül az. A közlő szempontjából akkor számít sikeresnek a manipuláció, ha a befogadó viselkedése a közlő elvárásainak megfelel.

A manipulatív szándék azonban, ahogy erről már fentebb is szó volt, nem bizonyítható; pont az indirektségéből adódó bizonyíthatatlanságában van a manipuláció igazi ereje. A manipulatív szándék a befogadó részéről mindig csak következtetésként jelenhet meg, és fontos jellemzője, hogy letagadható a közlő részéről.

A meggyőzésről kijelentettük, hogy az egy kétoldalú folyamat [l. 2. A)], és ennek tükrében a manipulációról most azt a megállapítást kell tennünk, mint ahogy az már az eddigiekből is látszik, hogy az menthetetlenül egyoldalú.

Mivel azonban a manipulációt intuitíve erkölcsstelennek ítéljük, fontos megemlíteni, hogy manupulálni jó cél érdekében is lehet, például pszichoterápiás kezelése során (ÁRVAY 2003: 13), ahol a pszichiáter a beteg érdekeit figyelembe véve él a manipuláció eszközeivel, és manipulációra alkalmas eszközöket felhasználó reklámok is születnek nemes cél érdekében. Ilyenek például a környezetvédelmi reklámok, amelyek a környezetünk tudatos óvására hívják fel a figyelmet, vagy az adóbevallási időszakban a tömegmédiában megjelenő reklámok, amelyekben arra kéri az adózókat, hogy adójuk 1%-át jótékony célra ajánlják fel.

C) *Meggyőzés és manipuláció az együttműködési modellben.* – A GRICE által kidolgozott együttműködési alapelv a társalgásra vonatkoztatva a következőt mondja: „...legyen adalékod a társalgáshoz olyan, amelyet azon a helyen, ahol megjelenik, annak a beszélgetésnek elfogadott célja vagy iránya elvár, melyben éppen részt veszél” (1997: 216–7). Az együttműködési alapelv alá tartozó négy maxima – a mennyiség, a minőség, a viszony és a mód maximája – megmutatják, hogyan működik a társalgásban az együttműködési alapelv (részletelesen l. i. h.).

GRICE együttműködési alapelve befogadó-központú, azokat az elvárásokat fogalmazza meg, amelyek alapján a befogadó interpretálni tudja, hogy mit is kommunikál a kommunikátor. Bár a maximák helyenként átfedik egymást, és nincsenek mindig egyértelműen definiálva, mégis megragadható a segítségükkel a meggyőzés és a manipuláció közötti különbség. A befogadó általában feltételezi, hogy a kommunikátor együttműködő lesz a társalgás során, és be fogja tartani az együttműködési alapelvet és a maximákat. Ha a kommunikátor valóban betartja az alapelvet és az alá tartozó maximákat a befolyásoló diskurzusban, akkor eleget tesz a befogadó elvárásainak, és meggyőzés–manipuláció viszonylatban meggyőzésről beszélhetünk, hiszen az együttműködési elv betartása biztosítéka a racionális társalgásnak (vö. NÉMETH T. 2003.).

A meggyőzés tehát egy együttműködő viselkedés, ahol a kommunikátor a befogadó elvárásainak eleget téve vesz részt a diskurzusban.

A grice-i maximákat azonban nem mindig tartjuk be. Ennek több oka is lehet. A maximák kihasználásáról (flout) akkor beszélünk, amikor csak látszólag sérül az

együtműködési elv, például, ha nem tartjuk be a mennyiség maximáját azért, hogy a minőség maximáját betarthassuk.

Ezzel szemben a maximák megsértéséről (violate) beszélünk akkor, ha a közlő titokban nem tartja be az együtműködési elvet úgy, hogy a befogadó továbbra is azt hiszi, hogy a közlővel együtműködő társalgást folytat. Ilyenkor nem keletkezik társalgási implikátúra, és pontosan ez történik manipuláció esetén is. Gyakorlatilag az együtműködési elv alá tartozó bármelyik maxima megsértésével megvalósítható a manipuláció, hiszen manipulálni lehet úgy, ha a közlő elhallgat bizonyos információkat a befogadó elől, vagy éppen felesleges, a diskurzus tárgyához nem kapcsolódó információkkal halmozza el (mennyiség- és viszony maximájának megsértése); ha hazudik vagy olyat mond, amit nem tud bizonyítani (minőség maximájának megsértése); valamint, ha kétértelműen, homályosan fogalmaz vagy ha hibásan érvel (modor maximájának megsértése).

A manipuláció során a közlő részéről tehát mindenképpen sérül az együtműködési elv, a közlő a diskurzus során nem tesz eleget a befogadó elvárásainak, és teszi ezt úgy, hogy a befogadó talán észre sem veszi az együtműködési elv megsértését.

D) Meggyőzés és manipuláció a homlokzatmunka-modellben. – GOFFMAN (1995: 3–30) homlokzatmunka-modellje is támpontot adhat a meggyőzés definíciójához, illetve a meggyőzés és a manipuláció elméleti elkülönítéséhez. A modell szerint társas érintkezése során az ember egy vonalat vezet. A vonal vezetésével „verbális és nem-verbális cselekedetek olyan mintázatát [mutatja fel], melyek segítségével kifejezésre juttatja a szituációról alkotott nézetét, s ezen keresztül a résztvevőkről, különösképpen pedig önmagáról alkotott értékelését” (i. m. 3). Egy adott szituációban magunknak és a szituáció többi résztvevőjének is tulajdonítunk valamilyen vonalat. A vonal révén pedig egy bizonyos homlokzatot is kialakítunk, amely magába foglalja mindazokat a pozitív megítélés alá eső értékeket, amelyeket valaki egy társas szituációban magának követel. A homlokzat tehát egy olyan énkép, amelyet egy adott társas helyzetben mutatunk magunkról, és amihez érzelmileg ragaszkodunk (SÍKLAKI 1994: 18). Társas helyzetekben általában igyekszünk megőrizni a magunk, és a szituáció többi résztvevőjének a homlokzatát is.

A homlokzat megóvásának az igénye akkor merül fel, amikor az adott szituáció egy résztvevője fenyegeti az általunk aktuálisan felmutatott énképet (szándékkal vagy szándék nélkül), de olyan eset is adódhat, amikor mi magunk fenyegetjük a homlokzatunkat, például amikor kiesik a bevásárlószatyor a kezünkől vagy amikor izgalomunkban nyilvánosan elkezdünk dadogni.

Hogyan illeszkedik ebbe a modellbe a meggyőzés? Már a meggyőzés aktusával azt hozzuk a kommunikációs partnerünk tudtára, hogy valamit nem jól gondol, téved. Az ember általában nem szeret tévedni, még kevésbé szereti, ha a tévedésére nyíltan felhívják a figyelmét. A homlokzatról elmondtuk, hogy ahhoz érzelmileg ragaszkodunk, nem szeretnénk elveszíteni, de a homlokzatot erősen fenyegeti a kritika. Ráadásul a meggyőző fél homlokzata is komoly veszélybe kerülhet a meggyőzés során, hiszen ha a másik fél visszautasítja a meggyőző szándékot vagy sikeresen megcáfolja a meggyőző fél érveit, az a meggyőző fél homlokzatának a leomlásához

is vezethet (SÍKLAKI 1994: 21). Hogy a felek egymás homlokzatát kölcsönösen megóvják, a közvetett kommunikáció eszközához nyúlnak. Ebben az esetben a befogadónak következtetnie kell a kommunikátor valódi szándékára, azonban a szituáció vagy a konvencionális nyelvhasználat általában nyilvánvalóvá teszi a kommunikátor szándékát.

A befolyásoló szándék kifejezésre juttatása tehát homlokzatfenyegető viselkedés. A manipuláció során azonban a közlő a manipulatív szándékát el kívánja rejtetni a befogadó elől. Amennyiben ez sikerül is neki, továbbá a befogadó egyéb befolyásoló szándékot sem tulajdonít a közlőnek, a befogadó a diskurzust nem érzi homlokzatfenyegetőnek, így nem is fejt ki ellenállást, mivel annak sincs tudatában, hogy befolyásolni akarják.

Mégis, a manipuláció csak látszólag homlokzatóvó viselkedés, a valóságban könnyen a homlokzat leomlásához vezethet. Ahogy HARRÉ (1997: 628) megfogalmazta, a manipulátor a hallgatóját nem értelmes lényként, hanem inkább tárgyként kezeli, és nem mondhatjuk, hogy a közlő ilyen hozzáállása jót tesz a befogadó énképének. Ráadásul, ha a manipuláció sikeres, de utólag lelepleződik a közlő valódi szándéka, a felismerés bizony könnyen porrá zúzhatja a befogadó önérzetét.

E) Meggyőzés és manipuláció az osztenzív-következtetési kommunikációs modellben. – A SPERBER–WILSON (idézi NÉMETH T. 1996: 12–6) által megalkotott osztenzív-következtetési modell szerint a kommunikáció során a kommunikátor létrehoz egy fizikai stimulust, amelynek segítségével mind a kommunikátor, mind pedig a kommunikációs partner számára kölcsönösen nyilvánvalóvá válik a kommunikátor azon szándéka, hogy a létrehozott stimulussal a kommunikátor nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni a kommunikációs partner számára egy {I} feltevés-halmazt. A kommunikátornak a kommunikáció során van tehát egy informatív és egy kommunikatív szándéka is, és a sikeres kommunikáció feltételezi mind az informatív, mind pedig a kommunikatív szándék meglétét, kölcsönös nyilvánvalóságát és teljesülését. A kommunikátor informatív szándéka a kommunikáció során az, hogy kommunikációs partnere számára nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá tegye az {I} feltevés-halmazt. A kommunikatív szándék pedig az informatív szándéknak a kommunikációs partner előtti nyilvánvalóvá tételével egyenlő. Mivel ebben az esetben mind a két szándék egyszerre jelen van és nyilvánvaló mind a két kommunikációs fél számára, (sikeres) kommunikációról beszélhetünk.

A manipulációnak ÁRVAY (2003: 15–6; 2004: 234–6) SPERBER és WILSON (1986.) osztenzív-következtetési kommunikációs modelljéből kiindulva két esetet ismertet. Az egyik esetben a kommunikátornak informatív szándéka van, de kommunikatív szándéka nincs a befogadó felé. Erre a következő példát hozza: Péter el akar utazni, de nem tudja eldönteni, hogy Bangkomba vagy Rio de Janeiróba menjen-e. Lilla nem szeretné, hogy Péter Bangkomba utazzon, mert aggódik érte, de ezt nem meri neki megmondani, ezért egy nagyobb baráti összejövetelen Lilla Katihoz fordulva a következő megnyilatkozást teszi: „Hallottad, micsoda szörnyű járvány van Bangkokban?” Itt tehát az {I} feltevés-halmazt, azaz a Bangkokban tomboló járványról szóló információt Péter számára nyilvánvalóvá teszi, de kommunikációs szándéka nincs Péter irányába. Az osztenzív-következtetési kommunikáció meg-

határozásánál azonban a sikeres kommunikáció feltételeként SPERBER és WILSON feltételezték az informatív és a kommunikatív szándék együttes, a kommunikációs felek számára kölcsönösen nyilvánvaló jelenlétét. Mindezek alapján tehát ha az informatív vagy a kommunikatív szándék, esetleg mindkettő hiányzik, vagy nem válik kölcsönösen nyilvánvalóvá, akkor a kommunikáció nem tekinthető sikeresnek. Ebből tehát az következik, hogy a manipulációt ebben a modellben nem tekinthetjük kommunikációnak.

NÉMETH T. (2006.) az informatív és a kommunikatív nyelvhasználat egymástól független létezésére hívja fel a figyelmet SPERBER és WILSON (1986.) osztenzív-következtetési kommunikációs modellje alapján. Állítása szerint verbális információközlés kommunikatív szándék nélkül is létrejöhet. A közlőnek lehet informatív szándéka anélkül, hogy ezt az informatív szándékot megmutató szándéka, azaz kommunikatív szándéka is lenne, ugyanakkor a kommunikatív szándék minden esetben feltételezi az informatív szándék meglétét, ezért kommunikatív nyelvhasználat nem képzelhető el informatív szándék nélkül (NÉMETH T. 2006: 370). A verbális információközlés egy olyan osztenzív viselkedés, amelynek során a közlő azzal a szándékkal hoz létre egy megnyilatkozást, hogy a hallgató számára nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá váljék egy {I} feltevészalmaz, de az osztenzió kizárólag a közlőni kívánt információra, azaz az {I} feltevészalmazra irányul (i. m. 371). Azonban NÉMETH T. (i. h.) arra is fontosnak tartja felhívni a figyelmet, hogy a kommunikatív és az informatív nyelvhasználat elkülönítésekor elsősorban a közlő szándékait kell figyelembe vennünk, a kimondott megnyilatkozás formája vagy tartalma nem elég ehhez.

A kommunikatív és az informatív nyelvhasználatnak az elkülönítésével ÁRVAY (2003: 16) példáját elemezve nemcsak azt mondhatjuk ki, hogy Lillának van informatív szándéka Péter irányába, kommunikatív szándéka azonban nincs, azaz Lilla és Péter között nem valósul meg kommunikáció, de azt a megállapítást is tehetjük, ami egybe is vág az intuíciónkkal, hogy bár kommunikáció nincs a felek között, verbális információközlés így is megvalósul.

ÁRVAY másik példájában a verbális interakciónak két szintjét különíti el: felszíni és rejtett szinteket különböztet meg. Míg a felszínen sikeres kommunikáció zajlik, {I₁}-hez kommunikatív és informatív szándék is társul, addig a rejtett szinten egy másik {I₂} feltevészalmazhoz sem informatív, sem kommunikatív szándék nem társul, mivel a közlő nem akarja felismertetni {I₂}-t. Erre a következő példát hozza: Egy család a *Rizikó* elnevezésű stratégiai társasjátékkal játszik, ahol a játékosok célja, hogy területeket szerezzenek, és az ellenfél csapatait likvidálják. A játék során Laci meg akarja semmisíteni Ida hadtestét, és ehhez Bélát szeretné eszközként használni. Így szól Laci Bélához: „Szerintem neked most legjobb lenne Kamcsatkát megtámadnod, mert úgy hamar átjutsz Amerikába” (2003: 15). Az itt felvázolt szituációban ÁRVAY szerint tehát Laci és Béla között a felszínen sikeres kommunikáció valósult meg, ahol Laci informatív szándéka az volt, hogy Béla tudomására hozza az {I₁} feltevészalmazt, vagyis, hogy szerinte mi lenne számára a legkedvezőbb lépés, de a rejtett szinten nem történt kommunikáció, az {I₂} feltevészalmazt, vagyis hogy általa akarja Ida hadtestét likvidálni, nem akarja Béla tudomására hozni.

Az előbbi példában Laci egy megnyilatkozással egyszerre két cselekvést hajt végre: kommunikál és manipulál is egyszersmind, vagyis manipulatív szándékkal kommunikál (NÉMETH T. 2006: 368).

Most, miután megvizsgáltuk, hogy a különböző modellekben mit jelent a meggyőzés és mit a manipuláció, megkísérlek egy olyan egységes definíciót adni a manipulációra, amely a fenti elméleti keretek bármelyikében sikeresen jósolja meg a manipuláció esetét.

F) A manipuláció definíciója. – A befolyásolásról belátható, hogy az egy skaláris fogalom, s ennek alapján a befolyásolás alesetének tekintett manipulációt is skaláris fogalomnak kell itélni, ami ahhoz a megállapításhoz vezet, hogy a manipuláció élesen nem választható el a meggyőzéstől, illetve a befolyásolás egyéb számos, itt nem vizsgált aleseteitől. A manipuláció definiálása tehát nem lehetséges szükséges és elégséges feltételek megadásával. A különböző modellekben adott definíciók alapján azonban összegyűjthetők azok a jegyek, amelyek a prototipikus manipulációt jellemzik. Vegyük sorra őket előbb a közlő, majd a befogadó oldaláról!

Az első és legfontosabb manipulációra utaló jegy a közlő részéről a manipulatív szándék megléte. A manipulatív szándék megléte pedig magába foglalja azt, hogy a közlő eltitkol, illetve elrejt valamit a befogadó elől – eltitkolja valamely maxima megsértését, a nyelvi aktus homlokzatfenyegető voltát, a manipulatív szándékát vagy egy adott feltevés-halmazt. A befogadó oldaláról vizsgálva a manipulációt azt mondhatjuk, hogy a befogadó soha nem tudja bizonyítani, hogy manipuláció áldozata lett, legfeljebb csak következtethet rá.

Mindezek alapján a prototipikus manipulációra jellemző jegyek a következők: 1. manipulatív szándék megléte, és 2. bizonyíthatatlanság.

Ez a definíció pontosan tükrözi a manipuláció természetét, miszerint a manipuláció egy olyan jelenség, amely a szándékok központi szerepe és indirektsége miatt bizonyíthatatlan amiatt, hogy a közlő részéről a manipulatív szándék letagadható. A következő 3. fejezetben szeretném megmutatni, hogy az említett pszichológiai és szociálpszichológiai modellekben mégis milyen jegyek engednek arra következtetni, hogy manipulációval van dolgunk. Az ezt követő fejezetben pedig az a célom, hogy a nyelvhasználatban felhívjam a figyelmet azokra a formákra, amelyek félrevezetőek lehetnek, és amelyeknek az előfordulása bizonyos kontextusokban manipulatív pszichológiai stratégiákat hozhat működésbe.

3. Manipuláció a sajtóreklámokban. – A 2. pontban láthattuk, hogy a manipuláció miben tér el a meggyőzéstől a különböző pragmatikai és szociálpszichológiai modellekben, és ezek alapján a prototipikus manipulációra jellemző jegyek is explicitté váltak. Ebben a fejezetben egy sajtóreklámból vett példán a manipulációt a gyakorlatban is szemléltetem, felhasználva a 2. pontban ismertetett modelleket. Konkrét nyelvi példán mutatom be, mit jelent az, hogy a manipuláció nem együttműködő viselkedés, hogy a manipuláció miért csak látszólag homlokzat-óvó viselkedés és hogy az osztenzív-következtetési kommunikációs keretben mi az a feltevés-halmaz, amelyet manipuláció esetén a közlő nem tesz nyilvánvalóvá a befogadó számára.

A) A sajtóreklámok és az együttműködő viselkedés. – A tömegmédiában sajtóreklám formájában megvalósuló nyelvi interakció akkor számít együttműködőnek, ha a közlő(k) betartják a grice-i együttműködési elvet [l. 2. C)], azaz az együttműködési elv alá tartozó egyik maximát sem sértik meg. Vegyünk most egy konkrét példát, és vizsgáljuk meg, hogy az megfelel-e az együttműködő viselkedés kritériumainak!

- (1) *Őn is forgolódt már álmatlanul az izzasztó hőség és a szúnyogok idegesítő zümmögése miatt? Anyaként persze nemcsak saját, hanem gyermekünk nyugodt alvása miatt is aggódunk! A csecsemőknek és a kisgyermekeknek sokkal több pihenésre van szükségük, mint nekünk, felnőtteknek; ehhez pedig nyugodtan kell aludniuk.*

A minőség maximája alá tartozó második almaxima azt mondja, hogy tartózkodjunk az olyan állításoktól, amelyekre nincs elegendő bizonyítékunk. A közlő többes szám első személyű igeragozása az *Anyaként persze nemcsak saját, hanem gyermekünk nyugodt alvása miatt is aggódunk!* mondatban arra enged következtetni, hogy a közlő és a befogadó is anya. Arra nézvést azonban a közlőnek egész biztosan nem lehet elegendő bizonyítéka, hogy a reklámot a jövőben (miután elkészült és megjelent) kizárólag anyák fogják olvasni. Továbbá arra sem lehet elegendő bizonyítéka a közlőnek, hogy az illető édesanya, aki olvassa a reklámot valóban aggódik a gyermeke nyugodt alvása miatt. A minőség maximája tehát sérül, ezért az együttműködési elv is sérül, azaz nem beszélhetünk együttműködő nyelvi viselkedésről. A 2. F) pont alapján pedig arra a következtetésre juthatunk, hogy ha a közlő manipulatív szándékkal, titokban sért meg egy maximát, akkor manipulációról beszélhetünk.

B) A sajtóreklámok és a homlokzatmunka-model. – A sajtóreklámok szerzői befolyásolni akarják az olvasóikat. A befolyásolás során a közlő a befogadóban ki akar alakítani egy adott véleményt, illetve már meglévő ismereteket, véleményeket vagy attitűdöket akar megváltoztatni vagy megerősíteni (ÁRVAY 2003: 11). A sajtóreklám akkor homlokzatfenyegető [l. 2. D)], ha arra törekszik, hogy megváltoztassa a befogadó már meglévő ismeretét, véleményét, attitűdjét. Egy már meglévő ismeret megerősítése nem minősül homlokzatfenyegető viselkedésnek, mivel azzal a közlő azt hozza a befogadó tudtára, hogy egyetért vele.

Ha most újra megnézzük az (1) példát, az egyáltalán nem tűnik homlokzatfenyegetőnek, hiszen feltételezhetjük, hogy mindenkinek okozott már egy-két kellemetlen éjszakát a hőség és a szúnyogok zümmögése, az anyákról úgy gondoljuk, hogy azok olyanok, hogy aggódnak a gyermekük kényelme és nyugodt alvása miatt, valamint azt is el tudjuk fogadni, hogy egy gyereknek több pihenésre van szüksége, mint egy felnőttnek, és a nyugodt alvás ehhez elengedhetetlen. A többes szám első személy használata miatt az is egyetért ezekkel az állításokkal, akiben még fel sem merült, hogy gyermekének nyugodt álmát ugyanúgy zavarhatják a szúnyogok, mint az övét. Ezzel a megnyilatkozással a közlő azonban egyben azt is a befogadó tudtára hozza, hogy az a norma, hogy egy anyának aggódnia kell amiatt, hogy gyermeke álmát nem zavarják-e a szúnyogok. Az explicit módon megfogalmazott kijelentés látszólag nem homlokzatfenyegető, mivel feltétlen egyetértést vált ki a be-

fogadóból, a fentebb említett sugallt állítás azonban már homlokzatfenyegető lehet, azt azonban a közlő nem fogalmazza meg explicit módon.

Mindemellett képzeljük el a következő esetet! Zsóka, aki egy hároméves kis-lány édesanyja, megvásárolja a szobán forgó biomatracot, mert egyetért azzal a sugallt állítással, hogy az anyáknak minden lehetséges módon biztosítaniuk kell gyermekük nyugodt álmát, amit a szúnyogok zümmögése fenyeget. Pár hétre rá egy közeli ismerősével, Nórával beszélget (aki egy négyéves kisfiú édesanyja), és szoba kerül a Novetex biomatrac. Kiderül, hogy Nóra is találkozott az adott reklámmal valamelyik újságban, és most nevetve meséli, hogy miket ki nem találnak, hiszen hacsak a gyerek nem allergiás a szúnyogcsípésre, akkor aztán zümmöghet a szúnyog a fülébe, a gyerekeket ugyanis egyáltalán nem akadályozza a szúnyogzümmögés az alvásban. Zsóka mindenesetre homlokzatfenyegetőnek érzi Nóra állítását, hiszen Nóra (tudtán kívül) Zsóka tudomására hozza, hogy nem ért egyet vele, és Zsóka megpróbálja védeni a saját álláspontját. Abban az esetben, ha Nóra végül meggyőzi Zsókat arról, hogy egy egészséges gyereknek nincs szüksége arra, hogy a „szúnyogtól is óvják”, Zsóka azt fogja gondolni, hogy félrevezették (vagy hagyta magát félrevezetni), és ez könnyen Zsóka homlokzatának a leomlásához vezethet.

C) A sajtóreklámok és az osztenzív-következtetési kommunikáció. – A manipuláció legármálytabban az osztenzív-következtetési modellben vizsgálható az információtartalmak és a közlő azokra vonatkozó szándékainak az elkülönítése folytán. Ezek alapján két megközelítés lehetséges. Az első megközelítésben ÁRVAY (2003: 15–6; 2004: 235) elemzését alapul véve azt mondhatjuk, hogy a közlőnek kommunikatív és informatív szándéka is van egy $\{I_1\}$ feltevéshalmazra vonatkozóan, ám ahhoz, hogy manipulációról beszélhessünk, ehhez kell, hogy tartozzon egy olyan $\{I_2\}$ feltevéshalmaz is, amelyhez nem társul sem kommunikatív, sem informatív szándék [l. 2. E)]. Az (1) példánkat egy megnyilatkozásnak véve azt láthatjuk, hogy az abban megfogalmazott információra vonatkozóan a közlőnek van kommunikatív és informatív szándéka is. A közlő a megnyilatkozásával elérni kívánt valódi célt (ami nem azonos az itt felsorolt információk közlésével, és ami egy adott cselekvéses reakció – a vásárlás) nem hozza a befogadó tudomására, ehhez tehát sem informatív, sem kommunikatív szándék nem társul. Ebben az esetben $\{I_2\}$ feltevéshalmazba a következő információk tartoznak: a nyelvi interakció valódi célja, a manipulatív szándék, valamint, hogy bizonyos nyelvhasználati formákat azért használ a közlő, mert azok potenciálisan alkalmasak manipulációra.

A másik megközelítésben, ha a reklámszöveg egészét vizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy egy implikaturához, egy explicit módon ki nem fejezett $\{I\}$ feltevéshalmazhoz informatív szándék társul, kommunikatív szándék azonban nem. Ebben az esetben $\{I\}$ feltevéshalmaz tartalma az az implikált állítás, hogy az adott termék megéri az árát, vagyis érdemes azt megvásárolni, és a közlő ezt az explicit módon kifejezett tartalommal implikálja. Azzal, hogy ezt az információt csak implikatura formájában teszi elérhetővé a befogadó számára, a közlőnek az a célja, hogy a befogadó azt gondolja, hogy mindenféle külső rávezetés, befolyásolás nélkül egymaga jutott erre a következtetésre.

A két megközelítést az különbözteti meg egymástól, hogy más egységet tesz meg a vizsgálat tárgyának. Az első megközelítésben a vizsgálat tárgyát a szöveg

egyres részei adják, míg a második megközelítésben a teljes szöveg mint megbont-hatatlan egység képezi a vizsgálat tárgyát. Jelen tanulmányban a szöveg egyes ré-szeit vizsgálom, pontosabban azt, hogy az egyes részekben hol és milyen formában érhetőek tetten a manipulációra alkalmas nyelvi és nyelvhasználati eszközök.

A manipuláció elméleti meghatározása után most térjünk át a pszichológiai stratégiák és az azokat működésbe hozó nyelvi és nyelvhasználati formák vizsgálatára.

4. Pszichológiai stratégiák a sajtóreklámokban. – A reklá-mok tipikusan cselekvéses reakciót (vásárlást) akarnak kiváltani a befogadókból, és ennek elérése érdekében különböző stratégiákat alkalmaznak. A négy itt vizsgált stratégia a következő: minimumcsoport-paradigma, félelemkeltés, személyes él-mény, valamint a ritkaság pszichológiája.

A) Minimumcsoport-paradigma. – A minimumcsoport-paradigma, más néven vakcsoport technika TAJFEL (idézi PRATKANIS–ARONSON 1992: 130–5) angol szociálpszichológus nevéhez fűződik. TAJFEL vakcsoportnak nevezi az olyan csoportot, amelynek tagjait vaktában választják ki valamely közönséges, szabályta-lan és képzeletbeli szempont alapján. Egyik kísérletében például pénzfeldobással osztották be a kísérleti alanyokat X, illetve W csoportokba, egy másik kísérletében pedig az alapján, hogy a kísérleti alanyok inkább Klee vagy Kandinszkij festmé-nyeit értékelték jobban. Bár a kísérleti alanyok teljesen ismeretlenek voltak egymás számára, miután egy vakcsoportba kerültek, elkezdtek úgy viselkedni, mintha jó barátok vagy közeli rokonok volnának, erős rokonszenvet mutatva egymás iránt, sőt, ha lehetőségük volt, még jutalmazták is egymást, szemben azokkal, akikkel nem tartoztak egy vakcsoportba.

A jelenséget a kutatók két lélektani funkcióval magyarázzák. Az egyik, hogy a kategorizálás segít eligazodni a világ jelenségei között, így az egy adott csoport-hoz tartozás is egy fogódzó lehet ebben. A csoporttagok közötti hasonlóságok és a csoportok közötti különbségek aránytalanul megnőnek, azok, akik nem a mi cso-portunkhoz tartoznak, elvesztik személyiségüket, egyéniségüket, és egy negatív címkét kapnak. A vakcsoport jelenség működésének másik oka, hogy a társadalmi csoportokba tartozás mindig önbecsülést és büszkeséget ébreszt. Személyes sértés-nek érezzük, ha azt a csoportot támadják, amelyikbe mi is tartozunk, mivel érzelmi alapon kötődünk hozzá. Hogy önbecsülésünket megőrizzük, magunkévá tesszük az adott csoport által vallott elveket, és mindenáron védelmezzük a csoportot. Ha a közlő valamilyen módon eléri, hogy az általa kívánt vakcsoportba tartozónak érez-zük magunkat, észrevétlenül kerülünk előregyártott eszmék karmaiba (PRATKANIS–ARONSON 1992: 131).

B) Félelemkeltés. – A félelemkeltés lényege a reklámokban, hogy azt sugallják a befogadónak, hogy ha nem az adott terméket vagy szolgáltatást választja, az számára kellemetlen következményekkel járhat. A félelem motívuma azért is igen hatásos, mert eltereli a gondolkodásunkat a racionalitástól, érzelmelet akti-vál, és ezáltal könnyebben, gyorsabban és alapos mérlegelés nélkül elfogadjuk az elének kínált javaslatot, amely segítségével megszüntethetjük a félelmeinket.

PRATKANIS és ARONSON (i. m. 129) szerint a félelemkeltés akkor a leghatéko-nyabb, ha az üzenet 1. nagy ijedséget kelt; 2. tartalmaz kifejezett útmutatást a veszély

elhárítására, illetve csökkentésére; 3. az ajánlott cselekvést a befogadók a veszély elhárítására, illetve csökkentésére alkalmasnak találják, és 4. el is hiszik, hogy véghezvitelére képesek.

C) Személyes élmény. – Fontos, hogy a reklám külső megjelenése, stílusa hasonló legyen a magazinban megjelenő cikkek, interjúk külső megjelenéséhez, stílusához. Ez egyrészt azért fontos, mert az olvasó így a reklámot is a magazin részének érzi, és ezáltal hitelesebbnek találja azt, másrészt, mert az emberek a magazinokat tipikusan szabadidejükben, szórakozás céljából olvassák, és hatásos lehet, ha a reklám is megfelel erre a célra, tehát, ha élményt nyújt az olvasó számára. Élményt nyújtani persze többféleképpen lehet. Élményt nyújthatnak például egy a mindennapi életben hasznosítható információkat, tanácsokat tartalmazó reklámok, az érdekes vagy humoros történetet elmesélő reklámok vagy azok a reklámok is, amelyeknek a főszereplői sokak által ismert és kedvelt valós vagy fiktív személyiségek.

Abban az esetben, ha egy adott sajtóreklámban szerepeltetett híresség osztja meg az olvasókkal személyes tapasztalatait a reklámozott termékkel, szolgáltatással kapcsolatban, akkor az adott híresség az állítás forrása is egyben, ami nagyon meggyőző lehet, ha és ameddig a beszélő szavahihetősége nem sérül (SÍKLAKI 1994: 174). Az emberek szeretnek megtudni másokról (főleg hírességekről) személyes dolgokat, megismerni a vágyaikat, a hibáikat, a problémáikat, és ezáltal közelebb érzik őket magukhoz, magukhoz hasonlóknak találják őket, és így könnyen kialakulhat egyfajta rokonszenv a reklámozott termékkel, illetve szolgáltatással szemben is. Ráadásul, mivel az illető híresség saját maga beszéli el magáról ezeket a dolgokat, még erőteljesebb, érzékletesebb lehet a hatás. A személyes példának erős meggyőző ereje van, és minél érzékletesebb a példa, annál meggyőzőbb (ARONSON 2003: 101–2). ZENTAI (1999: 102) szerint a személyes élmény, tapasztalat alkalmas lehet arra, hogy illusztráljon, alátámasszon egy álláspontot vagy egy véleményt, és ez többnyire két ok miatt működik. Egyrészt azért, mert a célszemély hinni akar benne, másrészt pedig azért, mert az előadott élmény vagy történet a befogadó látómezejében nagyon élesen, képszerűen jelenik meg, és bármikor könnyen hozzáférhető a feldolgozás szempontjából.

D) A ritkaság pszichológiája. – Ha felfedezzük, hogy valami ritkaság, elérhetetlen, az azonnal elkezdi foglalkoztatni a képzeletünket, hiszen mi másért is lehetne valami ritkaság, ha nem azért, mert értékes. Az értéktelen dolgokhoz bárki hozzájuthat, de az emberben él a vágy, hogy kifejezésre juttassa, hogy különleges, valamivel kiemelkedik a tömegből, valamitől jobb, több, mint a többi ember, és a ritka árucikkek birtoklása az önbecsülésünket is növeli (i. m. 147).

Annak illusztrálására, hogy a ritkaság iránti vonzódásunk valóban létezik, érdekes lehet megismerkednünk FARQUHAR és PRATKANIS (idézi PRATKANIS–ARONSON 1992: 146–7) kísérletével. Ennek során egyetemistákat kértek fel, hogy egy listáról, különböző márkájú termékek közül válasszanak. Egyes esetekben egy igen vonzó árucikk is szerepelt a listán, azonban arról kijelentették, hogy az nem kapható, ezért azt nem választhatják. A kísérlet azt az eredményt hozta, hogy az a termék, amelyről azt állították, hogy nem kapható, csökkentette a többi árucikk iránti érdeklődést, és hirtelen felértékelődött az a tulajdonság, amellyel az elérhetetlen termék kiemelkedett a többi termék közül.

5. A pszichológiai stratégiákat tükröző nyelvhasználati eszközök a sajtóreklámokban. – A sajtóreklámok egyszerre öltenek nyelvi és képi formát. Mind a nyelvi, mind a képi megjelenítés alkalmas lehet meggyőzésre és manipulációra egyaránt. Koncentráljunk most a nyelvi megjelenésre! A meggyőzésről [l. 2. A)] elmondtuk, hogy főleg a logikára épít, a meggyőző fél észérveket használ arra, hogy befolyásolja a meggyőzendő fél véleményét egy adott dologgal kapcsolatban. Ezzel szemben manipuláció esetén [l. 2. B)] a közlő el kívánja rejtetni manipulatív szándékát a befogadó elől. Az átlag anyanyelvi beszélő elméjében a grammatikai szabályok nincsenek explicite jelen, és a grammatikai feldolgozás nem egy tudatos folyamat. A mindennapi nyelvhasználatban nem választjuk szét a jelentést és a formát, valamint azon sem gondolkodunk el, hogy a forma mennyiben járul hozzá a befogadó részéről azonosított jelentéshez. Ezek alapján ÁRVAY meghatározásához – a nyelvileg és logikailag hibásnak nem tekinthető, de feltétlen egyetértésre kényszerítő nyelvi elemeket manipulatív eszközöknek tekinti akkor, ha azokat a közlő nem tudatosan használja, egyébként manipulatív stratégiákról beszél (vö. 2003: 20; 2004: 241) – hasonlóan a fentebb tárgyalt pszichológiai stratégiákkal együtt megjelenő és azokat működésbe hozó nyelvi elemeket és szerkezeteket manipulációra alkalmas eszközöknek tekintem, mivel azok, bár megfelelő nyelvi kontextusban működésbe hozhatják az adott pszichológiai stratégiát, azt nem leplezik le az átlagos befogadó előtt, s ezzel együtt a közlő manipulatív szándékát sem teszik nyilvánvalóvá a befogadó számára. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy egy nyelvi szerkezet sem alkalmas önmagában manipulációra (CHILTON 2002: 6), így az 5. A)–D) pontokban tárgyalandó nyelvi elemek és szerkezetek jelenlétéből nem következtethetünk egyértelműen sem az adott pszichológiai stratégia, sem a manipulatív szándék meglétére. Ahhoz, hogy manipulációról beszélhessünk, a szándékosság elengedhetetlen a közlő részéről, az adott pszichológiai stratégia azonosításához pedig a nyelvi és a nyelven kívüli kontextust is figyelembe kell venni.

BRETON (2000: 54) megállapítása szerint manapság a reklámok többsége tartalmaz manipulatív eszközöket. Az informatív, érvelő reklámok háttérbe szorulását a szerző azzal magyarázza, hogy azok képtelenek lennének megváltoztatni a potenciális vásárlók magatartását.

ÁRVAY (2003; 2004) tanulmányaiban a logikailag hibás elemek használatát elemezte magyar, illetve angol nyelvű, legalább ötven szavas sajtóreklámokban. A logikailag hibás elemek használatán kívül manipulációra alkalmas eszközként határozta meg egyebek mellett a nyelvileg és logikailag hibásnak nem tekinthető, de feltétlen egyetértésre kényszerítő nyelvi elemek használatát, azonban tanulmányaiban ÁRVAY ezeket nem vizsgálta. Tanulmányom most következő szakaszában arra törekszem, hogy a 4. A)–D) pontokban részletezett stratégiákat implicit módon kiváltó nyelvi és nyelvhasználati eszközökre mutassak példákat különböző sajtóreklámokban.

A) A minimumcsoport-paradigma lehetséges nyelvhasználati eszközei. – Vakcsoportokat igen egyszerűen is létrehozhatunk, ha a közlő el tudja émi, hogy a befogadóban azt az érzést keltse, hogy mindketten azonos csoport tagjai. Ez azért különösen hatásos a reklámok esetében, mert akivel egy csoportba tartozunk, arról nem feltételezzük, hogy rosszat akarna nekünk, vagy

olyat állítana, amiről tudja, hogy nem igaz. A vakcsoporttechnika bevetése tehát egyszersmind a látszólagos hitelességét is növeli a reklámoknak.

Az egyik lehetséges eszköz a morfológia szintjén keresendő, és a többes szám első személyű igeragozásban lelhető meg. A többes szám első személyű ragozással a közlő bevonja az olvasót a szituációba, ugyanolyan problémákat, vágyakat, háttértudást stb. tulajdonít mindkettőjüknek, és ugyanazt a megoldást kínálja mind a saját, mind pedig az olvasó számára. Azt pedig tudjuk, hogy önmagának senki sem ellensége (néhány pszichotikus esettől eltekintve), a saját problémáira mindenki a lehető legjobb megoldást keresi. Amit tehát önmagunknak „javasolunk” megoldásként, azt biztos, hogy teljes meggyőződéssel tesszük, és ez is a hitelesség érzetét növeli az olvasóban. Nézzünk most erre egy példát előbb a *Szentkirályi Ásványvíz*, majd az *Elsève* reklámjából.

- (2) *Magyarország éghajlati körülményei között egy felnőtt átlagos napi vízszükséglete 2 liter. Ennek kielégítésére azért megfelelő a Szentkirályi Ásványvíz, mert kb. 2 liter elfogyasztásával hozzájutunk a napi javasolt 1100 mg ásványianyag-mennyiséghez.*
- (3) *Akkor se váljunk meg ezektől a termékektől, ha a tünetek már megszűntek, mert megelőzésre is bátran használhatjuk!*

Azonban érdemes lehet elgondolkodni azon, hogy vajon ki is alkotja pontosan a „mi”-t. Lehet egyrészt az olvasó vagy az olvasók (de egy adott lap egy adott példányában megjelent sajtóreklámnak tipikusan egyszerre csak egy olvasója van), de ki még, a közlő? A közlő, mint tudjuk, nem egy ember, hanem egy egész gárda, akik az adott reklámszöveget írják, szerkesztik. De még az is lehet, hogy a „mi” a szerzőkre és az olvasóra vonatkozik. De miért kellene azt gondolnunk, hogy a szerzők és az olvasó bármilyen szempontból is egy csoportot alkotnak? Vizsgáljuk meg most egy konkrét példán, hogy miről is van szó!

- (4) *Mostantól azonban a különböző hajproblémákkal és a korpával egyszerre vehetjük fel a küzdelmet.*

Az *Elsève* korpásodás elleni termékcsaládját bemutató sajtóreklám többes szám első személyben íródott. A többes szám első személyű ragozást az olvasó feltehetőleg saját magával és a szöveg anonim szerzőjével azonosítja (miközben vélhetőleg nem gondol arra, hogy egy sajtóreklámnak több szerzője is lehet), akinek – úgy gondolhatja – szintén voltak már a korpásodással kapcsolatos problémái, hiszen olyan szemléletesen írja le a problémát, hogy az azt sugallja, hogy nem ismeretlen előtte a jelenség. Az is előfordulhat azonban, hogy az olvasó a többes szám első személyű (rejtett) alanyt magára, az anonim közlőre, és még néhány ismerősére vonatkoztatja, akiknek szintén korpásodásra hajlamos a fejbőrük. Láthatjuk, hogy az, hogy a befogadó miként tölti ki ezt a változót, az mindig rajta múlik. Ezért tehát nevezzük ezt az eszközt többes szám első személy definiálatlan inkluzív „mi”-nek SIKLAKI (1994: 174) nyomán, aki a beszélő felelősségét vizsgálva állított fel hasonló kategóriát.

Egy másik eszköze lehet a vakcsoporttechnikának a tegeződő megszólítás. Az olvasó direkt megszólítására a magyar nyelvben két lehetőség nyílik: a kommunikátor tegezheti vagy magázhatja az olvasót. Mivel közeli ismerőseinket inkább tegezzük, az üzenet személyesebbnek tűnhet, ha a tegeződő stílust használjuk. Azonban ha például a célközönséget nagyrészt idősebb korú emberek teszik ki, például egy reumakrémet népszerűsítő reklám esetében, a tegeződés nem helyénvaló. Most vegyünk megint egy konkrét példát, hogy a tegeződés vakcsoportképző hatását illusztráljuk!

(5) *Hozd a legjobb formád!*

(6) *Használd te is a Lactacyd Femina intim termékcsaládot, hogy jól érezd magad a bőrödben minden pillanatban és minden porcikádban!*

A *Lactacyd Femina* sajtóreklámból vett (5) és (6) számú példa egy-egy tegeződő felszólítást tartalmaz, amely rögtön kapcsolatot teremt az olvasóval. Emellett a reklám illusztrációjának része egy fiatal, mosolygó nő arc. Az olvasó azonnal kapcsolatot találhat a kép és a szöveg között, ami célja is a reklámszövegíróknak, és az olvasó úgy értelmezheti, hogy a képen látható fiatal nő szólítja meg. Kép nélkül is tudjuk azonban, hogy az automatikus tegeződés egyik feltétele az azonos korosztályba és valamilyen szempontból azonos csoportba tartozás (egy bizonyos korig). Ráadásul itt a termék jellegéből is adódik, hogy fiatal nőknek szól, tehát az olvasót megszólító személy is feltételezhetően fiatal és nő (és ebben már a fénykép is segítség lehet). Ezen a ponton tehát máris két hasonlóság fedezhető fel a közlő és a befogadó között: azonos korosztály és azonos nem. A vakcsoport tehát megtegmentődött, és most már ugyanazok a szabályok érvényesülnek, mint a többes szám első személy definiálatlan inkluzív „mi” használata esetén.

B) A félelemkeltés lehetséges nyelvhasználati eszközei. – Az előző fejezetben **4. B)** pont alatt olvashattuk, hogy az olvasót rá kell vezetni a(z) egyedüli megoldásra, tehát a fenyegetésnél nem szabad megállni, a reklámszakembernek szem előtt kell tartania, hogy mindig kínáljon megoldást az általa kiváltott félelemre.

A félelemkeltés „fázisában” a szerzők generikus állításokat fogalmaznak meg, amelyek, ha az üzenetet a mellékúton dolgozzuk fel, univerzálisan kvantifikált olvasatát implikálják a mondatnak (vö. SÍKLAKI 1994: 60). A generikus mondatok az emberek hétköznapi tapasztalataiból eredő általánosítások, amelyeknek fontos tulajdonsága, hogy megengednek kivételeket (HEGEDŰS 2002: 7). A szöveg megfogalmazásánál a problémát és az ahhoz kapcsolódó negatív érzést ok-okozati viszonyba állítják egymással, és generikus állításként fogalmazzák meg. Tekintsük meg erre illusztrációként újra az *Elsève* reklámot! Mindjárt a bevezetésben a következőket olvashatjuk:

(7) *A csúnya haj nemcsak a közérzetet rontja, hanem az önbizalmat is csökkenti. Az pedig már valósággal gátlásossá tesz, ha korpa pöttyözi be vállunkon a ruhát.*

Láthatjuk, hogy a *csúnya haj* az oka a közérzet romlásának és az önbizalom csökkenésének is, a gátlásosságnak pedig a korpa látható helyen történő megjelenése. Mindkét állítás generikus olvasatú, tehát enged meg kivételeket. A *csúnya haj* nem mindenkinek rontja a közérzetét vagy csökkenti az önbizalmát, és a korpa sem mindenkinél vezet gátlásossághoz. És most vegyünk egy másik példát a *Lactacyd Femina* reklámból!

- (8) *Az intim testrészek egyensúlyának felbomlása nemcsak ápoltságunkat veszélyezteti, hanem közérzetünket és egészségünket is, hiszen a meggyengült védekezőrendszer miatt könnyen kialakulhat hüvelyi fertőzés, ennek talaján pedig súlyosabb szövődmények is.*

Ápoltságunk, közérzetünk és egészségünk veszélybe kerülésének az oka az *intim testrészek egyensúlyának felbomlása*. Eszre lehet venni azonban, hogy itt már az alárendelt mellékmondatban megjelenik a modális toldalék az igén (*kialakulhat*), amivel a szükségyszerűség fennállását a lehetőség fennállására finomítják, és így kevésbé megtévesztő az olvasó számára mellékúton történő feldolgozás esetén is.

Szintén ehhez a stratégiához tartozik a hiperbola jelensége is, hiszen a probléma jelentősége, amelyre a megoldást kínálják a reklámszakemberek az éppen reklámozott termékkel, el van túlozva. Újra elővéve a *Novetex* reklámból kiragadott példát, ezt olvashatjuk:

- (1) *Őn is forgolódott már álmatlanul az izzasztó hőség és a szűnyogok idegesítő zümmögése miatt? Anyaként persze nemcsak saját, hanem gyermekünk nyugodt alvása miatt is aggódunk!*
- (7) *A csúnya haj nemcsak a közérzetet rontja, hanem az önbizalmat is csökkenti. Az pedig már valósággal gátlásossá tesz, ha korpa pötytyözi be vállunkon a ruhát.*

Mert hát a korpás haj tényleg kellemetlen lehet, és valóban idegesítő, ha a szűnyogok zümmögése miatt nem tudunk aludni, de azért ezek nem életbevágó problémák (még a gyerekek számára sem). Az itt újra szereplő (7) példában a gátlásosság ráadásul egy olyan komplex jellemző, amelynek a kialakulásához egyetlen tényező, mint például a korpás haj nem elég. Ahhoz azonban, hogy a szükséglet kialakíthassák a célközönségben, úgy tüntetik fel ezeket a jelenségeket, mintha sorsdöntő jelentőségűek volnának.

C) – A személyes élmény stratégia lehetséges nyelvhasználati eszközei. – Ennek a stratégiának [l. 4. C]) az alkalmazása során egy széles körben ismert személyiség osztja meg velünk, hogy mi okból választotta a reklámozott terméket, illetve, hogy milyen tapasztalatai vannak az adott termékkel kapcsolatban. Indokolja, hogy miért volt vagy van szüksége egyáltalán a termékre, elmeséli, hogy talált rá stb. Az elbeszélés egyes szám első személyben történik, így még személyesebb és hitelesebb is, mivel az állítás forrása maga a beszélő (SÍKLAKI 1994: 174).

Ebben az esetben, mivel a közlő konkrét eseményeket, történeteket mond el, megszorodnak az epizodikus olvasatú mondatok. Az epizodikus mondatok által

leírt események térben és időben kötöttek (HEGEDŰS 2002: 3), ezért érzékletesebbek és képszerűbbek lehetnek, így az arányaiban több epizodikus mondatot tartalmazó szövegeket kevésbé érezzük tárgyilagossáknak, mint azokat a szövegeket, amelyekben generikus mondatok fordulnak elő nagyobb arányban. És most nézzünk példát erre a stratégiára is! A *Metabolt* reklámozó Gregor Bernadett a következőket meséli el az olvasóknak:

- (9) *Velem is így történt, hogy egy nehéz periódust követően egy kicsit elszaladt a súlyom, persze a saját mércémhez képest. [...] De akkoriban valahogy sem erőm, sem kedvem nem volt a régi módszerhez. Valamelyik újságban olvastam egy szerről, amely felkeltette az érdeklődésem. Ez volt a METABOL.*

Megfigyelhetjük, hogy míg a Gregor Bernadett tapasztalatait és élményeit taglaló mondatok többsége epizodikus olvasatú, a termék hatásáról, hatásának okairól, összetevőinek jellemzőiről szóló állítások generikusak:

- (10) *Tudtam, hogy a jód milyen fontos az egész szervezet számára, hiszen nemcsak a túlsúly, hanem nagyon sok betegség hátterében is a jódhiány húzódik meg. Ráadásul a METABOL-ban biojód van, amely sokkal jobban hasznosul. Tudtam azt is, hogy a jód nagyon jól tesz a bőrnek is és ez színészneként nagyon fontos a számomra. Azt is olvastam, hogy nem elsősorban fogyókúra szerről van szó, de úgy gondoltam, ha nem is fogyok tőle, akkor is megéri.*

A *Jana* ásványvíz reklámját is azért érezhetjük már-már tudományosnak, mert túlsúlyban tartalmaz generikus állításokat:

- (11) *Kiemelkedő tulajdonsága, hogy nátriumtartalma rendkívül alacsony, ugyanakkor kalciumban és magnéziumban gazdag. Utóbbi kettő a csontok felépítéséhez és megszilárdulásához elengedhetetlen. Mindezek mellett a *Jana* ásványvíz mentes minden olyan káros anyagtól (ammónium, nitrit), amely kishabák számára veszélyt jelenthet.*

Összefoglalva tehát, a generikus mondatok túlsúlyba kerülésével a szöveget tárgyilagosságnak, míg az epizodikus mondatok túlsúlyba kerülésével a szöveget szubjektívebbnek, képszerűbbnek érezzük.

D) A ritkaság pszichológiája stratégia lehetséges nyelvhasználati eszközei. – Ha egy terméket egy nagy tekintélyű, erkölcsileg magasán álló személlyel reklámozunk, a termék és az illető személy között szoros kapcsolatot alakítunk ki, s ezáltal a megbecsülés, amelyet az illető személy iránt érzünk, pozitív irányban befolyásolja a termék iránti attitűdünket is. Kifejezetten érdekes a *Philishave* reklám esetében, hogy nem egy valós személyhez kötik a terméket, hanem James Bondhoz, aki csak egy szerep, ráadásul a szerepet megformáló színészek gyakran váltogatják egymást. Örökérvényű tulajdonságai azonban James Bondnak, hogy vonzó, ellenállhatatlan, megmenti a világot évről évre, és sosem öregszik meg. Hozzá hasonló tulajdonságokkal rendelkező valós személy nem létezik.

Az olvasónak a reklám egy élményt próbál eladni, azt ígéri, hogy a reklámozott termék használatával ő is hasonlóvá válhat James Bondhoz. A reklám ugyanakkor dívatterméket népszerűsít, érzésekre apellál, eleganciát, formát, szint, kényelmet hirdet.

A termékben rejlő ritkaságot, különlegességet a reklám nyelvi megformálása is tükrözi, méghozzá a nyelvi stílus segítségével. Ha a terméket reklámozó szöveg stílusa formális, választékos, elegáns, és ezáltal azt az érzést kelti, hogy válogatott közönséghez szól, és nem a nagy átlaghoz, az automatikusan felkelti a vágyat az olvasóban, hogy ehhez a „válogatott közönséghez” akarjon tartozni, aminek az elsődleges módja, hogy az adott termék birtokába jusson. Általában megfigyelhetjük, hogy a széles közönségnek szóló reklámok nyelvezete közérthető, hétköznapi. Ezzel szemben az ilyen és ehhez hasonló presztízstermékek reklámszövege nagyobb számban tartalmaz a hétköznapi nyelvezetben nem használt kifejezéseket, ritka, esetleg még soha nem hallott szókapcsolatokat, idegen eredetű kifejezéseket, hogy ezzel is a különlegesség, a nem-mindennapiság érzését árasssa. Lássunk most ezekre néhány példát!

(12) *Ez a legmodernebb high tech vívmányokat ötvöző készülék, nem véletlenül szerepel a 007-esről szóló legújabb történetben.*

Ha ezzel a szöveggel egy áruház katalógusában találkozánk, szinte bizonyos, hogy nem odaillőnek éreznénk a stílusa miatt, és baráti beszélgetéseink alkalmával sem ilyen stílust használnánk egy borotva bemutatásához. Ám ha valaminek vagy valakinek a különlegességére akarjuk felhívni mások figyelmét, azt a nyelvhasználatunk is tükrözni fogja.

(13) *Ezáltal James Bond mellett ön is egy soha nem tapasztalt intelligens borotválkozási élmény főszereplője lehet.*

Intelligens borotválkozási élményről sem igen szoktunk beszélni, szokatlan a *borotválkozási élmény* szókapcsolat is, és egészen újszerű ezt a már önmagában is szokatlan szókapcsolatot az *intelligens* jelzővel ellátni. A *Philishave Sensotec* borotvának ráadásul *ergonomikus* a tervezése, így *borotválkozáskor a komfortérzés minden módozatát megteremti Önnek*. Az *ergonomikus* egy idegen eredetű szaknyelvi kifejezés, amely szintén nem használatos a mindennapokban. A kifejezés azt sugallja, hogy a reklámozott borotva rendkívül hatékony, használata olyan különleges élmény, ami komfortérzést hoz a hétköznapiakba.

De minthogy említettük, hogy a sajtóreklámoknak megjelenésükben és stílusukban összhangban kell lenniük annak a magazinnak a megjelenésével és stílusával, amelyben megjelennek, *szót* kell ejtenünk a magazinról is, amelyben a reklám megjelent. Ez a *Hamu és Gyémánt*, egy magas árkategóriájú, férfiaknak szóló, témájában elsősorban a szivarokkal foglalkozó magazin.

6. E r e d m é n y e k . – Jelen tanulmányban az egyik célom az volt, hogy alaposan körüljárjam a manipuláció fogalmát három modellben: GRICE (1997.) együttműködési modelljében, GOFFMAN (1995.) homlokzatmunka-modelljében, valamint

SPERBER és WILSON (1986.) osztrénv-következtetéses kommunikációs modelljében. A manipulációnak ezekben a modellekben történő vizsgálata lehetővé tette a prototipikus manipulációra jellemző azon jegyek összegyűjtését, amelyek együttes megléte megjósolhatóvá teszi a manipuláció esetét mindhárom elméleti keretben. Ezek a következők: a közlő részéről a manipulatív szándék megléte és valaminek az eltitkolása, a befogadó részéről pedig a bizonyíthatatlanság.

A tanulmányban a másik céloom az volt, hogy megtaláljam az általam kiválasztott négy pszichológiai stratégiával korreláló manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközöket a vizsgált sajtóreklámokban. Mint az **5. A)–D)** pontban ismertetett eredmények is mutatják, vannak olyan nyelvi elemek és szerkezetek, amelyek tipikusan valamely pszichológiai stratégiával együtt fordulnak elő.

A minimumcsoport-paradigma például tetten érhető a többes szám első személyű igeragozásban vagy a tegeződésben, a félelemkeltés stratégiájának szükség-szerű velejárája a félelmek és a félelmet kiváltó problémák eltúlzása – a hiperbola, és azt is láttuk, hogy a probléma és a félelem (vagy rossz érzés) közötti ok-okozati viszonyt egyfajta szabályként generikus olvasatú mondatokban fogalmazzák meg a reklámokban. Láthattuk, hogy míg a generikus mondatok túlsúlyba kerülése a tárgyilagosság, a tudományos megalapozottság érzését kelti bennünk, addig az epizodikus mondatok magas aránya inkább a szubjektivitás, a képszerűség érzését kelti, és ezért a személyes élmény stratégiáját alkalmazó reklámokban nagy számban fordulnak elő epizodikus mondatok. Végül azt is bemutattuk, hogy a reklámozott terméket mint ritkaságot, különlegességet hirdető reklámok nyelvhasználata oly módon tükrözi ezt a ritkaságot és különlegességet, hogy ritka, különleges, esetleg még sosem hallott kifejezéseket, szókapcsolatokat tartalmaz.

Az itt ismertetett eredmények hasznosíthatók lehetnek mind a reklámszöveg-írók számára, hogy tudatosabban írjanak reklámszövegeket, mind pedig a fogyasztók számára annak felismerésében, hogy mikor válnak egy adott pszichológiai stratégia áldozatává, és így segítséget nyújthatunk nekik a manipuláció leleplezésében, valamint annak elérésében, hogy az egyes termékek és szolgáltatások választása tényleg az áru vagy a szolgáltatás minőségétől függjön.

A tanulmány eredményeinek egy része, mivel nem kötődik a szigorú értelemben vett nyelvi szintekhez, univerzálisnak tűnik, mint például a hiperbola, ugyanakkor vannak nyelvspecifikus eredmények is, mint például a tegeződés, hiszen számos nyelv nem tesz különbséget tegeződés és magázódás között a morfológia szintjén. Lehetnek azonban olyan stiláris vonások, amelyek utalnak a közlő és a befogadó közötti viszony milyenségére, de ezek nyelvenként eltérhetnek. Az ezt célzó kutatás, csakúgy, mint az itt bemutatott nyelvi jelenségek befolyásoló hatásának empirikus tesztelése is későbbi kutatás tárgya lehet. Mindezekon kívül még érdekes lenne összehasonlítani a reklámszövegekben alkalmazott pszichológiai stratégiákat és az azokat működésbe hozó nyelvi elemeket és szerkezeteket más, különböző befolyásoló diskurzusokban – például politikai szövegekben, tudományos írásokban – alkalmazott pszichológiai stratégiákkal és az azokat kiváltó nyelvi elemekkel és szerkezetekkel, hogy lássuk: a különböző befolyásoló diskurzusok között találunk-e eltérést attól függően, hogy ki a befolyásolás tárgya és mi a befolyásolás célja.

A hivatkozott irodalom

- ARONSON, ELLIOT 2003. A társas lény. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó, Bp.
- ÁRVAY ANETT 2003. A manipuláció és meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 11–35.
- ÁRVAY, ANETT 2004. Pragmatic Aspects of Persuasion and Manipulation in Written Advertisements. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 231–63.
- BRETON, PHILIPPE 2000. A manipulált beszéd. Helikon Kiadó, Bp.
- CHILTON, PAUL 2002. Manipulation. In VERSCHUEREN et al. eds. 2002. 1–16.
- GOFFMAN, ERVING 1995. A homlokzatról: A rituális elemek analízise a társas interakcióban. In: SÍKLAKI szerk. 1995. 3–30. [Az eredeti mű: *Interaction ritual: essays on face to face behavior*. New York, 1967.]
- GRICE, HERBERT PAUL 1997. A társalgás logikája. In: PLÉH–SÍKLAKI–TERESTYÉNI szerk. 1997. 213–27. [Az eredeti mű: *Logic and conversation*. In: PETER COLE–JERRY MORGAN eds., *Syntax and semantics*. Vol. 3. New York, 1975. 41–58.]
- HARRÉ, ROM 1997. Meggyőzés és manipulálás. In: PLÉH–SÍKLAKI–TERESTYÉNI szerk. 1997. 627–43.
- HEGEDŰS VERONIKA 2002. Generikus mondatok: Fajtajelölés a magyarban. Szakdolgozat. Szeged.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk. 2006. KB 120 – A titkos kötet: Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Bp.
- NÉMETH T. ENIKŐ 1996. A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. *Nyelvtudományi Értekezések* 142. Akadémiai Kiadó, Bp.
- NÉMETH T. ENIKŐ 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 221–54.
- NÉMETH T. ENIKŐ 2006. Verbális információközlés kommunikatív szándék nélkül. In: KÁLMÁN szerk. 2006. 365–77.
- PLÉH CSABA – SÍKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS szerk. 1997. *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Tankönyvkiadó, Bp.
- PRATKANIS, ANTHONY – ARONSON, ELLIOT 1992. *A rábeszélőgépj.* AB OVO, Bp.
- SÍKLAKI ISTVÁN 1994. *A meggyőzés pszichológiája*. Scientia Humana, Bp.
- SÍKLAKI ISTVÁN szerk. 1995. *A szóbeli befolyásolás alapjai II*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- SPERBER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1986. *Relevance: communication and cognition*. Cambridge MA, Oxford.
- VERSCHUEREN, JEF et al. eds. 2002. *Handbook of Pragmatics 2002 – installment*. Amsterdam–Philadelphia.
- ZENTAI ISTVÁN 1998. *A meggyőzés útjai*. Typotex Kiadó, Bp.
- ZENTAI ISTVÁN 1999. *A meggyőzés csapdái*. Typotex Kiadó, Bp.

BÁRTHÁZI ESZTER

Linguistic devices of manipulation in written advertisements

The purpose of this study is to define manipulation and separate it theoretically from persuasion as much as possible, as well as to present linguistic realizations of manipulative psychological strategies applied in written advertisements. The corpus consists of half and one page size written

advertisements collected from various magazines. To define and separate manipulation vs. persuasion I apply the Gricean cooperative model (GRICE 1997), the face-work model elaborated by GOFFMAN (1995), and SPERBER & WILSON's (1986) ostensive-inferential communication model. The Gricean model reveals that, while persuasion is a kind of cooperative linguistic behaviour, manipulation involves violation of the cooperative principle. In the face-work model persuasion can be classified as a face-threatening act, and although manipulation seems at first sight to be face-protecting, in fact it is face-threatening as well. Persuasion and manipulation can be best separated with the help of the ostensive-inferential communication model. This model claims that while persuasion is communication, manipulation is not communication. I analyse the linguistic realizations of four different psychological strategies: the minimum-group paradigm, threatening, personal experience and uniqueness. With the help of the analysis I present the linguistic devices that can make those psychological strategies work.

ESZTER BÁRTHÁZI

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Petrezselymet árul.* *Petrezselyem* (< lat. *petroselinum*, *petrosillum* 'kövi zeller' < gör. *πετροσελίβιον* < *πέτρα* 'szikla', *πέτρος* 'kő' + *σελίβιον* 'zeller') szavunk mint *Pel'foliu*z először a Besztercei szójegyzékben (1395 k.) olvasható (BesztSzj. 344.; GEL.⁹ 1398). A *petrezselymet árul* frazéma jelentései: 'a) (lány) valamely mulatságon nem kap táncost, s azért sokáig, es. mindvégig egy helyben ül' (ÉrtSz. 5: 736); b) (*táj*) '(lány [?]) hajadon marad, nem megy férjhez'; c) (*ritk*) 'vmi nem kell senkinek, eladatlan v. felhasználatlan marad' (Szólközm.² 557). Első jelentése Erdélyi közmondásgyűjteményében már szerepel: „Oly leánynya mondják, kit nem visznek tánczra” (MKözm. 325). „Hogyha néha, néha eltekint a tánchoz, / Alig inti szegényt egy legény magához. / *Petrezselymet árul* sokszor egész estig, / Sir is keservesen, mikor ágyba fekszik” (Szulik J.: Szöke Julis), „A facér nőszemélyek a fal melletti szalmaszékeken trécseltek, mint *petrezselymet áruló* kisasszonyok holmi iszonyú bálban” (Kosztolányi D.: Édes Anna. 4. fej.), „Ha nem hiszed, kukkants be néhány előkelő könyvesboltba, figyeld meg, milyen testvériesen *árulnak petrezselymet* a magyar könyvek, milyen fölényes mosollyal tolják félre azok, akik még betűkkel telenyomatott papirost vásárolhatnak. Idegen divat járja nálunk, pajtás” (Kosztolányi D.: Lenni vagy nem lenni). A közkedvelt Bubó-sorozat erdei farsangról szóló epizódjában Elefáni, az eladósorba serkent ormányos lány *Petrezselymet vegyenek!* felkiáltással kínálja a hoppon maradt hölgyek portékáját (Romhányi J.: Doktor Bubó). Egy tréfás versikében, amely a házasodni készülő Árvalányhajról szól, hajadon mezei virágokra vonatkozik a szólás: „Pézsma, nárcis *petrezselmet árul!*” (Tompá M.: Csalán).

Mikszáth azokat a honatyákat, akiket nem hagynak szóhoz jutni, csipkelődő modorában *petrezselymet áruló* kisasszonyokhoz hasonlítja: „A *petrezselyemárulás* elkerülése aztán arra vitte a legkomolyabb parlamenti szónokokat is, hogy mielőtt fel akarnának szólalni, mindenekeelőtt keresnek maguknak egy anekdotát. Ha az anekdota megvan, az az alapfun-

* A szócikkek ötletéért Csépany Nikolettának, megjegyzéseikért és az anyaggyűjtésben nyújtott segítségükért tanítványaimnak (Ell Alexandrának, Enhel Nataliának, Gárdosi Ritának, Györfői Rékának, Zoller Juditnak), kollégáimnak (Bańcerowski Janusz, Hollós Attilának, Pátrovics Péternek) tartozom hálás köszönettel. Holler László barátom érdeme a mondanivaló logikájának gördülékenysége.

damentum [sic!], s akörül építik meg az eszmemenet falazatát” (A T. Házból. 1883. január 27.). Jókainál: „A legvalószínűbb ok az, hogy most még az anyja akar táncolni: neki áll még a világ. S addig a leányának *petrezselyemárulás* a dolga” (Egetvívó asszonyszív, 1902. II. rész 1.).

Egyik Shakespeare-fordításunk különösen jól sikerült részletében: „BEÁTRISZ: A melyeknek szakála van, az már nem ifjú; a melyeknek nincs szakála, az még nem ember: a ki már nem ifjú, nem nekem való; a ki még nem ember, én nem vagyok neki való: tehát holtig *petrezselymet árulok*. LEONATO: Az ördög veszi meg a te *petrezselymedet*” (Sok hűhó semmiért. II. felv. 1. szín. Arany L. ford.). Erzsébet-kori elképzelés szerint a vénlányok keserű sorsa az, hogy – mivel nincsenek gyermekeik, akik a mennyországba vinnék őket – majmokat vezetnek a pokolba (*lead apes in/into hell*): „BEATRICE: [...] I will even [...] lead his apes into hell. LEONATO: Well, then you go into hell?” Tehát 'Az ördög veszi meg a te *petrezselymedet* [= senkinek nincs rád szüksége]' mondat uzuális jelentése ebben a szöveggörnyezetben éppen visszajára fordul: 'Valóban az ördög veszi meg a *petrezselymedet*'. Ugyanakkor az angol kifejezés ironikus utalás a közismerten kéjvágyó majomra, mint a gyakori hasonlatban: „as hot as monkeys” 'buják, mint a majmok' (Shakespeare: Othello, a velencei mór. III. felv. 3. szín). Hű fordítása Mészölynél és Eörsinél: „buják is, mint a kecske”, illetve „Mint buja kecskék”. Tudniillik számunkra a kecskebak a szokásos képzettársítás, mivel az ókorban a nemzőerő, a középkorban pedig az érzékiség megtestesítőjének tekintették Európaszerte (vö. *vén kecske/bakkecske* 'idős szoknyavadász').

A *petrezselymet árul* kifejezés idegen nyelvi párhuzamai: ném. *Petersilie pflücken* 'petrezselymet árul [= szed]' (GLSR. 2: 1154). Északnémet városokban az utcalányok régente a Petrezselyem utcában (a *Petersiliengassé-n*) laktak. Ismeri a szólást három szláv nyelv is: szl. *predávať petržlen* 'petrezselymet árul' (MSzlFSz. 162), le. *sprzedawać/siać/skrobać /strugać pietruszkę* 'petrezselymet árul/vet/kapar/tisztít' és (denominális igével) *pietruskować* 'a) (lány) bálban, mulatságban nem kap táncost; b) hajadon marad, nem megy férjhez' (SJP. 6: 358), ukr. *npodavamu nempyuky* 'ua.'. Hogy itt átvételről van-e szó (s ha igen, milyen irányúról), vagy a szerkezet mindhárom nyelvben a rokon szemléletet tükröző belső fejlődés eredménye, az további vizsgálatot igényel.

E gyakori szólás több jelentésmozzanatot sűrít magába: a *petrezselymet* a piaci kofák ülve árulják, és mivel egyszerre az ember csak egy-két csomagot vásárol belőle, gyakran marad a nyakukon. Más adatok arra mutatnak, hogy a mondásban szexuális tartalom is megbújik. „*Petrezselyem*, köménymag, / Jaj be derék legény vagy, / Se nem kicsiny, se nem nagy, / Éppen hozzám való vagy” – mondja a magyar rigmus, amelyben mindenki számára világos, hogy a *petrezselyem* a leány, a köménymag a legény szimbolikus megtestesítője. Az angol szlengben a *parsley* 'petrezselyem' jelentése 'főleg női fanszörzet', a *parsley-bed* 'petrezselyemágy' pedig a női nemi szerv eufemisztikus megnevezése, főként a csöppségek születését magyarázó mesékben: a kislányok a nőiesen puha *petrezselyemágyban*, a kisfiúk pedig a férfiasabb, csipősebb csalánágyásban (*nettle-bed*) vagy pöszmétébokorban (*gooseberry bush*) jönnek világra (vö. *gooseberries* 'herék') (DSUE.⁸ 1972: 391, 667): „Sempronia digged Titus out of the parsley-bed (as they used to tell children)” 'Sempronia a *petrezselyemágyából* ásta elő Titust [= Semproniának a gölya hozta Titust] (amint a gyermekeknek szokták mondani)' (J. Locke: Értekezés az emberi értelemről). Vö. gör. σέλινον '1. zeller, 2. női szeméremtest' (GEL.⁹ 1590). A németek szerint a szépen növekvő petruszka közeli gyermekáldást jelent, és a szülők a *Kleinkinderbaum* 'kisgyermekfa' alatt

lelik csecsemőiket (MitEnc. 1: 201), vagy a bába húzza őket elő a fa odvából (RÖHRICH 1990: 94).

Hasonló elképzelés a csalitban világra jövő emberekről él a magyarban is: „Igaz, hogy ily leány *nem / Minden bokorban nő, / S uramfia: poéta, / Rongyos poéta vó!*” – írja Petőfi egy hónappal 1847. szeptember 8-án tartott esküvője után (Az volt a nagy, nagy munka...). A franciában a fiúgyermeket káposztában, a leányt rózsák között találják: *on a trouvé l'enfant dans un chou/une rose* 'káposztában/rózsában bukkant rá a gyermekre', *être dans les choux* 'még nem született meg [= káposztában van]'. Ez a hiedelem a görög mitológiára nyúlik vissza: Agamemnón felesége, Klütaimnésztra három leányát (Iphianasszát, Khriszothemiszt és Láodikét) rózsaszirmokba, fiát (Oresztészt) pedig káposztalevélbe csomagolta születésük után.

Továbbá megjegyzendő, hogy a petrezselyem gyógynövényként nemcsak boszorkány-és szelleműzésre szolgált, hanem szerelmi varázslásokban is alkalmazták, mert nyersen fogyasztva (más vizelethajtó növényekhez hasonlóan) a nemi ingert fokozó szernek tartották. A római gladiátorok harci erejük növelése végett ették. Láz- és fájdalomcsillapító tulajdonságának köszönhetően megfőzve gyógyteának, ülőfürdőnek és (csípésre, kelésre) borogatásnak használták (NépiGy. 65, 84, 92, 114–5). A virágnyelvben a petrezselyem jelentése 'Kérettelek, nem jöttél!', s a hozzá tartozó verse: „Bizony kis lányka ha / Tartogatod magad – / Azután sem ifju, / Sem öreg nem akad!” (LV. 94). Talán idevág az elhomályosult ném. *jm ist die Petersilie verhogelt* 'lógatja az orrát [= elverte a jég a petrezselymét]' is, melynek eredeti jelentése 'szerelmi csalódás érte' lehetett (WDI.² 571). E motívumok szövevényes nemzetközi kapcsolata természetes, hiszen a parasztság szerelmi mágiájának gyakorlata Európa-szerte hasonló elveken és sokszor részletekbe menően azonos módszereken alapul.

A *petrezselymet árul* jelentésű frazémák egyéb nyelvekben: A fr. *faire tapisserie* 'petrezselymet árul [= faliszőnyeget csinál]' kifejezés – finom megkülönböztetésül a *faire une tapisserie*-től, amelynek jelentése 'faliszőnyeget hímez' (DLF. 1301) – azt sejteti, hogy a hölgyek a falikárpit alakjaihoz hasonló mozdulatlanságba dermedve várják a fölkérést; vö. ol. *fare tappezzeria* 'ua.' (OIMSz. 1465), norv. *danne veggepyrd* 'falidísz készít' (HPC. 986). Némileg durvább szókapcsolat a sv. *panelhöna* 'petrezselymet áruló lány [= faliszőnyegtyúk]' (SvMSz.⁵ 506).

Eltérő képet tartalmaz az angol *wallflower* 'sárga viola (Cheiranthus cheiri)': nevéhez híven romos épületek falain vagy sziklákon tenyészik. Ez az összetett szó az 1820-as évektől metaforikusan eleinte a fal mellett hervadozó virágszálakat jelentette, viszont ma már bárkire alkalmazható, aki nem táncol vagy nem beszélget az összejövétel résztvevőivel (DSUE.⁸ 1026).

A virág kicsinyítő képzős nevét ugyanilyen értelemben használja a holland és a német is: *muurbloempje* és *Mauerblümchen* 'sárga violácska' (NémMSz.² 2: 1306; ILDU. 5: 1869; GWNT.¹⁰ 1: 1515). A német a *Mauerblümchen/eine Mauerblümchenrolle spielen* 'petrezselymet árul' [= violát/violaszerepet játszik], *ein Mauerblümchendasein führen* 'uaz.' [= violaéletet él]' (GLSR. 2: 1008) kifejezést ismeri 'nincs udvarlója' jelentésben is: „In das eine Fräulein verliebt sich alles, und das andre *spielt* bloß *Mauerblümchen*” 'Az egyik kissasszonyba mindenki beleszeret, a másik csak petrezselymet árul' (Th. Fontane: Tóparti kastély. 9. fejj.). „Hát tü elnézitek, hogy azok a leányok *a padot melegítsék*[?]” – buzdítják a tánckerülő legényeket Székelyföldön (Kriza 1863: 362); vö. dán *bænkevarmer* 'petrezselymet áruló lány [= padmelegítő <személy>]' (ДPC. 107).

Majomsziget. *Majom* szavunk első hiteles előfordulása ugyancsak a Besztercei szójegyzékben található *moimok* alakban (BesztSzj. 1088.; TESz. 2: 819–20). Azóta számos, jobbadán gunyoros hangulatú összetétel – mint például *majomparádé* '1. mesterkéltén viselkedő, affektáló ember; 2. érettségi tabló', *majomtánc* 'ide-oda kapkodás', *majomecet* 'pálinka' – alapszava lett (Diáks. 63, 97; MTáncz. 5; ÚMTsz. 3: 958). Közéjük tartozik a *majomsziget* is.

A *majomsziget* szó a XIX. század nyolcvanas éveiben terjedt el, s bekerült több ma is forgatott lexikográfiai munkába (AngMNSz.⁹ 2: 1292; ÉrtSz. 4: 916; FrMSz.⁴ 1373; MOzSz.⁸ 2: 130; VégSz. 1969: 460). Igaz, a francia–magyar szótár tévesen a (*bálban, igével:*) *faire tapisserie* 'petrezselymet árul' kifejezéssel értelmezi, de ez csakis a táncpartner nélküli lányokra mondható.

A *majomsziget* elsődleges jelentését az ÉrtSz. így határozza meg: „Az éppen nem táncoló, de a táncolókat, kivált a leányokat szemmel tartó fiatal emberek tömörülő helye a táncterem közepén, ill. az ott levő, ácsorgó fiatal emberek csoportja” (4: 916). „A fiatal emberek kesztyűiket rángatva tódultak be az előre kiszemeltjeik felé vagy tanácsalanságukban szemlélődő *majomszigetet* alkotni egyelőre, fejet forgatva, monoklit illetgetve, szájuk lehében fürdetett csipetítőket törölgetve” (Laczkó G.: Az ótorony); „A hosszú bálteremben a fal mellett körben székek és lócák állottak, ide telepedtek le a kísérok, a gardedámok. A fiúk a bálterem közepén, a *majomszigeten* gyülekeztek, innen mustrálgatták a lányokat” (MNépr. 6: 225).

A kifejezés háttéréről a TESz. megállapítja: „A *majom* előtag azt a rosszállást, ellenszenvet tükrözi, amellyel a táncból magukat kivonó fiatal emberek iránt a lányok, lányok mamák stb. viselteknek” (2: 820). A *majom* szóhoz jobbra a 'csúnya' és 'ügyetlen' jelentéstartalom kapcsolódik, vö. *olvasva megy a majmok közt* (rég) 'feltűnően csúnya (ember)', *ugrál, mint majom a ketrecben* (táj) 'nevelésesen, ügyetlenül v. rendetlenkedve ugrál' (SzólKözm.² 460), *belegabalyodik vmibe, mint majom a házicérnába* (szleng) 'nagyon belezavarodik vmibe' (MSztár. 223). A *majom* előtag tehát általánosságban negatív, csúfondáros jelző, amely utal arra is, hogy a majomsziget elsősorban nem a kimondottan jóképű és a nők körében sikeres ifjakkból áll. A *sziget* utótag magába foglalja azt a mozzanatot, hogy a fiatal emberek csoportba verődve különülnek el a táncolóktól, valamint jelzi azt is, hogy általában a parkett közepén gyűlnek össze, a táncolók tengerében mintegy szigetet alkotva. Az említett rajzfilmben az eredeti és az átvitt jelentés (mint a petrezselyemkínálás esetében) együtt jelenik meg: „Mert velem senki sem akar táncolni... A cerkófok is inkább *majomszigetbe* tömörülnek” (Romhányi J.: Doktor Bubó).

A szerb argóban ismert *majmunsko ostrvo* bizonyára magyar mintára keletkezett tükkifejezés (SzbhvMSz. 2: 824).

Hasonló szemlélet az alapja az orosz *обезьянник* (alapjelentése 'majomketrec' < *обезьяна* 'majom') 'táncparkett, lötyögő' szónak (БТСРЯ. 665; OMSzl. 279). A különbség csupán annyi, hogy itt már a táncoló párok érezhetik magukat ketrecbe zárt majmoknak, akikre a polgárok „meresztik a szemüket” (Nagy L.: Képtelen természetrajz. A majom).

A *majomsziget* monofrazéma – akár a *petrezselymet árul* szólás – kilépett a tánctermek falai közül. Másodlagos jelentése az ÉrtSz. szerint '(ritka) Kisvárosi korzón v. (séta)téren az a hely, ahol a nőket leső, néző fiatal emberek szoktak gyülekezni, ácsorogni, ill. az ott levő, ácsorgó fiatal emberek csoportja' (4: 916). „A belváros üzletei előtt álldogált, a *majomszigeten*, s öreg fiákeresek és pincérek megismerték, mert hasonlított apjára” (Márai S.: A gyertyák csonkig égnek. 7. fejl.).

A *majomsziget* utóéletéhez tartozik a mintájára keletkezett, alapvetően a pesti argóban használt kifejezés, a *maflasarok*. Budapesten valaha a Ferenciek tere és a Kossuth Lajos (1894-ig Hatvani) utca találkozásánál, pontosabban a ferences templom előtti teret emlegették így, ahol az aranyifjúság csoportokba verődve nézegette a templomból kijövő leányokat (Fattyúny. 21).

Szűkebb körben, a fodrász szakzsargonban a *majomsziget* megszokott a 'figyelmetlen borotválkozás után megmaradt szőr pamacs'-ra. Ez a legújabb jelentés valószínűleg az előbbiekből fejlődött ki: miként az említett táncosok és kisebb csoportok szemmel láthatóan elszigetelődnek környezetüktől, úgy ágaskodnak a pengével dacoló szőrszálak az ember simára borotvált arcán.

S végül a *majomsziget* egy valószínűleg egyéni szóhasználatot tükröző újabb jelentésben. Egy nagy cég egyik részlegvezetője mondta a beosztottainak: Már nem vagyunk *majomsziget*. Arra célzott ezzel, hogy addig a cég elkülönült részeként működtek, mint cég a cégen; más részlegek mégsem törődtek a véleményükkel. Erre a használatra hathatott a budapesti állatkert majomszigete, amely a madaras tó kellős közepén helyezkedik el, hogy az állatok ne tudjanak megszökni.

A hivatkozott irodalom

AngMNsz.⁹ = ORSZÁGH LÁSZLÓ – MAGAY TAMÁS 1998. Angol–magyar nagyszótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
 БТСРЯ. = КУЗНЕЦОВ, С. А. 1998. Большой толковый словарь русского языка. Норинт, Санкт-Петербург.

Diáks. = KARDOS TAMÁS – SZÜTS TAMÁS 1995. Diáksóder. Hogyan beszél a mai ifjúság? Ciceró, Bp.
 DLF. = REY, ALAIN réd. 1998. Le Robert dictionnaire de la langue française. Dictionnaires Le Robert, Paris.
 ДРС.³ = НОВАКОВИЧ, АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ 1998. Датско–русский словарь. Русский язык, Москва.
 DSUE.⁸ = PARTRIDGE, ERIC 1972. A Dictionary of Slang and Unconventional English. Routledge & Kegan Paul & Henley, London–Melbourne.

Eörsi István 1999. Öt Shakespeare-dráma. Eörsi István fordításában. Palatinus, Bp.

ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára 1959–1962. 1–7. Akadémiai Kiadó, Bp.

Fattyúny. = ZOLNAY VILMOS – GEDÉNYI MIHÁLY 1996. A régi Budapest a fattyúnyelvben. Fekete Sas Kiadó, Bp.

Fontane, Theodor 1962. Der Stechlin. 2. Auflage. Nymphenburger Verlagshandlung, München.

Fontane, Theodor 1965. Tóparti kastély. Fordította Doromby Károly. Európa Könyvkiadó, Bp.

FrMSz.⁴ = ECKHARDT SÁNDOR 1989. Francia–magyar szótár. 1–2. Akadémiai Kiadó, Bp.

GEL.⁹ = LIDDELL, HENRY GEORGE – SCOTT, ROBERT 1996. A Greek–English Lexicon. Clarendon Press, Oxford.

GLSR. = RÖHRICH, LUTZ 1991. Das Grosse Lexikon der sprichwörterlichen Redensarten. 1–3. Herder, Freiburg–Basel–Wien.

GWNT.¹⁰ = KRUYSKAMP, C. 1976. Groot Woordenboek der Nederlandse Taal. 1–2. Martinus Nijhoff, 's Gravenhage.

ILDU. = KÜPPER, HEINZ 1982–1984. Illustriertes Lexikon der deutschen Umgangssprache. 1–8. Klett, Stuttgart.

Jókai Mór 2001. Összes művei. CD-ROM. Unicornis Kiadó – Arcanum Adatbázis Kft., Bp.

Kosztolányi Dezső 1930. Lenni vagy nem lenni. Nyugat I, 249–58.

KRIZA JÁNOS szerk. 1863/1987. Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Stein János, Kolozsvárt.

[Hasonmás kiadása: Akadémiai Kiadó, Bp.]

LOCKE, JOHN 1975. An Essay Concerning Human Understanding. Clarendon Press, Oxford.

- LOCKE, JOHN 1979². Értékezés az emberi értelemről. 1–2. Fordította Dienes Valéria. Filozófiai írók tára 27. Akadémiai Kiadó, Bp.
- LV. = A legteljesebb virágnyelv és más titkos nyelvek 1990. Készült a Legújabb és legteljesebb virágnyelv, valamint Legyező nyelv és színek jelentősége című művek alapján, amelyek 1876–1885 között a Hölgyek titkára sorozat köteteiként jelentek meg Budapesten, Mehner Vilmos kiadásában. IKVA Kiadó, Bp.
- Márai Sándor 2001. A gyertyák csonkig égnek. Helikon Kiadó, Bp.
- Mészöly Dezső 1988. Új magyar Shakespeare. Fordítások és esszék. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- Mikszáth Kálmán 1998. Összes művei. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Bp.
- MitEnc. = TOKAREV, SZERGEJ ALEKSZANDROVICS főszerk. 1988. Mitológiai enciklopédia. 1–2. Gondolat Könyvkiadó, Bp.
- MKözm. = ERDÉLYI JÁNOS 1851. Magyar közmondások könyve. Kozma Vazul, Pest.
- MNépr. = DÖMÖTÖR TEKLA főszerk. 1990. Népzene, néptánc, népi játék. (Magyar néprajz 6.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- MOrSz.⁸ = HADROVICS LÁSZLÓ – GÁLDI LÁSZLÓ 1989. Magyar–oroszlótár. 1–2. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MSzlFSz. = HABOVŠTIKOVÁ, KATARÍNA – HASÁK VILMOS – TÖRÖK MATILDA 1980. Magyar–szlovák frazeológiai szótár. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava.
- MSzár. = BÁRDOSI VILMOS főszerk. 2003. Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- MTáncz. = RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN 1906. A magyar táncnyelv. Nyelvészeti és néprajzi tanulmány. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- Nagy Lajos 1973. Válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- NémMSz.² = HALÁSZ ELŐD 1964. Német–magyar szótár. 1–2. Akadémiai Kiadó, Bp.
- NépiGy. = DANTER IZABELLA 1994. Népi gyógyítás a Kisalföld északi részén. (Népismereti Könyvtár 5.) Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság, Komárom–Dunaszerdahely.
- НРС. = АРАКИН, ВЛАДИМИР ДМИТРИЕВИЧ 1963. Норвежско–русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.
- Nyugat. Egy irodalmi legenda 2000. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Bp.
- OIMSz. = HERCZEG GYULA 1967. Olasz–magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- OMSzl. = FENYVESI ISTVÁN 2001. Orosz–magyar és magyar–oroszlengszótár. Syca Kiadó, Bp.
- Petőfi Sándor 1972. Összes költeményei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Pourquoi dit-on que l'on naît dans le roses et les choux: <http://www.pourquois.com/2004/05/pourquoi-dit-on-que-lon-nat-dans-les.html>.
- Romhányi József 1999². Doktor Bubó. Móra Ferenc Kiadó, Bp.
- RÖHRICH, LUTZ 1990. A fa a népi elbeszélésekben. Helikon 1: 84–99.
- Shakespeare, William 1871. Minden munkái. 12. Fordította Arany László és Lőrinczi Lehr Zsigmond. Ráth Mór, Bp.
- SJP. = DOROSZEWSKI, WITOLD red. naczelny 1964. Słownik języka polskiego. 6. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- SvMSz.⁵ = LAKÓ GYÖRGY 1989. Svéd–magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Sz. F. 1930. Sz. F. írja. Magyar Nyelv 79.
- SzbbvMSz. = KOVÁCS KÁLMÁN főszerk. 1968–1975. Szerbhorvát–magyar szótár. 1–3. Hungarológiai Intézet Szótárszerkesztősége, Újvidék.
- SzólKözm.² = O. NAGY GÁBOR 1976. Magyar szólások és közmondások. Gondolat Kiadó, Bp.
- Szulik József 1868. Költeményei. Emich Gusztáv, Pest.
- The Illustrated Stratford Shakespeare 1993. Chancellor Press, London.
- VégSz. = PAPP FERENC 1969. A magyar nyelv szóvégmutató szótára. Akadémiai Kiadó, Bp.

WDI.² = WERMKE, MATTHIAS – KUNKEL-RAZUM, KATHRIN – SCHOLZE-STUBENRECHT, WERNER 2002. Duden. Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. (Duden Bd. 11.) Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

Agasakk. Az 1405 körül keletkezett Schlägli szójegyzéket SZAMOTA ISTVÁN tette közzé (SZAMOTA 1894., I. még RMGL.), és GÁLDI LÁSZLÓ (1941a) fűzött hozzá javításokat. A jegyzék 2077. – a 2076.-kal együtt olvasott és értelmezett – tétele: (*aleatio*) *c^{um} tab^{ula}: agafah*. Úgy értékelhetjük, hogy az ország akkori lakosságának egy része használta, másik része pedig nem értette, meg kellett magyarázni számára ezt a szót.

Hogy hangozhatott? Hagyjuk most figyelmen kívül, hogy a *h* meg *ch* betűk akkor milyen hangot jelölhettek, szenteljük magunkat a szó olvasásának. Önként adódik, hogy *agasakk*-nak ejtsük, úgy, amint írva van. „Az első rész *aga-* talán a török *aga* méltóságnévvel azonos?” – véli GÁLDI LÁSZLÓ (1941b). Legjobb az egyenes út, mint a *kas saison ka* rejtvényt *kassai sonká*-nak kibetűző kisfiúé Karinthy Frigyes írásában. De mit jelent az *agafah*? Nem egyszerű a dolog. KALMÁR ELEK (1894: 254) hivatkozik az Egyetértés című lap ismertetőjére (1893.), amelyből kitűnik, hogy „Sz. [= SZAMOTA] szerint értelem nélküli szó, pedig [a lap állítása szerint] = *vigaság*”. Maga KALMÁR ezzel nem ért egyet: „a 2077-re [...] sokkal tetszetősebbnek találom Bartal megfejtését” (KALMÁR 1894: 254).

Milyen ötlettel állt elő BARTAL ANTAL? „Én azt gyanítom, hogy ez az olyan ostáblának a megnevezése, melynek mezeje nem áll négyszögekből, hanem hegyes háromszögű alakokból, azaz: ágakból, melynek német neve: *der lange Puff*. Én tehát az említett szót *ágas sach*-nak olvasnám” (BARTAL 1894: 249).

A sakk történész dehogyan ártja bele magát nyelvészeti kérdésekbe, hogy miként jelölhet az árva *f* jel két szóban is egy-egy *s* hangot, csak csodálkozik: ő bizony csak agytorna eredményeként meg legfőljebb címlapon (DAAD 2002. Letter, Nr. 2 August) látott ágas sakkot – ilyen elterjedt lett volna a középkorban hazánkban? Kár, hogy a jeles nyelvész csupán egyetlen német kifejezést közöl bizonyítékként.

Ellenben a törökök, akikkel már a XIV. században sűrűn érintkeztünk, elég elterjedten és szenvedélyesen sakkoztak: gyakran lehetett látni, hogy ketten lekuporodnak, kiterítik a földre vonalkázott (és nem világos-sötét mezőkre osztott!) szövet „táblájukat”, előveszik a zacskóból a bábokat, és elmerülten játszanak. Amint például Carolus Clusius Atrebasnak a megfigyelését Petrus Bellonius franciáról latinra (!) fordítja: „In Latrunculorum Ludo, Turcae sunt industrii, eoque maxime delectantur: Interdum enim, totum diem, ludendo traducunt, eapropter Latrunculos semper circumferunt, Alveique loco, Telam pictam. Admodum illis convenit hic ludus. Nam cum humi sedeant ociosi, facile ludendo, totum diem, impendere possunt” (SELENUS 1616: E III r). (Mivel – Budai Parmenius István kifejezésével élve – „a népek latintalansága” immár nálunk is elég nagy, fordítása: „A sakkjátékban a törökök szorgalmatosak, és igen gyönyörködnek benne: ezért egész napot eltöltene az játszva, mindenhová magukkal viszik a sakkbábokat és [tábla helyett] a festett kendőt. Annyira megfelel nekik e játék. Mivel pihenésül a földre ülnek, könnyen ki tudnak tartani játszva egész nap.”) Abban szinte minden sakk történész megegyezik – lásd például a GUSTAVUS SELENUS nom de plume-öt használó II. Ágost braunschweig-lüneburgi herceget (SELENUS 1616/1978: G v, Hbb II v), S. F. GÜNTHER WAHLT (1798: 279–83), H. F.

MASSMANN müncheni professzort (1839: 151–2), DUNCAN FORBES észak-amerikai professzort (1860: 80–1) és az ugyancsak észak-amerikai EDWARD FALKENERT (1892: 197–216), meg a mindenki által tisztelt angol H. J. R. MURRAYT (1913: 204, 344–6), aki a sok személyesen elolvasott arab kódex alapján volt az arab sakk szaktekintélye –, hogy többfajta sakk létezett. Volt az általunk ma is használt 8×8 mezős tábla s a „nagy sakk”, több mezővel, amelyen a sánta Timur (Timur Lenk vagy Tamerlan) játszott, őt szinte kivétel nélkül megemlítik a sakk történeteszek. Az ő példája nyomán aztán az előkelők szintén nem a „közönséges”, hanem a nagy táblán játszottak. X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai király táblajátékokról szóló kódexében (l. BARCZA szerk. 1975: 23–4) külön fejezet szól a nagy sakk táblán játszott sakkról. A nagyobb tábla persze több tisztet is igényelt.

Nem lehetett ez a „mohamedán előkelők sakkja” az agasakk?

A hivatkozott irodalom

- BARCZA GEDEON szerk. 1975. Magyar sakk történet 1. Sport, Bp.
 BARTAL ANTAL 1894. A Schlägli szójegyzék. Nyelvtudományi Közlemények 245–9.
 Egyetértés 1893. Az Egyetértés című lap ismertetője. Április 18.
 FALKENER, EDWARD 1892. Games Ancient and Oriental. New York.
 FORBES, DUNCAN 1860. The History of Chess. London.
 GÁLDI LÁSZLÓ 1941a. Szövegjavítások a Schlägli Szójegyzék kiadásához. Magyar Nyelv 272–5.
 GÁLDI LÁSZLÓ 1941b. *agafah*. Magyar Nyelv 263.
 KALMÁR ELEK 1894. A Schlägli szójegyzék. Nyelvtudományi Közlemények 249–55.
 MASSMANN, H. F. 1839. Geschichte des mittelalterlichen, vorzugsweise des deutschen Schachspiels. Quedlinburg–Lipce.
 MURRAY, H. J. R. 1913. A History of Chess. Oxford.
 RMGL. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk. 1984. Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Akadémiai Kiadó, Bp.
 SELENUS, GUSTAVUS 1616. Das Schach- oder König-Spiel. Lipce. Hasonmás: Olms, Zürich, 1978.
 SZAMOTA ISTVÁN 1894. A Schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. MTA, Bp.
 WAHL, S. F. GÜNTHER 1798. Der Geist und die Geschichte des Schach-Spiels. Halle.

BLAHÓ GYÖRGY

Betekintés az onomasziológiai rokon magyar és (kárpat)ukrán szavak alakulásmódjába. 1. B e v e z e t é s . – Írásomnak az a meghatározó alapgondolata, hogy egy adott nyelvnek a feledés homályába merült keletkezési indítékú szavát – vagyis azt, hogy a (rég)múltban mi motiválhatta megjelenését – alkalmasint oly módon is meg lehet fejteni, ha s z e m b e s í t j ü k egy másik nyelv mindmáig ismert megnevezési/szemléleti indítékú onomasziológiai párjával. Az alábbiakban ezt az alapgondolatot igyekszem életre kelteni néhány szemléleti kapcsolatban álló szóegyüttes segítségével. Összefárosított példáimat főként a m a g y a r é s (k á r p á t) ukrán nyelv szókincséből meritem, minthogy huzamosan érintkező történelmük folyamán egymást számos jövevényszóval, tükörszóval, valamint tükörkifejezéssel is gazdagították¹. Például: *kereskedés* ’üzlethelyiség,

¹ Hasonló módszerrel készült közelmúltban megjelent tanulmányom: Betekintés néhány azonos szemléletet tükröző magyar és (kárpat)ukrán szó keletkezésmódjába. In: Hungaro-ruthenica IV. Szerk. KOCSIS MIHÁLY. Szeged, 2008. 159–69.

bolt' → *гляданка* 'ua.' (HRINČENKO 1: 292); *b o l o n d g o m b a* → *д у р н а з у б а* (CSOPEI 61, *зуба* a.); *szekerezik* 'szekéren közlekedik, utazik' → *возитися* 'ua.' (uo. 34); *édes* (szeretett személy bizalmas megszólításaként:) 'drága, kedves, aranyos' → *солодкий* 'ua.' (Й. О. ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ, Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття. Ужгород, 1958. 40; vö. *солодкі мої* 'édeseim'); *gyalogbab* → *ніші насупі* (uo. 34); *tegy, víz, jár* lovon, szekéren, vonaton, autón, gerülőgépen → *іти, нести, ходити* на коні, на возі, в автомашині, в поїзді, в літаку і т. д. (uo. 22, 29, 45; az ukránban: *іхати*); *szülő* 'apa, ill. anya' → *родич* 'ua.' (uo. 37; – az ukránban 'rokon' és 'szülő'); *önt* vizet, tejet, olajat, pálinkát, bort → *сипати* воду, молоко, олій, горілку, вино (uo. 38; az ukránban: *лити, наливати*); *gyalogszekér* (Háromszék, Sepsiszentgyörgy stb.) 'teherhordásra szolgáló kézikocsi; gyalogkocsi' (ÚMTsz. 2: 726) → *воз ніший* 'ua.', ebben a régi közmondásban: *Дівка якъ возъ пѣший*, *все кледи* [= A leány olyan, mint a gyalogszekér, állandóan raknod kell (rá)] (ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Ужгород, 1958. 1: 45. szólap); stb. – Néhány kárpátukrán (ruszin) hatásra létrejött magyar nyelvjárási tükörszó (a saját gyűjtésemből): *зажене субі* → *hajt magának* 'szerez': *Valahonnan majd hajt magának menyasszonyt* (Fornos); *застыне* → *meghül* 'megkeményedik': *Meg van hülve a vaj, mán el nem tudom kenni* (Szemye); *высын* → *kiömlés* 'kiütés (a bőrön)': *Kiömlés van rajta* (Rafajnújfalú); *рыло* → *túró* 'disznóor' (Vári, Técső); *выкорчовати* → *kibokrol* 'kiirt (bokrokot)'; *соска* → *szoró* 'cucli'; *чипляся* → *aggatózik* 'kötekedik; incselkedik' (Dercen); stb.

Kutatásom tehát konkrétan arra irányul, hogy a meghatározott módon összefűzött szópárok révén bizonyítékokhoz juthassak akár a (kárpát)ukrán, akár a magyar szóegyed elhomályosult vagy már teljesen elfelejtett keletkezési indítékának megértéséhez, származásának tisztázásához.

A párokba társított szavakra áttérve meg kell jegyeznem: a feldolgozás során figyelembe veszem mind a szláv, mind a finnugor nyelvek – lehetséges vagy szükséges – támogató vallomását, ugyanakkor nem törekszem részletes adatolásra, hanem csak annyi bizonyítékkal élek, amennyi elengedhetetlenül szükséges a kitűzött feladat megnyugtató tisztázásához.

2. Magyar *deres* ~ ukrán *кобула*. – A hajdani 'botbüntetés végrehajtásához használt pad'-ot, a *botozó*-t (Tiszabökény: ÚMTsz. 1: 576) népünk – keserű gúnnyal – *deres* néven emlegette, létrehozva e megnevezéssel a *deresre húz valakit, deresre fektet valakit, megfekszi a derest*-féle kifejezéseket (ÉrtSz. 1: 993). Ez a szó egyébként ugyanilyen jelentésben átkerült a környező nyelvekbe is; vö. pl.: lengyel *dereś, derés*; kárpátukrán, szlovák, cseh *dereš*; szlovén *derež*; román *deres*, erdélyi német – népetimológiával – *dreschb a n k, dreschkr i e g e n* (EtSz. *deres* a.). A magyar *deres*-nek az említett szláv nyelvekben való meghonosodásához, szerintem, az is nagyban hozzájárult, hogy népetimológiásan asszociálódott a 'tép, nyúz' jelentésű *drzeć* (lengyel), *dřiti* (cseh), *drec* (szlovák), *dřec* (szlovén), *дріму* (szerbhorvát) igékkel (a példákat l. az EtSISIJaz. 4: 209 **деpmu* a.; vö. még: VASMER: EtSIRusJaz. 1: 504 *деpy, драмь* a.). Ezt igazolja a kárpátaljai születésű ruszin DOVHOVICS BAZILnak, a Magyar Tudós Társaság tagjának 1835-ben összeállított magyar–orosz [= 'ruszin, ukrán, nagyorosz'] szójegyzéke; a szerző ugyanis a magyar 'büntetőpad' jelentésű *deres*-ben a ruszin „*deru, deres* [olv. *dereš*] = *nyuzok, nyuzol'*” igét véli felismerni (Й. ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ – Ю. САК – Я. ШТЕРНБЕРГ, Василь Довгович – зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень. Ужгород, 2003. 62).

Napjainkban azonban már nem annyira világos (és ezért kelthet némi kételyt is), hogy e büntetőlócának hajdani magyar névadója a tájnyelvi 'szürke ló' jelentésű *deres* volt, amelyről tudjuk, hogy „a *dér* szónak -s melléknévképzős főnevesült származéka” (TESz. 1:

619). Arra a kérdésre, hogy vajon miben rejlik e névátvitel indítéka, motiváltsága, összetettebb válasz adható. Először is: abban, hogy a „szürke és fehér lovat néha gúnysan emlegeti a nép”, azaz nem tartozik a (leg)kedvelt(ebb) *fakó, sárga, pej* lószínei közé; például: *F e h é r l ó n a k, világos felhőnek, mosolygó menyecskének nem kell hinni* (CzF. 3: 1504, *ló a.*); vagy: *Margit asszony, deres ló, ritka válik benne jó* (CzF. 1: 1210, *deres¹ a.*). Másodsor: közrejátszott a népetimológia is, tudniillik a *lócá*-t, illetve *lóká*-t olyan kicsinyítő képzős *-ca, -ka* származékoknak vélhette a nép, amelyeknek „gyökében” a *ló* állatnév van. Így látta ezt CZUCZOR és FOGARASI is: „*Lócza* ... magyar elemzéssel 'lócza' vagy átv[itt] értelmű szó a *ló* gyöktől, s am. (fa) lovacska, sőt csakugyan máskép: *lóká*; innét oly *lóczá*t, melyre a pálczaütésekre ítélteket fektetni szokták, gúnyosan *vak ló*-nak v[agy] *deres*-nek nevezi a képes kifejezéseket kedvelő magyar nép” (CzF. 3: 1518, *lócza a.*). A *vakló* összetételben a *vak* előtag tudniillik a vele jelölt tárgy nem igazi, nem valódi voltára utal, vagyis a lónak látszatát „álozza” [‘színleli, tetteti’] (CzF. 6: 750, *vak a.*). A *deres* meg a *vakló* igen találó megnevezésének mikéntjéhez minden bizonnyal hozzájárult az is, amit az egykori szemlélő-névadó – képből kifejezve – észlelt: azt a szerencsétlen elítéltet látta, akinek a könynyen mozgatható – sok helyen még négy keréssel is ellátott – lócára kötötték a kezét-lábát, miközben a bot, korbács vagy vessző ritmikus csapásai alatt megrándult, „megugrott” – *lócástól* – a meggyötört teste. Egy ilyen kép könnyedén kelthette a nézőben a (felső) testét ütemesen mozgó – mintegy a ló és lovasa mozdulatait együttesen láttató – „*lőhátas*” képzetét.

Az ukrán és az orosz nyelvben is a mienkéhez hasonló – pejoratív jelentésármalaton alapuló – képzetársítás eredményeként keletkezhetett e büntetőpad neve: ukr. *кобила, -ли* 'rossz, elcsigázott ló' (← 'kanca') → 'deszkapad vagy emelvény, amelyen a bűnözőket megfenyítették': *Норовиста як кобила* [= Szeszélyes, mint a kanca]; *Старій кобила не брикаться, сивій бабі не цілуватъся* [= Vén kanca ne rúgjon ki a hámból, ősz vénasszony ne csókolózzon] (HRINČENKO 2: 259); | or. *кобыла* 'gebe' (← 'ló nősténye') → 'deszkaállvány, amelyen megkorbácsolták stb. a bűnözőket': *Отец его на кобыле ездил, да не верхом* [= Az apja gebén járt, de nem háttal]; *На кобылу пойдю, а в каты не пойдю* [= Gebére megyek (inkább), de bakónak nem megyek], tudniillik a hóhérok a bakónak kiválasztott bűnözőt nem részesítik fenyítésben (*в каты, палачи берут преступника, не наказывая*; DAL² 1955. 2: 127, *кобыла a.*). Láthatjuk tehát, hogy a botbüntetés végrehajtásához használt padnak a nevét az ukrán és orosz nyelvben végbement – ám a névadási szemléletet mindig világosan megőrző – 'gebe' → 'büntetőpad' pejoratív jelentésváltozás teremtette meg.

Érdemes megjegyezni, hogy a bűnös nyilvános megszégyenítésére a helységek piacán vagy szélén álló pellengér szolgált, amelyik nemcsak szégyenoszlop vagy ketrec volt, hanem *faló* is. Kolozsvárról, Tordáról és Kézdivásárhelyről több régi adatunk van „arra a – hihetőleg egykor másutt is ismeretes – büntető szokásra, hogy a valamilyen bűnben/vétekben leledzőt a piacon felállított *fa lóra* [én ritkítottam; M. S.] kötötték, és az ítéletben meghatározott két óráig – másoknak elretentő például, ország-világ csúfjára – ott tartották” (SzT. 3: 661, *fa-ló a.*); pl.: 1668: Tötték fel az *fa-lóra* Nagy György Katát. | 1738: A *fa lovat*, a *perengelt* [= 'pellengért'] a varoshaza mellett való utat csináltuk. | 1762: Az ... Város Piattzán lévő *fa lora*, az holnapi, u. m. Szomboti vásár napján fel ültetessék [ti. Várdi Szabó Pál], s 8 órától fogva 10 óraig, ottan tartatassék, consequenter midőn onnan le vétetik, leg ottan alotta, a fen irt 40 pálcza ütéseket végye, azután eresztessék szabadon... (uo.). – Ilyen *falóról* tesz említést a következő mondat írója is: 1700: „Az szöllő gyöpüje, úgy szöllőkre menő kapuk és hágcások ... emberül megcsináltatassanak, ... annak elrontói pedig vagy el-

hordói a kiket elérik, keményen megverettetessenek, v a g y *falóra* tolattassanak” (OkI Sz. 209, *fa-ló* a.). Látható, hogy a TESz. (2: 777, *ló* 7. jelentése a.) is, meg az EWUng. (2: 902, *ló* a.) is tévedett abban, hogy ezt a falovat deresként, botbüntetéskor használt padként (németül: *Prügelbank*-ként) értelmezte. Erről egyébként maga az általam ritkított *vagy* kötőszó is tájékoztat, mivel a két állítmány között nem a ’más szóval, más néven, más kifejezéssel’ jelentést hordozza, hanem az egymáshoz közel álló, egy kategóriába tartozó szembeállított tárgyak közül való választást fejezi ki.

3. Magyar *háztűznéző* ~ ukrán *печозглядіни*. – Az ukrán nyelvjárási *печозглядіни* [= *háztűzsimító*, tkp. kemencésimító] nevezetű, egyébként régi népi párvalasztási szokásnak alapvető cselekményét, valamint ennek az összetételnek a *глядіни* utótagját HRINČENKO így magyarázza: a kéro családjánál, házánál látogatást tevő menyasszonyul kiszemelt leány szülei, rokonai úgy tesznek, mintha javítanak, s i m í t a n á k (*глядят*), tapasztnak a házban levő kemencét, s ezért meg is vendégelik őket. A bejöveteleket kísérő énekeikben azonban ez áll: „*Прийшли ми печі гладати*” [= Eljöttünk a tűzhelyet (meg)nézni], de nem *гладити* [’*simítani*’]; valószínű tehát, hogy a ’*simítani*’ jelentésű *гладити* a ’nézni’ értelmű *гладати* igének népetimológias változata; ebben az esetben a *печозглядіни* azonos lehet a másutt ismert elsődleges keletkezésű *печозглядіни* [= *tűzhelynéző*, tkp. kemencénéző] összetett szóval (HRINČENKO 3: 150).

Ezt a magyarázatot megerősítik az e fogalom egészére igencsak emlékeztető magyar nyelvjárási *háztűzlátó*, *háztűznéző*-féle összetételek utótagjai. Egy 1736-ban kelt levélben ez olvasható: „Nem értem [= ’tapasztaltam’], de hallottam régi emberektől, hogy régen olyan szokás is volt, az amely most is az székelyek között a közrend között megtartatik, hogy a leánynézés után a leány apja két atyafiát elküldötte a legény házához, azok *háztűzlátóknak* hivattattak, azokat is a legény cselédestől [= családostól] jó szívvel latta, megitatta, tánczoltatta; mikor azok visszatértenek, a legény leánykéroket küldött, ha a leányt oda igérték, még megjelentette mikor megyen oda kézfogásra; azon nap elment” (SzT. 12: 880, *tánczoltat* a.). Vegyük sorra a megfelelő magyar nyelvjárási kifejezéseket: *háztűz látni* (Nagyszalonta), *háztűzlátni* (Körösjánosfalva) ’(házasulandó férfi) háztűznézőbe megy’; | *házlátáson* (határozóragos alak: Szenna) ’háztűznéző’; | *háztűznézni* (Győr vm.), *háztájlátni* (Zala m.) ’(a lány szülei) látogatást tesznek a kéro családjánál’; | *háztűzshelynézőn* (határozóragos alak: Alsókálása), *háztűznézés* (Balaton-mellék, Szigetvár vidéke), *háztájnézés* (Balaton-mellék, Balatonkeresztúr) ’a lány szüleinek esetleg magának a lánynak a kéro családjánál tett tájékozódó látogatása’; | *háztáj-nézők* (többes sz.: Dör), *háztáj-néző* (Süsmeg), *háztájníző* (Borsosgyör, Csót, Marcalgergelyi) ’a kéro vagy a lány családjánál látogatást tevő személy’; stb. (ÚMTsz. 2: 897–8). A példákából kitűnik, hogy ezeknek a megnevezéseknek *háztűz* előtagja „együttesen az ’otthon’, a ’család’ fogalmát fejezi ki” (TESz. 2: 77, *háztűznéző* a.); ebbe természetesen beleértendő, szerintem, a ’gazdaság’ fogalma is, amiről szintúgy tanúskodnak mind a *háztájnéző*, *háztájlátó*-féle összetételeknek *háztáj* előtagjai, mind a ’gazdaság’ jelentésű erdővidéki *háztáj* (ÚMTsz. 2: 898) főnév is.

Nem kétséges az sem, hogy az ukrán nyelvjárási *печозглядіни* [= ’tűzhelynéző, tkp. kemencénéző] előtagjába – miként a mordvin erzä *печурка ваномо* ’háztűznézni’ [tkp. kemencét nézni] (TESz. 2: 78, *háztűznéző* a.) jelzőjébe is – ugyancsak beleértendő az ’otthon’, a ’család’ és ’gazdaság’ együttes fogalma. Érdemesnek tartom megemlíteni, hogy a *печозглядіни* megnevezés utótagjának HRINČENKO-féle értelmezését helyesnek tartja az

ukrán etimológiai szótár is, de nem fejti ki – a fentiekhez hasonlóan – a *печозля́дину* összetétel tagjaiból kihámozható eredeti értelmet, azaz keletkezésének szemléleti hátterét (ЕСУМ 4: 365, [*печозля́дину*] a.).

A) Magyar *komor bika* ~ ukrán *хмурний вил*. – Nyelvészeinknek régtől fogva sok fejtörést okozott a *komor* 1. 'mogorva | rosszkedvű'; 2. 'kemény'; 3. 'zord, lehangoló (természeti jelenség) | sötét (ég, felhő)'; 4. 'rosszul herélt (bika, ló, juh)' stb. melléknév eredete. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára jelentős mennyiségű szakirodalmi előzmény kritikai értékelése, szintézise alapján azt a határozott véleményt fogalmazta meg, hogy e szavunk ismeretlen eredetű, ugyanis az eddigi finnugor, török, keleti szláv vagy német megoldási kísérletek nem vezettek eredményre (TESz. 2: 540, 1. még EWUng. 1: 779). Lényegesnek tartom – a lejjebb bemutatandó indokok alapján – a TESz.-nek azt a megállapítását, miszerint „a 4. melléknévi jelentés létrejöttének alapja feltehetőleg a rosszul vagy későn herélt állat ingerlékenysége, rosszkedvűsége volt” (uo.). Nyelvjárásaink többségében a *komor*-nak ez a másodlagos jelentése – kifejtve – így fogalmazódik meg: 'félíg vagy rosszul herélt (ló, bika, kan disznó, kos)', illetőleg (elvértve) 'kryptorchid, here-rejtő (jóság)' és (úgyszintén elvértve) 'testi fogyatékoság vagy korai ellésből származó hiba miatt gyenge nemzőképességű (bika)' (ÚMTsz. 3: 456, *komor* a.). Említést érdemel, hogy BÁLINT SÁNDOR „Szegedi szótár”-ában több idetartozó adat is van. A szerző egy 1780-ban kelt forrás – a gyűjtés idejében már teljesen kihalt – *komor* főnévre hívja fel a figyelmet, amely a következő mondatban szerepel: „Udvarba egy *Komort* [bikáról van szó] szolgák bévezettek”, majd ezt követik a szegedi köznyelvnek (már személyesen is hallott) összetett főnevei: *komorbika* 'félőkü bika' és *komorcődör* vagy *komorló* 'olyan ló, amelynek heréléskor csak a fél tökét sikerült kivenni' (SzegSz. 1: 802).

Alább egy ukrán és egy magyar mondatot „szembesítek” egymással. Mind a kettőnek az a figyelemre méltó sajátossága, hogy meglepően egybecsengő minőségjelzős szó szerkezete van. Az ukrán mondat HRINČENKO szótárában van „elrejtve” a többjelentésű *хмурний, -á, -é* szócikkben: 1. 'borús (idő)': *Хмурний день сьогодні* [= Ma borús nap van]; 2. 'komor, mogorva, szomorú, bánatos': *Чого ж ти, мила, така і вдень, і вночі хмурная* [= Miért vagy, kedves(em), éjjel-nappal olyan szomorú]; *Чого хмурні очка смутні* [= Szomorú szemecskéid miért oly bánatosak] és: *Хмурний вил чогось уже днів зо три ходє* [= A k o m o r ö k ö r már vagy három napja ide-oda jár; HRINČENKO 4: 406]. A második idézet Arany János Toldijából való: [Toldi Miklósnak] „Mint k o m o r b i k á é, olyan a járása, / Mint a barna éjfél, szeme pillantása” (1: 14).

Láthatjuk, hogy mind az ukrán, mind a magyar kiemelt szerkezet alárendelt jelzőjének hangalakja mintegy feltárja eredetbeli összetartozásukat. Azt sem tartom kizártnak, hogy az ukrán *хмурний вил* tulajdonképpeni értelme megegyezik a *komor bika* magyar jelentésével. Mivel jobbára látásmód kérdése, hogy egy ilyen rosszul herélt állatot viselkedéséből, használhatóságából ítélve (még) bikának, avagy (már) ökörnek tartanak. Erre vö. 1795: „*Komornak* herélődött [bika]”, illetőleg 1842: „Egy alacsony term[etű] *komoros* ... ökör” (MNy. 1974: 476). Mindezek a körülmények arra utalnak, hogy érdemes közelebbről is megvizsgálunk a magyar *komor* szó eredetét.

Tudnunk kell, hogy az ukránban a *хмурний* (= хмур/н/ий) szerkezetű melléknévnek van egy régebbi keletkezésű *хмурий* (= хмур/ий) változata is; vö. *хмурий, -а, -е: Обличчя збіліле, хмурє* [= Az arca sápadt, k o m o r]; *І пішов до неї плачучи хмурий та невеселий* [= És sírva ment hozzá, hangulata k o m o r meg borús volt]. Közvetlenül ehhez

az utóbbihoz kapcsolódik – többek között – még a *хмурится, -рюся, -риуся* 'homlokát, szemöldökét összeráncolja, elkomorodik, mérges, elégedetlen' ige, valamint a *хмуровокий, хмуроокий, -а, -е* 'komor, mogorva tekintetű, azaz komor, mogorva, mérges'; tkr. 'komorszemű' összetett szó előtagja (HRINČENKO 4: 406). Ide sorjáznak továbbá még a következő orosz, illetőleg szláv nyelvi példák is: óorosz *хмурый*, ebben a szövegkörnyezetben: „въ тогъ часъ увидѣли отъ вѣтровъ сѣверныхъ хмурья оболока” [= '(és) akkor meglátták az északi szelektől űzött *komor* felhőket'], mai orosz *хмурый, -ая, -ое* 'zord, komor, mogorva', valamint a különböző nyelvjárásaiban járatos *хмурый, -ая, -ое* 'szürke', *хмура* [nőnemű] 'komor, mogorva ember', *хмура* 'borús idő', *хмур* 'szemerklélő eső'; | cseh *chmura*, (ritkán) *chmoura* [nőnemű] 'sötét gomolygó, komor zivatarfelhő', (ritkán) *chmour* [hímnemű] 'sötét porfelhő; lehullott befűledt tülevél', N. *chmour* 'lehullott száraz tülevél', N. *chmour* 'erdő fáinak lehullott lombozata'; szlovák *chmúra* [nőnemű] 'zivatarfelhő'; | felsősorb régi *khmura* 'ua.'; | alsósorb *chmura* [nőnemű] 'ua.'; | lengyel *chmura* [nőnemű] 'ua.'; | szlovén *xmúra* [nőnemű] 'felhő', *xmura*, 'zivatarfelhő; futóeső'; mindezek a szavak az ósszláv **xmura*, ill. **xmurъ*(jъ) melléknévi alapakra vezethetők vissza (VASMER, EtSIRusJaz. 4: 250, *хмура* a.; EtSISIJaz. 8: 43–5, **xmura*, **xmurъ*(jъ) és **xmurънъjъ* a.).

Érdeemes megjegyezni, hogy MUNKÁCSI BERNÁT már 1897-ben – a rendelkezésére álló gyér adatok alapján – felvetette elsőként a *komor*-nak szláv, pontosabban orosz eredetét: „Szláv szókinsünk o r o s z r é t e g é n e k ismertető jegyét találjuk Miklosich összehasonlító szótára nyomán indulva a következő, *szorosán egyező alakkal* csupán az orszból igazolható szavainkban: [...] *komor* : orosz *chmur* : *chmurjy*, *chmurnyj* »düster, mürrisch« [komor, mogorva, borús], *chmuritъ-sja* »finster aussehen« [elkomorodik, elborul]”, majd a szókezdő or. *ch-* ~ m. *k-* szabályosságát igazoló néhány példát követően megjegyzi: „(lengyel) *chmura* »regenwolke« [esőfelhő], *pochmurny* »finster« [sötét, komor], valamint cseh *chmoura*, *chmurny* e régi, már a Tihanyi codexben *kumur* alakkal előforduló szónál nem jöhetnek tekintetbe)” (MUNKÁCSI: Ethn. 8: 19.). E zárójelbe tett – ám tévesen kirekesztett – lengyel és cseh adatokra épülő állítása azonban, ma már tudjuk, nem állja meg a helyét.

KNIEZSA ISTVÁN jó másfélszáz év múltával – a *komoly* 'ernst, ernsthaft' melléknév eredetét vizsgálva – szintúgy szót ejtett *komor* szavunkról is (SzlJsz. I/2: 671, *komoly* a.). Miközben helyesnek bizonyult az a feltevése, hogy az első a másodiknak szóhasadással elkülönült változata (TESz. 1: 540, EWUng. 1: 779), a *komor*-nak szláv eredetét határozottan elvetette: „Semmiesetre sem fogadható el – írta – Munkácsi Ethn 8: 19 magyarázata, hogy a szláv *chmura* 'Wolke; felhő' szóból való” (SzlJsz. i. h.). Ámde MUNKÁCSI – láthatuk – egyáltalán nem ezt, hanem ennek éppen az ellenkezőjét állította: vagyis azt, hogy valótlannak tartja a *komor*-nak a *chmura* 'Wolke; felhő' szóból való eredetététét. KNIEZSA ISTVÁN, sajnos, nem vette észre MUNKÁCSINAK a *komor* eredetét bizonyító orosz adatait.

A magyar *komor* melléknevet láthatóan szabályos hangváltozások alakították ilyenre: az átkerült szó ugyanis előbb *kumur* alakot öltött, majd a magánhangzók nyíltabbá válása (vö. *fuk* > *fok*, *pur* > *por* stb.) létrehozta a *komor* változatot. A szóeleji *ch* ~ m. *k* megfelelésre, illetve a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásának hasonló eseteire l. pl. a m. *kolop* 'filkő' (< lengyel *chłop*), m. *kór* (< szl. *ch[ʋ]or*), m. *kolera* (< lat. *cholera*), valamint a m. *kalász* (< szl. *klasъ*), m. *kalapács* (< szl. *klepačъ*) stb. jövevényszavakat. – A megismert adatok alapján tehát megállapítható: a) a *komor* szavunk kétségtelenül szláv eredetű; b) feltehető átadója egy óukrán vagy óorosz **xmurъ* melléknév lehetett; c) a magyar szó jelentéskörének legjobban talán az ukrán szavakéi felelnek meg.

Mivel az ősszláv **xmurъ*, **xmura* rokon az ősszláv **smurъ* melléknévvel (EtSISIJaz. 8: 43–5, **xmura*, **xmurъ(jb)* és **xmurъньjb* a.), indokoltnak tartom áttekinteni a *szomorú* melléknévünkkel kapcsolatos eddigi eredetbeli nézeteket is.

B) Magyar *szomorú* ~ orosz *смурый*. – Szakirodalmunk a *szomorú* 1. 'bánatos, bús | szomorúságot kifejező', 2. 'nehezen elviselhető, kellemetlen', 3. 'borús (idő)' melléknév *szomor-* alapszavát a mordvin erza *šumuř'dems*, *šumoř'dems* 'bánkodik, búsul' szó alapján finnugor kori örökségként tartja számon (TESz. 3: 780). Ennek az egyeztetésnek legnagyobb bizonytalansági tényezője – szerintem – nem is annyira abban rejlik, hogy a magyarral összetartozó(nak vélt) szó csak egyetlen egy távolabbi rokon nyelvből mutatható ki. Ezt az etimológiát jobbra azért tartom elfogadhatatlannak, mert olyan alakítani problémákat generál, amelyek csak e két szó egyeztetése révén nem oldhatók meg. Íme: a magyar *-r-* és a mordvin *-ř-* „közelebről meg nem határozható képzőelem”, illetőleg: a *szomorú*-nak, valamint a nyelvjárási *szomoró*-nak szó végi *-ú*-ja, *-ó*-ja „vagy igenévképző, vagy melléknévképző, attól függően, hogy az *-r-* ige- avagy névszóképző” (MSzFE. 3: 593).

A felmerült kérdések, szerintem, egyszeriben megoldódnának, ha bizonyossá válna *szomorú* szavunknak – HADROVICS LÁSZLÓ által lehetőségként felvetett (UngEl. 456) – óorosz eredete. Az alábbi tények ezt a felvetést a bizonyosság szintjére emelik. Tudjuk, hogy a **xmurъ*, **xmura* elsődleges melléknévi szófaját éppen a vele rokon eredetű ősszláv **smurъ* melléknév bizonyítja (VASMER, EtSIRusJaz. 4: 250, *xmúra* a.; EtSISIJaz. 8: 43–5, **xmura*, **xmurъ(jb)* és **xmurъньjb* a.). A következő adatok alapján nagy valószínűséggel kikövetkeztethető, hogy az ősszláv **smurъ* melléknévnek 'sötét, borús (természeti jelenség, valamint hangulat)' lehetett az eredeti jelentése; vö. or. 1572: *смурый* 'sötétszürke' (П. Я. Черных, Историко-этимологический словарь современного русского языка. Москва, 1993. 2: 345, *xmúрый* a.), or. 1897: *смúрый* 'sötétszürke; komor', or. N. *смур*, *смурá*, *смúро* 'ua.' (VASMER: EtSIRusJaz. 3: 693, *смúрый* a.), kelet-szibériai or. *смурпуть* 'forog, kavarog; zavarba jön; zavarossá válik; sötétedik', kelet-szibériai *смурѣть* 'borongóssá válik (az idő)': *Погодка смурѣть, на дворѣ посмурѣло* [= Borongóssá válik az idő, beborult] (DAL² 1955. 4: 238, *смúрый* a.); bolgár *смуртя* *се* 'homlokomat ráncolom' és kasub *smura* 'kőd' (VASMER, EtSIRusJaz. 3: 693, *смúрый* a.).

Az átvett 'sötét; borús (természeti jelenség, valamint hangulat)' jelentésből könnyen megérthető mind a magyar (*-ú < -ó < R. -oи* melléknévképzős) szó 'bánatos, bús | szomorúságot kifejező' ~ 'borús (idő)' jelentés, mind a *-d'e-* igeképzővel ellátott (MSzFE. 3: 593) mordvin 'bánkodik, búsul' gondolati, érzelmi tartalom. Mindezekből természetesen az a tanulság is levonható, hogy a mordvin *šumuř'dems*, *šumoř'dems* igének *šumuř-*, *šumoř-* melléknévi alapszava orosz eredetű lehet; ebben a feltevéseben egyébként a mordvin szó hangalakja és jelentése is megerősít. Ne feledjük, hogy az ilyen jellegű külön-külön átvétel természetesen nem tekinthető egyedülállóan. A svéd régi és mai *pina* 'kín, gyötrelem', 'kínoz, gyötör', illetve a középalnémet *pīn(e)* 'kín, gyötrelem', *pīnen* 'kínoz, gyötör' átkerült például a balti finn nyelvekbe; vö. finn *piina* 'kín, szenvedés, gyötrelem', *piinata* 'kínoz, gyötör'; észt *piin* (gen. *piina*) 'kín, gyötrelem, sanyargatás', *piinata*, *piinu(s)tada* 'kínoz, gyötör, sanyargat'; stb. (SSA. 2: 355, *piina* a.). Talán ugyanaz a középalnémet *pīnen* 'kínoz, gyötör' ige bekerült két magyar nyelvjárársba is: Avasújváros: *binyol* (*-olok*, *-ōsz*) 'nyagat, gyötör, zaklat' tárgyas ige: *Jól tudod anyádod binyol:ni* (SzamSz. 1: 93, *binyol* a.); Técső: *binyol* (*-olok*, *-olsz*) 'ua.': *Ne binyold aszt a macskát!* (saját adatom).

4. Magyar *hájkerület* ~ ukrán *омóчуну*. – Az ukrán etimológiai szótár szerint a nyelvjárási (többes számú) *омóчуну* 'a sertés belén levő kövérség, háj', 'kiolvasztott szalonnaszír töpörtyűvel együtt' főnévnek, valamint nyelvjárási (egyes számú) *омочина* 'belsőségek' változatának etimológiája azért „nem teljesen világos” [не зовсім ясне], mert két számba vehető magyarázata van: összetartozhat mind az *омочити* [= *o* + *точити*] 'körülvesz, körülzár', mind pedig az *омекму* [= *o* + *мекму*] '(gyertya, szalonna, zsír stb. hő hatására) megolvad, folyós lesz', „megfolyik” igével. Ha az első feltevés igaz – véli az ukrán szócikk írója –, akkor 'a belet körülvevő, körülfogó háj' a megnevezés alapja; de ha a második megközelítés a valós, akkor 'az olvasztás révén lefolyó hájzsír' áll a megnevezés szemléleti háttérében (EtSIUkrM. 4: 234). – Ezt a kételyt segítik megoldani, úgy vélem, a következő magyar nyelvjárási szavak: *hájkerület* főnév: 1. *hájkerület* (Hajdúhadház) 'a disznó belén levő kövérség, háj; csepesháj'; 2. *hájkerület* (Hódmezővásárhely), *hájkerület* (Hajdúnánás), *hájkerület* (Nemesgörszöny) 'húsos rész a disznó hája körül' (ÚMTsz. 2: 797); *hájkerület* 'húsos rész a sertés hája körül' (SzamSz. 1: 350); | *hájkerítő* főnév: *hájkerítőbe* (határozós alak: Szentgál), *hájkerítőbe* (határozós alak: Zselic) 'a hájat borító hártya'; | *hájkere* főnév: 1. *hájkere* (Kötcse) 'a hájat borító hártya, háj; csepesháj', 2. *hájkere* (Szentgál) 'húsos rész a disznó hája körül' (ÚMTsz. 2: 797). A magyar nyelvjárási *hájkerület*, *hájkerítő* és *hájkere* összetételeknek *kerület*, *kerítő* és *kere* utótagjai a finnugor kori ősi örökségünkhöz tartozó *ker-* alapszó származékai (TESz. 2: 464 *kerül* a.); vö. *terület*, *terítő*; *szédület*, *szédítő*. A *kere* alakváltozat -e-je eredetileg folyamatos melléknévi igenévkepző, vö. *lenge*, *penge*, *pörge*, *szüle* stb. Mind a három utótagnak valamennyi jelentése a 'körülvevés, körülfogás' jelentésből érthető; ezt egyébként a *kerít* igének nyelvtörténetileg igazolt 'körülvesz, körülfog' eredeti jelentése is megerősíti (uo.). – Megállapíthatjuk tehát, hogy a címbeli ukrán szó minden bizonnyal a 'körülvesz, körülfog, körülzár' jelentésű *o* + *моуіму* prepozíciós igével tartozik össze, ezért elsődlegesnek 'a sertés belén levő kövérség, háj' értelmezést kell tekintenünk.

5. Magyar *izék* ~ ukrán *із'їду*. – Az *izék* főnév nyelvjárásaink jól ismert szava. Jelentései: 1. 'szálas takarmány hulladéka, amelyet alomnak, ill. a jószág által lerágott kukoricaszár, amelyet tüzelőnek használnak', 2. 'emberi eledel hulladéka'; rég(ebb)i és mai alakváltozatai közül a következőket emelem ki: *izék*, *izék*, *üzék*; *üszék*; *iszény*, *üszény*; *izég*; *izékn*, *iszéng*, *üszéng*, *üszöng*, *üszéng*; *üszékn*; *izélék*, *ézelék* (MTsz. 970, ÚMTsz. 2: 1125, MNyA. 34: *szár: a kukoricáé; ha a marha lerágtá*; uo. 514: *iz* [*izik* alakban is]; Nyr. 1979: 227). A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a címszóra vonatkozó alábbi tudnivalót foglalja magába: „Származékszó: alapszava a 'tag, izület' jelentésű *iz*² főnév; képzője azonos az *ágyék*, *árnyék*, *fazék* stb. denominális főnévvel. Azonos jelentésben az alapszó -*lék* képzős származéka is használatos: *ézelék*, *izélék* (MNyA. *kukoricakóro* a.). Az *nk*, *ng* végű formák [az *iszéng*, *üszéng*, *izékn*, *üszékn*-féléről van szó; M. S.] *n*-je valószínűleg szeretlen járulékhang. A R. és N. *iszény*, *üszény* 'izék' (vö.: 1834: KASSAI 3: 60, MTsz.) esetleg szintén az *iz*² -*n* ~ -*ny* képzős származéka (vö. *gyertyán*, R. *gyümölcsény* stb.). – A szó nyelvjárási szinten az egész nyelvtérületen él" (TESz. 2: 252). Az *izék*-nek és *iszény* változatának származékszóként való magyarázatát elsőként CZUCZOR és FOGARASI vetette fel: „Gyöke [alapszava] a bütököt, csomót, tört részt, tagot jelentő *iz*" (CzF. 3: 195, *izék*, *izék*; l. még: CzF. 3: 193, *iz*² a.). Ezt a véleményt tette magáévá – többek között – az MSzFE. (2: 332, *iz*² a.) munkaközössége is.

Az alábbi szláv szavak ellenben arra készítetnek, hogy változtassunk az *izék*-ről, mint magyar származékszóról vallott eddigi nézetünkön: ukrán N. *з'їди*, *-дів* [hímnem, többes sz.] ~ *з'їдини*, *-дин* [nőnem, többes sz.], *з'їддя*, *-дя* [semlegesnem] 'füevő jószág takarmányhulladéka' (HRIN-ČENKO 2: 155): *Яка кучугура з'їдів – хоч би на топливо брали* [= Micsoda hatalmas *izigy*-halom – legalább tüzelőnek vennék el (az emberek)] (uo. 2: 335, *кучугура* a.); N. *ізїєди*, *зїєди*, *ізїєж'ї*, *зїїдини* [többes sz.] 'szálas takarmány hulladéka' (M. В. НИКОНЧУК, Матеріали до лексичного атласу української мови. Правобережне Полісся. Київ, 1979. 190); fehérorosz *з'єдкі* [csak többes számban] 'takarmányhulladék' (K. А. КРАПІВА, Беларуска-рускі слоўнік. Москва, 1962. 335); orosz *сѣбды* 'múlt évről megmaradt lekaszálatlan fű'; 'fumaradvány, amelyet a jószág nem legelt le'; 'hó alatti fű'; 'a hó olvadásával előtűnő fű' (DAL² 1955. 4: 373, *сѣбдаты*, *сѣбды* a.). Az ukrán meg az orosz szavak igeekötős összetételek, amelyeknek *з-* ~ *из-*, illetve *сѣ-* elemei az ősszláv **ъз-*-re mennek vissza, utótagjuk pedig az ősszláv **єдъ* 'étel' folytatói; vö. ősszláv **єsti* < **єdti* 'eszik' (EtSISJaz. 6: 6, **ъз* a. és 6: 53, **єsti*, **єдъ* a.; l. még: uo. 9: 26, **ъзєsti*, **ъзєдъ* a.). Etimológiailag összefügg az *ebéd* és a *medve* szláv eredetijének utótagjával (TEsz. 1: 702, *ebéd* a. és 2: 873, *medve* a.). Ugyannak az ősszláv **єдъ* tőnek a folytatói például a következők igeekötős szavak is: ukrán nyelvjárási *ноїєдї*, *перєїїди*, *недоїїди*, *обїїди* 'szálas takarmány hulladéka' (M. В. НИКОНЧУК, Матеріали... 1979. 190; EtSIUkrM. 2: 325, *їсти* a.); fehérorosz *недаєдкі*, *-дкаў* 'takarmányhulladék' (Беларуска-рускі слоўнік. Москва, 1953. 346); orosz *объєди* 'takarmányhulladék' (VASMER, EtSIRusJaz. 4: 549, *ядъ* a.).

Visszatérve a magyar *izék*-hez fordítsunk figyelmet először arra, hogy nyelvterületünk északkeleti részén az alábbi – a szakirodalomban alig ismert – alakváltozatokkal élnek: Tarpa: *iz'ęgy* ~ *csutkaiiz'ęgy* 'a kukorica szára leetetés után' (MNYj. 1962. 8: 92); Técső: *kóуrоуіzigy* 'ua.'; valamint 'takarmányhulladék' jelentésben: Nagydobrony, Beregrákos: *izigy*; Izсныєte: *izigy* ~ *izęgy*; Gát: *izigy*; Eszeny, Fornos, Szernye: *izęgy* ~ *izig*; Jánosi: *izęik*: „Azér mongyuk *izęiknek*, mer a jószág k i i z l e l t e a [széna] javát, és ez megmaratt”; Técső: *izig* ~ *izigy* (saját gyűjtésem). Ezek az *izęgy*-féle változatok áll(hat)nak szerintem a legközelebb az eredeti forrásukhoz: a 'takarmányhulladék' jelentésű ukrán R. **izjidъ*-hez.

Anélkül, hogy a továbbiakban vállalkoznék a hozzánk átkerült szó magyar vonatkozású hang- és alaktani részleteinek tisztázására, fel kívánom hívni a figyelmet a következőkre: a) Alakváltozatainak jelentős hányadát jobbára téves képzettársítás – népetimológia – hozta létre. – b) A legnagyobb elterjedtségű *izék* ~ *izék*-félék, valamint a kevésbé gyakori *izelik* ~ *izelék* ~ *izelék* formák jól láttatják az *iz*¹ 'izéret' és *iz*² 'tag, izület' jelentésű homonimáknak népetimológiai hatását. – c) Bizton állítható, hogy az *-nk* ~ *-ng* végűek *-n*-je szervesen járulékhang. – d) Az *iszény* ~ *űszény* végű formák *-ny*-je viszont aligha lehet képző, inkább vélem dezaffrikálódás eredményének, vö. *Egyed* > *Enyed*. – e) Több népetimológiával viselős változatról azonban aligha dönthető el teljes biztonsággal, hogy hangtani vagy alaktani fejlemény részese-e. – Mivel ezek a kérdőjelek az *izék* szó magyar életére vonatkoznak, semmiképpen sem ingathatják meg jövevény voltának tényét.

6. V é g k ö v e t k e z t e t é s . – Úgy gondolom tehát, hogy az olyan onomasziológiailag megegyező szópárok, amelyek az itt bemutatott „egyiket a másikkal feltáró”, mintegy „átüzenő” – összehasonlító – vizsgálati módszeren alapulnak, az esetek legnagyobb részében biztos fogódzót adhatnak a róluk vallott eddigi szemaszziológiai és/vagy eredetbeli nézet(ek) tisztázásának lehetőségeire.

NYELVMŰVELÉS

A zempléni-abaúji táj és anyanyelvünk*

1. Sajátos, kedves és szép vidék a zempléni-abaúji táj. Akármerről közelítjük meg: a Tokaji-hegy északi vagy déli oldala felől, akárhol táborozunk le: a Sátor-hegy alatt vagy a Hegyközben a füzéri vár tövében; illetőleg akár a Hernád völgyében vagy éppen Szepsi felől közeledünk Kassa felé, úgy érzékeljük, hogy a legszebb vidéken járunk. Igazán sajátos-sá számunkra mégis az teszi, hogy e régió lakóinak a nyelve – mondhatnánk: nyelvjárása – vált a XVI. századtól intenzívebben egységesülő és normalizálódó irodalmi és köznyelvünk (mai megjelöléssel: sztenderd vagy standard) alapjává. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az úgynevezett alapnyelvjárás e régióon kívül magába foglalta a magyar nyelvterület teljesebb északkeleti részét is.) Ezért van az, hogy például a sárospataki piacon – mint magam is tapasztaltam az ötvenes évek második felétől – nem hallani táji jellegű beszédet. Tehát a régió nagy egyéniségein kívül a zempléni és abaúji nép is hozzájárult irodalmi és köznyelvünk létrejöttéhez. Azt is mondhatjuk továbbá, hogy ilyenformán szinte egyenesen vezetett az út mai ünneplésünkhöz, a Magyar Nyelv Múzeumának a felállításához.

Engedtessek meg, hogy korábbi kutatásaimra támaszkodva nagyon röviden bemutassam e régiónak és nagy egyéniségeinek az anyanyelvünk érdekében kifejtett munkásságát.

2. Induljunk ki abból, hogy az irodalmi nyelv vagy sztenderd egy-egy nyelvnek a többi használati formán (a nyelvjárásokon és az úgynevezett szociolektusokon stb.) felülemelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentánsává válik.

A mi irodalmi nyelvünk a XIX. század közepére alakult ki. Alapja – mint jeleztem – az északkeleti területek *e*-ző (és nem *ö*-ző, tehát *ember* és nem *embör*), továbbá *é*-ző (és nem *i*-ző, tehát *szép* és nem *szíp*), és nem kettőshangzós (pl. *fő^ud*, *jő^u*, illetve *f^uöd*, *j^uó*, hanem *föld*, *jő*) nyelvjárása lett. Ugyanakkor irodalmi nyelvünk kialakításában érvényesült bizonyos egyensúlykeresés, a többi nyelvjárás bevonása, az ötvöződések jelleg is. Megmaradtak tudniillik irodalmi nyelvünkben bizonyos *i*-ző formák (pl. *kigyó*, *kísér*, *kímél*, az *-ít* igeeképző), aztán bekerültek *ö*-ző szavak (pl. *öröm*, *örök*, *fölött*, *mögött*) és *l*-ező formák (pl. *lány* és *leány*).

Nos, a XVI. század harmincas éveiben intenzívebben meginduló nyelvi egységesülést nagymértékben segítette a reformáció – hangsúlyozom: amelynek szinte a fészke éppen ez a régió volt –, mégpedig elsősorban a következő eszközökkel:

a) A nép nyelvén szólt a néphez: az istentiszteletet magyar nyelvűvé tette; a Bibliát, a zsoltárokat s a legfontosabb egyházi tárgyú munkákat lefordította, s ennek érdekében, illetőleg eközben a fordítók hozzáláttak nyelvünk helyesírásának és jelenségeinek a rendszerbe foglalásához és bizonyos mérvű szabályozásához.

b) Hathatós eszközként használta fel a reformáció az iskolázást. Számos új iskola nyílt ebben a régióban is az írás, olvasás és az elemi ismeretek anyanyelven való elsajátítá-

* Előadásként elhangzott A Magyar Nyelv Múzeuma avatóünnepségének tudományos konferenciáján Széphalmon, 2008. április 23-án.

sára. Magasabb fokú iskolákat, kollégiumokat is alapítottak, ekkor vált iskolavárossá Sárospatak is.

c) Másik hathatós eszköz lett a könyvnyomtatás, úgy is, mint a nyelvi egységesítés egyik fő területe.

d) A reformáció győzelemre vitte anyanyelvünket a szépirodalomban is. Új műfajok születtek, mint például a hitóriás ének, a bibliai história, a hitvitázó dráma, a prédikáció, a zsoltár és így tovább.

Ebben a régióban született meg aztán a Károli Gáspár szellemiségét tükröző, az anyanyelvi kultúrára talán a legnagyobb hatást gyakorló Vizsolyi Biblia 1590-ben. Itt kell megemlítenem a hasonló szerepű zsoltároskönyvet 1607-ből, amely ugyan nem itt született, szerzője Szenczi Molnár Albert sem ennek a vidéknek a neveltje, de nagyon sok szállal kötődött Károlihoz és a régióhoz.

Károli Gáspár mint lelképásztor és Kassa-völgyi esperes szintén ezen a tájon munkálkodott. Mindenekelőtt ez a magyarázata annak, hogy a Vizsolyi Biblia *é-ző* és *e-ző* beszédmódjával, táji szélsőségektől mentes alak- és mondattani eszközeivel, szép folyású, nem egyszer költői stílusával, továbbá azzal, hogy ezt a sajátos nyelvet minden eddiginél nagyobb intenzitással terjesztette, nagyon is hozzájárult irodalmi nyelvünk kiteljesedéséhez és megszilárdulásához. Ezenkívül összetartotta a magyarságot a nehéz időkben: itthon, Erdélyben, a Felvidéken, Kárpátalján, délen és az egész világon. Az elmondottakat igazolja az is, hogy számos költőnk (Csokonai, Kölcsey, Arany, Tompa, Ady, Oláh Gábor, Tóth Árpád, Áprily, Szabó Lőrinc stb.) és számos prózaírónk (Árva Bethlen Kata, Kemény Zsigmond, Tolnai Lajos, Móricz, Kodolányi, Szabó Magda stb.) nyelvén kitapinthatóan ott a Vizsolyi Biblia nyoma (l. JUHÁSZ 1940: 123–40). És a katolikus Babits vajon miért használta ennek a bibliának a szövegét Jónás könyve című kiváló művéhez? Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a Károli-biblia valóságos népkönyvvé lett, amely századokon át ott volt csaknem minden református család házában mestergerendáján vagy más fő helyén, és amelybe feljegyezték az élet legfontosabb eseményeit: ki mikor született, mikor lépett házasságra, és mikor távozott el az élők sorából...

Szenczi Molnár Albert naplója szerint hat ízben járt Abaújban és Zemplénben, nem számítva a Kassára költözésüket 1624-ben. 1556-ban, majd Debrecenből érkezve 1588-ban tartózkodott hosszabb ideig Göncön, Károli közelében. Ekkor „segédkezett” a Vizsolyi Biblia megjelenítésében mint a korrektúra szállítója Vizsoly és Gönc között. Később így emlékezett meg gönci tartózkodásáról: „az időben lábánál forganék az böcsületes embernek, Károli Gáspárnak ... az ki fő igazgatója volt az kinyomtatásnak, és engem gyakorta az visoli nyomtatóhelyben kiküldött az őtőle írott levelecskéekkel... egynéhányszor hallottam, hogy foháskodván így szólott [ti. Károli]: Csak az Isten addig élteszen, míg az Bibliát kibocsáthassam, kész leszek meghalni és az Krisztushoz költözni.” (Szenczi: Válm. 225–6.) Aztán éppen Kassán kapja az indítást is zsoltárszerkesztésre és arra, hogy tudományosan is foglalkozzék nyelvünkkel. Egyébként hogy a XVI. század végén milyen erős volt már a kialakult nyelvi norma, azt jól mutatja Szenczi Molnár esete. A Mátyusföldre *ö-ző* részéről származó zsoltárköltő ugyanis – minden bizonnyal Debrecen, Kassa és Gönc hatására (vagy hatására is) – rövid idő alatt az *ö-ző* formákat zömmel *e-zőkkel* helyettesíti.

3. Szólnom kell röviden az úgynevezett Rákóczi-korról. A XVIII. század elejére ugyanis szélesedik és emelkedik az anyanyelvi műveltség. Ilyenformán terjed az írás: se

szeri se száma a Rákóczi-szabadságharc korabeli, nagyjából magyar nyelvű feljegyzéseknek, naplónak, emlékiratoknak, önéletírásoknak. Íróik között a főurakon kívül ott találjuk a köznemeseket, az értelmiség és a polgárság képviselőit. Rákóczi is kiáltványokat, röpiratokat, rendeleteket bocsát ki, beszédeket mond, kiterjedt levelezést folytat, hadtudományi és államelméleti munkákat ad ki – és jobbra magyarul. Megszületik aztán a kuruc költészet. A mi jelenlegi szempontunkból azonban fontos az, amit a történészek állapítottak meg. Hogy tudniillik Felső-Magyarország és az ország északkeleti része – benne Abaúj és Zemplén – volt nyolc éven át a szabadságharc biztos bázisa. Természetes tehát, hogy ezeknek az embereknek a beszélt és írott nyelve már eleve a kialakult normarendszert erősítette. Ehhez járult, hogy – mint Rákóczi Emlékirataiban utal rá – seregének kilenctized része reformátusokból állt (l. részletesebben SZATHMÁRI 1980.).

4. A felvilágosodás korából elsősorban két nagy egyéniség kötődik régióinkhoz, aki sokat tett anyanyelvünkért: Bessenyei György és Kazinczy Ferenc.

Bár Bessenyei nem ennek a vidéknek a szülője, és Bécsben, francia hatásra vált a felvilágosodás írójává, nem mindennapi műveltségének alapjait, életszemléletét, erkölcsi tartását minden valószínűség szerint jobbra a sárospataki kollégiumnak köszönhette. Egyik, 1803-ban írt levelében így gondol vissza a Patakon eltöltött időkre: „Ennek édes emlékezetét csak életemnek utolsó órája törölheti ki szívemből. Ezerszer fordulnak meg fejemben a Királyhegy, Páncélhegy, Kisnagyoporta, Bábagödre, Kispatak, Mogyoróskert, hol léppel fogtam az aranyos stiglicet, mely dolog több örömet adott szívemnek, mintha most országot nyernék.” (Bessenyei: A holmi 313). De érzi, felismeri azt is, hogy a Debrecen és Sárospatak környékén beszélt nyelvváltozat „a tisztább és igazabb magyarság”: „Tudjuk Hazánkba milyen fok féle módon irnak, befézlnék” – mondja „A holmi”-ban. „Ezen módok közt, minden legkifibb kér[ke]dés nélkül teg[!]tíftáb, és igazab Magyarsággal élnek a Debretzeni és Pataki Collégiumokban.” (Uo.)

A korábbi kutatások igazolták, hogy irodalmi nyelvünk formai készlete a XVIII. század vége felé kialakult. De nagyon hiányos volt a szó- és kifejezőkészletünk, és a kialakult normarendszer sem terjedt el igazán. Bessenyei mindkét hiányosságot felismerte. Ennek megfelelően a magyar nyelv teljes kiművelésében három alapvető teendőt lát. Először is a dolgoknak nevet kell adni (valójában ez vezetett el a nyelvújításhoz). Aztán kifejezővé, sokoldalúvá kell tenni a nyelvet (ez a szűkebb értelemben vett nyelvművelés, amelybe a stilisztikai jelenségek is beletartoznak). Végül pedig ennek a két tevékenységnek a megszervezését, irányítását a tudós társaságra, vagyis az Akadémiára bízna. Az értelmező szótár, a kétféle – egy iskolai és egy tudományos – nyelvtan kidolgozásával kapcsolatos elképzeléseit részletesen le is írta (l. Bessenyei: Jámbor szándék 1987: 599–603).

A régióban nevelődött nagy egyéniségek közül anyanyelvünk egészére a legnagyobb hatással minden bizonnyal Kazinczy volt. Biharban született, ott töltötte gyermekéveit, de már Alsóregmecen, az apai házban tanulta a latint, a németet, és itt olvasták neki a Bibliát, majd a pataki kollégium következett, hogy utána egy-egy rövidebb időt nem tekintve sose hagyja el a zempléni-abaúji régiót. A pataki iskolát így idézi meg a „Pályám emlékezeté”-ben: „És mégis Patak, minden fogyatkozások mellett mely fiakat nevele már akkor is! Mert a tanulás, inkább függ a tanuló szorgalmától, mint a tanítóétól, mert Pataknak húszezer kötetnyi bibliothecája van, s a könyvek a tanulók szobáikba is kiadattak.” (Kazinczy: PályámEml. 1979: 231–2.)

Hogyan látta Petőfi Kazinczy munkásságát? Ezt olvashatjuk „Széphalmon” című ver-
sében: „...fél századig / Tartá vállán, mint Atlas az eget, / A nemzetiségnek ügyét.” Ka-
zinczy valóban végigvezényelte és győzelemre vitte legjelentősebb országos mozgalmunkat,
a nyelvújítást, amelynek több ezer szót és kifejezést köszönhetünk. És még többet is akart:
nyelvünk egészének, a különböző közlésterületeken – ezek között is elsősorban a szépiro-
dalomban – jelentkező stílusnak a megújítását, árnyalttá, színessé, változatossá, gazdaggá
tételét. Világosan látta aztán az irodalmi nyelv jelentőségét, azt, hogy az írónak nem vala-
mely tájnyelven kell művét megalkotnia, hanem az irodalmi nyelven (ő ezt németül nevezi
meg: *Schriftsprache*): „az én törvényem az – jegyzi meg egy 1811-i levélben –, hogy a’ki
magyarul ír, annak a magyar *Schriftsprache*-ben és nem valamelyik provinciáéban kell írni”
(Kazinczy: Lev. 8: 456). Szinte egyedül áll művelődéstörténetünkben mint irodalomszerve-
ző. Hogy mit tett a magyar irodalmi élet fellendítéséért, arról legjobban tanúskodik páratlan
kiterjedtségű levelezése, amelynek anyagából tudomásom szerint eddig 23 vaskos kötet
látott napvilágot, de készen van a következő két kötet is. Kapcsolatot tartott ő nemcsak
a legnagyobbakkal – barátai, támogatói voltak: Kis János, Virág Benedek, Dayka Gábor,
Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Fáy András stb. –, hanem ha bárhol az országban valaki
megírta első vagy későbbi versét, és hozzá fordult bírálatért, tanácsért, akkor Kazinczy,
a literátor időt, fáradságot, pénzt nem kímélve részletes és tárgyilagos elemzéssel, tanácsok-
kal stb. válaszolt. Ilyenformán Széphalmot, ezt az általa elkeresztelt kis abaúji falut mintegy
az ország kulturális központjává tette. Megszervezte aztán a kassai Magyar Társaságot,
megindította 1788-ban – Batsányival és Baróti Szabó Dáviddal – az első irodalmi és kritikai
folyóiratot, a Magyar Museumot, majd 1790-ben az Orpheust. Ezenkívül kiváló fordító,
jeles költő és prózaíró volt. És azt is elmondhatjuk, hogy írói-stilisztikai elveit saját stílusá-
val maradéktalanul visszaigazolta.

5. A reformkornak, történelmünk egyik legjelentősebb korszakának két kiemelkedő
egyéniséget adott régióink: Kossuth Lajost és Erdélyi Jánost. Ez az 1825-től 1849-ig tartó
idő olyan jelentős eseményeket mondhat magáénak, mint az emberi jogokért és a nemzet
függetlenségéért vívott, majd szabadságharcba torkolló küzdelmek; Pestnek gazdasági,
politikai és tudományos központtá válása; a Magyar Tudós Társaság megalapítása és azon-
nal meginduló igen sokrétű tudományos és kulturális tevékenysége; az irodalmi élet fellen-
dülése; Vörösmarty, Petőfi, Arany és más költők, írók kimagasló alkotásainak a megjelenése;
a sajtó és a könyvkiadás felvirágzása. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a reformkor
végére nyelvünk helyesírási, hang- és alaktani normarendszere fő tendenciáiban kikristályoso-
dott, megszilárdult, és egyben el is terjedt, azaz a magyar irodalmi nyelv lényegében kialakult.

Kossuth – mint ismeretes – a zempléni Monokon született. De ha feltesszük a kérdést,
hogyan válhatott a szónoklásnak páratlan alakjává, akkor azt kell mondanunk, hogy minden
bizonytal a Sátoraljaújhelyen, Eperjesen és Sárospatakon végzett tanulmányai rakták le az
alapokat, és a választott ügyvédi pálya jelölte ki a további irányt. Még nagyobb szerepet
tulajdoníthatunk azonban e tekintetben annak a rendkívül mozgalmas és sajátos politikai
életútnak, amely a zempléni megyegyűlésekkel kezdődik.

Kossuthal kapcsolatban csupán két idevágó tényre mutatok rá. Részt vett a nyelvúj-
ításban, az általa képviselt hang- és alaktani rendszerről pedig azt állapíthatjuk meg, hogy
egyrészt a korabeli átlagnál inkább előbbre járt az egységes irodalmi nyelv megalapozásá-
ban, másrészt hogy a már kialakult nyelvi normarendszert – beszédeivel, újságcikkeivel és

egyéb írásaival – a legelső között terjesztette. Vajda János találóan ezt állapította meg róla: „épen abban állott nagy ereje, hogy minden osztálynak, népnek eltalálta a legbensőbb vágyait, érzését, s lelkének leggyöngédebb húrjaiba kapott mindjárt a megszólításnál; németet, olaszt, magyart, angolt egyiránt elragadt.” (Vajda: ÖM. 1453.)

Erdélyi János a szomszéd megyében, Ungban született, de már tízéves korában a pataki kollégium diákja. Többfelé nevelősködött, 1839-ben pedig Pestre költözött. De 1851-től haláláig, 1868-ig a sárospataki református főiskola filozófia-, majd irodalomtanára. Sokoldalú tudós volt, a jelzettekén kívül költő, esztéta, kritikus, folyóirat-szerkesztő és – főként – népköltési gyűjtő, népdalok és mondák megjelentetője. Volt érzéke az úgynevezett alkalmazott nyelvtudományhoz is. Különösen vonzotta a nyelv- és a nyelvtanítás, mind az anyanyelvé, mind az idegen nyelveké. Stílusa nem elvont, nem száraz, tele van expresszív – beszélt nyelvi, képes, trefás és „odamondó” – stiláris elemekkel, népies fordulatokkal, szólásokkal. Nyelvi hatása – érthetően – nagy volt.

6. Így jutunk el a XX. századig. Természetesen szólnom kellett volna még a Sárospatak nevelte tanároknak, tanítóknak, lelkészeknek, valamint a régió egyszerű embereinek az anyanyelvi szerepéről, a XX. század hatvanas éveitől megrendezett sátoraljaújrhelyi nyelvhasználati versenyekről – vagyis régiókban az anyanyelvvél való törődés láncolata máig nem szakadt meg. Csodálkozhatunk-e hát, hogy a Magyar Nyelv Múzeuma itt, Széphalmon, Kazinczy egykori birtokán épült fel? A régió természetes alkotása ez. Ezért csak azt kívánhatjuk, hogy a Múzeum méltóképpen járja az elődök útját.

A felhasznált irodalom

- Bessenyei: A holmi = Bessenyei György: A holmi. In: Bessenyei György összes művei. Sajtó alá rendezte BIRÓ FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.
- Bessenyei: Jámbor szándék = Bessenyei György: Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. In: Bessenyei György válogatott művei. Válogatta, gondozta, a jegyzeteket írta BIRÓ FERENC. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1987. 599–603.
- JUHÁSZ GÉZA 1940. Károlyi és költészetünk. In: Károlyi Emlékkönyv. Szerk. VASADY BÉLA. Bp. 123–40.
- Kazinczy: Lev. = Kazinczy Ferenc levelezése. VIII. kötet. Közzéteszi VÁCZY JÁNOS. Az MTA kiadása, Bp., 1898.
- Kazinczy: PályámEml. = Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. In: Kazinczy Ferenc művei. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Válogatta és a szöveget gondozta SZAUDER MÁRIA. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1979.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1980. Irodalmi nyelvünk a Rákóczi-korban. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk. BENDA KÁLMÁN. Akadémiai Kiadó, Bp., 269–75.
- Szenczi: Válm. = Szenci Molnár Albert válogatott művei. Sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI JUDIT. Madách Kiadó, Bratislava és Magvető Könyvkiadó, Bp.
- Vajda: ÖM. = Vajda János összes művei. Sajtó alá rendezte KOZOCSA SÁNDOR. Franklin Társulat, é. n. Bp.

SZATHMÁRI ISTVÁN

SZEMLE

Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből

Szerk. A. MOLNÁR FERENC és M. NAGY ILONA. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 4. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen, 2003. 218 lap

Öt szerző tollából tizennégy írást tartalmaz a kötet, amelynek már címe is gazdag és szerteágazó tematikát ígér. A magyar egyházi nyelv vizsgálatához természetesen sokféle társtudomány együttműködésére van szükség. Csak üdvözölni lehet azt a határozott törekvést, hogy a szerzők a magyar nyelvtörténet mellett az irodalomtörténet, a művelődéstörténet, a textológia, a stilsztika, a teológia, a liturgiátörténet, az egyházzene-történet és más tudományok szempontjait is érvényesítik, sokoldalú módszerekkel közelítve egy-egy kiválasztott területhez. A szerzőgárda a Debreceni Egyetemhez kötődik: A. MOLNÁR FERENC és M. NAGY ILONA mint annak oktatói, DEMJÁN ADALBERT és FEKETE CSABA mint az ottani Doktori Iskola neveltjei, akik A. MOLNÁR FERENC vezetésével írták disszertációjukat, KARASSZON DEZSŐ pedig mint a Debreceni Református Hittudományi Egyetem nyugalmazott tanszékvezető professzora.

A kötet tanulmányainak legnagyobb része folyóiratcikk formájában már napvilágot látott. Ugyanakkor több olyan közlemény van, amely különféle előzményekre támaszkodva átdolgozott formában jelenik meg itt, s olyan is van, amely most olvasható először.

A továbbiakban a kötet elrendezését követve vesszük sorra az egyes dolgozatokban vagy nagyobb tematikus egységekben fölvetett kérdéseket, kiemelve azokat az új tudományos eredményeket, amelyek a válaszokban megfogalmazódnak.

Az apostoli hitvallás egy sok évszázados fordulatát, a „*halottaiból* feltámadá” kifejezést elemzi A. MOLNÁR FERENC első közleménye (11–34). A szerző rámutat arra, hogy a birtoktöbbséítő jel következetes alkalmazása ellene szól annak az értelmezésnek, mely szerint Krisztusnak a (saját) halálából való feltámadására utalna a szöveg. Viszont logikus a többes szám akkor, ha a kérdéses szóalak az előző tagmondatban szereplő *pokol* elemhez kapcsolódik: Krisztus annak halottai közül (azaz a holtak birodalmából, a héberül *Seol*-nak, görögül *Hádész*-nak nevezett alvilágból) támadt fel. Szép adatok és eszme-futtatások mutatják be a *pokol* jelentésének alakulását, ’a kárhozottak helye’ előtérbe kerülését s a kétféle értelemhez kapcsolódó, egymástól nagyon eltérő teológiai felfogásokat.

A szerző következő három tanulmánya a Halotti beszéd és az Ómagyar Mária-siralom olvasatát és értelmezését nyújtja gazdag jegyzetanyaggal, s emellett az ÖMS. egy kiemelt részletét állítja a középpontba, új megfigyelési javaslat kíséretében. E három tanulmányról természetesen összefoglaló jelleggel is szólni kell, hiszen A. MOLNÁR FERENC munkásságának fő irányát hosszú idő óta az Árpád-kori szövegemlékek vizsgálata jelenti, s ezen a téren olyan eredményeket ért el, amelyek termékeny ötletek sokaságával gazdagították a magyar nyelvtörténetet. Tény és való: MÉSZÖLY GEDEON, PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND idevágó műveinek ismeretében kevés kutató jutott el arra a nem kis bátorságot kívánó álláspontra, hogy a sokszorosan megvilágított, lezártnak látszó kérdéseket is újra kell gondolni. A. MOLNÁR FERENC – ritka kivételként – már évtizedek óta tágítja a lehetőségek határait, s eredményeiből e kötetben is gazdag válogatást ad, nemcsak összegezve, hanem

mindig tovább alakítva, még meggyőzőbbé téve előzőleg publikált megfejtéseit. Akik jól ismerik közleményeit, bizonyára fölvetik a kérdést: mi a titka annak, hogy ennyi újat tud mondani? Úgy gondolom, elsősorban páratlan, sok évszázad irodalmára kiterjedő szövegismeretét kell kiemelni, amely biztos alapot ad következtetéseinek – hiszen sokszor középmagyar adatok sokaságával igazolja a korai ómagyarrá vonatkozó megállapításait. Szakirodalom-ismeretéhez pedig jellemző adalék a következő: igen gyakran először rájön egy új megoldásra, azután pedig, utólag, talál hozzá egy rejtett szakirodalmi előzményt is. Örvendetes tény, hogy az Árpád-kori emlékekkel kapcsolatos munkái időközben egy olyan kötettel is gazdagodtak, amelyek minden eddiginél teljesebb képet adnak a vizsgált területről (A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia. Agatha XVII. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanaszék. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 8. Debrecen, 2005.). Ennek kérdéseiről természetesen itt nem szólok, de úgy gondolom, feltétlenül utalni kell rá.

A két emléknek A. MOLNÁR FERENCTŐL származó olvasata főbb vonásaiban követi azokat a radikális újításokat, amelyeket BENKŐ LORÁND vezetett be 1980-ban (ÁrpSzöv.). Ugyanakkor vannak világosan jelzett eltérések is ahhoz képest, s ejtésvariációkkal itt nem találkozunk. Mindkét emlék értelmezése sok újdonsággal szolgál; az ezekhez fűzött magyarázatokat a jegyzetanyagban találja az olvasó. Lássuk közülük a legfontosabbakat.

A Halotti beszédnek szentelt tanulmányban (35–53) az emlék szövegéből főként három kifejezés emelkedik ki azzal, hogy a korábbi véleményektől eltérő megfejtést kap. A *mige 3ocoztia vola* kapcsán A. MOLNÁR FERENC vitába száll a MÉSZÖLY GEDEON, BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND által képviselt 'majdnem megszakította' értelmezéssel, s helyett a 'megszakasztgatta, megszagatta', illetve 'megmardosta, kimarta, felsebezte', azaz 'megkinozta' jelentést javasolja. Bevallom, az elsőként megjelenő *megszakasztgatta* számomra problematikus. Már az is kérdés, hogy egy ilyen szóalakot a spontán nyelvérzék befogad-e. Az a megjegyzés, hogy az egész mondat valójában egy mellékkörülményre utal, s szubjektív kitérőt jelent (45–6), igaz, de nem oldja fel azt az ellentmondást, amely a *megszakít* ige perfektív jellege és az igealakban megjelenő folyamatos múlt között fennáll. Sokkal óvatosabban kezelném azt a (kódex-példákkal támogatott) szakirodalmi véleményt is, hogy a perfektív és az iteratív jelleg nem zárja ki egymást (45). Úgy gondolom, ez a kérdés jóval messzebbre vezet, s csak az aspektus tágabb keretén belül vizsgálható igazán. Summa summarum: hozzám továbbra is közelebb áll a 'majdnem megszakította' változat.

A Halotti beszéd egy másik kiemelt eleme a *feze*. Ennek 'feje' értelmezését, melyet a szerző egy nevezetes tanulmányában fejtett ki részletesen (Magyar Nyelv 1986: 169–90), tökéletesen meggyőzőnek tartom. A régi magyar szövegekben föllelhető sok-sok párhuzam, a jelentéstani összefüggések kristálytiszta logikája s az *y* és a *z* egymáshoz közeli alakja ezt a megfejtést a legnagyobb mértékben alátámasztja. Végül a rejtélyes *unutte* 'választottai' ismét a szerző jóvoltából kap új megvilágítást: a *tt* és *nn* betűk hajdani formájának összetevészettségére alapján egy *ünine* 'övéi' szóalak válik rekonstruálhatóvá, melyhez az ómagyar *önön* névmás adatai megerősítést is adnak.

Az Ómagyar Mária-siralom kapcsán (55–76) az A. MOLNÁR FERENC által javasolt értelmezés és a hozzá kapcsolódó jegyzetanyag még több újdonsággal szolgál. A *sepedyk* eddig ismert megfejtéseihez ('süppedek', illetve 'zokogok') most a 'sebhedek' járul, sok szép párhuzamos helyvel megtámogatva. A *bú* szó jelentése pontosabbá válik: 'fájdalom, gyötrelm, kín, bánat'. A *Walafth vylagum tul* szerkezetben a *világ* szó értelme így körvo-

nalazódik: 'szemc fénye'. A *buabeleul kyniuuhhad* értelmezése elszakad a korábbi hagyománytól ('bújából kinyújtsad', azaz 'kihúzzad'), s határozott állásfoglalás születik a 'könynyítsed' mellett. A *buol farad* ismét árnyaltabb jelentésben áll előttünk: 'kintől, fájdalomtól emésztődik, szenved, gyötrődik'. A kimeríthetetlen gazdagságú *Vylag uilaga viragnak uiraga* egy olyan értelemmel gazdagodik, mely szerint a párhuzamos két sor közül az első az erkölcsi kiválóságra, a második pedig a testi szépségre utal. A *de num ualallal* szerkezetben a *valállal* új jelentést kap: 'életben maradva'. Ezek a fejtegetések a filológiai munka magasiskoláját jelentik, mind a szakirodalom-ismeret, mind a szövegpárhuzamok, mind a latin háttér figyelembevétele tekintetében. Az eredmények számomra mindig figyelemreméltóak. A fenti példasorból talán csak a *kyniuuhhad* igealak új megfejtsével tudok nehezen megbarátkozni. Nem is a 'könynyítsed' értelem miatt (amit, lépésről lépésre haladva, egyre több érveléssel támogat a szerző), hanem egy, a verseléssel kapcsolatos szempont miatt. A régi magyar versek a palatális és veláris alakok összerímeltetését is kedvelik, s erre az ÓMS. szövege is kínál néhány gyönyörű példát: *fyodumtul – urumētuul*, *Kynzathul – werethul*. A *tekunched – kyniuuhhad* ebbe nagyszerűen beleillik. Természetesen a rímek többsége nem ilyen; indokolható tehát, de szerintem nem kényszerítő erejű az a rövid megjegyzés, hogy itt a rím által is támogatott lehetőségéről van szó (69). Személy szerint én sajnálnám, ha az utolsó rímpárt törölni kellene a fenti, mai fülnek szokatlan, ám annál vonzóbb hangzatok sorából...

Mindkét tanulmányhoz kapcsolódik következő technikai észrevételem: a jegyzeteket célszerű lenne egymástól határozottabban elválasztani. Már egy sorköz is sokat jelentene az egyes jegyzetek között. Emellett érdemes lenne félkövér szedéssel kiemelni, esetleg oldalcímként kiugratni azt a szót vagy kifejezést, amelyre az adott jegyzet egésze irányul.

Amint jeleztem, az ÓMS. egy szerkezetével A. MOLNÁR FERENC külön dolgozatban is foglalkozik (77–88). Itt a *therthetyk kyul* kifejezés kapcsán fogalmaz meg egy igen eredeti elgondolást. Elhagyva a 'terjed (mutatkozik) kívül', 'kifakad belőlem' típusú értelmezéseket, egy merész feltevessel íráshibát tesz fel az első szóalakban, s a *tettetik* 'láttatik' formát javasolja. A betűtűvesztés lehetősége ismét kézenfekvő, jelentéstanilag pedig a szerkezet tökéletesen beleillik a szöveggörnyezetbe.

Felmerül egy datálási kérdés. Az ÓMS. másolata a szerző egy megjegyzése szerint 1300 körül keletkezett (88). Tudjuk, hosszú időn át ez volt a közkeletű felfogás, ám az utóbbi évtizedekben a kutatók egész sora (MEZEY LÁSZLÓ, BENKÓ LORÁND, MARTINKÓ ANDRÁS, VIZKELETY ANDRÁS) ennél korábbra, a XIII. század közepére vagy második felére teszi a másolat korát is. Ennek fényében a dátum ügye külön megvilágítást kívánna.

A további íráskorát DEMJÁN ADALBERT tanulmánya nyitja (A latin és görög igenevek fordításáról régi bibliai szövegeinkben, 89–101). A tékozló fiú példázatának tíz korai magyar fordítását hasonlíttja össze a szerző, gondosan kitérve az igeneves és a mellékmondatos (szintetikus és analitikus) irány kettőségére, az e téren megragadható változásokra, a zárt és nyílt szövegek, a fordítói elvek s a célközönség összetett kérdéskörére.

M. NAGY ILONÁNAK „A Jordánszky-kódex fordítástechnikai sajátosságairól” című dolgozata (103–14) egy olyan kódex keletkezéstörténeti kérdéseit feszegeti, amellyel sajnálatosan keveset foglalkozik a szakirodalom. Meggyőző gondolatmenetet olvashatunk itt arról, hogy a fordítónak a Vulgátához való sajátos viszonya (közlelebbről az a tény, hogy az evangéliumokat szó szerint fordítja, másutt viszont rövidít, összevon, kihagyásokkal él) szándékos válogatásra, tudatos szerkesztésmódra vall.

Három írás következik ezután FEKETE CSABÁTÓL, a Nagykönyvtár tudós könyvtárosától. Mindhárom az 1636-ban megjelent Öreg Graduál zsolnárkönyvéhez kapcsolódik: az első ennek nyomtatott és kéziratos hagyományát vizsgálja (115–28), a következő az első zsolnári forrását kutatja (129–38), az utolsó pedig az ötvenegyedik zsolnártét (139–47). Rendkívül érdekesek azok a fejtegetések, amelyek a graduálirodalom valósággal bűvópatakszerű életéről adnak képet. Kiderül ugyanis, hogy az Öreg Graduál egyrészt szorosan kapcsolódik a Vizsolyi Biblia szövegéhez, másrészt bizonyos pontokon határozottan eltér attól, egyezéseket mutatva más forrásokkal. Igazi filológus-öröm, amikor a kiadatlan Spáczay graduálból kap az olvasó szövegpárhuzamot, vagy az ugyancsak kiadatlan Bélyei graduálra történik hivatkozás. (Ennél nagyobb öröm csak az lehetne, ha ezek publikálására is sor kerülne.) Lépten-nyomon adódik s világosan megfogalmazódik az a következtetés is, hogy korábbi (jórészt elpusztult) kéziratos forrásokkal s ezek háttérben szóbeli hagyománnyal („énekbeliség”-gel, vö. 128) is számolnia kell a kutatásnak. Ki kell mondani: ezen a téren FEKETE CSABA munkái törnek az utat.

Ugyancsak három, tematikájában összefüggő dolgozatot olvashatunk ezek után M. NAGY ILONÁTÓL. „Latin bibliai szinonimavariációk magyar recepciója (*örill, vigad; örill, örvend*)” című írása (149–68) a Biblia nyelvében oly gyakori szinonimapárok magyar megfelelőit vizsgálja, imponáló szövegismerettel és szakirodalmi háttérrel. Nagyon meggyőző az a következtetés, hogy a középkori magyar egyházi gyakorlatban kicsiszolódtak olyan formák, amelyek megfelelő kifejezőkészsétként álltak a fordítók rendelkezésére. Másik két írása is újabb és újabb szálait bontja ki a halmozó, párhuzamos szerkesztésmód témakörnek. „A magyar kolostori irodalom koordinált szópárjainak háttéréhez” című közlemény (169–83) különösen kidomborítja a *paratagmák*-nak nevezett szópárok latin mintáit és a kialakult latin + magyar kombinációkat, hangsúlyozva ezek stílustörténeti vonatkozásait is. A „Változatosság és kéttagság kapcsolata a kódexirodalomban” (185–93) még tovább megy ezen az úton: a „vaglyagos fordítások”, „duplikátumok” alkalmazásában a sablonjelleg mellett egy „díszítő szerepű variációs szövegszövési technikát” is felmutat (188), összefüggésben a variálás stilisztikai és retorikai kívánalmaival, s számolva az iskolai oktatás hatásával is.

A kötet utolsó két írása jelzésértékű arra nézve, hogy a magyar egyházi nyelv történetét a szerkesztők máig tartó folyamatként vizsgálják, s a jelenkor kérdéseit is szem előtt tartják. KARASSZON DEZSŐ dolgozata (Az új protestáns bibliafordítás eredményei és feladatai, 195–207) bepillantást nyújt abba a műhelymunkába, amelynek kezdetei a harmincas évekig nyúlnak vissza, s melynek eredménye az 1975-ben megjelent új fordítás. A munkálatokban a fordítóbizottság tagjaként a szerző is részt vett, így első kézből származó tapasztalatokat oszt meg olvasóival. Ezek között éppúgy szerepelnek teológiai megfontolások, mint a héber nyelv sajátosságaiból fakadó fordítási kérdések. Számomra különösen érdekes tanulság az, hogy a héber interpunkciós jelek félreértéséből milyen gyakran származtak fordítói tévedések.

A. MOLNÁR FERENC kötetzáró írását a magyarországi református énekeskönyv nyelvi, filológiai problémáinak szenteli (209–13). Találó példák sorával igazolja, hogy a mai ember nem feltétlenül érti azt, amit énekel: szükséges lenne tehát nyelvi magyarázatokat fűzni egyes kifejezésekhez (például: *megenged* 'megbocsát'). Az értelmezés igénye pedig akár tovább is vezethetne egy olyan függelék felé, amely művelődéstörténeti, tárgyi és zenei mozzanatokat világítana meg.

A kötetet német nyelvű összefoglalás, rövidítésjegyzék és a munkatársak felsorolása zárja (munkahelyi címmel, elérhetőséggel). Az egész könyv igen gondos szerkesztői munkát tükröz. Az, hogy a hivatkozási rendszer egyes írásokban a hagyományos, másokban az újabb mintát követi (amint ezt a Bevezető is előrebocsátja), nem ideális, de végső soron nem túl zavaró, hiszen valóban mindkét gyakorlattal találkozunk ma is. Egy, a jelenleginél bővebb rövidítésjegyzék viszont hasznos lett volna, mert akadnak fontos rövidítések (például RMNy.), amelyek sehol sem kapnak feloldást. Az első közlemény pont nélküli rövidítéseit is helyes lett volna a (máshol következetesen érvényesülő) általános gyakorlathoz igazítani.

Tizennégy arányos, érdekes, sokszínű írás kínál gondolatébresztő tanulságokat a magyar egyházi nyelv immár ezer éves történetével kapcsolatban. Kellemes olvasói élmény, hogy itt-ott közvetlen dialógusba is lépnek egymással. Az pedig külön kiemelendő és üdvözlendő, hogy van egy nyelvtörténeti műhely, amely közelebbről ezt a területet kutatja, s amely (épp a címben jelzett sorozat keretében) már több értékes művet adott közre. Érdeklődéssel várjuk a következő köteteket is.

KOROMPAY KLÁRA

Lexikográfiai füzetek 1–3.

1. A magyar szótárirodalom bibliográfiája. Szerk. MAGAY TAMÁS. Akadémiai Kiadó, Bp. 2004. 233 lap
2. Szótárak és használóik. Szerk. MAGAY TAMÁS. Akadémiai Kiadó, Bp. 2006. 213 lap
3. Fél múlt és közeljövő. Szerk. MAGAY TAMÁS. Akadémiai Kiadó, Bp. 2007. 327 lap

Egy új könyvsorozat első három kötetét ismertetem az alábbiakban. A sorozatnak (a szerkesztőbizottság vezetőjeként) és mind a három kötetnek MAGAY TAMÁS, az MTA Nyelvtudományi Bizottsága Szótári Munkabizottságának alapító elnöke, a hazai és a nemzetközi szótártudomány meghatározó alakja a szerkesztője.

A Szótári Munkabizottság – mint ezt a szerkesztőnek „Egy új sorozat elé” című bevezetőjében (11–2) is olvashatjuk – tizenöt évi kényszerű szünetelés után alakult újjá 2000 februárjában. A munkabizottság a „minőség és korszerűség” kettős követelménye jegyében (az idézet KISS LAJOSTól való, l. 12) fogja össze a magyarországi szótártani kutatásokat, egyúttal figyelemmel kísérve és kritikailag értékelve a hazánkban megjelenő új egy-, két- és többnyelvű szótárakat, ide értve immár az elektronikus szótárakat is.

A sorozat első kötete a magyar szótárirodalom bibliográfiáját nyújtja 2002. december 31-ig. E bibliográfia csak az általános, köznyelvi szótárakat tartalmazza, a szaknyelvi szótárakat (szakszótárakat) nem. Ezeknek bibliográfiai feltárását későbbre tervezik. A kötet függelékében reprint kiadásban olvashatjuk SÁGI ISTVÁN bibliográfiájának (A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. MNyTK. 18. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 1922.) az általános szótárakat felölölő részét. A legfontosabb régebbi szótárak (pl. CZUCZOR–FOGARASI, YOLLAND) azonban nemcsak ebben, hanem az újonnan szerkesztett részben is megtalálhatók.

MAGAY és munkatársai bibliográfiája forrásértékű munka, elsősorban azért, mert az adatok közlésében teljességre törekszik. Nem éri be a szokásos „et alii” formulával, hanem minden egyes közreműködő nevét közli, még a lektorokét is, akikről pedig nemhogy a bibliográfiák, de a könyvismertetések is meg szoktak feledkezni. Az előszó szerint az egyes

könyvészeti tételek a következő adatokat tüntetik fel: szerző (szerkesztő), cím, év, hely, kiadó, munkatársak, lektorok, terjedelem, címszám, olykor a külső méret és az 1970-es évektől az ISBN-szám is. A gyűjtők az autopszia elvének megfelelően minden egyes leírandó művet kézbe vettek, minden adatot személyes ellenőrzés után rögzítettek. Közvetett forrásra csak akkor hagyatkoztak, ha valamely szótárhoz nem sikerült hozzáférniük.

A bibliográfia szerkezetéről jó áttekintést ad a részletes tartalomjegyzék (5–10). Itt csak a fő részeket tudjuk jelezni: I. Egynyelvű szótárak (19–54), ezen belül 1. Magyar (21–54), 2. Angol (51–3), 3. Német (54); II. Kétnyelvű szótárak (55–166), ezen belül nyelvek szerint; III. Többnyelvű szótárak (167–71), ezen belül nyomtatott (169–70) és elektronikus (171) szótárak. Ezután következik a SÁGI-féle függelék (173–206), végül pedig a Mutató (207–33), amely nem oldal-, hanem tételszámokra utal. A bibliográfia tételei 1.-től 756.-ig vannak beszámozva: az 1. a CZUCZOR–FOGARASI, a 756. a MultiDictionary című magyar–angol–német–orosz–japán–francia–spanyol–olasz–svéd elektronikus szótár.

A sorozat 2. kötete inkább évkönyv vagy folyóirat jellegű. A bevezető tanulmány (IMRE MIHÁLY, Elméleti távlat és pragmatikus igény Szenci Molnár Albert szótárszerzői tevékenységében) abból az ünnepi alkalomból rajzolja meg Szenci Molnár szótárírói és nyelvpedagógusi portréját, hogy kerekén 400 éve jelent meg a Dictionarium... első, nürnbergi kiadása. A tanulmány szerzője azt a mozzanatot emeli ki Szenci Molnár munkásságából, hogy „Számára a szótár az autentikus bibliaemendatio [é. a bibliafordítások szövegének javítása, gondozása] tudományos-nyelvi eszköze” (13), de érinti Szenci Molnár nagy művének irodalom- és neveléstörténeti jelentőségét is (l. a 15. lap 14. jegyzetét).

A „Tanulmányok” cím alatt olvasható négy írás szótárelméleti és -módszertani kérdésekkel foglalkozik. FÓRIS ÁGOTA a szaklexika szótári rögzítésének néhány kérdését tárgyalja (35–55), MAGAY TAMÁS az ún. tanuló szótárak múltját és jelenét tekinti át (57–93), MÁRKUS KATALIN és SZÖLLŐSY ÉVA angolul tanuló magyar középiskolások szótárhasználati szokásait vizsgálja kérdőíves felmérés alapján (95–116), UZONYI PÁL a forrásnyelvi és célnyelvi adatok megfeleltetésének nehézségeiről értekezik (117–26). MAGAY a *monolingual learner's dictionary* (MLD) magyar megfelelőjeként a *tanulói szótár* kifejezést vezeti be. Ezt – túlzott szerénységgel – „nem a legszerencsésebb” magyartásnak minősíti (57), szerintem azonban a *tanulói szótár* jól kifejezi a dolog lényegét, és már eléggé el is terjedt. A szótártípus sajátosságait fakszimilék is szemléltetik (64–5, 69–70, 72–5 stb.).

A tanulmányok után a „Folyó munkálatok” című részben STEFANOVITS PÉTER munkabeszámolóját olvashatjuk a „Fachwörterbuch zum Studium germanistischer Linguistik” (Egyetemi német nyelvészeti szakszótár) munkálatainak előkészítéséről, illetve koncepcionális problémáiról. Ennek kapcsán a szerző következetesen a *projekt* megjelölést alkalmazza. Tisztában vagyok azzal, hogy ez a kifejezés már évtizedek óta általános használatú a tudomány tervezésében és szervezésében, ebben a kötetben mégis szívesebben olvastam volna *projektum-ról* (a magyar ekvivalensekről nem is beszélve).

A harmadik fejezetben könyvismertetéseket, illetve szemle-cikkeket olvashatunk külföldi kétnyelvű szótárakról FÁBIÁN ZSUZSANNA, RÁDAI-KOVÁCS ÉVA és SZÖLLŐSY ÉVA tollából (145–79). A kötetet „A magyar szótárirodalom bibliográfiája”-hoz (Lexikográfiai füzetek 1.) fűzött kiegészítések és frissítések (181–213) zárják. Ebben szóvá kell tennem egy elírást és néhány sajtóhibát. A 194. lapon javítandó ez a tétel: SZATHMÁRI ISTVÁN (1999.) „Magyar–francia rag- és névutószótár”, mivelhogy ennek szerzői valójában KELEMEN TIBORNÉ és PAP GÁBOR. A 183. lapon SZABÓ T. ATTILA művének címében *szótár* helyett

tár értendő, CSERNICKÓ ISTVÁN és FAZAKAS EMESE neve hibásan van írva, végül az ÉKsz. második, átdolgozott kiadásában összesen van 75.000 címszó, ebből 5000 az új (l. a szótár előszavát: VIII).

A 3. kötet első része az emlékezésnek van szentelve. Ezeknek az emlékezéseknek a középpontjában a XX. századi magyar lexikográfia kiemelkedő alakjai, Szabó T. Attila és Országh László állnak, születésük centenáriuma alkalmából. Szabó T. Attila munkásságát és annak jelentőségét TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA foglalja össze (11–2). KISS ANDRÁS ny. főlevéltáros emlékezése a kutató Szabó T. Attila alakját idézi meg hallatlan életszerűséggel (13–21). Nem csupán azt állapítja meg, hogy „Példásan rendszeres kutató volt mind a felhasználó időről, mind a kutatásra kikért anyagot illetően” (17), hanem azt is, hogy az évtizedeken át hangyaszorgalommal gyűjtött nyelvi adalékokból megszerkesztett nagyszabású mű, az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” „a történelmi múlt páratlan kutatási munkaeszköze” (20). A cikk befejezésébe becsúszott apró képzavar semmit sem von le KISS ANDRÁS emlékezésének értékéből, csupán arról tanúskodik, hogy a tudós levéltáros nem különösebben gyakran tekint meg labdarúgó-mérkőzéseket: „a levéltáros, aki valamiféle partjelzője a levéltári kutatásnak, jelképesen *sípjába fúj* [ezt én emeltem ki, K. G.], és megállapítja, hogy a szöveget használó lesen van, mert soha sem látta annak eredetijét, amit idéz” (21). Nos, a partjelző még jelképesen sem fújhat a sípjába, mert – nincs neki. Ő legfeljebb a zászlóját lengetheti tiltakozásul a filológia terén elkövetett sportszerűtlenségek miatt.

A következő tanulmányban FAZAKAS EMESE – aki a főszerkesztő egyik munkatársaként jegyzi a XII. kötetet – méltatja a Szótörténeti tárat mint rendhagyó történeti lexikográfiai munkát (23–36). Ennek a gazdag tartalmú írásnak csupán a köztes címeit sorolhatom fel: „Az adatgyűjtés”, „Az adatok jellege”, „Az adatok időbeli és földrajzi behatárolása”, „Az adatok helyesírása”, „A Szótörténeti tár címszavai”, „A szócikkek megszerkesztése”, „Az Erdélyi magyar szótörténeti tár munkaközössége”. A címszójegyzék összeállítására kapcsán azt emeli ki, hogy Szabó T. Attila címszóvá tette azokat a ragos alakulatokat, amelyek határozószóvá önállósult szóalakulatoknak tekinthetők, továbbá az összes képzővel alakult származékszót, valamint azokat a szorosabb-lazább szókapcsolatokat is, amelyek az egyes szavak összetételükkel való összeforrásának történetét is tükrözik (pl. *egy-test-vér*), illetve azokat a szószerkezeteket, amelyek egyetlen fogalmat jelölnek, vagy Erdély történetiségében fontos fogalmak megnevezésére szolgáltak (pl. *ágyabéli ruha* 'ágynemű', *Mátyás király pohara* 'Mátyás király képmásával díszített pohár'). Nagy figyelmet fordított a Tár szerkesztője az alakváltozatokra is, ezért olykor kettős címszóval élt. Mindezeket a címszó-kijelölési megoldásokat – mutatis mutandis – figyelembe veszik a készülő Nagyszótár szerkesztői is.

A Szabó T. Attila emlékét idéző dolgozatok sorát BENKŐ LORÁND tanulmánya (37–45) zárja, amely már címével (Egy páratlan és felülmúlhatatlan mű) is jelzi, milyen jelentőséget tulajdonít a szerző Szabó T. Attila főművének és egész nyelvészeti munkásságának. A tanulmány bevezetése felhívja a figyelmet arra, milyen sokat foglalkozott, vívódott Szabó T. Attila módszertani kérdésekkel. „Nekem a tudomány az életet jelentette. Nekem azon túl nem volt semmi” – idézi egy önvallomásából, és hogy ezt szó szerint kell venni, azt az a tény is bizonyítja, hogy életének utolsó két évtizedében, 60 és 81 éves kora között reggel 5-től este 11-ig dolgozott a szótáron, csupán két órányi ebéd utáni pihenést engedélyezve magának (41). BENKŐ LORÁND nagyívú, a személyes elkötelezettséget is érzékeltető méltatásából csupán a végkövetkeztetést idézhetjük: „Szabó T. Attila »Erdélyi magyar szótörté-

neti tár«-a lényegében minden olyan igényt kielégít, amely saját műfajától a ma és a jövő követelményei szerint elvárható” (43).

Az emlékezők második csoportja Országh László munkássága előtt tisztelg (47–122). Elsőként MAGAY TAMÁS tanulmánya (47–53) értékeli a száz éve született nagy nyelvtudós életművét. Ez a méltatás a következő, az adott összefüggésben meglepőnek mondható megállapítással kezdődik: „Országh László életműve nem elsősorban lexikográfusi életmű. Valójában ő mindenekelőtt tanár volt: az angol nyelv és irodalom tanára. Azután irodalomtörténész volt: megírta az amerikai irodalom történetét, Magyarországon elsőként. Azután szótörténész (lexikológus) volt: megírta a magyar nyelv angol eredetű szavainak a történetét. Volt nyelvtanár és nyelvkönyvtár. Ő vezette be Magyarországon – és Európában is az elsők között – az angol szavak kiejtésének a jelölésére használt nemzetközi fonetikai jeleket (APHI-jelrendszer)” (47). De itt és most az a két nagyszabású szótári vállalkozás kerül a figyelem középpontjába, amely Országh nevét általánosan ismertté és megbecsültté tette: az angol–magyar, magyar–angol nagyszótár és a hétkötetes értelmező szótár (A magyar nyelv értelmező szótára, 1959–1962.). MAGAY az előbbivel foglalkozik részletesebben, kiemelve, hogy Országh már 1948-as kiadású „Angol–magyar kézisótár”-ában, majd ennek nagyszótárrá fejlesztett változatában is a használók szempontjait messzemenően figyelembe vevő, mai kifejezéssel élve *használóbarát* (*user-friendly*) szótár megalkotására törekedett.

MAGAY tanulmánya után nyolc oldal faksimile következik (55–62). Ez is „user-friendly” megoldás, mert napjaink nyelvész olvasói bizonyára szívesen böngészik az első szótár ügyében a Franklin Társulattal folytatott levelezést és a kész műből vett mutatványoldalakat. Az én nemzedékem ezt az úttörő szótárt nem ismerhette, nem használta, mert éppen akkor lett készen (1948 májusában), amikor az angol nyelv tanulásának, használatának lehetősége bő egy évtizedre vagy még többre „összezsugorodott” hazánkban, s mire mi elkezdtünk angolul tanulni, már Országh új nagyszótárát és kézisótárát vehettük kézbe. A következő húsz oldalon (63–83) annak a beszélgetéssorozatnak két részletét olvashatjuk, amelyet MAGAY TAMÁS 1968-ban folytatott mesterével. Az első beszélgetés az 1948-as szótár keletkezéstörténetével, a második annak lexikográfiai elveivel és szerkesztéstechnikájával foglalkozik. Ezek a mind lexikográfiai, mind nyelvpedagógiai szempontból rendkívül tanulságos beszélgetések mindaddig publikálatlanok voltak, csakúgy, mint MAGAY TAMÁS-nak ezek alapján készült kandidátusi disszertációja (l. 63, 2. jegyzet).

A továbbiakban maga az „ünnepelt”, a százéves Országh László veszi át a szót. „Az ÉrtSz. szerkesztésének története” (85–100) részlet a NytudÉrt. 36. számában (A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában) „A szótár szerkesztésének története” címmel megjelent közleményből. Ezt a nagyszerű összefoglalást a kérdéskör kutatói természetesen jól ismerik, most mégis jó volt újraolvasni a kezdetekről, a szerkesztési elvek kialakításáról, a segédletekről, az új adatgyűjtésről, a szerkesztőség megnöveléséről, a lektorokról, a szerkesztés nehézségeiről, a szerkesztés fő munkameneteiről, a nyers kézirat elkészítéséről, az egységesítésről, a sajtó alá rendezésről, a munka személyek szerinti megosztásáról szóló részeket. Minden soruk eleven tudománytörténet!

Az Országh László emlékezetének szentelt frásokhoz két olyan tanulmány csatlakozik, amelyek a következő „rovatban”, a tanulmányok között is helyet kaphattak volna, de „homage” jellegük miatt ide kíváncsoztak (ez a jelleg KONTRA MIKLÓS tanulmánya esetében implicit, PETER SHERWOODÉban explicit, az írás végén külön is megfogalmazódó). KONTRA „A *helő* térhódítása Budapesten” címmel ennek az angol eredetű köszönetmódnak

az elterjedéséről számol be a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat 1988-as adatfelvételének és e vizsgálat 2005. évi megismétléséből származó adatoknak az összehasonlításával. A cikk konklúziója szerint „A magyar *heló* szótárérett, de szótárainkból gyakorlatilag hiányzik” (101). A *gyakorlatilag* feltehetőleg arra utal, hogy az ÉKsz. 2. kiadása már tartalmazza a *heló* köszönést *biz* stílusminősítéssel, ahogyan erre KONTRA utal is a 106. lapon. PETER SHERWOOD tanulmánya, „A jövő idő kifejezése a magyarban” (109–18), a futurum ismert kifejezőeszközei (*-and/-end*, praesens pro futuro, *fog*) után egy a XX. században grammatikalizálódni kezdő nyelvi eszközre, a pre- és posztverbális *majd* határozószóra irányítja figyelmünket. A posztverbális *majd* használatát négy XIX–XX. századi regényben is megvizsgálta, s Szerb Antalnál már lényegében a mai jellegű és funkciójú alkalmazását találta, pl. *fogadj majd egy kisfiút, módot talál majd arra, jöjjenek majd érte*. A tanulmány végén a szerző meleg szavakkal emlékezik meg Ország Lászlóval és Magay Tamással folytatott, „életre szóló élménynek számító” együttműködéséről (117).

A kötet további, szintén igen értékes írásairól (nyilvánvalóan igazságtalanul) csupán jelzésszerűen számolhatok be. A Tanulmányok cím alatt sorakozó írások egy kivétellel a szakszótárirás kérdéseivel foglalkoznak. CZÉKMÁN ORSOLYA a matematikai szótárakról (125–54), MURÁTH JUDIT szakszótárak előkészítő munkálatairól (155–70), TAMÁS DÓRA a gazdasági szótárakról (189–220) írt alapos tanulmányt. A kivétel PAJZS JÚLIA tanulmánya „A jövő szótára és a magyar számítógépes lexikográfia” címmel (171–88). E magvas fejtegetés, melynek egy részét előadásként már hallhattuk az MTA Nyelvtudományi Intézetében, SUE ATKINS elgondolásaiból indul ki, és összefoglalásában erre a konklúzióra jut: „[a jövő szótárának] Elsődleges formája a számítógépes adatbázis, amelynek bizonyos mezői néhány évenként igény esetén kinyomtathatók” (184). Nincs már messze az az idő, amikor akár autózás közben is megtudakolhatjuk a kocsiban levő sokfunkciós számítógép/telefon/GPS „szerkentyűtől”, hogy mit jelent a *makadám* szó, és mi az eredete (185).

A „Folyó munkálatok” rovatban öt beszámolót is olvashatunk. EÖRY VILMA, az „Értelmező szótár+” főszerkesztője az új szótár lexikográfiai újdonságait ismerteti. Ennek kapcsán talán méltányos lett volna az itteni olvasónak is tudomására hozni (amit egyébként magának a szótárnak az előszava korrekt módon meg is tett: i. m. VII), hogy az ÉrtSz.+ -nak „előzménye” is volt, az 1992-ben megjelent „Képes diákszótár”. (Tudniillik ebben az esetben a régebbi szótár nem csupán előzménye, hanem valósággal forrása, nyersanyaga is az újabbnak, amiről bárki könnyen meggyőződhet akár csak a cikkben említett *facsar*, *holló*, *elfojt* szócikkeknek az egybevetésével.)

A másik négy munkabeszámoló tárgya a XII. Nemzetközi Lexikográfiai Kongresszus (FÓRIS ÁGOTA, 233–5), a SZÓKAPTÁR [Így, csupa nagybetűvel!], egy korpuszalapú kollokációs aktív szótár (HOLLÓS ZITA, 237–56), a határon túli magyar nyelvi kutatóműhelyek „határtalanító” szótárkiadási programja (KOLLÁTH ANNA, 257–69), végül a Berzsenyi Dániel Főiskola Uralsztikai Tanszékének szótárkiadási tevékenysége (PUSZTAY JÁNOS, 271–9).

Ebben a kötetben Vita rovat is van (283–302). SZÖLLŐSY ÉVA füz megjegyzéseket FÓRIS ÁGOTA szótárdefiníciójához, s ezekre a megjegyzésekre a definíció szerzője nyomban reflektál is. A vita pillanatnyi állása szerint a szótár fogalma a következőképpen határozható meg: „A szótár olyan egy-, két- vagy többnyelvű gyűjteményes adatbázis, amely – hordozótól függetlenül – nyelvi egységek jellemzőit és ezeknek adott szempont szerint, kulcsszavakkal történeti osztályozását tartalmazza, egy meghatározott korpusz alapján” (FÓRIS ÁGOTA, 301).

A kötetet bibliográfia, „A magyar szótáriródalom bibliográfiájá”-hoz fűzött újabb ki-egészítések és frissítések gyűjteménye zárja (303–27).

Végére érve a pontról pontra, cikkről cikkre haladó ismertetésnek, engedtessek meg a recenzensnek egy-két szubjektívebb észrevétel is!

A Szabó T. Attiláról és Ország Lászlóról szóló emlékezések azért hatottak rám a reveláció erejével, mert bár életkoromtól bőven ismerhettem volna őket személyesen is, személyes találkozás nem történt közöttünk. De ismerhettem Szabó T. Attila fiát, a fiatalon derékba tört pályájú kiváló nyelvész és értékes embert, Szabó T. Ádámot. Ország Lászlóval pedig egyszer, egyetlenegyszer beszéltem is – telefonon. Ez úgy történt, hogy a Nyelvtudományi Intézet mai magyar nyelvi osztályának gyakornokaként egy levélre kellett válaszolnom, melynek írója aziránt érdeklődött, hogyan kell helyesen ejteni a skót Celtic futballcsapat nevét. Akkori főnököm, Grétsy László biztatására az intézetből felhívtam Ország Lászlót, és ő meg is adta a választ (ha a futballcsapatról van szó, akkor „sz”, ha a keltákról, akkor „k”). Akkor nem gondoltam rá (23 éves voltam!), hogy soha többé nem beszélék vele. De legalább azt elmondhatom Weöres Sándorral, amit ő Osvát Ernőről írt: „Már meghalt. Sose láttam. / Telefonon beszéltem vele. / A hangját majd akkor temetik, / amikor engem”.

Végül pedig magáról a most ismertetett három kötetről, a „Lexikográfiai füzetek” első három kötetéről! Ha „az égi és ninivei hatalmak” is úgy akarják, ez a nagyszerű sorozat idővel a magyar IJL-hé, az International Journal of Lexicography magyar ekvivalensévé fejlődhet, hiszen a 2., és különösen a 3. kötet már egészen folyóiratszerű. Persze az is gyümölcsöző volna a tudományszak művelői számára, ha „csupán” olyan „egyszerű”, hosszú, egyenletes színvonalú kiadványsorozattá válik, amilyen a Nyelvtudományi Értekezések, vagy amilyenek a „Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához” című sorozat ígérik. A kérdést majd eldöntik (preverbális *majd!*) a szerkesztők, a kiadó, no meg a mecénások. Addig is jó munkát minden magyar lexikográfusnak!

KEMÉNY GÁBOR

Adamik Béla, Nyelvpolitika a Római Birodalomban

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 62. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006. 170 lap

Nyelvpolitikáról más juthat eszünkbe, ha kárpát-medencei magyarként, s ismét más, ha európai uniós polgárként tekintünk magunkra, valamint területi-társadalmi környezetünkre. Az azonban mindkét alapszemléletben közös, hogy a felmerülő kérdések társadalmi (és olykor magán) létünket érintő aktualitással bírnak.

Másfelől a nyelvpolitika – mint a szociolingvisztikából született fiatal diszciplína – elvben bármely többnyelvű nyelvi közösséget vizsgálatának középpontjába emelheti. Mindazonáltal ezen új keletű fogalmat és egyben tudományterületet – talán éppen aktualitása okán – nemigen szokás az antik vagy középkori társadalmakra vetíteni, s társítani például a Római Birodalommal. Van-e létjogosultsága annak, hogy e tudományterület modern módszertanát a Római Birodalomra alkalmazzuk? Létezett-e egyáltalán az antik világban (hivatalos) nyelvi, nyelvhasználati szabályozás? Kifejezésre jutott-e a nyelvek státuszának kérdé-

se intézkedések, eljárások, szabályozások, ad absurdum nyelvtörvények formájában? Ezekre és ezekhez hasonló további kérdésekre keres választ ADAMIK BÉLA „Nyelvpolitika a Római Birodalomban” című kiváló munkája.

A római nyelvpolitika – a forrásoknak köszönhetően – a Kr. e. III. századtól kezdve kutatható, azaz már abban a korszakban tetten érhetjük, amikor a kis városállam, Itália, majd a Földközi-tenger erős hatalmává, később urává válik. S tudván, hogy Kr. u. 476-ban csak a Nyugat-római Birodalom napja áldozott le, a Kelet-római Birodalomban (modern terminussal élve a Bizánci Birodalomban), mely magát továbbra is *római*-nak nevezi (érdekes adalék: a *rómaiosz* szó jelentése a görög nyelvben máig ’görög anyanyelvű ember’), tovább él a Római Birodalom eszméje és tovább működnek a birodalmi lét mechanizmusai. Így elvben a birodalmi nyelvpolitika 1453-ig, Konstantinápoly elesteig lenne vizsgálható, a szerző azonban a kutatásokat a Kr. u. IX–X. századig tekinti relevánsnak, munkája így is 12–13 évszázad nyelvpolitikáját tekinti át. E hosszú időszakot – a nyelvpolitika történetének tendenciái, jellemző irányulásai alapján – igen indokoltan – négy korszakra osztja: 1. a köztársaság és a principátus kora (2. fejezet), 2. a dominátus kora (3. fejezet), 3. a Iustinianust megelőző és az ő uralma alatti időszak (4. fejezet), valamint 4. a bizánci kor, a iustinianusi reform következményei (5. fejezet).

E tág időintervallum felvétele ugyanakkor – amint ezt a szerző is említi – több buktatót rejt magában. Fenyegethet a csupán általános megállapításokra szorítókozó, vagy éppen a részletekben elvesző bemutatás veszélye. (Mindazonáltal – amint arra ADAMIK BÉLA rámutat – a Kelet-római Birodalom nyelvpolitikája szerves folytatása a korábbi nyelvpolitikai gondolkodásnak, így ezen időszak ismertetésével válhat csak kerek egészszé az áttekintés.)

A meg nem alapozott általánosítások veszélyét a szerző azzal kerüli el, hogy mindenekelőtt a forrásokat szólataltja meg. A római jog szakavatott ismerőjeként, valamint kiváló filológiai érzékkel közelít az írásos emlékekhez, ekként mérlegeli azok forrásértékét. (Különösen is figyelemre méltó Valerius Maximus – a római köztársaságkorra vonatkozó átfogó, a valóságot a fikcióval vegyítő, esetleg koncepciózus, de mindenképpen félrevezető – beszámolójának elemzése, mely a rómaiaknak a görögökkel szembeni hivatalos nyelvválasztási gyakorlatát írja le: 44–6.) Ugyancsak mérlegre helyezi azokat a forrásokat, melyeket korábbi szerzők félreértettek, vagy amelyekből kellő megokolás nélkül vontak le általános érvényű következtetéseket (pl. Suetonius Claudius-életrajza, 49–50).

A részletekben való elveszést pedig a munka remek didaktikai szerkezete hártja el. Egy-egy korszak forrásainak elemzése után a szerző összefoglalja az ezekből nyert ismereteket, áttekinti az adott korszak római nyelvpolitikáját, finom érzékenységgel elkülönítve a felső szintű (vagy birodalmi), a középszintű (azaz provinciális) és az alsó szintű (vagyis a helyi) közigazgatásra vonatkozó megállapításokat, szükség esetén külön kitérve egyéb területekre (peres eljárások, hadsereg stb.) is. Egy-egy korszak új nyelvpolitikai helyzetének bemutatásánál ugyanakkor nem áll meg, hanem sorra veszi mindazon okokat, melyek a változások mögött húzódnak.

A hat részre tagolódó kötet első fejezete (13–35) a római nyelvpolitika általános alapvonásait tisztázza, illetőleg néhány tévhitet igyekszik eloszlatni. A nyelvpolitika fogalmi körülhatárolása során a szerző rámutat, hogy a két fő megnyilvánulási terület (a státusz-, illetve a korpusztervezés) közül a római viszonyokra vetítve nyelvpolitikának elsősorban a státusztervezés (az adott nyelv vagy nyelvek jogi és társadalmi helyzetére vonatkozó szabályozó tevékenység) vonatkozásában van létjogosultsága. A későbbiekben újabb és újabb

példáit látjuk annak, hogy a rómaiak általában teljes tudatossággal fejtik ki ebbeli tevékenységüket. Másfelől a korpusztervezés az antik világban nem a nyelvpolitika, hanem a magán-szféra (elsősorban az ekkor még ide tartozó oktatás) feladata volt, ahol a nyelvi-nyelvhasználati szabályokat a nyelvi tekintélyek (Cicero, Caesar stb.) nyelvhasználatából leszűrve a grammatikusok és a retorikatanárok (pl. Quintilianus) fogalmazták meg (vö. 14).

A következőkben ADAMIK BÉLA a források elemzésével két antik nyelvpolitikai tóposszal számol le. A hivatkozási alapnak tekintett Suetonius-hely elemzésével cáfolja, hogy Tiberius betiltotta volna a görög nyelv nyilvános használatát. Egy másik forrás (a iustinianusi *Digesta* utalása) tüzetes jogtörténeti és filológiai vizsgálatával pedig rávilágít, hogy Septimius Severus uralkodása (Kr. u. 193–211) alatt nem lépett életbe olyan nyelvtörvény, amely szerint minden hivatalos hirdetőment latinul kellett volna közzétenni (visszafogottabb értelmezésben: a praetoroknak minden bírói ítéletet latinul kellett volna meghozniuk).

A legfontosabb megállapítás, ami érthetővé teszi a fenti esettanulmányok jelentőségét, illetve amely alapja a római nyelvpolitika korszakoként történő áttekintésének, hogy a Római Birodalomban nem egy, hanem két (és csak két) hivatalos nyelv létezett, vagyis a hivatalos szóbeliségben és írásbeliségben a k i z á r ó l a g o s l a t i n – g ö r ö g k é t n y e l v ű s é g érvényesült. Az egyes korszakok nyelvpolitikája voltaképpen ezek egymáshoz való viszonyában érhető tetten.

A második fejezet (36–62) a köztársaság és a principátus korának nyelvpolitikáját mutatja be. A római diplomáciára már a hódítás előtt, de azután is a nyelvi alkalmak a z k o d á s volt jellemző. A vonatkozó források közül talán a leginkább figyelemre méltó Valerius Maximus, illetve Quintilianus beszámolója a Kr. e. 131-ben Kis-Ázsiába átkelő P. Licinius Crassus consulról, aki nemcsak hogy görögül ítélezett, de ki-ki abban a görög dialektusban kapta meg tőle az ítéletet, amelyben azt betejesztette. A rómaiak ilyenén magatartásának természetesen politikai célzata volt: a szövetségesek bizalmának, rokonszenvének megnyerése.

Mindemellett arra is találunk példát, hogy a rómaiak a nyelvválasztással hatalmi fölényüket nyilvánították ki. Makedónia 197-es veresége után Róma nagyszerű diplomáciai húzással a 196-os isthmosi játékokon szabaddá nyilvánította a görög városállamokat. A makedónok már a konfliktus kirobbanása előtt azzal próbálták szövetségeseiket maguk mellett tudni, hogy a rómaiak érthetetlen nyelvére hivatkozva minősítették őket idegeneknek, barbároknak, akik ellen a görög nyelvet beszélők közösségének egységes fellépését szorgalmazták. Válaszként a rómaiak a görög városállamok szabadságát görögül hirdették ki (diplomáciai alkalmazkodás, de üzenet a makedónok felé). Később, 167-ben, a harmadik makedón háborút követően azonban a Makedónia felosztásáról szóló törvényt – immár az erőfölény kifejezése okán, s mintegy visszavágásként is – latinul hirdették ki.

A principátus korában a nyelvpolitikai magatartás lényegileg nem változott, csupán a dél-itáliai görögséggel szemben (Magna Graecia) jelent meg a nyelvi intolerancia. (Ez is a tudatos nyelvpolitikával függ össze, amennyiben a nyugati területeken, a korábban hellenizálódott régiókban is a latin közigazgatási nyelvet preferálták, miközben keleten, még a római császárok által alapított polisokban is a görög nyelv hivatalos használatát részesítették előnyben.) A hivatalos érintkezésben a latint és a görögöt egyenrangú nyelveknek tekintették, Claudius a keleti területekkel való (görög nyelvű) diplomáciai érintkezés számára létrehozta az *ab epistulis Graecis* hivatalt. E kétnyelvűség azonban nem egymással behelyettesíthető két nyelv diplomáciai használatát jelentette. A hivatalos nyelvválasztási

gyakorlat területi alapú volt: határát a nyugati és keleti provinciák határvonala jelölte ki, melyeket a balkánon nyelvi alapon húztak meg. Így (bár erre vonatkozó konkrét rendelkezést nem ismerünk, a diplomáciai gyakorlat azonban ezt mutatja) a Birodalomra nyelvpolitikailag – lényegileg mindhárom közigazgatási szinten – a *b i l a t e r á l i s u n i l i n g v a r i z m u s* (kétoldali egymelyelvűség) lett jellemző.

A harmadik fejezet (63–90) a dominátus nyelvpolitikáját követi nyomon. Az ezt megelőző átmeneti korban a korábbiaktól eltérő tendenciaként érvényesült, hogy a görög közösségeknek küldött dokumentumok már nem feltétlenül görög nyelven íródtak, megjelennek a kizárólag latin nyelven fogalmazott rendeletek. E tendencia Diocletianus trónralépésével (Kr. u. 284), majd Nagy Konstantin uralma alatt teljesedett ki. Ettől kezdődően az V. század közepéig a felső diplomácia hivatalos nyelve kizárólag a latin lett. Ezen eljárás alól ritka kivételként említhető Nagy Konstantinnak egy 325-ben kelt kétnyelvű rendelete, melyben kinyilvánítja, hogy Licinius feletti győzelmeit Istennek köszönheti. A középszintű közigazgatás nyelve ugyanakkor továbbra is alapvetően a görög, mindazonáltal megfigyelhető a latin jelentős térnyerése. Az alsó szintű közigazgatásban a görög maradt a hivatalos nyelv, sőt annak erősödése is megfigyelhető, tekintve hogy egyes balkáni és kis-ázsiai coloniák (például a macedoniai Philippi) latin nyelvű kisebbsége a görög többséghez asszimilálódott, és a IV. századra a hivatalos nyelvhasználatban is a görögre tért át.

ADAMIK BÉLA e fejezet utolsó szakaszában – ismét a dokumentumok megszólaltatásának módszerét követve – részletesen elemzi a felső szintű diplomácia (keleti tartományokra vonatkozó) nyelvcserejének az okait. A körültekintő elemzés következményeként arra a megállapításra jut, hogy e nyelvcsere nem feltétlenül egy felülről jövő radikális (vagy inkább intoleráns és agresszív) nyelvpolitika eredménye (melynek motivációja az lehetne, hogy az uralkodók a hivatalos latin egynyelvűségben a birodalom egységének zálogát látták volna). A kép ennél árnyaltabbnak tűnik, és sokkal inkább több spontán folyamat eredményeként értékelhető, melyek lényegi összetevőit a mennyiségi (területi) faktor: (a tetrarchia korában) mind a négy társzászár kiépítette a maga (latin nyelvű) udvartartását és központi adminisztrációját, illetve a minőségi faktor: a latin presztízse megnő a bürokráciában, a hadseregben és az egyházban. Emellé természetesen társult a császárok tudatos nyelvi magatartása, melyet kiválóan szemléltet Nagy Konstantin példája, aki gyakran szólalt fel, illetve tárgyalt görögül (még hivatalos fórumon is, ha a vitázó felek jóindulatát kívánta megnyerni, mint például Nikaiában, Kr. u. 325-ben az első ökumenikus zsinaton), ugyanakkor a görögül jól beszélő császár a hivatalos kommunikációban következetesen ragaszkodott a latin nyelvhez.

A negyedik fejezet (91–119) a Iustinianust megelőző nyelvpolitikai tendenciákat veszi sorra, melyek uralma alatt (Kr. u. 527–565), különösen 535-ös reformjával teljesedtek ki. E korszak újabb irányváltást jelent a birodalmi nyelvpolitikában. Egyfelől a nyugati területek 476 után részben kikerülnek a birodalmi fennhatóság alól, a diplomáciai kapcsolat azonban nem szűnik meg teljesen (vö. pápai udvar). Másfelől az V. század elejétől erőteljes hellenizálódási tendencia figyelhető meg, melynek következtében a görög nyelv egyre magasabb közigazgatási szinteken érvényesül, azaz az előző korszakkal ellentétes tendencia figyelhető meg. II. Theodosius határozatait már két nyelven tette közé, egy VI. századi forrás szerint pedig az egyiptomi Kyros (praefectus praetorióként a legfelsőbb bírói feljebbviteli fórum) döntéseit csak görög nyelven hirdette ki. A császári rendeletalkotás nyelvválasztási gyakorlata lassan alkalmazkodott e hellenizálódási folyamathoz, a latinul kiadott rendeletek száma rohamos mértékben csökkent. 535 után latin nyelvű rendeleteket elsősor-

ban a visszahódított nyugati területek praefectusai és egyházi előljárói kaptak. A szerző ezt a fejezetet is oknyomozással zárja: milyen okok vezettek Iustinianus 535-ös reformjához, amelyben a fent említett tendencia immár tudatosan érvényesült, s mely reform eredményeként sorolódott át például maga a főváros (Konstantinápoly) is a latin övezetből (az öt körülvevő) görögbe. Összefoglalásként megállapítható, hogy Iustinianus reformja végső soron a principátus korának a kétoldali egynyelvűségre építő nyelvhasználati rendszerét kísérte meg visszaállítani.

Az ötödik fejezet (120–38) a iustinianusi reform következményeit mutatja be a bizánci korban. A területi elvű nyelvhasználati rendszer Iustinianus halála után egy ideig még működőképesnek bizonyult. A fordulatot Heraclius 629-ben kibocsátott rendelete jelenti, aki hivatalos címzésében első alkalommal használja az *augusztosz* helyett a *baszileusz* titulust. A hellenizációs folyamat további erősödésének nyomán a latin nyelv teljesen eltűnt a közigazgatásból, ezzel együtt a római birodalmi eszmény is elszakadt a latin nyelvtől. Mindez nem magyarázható csupán a nyugati területek ismételt elvesztésével, összefügg a római közigazgatási tradícióval szakító új (polgári és katonai hatalmat egyesítő) thema-rendszer bevezetésével is. A latin csak mint relikvia maradt meg például egyes pénzfeliratokon, udvari és egyházi akklamációkban, a katonai vezényleti nyelvben stb. Mindez a latintól való teljes elidegenedéshez vezetett. Jól szemlélteti mindezt III. Michaél bizánci császár I. Miklós pápához írt levele (865 előtt), melyben a császár a latin nyelvet „barbárnak és szkítiai-nak” nyilvánította, miközben az uralkodó hivatalosan a „rómaiak császára”.

A Római Birodalom (történelmi léptékű) nyelvpolitikája iránt kevésbé érdeklődő olvasó figyelmére is számot tarthat a kötet utolsó, hatodik fejezete, egyben epilógusa (139–47). E fejezet, miközben a római nyelvpolitika összefoglalását adja, annak mai felhasználhatóságát mérlegre téve arra a kérdésre keres választ, hogy a Római Birodalom, az „ókori Európai Unió” nyelvpolitikája szolgálhat-e tanulságokkal, esetleg kínálhat-e valamiféle mintát az aktuális európai uniós nyelvpolitikai stratégia kidolgozása számára?

Az utolsó bővítésekkel az Európai Unióból a Római Birodalomhoz mérhető soknemzetiségű államalakulat jött létre. ADAMIK BÉLA először azokat a szempontokat tekinti át, melyeket ALFÖLDY GÉZA „A Római Birodalom – mintakép az egyesült Európa számára?” című tanulmánya („Das Imperium Romanum – ein Vorbild für das vereinte Europa?”. Basel, 1999.) kínál. E munkájában ALFÖLDY arra a következtetésre jut, hogy Róma sikerének nem a gazdasági unió, hanem a politikai és kulturális integráció volt az alapja. Az ALFÖLDI által kínált szempontok mellé veszi fel ADAMIK BÉLA a birodalom nyelvpolitikáját, hivatalos nyelvhasználati rendszerét.

Tény és való, hogy az Unióban – 2006-ban – 20 (ma 22) hivatalos nyelven csak nehezen és költségesen lehet egy egységes államot, illetve annak hivatalait működtetni. A valódi problémát azonban nem a *hivatalos*, hanem az ún. *munkanyelvek* kérdése jelenti (ami jelenleg szintén 22). Ezek egy része (főként a kis nyelvek, mint például a magyar) természetesen csak elméletileg tekinthető munkanyelvnek, mindazonáltal kérdéses, hogy melyek legyenek azok a nyelvek, melyeken a tényleges igazgatás folyik. Mit kínálhat e probléma megoldására a Római Birodalom nyelvpolitikája?

Mindenekelőtt tudatosítanunk kell – hangsúlyozza a szerző többször –, hogy a Római Birodalomnak nem egyetlen, hanem két hivatalos nyelve volt. A rómaiak a latinon és a görögön kívül ugyanakkor más nyelvet soha nem fogadtak el a hivatalos írásbeliségben, a szóbeliségben azonban nem korlátozták a helyi, „barbár” nyelvek használatát. A római

nyelvpolitika egyfelől arra irányult, hogy a görög és a latin a hivatalos élet minden szférájában egyenlő jogokkal bírjon, másfelől a hatásköri szabályozás a területiális elvet követte: a birodalom a hivatalos nyelvhasználat szempontjából latin és görög területekre oszlott, mely kettéosztottság a legfelső közigazgatási szinten is érvényesült. A nem görög anyanyelvű keleti tartományokban – még ha azokat római császárok alapították is – szintén a görög volt a közigazgatás nyelve (a latin nyelv csak az ún. belső használatban kapott szerepet, pl. a központi kormányzat és a római magistratusok közötti kapcsolattartásban).

Milyen tanulságok vonhatók le tehát mindebből az Európai Unió számára? ADAMIK BÉLA lényeglátó áttekintésében (146–7): 1. Nem állja meg a helyét az az elképzelés, hogy a hatékonyság csak az egyetlen közös nyelvi eszköz (angol) hivatalos alkalmazásával biztosítható. 2. A hivatalosan többnyelvű (de hivatalos nyelveit területiális alapon elkülönítő) államalakulat nem akadály a szabad és egységes piacgazdaság működésének, ezt igazolhatjuk Svájc, Kanada és Belgium, illetve az ezeknél jóval nagyobb és több nyelvű államalakulat, a Római Birodalom gyakorlatával is. 3. A területi hivatalos egynyelvűség a stabilitás záloga lehet, ugyanakkor adott esetben ezt rugalmasan is lehet kezelni (amint a Római Birodalom keleti felén is lehetett latinul, vagy nyugaton is görögül ügyeket intézni a hivatalos élet bizonyos területein). 4. Bár a területi elv már most is érvényesül (20 [illetve ma 22] hivatalos nyelv), megoldást kell azonban találni az európai szintű intézmények nyelvhasználatára. Erre az angol, a francia és a német ilyen funkcióban való rögzítése kínálhat megoldást. Ha nem csökken a munkanyelvek száma e háromra (esetleg ötre: az olasszal és a spanyollal kiegészülve), az a hivatalos angol egynyelvűség útját fogja egyengetni, ami csak akkor nem vezet konfliktushoz, ha annak presztízse a jelenlegi magas színhez képest is többszörösére emelkedik. 5. Mintaszerűnek tekinthető a rómaiaknak a görög nyelvvel kapcsolatos konfliktuskerülő, konfliktus-megelőző politikája.

Mindezek nyomán állíthatjuk, hogy ADAMIK BÉLA kötete részleteiben is végiggondolt, precíz filológiai munkán alapuló ismeretanyagot közvetít, ugyanakkor képes nagyobb összefüggésekre is rávilágítani, sőt a történelmi tanulságokat mai gyakorlati hasznosíthatóságuk tükrében is mérlegre helyezni.

A tájékozódást több térképmelléklet és összefoglaló táblázat segíti, külön kiemelendő a 9. sz. melléklet (A Római Birodalom közigazgatásának nyelvválasztási gyakorlata), mely világosan áttekinthető módon, grafikusan ábrázolja a négy nagy korszak háromszintű közigazgatási nyelvi stratégiáját. A kötet olvashatóságát – a klasszika-filológiában kevésbé járatos érdeklődő számára különösen is – megkönnyíti, hogy a latin, illetve görög nyelvű citátumok fordításai kerültek a főszövegbe, az eredeti szövegrészleteket pedig lábjegyzetekben találjuk.

A kötetet ajánljuk mindazoknak, akik a nyelvpolitika, nyelvstratégia, annak akár történelmi vetülete, akár mai aktuális kérdései iránt érdeklődnek. Másfelől minta értékűnek tekinthetjük további kutatások számára is: hogyan szólíthatjuk meg és faggathatjuk történelmi kétnyelvűségről, nyelvpolitikáról egy-egy korszak írásos emlékeit.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Vörös Éva, A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 85. szám.
Debrecen, 2008. 500 lap

VÖRÖS ÉVA szótára „a Magyarországon hivatalos, közhasználatban lévő, valamint a régi, népies gyógynövények elnevezéseit dolgozza fel” (3). A szerző meghatározása szerint: „Gyógynövénynek nevezük azt a növényt [...], melynek valamely szervét, gyökerét, levelét, virágját, termését vagy más részét a benne levő hatóanyagáért a gyógyászatban alkalmazzák” (5). A magyar nyelvjárásokból többféle átfogó ’gyógynövény’ jelentésű szó ismeretes, például *eszköz* (VAJKAI AURÉL, Szentgál. Egy bakonyi falu folklórja. Bp., 1987: 139), *zöltség* (GAZDA JÓZSEF, Így tudom, így mondom. A régi falu emlékezete. Bukarest, 1980: 222).

Valószínűleg általában jellemzi egy környezete növényvilága iránt átlagosan érdeklődő európai közösség növényismeretét az, amit RÁ CZ GÁBOR az erdélyi magyar gyógynövényhasználat jellemzésekor állított (A népgyógyászati adatok értékelése. In: ANTALL JÓZSEF – BUZINKAY GÉZA szerk., Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 11–12. Bp., 1979: 51–60). Szerinte (i. m. 51) a tapasztalati ismeretanyag „hosszú kiválogatás végeredményének tekinthető. A sok ezer lehetőség közül (például a nálunk vadontermő kb. 3000 virágos növényfaj közül) csupán annyit használtak fel, amennyivel reális vagy vélt eredményeket értek el (kb. 300 fajt)”. Majd nagyjából ennek megfelelően: „Egy adott vidék vadontermő virágos növényeinek mintegy 10%-ának van népi neve” (i. m. 52). Az elnevezések hiányának legfontosabb oka egyrészt az érdeklődés hiánya, másrészt pedig, hogy a népi differenciáló képesség elmarad a tudományostól.

A taxonok fogalmának bevezetésével, nagy részletességgel és nagyobb tájegységeken végzett újabb vizsgálatok jobb eredményeket mutatnak. A növényvilág felosztásakor a nem földművelő kultúrákban egy-két száz generikus (nemeket számon tartó) taxon használatos, míg a földművelőkben több száz, akár közel ezer generikus taxon (BRENT BERLIN, Ethnobiological Classification. Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies. Princeton, N. J., 1992: 98). A taxonok nem jelentenek külön szavakat, a taxonok jelentős része körülírással van megadva. VÖRÖS egyébként igen frappánsan elemzi a növénynevek szerkezetét (18–23) és keletkezéstörténetét (24–36).

Ideális esetben a tudományos megnevezésekhez hasonlóan, egy fajnak az adott nyelvben megvan a maga népnyelvi megnevezése is. Ez az ideális állapot nem jellemző a népi megnevezésrendszerekre, minthogy számos fajnak (főleg jelentéktelennek minősülő növényeknek, alacsonyabb rendű állatoknak) nincs népi elnevezése, egy név több faj megnevezésére is szolgálhat stb. Az áhított, ideális állapot tehát cseppet sem jellemző. Például a magyar etnobiológia klasszikusa, HERMAN OTTÓ egy 1886-os cikkében így írt: „A nép elnevezései is ingadozók; elváltozásuk széles határok között mozog; az alkalmazás az illető vidék népének megkülönböztető érzékétől függ, mely vidékenként hol élesebb, hol tompább” (Az átalakulások világáról. Válogatás természettudományos, nyelvészeti és archeológiai írásai-ból. Magvető, Bp., 1980: 249). Tehát a magyar nyelvjárások tagoltságának, valamint a nép érdeklődésének, illetve tájékozottságának megfelelően tájegységenként (sőt helységeként, esetleg egyénenként) különböző megnevezésrendszerek léteznek.

VÖRÖS ÉVA a gyógynövények neveit a legkorábbi glosszáktól az újabb néprajzi közlésekig páratlanul bő forrásanyagból vette, s elsősorban a növénytani és orvosi forrásokat dolgozta fel (7). Az újabb etnobotanikai munkák közül erőteljesen támaszkodik a legjelentősebb kutató, PÉNTEK JÁNOS műveire, hiányoznak azonban az alábbi, szintén megemlíthető erdélyi munkák: GUB JENŐ, Erdő-mező növényei a Sóvidéken (Korond, 1996.) és RAB JÁNOS, Népi növényismeret a Gyergyói-medencében. (Csíkszereda, 2001.)

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

KÜLÖNFÉLÉK

Rövid beszámoló

a XIII. nemzetközi dialektológiai módszertani konferenciáról

2008. augusztus 4. és 8. között Leedsben rendezték a „The Thirteenth International Conference on Methods in Dialectology”-t. Ezeket a Methods konferenciákat 1972-ben kezdték 3 évente rendezni Kanadában, később kialakult az Európa és Kanada közötti váltórendszer. Európában volt az 1987. évi konferencia (Bangor, Wales), az 1990. évi (az épp újraegyesített Németországban, Bambergben), 1996-ban szintén Bangorban volt a konferencia, majd 2002-ben a finnországi Jonesuuban, s most, 2008-ban pedig Angliában, Leedsben. Ezek a konferenciák eredetileg – nevüknek megfelelően – valóban az új dialektológiai kutatási módszerek bemutatására szolgáltak, később azonban a tematika kiszélesedett, annyira, hogy a leedszi konferencia honlapján már „a nyelvi variabilitás regionális, történeti és társadalmi vonatkozásainak teljes spektrumát” említették.

A 21 évvel ezelőtti bangori konferencia még nagyon „emberszabású” volt, amin azt értem, hogy szinte mindenki meghallgathatott mindenkit, mert csak másfél párhuzamos szekcióban folytak az előadások. Volt elég idő a vitákra. A mostani leedszi konferencia már sokkal nagyobb volt: 4-5 párhuzamos szekcióban, továbbá műhelyekben (workshops) és posztereken több mint 200 nyelvész mutatta be kutatási eredményeit. A résztvevők 25 országból utaztak Leedsbe, de köztük feltűnően kevesen voltak kelet-közép-európaiak. Ha jól számoltam, mindössze két cseh, egy lengyel, egy magyar és egy orosz előadó szerepelt a programban. A plenáris előadásokat a következők tartották: Sali Tagliamonte (University of Toronto): „Comparative sociolinguistics in transatlantic perspective”, Anthony Lodge (University of St. Andrews): „Codification and reallocation in 17th–18th century Paris”, David Britain (University of Essex): „The difference that speech makes: language, variability and the geographical dimension”, s végül William Labov (University of Pennsylvania): „The linguistic implications of geographic distributions”. Labovnak volt egy kitűnő workshopja is (Theoretical implications of three isogloss patterns: bundling, nesting and diffusion), melyben az USA-beli angol déli változatának folyamatban levő magánhangzórotációja kapcsán mutatta be, hogy a szociolingvisztikai-dialektológiai kutatások miként járulhatnak hozzá a fonológia elméleti kérdéseinek megoldásához.

A zárónap egyik újszerű eseménye volt a „Question panel”, amikor Heinrich Ramisch (Bamberg), Joan Biel (Sheffield), Dennis Preston (Michigan) és William Labov (Philadel-

phia) válaszoltak a résztvevők írásban előre leadott kérdéseire. Több kérdés firtatta a statisztikai módszerek kifinomultsága és a normális emberek nyelvhasználata közti esetleges módszertani buktatók lehetséges kezelési módjait, a kutatók és a kutatottak viszonyát s az előbbieket etikai és társadalmi felelősségének problémáit stb. Magam a szociolingvisztikai interjúk hangfájljainak internetes közzéléssel kapcsolatban kérdeztem Labov véleményét, aki a publikus adatbázisok és a szociolingvisztikai interjúk közti feszültségre utalt: az interjúkat úgy készítjük, hogy adatközlőink lehetőleg maximálisan megbízzanak bennünk, ők abban a tudatban beszélgetnek velünk, hogy amit nekünk mondanak, abból semmilyen kárunk nem származhat. Egyáltalán nem véletlen – teszem ehhez hozzá –, hogy a most megjelent „ICE-Ireland: A User’s Guide”-ban, vagyis az International Corpus of English írországi komponensében (szerzők: Jeffrey L. Kallen és John M. Kirk, kiadó: Cló Ollscoil na Banríona, School of English, Queen’s University, Belfast, 2008.) azt olvassuk a 2. lapon, hogy az ICE-corpus az interneten nem hozzáférhető, s a korpusz beszédfelvételei sem hozzáférhetők a világhálón. Kutatóknak, kutatási célra, a megfelelő írásbeli kötelezettségvállalás után, a CD-t és a kézikönyvet viszont jutányos áron (összesen 20 angol fontért) elérhetővé teszik.

A konferencia végén William Labov és Dennis Preston bejelentették egy új, kizárólag elektronikus folyóirat beindítását, melynek címe „The Journal of Dialect Geography” lesz, kiadója pedig a Mouton de Gruyter. A szerkesztők (Labov és Preston) célja a dialektológia és a nyelvelmélet közti szakadék megszüntetése és a leírások gazdagítása. A közleményekben mód lesz színes térképek, hangfájlok és adatsorok internetes publikálására is. A kiadó által Leedsben terjesztett szórólap szerint a folyóiratnak nem lesz papírra nyomtatott versenytársa, „online” fogják olvasni, nem gyenge minőségű, fekete-fehér nyomtatványként. 2009-ben egy próbaszámot fognak széles körben terjeszteni, a következő évtől pedig rendszeresen megjelenik a folyóirat. Az elektronikus publikációval kapcsolatos tudnivalókat a következő címről lehet megkérni: dialectgeography@okstate.edu

A következő Methods konferenciát a University of Western Ontario (London, Ontario, Kanada) rendezi 2011-ben, a rákövetkező helyszíne majd ott fog nyilvánosságra kerülni.

KONTRA MIKLÓS

Helynévmagyarázatok*

Szócsán A Resicabányától északra fekvő helység fontosabb adatai: 1452: *Zachel* (Suciú 2: 138); 1492: *Zochel* (uo.); 1554–79: *Sočan* (Engel: TemMold. 130); 1808: „*Szocsán* h. *Szocseni* val.” (Lipszky: Rep. 1: 653) 1909: *Szócsán* (Mező: HivKözs. 2: 1061). A román *Soceni* hn. (Suciú 2: 138) átvétele. Ez a román *soc* ’fekete bodza’ származéka (Iordan: TopRom. 101, 411).

Szöllőshegy A bányási Fehértemplomtól keletre fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Qalug* ’?rava (Engel: TemMold. 72); 1723: *Rebenberg* (uo.); 1808: „*Rebenberg* g. *Kalugjerova* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 553); 1913: *Szöllős-hegy* (Hnt. 1200). A helység elsődleges neve a szerb *Kaludjerovo* (tkp. ’Kalugyerfalva, Barátlak’). Az 1717–23-ban betelepült né-

* L. MNy. 2008: 372–4.

metek a *Rebenberg* (tkp. 'Szőlőhegy') nevet kezdték használni. Ezt fordították magyarra *Szőlőshegy*-ként (Mező: HivHn. 69). – Vö. **Szőled.**

Szörénybúzás Az Al-Duna melléki Ómoldovától kelet-északkeletre fekvő helység fontosabb történeti adatai: 1569–79: *Garnik* (Engel: TemMold. 55); 1835 előtt: *Weitzenried* (Bodor: Délm. 28); 1878: „A község [= *Weitzenried*] mellett emelkedik a *Gornik* hegy” (Pesty: Szörény 2: 655); 1880: *Weitzenried* (Hátsek: MegyTérk. Szörény m. a.); 1909: *Szörénybúzás* (Mező: HivKözs. 1204); 1913: *Szörénybúzás* (Hnt. 1201); 1967: *Görníc* (Suciú 1: 265). Az elsődleges *Garnik* névváltozat déli szláv eredetű; vö. szerb-horvát *granik* 'magyartölgy, Quercus farnetta, Quercus conferta; magyartölgyes' (SKNJ. 3: 566), *granica* 'magyartölgy' (i. m. 3: 568); bolgár *granik* 'egyfajta tölgy' (EtSISJaz. 7: 104), *graniča* 'egy fajta tölgy, Quercus pedunculata' (i. m. 7: 107). A román *gîrnița* 'magyartölgy' (Borza: DicEtnobot. 143) a déli szlávból való. Etimológiailag mindez összetartozik a magyar *gránic* és *gránicsár* szláv eredetijével. Az összsláv **grana* ~ **granъ* ~ *granъ* egyik jelentése 'gally, ág' volt; a tölgy terebélyes ágai alapján kapott efféle nevet (BEtReč. 1: 273). A magyar *Garnik* hn. hangátvétellel keletkezett a déli szláv *Granik*-ből. A román *Gîrnic* hn. (Suciú 1: 265; Iordan: TopRom. 71) a régi magyar *Garnik*-hoz kapcsolódik. 1826-ban az oláh bánági határörvidék területére I. Ferenc nagyobb számban telepített csehországiakat. E csehországi telepések honosították meg a *Weitzenried* helységnevet. Ilyen név Felső-Bajorországból ismeretes *Waizenried* < régi *Watzinrieth* (FürstOn. 2: 1260). A bizonyára 'Wazo irtványa' jelentésű helységnévbe idővel a *Weizen* 'búza' főnevet értették bele. Az országos helységnévrendezés során ezért változtatták meg az akkor még Szörény vármegyéhez tartozó *Weitzenried* idegenszerű nevét *Szörénybúzás*-ra. (Pesty: Szörény 2: 564; Bodor: Délm. 28, 45; Iordan: TopRom. 71; Suciú 1: 265; Mező: HivHn. 250.) – Vö. **Buzamező.**

Tamásd A Marzsinától dél-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Tomy?št* (Engel: TemMold. 138); 1700 k.: *Tomest* (uo.); 1808: „*Tomest* vel *Tomesty* val.” (Lipszky: Rep. 1: 686); 1909: *Tamásd* (Mező: HivKözs. 2: 1115). Az elsődleges *Tomest* hn. a román *Tomești* (tkp. 'Toma emberei, Tomák') átvétele. Az országos helységnévrendezés során a falu nevét *Tamásd*-ra magyarosították (Suciú 2: 199; Mező: HivHn. 175). – Vö. **Tomesd.**

Tamáslaka A Nagybecskerekétől délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Tomašofče* (Engel: TemMold. 138); 1660: *Tomaševci* (uo.); 1808: „*Tomassovacz* cr. *Thomashovac* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 686); 1882: *Tomasevác* (Ihász: Hnt. 343); 1908: *Tamáslaka* (Mező: HivKözs. 2: 1114); 1973: *Tomaševac* (ImMesta. 1973. 396). Az elsődleges névalak a szerb-horvát *Tomaševci* [tkp. 'Tamás emberei, Tamásék'] volt, amelyet idővel a *Tomaševac* névalak váltott fel. A magyarban *Tomasevác*-ként használatos helységnevet az országos helységnévrendezés során *Tamásházá*-ra magyarosították (Marković: ImVojv. 182; Mező: HivHn. 197). – Vö. **Tamásváralja.**

Társó A Pancsovától délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1554–79: *Istarč?va* (Engel: TemMold. 131); 1723: *Starzova* (uo.); 1808: „*Sztarcsova* h. *Starcsova* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 659); 1909: *Társó* (Mező: HivKözs. 2: 1072). Az elsődleges *Sztarcsova* hn. a szerb *Starčevo* hn. átvétele. Ez egy *Starac* ~ *Starec* szn. (l. LPH. 612) birtoklást kifejező -*evo* képzős származéka. A hatósági úton megállapított *Társó* névalak tudatos magyarosítás eredménye (Mező: HivHn. 166). – Vö. **Sztára.**

Tasnádbalázsháza A szilágysági Tasnádtól délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1454: *Balashaza* (Csánki 1: 551); 1733: *Blasa* (Suciú 1: 84); 1854: *Balásháza* (uo.);

1910: *Tasnádbalázsháza* (Hnt. 1944. 569, az évszámhoz l. 655). A *Balázsháza* hn. a *Balázs* [cr. 1267: *Balas*: ÁrpSzt. 84] személynévnek és a birtokos személyranggal ellátott *ház* fn.-nek az összetétele. A *Tasnád*- előtag a járási hovatartozást jelöli. A román *Blaja* (Suciu 1: 84) 'Tasnádbalázsháza' a magyarból való.

Temeres A Facsádtól északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1514–16: *Thy-homeresth* (Suciu 2: 187); 1700 k.: *Tomerestj* (Engel: TemMold. 136); 1723: *Themeres* (uo.); 1808: „*Temeresty* val.” (Lipszky: Rep. 1: 676); 1909: *Temeres* (Mező: HivKözs. 2: 1098). Az elsődleges névalak a román *Tihomirești* volt. Ez a déli szláv eredetű román *Tihomir* 'Tihamér' származéka 'Tihomir emberei, Tihomirék' eredménnyel. Az idővel *Temerești* alakúvá formálódott román helységnév a magyarban *Temerest*-ként honosodott meg. Az országos helységnévrendezés során a falu részére a magyarosabb hangzású *Temeres* névalakot állapították meg (Mező: HivHn. 172). – Vö. **Tihamérdülő**.

Temesfalva A Temesvártól kelet-délkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1442: *Draxafalwa* (Csánki 2: 35); 1554–79: *D?raqš?ns* (Engel: TemMold. 48); 1700 k.: *Dragsina* (uo.); 1808: „*Dragsina* h.” (Lipszky: Rep. 1: 152); 1913: *Temesfalva* (Hnt. 1221). Egy *Dragsa* [1389: *Draxa*: DocVal. 361; l. még szerb *Drakša*: Grković: RIS. 83; román *Dracșa* csn.: Iordan: DicțFam. 180] nevű birtokos falva a magyarban *Dragsafalva*, a szerb-horvátban pedig a *Drakšina* nevet kapta. A magyar *Dragsina* hn. (> román *Dragsina* hn.) a szerbből való. Az országos helységnévrendezés során a Temes bal partvidékén települt falu a *Temesfalva* nevet kapta (Milleker 179; Kázmér: Falu 198; Mező: HivHn. 205).

Temeskirályfalva A Temesrékastól északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1517: *Kyralkwtha* (JusthLt. 254); 1519/1520: *Kyralkwtha* (i. m. 264); 1554–79: *Q?ralofče* (Engel: TemMold. 81); 1723: *Gralovaz* (uo.); 1808: „*Kralovecz* val.” (Lipszky: Rep. 1: 350); 1893: *Temes-Királyfalva* (Mező: HivHn. 100). Az elsődleges *Királykuta* hn. a *király* méltóságnév és a birtokos személyranggal ellátott *kút* 'forrás' fn. összetétele. A szerb *Kraljevac* ~ *Kraljevec* (> román *Cralovăț*: Suciu 1: 172) magyar mintát tükröz. Az idővel a magyarban is meghonosodott *Kralovec*-et *Temeskirályfalva*-ra magyarosították, kiegészítve a megyei hovatartozásra utaló *Temes*- előtaggal is. – Vö. **Király-kút**.

Temeskutas A Versectől északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1358: *Kutres* (Csánki 2: 104); 1362: *Kutrez* (uo.); 1554–79: *Qutrič* (Engel: TemMold. 82); 1660: *Kutrica* (uo.); 1808: „*Kudricz* h.” (Lipszky: Rep. 1: 358); 1897: *Temes-Kutas* (PallasLex. 16: 62. utáni térképen); 1922: *Gudurica* (Marković: ImVojv. 73). A *Kutrec* > *Kudric* hn. eredete nincs tisztázva. Talán kapcsolatba hozható a szláv eredetű, és 'vejsze' jelentésben is használatos magyar *ketrec* (*katroc*, *katruc*, *kotrec* stb.) fn.-vel. A *Temeskutas* névalak tudatos magyarosítás eredménye. A szerb *Gudurica* névalakot hatósági úton állapították meg a szerb-horvát *gudura* 'szakadék, mélység' (< magyar *gödör*) felhasználásával (TESz. 2: 474; Hadrovics: UngElskr. 247). – Vö. **Kutas**.

Temesliget A bánsági Csáktól észak-északkeletre fekvő helység fontosabb adatai: 1569–79: *Lig?t* (Engel: TemMold. 85); 1700 k.: *Liget* (uo.); 1808: „*Liget* val.” (Lipszky: Rep. 1: 380); 1902: *Temesliget* (Mező: HivKözs. 2: 621). A *Liget* hn. a magyar *liget* 'kisebb erdő' fn.-ből keletkezett. A megkülönböztető szerepű *Temes*- előtag a folyó mellékére s egyben a megyei hovatartozásra utal. – A román *Pădureni* (tkp. 'erdőlakók') 'Temesliget' (Suciu 2: 28) tudatos románosítás eredménye hatósági úton. – Vö. **Liget**.

Temesmiklós A Versectől nyugat-délnyugatra fekvő helység fontosabb adatai: 1404: *Zenthmiklos* (ZsigmOkI. 2/1: 343); 1554–79: *N?qolinč* (Engel: TemMold. 68); 1660–66:

Veliki Nikolinci (uo.); 1808: „*Nikolincze* h. *Nikolince* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 462); 1881: *Temes-Miklós* (Marković: ImVojv. 128). Az elsődleges *Szentmiklós* hn. a falu templomának védőszentjéről vonódott át a településre. A szerbek ennek alapján alkották meg a *Nicolinci* névalakot, amely a magyarban is meghonosodott. A tudatos magyarosítással megállapított *Temesmiklós* hn. előtagja a megyei hovatartozást jelöli (Milleker 114; Suciú 2: 433; Mező: HivHn. 100, 103; Mező: Templ. 173; Mező: Patrocín. 333). – Vö. **Miklósháza, Szentmiklós.**

† KISS LAJOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Búcsú D. Bartha Katalintól*

Kedves Kati néni! Az egyetemi kollegák utolsó üdvözlétével állok itt, mindnyájunk szívből jövő szeretetének kívánok hangot adni, amikor az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke nevében búcsúzom Tőled.

Haláloed fájdalmas veszteség a tágabb szakmai közösség számára is. Ezért az egész magyar nyelvésztársadalom legfőbb képviselőjének, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a búcsúszavát is hozom. A Társaság, amelynek hűséges és aktív tagja, sőt hajdan választmányi tagja is voltál, tisztelettel adózik életműved előtt, és megőrzi emlékezetedet.

Szavaimba mindezekén túl természetes módon szövődnek bele a tanítványok érzései. Sokunknak először tanára voltál, azután kollegáid lettünk. Kapcsolatunk átalakult ugyan, de Te ugyanaz maradtál számunkra: egy idősebb, végtelen bölcsességű társ, akivel jó volt együtt lenni, akitől jó volt tanulni. Ugyanakkor – a kollegák körén messze túl – sok ezer hajdani diák szívében élsz, hiszen aki találkozott Veled, az mind hasonló érzésekkel emlékezik Rád. Hadd tolmácsoljam most e sok hálás tanítvány búcsúját is.

Mindenki által szeretett tanár voltál. Olyan ember, akiből sugárzott a magától értetődő, határtalan jóindulat és tisztelet mindenki felé. Akinek szavaiból derű, világosság és értelem áradt. Ízelítőt kaptunk Tőled a tudomány szeretetéből, a tudományos alázatból s abból is, hogy a személyes integritás, az igazmondás és a bátorság olyan értékek, amelyeknek csendes, de annál határozottabb képviselőjére egy egész élettel lehet példát adni. Igazi pedagógussal találkoztunk, aki kereste, felismerte és üdvözölte mindenkiben a jót. Ezáltal pedig valóban nevelte – növekedésre készítette – tanítványait.

Az a kor, amely ennek az életnek a kerete volt, az I. világháborúval kezdődő „rövid XX. század” nem sokra tartotta az emberi szuverenitást, s a megpróbáltatások és szenvedések özönét zúdította nemzedékek egész sorára. D. Bartha Katalin sokszorosan részese volt ezeknek. Az 1930-as évek végén a beregszászi állami gimnázium tanára lett; itt élte át a II. világháborút. Férjét sok tízezer társával együtt elragadta és halálba vitte a kárpátaljai magyar férfiakra kirótt „málenkij robot”. A fiatal asszonynak, aki ekkor már négy gyerek anyja és egy nagy család fenntartója, innen kezdve egyedül kellett helyt állnia, embert próbáló, el-

* Elhangzott a temetésén, 2008. szeptember 4-én.

képzeltetlenül nehéz körülmények között. S a csendes, hősies küzdelem végigkísérte egész életét. 1947-ben sikerült áttelepülnie, s nem sokkal ezután – Bárczi Géza hívására, sőt nyomatékos rábeszélésére – a Debreceni Egyetemre került. Innen jött Bárczival és közvetlen munkatársaival 1952-ben Budapestre, az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, amelynek közel harminc éven át tanára volt.

Itt kapcsolódik be a búcsúztatóba a korábbi munkahely tiszteletadása. Kollegáim kérésére tolmácsolom a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének a részvételnilvánítását és kegyeletteljes megemlékezését is.

Mielőtt D. Bartha Katalin szakmai munkásságának néhány jellemző értékét felmutatnám, hadd szőjem tovább a gondolatokat a csöndes helytállásról – ezúttal Márai Sándort idézve. Senki nem írt olyan lapidáris, igaz szavakat erről a korról és erről a nemzedékről, mint ő a „Föld, föld!...” című kötetben (Helikon Kiadó, Bp., 2002: 263–5), valósággal felmutatva valamit, amit előtte talán senki meg nem látott, meg nem fogalmazott:

„Minden értelmiségi munkaterületen volt egy csendes, nagyon szegény, alig látható »intelligencia«, amelynek szaktudását, becsületességét, emberiségét nem tudták gyorsstalpáló kurzusokon pótolni a kommunisták. Ők voltak a »tudatosság« az országban – nem a »nép«, hanem ez a címtelen, rangtalan, birtoktalan értelmiség. Nem tartoztak semmiféle hangzatos Párthoz, a múltban sem, most sem. Nem voltak politikai érdekszövetkezetek. Egyetlen összetartó közeg volt számukra az a műveltség, amit örökölték is, szereztek is, amivel nem hivalkodtak, igen, inkább szemérmesen rejtegették.” – „Nem voltak sokan... de nélkülük nem volt magyar műveltség.” – „És ez a liberális magyar értelmiség, a nemesi Magyarországból itt maradt, minden előjogától megfosztott, lateiner szegénységbe lefokozott középosztály koldusszegényen, világnézeti program nélkül, szerepet vállalt: elhatározta, hogy kivárja az időt, amikor szükség lesz rá, mert nélküle tehetetlen az elnyomó hatalom.”

D. Bartha Katalin – sok nemzedéktársával együtt – pontosan ehhez a címtelen, rangtalan, birtoktalan értelmiséghez tartozott. Annak szellemét képviselve alkotott maradandó értékeket szakterülete, a magyar nyelvtudomány területén is.

Pályája voltaképpen egyetemi éveitől kezdve, az 1930-as években indult, amikor a Debreceni Egyetem magyar nyelvtudományi tanszékének professzora Csúry Bálint lett. E kiváló tudós és tanár hatására sok diák érdeklődése fordult a nyelvészet felé. Közéjük tartozott a fiatal Bartha Katalin is, akinek hivatástudata és tehetsége nagyon korán megmutatkozott. Ekkori munkásságának egyik fő területe szlavóniai (kórogyi) gyűjtőmunkája, melynek eredményeképpen összeállt a szlavóniai nyelvjárás szótárának anyaga. Sajnos, ez a munka szinte a maga egészében megsemmisült, nem is a háború, hanem a barbárság következtében: szovjet vámosok dobták ki a kéziratot a határon 1947-ben. Mintegy példázva azt, hogy az ember legjavát, a kultúrát egyetlen elnyomó rendszer sem becsülheti: a könyvek sorsa és az emberek sorsa – különösen a történelem szélsőséges helyzeteiben – egymásba íródik.

Megmaradt viszont, s több mint hetven év múltán a mai napig is használatos, kedvelt olvasmány a következő, mintegy száz lapos kismonográfia: „Szókinstanulmány a magyar nyelv színnevezéseiről”. Ez voltaképpen szakdolgozatnak készült; Csúry Bálint minden változtatás nélkül elfogadta doktori disszertációnak is. 1937-ben jelent meg Debrecenben (Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumából 2.). Ha belegondolunk a témaválasztásba, szinte kitapintható a szavak s egyszersmind a színek iránti fogékonyság. Akárhon üjtük fel, érzékletes, néha soha nem látott színekkel találkozunk, a *gyöngyfehér*-től a *bánatfeketé*-ig, a *földbarná*-tól a *hajnalszín*-ig... Érezni, ahogy

a szerző, a színekben gyönyörködő s azok megnevezését is fontosnak tartó fiatal nő olyan témán dolgozik, amely mozgósítja szaktudását, irodalmi műveltségét s egyben fantáziáját is.

Van egy műve D. Bartha Katalinnak, amelyet évtizedeken át tankönyvként használt az egyetemi ifjúság. „A magyar szóképzés története” 1958-ban jelent meg az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek című sorozatban (Tankönyvkiadó, Bp.). Szintézis ez a javából, s ugyanakkor rendkívül pontos, lényeglátó leírás, szinte portrészorozat a különlegesen gazdag magyar képzőrendszer elemeiről. Ma, ötven év távlatából nézve is hiánypótló munka, amelynek világos stílusa, áttekinthető szerkezete képet ad szerzőjének pedagógiai kvalitásairól is.

A pálya további állomását jelzi a „Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig” című monográfia (NytudÉrt. 42. Bp., 1964.), mely egyben kandidátusi értekezés. Számos cikk, különösen sok képzőtanulmány követi még egymást, s ezekben gyakran összefonódik a nyelvtörténeti és a nyelvjárástani szempontrendszer. Majd elkészül az életmű utolsó, igazán nagyszabású alkotása: „Az igeképzés” című két fejezet „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-ban (Akadémiai Kiadó, Bp. I, 1991.; II/1, 1992.). Ez a mű a nyelvtudomány doktora fokozatot is meghozza szerzője számára.

Mi, akik több mint tíz éven át e nagy csapatmunka keretében együtt dolgoztunk vele, kedves emlékeink között őrizzük Kati néni részvételének stílusát. Egész emberi és tudományos habitusa benne van ebben a teljesítményben is, amelyet idős fővel vállalt, s 70 éves kora fölött is végzett. Élénk vitapartner volt: szeretett világosan fogalmazni, tudott és mert ellenvéleményt képviselni, és soha nem adta meg magát a tekintélyelvnek. Ugyanakkor végtelenül tisztelte a tényeket, ismerte és elismerte tudásunk határait, és készségesen módosított véleményén, ha meggyőző érvekkel találkozott. Ritka tulajdonsága volt az a szellemi rugalmasság, fogékonyság és érdeklődés, mely az idők során nemcsak megőrződött, hanem egy hosszú élet tapasztalataiból táplálkozva egyre mélyült és gazdagodott. A sors nagy ajándéka, hogy családjával ezt olyan soká megoszthatta, hogy unokái felnövekedését is megérhette, és dédunokáiban is gyönyörködhetett.

Kedves Kati néni! Mindig jó lesz Rád emlékezni, mert a világos szellem, a jóság és emberség megtestesítője voltál. Most, amikor búcsút veszünk Tőled, hadd hangozzék el utolsó gondolatként egy olyan mondat, amely Rád nézve különösen igaz. Egy mai francia írótól, Claude Estebantól származik, aki egy ősi mondást vett alapul, de azt gyökeresen átalakította. Az új változat így hangzik: „Homo homini humus”. Azaz: „Ember az ember számára humusz”. Te valóban az voltál.

Isten Veled!

KOROMPAY KLÁRA

Búcsú Rédei Károlytól***(1932. IV. 11. – 2008. VIII. 17.)**

Rédei Károlytól, attól az embertől búcsúzunk, aki az uralisztika legeredményesebb művelőinek egyike volt. Halálával kitűnő szakembert, jó kollégát veszítettünk el, sokan egy jó baráttal is szegényebbek lettünk.

Eredeti családneve Radanovics volt (első írásal is ezen a néven jelentek meg). 1951-ben érettségizett a piaristák jó nevű nagykanizsai gimnáziumában, amelyre mindig oly szívesen emlékezett vissza. Ezt követően a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára vezetett az útja, ahol magyar nyelvet és irodalmat, valamint finnugor nyelvészetet tanult Bárczi Géza, Pais Dezső, Zsirai Miklós és Lakó György vezetésével. 1955-ben szerzett diplomát magyar szakon.

Az egyetem után zökkenőmentesen indult a pályája, tanárainak ugyanis már jó ideje feltűnt a tehetséges diák, s lehetővé tették neki, hogy ismereteit aspirantúra keretében bővítsse, egyúttal pedig elkészítse kandidátusi értekezését, amelynek tudományos vezetője Lakó György professzor volt, és amelyet 1960-ban eredményesen meg is védett. Tárgya a zürjén és a votják nyelv névtutórendszere volt: „Die Postpositionen des Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen” (Bp., 1962.). A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Finnugor Osztályára került dolgozni, amelynek munkatársa, majd később osztályvezetője lett. Bekapcsolódott az osztályon folyó etimológiai kutatásokba, amelyeknek eredménye „A magyar szókészlet finnugor elemei” (Bp., 1967–1978.) című etimológiai szótár lett. A munkálat irányítója, Lakó György társszerkesztőként vonta be e vállalkozásba, így Rédei igen jelentős mértékben hozzájárult az MSzFE. állásfoglalásainak megformálásához, sőt voltaképpen a vele párhuzamosan, részben szintén az intézetben készült, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótár”-nak (Bp., 1967–1976.) uráli, finnugor és ugor eredetű címszavai is viselik áttételesen Rédei keznyomát. 1967-ben lett osztályvezető, s ugyanebben az évben védte meg akadémiai doktori értekezését is, melynek témája szélesebb volt, mint amennyit címe: „Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen” (Bp., 1970.) sejtet, ugyanis források alapján részletezi a zürjének és az obi-ugorok közti kapcsolatok történetét, továbbá figyelemmel van az osztjákban található zürjén jövevényszavakra is.

Tudományos pályafutása a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Finnugor Osztályán indult, s ehhez hű maradt akkor is, amikor a Bécsi Egyetem 1974-ben megbízta a finnugor intézet létrehozásával. Mindkét helyen olyan tevékenységet fejtett ki, amely e szakmai műhelyeknek széles körű ismertséget és elismertséget biztosított.

Rédei még Budapesten, a Nyelvtudományi Intézetben alapozta meg és alakította ki tudományos profilját: az etimológia, a hangtörténet, a permi és az obi-ugor nyelvészet, az uráli nyelvek egymás közti kapcsolatai, az egyes uráli nyelvű népek és az oroszok, valamint a török nyelvű népek közti kapcsolatok nyelvi vetülete, az ősi uráli-indogermán érintkezések tekinthetők Rédei Károly legkedvesebb témáinak. Szívesen szólt hozzá mindig a finnugor (uráli) alapnyelv és a későbbi nyelvi állapotok morfológiai, szintaktikai problémáihoz is, köztük a különféle ősmagyar jelenségekhez, nyelvi változásokhoz. Érdeklődésében azonban minden kétséget kizáróan az etimológia dominált. Aligha van az uráli nyelvészetben e tu-

* A temetésen (2008. szeptember 5.) elhangzott búcsú szövegének módosított változata.

dományágnak még egy olyan lelkes és sikeres művelője, mint ő volt. Csak a „Szófejtések” című, a Nyelvtudományi Közleményekben publikált sorozatában közel 300, részben vagy egészben új etimológiát közölt, vagy legalább lényeges (hangtörténeti, jelentéstani stb.) megjegyzéssel egészítette ki az egy-egy szóra vagy szócsaládra vonatkozó ismereteinket. Az a műve is etimológiai jellegű, amely Rédei nevét minden kétséget kizáróan a legbiztosabban megőrökíti és az uralisztikán túl is ismertté és megbecsültté tette: az általa irányított és szerkesztett „Uralisches Etymologisches Wörterbuch” (Bp.–Wiesbaden, 1988–1991.), amely nyelvcsaládunk egészének közös szókincsét gyűjtötte egy csokorba, és ezáltal más nyelvek és nyelvcsaládok hasonló kutatásainak is forrásává lett, hiszen szükségszerűen a nyelvek közti lexikális kapcsolatok felderítése is része volt e munkálatnak. A nyelvek közti kapcsolatok, a jövevényszó-kutatások iránti érdeklődését nemcsak etimológiai jegyzetei bizonyítják, hanem a „Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten” (Wien, 1986.) című munkája is, amelyben az addigi szakirodalom és saját kutatásai alapján keresett választ olyan kérdésekre, mint például az uráli nyelvek indogermán jövevényszavainak periodizálása, a legrégebbi kapcsolatok lehetséges időpontja és helyszíne, a jövevényszavak hangtani problémái, és amelyben közli továbbá időrendi sorrendben az uráli nyelvekbe bekerült régi indogermán és iráni elemeket. Ezt a mind az uralisták, mind az indogermanisták számára hasznos művet a már említett etimológiai szótár anyagára és tanulságaira támaszkodva, azokat újragondolva és bővebben kifejtve adta közre.

Bécsi egyetemi tanári működésének köszönhetően Ausztriában sokan mélyedhettek el a magyar és a finn nyelv rejtelseiben, ismerhették meg a nyelvcsalád egyes kisebb nyelveit, sajátíthatták el a történeti-összehasonlító nyelvtudomány művelésének nem könnyű, de szép mesterségét. Rédei Károlytól nem kevés erőfeszítést követelt Bécsben a kedvező munkafeltételek megteremtése, kialakítása, a kutatói és oktatói gárda összeverbuválása; legnagyobb tette pedig minden bizonnyal az intézeti könyvtár létrehozása volt, amelyet szinte a nulláról kellett indítania. Persze kedvezett az időpont is: buktatókkal ugyan, de ez már a politikai enyhülés ideje (tulajdonképpen a kommunizmus nyilvánvaló agonizálásának a kezdete volt, csak akkor ezt még nem sejtettük). Az osztrák állam kellő anyagi fedezetet biztosított könyvvásárlásokra, és szerencsére a magyar és a finn kultúrpolitika irányítói is kötelességüknek tekintették a könyvtárépítéshez való hozzájárulást.

A tudományos utánpótlás nevelésének kevésbé látványos formája is szívügye volt: a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Finnugor Osztályának kezdő kutatóit heti rendszerességgel vezette be egy-egy általa is kutatott uráli nyelvbe, és türelmesen magyarázgatta e nyelvcsalád jelenségeit, kutatásuknak esetleg sikerrel kecsegtető módjait; e tevékenységéből nekem személy szerint is sok hasznom volt. A jelenlegi magyarországi finnugristák jó része közvetlenül vagy közvetve kapott tőle nélkülözhetetlen útravalót. Sokan és sokat köszönhetünk neki, amit talán azzal fizettünk vissza, hogy megkíséreltük hasznosítani, amit kaptunk tőle. Az én generációm tagjai közül valószínűleg én köszönhetek neki a legtöbbit, itt aligha részletezhető szubjektív okok miatt is. Távoztával elvesztettem azt a kollégát és barátot is, akivel kéziratainkat gyakran elküldtük egymásnak bírálat és kommentálás végett.

Mint említettem, a szavak eredetének és történetének vizsgálata állt érdeklődésének középpontjában; az általa tárgyalt lexémák száma talán megközelíti az ezret, s megállapításainak túlnyomó többsége helyesnek bizonyult. Nem véletlen, hogy tudományágunk egy másik kiválósága hivatásos etimológusnak nevezte őt egy recenziójában. Betegségével vias-

kodva is igyekezett szöfejtéssel foglalkozni, személyes találkozásainkkor és telefonbeszélgetéseink során többször is említette, hogy kisebb-nagyobb etimológiai cikkeken dolgozik; ezekre már hiába vár egyebek között a Nyelvtudományi Közlemények, amelynek történetébe nemcsak szorgos szerzőként, hanem tudós szerkesztőként is beírta a nevét. Sokat foglalkozott a „mi nyelveink” és a szomszédaik közti egyéb kapcsolatokkal is, lett légyen szó akár „uráli–uráli”, akár „uráli–szláv”, „uráli–germán”, „uráli–törökségi” morfológiai, szintaktikai érintkezésekről. Széles körű nyelvismerete, páratlan szakirodalmi tájékozottsága, élénk, ám fegyelmezett alkotói fantáziája tette lehetővé, hogy e tudományterület legeredményesebb művelőinek egyikévé lett az uralisztikában.

Az uráli nyelvek közül a zürjén volt számára a legkedvesebb, amelynek szinkrón és diakrón problémáiról monográfiákban, rövidebb-hosszabb tanulmányokban írt. E nyelvet a helyszínen is tanulmányozta, meg is tanulta, a külföldiek elől jobbára elzárt szovjet vidékre eljutva értékes beszélt nyelvi és folklórszövegeket gyűjtött, amelyeket közkinccsé is tett. Tudni illik gyűjtő tevékenységével kapcsolatban, hogy Leningrádban kazymi osztjókóktól jegyzett le nyelvtani anyagot és szövegeket.

Magyarországon és Ausztriában is részt vett tudományos rendezvények szervezésében, rendszeres résztvevője volt az uralisztikai konferenciáknak és kongresszusoknak. Mindig világosan adta elő nézeteit, bírálata mindig szókimondó volt, érvekkel jól alá volt támasztva. A tudományos kérdésekről folytatott írás- és szóbeli vitáknak szenvedélyes hangú, de mértéktartó résztvevője volt. Kemény vitapartnernek bizonyult, aki a vele vitázók érvelését, ha tényszerű volt, elfogadta. Ezzel kapcsolatos véleményemet több évtizedes kollegiális és baráti viszonyunk is mondatja velem: sokat vitakoztunk hol fehér asztal mellett, hol telefonon, olykor írásban is, de e szakmai „nézeteltérések” csak megerősítették közvetlen, jó és főleg baráti viszonyunkat.

Tudományos tevékenységét díjakkal, kitüntetésekkel honorálták. A Magyar Nyelvtudományi Társaság például Pais-emlékéremmel tüntette ki. A legfontosabb elismerésnek azt tarthatjuk, hogy mind a Magyar Tudományos Akadémia, mind a Finn Akadémia tagjává választotta.

Természetesen mindig fájdalmas egy hozzánk közel álló személytől végleg búcsút venni. Engem sokáig fog kísérni tekintete, amellyel mintha megbűvölni akart volna, amikor halála előtt pár nappal felkerestem a kórházban.

A visszamaradtak keserűségét enyhítheti, hogy Rédei Károlyt sokan szerették, tisztelték, s akik személyesen is ismerték, emlékezni fognak rá, amíg élnek, az utókorban pedig nézetei és eredményei fogják éltetni.

A magyar és a külföldi kollégák, valamint a számára állandóan biztos háttérrel nyújtó Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében is mondom: Karcsi, Isten veled, nyugodj békében!

HONTI LÁSZLÓ

Búcsú Fábián Páltól*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a közvetlen barátok, köztük az általa híres nyelvészintézménynek nevezett Kruzsok utolsó üdvözlését megrendülten hozom Fábián Pál kedves, felejtetetlen barátom ravatalához. Nehéz volt már azt is megszokni, hogy az utóbbi években csak nagyon ritkán jött be közös tanári szobánkba, akkor, ha a számára mindenkifelett álló helyesírással kapcsolatos fontos értekezletet tartottunk. Ott még legutóbb is – ha már fátyolos hangon is – felszólalt: Vigyázzatok a helyesíráásra, rendszere meg van alapozva, nem szabad nagyobb mértékben megváltoztatni, és nem szabad a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének a fennhatósága alól kivenni, mert akkor vége. A helyesírás ugyanis – vallotta – a műveltség biztosítója, és a kialakult irodalmi nyelvvel együtt a nemzeti tudat letéteményese, erősítője. És most már végleg egyedül maradtam szobánkban, amíg számomra is érvényessé válik a „mend ozchuz iarov vogmuc” kegyetlen, de igazságos törvénye.

Pedig mennyi kellemes órát töltöttünk együtt: vitatkoztunk is nyelvészeti problémákról, a mindenkori élet feltette kérdésekről, de soha még erősebb hangsúlyt sem használtunk beszélgetéseinkben, mindenekelőtt mert Fábián tanár úr bölcs volt és mindig derűs, optimista. Így vezette Társaságunk magyar szakosztályát is hosszú időn át, és ilyen mentalitással vállalt szívvel-lélekkel minden társasági feladatot. Igazán közeli barátságra éppen a helyesírás ügyében tett együttes jugoszláviai utazásunk során kerültünk, a hetvenes évek vége felé. A Magyar Tudományos Akadémia tudniillik – ma is csak helyeselhetően – úgy rendelkezett, hogy a helyesírási szabályzat új kiadásának a megjelentetése előtt a tervezett változtatásokat meg kell tárgyalni a felvidéki, a kárpátaljai, az erdélyi és a délvidéki magyar felsőoktatási intézmények tanáraival, a tanítókkal, az újságírókkal. Utazásunkból most az a momentum tolul az emlékezetembe, amikor – talán Szabadkán – egy parkban, szép, őszi, szeptember végi napsütésben meghitt beszélgetést folytattunk mindenről: az egyetemi életéről, a családról, terveinkről, belső dolgainkról...

Aztán szinte látom magam előtt, amint 4-5 évvel ezelőtt csak jöttek, jöttek a diákok az ajtónk elé, Fábián professzor úr nyelvművelés kurzusára – abban az időben már csupán ezt tartotta meg heti két órában –, mert hallani akarták azt a sok érdekességet, amely egy életen át összegyűlt ennek a ma vitatott, de feltétlenül szükséges és hasznos diszciplínának a keretében. És csak hálásak lehetünk neki, hogy mindig lelkesen támogatta a Stíluskutató csoport tagjait, kisebb és nagyobb vállalkozásait.

Palikám! Azt mondhatom végezetül mindnyájunk nevében: nem felejtünk, mert egyszerűen nem feledhetünk! A jó Isten adjon igaz nyugodalmat!

SZATHMÁRI ISTVÁN

* Elhangzott a temetésén, 2008. október 9-én.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.
154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád iffjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 800 Ft.
214. **Zilahi Lajos:** Püspökladányi tájszótár. 2004. 1200 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd:** Nyárádradente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvárúsi forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltról és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.
227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
- Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
- Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvay Irmének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-
kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–X. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította:
Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2006. Kötetenként 4000 Ft. (Társasági tagok-
nak 3000 Ft.)

Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára.
Bp., 1999. 2000 Ft.

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk.
Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
Janitsek Jenő. Bp., 2001. 1000 Ft. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann.
Bp., 2001. 1000 Ft. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp.,
2002. 1000 Ft. – 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén
Zsolt. Bp., 2003. 1000 Ft. – 5. Torda-Aranyos megye. Közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Mag-
dolna, Sebestyén Zsolt. 2004. 1000 Ft. – 6. Udvarhelyszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Bárth
M. János. 2005. 1000 Ft. – 7. Maros-Torda megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sófalvi Kriszti-
na. 2005. 2000 Ft. – 8. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék. Közzéteszi Hajdú Mihály, Makay Emese
és Slíz Mariann. 2006. 1000 Ft. – 9. Szolnok–Doboka megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
Makay Emese. 2007. 2000 Ft.

Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynévek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 2000 Ft, nyugdíjasoknak 1000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 500 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1 %-ára tett felajánlásokat; adószám: 19007665-1-41.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200 /5121 mellék.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, imélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, imélben: hirlapclofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, imél: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magarnyelv/>. Imélcímünk: magarnyelv@c3.hu.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: magarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapclofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága.

Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588-1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, PÉTER SIPTÁR, ISTVÁN SZATHMÁRI

Advisory Board

ELŻBIETA ARTOWICZ (PL), DANILO GHENO (I),
RIHO GRÜNTAL (FIN), VALENTIN GUSEV (RU),
JÁNOS PÉNTEK (RO), SUSAN GAL (USA),
EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

<i>Kertész, András – Rákosi, Csilla:</i> Remarks on the current discussion on linguistic data and evidence	385
<i>Gósy, Mária:</i> Self-monitoring processes in speech production	402
<i>Dömötör, Adrienne:</i> The discourse marker <i>hogy úgy mondjam</i> 'so to speak'	427
<i>Bárházi, Eszter:</i> Linguistic devices of manipulation in written advertisements	443
E t y m o l o g i e s. <i>Balázi, József Attila:</i> <i>Petrezselymet árul</i> 'be a wallflower'. – <i>Majomsziget</i> 'stag-line'. – <i>Blahó György:</i> <i>Agasakk</i> 'Agha's chess'. – <i>Mokány, Sándor:</i> A glimpse of the history of onomasiologically related Hungarian and Ruthenian/Ukrainian words	463
L a n g u a g e C u l t i v a t i o n. <i>Szatmári, István:</i> The Zemplén-Abauj region and Standard Hungarian	479
R e v i e w s. <i>Korompay, Klára:</i> A. Molnár Ferenc – M. Nagy Ilona eds., <i>Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből</i> [Studies in the history of ecclesiastic Hungarian]. – <i>Kemény, Gábor:</i> <i>Lexikográfiai Füzetek 1–3</i> [Papers in lexicography 1–3]. – <i>Szentgyörgyi, Rudolf:</i> Adamik Béla, <i>Nyelvpolitika a Római Birodalomban</i> [Language policy in the Roman Empire]. – <i>Kicsi, Sándor András:</i> Vörös Éva, <i>A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára</i> [A historical-etymological dictionary of Hungarian names of medicinal plants]	484
M i s c e l l a n e a. <i>Kontra, Miklós:</i> A brief report on the Thirteenth International Conference on Methods in Dialectology. – <i>†Kiss, Lajos:</i> Etymologies of place names	500
S o c i e t y N e w s. <i>Korompay, Klára:</i> A last farewell to Katalin D. Bartha. – <i>Honti, László:</i> A last farewell to Károly Rédei. – <i>Szathmári, István:</i> A last farewell to Pál Fábíán	504